

SRIMAD VĀLMĪKI RĀMĀYANA

A CRITICAL EDITION

With the commentary of Sri Govindarāja

AND

Extracts from many other commentaries and Readings.

KISHKINDHĀKĀNDA 4.

EDITED AND PUBLISHED

BY

T. R. Krishnacharya,

Proprietor, Madhya Vilās Book Depot, Kumbakonam.

*Printed by B. R. Ghanekar for the proprietor,
at the "Nirnaya-sagar" Press, 23, Kolbhat Lane,*

BOMBAY.

1912.

(Registered according to the Act XXV of 1867.)

[All rights reserved by the publisher.]

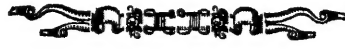
॥ श्रीः ॥

श्रीमद्वाल्मीकिरामायणम् ।

श्रीमद्गोविन्दराजीयव्याख्यानसमलंकृतम् ।

तथा

तिलकप्रभृत्यनेकापूर्वव्याख्यानोद्धृतैः
गोविन्दराजीयानुक्तापूर्वविषयैश्च संवलितम् ।

किष्किंघाकाण्डम् ४.

एतच्च

कुम्भघोणस्थेन श्रीमन्मध्वविलासपुस्तकालयाधिपतिना

टी. आर्. कृष्णाचार्येण

अनेकेषां विदुषां साहाय्येन नानादेशीयकोशानुसारेण

संशोध्य

मुंबापुर्यां

तुकाराम जावजी इत्येतेषां निर्णयसागरमुद्रणयन्त्रे मुद्रयित्वा प्रकाशितम् ।

शके १८३४ परिधाविनामसंवत्सरे ।

इदं पुस्तकं १८६७ संख्याकराजनियमस्य २५ संख्याकविभागानुसारतौ लेखारूढं
कृत्वाऽस्य सर्वेऽधिकाराः प्रसिद्धिकर्तृभिः स्वाधीना रक्षिताः ।

→❁ श्रीः ❁←

श्रीमद्वाल्मीकिरामायणम् ।

श्रीमद्भोविन्दराजीयव्याख्यासमलंकृतम् ।

→❁ किष्किन्धाकाण्डम् ४ ❁←

श्रीरामचन्द्राय नमः ॥

→❁ प्रथमः सर्गः ॥ १ ॥ ❁←

पंपासुपागतेनरामेण लक्ष्मणसंबोधनेन पंपायास्तत्तीरवनादेश्च रामणीयकालुवर्णनपूर्वकमुद्दीपनसामग्रीसमुद्दीपितशोक-
तया सीतानुशोचनेन बहुधा परिदेवनम् ॥ १ ॥ सचिवैस्साकशृङ्गमूकवासिनासुग्रीवेण पंपापरिसरचारिणोरामलक्ष्मणयो-
र्दर्शनम् ॥ २ ॥

स तां पुष्करिणीं गत्वा पद्मोत्पलझपाकुलाम् ॥ रामः सौमित्रिसहितो विललापाकुलेन्द्रियः ॥ १ ॥

॥ श्रीरामचन्द्रायनमः ॥ काहं मन्दमतिर्गभीरम-
धुरं रामायणं तत्कच व्याख्यानेऽस्य परिभ्रमन्नहमहो
हासास्पदं धीमताम् । को भारोऽत्र मम स्वयं कुलगुरुः
कोदण्डपाणिः कृपाकूपारो रचयत्यदः सपदि मज्जि-
ह्वाप्रसिंहासनः ॥ श्रीरामायणराजस्य समर्प्य मणि-
मेखलाम् । सारोद्धारमिमं हारमर्पयिष्यामि संप्रति ॥
एवं पूर्वस्मिन्काण्डे दीनजनसंरक्षणरूपो धर्मो-
ऽनुष्ठापितः । अथ किष्किन्धाकाण्डे मित्रसं-
रक्षणरूपो धर्मोऽनुष्ठाप्यते । तथा पूर्वस्मिन्का-
ण्डे मोक्षप्रदत्वरूपं परतत्त्वचिह्नमुपदर्शितं । अ-
त्रासंख्येयकल्याणगुणाकरत्वं प्रतिपाद्यते । वस्तुतस्तु
प्रथमेकाण्डे श्रीमत्त्वं श्रीमत्पदोदीरितमुक्तं । द्वितीये
सर्वजनव्यामोहविषयत्वोक्त्या नारायणशब्दार्थः ।
तृतीये पञ्चवटीवासपर्यन्तवृत्तान्तेन मुनिजनकृतकै-

ङ्कुर्योक्त्या चतुर्थ्यर्थ उक्तः । खरादिवधवृत्तान्तेन
नमःशब्दार्थ उक्तः । अथ मारीचदर्शनवृत्तान्तमारभ्य
चेतनोजीवनप्रकारः प्रदर्श्यते । तत्र मारीचदर्शनवृ-
त्तान्तेन भगवन्नित्यानुभवयोग्यस्य चेतनस्याप्राप्तवि-
षयप्रावण्यं । तेन रावणरूपमहामोहाक्रमणं । जटा-
युध्यापारेण रावणानिवृत्तिकथनात् केवलकर्मणा
संसारस्यानिवर्त्यत्वम् । लङ्काप्रवेशेन सांसारिकशरी-
रप्रवेशः । एकाक्ष्येककर्णाग्रिभृति व्यापारैस्तापत्रया-
भिहतिः । रामान्वेषणेन भगवतश्चेतनोजीवनोपाय-
चिन्तनं चोक्तमारण्यकाण्डे । अथाचार्यमुखेन चेतनस्य
स्वविषयभक्त्युत्पादनकृते तदन्वेषणमुच्यते किष्कि-
न्धाकाण्डे ॥ तत्र प्रथमे सर्गे नित्यकैङ्कर्यपरनित्यसूरि-
दर्शनेन एतत्तुल्यभोगस्य प्राप्ताजीववर्गः किमिति न
मां प्राप्त इति भगवतः क्लेशातिशयं दर्शयति । स

तनि० पद्मेति सीतायामुखानुस्मरणं । उत्पलेति नेत्रानुस्मरणं । क्षणेति नेत्राञ्चाल्यानुस्मरणं । सौमित्रे इति तस्य दुःखाविष्करणपा-
त्रत्वं च व्यज्यते ॥ टी० सः विराधखरत्रिशिरोदूषणकबन्धादीनामयत्नसंहारप्रसिद्धपराक्रमयुक्तः श्रीरामः । तां चिकीर्षितरावणवधो-
पयोगिसुग्रीवाधिष्ठितशृङ्गमूकसमीपवर्तिनीं । पुष्करिणीं पंपां । आकुलेन्द्रियः पुष्करिणीदर्शनजनितसीताविरहशोकातिशयेन क्षु-
भितसर्वेन्द्रियस्सन् विललाप परिदेवयामास ॥ टीका० अस्मिन्किष्किन्धाकाण्डे तदेव सुग्रीवसख्यं वक्तुमनाः प्रसङ्गात्पुरुषधौरेयाणा-
मपीष्टजनवियोगिनां कामोद्दीपकदर्शनेन चित्तविभ्रमो भवतीति सूचनाय पंपावर्णनमुखेन रामस्य चित्तविभ्रमं दर्शयितुमुपक्रमते—सता-
मिति ॥ ति० पुष्करिणीं पंपानयन्तरगतं पंपाख्यं मतङ्गाख्यं वा सरोविशेषः ॥ सत्य० यद्वा सतामेवोपभोग्यां पुष्करिणीं ॥ १ ॥

[पा०] १ क. ग. सौमित्रिणासार्धं.

वा. रा. १२०

तस्य दृष्ट्वैव तां हर्षादिन्द्रियाणि चकम्पिरे ॥ स कामवंशमापन्नः सौमित्रिमिदमब्रवीत् ॥ २ ॥
 सौमित्रे शोभते पम्पा वैदूर्यविमलोदका ॥ फुल्लपद्मोत्पलवती शोभिता विविधैर्दुमैः ॥ ३ ॥
 सौमित्रे पश्य पम्पायाः काननं शुभदर्शनम् ॥ यत्र राजन्ति शैलाभा द्रुमाः सशिखरा इव ॥ ४ ॥
 मां तु शोकाभिसंतप्तं माधवः पीडयन्निव ॥ भरतस्य च दुःखेन वैदेह्या हरणेन च ॥ ५ ॥
 शोकार्त्तस्यापि मे पम्पा शोभते चित्रकानना ॥ व्यवकीर्णा बहुविधैः पुष्पैः शीतोदका शिवा ॥ ६ ॥
 नलिनैरपि संलब्ध्वा ह्येत्यर्थं शुभदर्शना ॥ सर्पव्यालानुचरिता मृगद्विजसमाकुला ॥ ७ ॥
 अधिकं प्रतिभास्येत नीलपीतं तु शाद्वलम् ॥ द्रुमाणां विविधैः पुष्पैः परिस्तोमैरिवार्पितम् ॥ ८ ॥

एकाकी न रमेतेति ह्युक्तं । सतामित्यादि । पद्मोत्पल-
 द्वयैः कमलेन्दीवरमत्स्यैः आकुलां । तां पम्पाख्यां ।
 पुष्करिणीं सरसीं । गत्वा । मुखनयनकटाक्षवत्याः
 कान्तायाः स्मारकत्वेन व्याकुलेन्द्रियः मोहं प्रसादं
 च प्राप्तः । स रामः तादृशैर्यैर्विशिष्टोपि । सौमि-
 त्रिसहितः आश्वासकान्तरङ्गपुरुषसहितोऽपि विल-
 लाप ॥ १ ॥ आकुलेन्द्रिय इत्येतद्विवृण्वन्नाह—तस्ये-
 ति ॥ दृष्ट्वा स्थितस्य तस्य । इन्द्रियाणि हर्षाच्चकम्पिरे
 च्युतानीत्यर्थः ॥ २ ॥ प्रलापप्रकारमाह—सौमित्रे
 इत्यादिना ॥ अनेन भक्तिद्रुतहृदयस्तत्सूचकमुखप्रसादः
 सपरिकरः पुरुष उच्यते ॥ ३ ॥ यत्र कानने ।
 सशिखरा इव उन्नताप्रशाखाभिः सशृङ्गा इव स्थिताः ।
 अतएव शैलाभाः । अनेन भगवद्भयारसोपजीविन
 आचार्याः तदुपजीविनोऽन्तेवासिनश्चोच्यन्ते । “अत्र
 परत्र चापि” इति न्यायेन नित्यविभूतावपि शिष्य-
 वत्त्वं सिद्धं ॥ ४ ॥ भरतस्य दुःखेन नगराद्बहिर्गतो-

पवासादिनियमकृतदुःखेन । वैदेह्याः हरणेन च
 पूर्वमेव संतप्तं मां । माधवो वसन्तः । तु विशेषेण
 पीडयन्निवभवतीत्यर्थः । वस्तुतः पीडाभावादिवशब्दः ।
 अनेन संसारतो जीवस्य दुःखेन दुःखितत्वमुक्तं
 ॥ ५ ॥ सर्वेषुमङ्गलेषु सुखं वसत्सु किमर्थमेते
 संसारिणः क्षिप्यन्तीत्यभिप्रायेणाह—शोकार्त्तस्येत्या-
 दिना ॥ शोकार्त्तस्यापि मे मयि शोकार्तेपि । शोभते ।
 व्यर्थेयं शोभेति भावः ॥ ६ ॥ अपिशब्देन कुमुदा-
 दिकं समुच्चयते । व्यालोऽजगरः । सर्पव्याला
 एवानुचराः ते अस्य संजाता इति सर्पव्यालानुचरि-
 ता । सर्पव्यालानुचरितत्वेपि नलिनसंलब्धत्वादित्यर्थं
 शुभदर्शना भवतीत्यर्थः । अनेन ज्ञानिनो यः कश्चिद्दो-
 षोऽपि न तस्य हेयतापादक इत्युक्तं । “तेषां तेजोविशे-
 षेण प्रत्यवायो न विद्यते” इति स्मृतेः ॥ ७ ॥ एतदिति
 परिसरप्रदेशमङ्गल्या निर्दिशति । नीलपीतमिति ।
 मयूरकण्ठवर्ण इत्युच्यते । परिस्तोमैः कुथैः ।

ति० चकम्पिरे उद्विक्तविकाराणीवाभूवन् । कामवंशमापन्न इव ॥ शि० हर्षात् सीतावयवसदृशपङ्कजादिदर्शनजनितप्रमोदात् ।
 इन्द्रियाणि चकम्पिरे चञ्चलतांप्रापुः । अतएव कामवंशं सीतादर्शनविषयकातीच्छाहेतुकतदन्वेषणजनितविविधचेष्टोपलक्षितशो-
 भाविशेषं ॥ २ ॥ ति० वैदूर्यवत् तत्प्रभावत् निर्मलोदका । पंपा तदाख्यसरोवरावच्छिन्नापंपानदी । तज्जलस्यौपाधिकश्यामल-
 प्रतिभासाद्वैदूर्यप्रभासादृश्यं । उपाधिमाह—फुल्लेति । द्रुमादिच्छायया तथाभानं ॥ ३ ॥ ति० पंपायाः काननं तत्परिसरवर्ति-
 काननं । यत्र कानने । सशिखरा इव उन्नताप्रशाखाभिः सशृङ्गा इव द्रुमाः शैलावा शैला इव राजन्ति ॥ स० शैलानां प्रत्यन्तपर्व-
 तानां आभायैस्ते शैलाभाः महापर्वताः । सशिखराः महापर्वतवद्विद्यमानाः ॥ ४ ॥ रामानु० भरतस्य दुःखेन प्रार्थनाभङ्गजनि-
 तभरतसंबन्धिदुःखेन । माधवः पीडयन्निव वर्तत इति शेषः । इवशब्दोवाक्यालङ्कारे । आधयः पीडयन्तिवैदिति पाठे वक्ष्यमाण-
 वसन्तवर्णनस्वारस्यनास्ति ॥ स० भरतस्य च दुःखेन तद्वियोगजनितेन ॥ ति० शोकाभिसंतप्तं राज्यभ्रंशसीतावियोगादिनाशो-
 कतप्तं । आधयः पीडयन्तीत्युक्तं । तानाधीनाह—भरतस्येति । दुःखेन जटावल्कलादिदुःखस्मरणेन ॥ शि० भरतस्य दुःखेन
 मद्वियोगजनितभरतक्लेशस्मरणेन ॥ ५ ॥ पंपा शोकार्त्तस्यापि मे शोभते । एतेन सीतावयवसदृशकमलादिदर्शनेन सीतैव दृश्यत
 इति स्वसंभावना सूचिता ॥ रामानु० शोभते अतिरमणीयतया हृदयङ्गमाभवतीत्यर्थः ॥ ६ ॥ ति० व्यालाः श्वापदाः ॥
 स० व्यालाः वनगजाः सर्पाश्च । सर्पन्तो व्याला इति वा । ती० सर्पाः बहुकणाः । तदन्ये व्यालाः ॥ ७ ॥ ति० द्रुमाणां मुच्छिन्नै-
 रिति पाठे उच्छिन्नतगन्धैः । यद्वा परिस्तोमैः परिस्तोमभूतैः राशीभूतैरिव स्थितैः पुष्पैः अर्पितं युक्तं ॥ शि० विविधैः पुष्पैः अर्पितं

[पा०] १ च. ज. तस्य दृष्टवतो. छ. झ. तत्र दृष्ट्वैव. २ ड. च. छ. झ. ट. शैलावा. ३ घ. माहि. ४ क. ख. ग.

ङ.—ट. व्याधयः पीडयन्तिवै. ५ ख. शोकेन. ६ ख. प्रविकीर्णा. ७ ड. शीतोदकैः. ८ ड. च. ज. ज. संकीर्णा. ९ क. ड.
 च. ज. ज. ह्यत्यन्तशुभ. झ. ट. ह्यत्यर्थशुभ. ग. अत्यन्तशुभ. १० क. ग. ड.—ज. ज. ट. प्रविभास्येतत.

पुष्पभारसमृद्धानि शिखराणि समन्ततः ॥ लताभिः पुष्पिताग्राभिरुपगूढानि सर्वतः ॥ ९ ॥
 सुखानिलोऽयं सौमित्रे कालः प्रचुरमन्मथः ॥ गन्धवान्सुरभिर्मासो जातपुष्पफलद्रुमः ॥ १० ॥
 पश्य रूपाणि सौमित्रे वनानां पुष्पशालिनाम् ॥ सृजतां पुष्पवर्षाणि तोयं तोयमुचामिव ॥ ११ ॥
 प्रस्तरेषु च रम्येषु विविधाः काननद्रुमाः ॥ वायुवेगप्रचलिताः पुष्पैरवकिरन्ति गाम् ॥ १२ ॥
 पतितैः पतमानैश्च पादपस्थैश्च मारुतः ॥ कुसुमैः पश्य सौमित्रे क्रीडेन्निव समन्ततः ॥ १३ ॥
 विक्षिपन्विविधाः शाखा नैगानां कुसुमोत्कचाः ॥ मारुतश्चलितस्थानैः षट्पदैरनुगीयते ॥ १४ ॥
 मत्तकोकिलसन्नादैर्नर्तयन्निव पादपान् ॥ शैलकन्दरनिष्क्रान्तः प्रगीत इव चानिलः ॥ १५ ॥
 तेन विक्षिपताऽत्यर्थं पवनेन समन्ततः ॥ अमी संसक्तशाखाग्रा ग्रथिता इव पादपाः ॥ १६ ॥
 स एष सुखसंस्पर्शो वाति चन्दनशीतलः ॥ गन्धमभ्यावहन्पुण्यं श्रमापनयनोऽनिलः ॥ १७ ॥

“परिस्तोमःकुथोद्वयोः” इत्यमरः । अनेन नानागुरुमुखलब्धज्ञानतया भगवद्वासयोग्यः पुरुष उच्यते ॥ ८ ॥ शिखराणि वृक्षाग्राणि । समन्ततः सर्वत्रप्रदेशे । आमूलाग्रं उपगूढानि शोभन्तइतिशेषः । अनेन गार्हस्थ्येऽपि निरवधिकबोधा उच्यन्ते ॥ ९ ॥ सुखेति अनेन जनकादिवदैश्वर्ये सत्यपि भगवज्ज्ञानरत उच्यते ॥ १० ॥ तोयं सृजतां तोयमुचां रूपाणीवेति पूर्णोपमा । अनेन परोपदेशप्रवृत्ता आचार्या उच्यन्ते ॥ ११ ॥ प्रस्तरेषु पाषाणेषु । गां भूमिं प्रस्तरभूमिमित्यर्थः । अनेन कठिनहृदयेष्वपि दयावशात् ज्ञानवर्षिण उच्यन्ते ॥ १२ ॥ पतमानैः पतद्भिः । अनेन सर्वगुरुप्रेरणैकलीलः सर्वान्तर्याम्युच्यते ॥ १३ ॥ कुसुमोत्कचाः कुसुमोत्कटाः । विक्षिपन् कम्पयन् । मारुतः चलितस्थानैः स्वस्थानकुसुमोच्चालितैः । षट्पदैः अनुगीयते । अनेन “ज्ञानीत्वालैवमेमतं” इत्याप्तभूतज्ञानिनां भक्तिवृद्धये भगवति भुवमवतीर्णे “इमाँल्लोकान्का-

मात्रीकामरूप्यनुसंचरन् । एतत्साम गायन्नास्ते ” इत्युक्तरीत्या तमनुगच्छन्भक्तलोक उच्यते ॥ १४ ॥ मत्तकोकिलसन्नादैः सुखवाद्यस्थानीयैः । पादपान्नर्तयन् । शैलकन्दरनिष्क्रान्ततया तन्निष्क्रमणध्वनियुक्ततया । प्रगीतइव गातुमुपक्रान्त इव । “ आदिकर्मणि क्तःकर्तरिच ” इति कर्तरि निष्ठा । यद्वा पादपान् नर्तयन् नर्तयितुमिव । “ लक्षणहेत्वोः—” इतिशतृप्रत्ययः । मत्तकोकिलसन्नादैः प्रगीतः प्रहृष्टगीतः सन् । शैलकन्दरात् नैपथ्यस्थानान्निष्क्रान्तः । अनेन वेदप्रवर्तनमुखेन लोकस्य भक्त्युत्पादनाय वैकुण्ठादवतीर्णो भगवानित्युच्यते ॥ १५ ॥ विक्षिपता विविधं प्रेरयता । पवनेन । अत्यर्थं समन्ततः संसक्तशाखाग्रा अमी पादपाः ग्रथिताः मालावन्निबद्धा इव भान्ति । अनेन भगवत्कृपया परस्परमनुरक्ताभागवता उच्यन्ते ॥ १६ ॥ मन्दमारुतं वर्णयति —स एष इति ॥ स्पर्शनप्रत्यक्षत्वाद्देष्टव्य इत्युक्तिः ।

युक्तं । अतएवनीलपीतं एतत् शाद्वलं अधिकमेवप्रविभाति । इवएवार्थे ॥ ८ ॥ स० उपगूढानीत्यनेन स्वस्यसीतालिङ्गनजसुखाभावंसूचयति ॥ ९ ॥ ति० अयंकालः वसन्तः । प्रचुरमन्मथः कामोद्दीपकः । अतएव गन्धवान् गर्ववान् । “गन्धोगन्धकआमोदेलेशेसंबन्धगर्वयोः” इति । सुरभिर्मासः मधुमासः । जातानिपुष्पफलानियत्रतादृग्द्रुमः ॥ स० प्रचुरः उद्दीपितः मन्मथोयस्मिन्सः ॥ शि० अयमासः चैत्रइत्यर्थः । कालः वियुक्तानांचित्तविक्षेपहेतुः अस्तीतिशेषः । क्षेपणार्थकलघातुप्रकृतिकणिजन्तप्रकृतिकोच् ॥ १० ॥ ति० प्रस्तरेषु समशिलातलेषु ॥ १२ ॥ शि० पश्य “पश्यमृगोधावति” इतिवत्प्रयोगः ॥ १३ ॥ रामानु० षट्पदैरिवनीयतइतिपाठः । नीयतइवपुष्परसोत्कण्ठयास्तूयतइव । अनुगीयतइतिपाठे अनुसृत्यगीयतइत्यर्थः ॥ कतक० कुसुमोत्कचाइतिपाठे कुसुमैरुद्भूतकचाः संजातकेशा इवेत्यर्थः । स० चलितस्थानैः वायुवेगेनशाखादिषुइतस्तोगतेषुसत्सुचलितस्थानैःभ्रमरैः अनुगीयतइवइत्यर्थः ॥ शि० शाखाः विक्षिपन्चालयन्मारुतः चलितस्थानैः कुसुमेभ्यः कुसुमान्तराणिप्राप्तैः षट्पदैःअनुगीयते गानेनप्रशस्यतइवेत्यर्थः ॥ १४ ॥ रामानु० अत्रवायोर्नर्तकगायकसाधर्म्यमुच्यते । नर्तयितुंसुखवाद्यस्थानीयैर्मत्तकोकिलसन्नादैः पादपान्नर्तयन्निव ॥ शि० प्रगीयते गानं करोति ॥ ति० अत्रवायोर्गानकर्तृत्वेननर्तकाचार्यसाधर्म्यमुच्यते ॥ १५ ॥ टीका० विक्षिपता द्रुमाग्राणीतिशेषः ॥ १६ ॥ रामानु० पूर्वश्लोकेविक्षिपतेतिपठितं वायोस्तीव्र-

[पा०] १ क. ग. छ. झ. ट. वर्ष. २ क. ग. ड.—ट. क्रीडतीव. ३ क. ग. द्रुमाणां. ४ ड. छ. ट. कुसुमोत्कटाः. च. कुसुमोत्कराः. ५ ट. प्रगीयतइवानिलः. ६ झ. ज. ट. सएव. ७ ख. ग. ड.—ट. मभ्यवहन्पुण्यं.

अमी पवर्ननिक्षिप्ता विनन्दन्तीव पादपाः ॥ पदपदैरनुकूजन्तो वनेषु मधुगन्धिषु ॥ १८ ॥
गिरिप्रस्थेषु रम्येषु पुष्पवद्भिर्मनोरमैः ॥ संसक्तशिखराः शैला विराजन्ते महाद्रुमैः ॥ १९ ॥
पुष्पसंछन्नशिखरा मारुतोत्क्षेपचञ्चलाः ॥ अमी मधुकरोत्तंसाः प्रगीता इव पादपाः ॥ २० ॥
पुष्पिताग्रास्तु पश्येमान्कर्णिकारान्समन्ततः ॥ हाटकप्रतिसंछन्नान्नरान्पीताम्बरानिव ॥ २१ ॥
अयं वसन्तः सौमित्रे नानाविहगनादितः ॥ सीतया विप्रहीणस्य शोकसंदीपनो मम ॥ २२ ॥
मां हि शोकसमाक्रान्तं सन्तापयति मन्मथः ॥ हृष्टः प्रवदमानश्च मांमाह्वयति कोकिलः ॥ २३ ॥
एष नत्यूहको हृष्टो रम्ये मां वननिर्झरे ॥ प्रणदन्मन्मथाविष्टं शोचयिष्यति लक्ष्मण ॥ २४ ॥
श्रुत्वैतस्य पुरा शब्दमाश्रमस्था मम प्रिया ॥ मामाहूय प्रमुदिता परमं प्रत्यनन्दत ॥ २५ ॥

चन्दनशीतलः मलयगतचन्दनेनशीतलः दक्षिणमा-
रुतइत्यर्थः । चन्दनवच्छीतलोवा । गन्धं पुष्पगन्धं ।
पुष्पं रम्यं । सुखसंस्पर्श इत्यनेन मान्द्यमुक्तं । एवं
शैल्यमान्द्यसौरभ्यवान् । अतएव श्रमापनयनः । अनेन
“सर्वगन्धःसर्वरसः—” इत्युक्तस्य भगवतो भक्तेषु
सान्निध्यमुक्तं ॥ १७ ॥ अमीइति ॥ अनेन भगवदनुभव-
बलात्कारेण “एतत्सामगायन्नास्ते” इत्युक्तसाम-
गानरसिकाउच्यन्ते ॥ १८ ॥ गिरिप्रस्थेषु निजप्रस्थे-
ष्वित्यर्थः । तदुत्पन्नैर्द्रुमैः संसक्तशिखराः परस्परसं-
स्निष्टाग्राः । शैलाभान्ति महान्तः पुष्पराशयइवभा-
न्तीत्यर्थः । अनेन सर्वेषां ज्ञानिनामेककण्ठलमुक्तं
॥ १९ ॥ मधुकरा एव उत्तंसाः शिखराणि येषां ते ।
“पुंस्युत्तंसावतंसौ द्वौ कर्णपूरेपि शेखरे” इत्यमरः ।
पुष्पावृतशिखोपरिनीलोष्णीषधारिणः सगीतिकंनृत्य-
न्तइवभान्तीत्यर्थः । अनेन भगवद्भक्त्यानर्तनपरा
गम्यन्ते ॥ २० ॥ पुष्पिताग्रान् पुष्पितोपरिप्र-
देशान् । अतएव हाटकसंछन्नान् पीताम्बरांश्च

नरानिवपश्य । पुष्पिताग्राः कर्णिकाराः सुवर्ण-
वस्त्राभरणवन्तइवभान्तीत्यर्थः । अनेन भगव-
त्सारूप्यं गताउच्यन्ते ॥ २१ ॥ एवं मद्भक्तेषु सर्वेषु
मदनुभववृत्तेषु बद्धा मांदुःखीकुर्वन्तीत्याह—अयमिति
॥ इदानींवसन्तवर्णनेन नगरनिर्गममारभ्य त्रयोदश-
वत्सरागताइतिगम्यन्ते ॥ २२ ॥ एवं वासन्तपुष्पस-
मृद्धिं वर्णयित्वा तथैवोद्दीपनभूतपक्षिरवानह—मामि-
त्यादिना ॥ पूर्वार्धे स्पष्टं । मां शोकितंमां । हृष्टः
कोकिलः प्रवदमानः प्रवदन् विजयघोषं कुर्वन्सन् ।
आह्वयति स्पर्धतइवेतिगम्योत्प्रेक्षा । ज्ञानैकवत्सलं
मामविज्ञाय केवलं कर्मठा मांस्पर्धन्तइतिभावः ॥ २३ ॥
नत्यूहकः कुक्कुटभेदः । वननिर्झरे प्रणदन्त्रित्यन्वयः ।
अनेन केवलजपपराउच्यन्ते । ज्ञानभक्तयोरेव भगवतः
सद्यःप्रीत्यावहत्वात् साधनान्तरपरो नातिप्रिय इतिर-
हस्यं । “ज्ञानी त्वासैव मे मतं” “भक्तिक्रीतो
जनार्दनः” इत्यादिवचनात् ॥ २४ ॥ किमयं सर्वदेतृ
शोकावहः नेत्यह—श्रुत्वेति ॥ श्रुत्वा प्रमुदिता प्रिया

गतित्वंनिवारयति—स एषइति । अचक्षुर्विषयेनिले एषइतिनिर्देशस्तदानींतनानां सान्द्रपरागदर्शनात् ॥ १७ ॥ रामानु०
गिरिप्रस्थेष्विति । अत्राविवक्षितसंबन्धप्रस्थेष्वित्यर्थः ॥ तत्रोत्पन्नैर्महाद्रुमैः संसक्तशिखराइतिसंबन्धः । अनेनद्रुमाणामौन्नत्यंसूचि-
तं ॥ १९ ॥ टीका० हाटकप्रतिसंछन्नाः अत्रहाटकशब्देनतन्मयान्याभरणानि ॥ वि० हाटकसंछन्नान् पीतांबरांश्चनरानिवपश्य ।
पुष्पिताग्राःकर्णिकाराः सुवर्णवस्त्राभरणाइवभान्तीत्यर्थः ॥ २१ ॥ ति० हृष्टंयथातथाप्रवदमानः समाह्वयति स्पर्धयेवेत्यर्थः ॥
शि० शोकसमाक्रान्तंमांमन्मथः मन्निष्ठमदापहारित्वंसन्तापयति सीतापहर्तृविज्ञानमन्तराऽवस्थितिनलभतइत्यर्थः ॥ हृष्टंयथाभव-
तितथाप्रवदमानःकोकिलः समाह्वयति प्रिययासंयोक्तुंप्रेरयतीवेत्यर्थः ॥ २३ ॥ ती० नत्यूहः जलकुक्कुटः ॥ ति० हृष्टः कामावेशेन ॥
शि० हृष्टएषदात्यूहकः जलकुक्कुटः । प्रणदन्सन् मन्मथाविष्टं मदापहारकत्वविशिष्टंमां शोचयिष्यति प्रियापहारिणोविशेषज्ञानाभा-
वात्तन्मदापहरणस्याशक्यतयाशोकएवतिष्ठतीत्यर्थः ॥ २४ ॥ ति० मामाहूय प्रदर्शनार्थमितिशेषः ॥ २५ ॥

[पा०] १ क.—ट. विक्षिप्ता. २ च. छ. ज. विचरन्तीव. ३ क. ग. छ.—ट. रनुकूजद्भिः. ४ ख. संरुद्धैः. ५ ग.—ट.
विराजन्ति. ६ क. ख. छ. झ. ट. सुपुष्पितांस्तुपश्येतान्. घ. ड. च. ज. न. सुपुष्पितांस्तु. ७ क. ग. काराननेकशः. ८ ड.
छ.—झ. न. ट. हृष्टं. ९ घ. प्रयतमानश्च. १० क. छ. ज. न. ट. समाह्वयति.

एवं विचित्राः पतगा नानारावविराविणः ॥ वृक्षगुल्मलताः पश्य संपतन्ति ततस्ततः ॥ २६ ॥
विमिश्रा विहगाः पुंभिरात्मव्यूहाभिनन्दिताः ॥ भृङ्गराजप्रमुदिताः सौमित्रे मधुरस्वराः ॥ २७ ॥
[अस्याः कूले प्रमुदिताः संघशः शकुनास्त्विवह ॥] नट्यूहस्तविक्रन्दैः पुंस्कोकिलस्तैरपि ॥
स्वनन्ति पादपाश्वेमे ममानङ्गप्रदीपनाः ॥ २८ ॥

अशोकस्तवकाङ्गारः षट्पदस्वननिःस्वनः ॥ मां हि पल्लवताम्राचिर्वसन्ताग्निः प्रधक्ष्यति ॥ २९ ॥
न हि तां सूक्ष्मपक्ष्माक्षीं सुकेशीं मृदुभाषिणीम् ॥ अपश्यतो मे सौमित्रे जीवितेऽस्ति प्रयोजनम् ॥ ३० ॥
अयं हि दयितस्तस्याः कालो रुचिरकाननः ॥ कोकिलाकुलसीमान्तो दयिताया ममानघ ॥ ३१ ॥
मन्मथायाससंभूतो वसन्तगुणवर्धितः ॥ अयं मां धक्ष्यति क्षिप्रं शोकाग्निर्नचिरादिव ॥ ३२ ॥
अपश्यतस्तां दयितां पश्यतो रुचिरदुमान् ॥ ममायमात्मप्रभवो भूयस्त्वमुपयास्यति ॥ ३३ ॥
अदृश्यमाना वैदेही शोकं वर्धयते मम ॥ दृश्यमानो वसन्तश्च स्वेदसंसर्गदूषकः ॥ ३४ ॥
मां ह्यद्य मृगशावाक्षी चिन्ताशोकबलात्कृतम् ॥ सन्तापयति सौमित्रे क्रूरश्चैत्रो वनानिलः ॥ ३५ ॥

मामाहूय परमं प्रकामं प्रत्यनन्दत । नट्यूहरवाकर्ण-
नोद्दीपिता मामाहूय विविधं क्रीडारसमनुभूतवतीत्य-
र्थः । अनन्यप्रयोजनस्य जपः प्रीत्यावहइतिभावः
॥ २५—२६ ॥ विहगाः स्त्रियः । पुंभिः पुंविहगैः ।
विमिश्राः आश्लिष्टाः सत्यः । आत्मव्यूहाभिनन्दिताः
अनुरूपेण कान्तेन सहितासीत्येवंसजातीयैः श्लाघिताः ।
भृङ्गराजप्रमुदिताः भृङ्गराजझङ्कारश्रवणसन्तुष्टाः ।
तदुद्दीपनेन मधुरस्वराः रम्यरतिकूजिताः । वर्तन्ते
एतान्पश्येति शेषः । अनेनाचार्यपरतन्त्राः सामगान-
परा उच्यन्ते ॥ २७ ॥ विक्रन्दैः शब्दैः । स्वनन्ति स्वन-
न्तीव । अनेन नानाविधभगवन्नामकीर्तनपराः
श्लाघ्यन्ते ॥ २८ ॥ षट्पदस्वननिःस्वन इति । अग्नेः
निःस्वनवत्त्वं ज्वलनावस्थायां दृष्टं । अनेन स्वप्नेमज-

नकभक्तियुक्ता उच्यन्ते ॥ २९ ॥ नहीति । एतेष्वेवं
मत्प्रेमपरतन्त्रेषु संसारिचेतनो दुःखमनुभवतीत्येत-
न्ममासह्यमिति भावः ॥ ३० ॥ अयं कालो मम
दयितायाः रुचिरोहि प्रियतरोहीत्यर्थः । यदीहेदा-
नींदयितास्यात्तदातीव तुष्येदिति भावः । कोकिलाकु-
लसीमान्तः कोकिलरवाकुलचतुःसीम इत्यर्थः ॥ ३१ ॥
मन्मथायाससंभूतः मदनपीडाजनितः । वसन्तस्य
गुणेन रामणीयकेन वर्धितः । क्षिप्रं धक्ष्यति ननुचि-
रात् । इवशब्दोवाक्यालंकारे ॥ ३२ ॥ आत्मप्रभवः
मन्मथः । भूयस्त्वं प्रवृद्धत्वं ॥ ३३ ॥ दृश्यमानः
पुष्पादिद्वारा । स्वेदसंसर्गदूषकः मलयमारुतद्वारास्वे-
दसंबन्धनिवर्तकः । रतिश्रान्तिहरइत्यर्थः ॥ ३४ ॥ क्रूरः
मन्मथोद्दीपकत्वात् । अत्र चकारोद्गृह्यः ॥ ३५ ॥

स० वृक्षगुल्मलताइतिद्वितीयाबहुवचनं ॥ २६ ॥ ति० यद्वा भृङ्गराजसंबन्धेनप्रमुदिताःमधुरस्वराभृङ्गश्चात्रसन्तीतिशेषः
॥ २७ ॥ ति० दात्यूहानारतिसंबन्धिनोविक्रन्दाः दात्यूहरतिविक्रन्दास्तैः । शि० दात्यूहानां रतिविक्रन्दैः प्रीत्युत्पादकशब्दविशे-
षैः ॥ ति० दात्यूहस्तविक्रन्दैः दात्यूहगदितविरावैः ॥ २८ ॥ ती० नचिरादिवेद्यस्योत्तरश्लोकेनसंबन्धः ॥ शि० मन्मथाया-
ससंभूतः मन्मथेनस्वनिष्ठमदमथनसामर्थ्यनिरोधेनयथायासः तन्निरोधजनितश्रमः तस्मात्संभूतः ॥ ३२ ॥ शि० मम आत्म-
प्रभवःमनोजनितः । चिन्तेत्यर्थः ॥ ३३ ॥ ति० स्वेदसंसर्गः कामविकारजः तेनदूषयति मलिनीकरोतितादृशः । यद्वा तदूषयति
नाशयति । मलयानिलसंबन्धात्तादृशः ॥ ३४ ॥ ति० चिन्ताशोकाभ्यांबलात्कृतं बलात्कृतपीडं ॥ ती० चिन्ताशोकबलात्कृतं
संततस्सरणाहुःखपरवशमित्यर्थः ॥ शि० चिन्ताशोकबलात्कृतं चिन्ताशोकबलहेतुकविविधकृतमन्तं । अविवक्षितकर्मकत्वे-
नाकर्मकत्वात्कर्तरिनिष्ठा ॥ ३५ ॥

[पा०] १ क. च. छ. ज. ज. विचित्राविहगाः. २ च. विहगैः. ३ च. नादिताः. ४ भृङ्गराजप्रमुदिताइत्यर्थात्पूर्वं. के.
ग. पाठयोः. विचित्राविहगामत्ताःप्रवदन्तिमनस्सुखम्. इत्यर्थेदृश्यते. ५ च. ज. ज. मधुरस्वनाः. ६ इदमर्थं घ.—छ. झ. ट.
पाठेषुदृश्यते. ७ ड. ज.—ट. दात्यूहरति. ८ ड.—ट. प्रदीपकाः. ९ च. ज. ज. जीवितंनिष्प्रयोजनं. १० घ.—झ. ट. रुचि-
रस्तस्याः. ११ ड. च. ज. झ. ज. शोकाग्निर्नचिरादिव. १२ क. ग. च.—ट. वनितां. १३ ग. घ. ड. छ.—ट. रुचिरान्दुमानं.
१४ च. छ. ज. ज. ट. वर्धयतीहमे. १५ क. ग. ड.—ट. मांहिसा. घ. मांहिसौ. १६ घ. ड. छ. ज. ट. श्वैत्रवनानिलः.

अमी मयूराः शोभन्ते प्रनृत्यन्तस्ततस्ततः ॥ खैः पक्षैः पवनोद्धूतैर्गवाक्षैः स्फाटिकैरिव ॥ ३६ ॥
 शिखिनीभिः परिवृतास्त एते मदमूर्च्छिताः ॥ मन्मथाभिपरीतस्य मम मन्मथवर्धनाः ॥ ३७ ॥
 पश्य लक्ष्मण नृत्यन्तं मयूरमुपनृत्यति ॥ शिखिनी मन्मथातैषा भर्तारं गिरिसानुषु ॥ ३८ ॥
 तामेव मैनसा रामां मयूरोऽप्युपधावति ॥ वितत्य रुचिरौ पक्षौ रुतैरुपहसन्निव ॥ ३९ ॥
 मयूरस्य वने नूनं रक्षसा न हता प्रिया ॥ तस्मान्नृत्यति रम्येषु वनेषु सह कान्तया ॥ ४० ॥
 मम त्वयं विना वासः पुष्पमासे सुदुःसहः ॥ ४१ ॥
 पश्य लक्ष्मण संरागं तिर्यग्योनिगतेष्वपि ॥ यँदेषा शिखिनी कामाद्भर्तारं रमतेऽन्तिके ॥ ४२ ॥
 मामप्येवं विशालाक्षी जानकी जातसंभ्रमा ॥ मदनेनाभिवर्तेत यदि नापहृता भवेत् ॥ ४३ ॥
 पश्य लक्ष्मण पुष्पाणि निष्फलानि भवन्ति मे ॥ पुष्पभारसंमृद्धानां वनानां शिशिरालये ॥ ४४ ॥
 रुचिराण्यपि पुष्पाणि पादपानामतिश्रिया ॥ निष्फलानि महीं यान्ति समं मधुकरोत्करैः ॥ ४५ ॥

ततस्ततः तत्रतत्र प्रदेशे । पवनोद्धूतैः अतएव स्पष्ट-
 दृष्टशुभ्रनालजालत्वात् स्फाटिकैर्गवाक्षैरिव स्थितैः ।
 यद्वा स्फाटिकैः स्फाटिकप्रधानैः चन्द्रार्कपरम्परायास्त-
 तुल्यत्वादिति भावः । अनेन भगवत्कृपाप्रवर्तितविवि-
 धकर्मपराउच्यन्ते ॥ ३६ ॥ शिखिनीभिः मयूरस्त्रीभिः ।
 परिवृताः अतएव मदमूर्च्छिताः मदव्याप्ताः । त एते
 पूर्वश्लोकोक्ता एते शिखिनः । मन्मथाभिपरीतस्य पूर्वमेव
 मन्मथाभिव्याप्तस्य । मम पुनर्मन्मथवर्धनाः ।
 अन्यरतिदर्शनस्योद्दीपनत्वादिति भावः । सशिष्यभ-
 क्तदर्शनं मे सर्वत्रभक्त्युत्पादनव्यामोहं जनयतीत्यर्थः
 ॥ ३७ ॥ पश्येत्यादिश्लोकद्वयमेकान्वयं । नृत्यन्तं
 स्वयंलीलारसप्रवृत्तं भर्तारं प्रति मन्मथार्ता रत्यर्थत-
 माक्रष्टुकामा । शिखिनी उपनृत्यति । तामेव रामां
 कान्तां । मनसा उपधावति । समीपमागन्तुमिच्छती-
 त्यर्थः । उपधावनंचरत्यर्थमिति द्योतयति—वितत्येति ।
 रुतैः रतिकूजितैः । उपलक्षितः । पक्षविस्तारणंच-
 रत्यर्थव्यापारः । उपहसन्निव प्रसन्नमुख इत्यर्थः ।
 यद्वा कान्ताविरहिणं मामुपहसन्निवेत्युत्प्रेक्षा । अत्र
 शिष्याचार्ययोरन्योन्यप्रावण्यमुच्यते ॥ ३८—३९ ॥

वने उपभोगयोग्ये देशेरावणः सीतां हृतवान् ।
 ननु नगर इति हार्दो भावः । न हता अस्यभाग्यव-
 शादिति भावः । तस्मादित्यादि । एतादृशरम्यदेश-
 कालेषु धन्याः कान्ताभिः क्रीडन्तीति भावः ॥ ४० ॥
 अमुमेवाशयमुद्घाटयति—मम त्विति ॥ विना सीत-
 येति शेषः ॥ ४१ ॥ सम्यग्रागः संरागः तं
 कान्तानुरागमित्यर्थः । तिर्यग्योनिगतेषु तिर्यग्योनि-
 जातेषु । लोके स्त्रियं पुमाननुवर्तते ननु स्त्री पुरुषं ।
 अतोतीवास्याः कामः । अहो वसन्तवैभवइति भावः
 ॥ ४२ ॥ विशालाक्षी मदवलोकेनविस्फारितेक्षणा ।
 जातसंभ्रमा जातत्वर । यदि नापहृता भवेत् तदा
 मामेवाभिवर्तेत । अत्र चापलं नाम संचारीभावः
 ॥ ४३ ॥ शिशिरालये वसन्ते । पुष्पभारसमृद्धानां
 पुष्पाणि अमितानि पुष्पाणीत्यर्थः । संसारिदुःखं
 पश्यतो मे ज्ञानिलाभोऽकिंचित्करइव भातीत्यर्थः
 ॥ ४४ ॥ उक्तमर्थं विशिष्य दर्शयति—रुचिराण्य-
 पीति ॥ अतिश्रिया अत्यन्तकान्त्या । रुचिराण्यपि ।
 अस्मदनुप्रयोजनान्निष्फलानि भवन्ति । निर्भरमकर-
 न्दभरिततया मधुकरसमूहैः समं महीं यान्ति ॥ ४५ ॥

रामानु० पक्षैः बहैः । बर्हणां स्फाटिकगवाक्षसाम्यं नर्तनावस्थायां अन्तरान्तराविततोर्ध्वशुभ्रनालतया ॥ ३६ ॥ ति० अनु-
 धावति नृत्यप्रसङ्गेनाग्रेगतां ॥ ३९ ॥ रामानु० ममेति अस्यश्लोकस्य ममाप्येवमित्येतच्छ्लोकानन्तरावस्थानमुचितं । वनदुर्गवर्णनप्रक-
 रणस्वारस्यात् ॥ ती० मयूरस्येतिश्लोकानन्तरं ममाप्येवमित्येतच्छ्लोकः ॥ ४० ॥ ति० नन्वेतावान् रागस्तवानुचितस्तत्राह—पश्येति ।
 संरागः अतिशयितो रागः ॥ ४२ ॥ ति० वन्यानिपुष्पाणि मेसीतावियोगाद्भोगसाधनत्वाभावान्निष्फलानि भवन्ति ॥ ४४ ॥

[पा०] १ क.—घ. मन्मथाभि. २ छ. झ. ट. सानुनि. ३ क. तरसाकामात्. ४ घ. च. छ. झ. ज. ट. प्यनु-
 धावति. क. ख. ग. प्यभिधावति. ५ ख. उपहसन्निव. ६ क. च. छ. ज. संयोगं. झ. ट. संरागः. ७ झ. अधुनाशिखिनी
 कामाद्भर्तारमभिवर्तते. ८ क. ग. घ. च. ज. ज. ट. भर्तारमभिवर्तते. ९ ट. ममाप्येवं. १० च. छ. ज. भवन्ति हि.
 ११ च. छ. ज. समूहानां.

वदन्ति रावं मुदिताः शकुनाः सर्वशः कलम् ॥ आह्वयन्त इवान्योन्यं कामोन्मादकरा मम ॥ ४६ ॥
 वसन्तो यदि तत्रापि यत्र मे वसति प्रिया ॥ नूनं परवशा सीता साऽपि शोचत्यहं यथा ॥ ४७ ॥
 नूनं न तु वसन्तोऽयं देशं स्पृशति यत्र सा ॥ कथं ह्यसितपद्माक्षी वर्तयेत्सा मया विना ॥ ४८ ॥
 अथवा वर्तते तत्र वसन्तो यत्र मे प्रिया ॥ किं करिष्यति सुश्रोणी सा तु निर्भर्त्सिता परैः ॥ ४९ ॥
 श्यामा पद्मपलाशाक्षी मृदुपूर्वाभिभाषिणी ॥ नूनं वसन्तमासाद्य परित्यक्ष्यति जीवितम् ॥ ५० ॥
 दृढं हि हृदये बुद्धिर्मम संप्रति वर्तते ॥ नालं वर्तयितुं सीता साध्वी मद्विरहं गता ॥ ५१ ॥
 मयि भावस्तु वैदेह्यास्तत्त्वतो विनिवेशितः ॥ ममापि भावः सीतायां सर्वथा विनिवेशितः ॥ ५२ ॥
 एष पुष्पवहो वायुः सुखस्पर्शो हिमावहः ॥ तां विचिन्तयतः कान्तां पावकप्रतिमो मम ॥ ५३ ॥
 सदा सुखमहं मन्ये यं पुरा सह सीतया ॥ मारुतः स विना सीतां शोकं वर्धयते मम ॥ ५४ ॥
 तां विना स विहङ्गो यः पक्षी प्रणदितस्तदा ॥ वायसः पादपगतः प्रहृष्टमभिनर्दति ॥ ५५ ॥
 एष वै तत्र वैदेह्या विहगः प्रतिहारकः ॥ पक्षी मां तु विशालाक्ष्याः समीपमुपनेष्यति ॥ ५६ ॥

शकुनाः मम कामोन्मादकराः सन्तः अन्योन्यमाह्वयन्त इव । कलं मधुरं । रावं वदन्ति शब्दं कुर्वन्तीत्यर्थः । मम कामोन्मादकरणार्थसंघीभवितुमन्योन्यमाह्वयन्त इवेत्युत्प्रेक्षा । अनेन स्वद्योत्तम्भकज्ञानिव्यापारोक्तः ॥ ४६ ॥ शोचति शोचेत् ॥ ४७ ॥ गूढदेशप्रापणेन तद्देशे वसन्तप्रसङ्गाभावान्न तस्याः शोकप्रसक्तिरित्याशङ्क्य वसन्ताभावेपि मां विना न जीवितं धारयिष्यतीत्याह—नूनमिति ॥ ४८ ॥ वसन्तप्राप्तिमङ्गीकृत्याह—अथवेति ॥ ४९ ॥ श्यामा यौवनमध्यस्था ॥ ५० ॥ उक्तमर्थं सहेतुकं द्रढयति—दृढं हीति ॥ अस्यान्ते इतिकरणद्रष्टव्यं । वर्तयितुं जीवितुं । नालं नसमर्था ॥ ५१ ॥ अत्र हेतुमाह—मयीति ॥ भावोऽनुरागः । तत्त्वतः एकतत्त्वतया । सर्वथा “ न चास्य माता न पिता न चान्यः स्नेहाद्विशिष्टोऽस्तिमया समो वा ” इत्युक्तप्रकारेण । अनेन स्वस्य जीवसंबन्धः स्वाभाविक उक्तः ॥ ५२ ॥ एवं

वसन्तोद्दीपनतामुक्त्वा मलयमारुतोद्दीपनतामाह—एष इत्यादिना ॥ पुष्पवहः पुष्पगन्धवहः । अनेन सौरभ्यमुक्तं । सुखस्पर्श इत्यनेन मान्द्यं । हिमावहः हिमवत्त्वावह इति शैल्यं । “ तुषारः शीतलः शीतो हिमः सप्तान्यलिङ्गकाः ” इत्यमरः । तां विचिन्तयतः विरहिण इत्यर्थः । पावकप्रतिमः संतापकर इत्यर्थः ॥ ५३ ॥ उक्तमर्थं विवृणोति—सदेति ॥ आभ्यां संसारिण्यर्किचिक्करी स्वदया स्वस्याप्यसह्येत्युच्यते ॥ ५४ ॥ मध्ये यत्किञ्चिदाश्वसनं दृष्टमनुवदति द्वाभ्यां तदा प्रथमदर्शनकाले । सीताया वियोगपूर्वकाले वा । वायसः पक्षी । विहङ्गः आकाशगतः सन् । यः प्रणदितः परुषं वाशितवान् । सः इदानीं तांविना तद्विरहावस्थायां । पादपगतः सन् प्रहृष्टं यथा तथा अभिनर्दति । पूर्वमाकाशगतः सन् परुषनादेन तद्विश्लेषं सूचितवान् । इदानीं पादपगतः सन् प्रहृष्टनादेनास्याः संश्लेषं सूचयतीत्यर्थः ॥ ५५ ॥ एतदेव विवृणोति—एष इति ॥ तत्र तदानीं ।

ति० अथवावर्तते तत्रवसन्तः तथापिपरैः शत्रुभिः पीडितायतः सा । अतस्तस्यावसन्तः किं करिष्यति । परकृतपीडासत्त्विकामपीडानवकाशादिति भाव इति प्राञ्चः ॥ परेतु तत्रवसन्तोनास्त्येव । तत्सत्त्वेमया विनासाकथं तत्र तिष्ठेत् । आगतैवस्यादित्यर्थः । तदेव सूचयन्नाह—अथवेति । परनिर्भर्त्सनवशात्तायातीत्याश्रय इत्याहुः ॥ ४९ ॥ रामानु० साध्वीविरहंगतेति च विशेषणद्वयं हेतुगर्भितं ॥ ति० साध्वीसीता मद्विरहंगता संप्राप्ता वसन्तस्य सत्त्वेऽसत्त्वेवासर्वथा वर्तयितुं जीवितुं । नालं नसमर्था ॥ शि० मद्विरहंगता सीता अलंवर्तयितुं शोभनतयास्थातुं । नशक्ष्यतीतिशेषः ॥ ५१ ॥ कतक० पक्षीप्रणदितस्तथेति विहगः प्रीतिकारक-

[पा०] १ छ. झ. ट. नदन्ति. २ च. छ. झ. ज. ट. कामंशकुनामुदिताः. ३ घ. सर्वशः. ४ ज. ज. आह्वयन्तीवचान्योन्यं. ५ ड. ज. ज. ननूनंतु. ६ क. ग.—ट. वसन्तस्तं. ७ घ. सापि. ड. च. ज. ज. साविनिर्भर्त्सिता. ८ ख. पद्मविशालाक्षी. ९ च. छ. झ. झ. ट. मृदुभाषाचमेप्रिया. क. मृदुभाषीचमेप्रिया. ड. ज. ज. विनाभूतामयाप्रिया. १० ड.—ट. संपरिवर्तते. ११ क. ख. घ.—ट. भावोहि. ग. भावोपि. १२ क. सर्वथापिनिवेशितः. १३ क. ग.—ट. शोकसंजननोमम. १४ क.—घ. छ.—ट. विनाथविहङ्गोसौ. १५ छ. झ. ट. मभिकूजति. १६ घ. पतिमांतु.

पश्य लक्ष्मण सन्नादं वने मदविवर्धनम् ॥ पुष्पिताग्रेषु वृक्षेषु द्विजानामुपकूजताम् ॥ ५७ ॥
 विशिप्तां पवनेनैतामसौ तिलकमञ्जरीम् ॥ षट्पदः सहसाऽभ्येति मदोद्धृतामिव प्रियाम् ॥ ५८ ॥
 कामिनामयमत्यन्तमशोकः शोकवर्धनः ॥ स्तवकैः पवनोत्क्षिप्तैस्तर्जयन्निव मां स्थितः ॥ ५९ ॥
 अमी लक्ष्मण दृश्यन्ते चूताः कुसुमशालिनः ॥ विभ्रमोत्सिक्तमनसः साङ्गरागा नरा इव ॥ ६० ॥
 सौमित्रे पश्य पम्पायाश्चित्रासु वनराजिषु ॥ किन्नरा नरशार्दूल विचरन्ति तैस्ततः ॥ ६१ ॥
 इमानि शुभगन्धीनि पश्य लक्ष्मण सर्वशः ॥ नलिनानि प्रकाशन्ते जले तरुणसूर्यवत् ॥ ६२ ॥
 एषा प्रसन्नसलिला पद्मनीलोत्पलायुता ॥ हंसकारण्डवाकीर्णा पम्पा सौगन्धिकायुता ॥ ६३ ॥
 जले तरुणसूर्याभैः षट्पदाहतकेसरैः ॥ पङ्कजैः शोभते पम्पा समन्तादभिसंवृता ॥ ६४ ॥
 चक्रवाकयुता नित्यं चित्रप्रस्थवनान्तरा ॥ मातङ्गमृगयुथैश्च शोभते सलिलार्थिभिः ॥ ६५ ॥
 पर्वनाहितवेगाभिरुर्मिभिर्विमलेऽम्भसि ॥ पङ्कजानि विराजन्ते ताड्यमानानि लक्ष्मण ॥ ६६ ॥

प्रतिहारकः वियोजकः सन् । आभ्यां यादृच्छिकप्रास-
 ङ्गिकसुकृतदर्शनमुक्तं ॥ ५६ ॥ पश्येति । अनेन परमपदे
 ज्ञानप्रधाने सामगायिनां नित्यमुक्तानां स्थितिरुक्ता
 ॥ ५७ ॥ पवनेन विशिप्तां कम्पितां । प्रियामिव स्थितां
 तिलकमञ्जरीं षट्पदः शृङ्गोऽभ्येति । अनेन भगवद्-
 याविषयभूतस्योत्तरक्षणे द्वयप्राप्तिर्भवितेत्युच्यते
 ॥ ५८ ॥ कामिनां विरहिणां । शोकवर्धनः दुःस्ववर्ध-
 नस्वभावः । स्वभावतो दुष्टप्रकृतिरित्यर्थः । अशोकः
 पवनोत्क्षिप्तैः वायुना पत्राणां बहिश्चालितैः । स्तवकैः
 मां तर्जयन्निव स्थितः । त्वत्संहारार्थमिमे तप्तबाणाः
 पञ्चबाणेन स्थापिता इति भीषयन्निव स्थित इत्युत्प्रे-
 क्षा । संसारिणमनुज्जीवयन्तं मां ज्ञानिनो लज्जितं

कुर्वन्तीत्यर्थः ॥ ५९ ॥ पुनरपि ज्ञानिनां समृद्धिं
 दर्शयन्वर्णयति—अमी इत्यादिना ॥ कुसुमशालिनः
 अतएव साङ्गरागाः । विभ्रमोत्सिक्तमनसः विलास-
 गर्वितमनसः । रागिण इति यावत् । नरा इव
 भान्ति ॥ ६०—६१ ॥ नलिनानि रक्तोत्पलानि ।
 जले तरुणसूर्यवत् प्रतितरङ्गं प्रतिफलितबालसूर्यवत्
 ॥ ६२ ॥ विरजादृष्ट्यापम्पां वर्णयति—एषेत्यादिभिश्च-
 तुभिः ॥ “सौगन्धिकं तु कङ्कारं” इत्यमरः । शोभत इति
 शेषः ॥ ६३ ॥ पङ्कजैरभिसंवृतेत्यन्वयः ॥ ६४ ॥
 चित्रप्रस्थवनान्तरा चित्रतीरवनपरिधाना । अन्तरं
 परिधानं ॥ ६५ ॥ पवनाहितवेगाभिः पवनोत्पादित-
 वेगाभिः । ताड्यमानानि कशाभिस्ताड्यमानानीव

इतिचप्राचीनः पाठः । असौपक्षी तथा अतिसुखं यथाभवतितथा विहगः सन् आकाशगः । प्रणदितः नादं कृतवान् । अस्य पूर्वमिति
 शेषः । तत्संयोगकाल इति शेषः । अथेदानीं तां विना तद्वियोगकाले । अन्यथेति शेषः । दुःखनाद इत्यर्थः । अथ कंचिच्छकुनमाह ।
 पादपगतो वायसः प्रहृष्टं यथाकूजति । एष विहगः एवं नादविशिष्टो विहगो वायसः यत्र सीता तिष्ठति तत्र तस्याः प्रीतिकारकः अतिपी-
 डाभावसूचकः । मातु मांच । तस्यास्समीपं तस्मीपगमनद्वारं । उपनेष्यति उपस्थापयिष्यतीत्यर्थः ॥ स० प्रतिहारकः द्वारपालकः ।
 द्वारपालको यथास्वनाथं प्रतिनेष्यति तथाऽयमपि सीतायास्समीपमुपनेष्यति ॥ ५६ ॥ रामानु० संनादं पश्य शब्दं शृण्वित्यर्थः ।
 शि० पश्य जानीहि ॥ ५७ ॥ ति० मदोद्धृतां मदेन स्खलन्तीं ॥ ५८ ॥ ति० विचरन्ति किन्नरीभिस्सहेति शेषः । स्वनायिका-
 सहितनायकान्तरदर्शनमुद्दीपनं ॥ ६१ ॥ शि० जले तरुणसूर्यवत् उदयकालिकसूर्य इव । इमानि नलिनानि अरुणकमलानि ।
 प्रकाशन्ते अभूतोपमैषां ॥ स० शुभगन्धीनि शुभश्वासौगन्धश्च । स एषामस्तीति शुभगन्धीनि । यद्वा गन्धो येषामस्ति तानि गन्धी-
 नि । शुभानि च तानि गन्धीनि च । शुभलं तु “दीप्तानलार्कं युतिमप्रमेयं” इत्यत्र प्रमेयत्वं युताविव विशेषणेऽन्वेति । प्रथमे “नजा-
 निर्दिष्टमनित्यं” इति द्वितीये “रसादिभ्यश्च” इति प्रायिकं इति च एकदेशिनेत्यादिना रूपी घट इत्यादिना चावसेयं । एतेन उदादिपूर्वक-
 लाभावाक्यमित्यतिशङ्कानिरस्ता ॥ ६२ ॥ ति० पद्मनीलोत्पलैरासमन्तायुता ॥ ६३ ॥ ति० षट्पदाहतकेसरैः
 जलेभ्रमरपातितपुष्पधूलिभिः । अभिसंवृता व्याप्ता । स० तरुणसूर्याभैः तरुणसूर्यकामैः ॥ ६४ ॥ ति० चित्रप्रस्थानि चित्र-
 प्रदेशानि वनान्तराणि स्यात्सा ॥ ६५ ॥ शि० पवनेन आहताः वेगाः यासां ताभिः ॥ ६६ ॥

[पा०] १ क.—च. ज. ज. शृणु. २ क. ड. च. झ. ज. ट. मवकूजतां. ३ ग. साङ्गरागाङ्गनाइव. ४ ड.—ट.
 यतस्ततः. ख. समन्ततः. ५ क. सौगन्धिकान्विता. ६ ड. च. ज. ज. चित्रस्थल. ७ क. ख. मातङ्गमृग. ८ क. ख. ग.
 ड.—ट. पवनाहत.

पद्मपत्रविशालाक्षीं सततं पङ्कजप्रियाम् ॥ अपश्यतो मे वैदेहीं जीवितं नाभिरोचते ॥ ६७ ॥
 अहो कामस्य वामत्वं यो गतामपि दुर्लभाम् ॥ स्मारयिष्यति कल्याणीं कल्याणतरवादिनीम् ॥ ६८ ॥
 शक्यो धारयितुं कामो भवेदद्यागतो मया ॥ यदि भूयो वसन्तो मां न हन्यात्पुष्पितद्रुमः ॥ ६९ ॥
 यानि स्मरणीयानि तथा सह भवन्ति मे ॥ तान्येवारमणीयानि जायन्ते मे तथा विना ॥ ७० ॥
 पद्मकोशपलाशानि दृष्ट्वा दृष्टिर्हि मन्यते ॥ सीताया नेत्रकोशाभ्यां सदृशानीति लक्ष्मण ॥ ७१ ॥
 पद्मकेसरसंसृष्टो वृक्षान्तरविनिःसृतः ॥ निःश्वास इव सीताया वाति वायुर्मनोहरः ॥ ७२ ॥

॥ ६६ ॥ एवं पम्पादर्शनजकामोद्रेकमरत्यवस्थया दर्शयति—पद्मेति । “स एकाकी न रमेत” इतिवद्विरजातीरवासो मे न रोचत इति लक्ष्मणायामिव्यनक्ति ॥ ६७ ॥ वामत्वं वक्रत्वं । गतां दूरगतां । स्मारयिष्यति स्मारयति । कल्याणतरवादिनीं शुभतरवचनशीलां । मृगमाहरेति चरमश्रुतमेव वाक्यमस्य हृदये वर्तते ॥ ६८ ॥ अद्यागतः इदानीं वर्तमानः । पुष्पिताः द्रुमाः येन स पुष्पितद्रुमः । सर्वथा कामो दुःसह इत्युच्यते ॥ ६९ ॥ भोग्यस्य वसन्तस्य कुतो बाधकत्वं तत्राह—यानीति ॥ ७० ॥ नेत्रकोशाभ्यां नेत्रदलाभ्यां । सीतानेत्रे स्मारयित्वा सन्तापयन्तीत्यर्थः ॥ ७१ ॥ सर्वप्राणिनां प्राणहेतुर्वायुरेवास्मत्सर्वस्वापहारं कुरुत इत्याह—पद्मकेसरेति ॥ पद्मकेसरसंसृष्टः । धूलीकरणं वायुकार्यं । तथाच सर्वप्राणहेतुरेव सर्वधूलीकरणप्रवृत्तः । सर्वसंहारप्रवृत्त इत्यर्थः । यद्वा पद्माविरहात् पद्मकेसराणि प्रतिकूलानि सन्ति वायोः साहाय्यं कुर्वन्ति । पादारुन्तुदमेव पङ्कजरज इति स्वजनसहजबाधकं कथं नास्मद्बाधकं । राजसप्रकृतित्वादस्मानपि बाधितुमुपक्रमते । केसरशब्देन तत्त्वरजसोऽत्रविवक्षितत्वात् । किञ्जल्कानामानयनायोगात् । एतन्मूलकण्टकिसंसर्गः । पद्मकेसरसंसृष्टः । नायं वातः किंतु केसरी । सिंह इत्यपि ध्वनिः । यद्वा पद्मकेसरैः संसृष्टः स्वयमेव संहारक्षमः । तदुपरि ससहायः । यद्वा रूपवान्द्वयसहायशूरः रूपरहितोयं कथं न सहायमपेक्षेत । रूपवान् दृढशरीर इत्यपि ध्वनिः । वायुर्बाधकश्चेत्त्वया

पूर्वमेव परिहृत्य वर्तितव्यं तत्राह । वृक्षान्तरविनिःसृतः । दूरे दृष्ट्वा परिहर्तुं शक्यते । वृक्षषण्डे पूर्वमात्मानं सङ्गोप्यस्थित्वा झटिति विनिर्गतः । यद्वा यथाराजकुमारः सौकुमार्येण छायामार्गेणागच्छति तथायमपीत्यर्थः । यद्वा मन्मथतापेन विश्रमाय तरुच्छायमपि नाश्रयितुं क्षमते । यदि तेऽहं बाधकः तर्हि दूरादपसरेत्यत्राह । निःश्वास इव सीतायाः पूर्वपरिचितवद्वभासमानतया परिहर्तुमपि न शक्नोमि । यद्वा सीतानिःश्वासतुल्यतया सात्र किं वृक्षमूले निलीना समागच्छतीति चापलातिशयेनान्यत्र न चलितुं शक्नोमि । “सुरमिणिं श्रसितेदधतस्तृष” इति निःश्वासस्य सौरभ्यं कविभिरुक्तं । यद्वा न केवलमनिलः सपरिकर एव बाधते । किंतु स्मारकतयापि वाति न कदाचिदायाति । सर्वदायाति । सकलमपि काननं सविलासं संचरति । यद्वा वाति “वा गतिगन्धनयोः” स्वार्जितगन्धेन सर्वान्परवशीकरोति । एतादृशबाधकोपि न यः कश्चिदित्याह । वायुः सर्वो जीवने हेतुः । यद्वा “भीषास्माद्वातः पवते” इति मत्तो भीतो मां भर्त्सयति । बाधनप्रकारमाह । मनोहरः आन्तरमपि पदार्थमपहरति । पद्मकेसरसंसृष्ट इत्यनेन शैत्यमुक्तं । वृक्षान्तरविनिःसृत इत्यनेन मांघं । निःश्वास इव सीताया इति सौरभ्यं । यद्वा पद्मकेसरसंसृष्ट इत्यनेन चोरसमाधिरुच्यते । स्वस्वरूपापरिज्ञानाय भीरुजनभीषणाय च भस्मोद्धूलितवदनः समायाति । वृक्षान्तरविनिःसृतः पथिकानां स्वसमीपागमनपर्यन्तं गूढतया स्थित्वा तेषु समीपमागतेषु सपदिसमुत्तिष्ठन्नि-

ति० अपश्यतो मे आत्मने इति शेषः । यद्वा कर्तुं शेषत्वविवक्षायां मे इति षष्ठी ॥ ६७ ॥ ति० दुर्लभां अद्याप्राप्यां । स्मारयिष्यति स्मारयतीत्यर्थः । चित्तवैकल्यबोधनद्वाराऽन्यथाप्रयोगो विरहपरिपोषाय ॥ ६८ ॥ ति० कामः कामकृततापः ॥ ६९ ॥ रामानु० पद्मकोशपलाशानि पद्ममुकुलोपरिदलानि । नेत्रकोशाभ्यां नेत्रकोशशब्देन नेत्रपिधानभूतपद्मप्रदेश उच्यते ॥ ति० पद्मकोशस्य पलाशानि दलानि । कामोद्दीपकान्यपि तन्नेत्रकोशाभ्यां तन्नेत्रपुटाभ्यां सदृशानीति त्रिष्टुष्टिर्मन्यत इत्यर्थः ॥ शि० पद्मकोशपलाशानीत्युभयान्वयि । एकत्रशब्दः अपरत्रार्थः ॥ ७१ ॥ ति० पद्मकेसरेत्यादिना शैत्यसौरभ्ये । वृक्षान्तरेत्यादिना मांघं ॥ ७२ ॥

[पा०] १ ख. घ. छ. झ. ट. प्रियपङ्कजां. क. ग. प्रियदर्शनां. २ क. ग. संरमणीयानि. ३ क. ग. ज. ज. —ट. द्रष्टुं दृष्टिर्हि. ख. द्रष्टुं दृष्टिर्विमन्यते.

सौमित्रे पश्य पम्पाया दक्षिणे गिरिसानुनि ॥ पुष्पितां कर्णिकारस्य यष्टिं परमेशोभनाम् ॥ ७३ ॥
 अधिकं शैलराजोऽयं धातुभिः सुविभूषितः ॥ विचित्रं सृजते रेणुं वायुवेगविघटितम् ॥ ७४ ॥
 गिरिप्रस्थास्तु सौमित्रे सर्वतः संप्रपुष्पितैः ॥ निष्पत्रैः सर्वतो रम्यैः प्रदीप्ता इव किंशुकैः ॥ ७५ ॥
 पम्पातीररुहाश्वे संसक्ता मधुगन्धिनः ॥ मालतीमल्लिकाषण्डाः करवीराश्च पुष्पिताः ॥ ७६ ॥
 केतक्यः सिन्धुवाराश्च वासन्त्यश्च सुपुष्पिताः ॥ माधव्यो गन्धपूर्णाश्च कुन्दगुल्माश्च सर्वशः ॥ ७७ ॥
 चिरिबिल्वा मधूकाश्च वज्रुला बकुलास्तथा ॥ चम्पकास्तिलकाश्चैव नागवृक्षाः सुपुष्पिताः ॥ ७८ ॥

वभाति । निःश्वासइवसीतायाः चिरपरिचितइवसर-
 ससंज्ञापविशेषैः कस्तेग्रामः किंतेनामेतिसंभाषमाणइ-
 वस्थितः वाति । धनस्य हस्तगतितपर्यन्तं निःस्पृहतया
 ततस्ततःसंचरन्निव स्थितः । वायुः चौर्यदृष्ट्याकेनचिद्ब्र-
 हीतुमुद्युक्तं चेलाघवेन हस्तग्रहणानर्हः । मनोहरः नापा-
 ततोपाहृत् । अपितुसुगुप्तमपि । अनेन निर्हेतुकहरि-
 द्याप्रवाह उपवर्ण्यते । पद्मकेसरसंसृष्टः “ड्यापोःसं-
 ज्ञाछन्दसोः” इति ह्रस्वः । पद्मायाः केसरैः तत्तुल्यानु-
 रागैःसंसृष्टः पुरुषकारभूतलक्ष्मीप्रणयप्रवृत्त इत्यर्थः ।
 “पितेव त्वत्प्रेयाञ्जननिपरिपूर्णागसि जने हितस्रोतो-
 वृत्त्या भवति च कदाचित्कलुषधीः । किमेतन्निर्दोषः क
 इह जगतीति त्वमुचितैरुपायैर्विस्मर्य स्वजनयसि
 माता तदसि नः ॥” वृक्षान्तरविनिःसृतः “ ऊर्ध्व-
 मूलमधःशाखमश्वत्थं प्राहुरव्ययं” इति वृक्षत्वेनोक्ते
 संसारमण्डले प्रवृत्तः । निःश्वास इव सीतायाः स्त्रीप्रा-
 यमितरत्सर्वमिति परतन्त्रतया स्त्रीतुल्यानां लोकाना-
 माश्वासको धारकश्चेत्यर्थः । वाति अनवरतं प्रवहति ।
 वायुः सार्वत्रिकः मनोहरः मानसिकसकलकल्मषहरः ।
 द्रविडोपनिषद्वाख्याकारैर्व्याख्यातोयंश्लोकः ॥ ७२ ॥
 अथ बिरजाया अर्वाकप्रदेशवर्तिनां राजसतामससा-
 त्विकभेदभिन्नानां चेतनानां स्वरूपं स्वकटाक्षविषय-
 भूतं दर्शयति—सौमित्र इत्यादिना ॥ दक्षिण इत्यनेन
 पम्पादक्षिणतीरं क्रमेण प्रविष्ट इत्यवगम्यते । अनेन
 कर्णिकारवर्णनेन सत्यलोकादिषु जृम्भमाणा राजसी
 वृत्तिरुच्यते । यष्टिं लतां ॥ ७३ ॥ अधिकमिति । अनेन
 ऋश्यमूकसमीपगमनं द्योतितं । रजोवर्धकं लोक
 उक्तः ॥ ७४ ॥ प्रदीप्ताः ज्वलिताः ॥ ७५ ॥ पम्पे-
 त्यादिसार्धसप्तश्लोकाः । इमे उपशोभन्त इत्यन्वयः ।

तदुपरि दृश्यन्त इत्यन्वयः । संसक्ताः अविरलाः ।
 मधुगन्धिन इति सर्वविशेषणं । लिङ्गवचनविपरिणा-
 मः कार्यः । एवं पुष्पितपदमपि । पम्पातीररुहा इमे
 मालत्यादयः पदार्था उपशोभन्ते इत्येकोन्वयः । माल-
 ती जातिः । मल्लिकाषण्डाः मल्लिकासमूहाः ।
 करवीराः प्रसिद्धाः । सिन्धुवाराः निर्गुण्ड्यः ।
 वासन्त्यः पीतवर्णपुष्पालताः । “ अत्र पीतायां
 वासन्ती हेमपुष्पिका” इति वैजयन्ती । माधव्यः
 अतिमुक्तलताः । गन्धेन पूर्णाः गन्धपूर्णाः । कुन्दानां
 गुल्माः कक्षाः कुन्दगुल्माः । चिरिबिल्वाः नक्त-
 मालाः । मधूकाः मधुद्रुमाख्यावृक्षाः । वज्रुलाः
 वेतसाः । बकुलाः प्रसिद्धाः । तिलकाः क्षुरकाः ।
 नागवृक्षाः नागकेसराः । नीपाः जलकदम्बाः ।
 वरणाः वरणवृक्षाः । खर्जूराः प्रसिद्धाः । पद्मकाः
 पद्मपर्ण्याख्या वृक्षविशेषाः । लोभ्राः शाबरवृक्षाः ।
 सिंहकेसरपिञ्जराः सिंहकेसरवर्णा इत्यर्थः । अङ्गो-
 लाः निकोचकाः । कुरण्टाः पीतवर्णपुष्पा महास-
 हाख्यागुल्माः । पूर्णकाः शास्मल्लिभेदावृक्षविशे-
 षाः । पारिभद्रकाः निम्बाः । पाटलयः इकारान्त-
 आर्षः । कोविदाराः युगपत्रकाख्या वृक्षाः । मुचुलि-
 न्दाः नारङ्गवृक्षाः । अर्जुनाः ककुभवृक्षाः । केतका-
 नि हेमवर्णपुष्पाणि इति पूर्वस्माद्विशेषः । उद्दालकाः
 श्लेष्मातकवृक्षाः । शिरीषाः कपीतनाख्या वृक्षाः ।
 शिंशुपाः भस्मगर्भाख्यावृक्षाः । धवाः मधुराख्यावृ-
 क्षविशेषाः । कुरवकाः रक्तवर्णपुष्पामहासहाख्या
 गुल्माः । रक्तपदं विस्पष्टार्थः । तिनिशाः नेमिद्रुमाः ।
 नक्तमालाः चिरिबिल्वभेदाः । चन्दना प्रसिद्धाः ।

ति० संसिक्ताः तज्जलसेकेनवर्धिताः ॥ ७६ ॥

[पा०] १ ख. झ. सानुषु. २ क. ख. ग. ड—ट. शोभितां. ३ ड—ट. धातुभिस्तु. ख. धातुभिस्स. ४ घ. ग.
 ताक्षमे. ५ झ. संसिक्ताः. ६ छ. झ. ट. पद्मकरवीराश्च. ७ ज.—ट. मातुलिङ्गाश्चपूर्णाश्च. ८ क. ख. घ. छ.—ट.
 वृक्षाश्चपुष्पिताः.

नीपाश्च वरणाश्चैव खजूराश्च सुपुष्पिताः ॥ पद्मकाश्चोपशोभन्ते नीलाशोकाश्च पुष्पिताः ॥ ७९ ॥
लोध्राश्च गिरिपृष्ठेषु सिंहकेसरपिञ्जराः ॥ अङ्गोलाश्च कुरण्टाश्च पूर्णकाः पारिभद्रकाः ॥ ८० ॥
चूताः पाटलयश्चैव कोविदाराश्च पुष्पिताः ॥ मुञ्जुलिन्दार्जुनाश्चैव दृश्यन्ते गिरिसानुषु ॥ ८१ ॥
केतकोदालकाश्चैव शिरीषाः शिशुपा धवाः ॥ शाल्मल्यः किंशुकाश्चैव रक्ताः कुरवकास्तथा ॥
^१तिनिशा नक्तमालाश्च चन्दनाः स्पन्दनास्तथा ॥ [हिन्तालास्तिलकाश्चैव नागवृक्षाश्च पुष्पिताः] ॥ ८२ ॥
पुष्पितान्पुष्पिताग्राभिलर्ताभिः परिवेष्टितान् ॥ द्रुमान्पश्येह सौमित्रे पम्पाया रुचिरान्बहून् ॥ ८३ ॥
वातविक्षिप्तविटपान्यथासन्नान्द्रुमानिमान् ॥ लताः समनुवर्तन्ते मत्ता इव वरंस्त्रियः ॥ ८४ ॥
पादपात्पादपं गच्छञ्जैलाच्छैलं वनाद्गन् ॥ वाति नैकरसास्वादः संमोदित इवानिलः ॥ ८५ ॥
केचित्पर्याप्तकुसुमाः पादपा मधुगन्धिनः ॥ ^२केचिन्मुकुलसंवीताः श्यामवर्णा इवाबभुः ॥ ८६ ॥
इदं मृष्टमिदं स्वादु प्रफुल्लमिदमित्यपि ॥ रागमत्तो मधुकरः कुसुमेष्ववलीयते ॥ ८७ ॥
^३निलीय पुनरुत्पत्य सहसाऽन्यत्र गच्छति ॥ मधुलुब्धो मधुकरः पम्पातीरद्रुमेष्वसौ ॥ ८८ ॥
इयं कुसुमसंघातैरुपस्तीर्णा सुखाकृता ॥ स्वयं निपतितैर्भूमिः शयनप्रस्तरैरिव ॥ ८९ ॥
विविधा विविधैः पुष्पैस्तैरेव नगसानुषु ॥ ^४विकीर्णैः पीतरक्ता हि सौमित्रे प्रस्तराः कृताः ॥ ९० ॥

स्पन्दनाः वृक्षविशेषाः ॥ ७६—८२ ॥ पम्पायाः
सम्बन्धिनश्च विशेषः ॥ ८३ ॥ वातविक्षिप्तविटपान्
वायुविधूतशाखानितितात्कालिककान्तविशेषोक्तिः ।
यथासन्नान् यथासंस्पृष्टं शक्यते तथा आसन्नान् ।
समीपवर्तिन इत्यर्थः । इयताग्रन्थेन विषयान्तरप्रव-
णाः प्राकृता उक्ताः ॥ ८४ ॥ पादपात्पादपमिति ।
कच्छात्कच्छमित्यपि ज्ञेयं । नैकरसास्वादः अनेकमधु-
रसकबलनेन संमोदितः संजातसंमोद इव ॥ ८५ ॥
पर्याप्तकुसुमा इत्यनेन मुकुलाल्पत्वं । मुकुलसंवीताः
मुकुलैः समन्तात्वेष्टिता इत्यनेन विकसितपुष्पस्वल्प-
त्वं चावगम्यते । श्यामवर्णाः वृन्तवर्णेनेति भावः ।
आबभुः आभान्ति । लडर्थे लिट् ॥ ८६ ॥ मृष्टं रम्यं ।
स्वादु रसवत् । रागमत्तः अभिनवपुष्पकुतूहलाकुल
इत्यर्थः । अवलीयते सक्तो भवति ॥ ८७ ॥ पुनर्मधु-

करस्य चापलं दर्शयति—निलीयेति ॥ निलीय कचि-
त्पुष्पेक्षणमात्रं स्थित्वा । पुष्पान्तरेभूयसीमिव मधुसमृ-
द्धिं दृष्ट्वा तत्क्षणादन्यत्र पुष्पे गच्छति । एवं सर्वत्रेति
ज्ञापयितुं पम्पातीरद्रुमेष्वित्युक्तं ॥ ८८ ॥ इयं भूमिः ।
स्वयं निपतितैः अतिसुकुमारैरित्यर्थः । कुसुमसंघातैः
उपस्तीर्णा व्याप्ता सती । शयनप्रस्तरैः शयनास्तरणै-
रिव । सुखाकृता सुखावहाकृता ॥ ८९ ॥ नगसानुषु
विकीर्णैः विविधैः इतस्ततः स्वयं पतितैः पुष्पैः । विवि-
धाः प्रस्तराः कृता हीत्युत्प्रेक्षा । विविधा इत्यस्य विवरणं
—पीतरक्ता इति । इदमुपलक्षणं । नानावर्णा इत्यर्थः ।
कचित्पीतवर्णचम्पकादिपुष्पाणि पतितानि हेममयप-
र्यङ्का इव भान्ति । कचिद्रक्तवर्णकर्णिकारादिपुष्पाणि प-
तितानि पट्टवस्त्ररचिततलिमानीव । इत्येवं नानावर्ण-

रामानु० पुष्पात्पुष्पान्तरंगच्छन्तं मधुकरं विलोक्योत्प्रेक्षते—इदमिति ॥ ८७ ॥ ति० शयनप्रस्तरैः शयनार्थं तल्पप्रसरणैरिव ।
सुखाकृता सुखकरी । “ सुखप्रियादानुलोभ्ये ” इति ङाच् ॥ ८९ ॥

[पा०] १ ख. पद्मकाश्चानु. क. ड.—ट. पद्मकाश्चैव. २ ख. छ. झ. ट. चूर्णकाः. ३ क. चूताश्च पाटलाश्चैव. ४ छ. झ.
ट. थापि. ५ क.—च. ज. तिमिशाः. ६ छ. ज. झ. स्पन्दनास्तथा. ७ इदमर्थं क. ड.—ट. पाठेषु दृश्यते. क. ड. ज.
ज. हिन्तालाश्चैव पनसानाग. ८ क. लताभिरनुवेष्टितान्. ९ क. ख. ग. विटपान्यपासन्नान्द्रुमानि लताः. १० क. ग. वृताः
संपरिवर्तन्ते. ख. एताः समनुवेष्टन्ते. ११ क. ग. पतिस्त्रियः. १२ ख. याति. १३ ख. केचित्कुसुम. १४ ड. च. ज. झ. ज.
रागरक्तो. ट. रागयुक्तो. १५ छ. ज. झ. कुसुमेष्वेव. क. ग. कुसुमेषु निलीयते. १६ घ. निपीय. १७ छ. झ. ट. विस्तीर्णाः
पीतरक्ताभाः. ख. ग. ड. ज. विशीर्णैः पीतरक्ताभाः. च. ज. विशालैः पीतरक्ताभाः.

हिमान्ते पश्य सौमित्रे वृक्षाणां पुष्पसंभवम् ॥ ९१ ॥

पुष्पमासे हि तरवः संघर्षादिव पुष्पिताः ॥ आह्वयन्त इवान्योन्यं नगाः षट्पदनादिताः ॥

कुसुमोत्तंसविटपाः शोभन्ते बहु लक्ष्मण ॥ ९२ ॥

एष कारण्डवः पक्षी विगाह्य सलिलं शुभम् ॥ रमते कान्तया सार्धं काममुद्दीपयन्मम ॥ ९३ ॥

मन्दाकिन्यास्तु यदिदं रूपमेवं मनोहरम् ॥ स्थाने जगति विख्याता गुणास्तस्या मनोरमाः ॥ ९४ ॥

यदि दृश्येत सा साध्वी यदि चेह वसेमहि ॥ स्पृहयेयं न शक्राय नायोध्यायै रघूत्तम ॥ ९५ ॥

न ह्येवं रमणीयेषु शाद्वलेषु तथा सह ॥ रमतो मे भवेच्चिन्ता न स्पृहाऽन्येषु वा भवेत् ॥ ९६ ॥

अमी हि विविधैः पुष्पैस्तरवो रुचिरच्छदाः ॥ काननेस्मिन्विना कान्तां चिन्तमुन्मादयन्ति मे ॥ ९७ ॥

पश्य शीतजलां चेमां सौमित्रे पुष्करायुताम् ॥ चक्रवाकानुचरितां कारण्डवनिषेविताम् ॥

प्लवैः क्रौञ्चैश्च संपूर्णा वराहमृगसेविताम् ॥ ९८ ॥

अधिकं शोभते पम्पा विकूजद्विविहङ्गमैः ॥ ९९ ॥

दीपयन्तीव मे कामं विविधा मुदिता द्विजाः ॥ श्यामां चन्द्रमुखीं स्मृत्वा प्रियां पद्मनिभेक्षणाम् ॥ १०० ॥

नानाशय्या इवभान्तीतिभावः ॥ ९० ॥ हिमान्त इत्यर्थः । हिमान्ते वसन्ते । वृक्षाणां पुष्पसंभवं पुष्प-समृद्धिं । वक्ष्यमाणस्य संक्षेपेणोक्तिः ॥ ९१ ॥ पुष्प-मासे वसन्ते । संघर्षात् पुष्पिता अमी तरवः षट्प-दनादिताः सन्तः परस्परमाह्वयन्त इव । यूयं वयमिव न पुष्पिता इत्यन्योन्यं भृङ्गरवेण व्याजेन वदन्तीवे-त्युत्प्रेक्षा । अर्धत्रयमेकान्वयं वा । आह्वयन्त इवेत्यु-क्त्वा कुसुमोत्तंसविटपाः पूर्वोक्तास्तरवः । बहु अधिकं । शोभन्त इति ॥ ९२ ॥ काममुद्दीपयन् अन्यरतिद-र्शनस्योद्दीपकत्वादिति भावः ॥ ९३ ॥ यदिदं पम्पायाः रूपं एवं मन्दाकिन्याश्च मनोहरं रूपं । कथमेतत्सादृश्यं तस्या इत्यत्राह—स्थान इति । मनो-रमाः जगति विख्याताः तस्या गुणाः स्थाने युक्ताः ॥ ९४ ॥ ननु परपुरुषेणापहृता कथं रतये प्रार्थ्यते तत्राह—साध्वीति । वसेमहि “भवांस्तु सह

वैदेह्या गिरिसानुषु रंस्यते । अहं सर्वं करिष्यामि जाग्रतः स्वपतश्च ते” इत्युक्तवता त्वया सह वसेमे-त्याशयेन बहुवचनं । शक्राय शक्रत्वाय । ऐश्वर्येन्द्र-त्वस्य प्राथमिकत्वात्तथोक्तं । “रुच्यर्थानां प्रीयमा-णः” इति चतुर्थी । उत्तमं पुरुषं प्रति नासत्यमुच्यत इत्याशयेन रघूत्तमेत्युक्तिः ॥ ९५ ॥ उक्तैर्हे हेतुमा-ह—नहीति ॥ रमतः रममाणस्य । हि यस्मात् । चिन्ता न भवेत् अयोध्यायाः अलाभकृताचिन्ता न स्यात् । अन्येषु शक्रत्वादिषु । रहस्यप्येवंविधमानुष-त्वभावनानुरूपवचनं योगिनोबुध्येरन्निति ॥ ९६ ॥ विना वर्तमानस्येतिशेषः ॥ ९७ ॥ पश्येत्यादिसार्ध-श्लोकः । पुष्करैः प्लवैः आयुतां व्याप्तां । कारण्डवाः जलकाकाः । प्लवैः जलकुक्कुटैः । वराहेति तीर इति शेषः ॥ ९८ ॥ अधिकमित्यर्थः । विहङ्गमैः उक्तभि-न्नैः ॥ ९९ ॥ स्मृत्वा वर्तमानस्येति शेषः ॥ १०० ॥

रामानु० हिमान्ते शिशिरादौ । वृक्षाणां पुष्पसंभवोक्तिः तं । अस्मिन्कालेपश्येत्यर्थः । ति० हिमान्ते शिशिरान्ते ॥ ९१ ॥ ति० मन्दाकिन्याः तत्सदृशपंपायाः । अतिशयोक्तिरत्र ॥ ती० मन्दाकिन्याः चित्रकूटपर्वतपरिसरवर्तिन्याः ॥ ९४ ॥ रामानु० यदिचेहवसेमयि । मयि मत्समीपे ॥ ९५ ॥ स० मेइत्येतच्चतुर्थ्यन्तमपि । तथाचमे महांस्पृहायस्याः तयासीतयारमतः मे अन्येषुविषयेषुचिन्ताभवेत्किं नभवेदेवेत्यर्थः । यद्वा स्पृहधातुयोगेचतुर्थ्यभाववार्धः ॥ ९६ ॥ ति० स्मृत्वा स्मारयित्वा ॥ १०० ॥

[पा०] १ क. ख. ड. च. ज. ज. पुष्पसंचयं. २ ख. षट्पदनिस्सनैः ३ ख. भुवि. ४ घ. एकः. ५ क. ड. झ. ज. ट. मुदीपयन्निष. ६ क. घ. ड. च. ज. व. यदिदद्रूपं. ७ ज. झ. ट. मेतन्मनोहरं. ८ ख. वसेन्मम. ९ झ. झ. ट. विविधच्छदाः. १० छ. झ. ट. चिन्तामुत्पादयन्ति. ११ ड. च. ज. व. संकीर्णा. १२ छ. झ. ट. महामृगनिषेवितां. १३ च. दीपयन्तिच. १४ घ. स्मृतलामन्मथोवर्धतेहिमे. १५ ड. चन्द्रनिभेक्षणां.

पश्य सानुषु चित्रेषु मृगीभिः सहितान्मृगान् ॥ मां पुनर्मृगशावाक्ष्या वैदेह्या विरहीकृतम् ॥ १०१ ॥
 व्यथयन्तीव मे चित्तं संचरन्तस्ततस्ततः ॥ अस्मिन्सानुनि रम्ये हि मत्तद्विजगणायुते ॥ १०२ ॥
 पश्येयं यदि तां कान्तां ततः स्वस्ति भवेन्मम ॥ १०३ ॥
 जीवेयं खलु सौमित्रे मया सह सुमध्यमा ॥ सेवते यदि वैदेही पम्पायाः पवनं सुखम् ॥ १०४ ॥
 पद्मसौगन्धिकवहं शिवं शोकविनाशनम् ॥ धन्या लक्ष्मण सेवन्ते पम्पोपवनमारुतम् ॥ १०५ ॥
 श्यामा पद्मपलाशाक्षी प्रिया विरहिता मया ॥ कथं धारयति प्राणान्विवशा जनकात्मजा ॥ १०६ ॥
 किंनु वक्ष्यामि राजानं धर्मज्ञं सत्यवादिनम् ॥ सीताया जनकं पृष्ठः कुशलं जनसंसदि ॥ १०७ ॥
 या मामनुगता मन्दं पित्रा प्रव्राजितं वनम् ॥ सीता सत्पथमास्थाय क नु सी वर्तते प्रिया ॥ १०८ ॥
 तया विहीनः कृपणः कथं लक्ष्मण धारये ॥ या मामनुगता राज्याद्भ्रष्टं विगतचेतसम् ॥ १०९ ॥
 तच्चार्वञ्चितपक्ष्माक्षं सुगन्धि शुभमव्रणम् ॥ अपश्यतो मुखं तस्याः सीदतीव मनो मम ॥ ११० ॥

पुनस्त्वर्थः । विरहीकृतं विरहिणमित्यर्थः । मृगीभिः सहितान् मृगान् पश्य । वैदेह्या विरहीकृतं मां पुनः पश्येत्यन्वयः । एतेषु सकलत्रेषु सुखं संचरन्तु ममैकस्याहो कष्टावस्थेति भावः ॥ १०१ ॥ संचरन्तः मृगादय इति शेषः ॥ १०२ ॥ पश्येयमित्यर्थः ॥ ततः तदा । स्वस्ति शुभं ॥ १०३—१०४ ॥ पश्येति ॥ पद्मकलारगन्धवहमितिलक्षणयार्थः । धन्याः सकान्ताः । पदप्रयोजनं त्वाचार्या ऊचुः । पद्मं च सौगन्धिकं च पद्मसौगन्धिके ते बहति प्रापयतीति पद्मसौगन्धिकवहं । अत्र पद्मसौगन्धिकयोर्वहनानुपपत्तेस्तद्गन्धो लक्ष्यते । लक्षणायाश्च प्रयोजनेन भवितव्यं । यथा गङ्गायां घोष इत्यत्र पावनत्वादि तथात्र प्रयोजनं । यथा पद्मस्यैव घ्राणसमीपानयनेपि उपरि स्थितः परिमलः शीतलोगृह्यते । नान्तःस्थित उष्णमिश्रः । तथायं वायुरपि उपरिस्थशीतलपरिमलमादाय समागच्छतीत्यर्थः । यद्वा पद्मकेसरसंसृष्ट इत्यनुक्तेः पद्मसौगन्धिकोपरिवर्तिपरिमलावह इत्यर्थः । गुणगुणिनोरभेदविवक्षया पद्मसौगन्धिकेत्युक्तिः । उभयोक्त्या नानापुष्पप्रथितमालिकाधारिण इव नानापुष्प-

परिमलं वहतीत्युच्यते । शिवं शुद्धं । तथा चान्यासंस्पर्शितोक्त्या प्राथमिकमलयमारुत इत्युच्यते । शोकविनाशनं । विरहिणो दक्षिणपवनः शोकवर्धनः ननु शोकविनाशनः । तथाच जीवतो हि शोकं कुर्यात् जीवितापायकरणेन शोकधर्म्यभावाच्छोकविनाशनं । धन्याः एवंविधे मलयानिले वातिसति एकान्तस्थलमन्वेष्टययनपराः केचन सन्ति हि । सेवन्ते कदा समागमिष्यत्ययं पवन इत्यवसरप्रतीक्षा भवन्ति । सेवाह्यवसरप्रतीक्षा । पम्पोपवनमारुतं आकरादागताभिर्मिव स्थितं । समुद्रादुत्थितवडवानलमिवेत्यर्थः । प्रत्येकश्लोकव्याख्यानेष्वयमेवाभिप्राय उक्तः ॥ १०५ ॥ विवशा प्राणत्यागेपि न स्वतन्त्रेत्यर्थः ॥ १०६ ॥ किंन्विति ॥ सीतया सह मम कुशलं पृष्ठ इत्यर्थः ॥ १०७ ॥ मन्दं भाग्यरहितं । “मूढाल्पा पटुनिर्भाग्या मन्दाः स्युः” इत्यमरः । सत्पथं पतिव्रतामार्गं आस्थाय अनुगतेत्यन्वयः ॥ १०८ ॥ धारये जीवामि । विगतचेतसं विकलहृदयं ॥ १०९ ॥ अश्वितपक्ष्माक्षं अश्वितानि पूजितानि स्निग्धानीति । यावत् । पक्ष्माणि ययोस्ते । अश्वितपक्ष्मणी अक्षिणी

रामानु० पुनश्शब्दोप्यर्थः । मामपि पश्येति संबन्धः ॥ विरहीकृतं विरहः अर्शआद्यजन्तः । अविरहः विरहभिन्नः विरहत्वेन कृतस्तं मां पश्येत्तत्र च विरहस्यावास्तवत्वं द्योतयति ॥ १०१ ॥ ति० संचरन्तः मृगीभिस्सहितान्मृगान् इति शेषः ॥ १०२ ॥ ति० पृष्टासीताक्वेतियेतं । वि० सीतया सहितस्य तव कुशलमिति पृष्ठः ॥ १०७ ॥

[पा०] १ क. चरन्तस्ततस्ततः. २ क. ड. रम्येऽहं. ३ ड.—ट. गणाकुले. ४ ड. छ. झ. ट. सेवेत. ५ छ. झ. ट. शुभं. ६ च.—झ. ट. पंपायावनमारुतं. ख. पंपाविपिनमारुतं. ७ ड. च. ज. अ. धारयते. ८ क. ग. ड.—ट. धर्मज्ञं राजानं. ९ छ. झ. ट. जनकं पृष्ठसीतं. ख. सीतया जनकं. क. ग. ड. च. ज. अ. जनकं सीतया. १० छ. झ. ट. प्रस्थापितं. ११ छ. झ. ट. धर्मसमास्थाय. १२ ग. संवर्तते. १३ छ. झ. ट. विहृतचेतसं. ड. च. ज. अ. विगतचेतनं. १४ क. ख. ग. ड.—ट. पद्माक्षं. १५ छ. झ. मतिर्मम.

स्मितहास्यान्तरयुतं गुणवन्मधुरं हितम् ॥ वैदेह्या वाक्यमतुलं कदा श्रोष्यामि लक्ष्मण ॥ १११ ॥
 प्राप्य दुःखं वने श्यामा सा मां मन्मथकर्षितम् ॥ नष्टदुःखेव हृष्टेव साध्वी सौध्वभ्यभाषत ॥ ११२ ॥
 किं नु वक्ष्यामि कौसल्यामयोध्यायां नृपात्मज ॥ क सा स्नुषेति पृच्छन्तीं कथं चातिमनस्विनीम् ॥ ११३ ॥
 गच्छ लक्ष्मण पश्य त्वं भरतं भ्रातृवत्सलम् ॥ नह्यहं जीवितुं शक्तस्तामृते जनकात्मजाम् ॥ ११४ ॥
 [इति रामस्तु विलपन्हृतनौरिव सागरे ॥ न ददर्श तदा पारं शोकस्य पुरुषर्षभ] ॥ ११५ ॥
 इति रामं महात्मानं विलपन्तमनाथवत् ॥ उवाच लक्ष्मणो भ्राता वचनं युक्तमव्ययम् ॥ ११६ ॥
 संस्तम्भ राम भद्रं ते मा शुचः पुरुषोत्तम ॥ नेदृशानां मतिर्मन्दा भवत्यकलुषात्मनाम् ॥ ११७ ॥
 स्मृत्वा वियोगजं दुःखं त्यज स्नेहं प्रिये जने ॥ अतिस्नेहपरिष्वङ्गाद्वर्तिरार्द्रापि दह्यते ॥ ११८ ॥
 यदि गच्छति पातालं ततो ह्यधिकमेव वा ॥ सर्वथा रावणस्तावन्नभविष्यति राघव ॥ ११९ ॥
 प्रवृत्तिर्लभ्यतां तावत्तस्य पापस्य रक्षसः ॥ ततो ह्यस्यति वा सीतां निधनं वा गमिष्यति ॥ १२० ॥

यस्य तत् । शुभं शोभमानं । अव्रणं । निर्दोषमित्यर्थः । व्रणकिणरहितं वा ॥ ११० ॥ स्मितहास्यान्तरयुतं “कान्तस्मिता लक्ष्मण जातहासा ” इत्युक्तरीत्या स्मितेन नैसर्गिकस्मितेन हास्यान्तरेण आगन्तुकहास्येन च युक्तं । गुणवत् स्ववचनापेक्षया उत्कर्षवत् । मधुरं हितं प्रियहितं । अतुलं “प्रियवादि च भूतानां” इत्युक्तरामवचनमप्यस्य न संदृशमित्यर्थः । ससारौदुत्तीर्णस्यचेतनस्य “एतत्साम गायन्नास्ते” इत्युक्तसामध्वनिं कदा श्रोष्यामीति व्यञ्जयति ॥ १११ ॥ स्वयं दुःखं प्राप्य स्थितापि स्वदुःखमप्रकाशयन्ती हर्षं भावयन्ती । साधु मन्मथार्तिनिवर्तकं वचनमभ्यभाषत । पूर्वमिति शेषः । अनादि-कालं ममकैङ्कर्ययोग्योजीवइत्यर्थः ॥ ११२ ॥ सा स्नुषा क कथं कीदृक्प्रकारेति पृच्छन्ती कौसल्यां किं-

वक्ष्यामि । अतिमनस्विनीमित्यनेन यथार्थं वक्ष्यामि चेत्तदानीमेव वात्सल्यातिशयान्नश्येदित्युच्यते ॥ ११३ ॥ किमत्रयुक्तं तत्राह—गच्छेति ॥ ऋते विना ॥ ११४—११५ ॥ अव्ययं युक्तिभिरविनाश्यं ॥ ११६ ॥ संस्तम्भ संस्तम्भस्व । धैर्यमवलम्बस्वेत्यर्थः । अकलुषात्मनां सधैर्यहृदयानां । ईदृशानां त्वादृशानां । मन्दा अल्पा । कलुषितेत्यर्थः ॥ ११७ ॥ वियोगजं दुःखं भवतीत्येतल्लोकवृत्तं स्मृत्वा तद्धेतुभूतं प्रियजनविषयातिस्नेहं त्यजेत्यर्थः । तत्र श्लेषगर्भमर्थान्तरं न्यस्यति—अतीति । स्नेहः प्रीतिः तैलं च । अतः वात्सल्यप्रवृत्तिं विहाय चेतनसंतरणोपायं चिन्तयेत्यर्थः ॥ ११८ ॥ नभविष्यति विनशिष्यतीत्यर्थः ॥ ११९ ॥ प्रवृत्तिः वार्ता ॥ १२० ॥

ति० धारये प्राणानिति शेषः ॥ १०९ ॥ शि० मनःसीदत्येव । इवशब्दएवार्थः ॥ ११० ॥ ति० स्मितेन ईषद्धास्येनविनोदवचनेन अन्तरे मध्येवयुतं नलोष्ठप्रदेशाद्बहिरिति पतिव्रतालक्षणसूचनं ॥ ती० स्मितहास्यान्तरयुतं प्रसन्नहास्यविशेषेणयुक्तं । यद्वास्मितमन्दहासः । हास्यं प्रकटहासः । अन्तरं अवसरः । यथावसरंतद्युक्तमित्यर्थः । गुणवत् उपचारवत् ॥ स० हास्यशब्दसमभिव्याहारस्मितशब्दस्यमान्यमात्रमर्थः । तथाच स्मितहास्योत्तरयुतं मन्दहासोपेतवचनमित्यर्थः । एतादृशं यन्महावाक्यंतत्कदाश्रोष्यामि ॥ १११ ॥ रामानु० नह्यहंजीवितुंशक्तस्तामृतेजनकात्मजामित्यस्यानन्तरं इतिरामस्तुविलपन्नित्यादयःकेचनश्लोकाःकतिपयकोशेषुदृश्यन्ते । तेबहुकोशेष्वहृत्स्वाद्वाल्मीकिपाकाप्रतीतिश्चतैर्विनाकथासंगत्युपपत्तेश्चनव्याख्याताः ॥ ११४ ॥ स० अतिस्नेहकरणे कदाचिद्वियोगेनदुःखंभवति । अतोवियोगजंदुःखंस्मृत्वाप्रियेजनेस्नेहंत्यज । तदेवहृदयान्तेनाह—अतीति । आर्द्रापीत्यनेनविरोधाभाससूच्यते । लोकेआर्द्रवस्तुनोदाहाभावात् ॥ ११८ ॥ ति० तावत् प्रथमं । प्रवृत्तिः वासवृत्तान्तः ॥ १२० ॥

[पा०] १ ख. स्मितहास्यान्तर. ठ. स्मितहास्योत्तरयुतं. २ ग. गतं. ३ ड. च. ज. व. प्राप्तदुःखं. ४ छ. झ. ट. मांमन्मथविर्कर्षितं. ५ ड. च. ज. अ. सालभ्यभाषत. ६ छ. झ. ट. धक्ष्याम्ययोध्यायांकौसल्यां. ७ ग. भ्रातरं. ८ अयं श्लोकः ड. च. ज. पाठेषुदृश्यते. ९ क. ख. व्यक्तमव्ययं. १० ख. पुरुषर्षभ. ११ ड. झ.—ट. रावणस्तातनभविष्यति. ख. रावणस्तातविनशिष्यति. १२ क. ग. हास्यतिवै.

यदि यात्यदितेर्गर्भं रावणः सह सीतया ॥ तत्राप्येनं हनिष्यामि न चेद्वास्यति^१ मैथिलीम् ॥ १२१ ॥
 स्वास्थ्यं भद्रं भजस्वार्थं त्यज्यतां कृपणा मतिः ॥ अर्थो हि^२ नष्टकार्यार्थैर्नयत्नेनाधिगम्यते ॥ १२२ ॥
 उत्साहो बलवानार्थं नास्त्युत्साहात्परं बलम् ॥ सोऽसाहस्यास्ति लोकेऽस्मिन् किञ्चिदपि दुर्लभम् ॥ १२३ ॥
 उत्साहवन्तः पुरुषा नावसीदन्ति कर्मसु ॥ उत्साहमात्रमाश्रित्य सीतां प्रति लभेमहि ॥ १२४ ॥
 त्यज्यतां कामवृत्तत्वं शोकं संन्यस्य पृष्ठतः ॥ महात्मानं कृतात्मानमात्मानं नावबुध्यसे ॥ १२५ ॥
 एवं^३ संबोधितस्तत्र शोकोपहतचेतनः ॥ न्यस्य शोकं च मोहं च ततो धैर्यमुपागमत् ॥ १२६ ॥
 सोभ्यतिक्रामदव्यग्रस्तामचिन्त्यपराक्रमः ॥ रामः पम्पां सुरुचिरां रम्यपारिप्लवद्रुमाम् ॥ १२७ ॥

निरीक्षमाणः सहसा महात्मा सर्वं वनं निर्झरकन्दरांश्च ॥

उद्विग्नचेताः सह लक्ष्मणेन विचार्य दुःखोपहतः प्रतस्थे ॥ १२८ ॥

तं मत्तमातङ्गविलासगामी गच्छन्तमव्यग्रमना महात्मा ॥

सलक्ष्मणो रघवमप्रमत्तो ररक्ष धर्मेण बलेन चैव ॥ १२९ ॥

अदितेः इन्द्रस्यमातुः ॥ १२१ ॥ स्वास्थ्यं धैर्यं । नष्ट-
 कार्यार्थैः नष्टकार्यरूपप्रयोजनैः पुरुषैः । अयत्नेन यत्ना-
 भावेन ॥ १२२ ॥ अतो यत्नः कर्तव्य इत्याह—द्वाभ्या-
 मुत्साह इत्यादिभ्यां ॥ १२३—१२४ ॥ कामे वृत्तो
 व्यापारो यस्य स तथा तस्यभावस्तत्त्वं । पृष्ठतः संन्य-
 स्य तिरस्कृत्येत्यर्थः । आत्मानं कृतात्मानं शिक्षितम-
 नस्कं । महात्मानं महाधैर्यं । नावबुध्यसे । तस्मात्त्य-
 ज्यतामित्यन्वयः । किं वात्सल्येनतप्यसे । साधुका-
 रीसाधुर्भवति पापकारी पापी भवतीति भवद्विरेव
 कृतांशास्त्रमर्यादां किं नावबुध्यसे इत्यर्थः ॥ १२५ ॥
 एवमिति । अत्र शोकमोहशब्दाभ्यां दयावात्सल्ये उच्ये-
 ते । तयोस्त्यागोनाम शास्त्रमर्यादानुसारेण चेतनरक्ष-
 णोद्योगः ॥ १२६ ॥ अभ्यतिक्रामत् अनित्यत्वादङ्ग-
 भावः । पारिप्लवद्रुमां चञ्चलद्रुमां । अनेन भगवतः

संसारिमण्डलाभिमुख्यं सूचितं ॥ १२७ ॥ सर्गार्थपु-
 नःसंप्रहेण दर्शयति—द्वाभ्यां । विचार्य सीतामन्वि-
 ष्येत्यर्थः ॥ १२८ ॥ मत्तगजवत् विलासेन गन्तुं
 शीलमस्यास्तीति तथा । अनेन वनदुर्गप्रदेशेपि निर्भ-
 यसंचारित्वमुच्यते । अव्यग्रमनाः अचञ्चलचित्तः ।
 अप्रकम्प्यरामविषयप्रेमभार इत्यर्थः । महात्मा अप्र-
 च्युतधैर्यः । अप्रमत्तः गमनसौन्दर्यानुभवेऽप्यसक्तः ।
 सः “रामे प्रमादं मा कार्षीः पुत्र भ्रातरि गच्छति”
 इति सुमित्रया संदिष्टः लक्ष्मणः कैङ्कर्यलक्ष्मीयुक्तः । तं
 सीतावियोगार्तं । गच्छन्तं मत्तमातङ्गगामिनमित्युक्ती-
 त्या गमनचारुतया सर्वान्वशीकुर्वन्तं राघवं । धर्मेण
 संस्तम्भेत्यादिराजनीतिकथनेन । बलेन तत्राप्येनं हनि-
 ष्यामीति स्वबलकथनेन च । ररक्ष निर्दुःखमक-

ति० दितेः असुरमातुः ॥ १२१ ॥ रामानु० स्वास्थ्यं स्वभावावस्थानं धैर्यमितियावत् ॥ १२२ ॥ ति० उत्साहमात्रं
 शत्रुसंहारेपौरुषं ॥ १२४ ॥ ति० कामवृत्तत्वं कामपरतन्त्रत्वं । शोकं पृष्ठतः संन्यस्य कामजशोकसेवने कामस्य वृद्धेस्तत्सेवनं पृष्ठतः
 कृतेत्यर्थः । महात्मानं रजस्तमोमलास्पृष्टचित्तं निरतिशयशौर्यधैर्यादिस्वभावचित्तं । कृतात्मानं श्रुतिस्मृत्यादिषु गुरुभिर्दिशि-
 तस्वरूपं । किं नावबुध्यसे । यद्यपीश्वरस्य लोकवद्धर्माधर्माश्रयचित्तं नास्ति । तथापि मायिकं तदाश्रयं तदस्ति । तत्स्वीकारे बाधका-
 भावात् ॥ १२५ ॥ ति० मोहः कामजः । मोहजश्च शोकः ॥ १२६ ॥ ति० विचार्य लक्ष्मणोक्तैर्युक्तत्वमितिशेषः ॥ १२८ ॥
 शि० इष्टचेष्टः इष्टेरघुनाथेच्छाविषयीभूते चेष्टा व्यापारो यस्य रामेऽप्यतसाधक इत्यर्थः ॥ स० बलेन रक्षणं च निद्रादावन्योपद्रव-
 परिहारेण ॥ १२९ ॥

[पा०] १ क.—ट. यातिदितेर्गर्भं. २ क. ख. घ. वधिष्यामि. ३ क. ख. घ. ड. च. ज.—ट. चेदास्यति. ४ ग.
 जानकी. ५ ख. घ. विनष्ट. ग. विनष्टधैर्यार्थः. ६ छ. झ. ट. रयत्नेनाधिगम्यते. क. ग. रत्नेनापिनगम्यते. ७ क. ग.—ट.
 सोत्साहस्यहिलोकेषु. ख. सोत्साहस्यच. ८ क.—घ. छ. झ. ट. प्रतिलप्यामजानकी. ड. च. ज. प्रतिलप्यसिजानकी.
 ९ च. ज. कामवृत्तत्वं. १० ग. संत्यज्य. ११ क. ग. ड. च. ज. ज. किं नवबुध्यसे. १२ क. ड.—ट. संबोधितस्तेन. १३ छ.
 झ. ट. त्यज्य. १४ क. ग. ड.—ट. रामो. १५ क. ग. निर्दरकन्दरं. घ. च.—ट. निर्झरकन्दरं. ड. वैगिरिकन्दरं.
 १६ ड.—ज. ज. विलासगामिनं. १७ घ. ड. मसौमहात्मा. १८ क. ग. च.—ट. राघवमिष्टचेष्टो.

तावृश्यमूकस्य समीपचारी चरन्ददर्शद्भुतदर्शनीयौ ॥

शाखामृगाणामधिपस्तरस्वी वितत्रसे नैव चिचेष्ट किञ्चित् ॥ १३० ॥

सै तौ महात्मा गजमन्दगामी शाखामृगस्तत्र चिरं चरन्तौ ॥

दृष्ट्वा विषादं परमं जगाम चिन्तापरीतो भयभारमग्नः ॥ १३१ ॥

तमाश्रमं पुण्यसुखं शरण्यं सदैव शाखामृगसेवितान्तम् ॥

त्रस्ताश्च दृष्ट्वा हरयोऽभिजग्मुर्महौजसौ राघवलक्ष्मणौ तौ ॥ १३२ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये किष्किन्धाकाण्डे प्रथमः सर्गः ॥ १ ॥

द्वितीयः सर्गः ॥ २ ॥

रामलक्ष्मणदर्शिनासुग्रीवेण तयोर्वालिप्रेषितत्वबुद्ध्या सचिवैःसहभीत्या गूढस्थानान्तरगमनम् ॥ १ ॥ हनुमता सयुक्ति-
कंसुग्रीवसमाश्रासनम् ॥ २ ॥ सुग्रीवेण रामलक्ष्मणभावपरीक्षणाय तौप्रतिहनुमत्प्रेषणम् ॥ ३ ॥

तौ तु दृष्ट्वा महात्मानौ भ्रातरौ रामलक्ष्मणौ ॥ वरायुधधरौ वीरौ सुग्रीवः शङ्कितोऽभवत् ॥ १ ॥

उद्विग्नहृदयः सर्वा दिशः समवलोकयन् ॥ न व्यतिष्ठत कस्मिंश्चिद्देशे वानरपुङ्गवः ॥ २ ॥

नैव चक्रे मनः स्थाने वीक्षमाणो महाबलौ ॥ कपेः परमभीतस्य चित्तं व्यवससाद ह ॥ ३ ॥

रोत् ॥ १२९ ॥ अथ सीताप्राप्तिबीजमुपक्षिपति—
ताविति ॥ ऋश्यमूकस्य ऋश्यमूकाख्यपर्वतस्य ।
समीपचारी समीपसंचरणशीलः । वालिभयादिति
शेषः । चरन् कदाचित्पम्पोपान्तेपर्यटन् । अद्भुतं
यथा भवति तथा दर्शनीयौ । शाखामृगाणां वानरा-
णां अधिपः सुग्रीवः । तरस्वी बलवान् । वितत्रसे
तत्रास । व्यत्ययेनात्मनेपदं । भीतोऽभूत् । न चिचेष्ट
न चिचेष्टे । व्यत्ययेन परस्मैपदं । स्तब्धोऽभूद-
त्यर्थः ॥ १३० ॥ तत्र पम्पावने । विषादचिन्ताभ-
यहेतव उत्तरसर्गे व्यक्तीभविष्यन्ति ॥ १३१ ॥ न
केवलं सुग्रीव एव त्रस्तः तत्सचिवा अपीत्याह—
तमिति ॥ आश्रमं मतङ्गाश्रमं । पुण्यं धर्मवर्धकं ।
सुखं सुखकरं । शरण्यं मुनिजनवासयोग्यं । सदैव

वानरसेवितान्तं । वानरसेवितमध्यमिति दुष्प्रवेश-
त्वोक्तिः । तौ दृष्ट्वा । हरयः वानराः । वित्रस्ताः मुनि-
वेषेणवालिप्रेरितौसमागतावितिशङ्कयेति भावः ।
हरयः तौदृष्ट्वात्रस्ताःसन्तः आश्रममभिजग्मुर्नित्यन्व-
यः ॥ १३२ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीम-
द्रामायणभूषणे मुक्ताहाराख्याने किष्किन्धाकाण्ड-
व्याख्याने प्रथमः सर्गः ॥ १ ॥

अथ सुग्रीवेण हनुमत्प्रेषणं द्वितीये—तौ त्वित्या-
दि ॥ महात्मानौ महाशरीरौ । भद्राकृती इत्यर्थः ।
वरायुधधरौ अतएव वीरौ ॥ १ ॥ उद्विग्नहृदयः
भीतमनस्कः ॥ २ ॥ स्थाने स्वस्थाने । निश्चलत्वइति
यावत् । व्यवससाद दुःखितमभूत् ॥ ३ ॥

ति० वितत्रसेवितत्रास । वाल्यानीतलशङ्कयात्रासः ॥ विभ्रान्तिमत्तस्यबभूवचित्तंइत्याधुनिकपाठे तस्यसुग्रीवस्यचित्तं तद्दर्श-
नेनविभ्रान्तिमत् भयवद्बभूवेत्यर्थः ॥ १३० ॥ ति० भयभारमग्नः भयभारेणभग्नोत्साहः ॥ १३१ ॥ ती० तमाश्रमं मतङ्गाशापा-
द्गालिनोदुष्प्रवेशत्वेनप्रसिद्धमतङ्गाश्रमं । अयंश्लोकः उत्तरसर्गार्थसंग्राहकः । एवमेवान्येषुपुराणेषुपंपादर्शनेनरामस्यकामार्तत्वंप्रति-
पादितं । अतएवरामोविरहभारेणभ्रमरादीञ्जशपापेत्युक्तंस्कान्दे । “वैमुख्यंगन्धफल्यास्तुभ्रमरानशपत्प्रभुः । कोकान्निशीथेविश्लेषं
पिकमन्यविवर्धनम् । चन्दनंसर्पनिलयंवायुसर्पाशनंतथा । ज्योत्स्नांकलङ्कसंछन्नांशशापरधुनन्दनः ।” इति ॥ रामानु० हरयः
सुग्रीवादयः । बहुवचनप्रयोगस्तुसचिवापेक्षया । एतदुपरितनसर्गेव्यक्तीभविष्यति ॥ १३२ ॥ इतिप्रथमस्सर्गः ॥ १ ॥

[पा०] १ क. ख. ग. ड. च. ज. ज. विभ्रान्तिमत्तस्यबभूवचित्तं. २ छ. ज. झ. ट. चेष्टं. ३ घ. ततोमहात्मा.
४ ख.—ड. छ.—ट. चरंश्चरन्तौ. ५ छ. ज. झ. ट. हरयोविजग्मुः. ६ ग. व्यतिष्ठत. ७ छ. झ. ट. स्थातुं.

चिन्तयित्वा स धर्मात्मा विमृश्य गुरुलाघवम् ॥ सुग्रीवः परमोद्विग्नः सैवैरनुचरैः सह ॥ ४ ॥
 ततः स सचिवेभ्यस्तु सुग्रीवः प्लवगाधिपः ॥ शशंस परमोद्विग्नः पश्यंस्तौ रामलक्ष्मणौ ॥ ५ ॥
 एतौ वनमिदं दुर्गं वालिप्रणिहितौ ध्रुवम् ॥ छद्मना चीरवसनौ प्रचरन्ताविहागतौ ॥ ६ ॥
 ततः सुग्रीवसचिवा दृष्ट्वा परमधन्विनौ ॥ जग्मुर्गिरितटात्तस्मादन्यच्छिखरमुत्तमम् ॥ ७ ॥
 ते क्षिप्रमधिगम्याथ यूथपा यूथपर्वभम् ॥ हरयो वानरश्रेष्ठं परिवार्योपतस्थिरे ॥ ८ ॥
 एकमेकायनगताः प्लवमाना गिरेर्गिरिम् ॥ प्रकम्पयन्तो वेगेन गिरीणां शिखराण्यपि ॥ ९ ॥
 ततः शाखामृगाः सर्वे प्लवमाना महाबलाः ॥ बभञ्जुश्च नगांस्तत्र पुष्पितान्दुर्गसंश्रितान् ॥ १० ॥
 आप्लवन्तो हरिवराः सर्वतस्तं महागिरिम् ॥ मृगमार्जारशार्दूलान्वासयन्तो ययुस्तदा ॥ ११ ॥
 ततः सुग्रीवसचिवाः पर्वतेन्द्रं समाश्रिताः ॥ संगम्य कपिमुख्येन सर्वे प्राञ्जलयः स्थिताः ॥ १२ ॥
 ततस्तं भयसंविग्नं वालिकिलिषशङ्कितम् ॥ उवाच हनुमान्वाक्यं सुग्रीवं वार्क्यकोविदः ॥ १३ ॥
 संभ्रमस्त्यज्यतामेष सैवैर्वालिकृते महान् ॥ मलयोऽयं गिरिवरो भयं नेहास्ति वालिनः ॥ १४ ॥
 यस्मादुद्विग्नचेतास्त्वं प्रद्वुतो हरिपुङ्गव ॥ तं क्रूरदर्शनं क्रूरं नेह पश्यामि वालिनम् ॥ १५ ॥

धर्मे राजधर्मे आत्मा मतिर्यस्य स धर्मात्मा । अनुचरैः मन्त्रिभिः सह चिन्तयित्वा । गुरुलाघवं विमृश्य स्थाने पलायने च गुरुलाघवं विमृश्य च । परमोद्विग्नोऽभवत् ॥ ४ ॥ रामलक्ष्मणौ तत्स्वभावं शशंस ॥ ५ ॥ प्रणिहितौ चारौ । छद्मना ऋषिवेषव्याजेन ॥ ६ ॥ जग्मुः सुग्रीववचने हितत्वबुद्ध्येति शेषः ॥ ७ ॥ अधिगम्य नानादिक्षुपलायिताएकत्र समागम्य ॥ ८ ॥ पुनरपि गिरेर्गिरिं प्लवमानाः गिरीणां शिखराण्यपि प्रकम्पयन्तः । एकायनगताः क्रमेणैकस्थानगताः सन्तः । एकं एकाकिनं सुग्रीवमुपतस्थिर इत्यनुषङ्गः । एवमेकायनगता इति पाठे एवं

उक्तरीत्या । एकायनगतास्ते प्रकम्पयन्तोभवन्नित्यि-
 जना ॥ ९ ॥ दुर्गं गिरिः ॥ १० ॥ आप्लवन्तो ययुः ननु
 मन्दं ययुरित्यर्थः ॥ ११ ॥ पर्वतेन्द्रं ऋश्यमूकं ।
 पर्यन्तपर्वतेषुतत्रतत्रगत्वा पुनस्तमेव ऋश्यमूकं ययु-
 रित्यर्थः ॥ १२ ॥ वालिकिलिषेण वालिकपटेन
 शङ्कितं । वालिना प्रेषिताविमाविति शङ्कितमित्य-
 र्थः ॥ १३ ॥ वालिकृते वालिनिमित्तं संभ्रमस्त्यज्य-
 तां । मलय इतिपर्वतमात्रस्य नाम । अयंमलयः
 अयंपर्वतः । गिरिवरः ऋश्यमूक इत्यर्थः ॥ १४ ॥
 वाली वेषान्तरधारी समागत इति भ्रमं वारयति—
 यस्मादित्यादिना ॥ यस्मात् वालिनः । क्रूरं क्रूरकर्मा-

स० गुरु गुरुकार्यं । लाघवं लघुकार्यं । स्वार्थिकोऽण् । यद्वा गुर्वितिभावप्रधानः । तथाच कार्यगौरवंलाघवंविमृश्य ।
 अथवा अत्रावस्थानविषये गुरुलाघवं अतिलाघवंविमृश्येत्यर्थः ॥ शि० चिन्तयित्वा वालिबलंस्मृत्य । गुरुलाघवं तद्वलसगुरु-
 लंखबलस्यलाघवंलघुलं । विमृश्य निश्चित्य । वानरैस्सहपरमोद्विग्नआसेतिशेषः ॥ ४ ॥ ति० ततोविचारानन्तरंप्रस्थानेच्छयास-
 चिवेभ्यश्शशंस । भयहेतुमितिशेषः ॥ ५ ॥ ति० जग्मुः सुग्रीवेणसहेतिशेषः । अन्यंशिखरमितिपाठे पुंस्त्वमार्थः ॥ ७ ॥
 रामानु० अपिशब्दोभिन्नक्रमः । एवमेकायनगताअपि पूर्वोक्तप्रकारेणैकस्थानगताअपि । गिरीणांशिखराणिप्रकंपयन्तः गिरेर्गि-
 र्गिरिवमानाः जग्मुरितिशेषः । अत्रगिरिशब्दोगिर्यैकदेशवाची । एकमेकायनगताइतिपाठे एकं पलायनेनैकाकिनंयूथपर्वभंसुग्रीव-
 मधिगम्य अतएवएकायनगताः एकस्थानगताः । परिवार्योपतस्थिरइतिपूर्वेणसंबन्धः ॥ ति० उक्तमेवविवृणोति—एवमिति ।
 उक्तरीत्यास्थितिगतिभयाभयसुखदुःखादावेकायनंएकमार्गसमानलंगताः ॥ ९ ॥ ति० वालिकिलिषात् वालिप्रवर्तनयाकिलिषात्
 वधात् शङ्कितं ॥ शि० वालिकिलिषशङ्कितं वालिनिभासमानस्वापराधेनभीतं । अतएवभयसंश्रयं भयाभ्यांवालिप्रेषि-
 ताविमावितिसंभावनयाभयहेतुभ्यांसंश्रयसवन्तंसुग्रीवं ॥ भयसंश्रयं भयसाधनेनभीतं ॥ १३ ॥ शि० यतः अंगगिरिमलयः
 मस्य भवद्विधातकवालिनः लयःऋषिशापाद्विध्वंसोयस्मिन्सः । अतइहवालिनोभयंनास्ति ॥ १४ ॥ रामानु० मलयोऽयंऋश्यमू-
 कावयवःपर्वतः । “ पर्वतादृश्यमूकात्पुष्पेयत्रराघवौ ” इतिमलयस्यैवऋश्यमूकशब्देनवक्ष्यमाणत्वात् ॥ १४ ॥ शि० वालिनं

[पा०] १ क. ग. चिन्तयित्वातु. २ छ. झ. ट. सैवैर्वानरैस्सह. ३ ख. ग. ड. छ. झ. न. ट. एवमेकायन. च.
 एकायनगतास्तेपिधावमानाः. ४ ड.—ट. शिखराणिच. ५ ड.—ट. दुर्गमाश्रितान्. ६ छ. झ. ट. पर्वतेन्द्रेसमाहिताः. ७ क.
 ग. ड.—ट. ततस्तुभयसंश्रयं. ८ ड. ज. न. वाक्यकोविदं. ९ क. ग. ड. ज. न. वालिकृतो. १० ड. छ.—ट. विद्वतो.

यस्मात्तव भयं सौम्य पूर्वजात्पापकर्मणः ॥ स नेह वाली दुष्टात्मा न ते पश्याम्यहं भयम् ॥ १६ ॥
 अहो शाखाभृगत्वं ते व्यक्तमेव पुवङ्गम ॥ लघुचित्ततयाऽऽत्मानं न स्थापयसि यो मतौ ॥ १७ ॥
 बुद्धिविज्ञानसंपन्न इङ्गितैः सर्वमाचर ॥ न ह्यबुद्धिं गतो राजा सर्वभूतानि शास्ति हि ॥ १८ ॥
 सुग्रीवस्तु शुभं वाक्यं श्रुत्वा सर्वं हनूमतः ॥ ततः शुभतरं वाक्यं हनूमन्तमुवाच ह ॥ १९ ॥
 दीर्घबाहू विशालाक्षौ शरचापासिधारिणौ ॥ कस्य न स्याद्भयं दृष्ट्वा ह्येतौ सुरसुतोपमौ ॥ २० ॥
 वालिप्रणिहितावेतौ शङ्केऽहं पुरुषोत्तमौ ॥ राजानो बहुमित्राश्च विश्वासो नात्र हि क्षमः ॥ २१ ॥
 अरयश्च मनुष्येण विज्ञेयाश्छेन्नचारिणः ॥ विश्वस्तानामविश्वस्ता रन्ध्रेषु प्रहरन्ति हि ॥ २२ ॥
 कृत्येषु वाली मेधावी राजानो बहुदर्शनाः ॥ भवन्ति परहन्तारस्ते ज्ञेयाः प्राकृतैर्नरैः ॥ २३ ॥
 तौ त्वया प्राकृतेनैव गत्वा ज्ञेयौ पुवङ्गम ॥ इङ्गितानां प्रकारैश्च रूपव्याभाषणेन च ॥ २४ ॥
 लक्ष्यस्व तयोर्भावं प्रहृष्टमनसौ यदि ॥ विश्वासयन्प्रशंसाभिरिङ्गितैश्च पुनःपुनः ॥ २५ ॥
 ममैवाभिमुखं स्थित्वा पृच्छ त्वं हरिपुङ्गव ॥ प्रयोजनं प्रवेशस्य वनस्यास्य धनुर्धरौ ॥ २६ ॥
 शुद्धात्मानौ यदि त्वेतौ जानीहि त्वं पुवङ्गम ॥ व्याभाषितैर्वा विज्ञेयौ स्यादुष्टादुष्टता तयोः ॥ २७ ॥

णं ॥ १५ ॥ पापकर्मणः अनुजभार्यापहारिणः ।
 भयं भयहेतुं ॥ १६ ॥ मतौ सम्यग्विचारे ॥ १७ ॥
 बुद्धिः सामान्यतो ज्ञानं । विशेषतो ज्ञानं विज्ञानं ।
 इङ्गितं अभिप्रायसूचको व्यापारः । सर्वं कार्यं ।
 अबुद्धिं अबुद्ध्यादिकं ॥ १८ ॥ ततः शुभतरं तद्वाक्या-
 दत्यन्तशुभं ॥ १९ ॥ दीर्घा बाहवो ययोस्तौ दीर्घबा-
 हू । इत्येवं सर्वत्र समासः ॥ २० ॥ वालिप्रणिहितौ
 नाहं वाली समागत इतिविभेमि किंतु तत्प्रेषिताविति
 मत्वेतिभावः । एतादृशतदीयपुरुषस्य का प्रसक्तिस्त-
 त्राह—राजान इति । अत्र राजविषये ॥ २१ ॥
 छन्नचारिणोऽरयः मनुष्येण शत्रुमता ज्ञेयाः । कुत
 इत्यत्राह—विश्वस्तानामिति । विश्वस्तानां शत्रूणां
 रन्ध्रेषु प्रमादेषुसत्सु । स्वयमविश्वस्ताः सन्तः प्रहर-

न्ति हि ॥ २२ ॥ कृत्येषु कर्तव्यकार्येषु । वाली
 मेधावी दूरदर्शी । स्वभावश्चायं राज्ञामित्याह—
 राजान इति । राजानः बहुदर्शनाः बहुपायज्ञाः ।
 परहन्तारो भवन्ति । ते प्राकृतैः दीनवेषधरैः । नरैः
 ज्ञेयाः ॥ २३ ॥ प्राकृतेन प्राकृतवेषेण । इङ्गितानां
 भावसूचककायिकव्यापाराणां । प्रकारैः अवान्तरभे-
 दैः । रूपेण सौम्यासौम्यलक्षणेन । व्याभाषणेन
 अन्योन्यसंभाषणेन च । तौ ज्ञेयौ ॥ २४ ॥ यदि
 प्रहृष्टमनसौ यदि शुद्धभावौ । तदा प्रशंसाभिः तदनु-
 कूलेङ्गितैश्च पुनः पुनः विश्वासयन् ममैवाभिमुखं
 अनुकूलं यथा भवति तथा । स्थित्वा स्थापयित्वा ।
 धनुर्धरौ धनुर्धरतयात्र वने प्रवेशस्य प्रयोजनं

इह न पश्यामि तस्येहागमनं संभावयामीत्यर्थः ॥ १५ ॥ रामानु० मतौ सम्यग्विचारविषयबुद्धौ ॥ १७ ॥ ति० ननु ततोभया-
 भावेपितत्प्रेरिताद्भयं तत्राह—बुद्धीति ॥ १८ ॥ टीका० सुरसुतः सुरराजः तदुपमौ । “पार्थिवे तनये सुतः” इत्यमरः ॥ २० ॥
 ति० ननु वनचारिणावानरेण वालिना कुतोऽनयोः प्रवर्तना तत्राह—राजान इति । बहुमित्राः जाल्यन्तरेष्वपि मित्रवन्तः । यथा
 दशरथोऽधराजेन मित्रवान् । एवं वालिनापि नरैश्च संभावितमिति भावः । ति० राजानो बहुमित्राः वेषान्तरधारिभिर्मित्रैः शत्रू-
 न्घातयिष्यन्तीति भावः ॥ २१ ॥ ती० विज्ञेयाः शोधनीयाः ॥ २२ ॥ ति० प्राकृतेनैव उदासीनेनैव । व्याभाषणेन तत्तत्प्रसङ्गे-
 दीयमानोत्तरेण च ॥ २४ ॥ ति० तयोर्मनुष्ययोः । यदित्वयिसमीपस्थिते प्रहृष्टमनसौ उत्तरप्रत्युत्तरादौ संतुष्टमनसौ । तदा तयो-
 रभिमुखं स्थित्वा ममैवाप्रशंसाभिः तद्बोधकवाक्यैः । इङ्गितैः मामकाभिप्रायबोधनैः । मयितौ विश्वासयन्नस्वयनस्य प्रवेशस्य प्रयोजनं
 पृच्छ । यद्वा ममैवाभिमुखं यथा तथा स्थित्वा प्रशंसाभिः तयोस्तुतिभिः । इङ्गितैः स्वीयैः । तवात्मनि मयि च विश्वासयन् पृच्छेत्यन्वयः ।
 स्वाभिमुखस्थितिकथनमन्यादृशवचनकथनसंभावनया तन्निरासायेति बोध्यं ॥ २५—२६ ॥ ति० प्रश्नावसरं दर्शयति—शुद्धेति ।

[पा०] १ ख. नेह. २ ग. च. ज. मेमतौ. ३ छ. झ. प्रणिहितावेव. ४ घ. नास्ति हि क्षमः. ५ छ. झ. ज. ट. इक्षय-
 चारिणः. ६ छ. झ. मविश्वस्ताश्छेद्रेषु. ७ क. ख. घ.—ट. बहुदर्शिनः. ८ च. झ. प्राकृतेनैव. ९ ख. घ. रूपेणाभाषणेन च.
 १० ज. लक्ष्यंश्च. ११ ख. विद्विलं. १२ ग. संभाषणैर्वा. क. व्याभाषणैर्वा. १३ छ. ज. झ. ट. रूपैर्वा विज्ञेयादुष्टतानयोः.

इत्येवं कपिराजेन संदिष्टो मारुतात्मजः ॥ चकार गमने बुद्धिं यत्र तौ रामलक्ष्मणौ ॥ २८ ॥

तथेति संपूज्य वचस्तु तस्य तत्कपेः सुभीमस्य दुरासदस्य च ॥

महानुभावो हनुमान्ययौ तदा स यत्र रामोतिर्वलश्च लक्ष्मणः ॥ २९ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये किष्किन्धाकाण्डे द्वितीयः सर्गः ॥ २ ॥

तृतीयः सर्गः ॥ ३ ॥

हनुमता भिक्षुवेषपरिग्रहेण श्रीरामलक्ष्मणबुपेत्य सप्रणामं सप्रशंसनं च तदीययाथात्म्यप्रभः ॥ १ ॥ तथा तयोः सुग्रीव-
वृत्तान्तादिनिवेदनपूर्वकं तस्य तत्सख्याकाङ्क्षानिवेदनम् ॥ २ ॥ हनुमतोऽव्यवहारचातुरीतुष्टेनरामेण लक्ष्मणे हनुमतः साङ्गस-
कलवेदवेत्तृत्वनिवेदनपूर्वकं तच्छ्लाघनम् ॥ ३ ॥ लक्ष्मणेन रामचोदनया हनुमन्तंप्रति रामस्यापि सुग्रीवसख्यापेक्षानिवे-
दनम् ॥ ४ ॥

वचो विज्ञाय हनुमान्सुग्रीवस्य महात्मनः ॥ पर्वतादंश्यमूकात्तु पुपुवे यत्र राघवौ ॥ १ ॥

कपिरूपं परित्यज्य हनुमान्मारुतात्मजः ॥ भिक्षुरूपं ततो भेजे शठबुद्धितया कपिः ॥ २ ॥

ततः स हनुमान्वाचा श्लक्ष्णया सुमनोज्ञया ॥ विनीतवदुपागम्य राघवौ प्रणिपत्य च ॥

आबभाषे तदा वीरौ यथावत्प्रशंस च ॥ ३ ॥

पृच्छ ॥ २५—२७ ॥ यद्येतौ शुद्धात्मानौ तदा पुन-
रपि जानीहि । किं तेनेत्यत्राह—व्याभाषितैरिति ।
वाकारश्चार्थः । अदुष्टतेति च्छेदः । सुग्रीववचनं
समीचीनमन्यतेत्याह—इतीति ॥ २८ ॥ संपूज्य
श्लाघयित्वा । सुभीमस्य दुरासदस्येताभ्यां सुनीति-
त्वं सूचितं । महानुभावः । वेषान्तरधारणसमर्थः ।
सः हनुमान् । यत्ररामोलक्ष्मणश्च तदंशययावित्य-
न्वयः ॥ २९ ॥ इति श्रीभोविन्दराजविरचिते श्रीम-
द्रामायणभूषणे मुक्ताहाराख्याने किष्किन्धाकाण्डव्या-
ख्याने द्वितीयः सर्गः ॥ २ ॥

लोक्यदूयमानमानसस्य दयावृत्तिविशेषः प्रतिपादितः ।
द्वितीये चेतनस्य भगवदपराधदण्डभीतस्य तस्मिन्ना-
भिमुख्यमुक्तं । अथ तल्लभहेत्वाचार्यकृत्यं दर्शयति
तृतीये—वच इत्यादि ॥ १ ॥ रूपान्तरपरिग्रहसाम-
र्थ्यमुच्यते मारुतात्मजइति । शठबुद्धितया वञ्चकबु-
द्धितया । भिक्षुरूपं संन्यासिवेषं । “ भिक्षुः परित्राद-
कर्मन्दी पाराशर्यपि मस्करी ” इत्यमरः ॥ २ ॥ तत
इति सार्धः ॥ विनीतवत् सविनयं । उपागम्य प्रणि-
पत्य नमस्कृत्य । श्लक्ष्णया अपरुषया । सुमनोज्ञया
अर्थतोतिरम्यया । वाचा आबभाषे । यथावत्परमा-
र्थतया प्रशंसं च । अत्र भिक्षुरूपस्य हनुमतः प्रणामा-
दन्यत्रापि भिक्षोर्गृहस्थादिविषये प्रणामः कर्तव्य एवे-
ति विज्ञायते । संन्यासिनो गृहस्थादिप्रणामनिषेधवच-

प्रथमे सर्गे वैकुण्ठवासिनो भगवतः स्वीयेषु केषां-
चित्स्वपरत्वेवर्तमाने केषांचिद्विषयान्तरप्रावण्यमव-

यद्येतौ शुद्धात्मानौ अस्मादुष्टेषरहितौ जानीहि ज्ञास्यसि तर्ह्येव तदभिमतंप्रयोजनंपृच्छ । उपसंहरति—व्याभाषितैरिति । दुष्टता-
अदुष्टताचेतितन्त्रेणपदच्छेदः ॥ २७ ॥ रामानु० तावित्यादि । रूपव्याभाषणेन चतयोर्भावलक्षयस्व । यदिप्रदुष्टमनसौ प्रशंसा-
भिरिज्जितैश्च पुनः पुनर्विश्वासयन् ममैवाभिमुख्यथाभवतितथास्थित्वा स्थापयित्वा । अस्यवनप्रवेशस्य प्रयोजनंपृच्छ । धनुर्धरावे-
तौ शुद्धात्मानौ यदि तदानीमपि पूर्वोक्तप्रकारेण तौ मदीयौ कृत्वा आगमनप्रयोजनं जानीहि ॥ २४—२७ ॥ इति द्वितीयः सर्गः ॥ २ ॥

ति० विज्ञाय तात्पर्यतो ज्ञात्वा ॥ १ ॥ टीका० भिक्षुरूपं नैष्ठिकब्रह्मचर्यरूपं ॥ शि० अशठबुद्धितया वानरत्वसूचितशठबु-
द्धित्वाभावेनोपलक्षितः । एतेन वानरत्वसूचितशठबुद्धिर्मां विज्ञाय रामोनसंभाषेतेति हनुमत्संभावनासूचिता । रूपान्तरमगृहीत्वा
भिक्षुरूपं भेज्यत्यनेन इमौ दीनदयालव इति हनुमताज्ञातमिति व्यञ्जितं । तेन तद्बुद्धेः प्रभावातिशयोक्तः ॥ २ ॥ ति० यथावत्प्रश-

[पा०] १ क. ग. व. हरिराजेन. २ छ. झ. ट. तत्कपिः. ३ क. ख. ग. ड.—ट. सुभीतस्य. ४ घ. छ. झ. ट.
बलीसलक्ष्मणः. ५ ज. दृश्यमूकात्स. ६ च. भिक्षुवद्ब्रह्मचारीचरामदर्शनलालसः. ज. भिक्षुवद्ब्रह्मचारीचरामदर्शनलालसः. ७ क.
ख. घ. छ. झ. ट. आबभाषे चतौ वीरौ. ड. च. ज. व. आबभाषे हितौ. ग. आबभाषे यतौ.

संपूज्य विधिवद्दीरो हनुमान्मस्तात्मजः ॥ उवाच कामतो वाक्यं मृदु सत्यपराक्रमौ ॥ ४ ॥
 राजर्षिदेवप्रतिमौ तापसौ संशितव्रतौ ॥ देशं कथमिमं प्राप्तौ भवन्तौ वरवर्णिनौ ॥ ५ ॥
 त्रासयन्तौ मृगगणानन्याश्च वनचारिणः ॥ पम्पातीररुहान्वृक्षान्वीक्षमाणौ समन्ततः ॥ ६ ॥
 इमां नदीं शुभजलां शोभयन्तौ तपस्विनौ ॥ धैर्यवन्तौ सुवर्णामौ कौ युवां चीरवाससौ ॥ ७ ॥
 निःश्वसन्तौ वरभुजौ पीडयन्ताविमाः प्रजाः ॥ सिंहविप्रेक्षितौ वीरौ सिंहातिबलविक्रमौ ॥ ८ ॥
 शक्रचापनिभे चापे गृहीत्वा शत्रुसूदनौ ॥ श्रीमन्तौ रूपसंपन्नौ वृषभश्रेष्ठविक्रमौ ॥ ९ ॥

नान्यद्वाविषयाणीतिमन्तव्यानि । यदिहिज्ञानाधिकं दृष्ट्वा कर्ममात्रेणाधिको यतिर्नप्रणमेत् तर्हि “ विप्राणांज्ञानतोऽप्यैष्टयं ” इति मनुवचनं विरुध्येत । नहि तत्प्रणामनिषेधकं मनुवचनं किञ्चिद्दृश्यते । किंत्वना-रभ्याधीतमदृष्टाकरं यत्किञ्चित्प्रणामनिषेधवचनं किंवदन्तीसिद्धं । तस्य च विषयोऽज्ञगृहस्थादिरूपः । यत्तु कैश्चिदुक्तं [रामानुजीयं] अत्यद्भुतरामलक्ष्मणरूपदर्शनसंजातातिविस्मयस्सन्नङ्गीकृतं भिक्षुरूपं विस्मृत्य “ अवशाःप्रतिपेदिरे ” इतिवत्प्रणामातिविरोध इति । तन्न । उपक्रमविरोधात् । इङ्गितवचनादिभिः परहृदयज्ञानार्थं हि प्रेषितोऽयं । नहि तथानियुक्तः सुनिपुणमतिः सचिवधुरंधरः स्वकार्यविरोधकरं परिगृहीताकारविरुद्धमविस्रम्भहेतुत्वेन परेङ्गितानाविष्कारहेतुभूतं कार्यकुर्यात् । यदप्युक्तं [रामानु० तीर्थीयं] “ रूपमेवास्यैतन्महिमानं व्याचष्टे ” इति न्यायेन दर्शनमात्रेणैतौ सुग्रीवविरोधिनिरसनदक्षावि-तिनिश्चित्य परिगृहीतवेषान्तरस्य स्वस्य चारत्नप्रकटयितुं नमस्कारं कृतवानिति न दोष इति । तदपि न । तथासति सुग्रीवोनामेत्यादिवक्ष्यमाणमेव प्रथमंकथयैत् । केचित्तु [टीका०] भिक्षुब्रह्मचारी । अतो न दोष इत्याहुः । तन्न । तादृशभिक्षुकत्वस्य पूर्वमेव सिद्धत्वेन इदानीमपरिग्राह्यत्वात् । अपरे तु [रामानु०] सर्वथा कपिरूपं परित्यज्येत्युपक्रमात् उपरिष्ठात्प्रच्छन्नत्वोक्त्या च मानुषरूपाङ्गीकारावश्यंभावात्तद्रूपवि-शिष्टं ब्रह्मचर्यमेवात्र भिक्षुशब्देनोच्यतइतिविरोध

इत्युचिरे । तत्पक्षे तु पूर्वोक्तयादिशादूषणं चिन्त्यं ॥ ३ ॥ कामतः भक्त्या । पूर्वोक्तप्रशंसा भक्तिकृता ननु केवल-परीक्षाकृतेति भावः ॥ ४ ॥ राजर्षीत्यादिश्लोकद्वयं । मृगगणान् अन्यानवनचारिणश्च । त्रासयन्तौ समन्ततः पम्पातीररुहान्वृक्षान् वीक्षमाणौ च भवन्तौ वरव-र्णिनौ स्निग्धरूपवन्तौ । कर्मधारयादपि मत्वर्थीयो दृष्टचरः । अतएव राजर्षिदेवप्रतिमौ । संशितव्रतौ तीक्ष्णव्रतौ । अतएव तापसौ तपस्विवेषौ भूत्वा । इमं दुर्गमं देशं कथं प्राप्तौ ॥ ५-६ ॥ इमामित्यादि-सार्धश्लोकत्रयमेकान्वयं । पम्पायाः सरस्त्वेपि स्वल्प-तया पूर्वापरप्रवाहवत्त्वेन नदीत्वमविरुद्धं । शोभयन्तौ । स्वतेजसेति शेषः । सुवर्णामौ रामस्य श्यामत्वेपि लक्ष्मणस्य पीतवर्णत्वाच्छत्रिन्यायात्सुवर्णकान्ति-त्वं । निःश्वसन्तौ वनसञ्चारायासात् । वरभुजौ सुन्दर-भुजौ । हस्तिहस्तेत्यनेन दैर्घ्यपीवरत्वयोर्वक्ष्यमाण-त्वात् । इमाः प्रजाः पक्षिमृगादीन् । पीडयन्तौ । अपूर्वदर्शनेन विद्रावकावित्यर्थः । सिंहस्येवविप्रेक्षितं व्रीक्षणं ययोस्तौ । सिंहातिबलविक्रमौ सिंहातिशा-यिबलपराक्रमौ । शक्रचापनिभे इन्द्रधनुस्तुल्ये चापे गृहीत्वा । शत्रुसूदनौ शत्रुसंहारकौ । नीलभेदपरभा-गतयाधनुषोराभरणत्वं शत्रुसंहारकत्वेनायुधकोटिप्र-विष्टत्वं च दर्शितमाभ्यांविशेषणाभ्यां । श्रीमन्तौ कान्ति-मन्तौ । रूपसंपन्नौ सौन्दर्ययुक्तौ । वृषभश्रेष्ठविक्रमौ वृषभश्रेष्ठगमनौ । शुतिमन्तौ तेजस्विनौ । तेजस्तु श्रियोभिन्नमिति न पुनरुक्तिः । एवंभूतौ युवां कावि-

शंस ननुमिथ्यास्तुतिरित्यर्थः ॥ ३ ॥ रामानु० कामतः सुग्रीवोपदेशाविरुद्धत्वेच्छातः ॥ शि० कामतः सुग्रीवेच्छानुसारात् ॥ ४ ॥ रामानु० वर्णिनौ प्रशस्तवर्णौ । वरौचतौ वर्णिनौ चेति विग्रहः ॥ ति० वरवर्णिनौ ब्रह्मचारिश्रेष्ठौ ॥ ५ ॥ ति० सम-न्ततो वीक्षमाणौ किञ्चिद्वस्त्वन्वेषमाणाविवेत्यर्थः ॥ ६ ॥ ति० इमानं दीमिति सरस्यपि विस्तृतत्वेन नदीत्वोपचारइतिकेचित् । नद्येवैन्ये ॥ शि० द्रुतसुवर्णस्य श्यामत्वेन दृश्यमानत्वात् अद्रुतस्य च गौरवर्णत्वेन दृश्यमानत्वात्सुवर्णाभावितिनविरुद्धं । सुवर्णशब्दे-

[पा०] १ क. ख. घ.—ट. द्वीरौ. २ छ. झ. ट. न्वानरोत्तमः. ३ ख. वाग्भिर्मृद्वीभिस्सत्यविक्रमौ. ४ क.—ट. तरस्विनौ. ५ झ. महाबलपराक्रमौ. ६ ड.—ट. शत्रुनाशनौ. क. ग. घ. शत्रुनाशने.

हस्तिहस्तोपमभुजौ द्युतिमन्तौ नरर्षभौ ॥ १० ॥

प्रभया पर्वतेन्द्रोऽयं युवयोरवभासितः ॥ ११ ॥

राज्यार्हावमरप्रख्यौ कथं देशमिहागतौ ॥ पद्मपत्रेक्षणौ वीरौ जटामण्डलधारिणौ ॥ १२ ॥

अन्योन्यसदृशौ वीरौ देवलोकादिवागतौ ॥ यदृच्छयेव संप्राप्तौ चन्द्रसूर्यौ वसुन्धराम् ॥ १३ ॥

विशालवक्षसौ वीरौ मानुषौ देवरूपिणौ ॥ सिंहस्कन्धौ मेहोत्साहौ समदाविव गोवृषौ ॥ १४ ॥

आयताश्च सुवृत्ताश्च बाहवः परिघोपमाः ॥ सर्वभूषणभूषार्हाः किमर्थं न विभूषिताः ॥ १५ ॥

उभौ योग्यावहं मन्ये रक्षितुं पृथिवीमिमाम् ॥ ससागरवनां कृत्स्नां विन्ध्यमेरुविभूषिताम् ॥ १६ ॥

इमे च धनुषी चित्रे श्लक्ष्णे चित्रानुलेपने ॥ प्रकाशेते यथेन्द्रस्य वज्रे हेमविभूषिते ॥ १७ ॥

संपूर्णा निशितैर्बाणैस्तूर्णाश्च शुभदर्शनाः ॥ जीवितान्तकरैर्घोरैः श्वंसद्भिरिव पन्नगैः ॥ १८ ॥

महाप्रमाणौ विस्तीर्णौ तप्तहाटकभूषितौ ॥ खड्गावेतौ विराजेते निर्मुक्तौ विव पन्नगौ ॥ १९ ॥

एवं मां परिभाषन्तं कस्माद्वै नाभिभाषथः ॥ २० ॥

सुग्रीवो नाम धर्मात्मा कश्चिद्भानरयूथपः ॥ वीरो विनिकृतो आत्रा जगद्धमति दुःखितः ॥ २१ ॥

त्यन्वयः ॥ ७-१० ॥ प्रभयेत्यर्थः ॥ ११ ॥ राज्ये-
त्यादित्रय एकान्वयाः । अमरप्रख्यौ देवतुल्यपरा-
क्रमौ । देवलोकादागतौ वीराविवस्थितौ । यदृच्छया
दैवात् । वसुन्धरांप्राप्तौ चन्द्रसूर्याविव स्थितौ । देव-
रूपिणौ देवतुल्यरूपिणौ । वीरौ मानुषौ युवां
राज्यार्हावपि राज्यं त्यक्त्वा वीरौ जटामण्डलधा-
रिणौ अविच्छिन्नजटामण्डलधारिणौ भूत्वा । इह-
देशं वनदेशं । कथं किमर्थं । आगतौ । समस्तराज-
लक्षणलक्षितयोर्युवयोः राज्यभोगएवोचितः । नतु वन-
वास इति भावः ॥ १२-१४ ॥ आयताः आजानुवि-
लम्बिनः । सुवृत्ताः भुजगभोगवद्भुत्ताः । बाहवः
रामस्यदक्षिणोबाहुरितिलक्ष्मणस्य रामबाहुत्वाच्चद्वा-
हुभ्यां बहुवचनं । यद्वा हनुमतो भक्तत्वेन तस्य चतु-
र्भुजवेषेण दृश्योऽभवत् । यद्वा द्वयोर्बाहुचतुष्टयव-
त्त्वाद्बहुवचनं । परिघोपमाः परिघोगदाविशेषः तदु-
पमाः । स्वसौन्दर्यानुभवपराणां समस्तविरोधिनिव-
र्तनक्षमा इत्यर्थः । सर्वभूषणभूषार्हाः “ आभरण-
स्याभरणं ” इत्युत्करीत्या भूषणान्यपि भूषयितुमर्हाः ।
किमर्थं न विभूषिताः इमान् भूषणैरलंकृत्य आभरणा-

भरणत्वं किमिति न प्रकाशितमित्यर्थः । यद्वा दृष्टिदोष-
परिहाराय एतादृशबाहुसौन्दर्यमाच्छादयितव्यं ।
तत्किमर्थं नाच्छादितमिति भावः । यद्वा आभरणच्छ-
न्नसौन्दर्यमेवालमस्मद्वशीकरणाय । अधिकं निरावर-
णसौन्दर्यप्रदर्शनमिति भावः । यद्वा राजकुमाराणां
क्षणमात्रं ताम्बूलाभावेऽन्यतान्तावत्क्षणमात्रविरहेऽपि
स्थातुमनर्हा भूषाः किमर्थं विश्लेषिता इति भावः । यद्वा
एवं भूषणविरहः कस्यवा शत्रोर्मूलघातायेति भावः ।
अनेन अप्रतिहतसंकल्पत्वेऽपि नित्यसूरीन्विहाय चतु-
र्धावतरणे को हेतुरित्युक्तं ॥ १५ ॥ विन्ध्यमेरुविभू-
षितामिति दृष्टान्तार्थः—यथा विन्ध्यमेरु भूरक्षकौ
तथा भवन्तावपीति ॥ १६ ॥ चित्रे लोकेऽप्येतादृशध-
नुषोरदर्शनादद्भुतावहे । वज्रे इत्यभूतोपमा ॥ १७ ॥
तूर्णा इति बहुवचनं एकैकस्य पार्श्वद्वयेऽपि तूर्णीरद्वयस-
त्त्वात् ॥ १८ ॥ महाप्रमाणाविति दीर्घत्वं । विस्ती-
र्णाविति विशालता । तप्तहाटकं द्रुतकनकं । निर्मुक्तौ
निर्मुक्तत्वचौ ॥ १९ ॥ परिभाषन्तं पुनः पुनर्भाष-
माणं । नाभिभाषतः नाभिभाषेथे । व्यत्यय आर्षः
॥ २० ॥ एवं स्ववाक्सौष्ठवेन तूष्णींभूतौ दृष्ट्वा स्वका-

नावस्याद्वयापन्नयोर्ग्रहणेबाधकाभावात् ॥ ति० शोभनोवर्णआभाकान्तिश्चययोस्तौ ॥ ७ ॥ ती० एकत्वेन प्रसिद्धस्यापि वज्रायुध-
स्यानेकलक्षणमुपमेयानेकत्वनिबन्धनमित्यविरुद्धं ॥ स० अनेकेन्द्रोपेक्षया वज्रे इत्युक्तिः ॥ १७ ॥ ति० ननु कस्त्वं कस्यवा यस्या-

[पा०] १ छ. झ. ट. पर्वतेन्द्रोऽसौ. २ ड. च. ज. व. देशमुपागतौ. ३ ड.—ट. दिहागतौ. ४ घ. ड. च. ज. व. यदृच्छ-
येह. ५ क. ख. घ. च. ज. व. महासत्वौ. ६ ग. सुधनुषी. ७ छ. झ. ट. संपूर्णाश्च शितैः. ८ ख. स्तूष्यश्च. ९ क. ख. ड.—ट.
ज्वलद्भिरिव. ग. ज्वलद्भिरिवपावकैः. १० क. ख. ग. ड. च. छ. झ. ज. ट. विपुलौ. घ. विवृतौ. ११ ज. झ. ट. भूषणौ.
१२ ग. ड.—ट. निर्मुक्तभुजगाविव. क. निर्मुक्तौ भुजगाविव. १३ क. ख. ग. कस्मान्नैवाभिभाषतः. १४ छ. झ. ट. द्वानरपुङ्गवः.

प्राप्तोऽहं प्रेषितस्तेन सुग्रीवेण महात्मना ॥ राज्ञा वानरमुख्यानां हनूमान्नामवानरः ॥ २२ ॥
 युवाभ्यां संह धर्मात्मा सुग्रीवः सख्यमिच्छति ॥ तस्य मांसचिवं वित्तं वानरं पवनात्मजम् ॥ २३ ॥
 भिक्षुरूपप्रतिच्छन्नं सुग्रीवप्रियकौम्भयया ॥ ऋश्यमूकादिह प्राप्तं कामगं कामरूपिणम् ॥ २४ ॥
 एवमुक्त्वा तु हनुमास्तौ वीरौ रामलक्ष्मणौ ॥ वाक्यज्ञौ वाक्यकुशलः पुनर्नोवाच किञ्चन ॥ २५ ॥
 एतच्छ्रुत्वा वचस्तस्य रामो लक्ष्मणमब्रवीत् ॥ ग्रहष्टवदनः श्रीमान्भ्रातरं पार्श्वतः स्थितम् ॥ २६ ॥
 सचिवोऽयं कपीन्द्रस्य सुग्रीवस्य महात्मनः ॥ तमेव काङ्क्षमाणस्य ममान्तिकमुपागतः ॥ २७ ॥
 तर्भ्यभाष सौमित्रे सुग्रीवसचिवं कपिम् ॥ वाक्यज्ञं मधुरैर्वाक्यैः स्नेहयुक्तमैरिदम् ॥ २८ ॥
 नानृग्वेदविनीतस्य नायजुर्वेदधारिणः ॥ नासामवेदविदुषः शक्यमेवं प्रभाषितुम् ॥ २९ ॥
 नूनं व्याकरणं कृत्स्नमनेन बहुधा श्रुतम् ॥ बहु व्याहरताऽनेन न किञ्चिदपशब्दितम् ॥ ३० ॥

यमावेदयति—सुग्रीव इत्यादिना । विनिकृतः बन्धितः ॥ २१ ॥ महात्मना महाबुद्धिना ॥ २२ ॥ वित्तं विदेर्लोष्टि मध्यमपुरुषद्विवचनं ॥ २३ ॥ तर्हि कथं भिक्षुरसीत्यत्राह—भिक्षिवति ॥ २४ ॥ नोवाच । तद्वचनश्रवणेच्छयेतिभावः ॥ २५ ॥ एतदिति । हनुमन्तस्तोतुलक्ष्मणं प्रत्युक्तिः ॥ २६ ॥ उपागतः । स एव सचिवद्वारेति शेषः ॥ २७ ॥ स्नेहयुक्तं । मयि सुग्रीवेचप्रीतियुक्तमित्यर्थः । अभ्यभाष अभिभाषस्व । अडागमपरस्मैपदे आर्षे । मन्त्रिणा स्वामिनो वचनं न नीतिरिति सौमित्रिं नियोजयति ॥ २८ ॥ अथ चेतनोजीवनस्याचार्यमुखमन्तरेणासंभवादाचार्यलाभं दर्शयति—नानृग्वेदत्यादिना ॥ “आचार्यो वेदसंपन्नो विष्णुभक्तो विमत्सरः । मन्त्रज्ञो मन्त्रभक्तश्च सदा मन्त्रार्थदः शुचिः ॥ गुरुभक्तिसमायुक्तः पुराणज्ञो विशेषतः । एवंलक्षणसंपन्नो गुरुरित्यभिधीयते ” इत्युक्तमाचार्यलक्षणं दर्शयति । ऋग्वेदेषु विनीतस्य शिक्षितस्य । विनयधारणवेदनानि सर्वत्रवेदेषुयोज्यानि । यद्वा प्रतिवर्णस्वरभूयस्त्वेन मनोनियमनेन सावधानोच्चार्यत्वाद्ग्वेदविनीतस्येत्युक्तिः । एकैकानुवाके अनुवाकान्तरवाक्यासाङ्ग्येण धारणस्य दुष्करत्वाच्चजुर्वेदधारिण इत्युक्तं । ऊह्रहस्यादिगर्भितगानवि-

शेषाणां दुर्विज्ञेयत्वात् सामवेदविदुष इति । आथर्वणस्याध्ययनादिनियमाभावादानुक्तिः । एवं प्रभाषितुं । देशं कथमिमं प्राप्तवित्यारभ्य उक्तरीत्या व्यक्तवक्तुं न शक्यमिति । अनृग्वेदविनीतस्य एवं प्रभाषितुं न शक्यं । अयजुर्वेदधारिण एवं प्रभाषितुं न शक्यं । असामवेदविदुषः एवं प्रभाषितुं न शक्यमिति प्रत्येकमन्वयः । प्रत्येकं नञ्प्रयोगात् दाढ्यार्थव्यतिरेकमुखेनोक्तिः । अनृग्वेदविनीतस्य “ उभौ योग्यावहं मन्ये रक्षितुं पृथिवीमिमाम् ” इत्यादिनोक्तसृष्टिस्थितिसंहारकर्तृत्वं वक्तुं न शक्यं । ऐतरेयके हि “ ब्रह्मवा इदमेक एवाग्र आसीत् ” इत्यादिना तथात्वं प्रथमतः प्रतिपाद्यते । अयजुर्वेदधारिणः “ मानुषौ देवरूपिणौ ” इत्यादिना “ अजायमानो बहुधा विजायते ” इत्युक्तावतारहस्यं वक्तुं न शक्यं । असामवेदविदुषः “ सुवर्णाभौ पद्मपत्रेक्षणौ ” इत्येवं भाषितुं न शक्यते । छान्दोग्ये हि “ अथ य एषोन्तरादित्ये हिरण्मयः पुरुषो दृश्यते ” इत्यारभ्य “ तस्य यथाकप्यासं पुण्डरीकमेवमक्षिणी ” इत्याग्रायते ॥ २९ ॥ न केवलं वेदाध्ययनं अङ्गाध्ययनं च कृतमित्याह—नूनमिति ॥ तत्र हेतुमाह—बह्विति । अपशब्दितं अपकृष्टं नशब्दितं । अत्रादौ यदित्यध्याहार्यं । व्याकरणं

स्वामिः प्रत्युत्तरं देयं तत्राह—सुग्रीव इति । सुग्रीवस्याशुद्रलबोधनाय तत्सुतिपूर्वकमुक्तिः । विनिकृतः निरस्तः ॥ २१ ॥ ति० ननु लब्धजेनास्मत्समीपे प्रेषणं किमर्थं । तत्राह—युवाभ्यामिति ॥ २३ ॥ ति० ननु वानरराजसचिवस्य मानुषरूपं कुतस्तत्राह—भिक्षुरूपेति । अनेन शुद्धवानररूपत्वमेव नेत्यपि बोध्यं ॥ २४ ॥ शि० वाक्यज्ञः वाक्यतात्पर्यज्ञता । वाक्यकुशलः वाक्यप्रयोगे निपुणः ॥ २५ ॥ रामानु० न किञ्चिदपशब्दितमित्यनेन संस्कृतभाषयैव व्यवहृतवानित्यवगम्यते ॥ ति० ननु वेदमात्राध्यायिनां किञ्चिदाजमन्त्रादिज्ञातुं शक्यं तत्राह—नूनमिति । कृत्स्नं पदतदर्थस्वरूपनिर्णयोपयोगिन्यायसहितं । व्याकरणबोध्यसाधुलस्या-

[पा०] १ ख. हनूमान्नामवात्मजः. २ झ. ट. सहि. ३ क. ग.—च. ज. ट. विद्धि. ४ घ. परिच्छन्नं. ५ क. ग. ड.—ट. कारणात्. ६ छ. ज. झ. कामचारिणं. ७ ट. वाक्यज्ञो. ८ ख. वाक्यकुशलौ. ९ ड. च. ज. अ. तच्छ्रुत्वा वचनं तस्य. ख. एतच्छ्रुत्वा शुभं वाक्यं. १० छ. झ. ट. मिहागतः. ११ ख. घ. अभिभाषस्व. १२ छ. झ. मरिन्दमं. १३ छ. झ. विभाषितुं.

न मुखे नेत्रयोर्वाऽपि ललाटे च भ्रुवोस्तथा ॥ अन्येष्वपि च गात्रेषु दोषः संविदितः कचित् ॥ ३१ ॥
 अविस्तरमसंदिग्धमविलम्बितमद्भुतम् ॥ उरःस्थं कण्ठगं वाक्यं वर्तते मध्यमे स्खरे ॥ ३२ ॥
 संस्कारक्रमसंपन्नामद्भुतामविलम्बिताम् ॥ उच्चारयति कल्याणीं वाचं हृदयहारिणीम् ॥ ३३ ॥
 अनया चित्रया वाचा त्रिस्थानव्यञ्जनस्थया ॥ कस्य नाराध्यते चित्तमुद्यतासेररेरपि ॥ ३४ ॥
 एवंविधो यस्य दूतो न भवेत्पार्थिवस्य तु ॥ सिध्यन्ति हि कथं तस्य कार्याणां गतयोऽनघ ॥ ३५ ॥

श्रुतं । अतो नापशब्दितं । कृत्स्नं श्रुतम् । अतो न किञ्चिदपशब्दितं । प्रकृतिप्रत्ययसमाससन्ध्यादिषु किञ्चिदपि नापशब्दितमित्यर्थः । बहुधा श्रुतं एकवार-
 श्रवणे कचिदन्यथाभावोपि स्यात् ॥ ३० ॥ शिक्षा चानेन श्रुतेत्याह चतुर्भिर्न मुख इत्यादिभिः ॥ लोके केषांचिद्व्यवहारदशायां मुखादिषु सर्वत्र यत्र कुत्रापि वा विकारोद्दृश्यते न तथात्रेति भावः । दोषः विकृतिः । न संविदित इत्यनेन स्वेन सूक्ष्ममवलोकितमिति गम्यते । तदुक्तं शिक्षायां । “ गीती शीघ्री शिरःकम्पी तथा लिखितपाठकः । अनर्थज्ञोल्लापकण्ठश्च षडेते पाठकाधमाः ॥ न शिरः कम्पयेद्वात्रं भ्रुवौ चाप्यक्षिणी तथा । तैलपूर्णमिवात्मानं तत्तद्वर्णे प्रयोजयेत् ” इति ॥ ३१ ॥ एवमुच्चारणशक्तिरुक्ता । अथवाक्यप्रयोगचातुरीं दर्शयति—अविस्तरमिति ॥ अविस्तरं शब्दप्रपञ्चरहितं । “ प्रथनेवावशब्दे ” इति घञोनिषेधात् “ ऋदोरप् ” इत्यप्रत्ययः । असंदिग्धं पदवर्णसंदेहरहितं । अविलम्बितं विलम्बितत्वे स्वाशक्तिः प्रकटिता स्यात् । अद्भुतं द्रुतोच्चारणे परप्रत्यायनं न स्यात् । उरःस्थं मन्द्रं । कण्ठगं मध्यमं । तादृशं वाक्यं मध्यमे स्खरे वर्तते । न मन्द्रं न मध्यमं न द्रुतं न विलम्बितं चेत्यर्थः । इदं चतुर्दशदोषाभावानामुपलक्षणं । तथाह शिक्षाकारः “ शङ्कितं भीतमुद्गृष्टमव्यक्तमनुनासिकम् । काकुस्वरं शीर्षगतं तथा स्थानविवर्जितम् ॥ विस्वरं विरसं चैव विश्लिष्टं विष-

मान्वितम् । व्याकुलं तालुभिन्नं च पाठदोषाश्चतुर्दश ” इति ॥ अन्यत्राप्युक्तं “ उपांशुदष्टं त्वरितं निरस्तं विलम्बितं गद्गदितं प्रगीतम् । निष्पीडितं प्रस्तपदाक्षरं च वदेन्न दीनं नतु सानुनास्यम् ॥ ३२ ॥ एवं पाठदोषा उक्ताः । अथ तद्गुणानाह—संस्कारेति । संस्कारो व्याकरणकृता शब्दशुद्धिः व्यक्तपदत्वमिति यावत् । क्रमः वर्णानां क्रमिकता । व्यक्ताक्षरत्वमिति यावत् । कल्याणीं इतरगुणवतीं । हृदयहारिणीं मधुरां । वाणीं उच्चारयति उच्चरति । तदिदमुक्तं शिक्षायां । “ माधुर्यमक्षरव्यक्तिः पदच्छेदस्तथा-
 उत्तरा । धैर्यं लयसमत्वं च षडेते पाठकागुणाः ” इति ॥ ३३ ॥ माधुर्यपराकाष्ठाभाह—अनयेति ॥ चित्रया आश्चर्यावहया । त्रिस्थानानि उरःकण्ठशिरांसि । व्यज्यन्ते एषु वर्णा इति व्यञ्जनानि । त्रिस्थानरूपव्यञ्जनेषु तिष्ठतीति तथा । तथात्वं च न तदुत्पन्नत्वं । शिरस्यत्वस्य निषिद्धत्वात् । शीर्षगतं तथेति ह्युदाहृतं । किंतु उदात्तानुदात्तस्वरितवत्त्वं । तथोक्तं शिक्षायां “ अनुदात्तो हृदि ज्ञेयो मूर्ध्न्युदात्त उदाहृतः । स्वरितः कण्ठमूलीयः पार्श्वास्थे प्रचयस्य तु ” इति ॥ नाराध्यते न तोष्यते । कस्येत्यस्य विवरणं उद्यतासेररेरपीति । उद्यतासेः छेत्तुमुद्भुतासेरित्यतिकूरतोक्तिः । अनेन हनुमदादिभी रामादीनां संस्कृतभाषयैव व्यवहार इति गम्यते ॥ ३४ ॥ एवं हनुमतो वाक्चातुरीमभिनन्द्य बुद्धिचातुरीमभिनन्दति—एवंविध इति ।

यंघटितत्वात् । अनेन सर्वज्ञत्वं सूचितं । तथाश्रवणे हेतुमाह—बद्धिः ॥ ३० ॥ इक्षितैरप्यसौ विश्वासयोग्य इत्याह—नमुख इति । दोषः संविदितः । व्यवहारकाले इति शेषः ॥ ३१ ॥ ति० अव्ययं न विद्यते श्रोतृश्रुतेर्व्यथायस्मात्तादृशं ॥ तेनाश्रुतिकद्वयमित्यर्थः । उरस्थं मध्यमारूपेण । कण्ठगं वैखरीरूपेण । कण्ठविवराच्छ्रोतृश्रोत्रगतं । अतएव मध्यमस्वरं नात्युच्चैः नातिनीचैः ॥ ३२ ॥ ति० संस्कारक्रमसंपन्नां संस्काराणां क्रमे क्रमेण जनने संपन्नां समर्थी । “ विशिष्टानुपूर्वी विशेषरूपेण पदादीनां ग्रहणाय क्रमवत्तत्तद्वर्णाकारसंस्कारानन्तःकरणउत्पाद्यतत्क्रमेण क्रमवद्वर्णावभासपदवाक्यज्ञानं ” इति वाक्यप्रदीपादास्पष्टं । तेन मध्यमवृत्त्योच्चारणं सूचितं । तदाह—अद्भुतामविलम्बितामिति । अतएव हृदयहारिणीं ॥ ३३ ॥ ति० कार्याणां गतयः परिपाकाः ॥ ३५ ॥

[पा०] १ छ. झ. ट. नेत्रयोश्चापि. २ क. ग. ड.—ट. सर्वेषु. ३ घ. अविस्तरं. ४ क. ग. ड.—ज. मध्यमं. ख. झ. अ. ट. मध्यमं. ५ ड. च. ज. अ. मध्यमे वर्तते स्खरे. छ. झ. ट. वर्तते मध्यमस्वरं. ख. वर्तते मध्यमस्खरे. ६ क. मन्युनाधिकविस्तरां. ७ घ.—ट. हर्षिणी.

एवं गुणगैर्युक्ता यस्य स्युः कार्यसाधकाः ॥ तस्य सिद्ध्यन्ति सर्वार्था दूतवाक्यप्रचोदिताः ॥ ३६ ॥
 एवमुक्तस्तु सौमित्रिः सुग्रीवसचिवं कपिम् ॥ अभ्यभाषत वाक्यज्ञो वाक्यज्ञं पवनात्मजम् ॥ ३७ ॥
 विदिता नौ गुणा विद्वन्सुग्रीवस्य महात्मनः ॥ तमेव चावां मार्गावः सुग्रीवं पुवनेश्वरम् ॥ ३८ ॥
 यथा ब्रवीषि हनुमन्सुग्रीववचनादिह ॥ तत्तथा हि करिष्यावो वचनात्तव सत्तम ॥ ३९ ॥

तत्तस्य वाक्यं निष्पुणं निश्चयं प्रहृष्टरूपः पवनात्मजः कपिः ॥

मनः समाधाय जयोपपत्तौ सख्यं तदा कर्तुमियेष ताभ्याम् ॥ ४० ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये किष्किन्धाकाण्डे तृतीयः सर्गः ॥ ३ ॥

चतुर्थः सर्गः ॥ ४ ॥

हनुमता श्रीरामं प्रति पंपासंप्राप्तिहेतुप्रश्नः ॥ १ ॥ लक्ष्मणेन रामचोदनयातं प्रति सीतावियोगान्तरामवृत्तान्तकथनपूर्व-
 कं कबन्धवचनानुवादेन रामागमनस्य सुग्रीवसख्यसंपादनफलकत्वोक्तिः ॥ २ ॥ हनुमता रामलक्ष्मणौ प्रति सुग्रीवस्य
 समानदुःखतानिवेदनेन रामप्रसादापेक्षितया तेन सीतान्वेषणे साहाय्यकरणोक्त्या निजरूपपरिग्रहणपूर्वकं तयोः स्वस्कन्धारो-
 पणेन क्रयमूकप्रापणम् ॥ ३ ॥

ततः प्रहृष्टो हनुमान्कृत्यवानिति तद्वचः ॥ श्रुत्वा मधुरसंभाषं सुग्रीवं मनसा गतः ॥ १ ॥
 भव्यो राज्यागमस्तस्य सुग्रीवस्य महात्मनः ॥ यदयं कृत्यवान्प्राप्तः कृत्यं चैतदुपागतम् ॥ २ ॥
 ततः परमसंहृष्टो हनुमान्पुणर्वर्षभः ॥ प्रत्युवाच ततो वाक्यं रामं वाक्यविशारदः ॥ ३ ॥

एवंविधः एवंप्रष्टा । अस्मत्प्रशंसाव्याजेन कुलगोत्र-
 नामधेयराज्यत्यागकारणादीनां प्रष्टा । गतयः सिद्ध्यः
 ॥ ३५ ॥ उक्तमर्थमन्वयमुखेनापि दर्शयति—एव-
 मिति ॥ दूतवाक्यप्रचोदिताः । दूतवाक्यमूला एव सि-
 द्ध्यन्ति । न प्रधानापेक्षा इति भावः ॥ ३६ ॥ वाक्यज्ञो
 वाक्यज्ञमित्युक्त्या यथारीत्या हनुमतोक्तं तथैव सौ-
 मित्रिणापीत्युच्यते ॥ ३७ ॥ विद्वन्निति हनुमत्संबो-
 धनं ॥ ३८ ॥ यथेति अनेन ये तावदाचार्याभिमान-
 निष्ठाः तेषां कार्यं तद्वचनादेव करिष्यामीति भग-
 वतः प्रतिज्ञासूचिता ॥ ३९ ॥ जयोपपत्तौ वालिज-
 योपपत्तिनिमित्तं ॥ ४० ॥ इति श्रीगोविन्दराजविर-
 चिते श्रीमद्रामायणभूषणे सुक्ताहाराख्याने किष्कि-
 न्धाकाण्डव्याख्याने तृतीयः सर्गः ॥ ३ ॥

अथाचार्यमुखेन चेतनलाभश्चतुर्थः—तत इत्या-
 दि ॥ मधुरसंभाषं मधुरभाषणं । तद्वचः श्रुत्वा कृत्य-
 वान् कार्यवान् रामः इति प्रहृष्टः सन् सुग्रीवं मनसा
 गतः । “तमेव चावां मार्गावः” इति वचनभावतया
 रामस्य कृत्यवत्त्वज्ञानं ॥ १ ॥ मनसा गत इत्येतद-
 र्शयति—भव्य इति ॥ यदस्मादयं कृत्यवान्प्राप्तः ।
 तस्मात् महात्मनः महाभाग्यस्य । तस्य सुग्रीवस्य
 राज्यागमः भव्यः भावी । एतत्कृत्यं राज्यागमनरूप-
 कार्यं । उपागतं समीपे आगतं । निष्पन्नप्रायमित्य-
 र्थः ॥ २ ॥ अस्मिन्श्लोके पुनर्वर्षभ इत्यत्र गकारो
 गायत्र्या दशमाक्षरं । नवसहस्रश्लोका गताः ॥ ३ ॥

ति० नौ आवयोः । तमेव सुग्रीवमेव । मार्गावः मार्गयावः ॥ ३८ ॥ यथाब्रवीषि सख्यमिच्छतीति यदवादीः । तत्तथैव करिष्या-
 वइत्यर्थः ॥ ३९ ॥ ति० ताभ्यां रामसुग्रीवाभ्यां ॥ स० ताभ्यां रामलक्ष्मणाभ्यां ॥ टीका० “सुग्रीवो मारुतिं तत्र प्रेषयामास
 राघवम् । मारुतिप्रेषणं श्रुत्वा सद्गुरुलभते नरः । राममारुतिं संवाद्श्रवणाद्राज्यमाप्नुयात्” इति स्कान्दे ॥ ४० ॥ इति तृतीयस्सर्गः ॥ ३ ॥

ती० एतदिति षष्ठी । एतस्य रामस्येत्यर्थः । कृत्यं च उपागतं उपसमीपे आगतं निष्पन्नप्रायमिति यावत् ॥ शि० कृत्यं तत्र योजनं
 च एतदुपागतं एतंसुग्रीवं उपागतं सुग्रीवसाध्यत्वेन निश्चितमित्यर्थः ॥ २ ॥ शि० ततः सुग्रीवराज्यप्राप्तिनिश्चयाद्धेतोः परम-

[पा०] १ ज. व. गणैर्युक्तो यस्य सात्कार्यसाधकः. २ छ. झ. ट. सर्वार्थाः. ३ छ. हितवाक्य. ४ क. ग. च. ज. व.
 मधुरं. ५ ख. सहृष्टो. ६ क.—ज. व. मधुरभाषं च. झ. ट. मधुरभाषं च. ७ च. छ. झ. ट. भाव्यो. ८ क. यद्रामः. ९ झ.
 नृवगोत्तमः. १० ड. च. छ. ज. व. रामवाक्यं. ११ क. छ. ज. झ. ट. वाक्यविशारदं. ग. वाक्यविदावरं.

किमर्थं त्वं वनं घोरं पम्पाकाननमण्डितम् ॥ आगतः सानुजो दुर्गं नानाव्यालमृगायुतम् ॥ ४ ॥

तस्य तद्वचनं श्रुत्वा लक्ष्मणो रामचोदितः ॥ आचक्षे महात्मानं रामं दशरथात्मजम् ॥ ५ ॥

राजा दशरथो नाम द्युतिमान्धर्मवत्सलः ॥ चातुर्वर्ण्यं स्वधर्मेण नित्यमेवाभ्यपालयत् ॥ ६ ॥

न द्वेष्टा विद्यते तस्य नैच स द्वेष्टि कंचन ॥ सै च सर्वेषु भूतेषु पितामह इवापरः ॥

अग्निष्टोमादिभिर्यज्ञैरिष्टवानाप्तदक्षिणैः ॥ ७ ॥

तस्यायं पूर्वजः पुत्रो रामो नाम जनैः श्रुतः ॥ शरण्यः सर्वभूतानां पितुर्निर्देशपारगः ॥ ८ ॥

वीरो दशरथस्यायं पुत्राणां गुणवत्तमः ॥ राजलक्षणसंपन्नः संयुक्तो राजसंपदा ॥ ९ ॥

राज्याच्छ्रेष्ठो वने वस्तुं मया सार्धमिहागतः ॥ भार्यया च महातेजाः सीतायाऽनुगतो वशी ॥

दिनक्षये महातेजाः प्रभयेव दिवाकरः ॥ १० ॥

अहमस्यावरो भ्राता गुणैर्दास्यमुपागतः ॥ कृतज्ञस्य बहुज्ञस्य लक्ष्मणो नाम नामतः ॥ ११ ॥

सुखार्हस्य महार्हस्य सर्वभूतहितात्मनः ॥ ऐश्वर्येण च हीनस्य वनवासाश्रितस्य च ॥ १२ ॥

रक्षसाऽपहृता भार्या रहिते कामरूपिणा ॥ तच्च न ज्ञायते रक्षः पत्नी येनास्य सा हृता ॥ १३ ॥

दनुर्नाम दितेः पुत्रः शापाद्राक्षसतां गतः ॥ आख्यातस्तेन सुग्रीवः समर्थो वानरर्षभः ॥ १४ ॥

पम्पाकानने पम्पोपवने मण्डितं वनं दण्डकारण्यं ।

दण्डकारण्येऽप्येतत्प्रदेशं किमर्थमागत इति भावः ।

अनुजत्वमाकारसाम्यात्तमभ्यभाषेति नियोजनाच्चे-

ति ॥ ४ ॥ महात्मनेन दशरथात्मजत्वेन चाचक्ष

इत्यर्थः ॥ ५—६ ॥ सर्वेषु भूतेषु मध्ये पितामह इव

श्रेष्ठ इत्यर्थः ॥ ७—८ ॥ पुत्राणां पुत्राणां मध्ये ॥ ९ ॥

ऐश्वर्यभ्रंशदशायामप्यनुवर्तनद्योतनाय दिनक्षय इत्यु-

क्तं ॥ १० ॥ भवानस्य कइत्याकाङ्क्षायामाह—अस्या-

वरो भ्राता एतदभिप्रायेण भ्रातास्मि । अहंतु गुणैर्दा-

स्यमुपागतः गुणवशीकृतहृदयः सन् तस्य दासोस्मि ।

यद्यपि परवानस्मीत्यादौ स्वरूपप्रयुक्तदास्यमुक्तं तथा-

पि योग्यताप्रकर्षाद्गुणोत्तम्भिततद्दास्यमितितदविरो-

धोद्रष्टव्यः । उपेत्यनेन सर्वदेशसर्वकालसर्वावस्थोचि-

तसर्वविधकैङ्कर्यप्राप्तइत्युच्यते । इदमपि कैङ्कर्यं तन्मु-

खोल्लासार्थं न तु मदर्थमित्याह—कृतज्ञस्य बहुज्ञस्ये-

ति । अल्पमपि कृतं बहुतया जानत इत्यर्थः । इदम-

पि कैङ्कर्यं सहजमित्याशयेनाह—नाम्ना लक्ष्मणो

नामेति । स्वनामतः कैङ्कर्यलक्ष्मीसंपन्न इतिप्रसि-

द्धः ॥ ११ ॥ सुखेत्यादिश्लोकद्वयमेकान्वयं । यद्वा

प्रथमश्लोकस्य पूर्वणान्वयः । सहजत्वमुपपादयति—

सुखेति । महार्हस्य ऐश्वर्यसंपन्नस्य । वनवासाश्रित-

स्य दुःखितस्येत्यर्थः । तथाच समृद्धिदशायामसमृ-

द्धिदशायां च दास्योक्त्या सहजत्वमुपपादितं । सह-

जमेवकैङ्कर्यं । गुणास्तुतद्वर्धकाइतिभावः ॥ १२ ॥

रहिते आवाभ्यांरहितदेशे ॥ १३ ॥ दनुः दनुवंशजः

कबन्धः । दितेः पुत्रः पुत्रप्रायः । तेनसुग्रीवः समर्थ

संहृष्टः ॥ ति० एवंसुहृदयत्वमवगत्यस्वस्वाम्युक्तं पृच्छति—ततइति ॥ ३ ॥ ती० सामान्याकारेणावगतकार्यवत्स्वविशेषतः

पृच्छति—किमर्थमित्यादिना ॥ स० पंपाकाननमण्डितं पंपाया यान्युदकानि तेषामनेनचष्टया मण्डितमितिवा ॥ ४ ॥

ति० रामचोदितः इङ्गितेनेतिशेषः ॥ ५ ॥ ति० पितामहइव पालकत्वेनेत्यर्थः ॥ स० द्वेष्टेतितृजन्तं । तेनषष्ठ्युपपत्तिः ॥ ७ ॥

ति० निर्देशः नियोगः तत्पारगः तस्यसमाप्तकल्पलादेवमुक्तं ॥ शि० निर्देशपारगः निर्देशपाराय आज्ञापितसमाप्तयेगच्छतिसः

॥ ८ ॥ ति० संयुक्तः संयुज्यमानः ॥ ९ ॥ रामानु० दिवाकरप्रभया=दिवाकरानुगमनस्यसायंकालएवसम्यक्प्रतीयमानत्वादि-

नक्षयपदोपादानं ॥ ती० सीतायाः प्रभासाम्यंसर्वावस्थास्वपिनित्यसंनिहितत्वात् ॥ १० ॥ तनि० अस्यावरोभ्राता अहंतुदास्यं-

गतः । सर्वदेशसर्वकालादिषुअविच्छेदेणकैङ्कर्यकारित्वद्योतयितुमुपपदं । सहजसिद्धदास्यव्रतसंबन्धिनोपिभोग्यतमत्वमाह—गुणैरि-

ति ॥ ११ ॥ ति० नज्ञायते विशिष्येतिशेषः ॥ स० संहृतेत्यत्र समः नज्ञायतइत्यनेनान्वयः ॥ येनास्यचाहतेतिपाठे नकाप्य-

[पा०] १ क. ग. झ. ज. ट. किमर्थं च. २ ख. दुर्गं. ३ ख. घोरं. ४ क. ग. झ. मेवाभिपालयन्. ५ छ. झ. ट. सतुद्वेष्टिन-

कंचन. घ. सचनद्वेष्टिकंचन. ६ छ. झ. ट. सतु. ७ घ. लोकेषु. ८ झ. ट. ज्येष्ठो. ९ क.—ड. झ. ज. ट. गुणवत्तरः. १० छ. झ. ट. मयावस्तुवने. ११ छ. झ. ट. महाभाग. १२ ख. ड.—झ. ट. विहीनस्य. १३ छ. झ. ट. वनवासेरतस्य च. १४ ठ. संहृता. झ.

वाहता. छ. ट. चाहता. १५ क. ख. च. श्रियःपुत्रः. १६ ड. च. ज. ज. सामान्यो. १७ क. ग. ड. छ. झ. ट. वानराधिपः.

सं ज्ञास्यति महावीर्यस्तव भार्यापहारिणम् ॥ एवमुक्त्वा दनुः स्वर्गं भ्राजमानो गतः सुखम् ॥ १५ ॥
 एतत्ते सर्वमाख्यातं याथातथ्येन पृच्छतः ॥ १६ ॥
 अहं चैवं हि रामश्च सुग्रीवं शरणं गतौ ॥ १७ ॥
 एष दत्त्वा च वित्तानि प्रीप्य चानुत्तमं यशः ॥ लोकनाथः पुरा भूत्वा सुग्रीवं नाथमिच्छति ॥ १८ ॥
 पिता यस्य पुरा ह्यासीच्छरण्यो धर्मवत्सलः ॥ तस्य पुत्रः शरण्यश्च सुग्रीवं शरणं गतः ॥ १९ ॥
 सर्वलोकस्य धर्मात्मा शरण्यः शरणं पुरा ॥ गुरुर्मे राघवः सोऽयं सुग्रीवं शरणं गतः ॥ २० ॥
 [इक्ष्वाकूणां कुले जातो रामो दशरथात्मजः । धर्मे निगदितश्चैव पितुर्निर्देशपालकः ॥ २१ ॥
 तस्यास्य वसतोऽरण्ये नियतस्य महात्मनः ॥ रावणेन हता भार्या सुग्रीवं शरणं गतः ॥ २२ ॥]
 यस्य प्रसादे सततं प्रसीदेयुरिमाः प्रजाः ॥ स रामो वानरेन्द्रस्य प्रसादमभिकाङ्क्षते ॥ २३ ॥
 येन सर्वगुणोपेताः पृथिव्यां सर्वपार्थिवाः ॥ मानिताः सततं राज्ञा सदा दशरथेन वै ॥ २४ ॥
 तस्यायं पूर्वजः पुत्रस्त्रिषु लोकेषु विश्रुतः ॥ सुग्रीवं वानरेन्द्रं तु रामः शरणमागतः ॥ २५ ॥
 शोकाभिभूते रामे तु शोकार्ते शरणं गते ॥ कर्तुमर्हति सुग्रीवः प्रसादं हरियूथपः ॥ २६ ॥
 एवं भुवाणं सौमित्रिं करुणं सांश्रुलोचनम् ॥ हनुमान्प्रत्युवाचेदं वाक्यं वाक्यविशारदः ॥ २७ ॥

इत्याख्यातः ॥ १४—१५ ॥ ते तुभ्यं याथातथ्ये-
 नाख्यातं ॥ १६ ॥ अहमित्यर्थम् ॥ १७ ॥ परत्वं
 सौशील्ये दर्शयति—एष इति । त्रैलोक्यनाथत्वमेव
 सुग्रीवनाथत्वेच्छायां हेतुः । परत्वं विनासौशील्य-
 स्यागुणत्वात् । इच्छति लप्स्यते नवा स्वयमभिलष-
 ति । अपर्यनुयोज्याहिस्वतन्त्रा इति भावः । चकारेण
 लब्धा चेत्युच्यते । अनुत्तमं परत्वापेक्षयावतारप्रयु-
 क्तातिशयवत् । लोकनाथः सर्वलोकैर्याच्यमानः सर्व-
 स्वामी च । “नाथं नाथं याच्योपतापैश्वर्याशीष्णु”
 धातुः ॥ १८ ॥ तदेव सौशील्यं प्रकारान्तरेणाह—
 पितेति । शरण्यः प्राण्यः । शरणं रक्षकं ॥ १९ ॥
 शरण्य इत्युक्तं विशेषयति—सर्वलोकस्येति ॥ गुरुः

अग्रजः ॥ २०—२२ ॥ इमाः प्रजाः सततं प्रसीदेयुः
 तत्प्रसादलब्धसकलपुरुषार्थतया सर्वदा प्रसन्नचित्ता भ-
 वेयुः । वानरेन्द्रस्य स्वप्रसाद्यग्रजैकदेशक्षुद्रतरजनस्य ।
 प्रसादमभिकाङ्क्षते । स्वतन्त्रेच्छस्य नियन्तुमशक्यत्वा-
 दिति भावः ॥ २३ ॥ येनेत्यादिश्लोकद्वयमेकान्वयं ।
 येन सततं सर्वगुणोपेताः सर्वोपचारोपेता यथा भवन्ति
 तथा सदा मानिताः । वानरेन्द्रं वनमात्रप्रसिद्धशा-
 खामृगमिति सौशील्यातिशयध्वनिः ॥ २४—२५ ॥
 शोकेनाभिभूते शोकपरतन्त्रे । शोकार्ते शोकपीडिते ।
 कर्मपरतन्त्रं शोकाकुलं स्वजनमालोक्य स्वयं शोकाकुल-
 स्याचार्यमुखं विनोभयशोकानुद्वारादिति भावः ॥ २६ ॥
 सांश्रुलोचनमिति रामदुःखदर्शनादुःखितत्वमुच्य-

नुपपत्तिः ॥ १३ ॥ ति० स्वर्गगन्तुं दिवमाकाशं गतः उत्पतितः ॥ स० यद्वा सदा दिवंगत एव इदानीं तु शापान्मुक्तः स्वर्गगतः ॥ १५ ॥
 शि० रामेरक्षणसामर्थ्यमस्तीति सुग्रीवविश्वासं द्रढयितुं रामगुणान्पुनः पुनर्वर्णयति—एष इत्यादिभिः ॥ नाथं रक्षाकामं । सुग्रीव-
 मिच्छति रक्षकत्वेन प्राप्तुं वाञ्छतीत्यर्थः ॥ १८ ॥ शि० शरणं रक्षाकामं सुग्रीवं गतः प्राप्तः ॥ २० ॥ ति० सर्वगुणोपेताः
 मूर्धाभिषिक्ता इति यावत् । सदा प्रतिदिनं । सततं अनुक्षणं ॥ शि० मानिताः स्वसेवकत्वेन सत्कृताः ॥ २४ ॥ स० शोकः
 अभिभूतो येन स शोकाभिभूतः । वस्तुतस्तद्वशेऽपि इदानीं शोकार्ते इव विद्यमाने ॥ शि० सुग्रीवः हरियूथपैस्सह प्रसादं प्रसन्नतां कर्तु-
 मर्हति ॥ एतेन इतः प्रभृति सुग्रीवेभ्यं न प्राप्स्यतीति सूचितं ॥ २६ ॥ ति० सांश्रुपातनं अस्माकमप्यन्यशरणापेक्षेयश्रुपातन-
 सहितं ॥ २७ ॥

[पा०] १ ख. संज्ञास्यति. २ छ. झ. ज. ट. दिवंगतः. ३ ग. ड.—ट. चैवच. ४ क. ग. ड.—ज. ज. प्राप्तवानुत्तमं.
 ५ छ. झ. ट. सीतायस्य स्नुषा चासीत्. ६ क. ग.—ट. शरण्यस्य. ख. शरण्यस्सन् सुग्रीवं. ७ इदं श्लोकद्वयं क. पाठे दृश्यते. ८ घ.
 प्राज्ञाः. ९ छ. झ. ट. सहयूथपैः ग. हरियूथपैः. १० क.—घ. छ. झ. ट. सांश्रुपातनं. ड. च. ज. ज. सांश्रुभाषितं.

ईदृशा बुद्धिसंपन्ना जितक्रोधा जितेन्द्रियाः ॥ द्रष्टव्या वानरेन्द्रेण दिष्ट्या दर्शनमागताः ॥ २८ ॥
 स हि राज्यात्परिभ्रष्टः कृतवैरश्च वालिना ॥ हतदारो वने त्यक्तो भ्रात्रा विनिकृतो भृशम् ॥ २९ ॥
 करिष्यति स साहाय्यं युवयोर्भास्करात्मजः ॥ सुग्रीवः सह चास्माभिः सीतायाः परिमार्गणे ॥ ३० ॥
 इत्येवमुक्त्वा हनुमाञ्श्लक्ष्णं मधुरया गिरा ॥ बभाषे सौभिगच्छेम सुग्रीवमिति राघवम् ॥ ३१ ॥
 एवं ब्रुवाणं धर्मात्मा हनुमन्तं स लक्ष्मणः ॥ प्रतिपूज्य यथान्यायमिदं प्रोवाच राघवम् ॥ ३२ ॥
 कपिः कथयते हृष्टो यथाऽयं मारुतात्मजः ॥ कृत्यवान्सोपि संप्राप्तः कृतकृत्योसि राघव ॥ ३३ ॥
 प्रसन्नमुखवर्णश्च व्यक्तं हृष्टश्च भाषते ॥ नानृतं वक्ष्यते वीरो हनुमान्मारुतात्मजः ॥ ३४ ॥
 ततः स तु महाप्राज्ञो हनुमान्मारुतात्मजः ॥ जगामादाय तौ वीरौ हरिराजाय राघवौ ॥ ३५ ॥
 भिक्षुरूपं परित्यज्य वानरं रूपमास्थितः ॥ पृष्ठमारोप्य तौ वीरौ जगाम कपिकुञ्जरः ॥ ३६ ॥

स तु विपुलयशाः कपिप्रवीरः पवनसुतः कृतकृत्यवत्प्रहृष्टः ॥

गिरिवरमुखविक्रमः प्रयातः सुशुभमतिः सह रामलक्ष्मणाभ्याम् ॥ ३७ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये किष्किन्धाकाण्डे चतुर्थः सर्गः ॥ ४ ॥

ते ॥ २७ ॥ द्रष्टव्याः अन्वेषितव्याः ॥ २८ ॥
 विनिकृतः वञ्चितः ॥ २९ ॥ करिष्यतीति परिमार्गणे साहाय्यं करिष्यति । ततः परंभवतोरग्रे का शत्रुवार्तेतिभावः ॥ ३० ॥ बभाषे पुनरपीति शेषः ॥ ३१ ॥ यथान्यायं दूतानुरूपं ॥ ३२ ॥
 अयं हृष्टः सन् यथा यथार्थं कथयते । यथार्थकथने हृष्टत्वं हेतुः । सीतापरिमार्गणं करिष्यतीति यथार्थमेव । सोपि सुग्रीवः कृत्यवान् प्राप्तः जातः । तस्मात् कृतकृत्योसि ॥ ३३ ॥ हृष्टपदसूचितं विवृणोति—प्रस-

न्नेति ॥ वक्ष्यते वक्ष्यति । अनृतं न वदेदित्यर्थः ॥ ३४ ॥
 हरिराजाय वानरराजाय ॥ ३५ ॥ उक्तं विवृणोति—
 भिक्षिवति ॥ ३६ ॥ विपुलयशाः सर्वदेववरप्रसादेन विशालकीर्तिः । कपिप्रवीरः सुग्रीवमपि नियन्तुं समर्थः । अनेन भगवद्भाभआचार्याधीनइत्युक्तं ॥ ३७ ॥
 इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे मुक्ताहाराख्याने किष्किन्धाकाण्डव्याख्याने चतुर्थः सर्गः ॥ ४ ॥

स० दर्शनमागताइतिबहुवचनगौरवात् ॥ २८ ॥ स० वालिनेत्येतद्देहलीदीपन्यायेनोभयत्रान्वेति ॥ २९ ॥ ति० यदेवं अतः परिमार्गणेसाहाय्यंकरिष्यतीत्यन्वयः ॥ ३० ॥ रामानु० अत्रेति करणं द्रष्टव्यं । राघव संप्राप्तोऽयं कपिमारुतात्मजः हृष्टः मद्वाक्यश्रवणात्संजातहर्षः । सोपि सुग्रीवोपि । कृत्यवानित्यथावत्कथयते अतः कृतकृत्योसीतियोजना ॥ ति० सोपिलयाकृत्यवानित्यथाकथयतेतथाजाने एतद्देशसंप्राप्तस्लंकृतकृत्योसीत्यर्थः ॥ संप्राप्तः इहागतस्लंकृतकृत्यः सिद्धप्रयोजनोसि । एतेन नष्टाश्वदग्धरथन्यायेन द्वयोस्सख्यमेव द्वयोः कार्यसाधकं भवितेति ध्वनितं ॥ ३३ ॥ रामानु० हनुमदुक्तवाक्यस्य याथार्थ्यं समर्थयते—
 प्रसन्नेति ॥ ३४ ॥ शि० हरिराजाय सुग्रीवाय जगाम । “गत्यर्थकर्मणि—” इतिकर्मणि चतुर्थी ॥ ३५ ॥ ति० वानरं वानरस्येदं । आषोऽण् ॥ ३६ ॥ स० किंचिद्वावधानात्कृतकृत्यवदित्युक्तिः ॥ ३७ ॥ इति चतुर्थः सर्गः ॥ ४ ॥

[पा०] १ क. छ. झ. ट. राज्याच्चविभ्रष्टः. २ क. ग. ड.—झ. ढ. त्रस्तो. ३ ख. करिष्यति हि. घ. करिष्यति च. ४ ड.—ट. साधुगच्छामः ग. सौम्यगच्छामः. ५ च. छ. ज. झ. ट. ब्रुवन्तं. ६ घ. धर्मज्ञं. ७ क. ग. हृष्टं च. ८ छ. झ. ट. सुमहाप्राज्ञो. ९ ग. कृतकृत्यवान्प्रहृष्टः. १० ख. ड.—ट. सशुभमतिः. क. ग. सशुभमुखः.

पञ्चमः सर्गः ॥ ५ ॥

हनुमता मलयस्थसुग्रीवमेत्य स्वेनराघवयोः ऋश्यमूकप्रापणनिवेदनपूर्वकं सामस्येनरामवृत्तान्तनिवेदनम् ॥ १ ॥
सुग्रीवेण सहर्षमानुषवेपस्वीकारेण राममेत्य तंप्रति सप्रशंसनं स्वपाणिप्रसारणपूर्वकं मर्यादाबन्धाय तत्पाणिनास्वपाणिग्रह-
णप्रार्थना ॥ २ ॥ रामेण सुग्रीवपाणिग्रहणपूर्वकं तत्परिष्वङ्गः ॥ ३ ॥ रामसुग्रीवाभ्यामग्निसाक्षिकं सख्यकरणम् ॥ ४ ॥
सुग्रीवेण स्ववृत्तान्तनिवेदनपूर्वकं वालिवधंप्रार्थितेनरामेण तंप्रतितत्प्रतिज्ञानम् ॥ ५ ॥

ऋश्यमूकात्तु हनुमान्गत्वा तु मलयं गिरिम् ॥ आचचक्षे तदा वीरौ कपिराजाय राघवौ ॥ १ ॥
अयं रामो महाप्राज्ञः संप्राप्तो दृढविक्रमः ॥ लक्ष्मणेन सह भ्रात्रा रामोऽयं सत्यविक्रमः ॥ २ ॥
इक्ष्वाकूणां कुले जातो रामो दशरथात्मजः ॥ धर्मे निगदितश्चैव पितुर्निर्देशपारगः ॥ ३ ॥
तस्यास्य वसतोऽरण्ये नियतस्य महात्मनः ॥ राघवेन हता भार्या स त्वां शरणमागतः ॥ ४ ॥
राजसूयाश्वमेधैश्च वह्निर्येनाभितर्पितः ॥ दक्षिणाश्च तथोत्सृष्टा गावः शतसहस्रशः ॥ ५ ॥
तपसा सत्यवाक्येन वसुधा येन पालिता ॥ स्त्रीहेतोस्तस्य पुत्रोऽयं रामस्त्वां शरणं गतः ॥ ६ ॥
भवता सख्यकामौ तौ भ्रातरौ रामलक्ष्मणौ ॥ प्रतिगृह्यार्चयंस्वैतौ पूजनीयतमावुभौ ॥ ७ ॥
श्रुत्वा हनुमतो वाक्यं सुग्रीवो हृष्टमानसः ॥ भयं च राघवाद्धोरं प्रजहौ विगतज्वरः ॥ ८ ॥
स कृत्वा मानुषं रूपं सुग्रीवः पुनर्गर्भः ॥ दर्शनीयतमो भूत्वा प्रीत्या प्रोवाच राघवम् ॥ ९ ॥
भवान्धर्मविनीतश्च विक्रान्तः सर्ववत्सलः ॥ आख्याता वायुपुत्रेण तच्चतो मे भवद्गुणाः ॥ १० ॥
तन्ममैवैष सत्कारो लाभश्चैवोत्तमः प्रभो ॥ यच्चमिच्छसि सौहार्दं वानरेण मया सह ॥ ११ ॥
रोचते यदि वा सख्यं बाहुरेष प्रसारितः ॥ गृह्यतां पाणिना पाणिर्मर्यादा बध्यतां ध्रुवा ॥ १२ ॥
एतत्तु वचनं श्रुत्वा सुग्रीवेण सुभाषितम् ॥ स प्रहृष्टमना हस्तं पीडयामास पाणिना ॥ १३ ॥

अथपापभीतस्यकर्मानुरूपफलंदिशतोभगवतोपित्रस्त-
स्य आचार्यमुखाद्भगवद्गुणाञ्छ्रुत्वा तदेकोपायनिष्ठासू-
च्यतेपञ्चमे—ऋश्यमूकात्त्वित्यादि । रामलक्ष्मणदर्श-
नभीतःसुग्रीवः ऋश्यमूकादुत्प्लुत्य गहनं मलयाख्य-
मृश्यमूकपर्यन्तपर्वतं गतः । हनुमान् रामलक्ष्मणौ

तत्रप्रतिष्ठाप्य सुग्रीवंतत्रानीतवानिति बोध्यम् ॥ १ ॥
अयं रामः संप्राप्तः । अयं रामः सत्यविक्रमः त्वच्छ-
त्रुनिवर्हणक्षम इत्यर्थः ॥ २ ॥ निगदितः प्रसि-
द्धः ॥ ३—८ ॥ राघवं प्राप्येति शेषः ॥ ९—११ ॥
मर्यादा व्यवस्था ॥ १२ ॥ एतत्त्विति राम इति

ति० अयंरामः मलयस्थसुग्रीवदृष्टिपथवर्तिलादेवंनिर्देशः । पुनराहादराद्रामोयमिति ॥ शि० सत्यविक्रमः सत्याय सत्य-
परिपालनाय विक्रमः पादन्यासोयस्यसः ॥ आरामः सर्वाभिरामदाता । अरामः अरं अतिप्रकाशं अमतिप्राप्नोति सः । अयंरामः
अयं शापवशेनवालिनप्राप्तमशक्यंऋश्यमूकसंप्राप्तः ॥ श्लोकद्वयमेकान्वयि ॥ स० सत्यविक्रमः सति बलेसत्यपि अविक्रमः
इदानीमप्रदर्शितविक्रमः । भ्रातरामः भ्रातुः तवभ्रातुर्वालिनः आसम्यक् अरामोदुःखंयस्मात्सतथा संप्राप्तइत्यन्वयः ॥ २ ॥
स० धर्मे धर्मविषये । रामएवेतिनिगदितः लोकैः ॥ ति० धर्मे स्वसत्यपरिपालनरूपधर्मेनिमित्तं । निगदितः प्रेरितः ।
पित्रेतिशेषः ॥ ३ ॥ ति० प्रगृह्य दर्शनाकाङ्क्षिणोर्दर्शनं दत्त्वा । ती० प्रतिगृह्य प्रत्युद्गम्य ॥ ७ ॥ ती० वानरेण तिरश्चा ।
असमानेनेत्यर्थः ॥ ११ ॥ ति० ध्रुवामर्यादा अनुलङ्घनीयोऽन्योन्यकार्यसंपादनविषयोनिश्चयः । बध्यतां बुद्ध्याविचार्यप्रतिज्ञायतां

[पा०] १ क.—ट. तंमलयं. २ च. हरिराजाय. ३ घ. शरीयं. ४ ड.—ट. कारकः. ५ अयंश्लोकः झ. पाठे.
तपसासत्यवाक्येनेतिश्लोकानन्तरं दृश्यते. ६ क. ग. रक्षसापहृता. ७ छ. झ. ट. तेन. ८ छ. झ. ट. रामोरण्यंसमागतः. क.
ग. ड. च. ज. व. रामःशरणमागतः. ९ च. ज.—ट. प्रगृह्यार्चयस्व. १० ख. स्वेमौ. ११ ड. छ. झ. व. वानराधिपः.
१२ भयंचराघवाद्धोरं. सृष्टलामानुषरूपं. इत्यर्धद्वयं झ. पाठेन दृश्यते. क. ख. घ. ड. च. ज. ट. भयंस. १३ ग. ड. च. ज.
व. ट. पुनर्गर्भाधिपः. १४ क. ग.—छ. झ. ट. प्रीत्योवाचच. १५ ग. छ. झ. ट. सुतपाः. क. सुभियः. १६ ड. च. ज. व.
सत्यविक्रमः. १७ च. तन्ममैवच. १८ ड.—ट. यदिमे. १९ क. ड.—ज. व. ध्रुवं. २० क. ड. छ.—ट. सुग्रीवस्य. २१ क.
ख. घ. ड. छ. झ. व. ट. संप्रहृष्ट. २२ क. ग. च. ज. पाणिं.

हृद्यं सौहृदमालम्ब्य पर्यष्वजत पीडितम् ॥ १४ ॥

ततो हनूमान्संत्यज्य भिक्षुरूपमरिंदमः ॥ काष्ठयोः स्वेन रूपेण जनयामास पावकम् ॥ १५ ॥

दीप्यमानं ततो वह्निं पुष्पैरभ्यर्च्य सत्कृतम् ॥ तयोर्मध्येऽथ सुग्रीतो निदधे सुसमाहितः ॥ १६ ॥

ततोऽग्निं दीप्यमानं तौ चक्रतुश्च प्रदक्षिणम् ॥ सुग्रीवो राघवश्चैव वयस्यत्वमुपागतौ ॥ १७ ॥

ततः सुग्रीतमनसौ तावुभौ हरिराघवौ ॥ अन्योन्यमभिवीक्षन्तौ न तृप्तिमुपजग्मतुः ॥ १८ ॥

त्वं वयस्योसि मे हृद्यो ह्येकं दुःखं सुखं च नौ ॥ सुग्रीवो राघवं वाक्यमित्युवाच प्रहृष्टवत् ॥ १९ ॥

ततः सः पर्णबहुलां छित्त्वा शाखां सुपुष्पिताम् ॥ सालस्यास्तीर्य सुग्रीवो निषसाद सराघवः ॥ २० ॥

लक्ष्मणायाथ संहृष्टो हनुमान्पुवर्गभः ॥ शाखां चन्दनवृक्षस्य ददौ परमपुष्पिताम् ॥ २१ ॥

ततः प्रहृष्टः सुग्रीवः श्लक्ष्णं मधुरया गिरा ॥ प्रत्युवाच तदा रामं हर्षव्याकुललोचनः ॥ २२ ॥

अहं विनिकृतो राम चरामीह भयार्दितः ॥ हतभार्यो वने त्रस्तो दुर्गमेतदुपाश्रितः ॥ २३ ॥

सोहं त्रस्तो वने भीतो वसाम्युद्भ्रान्तचेतनः ॥ वालिना निकृतो आत्रा कृतवैरश्च राघव ॥ २४ ॥

वालिनो मे महाभाग भयार्तस्याभयं कुरु ॥ कर्तुमर्हसि काकुत्स्थ भयं मे न भवेद्यथा ॥ २५ ॥

एवमुक्तस्तु तेजस्वी धर्मज्ञो धर्मवत्सलः ॥ प्रत्यभाषत काकुत्स्थः सुग्रीवं प्रहसन्निव ॥ २६ ॥

उपकारफलं मित्रं विदितं मे महाकपे ॥ वालिनं तं वधिष्यामि तव भार्यापहारिणम् ॥ २७ ॥

अमोघाः सूर्यसंकाशा रमैते निशिताः शराः ॥ तस्मिन्वालिनि दुर्वृत्ते निपतिष्यन्ति वेगिताः ॥ २८ ॥

कङ्कपत्रप्रतिच्छन्ना महेन्द्राशनिसन्निभाः ॥ तीक्ष्णाग्रा ऋजुपर्वाणः सरोषा भुजगा इव ॥ २९ ॥

तमद्य वालिनं पश्य क्रूरैराशीविषोपमैः ॥ शरैर्विनिहतं भूमौ विर्कीर्णमिव पर्वतम् ॥ ३० ॥

शेषः ॥ १३ ॥ हृद्यमित्यर्थः । पीडितं दृढं ॥ १४ ॥

मर्यादा बध्यतामिति वदतः सुग्रीवस्याशयं विदित्वा-

चरति—तत इति ॥ भिक्षुरूपसंत्यज्येत्यनेन सुग्रीव-

विश्वासाय “तौत्वयाप्राकृतेनैवगत्वाज्ञेयौ प्लवङ्गम”

इतितदुक्तप्रकारेणपुनर्भिक्षुरूपेणैवतदन्तिकं गतइत्यव-

गम्यते । स्वेन रूपेण वानररूपेण । काष्ठयोः अरणि-

भूतशमीकाष्ठयोः । सप्तम्यन्तपदं ॥ १५ ॥ सत्कृतमि-

त्यभ्यर्च्येत्यस्यानुवादः । तयोः रामसुग्रीवयोः ॥ १६ ॥

प्रदक्षिणंचक्रतुः अन्योन्यं पाणिगृहीत्वेति शेषः ।

उपागतौ अग्निसाक्षिकमिति शेषः ॥ १७ ॥ अभिवी-

क्षन्तौ अभिवीक्षमाणौ ॥ १८ ॥ एकं समानं ।

त्वदुःखेन मम दुःखंभवतु त्वत्सुखेनममसुखंभवत्वित्यर्थः ।

अनेन परसाम्यापत्त्यभ्यर्थनंसूचितं ॥ १९ ॥

सराघव इत्यनेन एकासनत्वमुक्तं ॥ २०—२१ ॥

प्रत्युवाच तदा राममिति पाठः ॥ २२—२३ ॥ त्रस्तः

भीतः उत्तरोत्तरं भीतः । यद्वा वालित्रस्तोहमस्मिन्वने

अभीतो वसामीत्यर्थः ॥ २४ ॥ अभयं भयाभावं

कुरु । आर्त्यतिशयेनदार्यायपुनरुच्यते—कर्तुमित्यर्थे-

न । मे भयं यथानभवेत्तथाकर्तुमर्हसीत्यन्वयः ॥ २५ ॥

प्रहसन्निव कियन्मात्रमेतदितिहसित्वा । इवशब्दो

मन्दस्मितत्वे ॥ २६—२८ ॥ कङ्कपत्रप्रतिच्छन्नाः

कङ्कपत्रैर्वद्धाइत्यर्थः ॥ २९ ॥ अद्य पश्येत्यनेन क्रिया-

॥ १२ ॥ ती० काष्ठयोरितिसप्तम्यन्तं । अत्र हनुमतापावकोत्पादनंरामाभ्यनुज्ञयैव । अग्निसाक्षिकंलेहंकुर्वितिकबन्धेनोक्तत्वात्

॥ १५ ॥ ति० प्रहृष्टवत् प्रहृष्टस्सन् ॥ १९ ॥ ति० एतावत्पर्यन्तंसम्यग्विश्वासाभावात्सुग्रीवः पृथगासनस्यएवासीदितिज्ञायते ।

तदाह—ततस्सुपणैति ॥ २० ॥ ति० लक्ष्मणायविषादपरिहारार्थंचन्दनशाखास्तरणदानं ॥ २१ ॥ रामानु० त्रस्तः चकितः ।

अत्रस्तइतिवा ॥ २३ ॥ ति० अभयंकुरु अभयप्रतिज्ञांकुरु ॥ २५ ॥ स० वालिसंहर्तुर्बाणस्यैकत्वप्यनेकबाणसाध्यमहाकार्यकर्तु-

[पा०] १ छ. झ. ज. ट. हृष्टः. २ ख. पूजितं. ३ छ. झ. ट. निदधौ. ख. निदधेस्. ४ ख. घ.—ट. मभिजग्मतुः.

५ क. ख. ग. ड.—ट. हृद्योमे. ६ ग.—ज. ज. सुग्रीवराघवो. ख. सुग्रीवोराघवश्चैवमूचतुस्तौप्रहृष्टवत्. ७ क. ग. ड.—ट.

सुपर्णबहुलां. ८ क. ख. ग. ड.—ट. भङ्क्त्वा. ९ ड.—ट. हनूमान्मारुतात्मजः. १० ख. ततो. ११ ड. ज. व. आत्रा. १२ क.

ग. च.—ट. ममेगो. १३ क. घ. छ. परिच्छन्नाः. १४ ख. सरोषाद्वपन्नगाः. १५ ड.—ट. तीक्ष्णैः. १६ च. झ. ट. प्रकीर्णमिव.

स तु तद्वचनं श्रुत्वा राघवस्यात्मनो हितम् ॥ सुग्रीवः परमप्रीतः सुमहद्वाक्यमब्रवीत् ॥ ३१ ॥

तव प्रसादेन नृसिंह राघव प्रियां च राज्यं च समाप्नुयामहम् ॥

तथा कुरु त्वं नरदेव वैरिणं यथा निहंस्यद्य रिपुं ममाग्रजम् ॥ ३२ ॥

सीताकपीन्द्रक्षणादाचराणां राजीवहेमज्वलनोपमानि ॥

सुग्रीवरामप्रणयप्रसङ्गे वामानि नेत्राणि समं स्फुरन्ति ॥ ३३ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये किष्किन्धाकाण्डे पञ्चमः सर्गः ॥ ५ ॥

षष्ठः सर्गः ॥ ६ ॥

सुग्रीवेण रामप्रति हनुमत्सकाशात्स्वस्यतदीयवृत्तान्तपरिज्ञाननिवेदनपूर्वकं सीतान्वेषणप्रतिज्ञानम् ॥ १ ॥ तथा गगने रावणेननीयमानायाःसीतायाः स्वैरवलोकननिवेदनेनसह स्वेषुतयासोत्तरीयस्वाभरणोत्सर्जननिवेदनपूर्वकं तदाभरणप्रदर्शनम् ॥ २ ॥ रामेण लक्ष्मणेनसह तदाभरणानांसीतासंबन्धित्वप्रत्यभिज्ञानेन परिदेवनपूर्वकं सुग्रीवप्रतिरावणयाथात्म्यप्रभः ॥ ३ ॥

पुनरेवाब्रवीत्प्रीतो राघवं रघुनन्दनम् ॥ १ ॥

अयमाख्याति मे राम सचिवो मन्त्रिसत्तमः ॥ हनुमान्यन्निमित्तं त्वं निर्जनं वनमागतः ॥ २ ॥

लक्ष्मणेन सह भ्रात्रा वसतश्च वने तव ॥ रक्षसाऽपहृता भार्या मैथिली जनकात्मजा ॥ ३ ॥

त्वया वियुक्ता रुदती लक्ष्मणेन च धीमता ॥ अन्तरप्रेप्सुना तेन हेत्वा गृध्रं जटायुषम् ॥

[भार्यावियोगजं दुःखं प्रापितस्तेन रक्षसा] ॥ ४ ॥

भार्यावियोगजं दुःखमचिरात्त्वं विमोक्ष्यसे ॥ अहं तामानयिष्यामि नष्टां वेदंश्श्रुतीमिव ॥ ५ ॥

झाटित्यमुक्तं ॥ ३०—३१ ॥ कुरु यतस्वेलर्थः ।

वैरिणं रिपुमितिद्विरुक्त्या वैरकृतंशात्रवं नतुजात्ये-

त्युक्तं ॥ ३२ ॥ प्रसङ्गात्कविराह—सीतेति ॥

सीतानेत्रं राजीवोपमं । वालिनेत्रं हेमोपमं । पिङ्गा-

क्षत्वात् । रावणनेत्राणि ज्वलनोपमानि । पुरुषस्य

वामनेत्रस्फुरणमनर्थकरं स्त्रियास्तु शोभनमिति निमि-

त्तशास्त्रविदः ॥ ३३ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते

श्रीमद्रामायणभूषणे मुक्ताहाराख्याने किष्किन्धाका-
ण्डव्याख्याने पञ्चमः सर्गः ॥ ५ ॥

एवंरामेण वालिवधेप्रतिज्ञाते सुग्रीवेणापि रामका-
र्यसिद्धिः प्रतिज्ञायते षष्ठे—पुनरेवेत्यादि ॥ राघवमि-
ति नाम । सुग्रीव इति शेषः ॥ १ ॥ त्वं यन्निमित्तं
वनमागतः तदाख्याति स्म ॥ २ ॥ लक्ष्मणेनेत्यादिश्लो-
कद्वयं । तेन पूर्वमविज्ञातेन ॥ ३—४ ॥ विमोक्ष्यसे

लाट्टहुत्वेनोक्तिः ॥ २८ ॥ स० सीतायावामनेत्रस्फुरणं त्रिकालदर्शनाऋषिणाद्वैवोक्तमितिवक्तव्यं ॥ ३३ ॥ इति पञ्चमः सर्गः ॥ ५ ॥

स० राघवं रघुकुलोत्पन्नं । रघूनां नन्दयतीतितथा तं ॥ १ ॥ रामानु० आख्याति आख्यातवान् । “वर्तमानसामीप्ये
वर्तमानवद्वा” इतिभूतेलट् ॥ शि० मेसेवकोऽयंहनुमान् मेआख्याति ॥ २ ॥ ती० अन्तरप्रेप्सुना तवानवस्थानंप्राप्तुमिच्छता ।
वैदेहीअपहृतेतिहनुमानाख्यातीत्यब्रवीदितिपूर्वेणसंबन्धः ॥ ति० तेनरक्षसामैथिलीहृता । त्वंभार्यावियोगजदुःखंप्रापितइतिआख्या-
तवान् ॥ स० अन्तरमवकाशं ॥ ४ ॥ ती० वेदंश्श्रुतीमिव श्रूयतइतिश्रुतिरितिर्व्युत्पत्त्या श्रुतित्वंवेदशास्त्रसाधारणं । तद्व्यावृत्त्यर्थं
वेदश्रुतीमित्युक्तं । मधुकैटभाभ्यांपातालेगुप्तंवेदजातंमत्स्याकृतिर्हरिर्यथाऽऽनीतवान् तद्वत्सीतामानयिष्यामि आनेष्यामीत्यर्थः ॥

[पा०] १ ख. राघवस्यमनोहितं. २ ड.—ट. परमंवाक्यं. ३ क. ख. ग. ड.—ट. वीर. ४ ड. च. ज. ज. निहन्म्यद्य.
छ. झ. ट. नहिंस्यात्सपुनर्ममाग्रजं. ५ ख. मेवीर. झ. तेराम. ६ छ. झ. ट. सेवको. ७ ड. ज. ज. वैदेही. ८ छ.—ट.
अन्तरं. ९ क. ग. गृध्रंहृत्वा. १० इदमर्थं ड. छ. झ. व. ट. पाठेषुदृश्यते. ११ छ. झ. दुःखंचिरात्त्वं. १२ क. ग.
वेदश्रुतियथा. झ. देवश्रुतीमिव.

रसातले वा वर्तन्तीं वर्तन्तीं वा नभस्तले ॥ अहमानीय दास्यामि तव भार्यामरिंदम ॥ ६ ॥
 इदं तथ्यं मम वचस्त्वमवेहि च राघव ॥ न शक्या सा जरयितुमपि सेन्द्रैः सुरासुरैः ॥ ७ ॥
 तव भार्या महाबाहो भक्ष्यं विषकृतं यथा ॥ ८ ॥
 त्यज शोकं महाबाहो तौ कान्तामानयामिते ॥ अनुमानात्तु जानामि मैथिली सा न संशयः ॥ ९ ॥
 ह्रियमाणा मया दृष्टा रक्षसा क्रूरकर्मणा ॥ क्रोशन्ती रामरामेति लक्ष्मणेति च विस्वरम् ॥
 स्फुरन्ती रावणस्याङ्गे पन्नगेन्द्रवधूर्यथा ॥ १० ॥
 आत्मना पञ्चमं मां हि दृष्ट्वा शैलतटे स्थितम् ॥ उत्तरीयं तया त्यक्तं शुभान्याभरणानि च ॥ ११ ॥
 तान्यस्माभिर्गृहीतानि निहितानि च राघव ॥ आनयिष्याम्यहं तानि प्रत्यभिज्ञातुमर्हसि ॥ १२ ॥
 तमब्रवीत्ततो रामः सुग्रीवं प्रियवादिनम् ॥ आनयस्व सखे शीघ्रं किमर्थं प्रविलम्बसे ॥ १३ ॥
 एवमुक्तस्तु सुग्रीवः शैलस्य गहनां गुहाम् ॥ प्रविवेश ततः शीघ्रं राघवप्रियकाम्यया ॥ १४ ॥
 उत्तरीयं गृहीत्वा तु शुभान्याभरणानि च ॥ इदं पश्येति रामाय दर्शयामास वानरः ॥ १५ ॥
 ततो गृहीत्वा तद्वासः शुभान्याभरणानि च ॥ अभवद्वाष्पसंरुद्धो नीहारेणेव चन्द्रमाः ॥ १६ ॥
 सीतास्नेहप्रवृत्तेन स तु बाष्पेण दूषितः ॥ हा प्रियेति रुदनैर्यमुत्सृज्य न्यपतत्क्षितौ ॥ १७ ॥
 हृदि कृत्वा तु बहुशस्तमलंकारमुत्तमम् ॥ निशश्वास भृशं सर्पो विलस्य इव रोषितः ॥ १८ ॥
 अविच्छिन्नाश्रुवेगस्तु सौमित्रिं वीक्ष्य पार्श्वतः ॥ परिदेवयितुं दीनं रामः समुपचक्रमे ॥ १९ ॥
 पश्य लक्ष्मण वैदेह्यां संत्यक्तं ह्रियमाणया ॥ उत्तरीयमिदं भूमौ शरीराद्रूषणानि च ॥ २० ॥
 शाद्वलिन्यां ध्रुवं भूम्यां सीतया ह्रियमाणया ॥ उत्सृष्टं भूषणमिदं तथारूपं हि दृश्यते ॥ २१ ॥

त्यक्ष्यसि । नष्टां मधुकैटभापहृतां । वेदश्रुतीं श्रूयतइति श्रुतिः शब्दः । वेदरूपश्रुतीमिव वेदगिरमिव । दीर्घ आर्षः ॥ ५ ॥ वर्तन्तीं वर्तमानां ॥ ६ ॥ जरयितुं आससात्कर्तुं । विषकृतं विषेण पक्कम् ॥ ७—८ ॥ अनुमानात् योग्यतया । या दृष्टा सा मैथिली न संशयः । अनुमानात्तु जानामीत्यस्यैव विवरणमिदम् ॥ ९—१० ॥ आसना मया पञ्चमम् ॥ ११ ॥

प्रत्यभिज्ञातुं स्मर्तुं ॥ १२—१४ ॥ उत्तरीयमाभरणानि च उत्तरीयबद्धानीत्यर्थः ॥ १५—१७ ॥ अलंकारमिति जात्येकवचनं । रोषितः संजातरोषः ॥ १८ ॥ परिदेवयितुं प्रलपितुं । दीनमिति क्रियाविशेषणं ॥ १९ ॥ शरीरात् अपनीयेति शेषः ॥ २० ॥ अत्र शाद्वलशब्देन हरितवृणान्युच्यन्ते । स्वार्थे वलजार्षः । तद्वत्यां भूमौ मृदुस्थले

ति० देवस्य धर्मस्य ब्रह्मणश्च ज्ञानसाधनभूताश्रुतिः त्रयी तामिव ॥ ५ ॥ शि० ननुतस्याः स्थितिरेव न विज्ञायते इतिकथमानेष्वसीत्यत आह—रसातलइति ॥ ६ ॥ शि० जरयितुं गोपयितुमित्यर्थः ॥ ७ ॥ ति० विषकृतं विषमिश्रितं ॥ शि० भार्या भार्याहरणं ॥ ८ ॥ रामानु० मैथिलीत्यत्र इतिकरणद्रष्टव्यं । ति० यादृष्टासामैथिलीत्यनुमानात् त्वद्भार्यात्वानुमापकाद्रामेत्याक्रोशाद्विज्ञातुं जानामीत्यन्वयः । शि० अनुमानप्रकारस्तु—इयंनैतत्संबन्धिनी एतत्संपर्शभीतत्वात् चण्डालस्पर्शभीतब्राह्मणवत् । इयंसीता निरन्तरंराममनस्कत्वात्त्यन्वैवंतन्नैवं । इयंराममनस्का असकृत्तत्प्रार्थनाबोधकशब्दवत्त्वात् संभुवदिति ॥ ९ ॥ वि० आत्मनापञ्चमं मन्त्रिचतुष्टयसहितंमामित्यर्थः ॥ स० आत्मनास्नेनपञ्चमं पञ्चलसंख्यापूरकमांष्ट्रेत्यनेन इतरेषां दर्शनकर्मलाभावे अस्यपञ्चलसंख्यापूरकत्वमेव न भवतीति भावः ॥ ११ ॥ ती० निहितानि निगूढानि विधिवद्रक्षितानीत्यर्थः । ति० आनयिष्यामि आनेष्यामि । दृष्टेल्यत्र प्रमाणप्रदर्शनमिदं ॥ १२ ॥ ति० गहनां दुष्प्रवेशां ॥ १४ ॥ ति० हाप्रियेतीत्यत्रसंधिरार्षः । स० हाप्रियेतिरुदन्नित्तिच्छेदः । इतिशब्दोऽध्याहार्यः । प्रियेतिलक्ष्मणसंबोधनंवा । शि० बाष्पेणदूषितः व्यासः ॥ १७ ॥ ति० हृदीति प्रियासंबन्धेनप्रीत्यतिशयात् ॥ १८ ॥

[पा०] १ क. ग. च. जरयितुंसेन्द्रैरपि. २ ज. कान्तांतां. ३ छ. झ. ट. रौद्रकर्मणा. ४ ख. वधूरिव. ५ छ. झ. ट. शैलतले. ६ ड. ज. च. प्रियदर्शनं. ७ क. लं विलंबसे. ८ ज. प्रतिकाम्यया. ९ ड. गृहीत्वा. १० झ. ट. सतान्याभरणानिच. ११ क. छ. झ. ट. वासस्तु. १२ छ.—ट. कृत्वा. १३ ड.—ट. प्रेक्ष्य. १४ ख. संत्यक्तवैदेश्या.

एवमुक्तस्तु रामेण लक्ष्मणो वाक्यमब्रवीत् ॥ नाहं जानामि केयूरे नाहं जानामि कुण्डले ॥
 नूपुरे त्वमिजानामि नित्यं पादाभिवन्दनात् ॥ २२ ॥
 ततः स राघवो दीनः सुग्रीवमिदमब्रवीत् ॥ २३ ॥
 ब्रूहि सुग्रीव कं देशं ह्रियन्ती लक्षिता त्वया ॥ रक्षसा रौरूपेण मम प्राणैः प्रिया प्रिया ॥ २४ ॥
 क वा वसति तद्रक्षो महद्भयसन्दं मम ॥ यन्निमित्तमहं सर्वान्नाशयिष्यामि राक्षसान् ॥ २५ ॥
 हरता मैथिलीं येन मां च रोषयता भृशम् ॥ आत्मनो जीवितान्ताय मृत्युद्वारमपावृतम् ॥ २६ ॥
 मम दयिततरा हता वरान्ताद्रजनिचरेण विमथ्य येन सा ॥
 कथय मम रिपुं त्वमद्य वै पुत्रवपते यमसादनं नयामि ॥ २७ ॥
 इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये किष्किन्धाकाण्डे षष्ठः सर्गः ॥ ६ ॥

सप्तमः सर्गः ॥ ७ ॥

सुग्रीवेण रामप्रति स्वस्यरावणकुलनिलयाद्यपरिज्ञाननिवेदनपूर्वकं सीतान्वेषणप्रतिज्ञानेन समाश्वासनम् ॥ १ ॥ सुग्रीव-
 समाश्वासनविगतशोकेनरामेण सुग्रीवप्रशंसनपूर्वकं सशपथं वालिवधप्रतिज्ञानम् ॥ २ ॥

एवमुक्तस्तु सुग्रीवो रामेणार्तेन वानरः ॥ अब्रवीत्प्राञ्जलिर्वाक्यं सबाष्पं बाष्पगद्गदः ॥ १ ॥
 न जाने नित्यं तस्य सर्वथा पापरक्षसः ॥ सामर्थ्यं विक्रमं बाँडपि दौष्कुलेयस्य वाँ कुलम् ॥ २ ॥

उत्सृष्टत्वात् तथारूपं अविकलरूपं दृश्यते ॥ २१—
 २३ ॥ कं देशं कां दिशं प्रति । ह्रियन्ती ह्रियमाणे-
 त्यर्थः । प्राणैः प्राणेभ्यः ॥ २४ ॥ अपावृतं उद्घाटितं येन
 तत्क वसतीत्यन्वयः ॥ २५—२६ ॥ ममेति विषमवृ-
 त्तं ॥ २७ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रा-
 मायणभूषणे मुक्ताहाराख्याने किष्किन्धाकाण्डव्या-
 ख्याने षष्ठः सर्गः ॥ ६ ॥

एवमाभरणदर्शनव्याजेन चेतनस्य यादृच्छिकप्रा-
 सङ्गिकसुकृतदर्शनेन तल्लभत्वरं भगवत उच्यते

सप्तमे—एवमुक्त इत्यादि ॥ बाष्पगद्गदः रामबाष्प-
 दर्शनेन स्वयमपि बाष्पगद्गदः । एकं दुःखं सुखं च
 नावित्यस्य प्रथमोदाहरणमिदं ॥ १ ॥ दौष्कुलेयस्य ।
 दुष्कुले भवोदौष्कुलेयः । “दुष्कुलादृक्” इति ढक् ।
 तस्यपापरक्षसः परदारापहरणरूपपापकृतो राक्षसस्य ।
 नित्यं वासस्थानं । सामर्थ्यं शक्तिं । विक्रमं वा ।
 सर्वथा न जाने । किञ्चिदपि नजानामीत्यर्थः ।
 नन्विदं वक्ष्यमाणेन विरुध्यते । वक्ष्यति वानरप्रेष-
 णावसरे—“द्वीपस्तस्यापरे पारे शतयोजनमायतः ।
 अगम्यो मानुषैर्देवैस्तं मार्गध्वं समन्ततः ॥ सहि-

ति० नाहमिति ऊर्ध्वदृष्ट्यापरस्त्रीत्वेनकदाप्यदर्शनादितिभावः ॥ २२ ॥ ती० कंदेशं अत्यन्तसंयोगेद्वितीया । कस्मिन्देशे-
 क्षितेत्यर्थः ॥ ति० प्राणप्रिया प्राणेभ्योपीष्टा । प्राणसंबन्धस्यतदधीनत्वादितिभावः ॥ २४ ॥ ति० यन्निमित्तं प्रियापहारी
 तन्निमित्तं । स० महदितिभिन्नं ॥ २५ ॥ रामानु० अस्मिन्सर्गान्तेममदयिततरैत्यर्थंलोकोवहुषुकोशेषुनदृश्यते ॥ २७ ॥
 इति षष्ठःसर्गः ॥ ६ ॥

ति० नजानइति । सर्वप्रकारेणनजाने किञ्चिज्जानामीत्यर्थः । उत्तरत्रसीतान्वेषणाथैहनुमदादिवानरप्रेषणसमये “सहिदेश-
 स्तुवध्यस्यरावणस्यदुरात्मनः । राक्षसाधिपतेर्वासः सहस्राक्षसमद्युतेः” इतिवचनेनरावणावासस्यसुग्रीवावगतत्वप्रतीतेरेवंव्याख्या-
 तं ॥ ति० पापरक्षसः पापकृतवतोरक्षसः । नित्यं नित्यस्थानं गुप्तवासस्थानं । सर्वथानजाने । नहीदृशंपापकर्मकृत्वारज्या-
 न्यांवस्तुमहतीतिभावः । सामर्थ्यं शौर्यादि । विक्रमं विशेषेणकामतिपादविक्षेपं करोति यत्रतद्वासनगरं । दौष्कुलेयस्येत्यनेन रक्षः-
 कुलजत्वंध्वनितं । तज्जाने एवेतिशेषः । वाशब्दस्त्वर्थे । अतएवलङ्काद्वीपंनिर्दिश्य “सहिदेशस्तुवध्यस्य—”इतिहनुमदादिप्रेषण-

[पा०] १ झ. ट. ततस्तुराघवोवाक्यं. २ छ. झ. व. प्राणप्रियाहता. ख. ग. ड. ट. प्राणप्रियाप्रिया. ३ ड. च. ज.
 भ. यन्निमित्तमिमान्सर्वान्. ४ छ. झ. ट. ध्रुवं. ५ छ. झ. ट. दयिततमा. ६ ग. घ. ल. झ. वनाद्रजनिचरेण. ७ क.—घ.
 छ. झ. ट. तमद्यवै. ८ क.—ट. यमसंनिधि. ९ ख. बाष्पगद्गदं. १० अ. चापि. ११ छ. वैकुलं.

सत्यं ते प्रतिजानामि त्यज शोकमरिन्दम ॥ करिष्यामि तथा यत्नं यथा प्राप्यसि मैथिलीम् ॥३॥
 रावणं सगणं हत्वा परितोष्यात्मपौरुषम् ॥ तथाऽस्मि कर्ता नचिराद्यथा प्रीतो भविष्यसि ॥ ४ ॥
 अलं वैक्लव्यमालम्ब्य धैर्यमात्मगतं सर ॥ त्वद्विधानामसदृशमीदृशं विद्विं लाघवम् ॥ ५ ॥

देशस्तु वध्यस्य रावणस्य दुरात्मनः । राक्षसाधिपते-
 र्वासः सहस्राक्षसमद्युतेः ” इति । तत्र हि रावणस्य
 निलयसामर्थ्यपराक्रमाः सुग्रीवेण स्पष्टमवगता इति
 गम्यते । सत्यं । तथापि स्वकार्ये प्रथमं प्रवर्तयितुमे-
 वमुक्तवान्सुग्रीवः । अतएव “ ब्रूहि सुग्रीव कं देशं
 ह्रियन्ती लक्षिता त्वया ” इत्यस्यापि प्रतिवचनंनोक्त-
 वान् । कथंगमनदेशमपि न जानीयात् । य एवमाह
 “ ह्रियमाणा मया दृष्टा ” इति । न चैवमादावेव मित्र-
 द्रोहः कृतः स्यादिति वाच्यं । दूरदर्शिना सुग्रीवेणैवं
 मनसि कृतं । यदि मया ‘रावणवृत्तान्तो मया ज्ञात’
 इत्युक्तः स्यात् । तदातिव्यसनी रामोऽयं सीतान्वेषणे
 प्रथमं मां प्रवर्तयेत् । तच्चायुक्तं । वानराणां वालिवशं-
 वदत्वेनास्मदधीनत्वाभावात् । कथंचित्केषांचिद्वशी-
 करणेपि रावणेनकृतसख्यो वाली चास्मन्मनोरथा-
 नुरूपां प्रवृत्तिं कथंसहेतु । तथा चोभयकार्यभङ्ग
 इत्यज्ञानमभिनीतवान्सुमतिःसुग्रीवः । न चैवंसति
 वानरप्रेषणकालिकसुग्रीववचनेन कथमिव रामोनाश-
 ङ्कतेति वाच्यं । तारोक्तलक्ष्मणवचनश्रवणेनरामस्यन
 शङ्कावकाशः । पूर्वमयंनजानाति पश्चात्तारावचनै-
 र्ज्ञातवानितिरामस्यापिप्रतिपत्तिर्भवेत् । एवं ह्याह
 लक्ष्मणंप्रतितारा “ शतकोटिसहस्राणि लङ्कायांकि-
 लराक्षसाः । अयुतानिचषट्त्रिंशत्सहस्राणि शतानि
 च ॥ अहत्वा तांश्च दुर्धर्षान्नाक्षसान्कामरूपिणः ।
 नशक्योरावणोहन्तुं येनसामैथिली हृता ” इत्यादि ।
 किंच कथंवालोकालोकपर्यन्तं पर्यटतस्तदपरिज्ञानं ।
 अतएवहि रामबलपरीक्षासमये दुन्दुभ्यादिधर्षणक-
 थनप्रसङ्गेवक्तव्यमपिरावणजयवृत्तान्तं नोक्तवान् ।
 नन्वेवमिदानीं परमार्थतो न विजानातिसुग्रीवः

पश्चात्तारया ज्ञातवानिति किं न विकल्प्यतइतिचेन्न ।
 तारादर्शनात्प्रभृति कामपरवशेन सुग्रीवेण तारया
 सह रामकार्यपर्यालोचनाप्रसक्तेः । यदिचसुग्रीवः
 सर्वथा नजानीयात् तदा सीताक्रोशादिना स्फुटमव-
 गतांदिशंवदेदेव । यच्च कैश्चिदुक्तं । निलयं नजाना-
 मीत्यस्य इदानींतदवस्थानदेशं नजानामीत्यर्थइति ।
 तन्न । सर्वात्मना रावणवृत्तान्तमपरिज्ञायकियदपित-
 त्वरूपज्ञानं भवत्वितितात्पर्येण क वावसति तद्रक्ष
 इतिपृष्ठवन्तंप्रतिज्ञातांशमात्रमप्यनुक्त्वा इदानींतद-
 वस्थानभूमिं न जानामीत्युत्तरस्य छलत्वापत्तेः ।
 तद्वासमात्रज्ञानेतद्भ्रञ्जनेसख्यमेवेहागमिष्यतीतिहि
 रामाभिप्रायः । किंच इदानीं निलयापरिज्ञानेपि
 सामर्थ्यपराक्रमौवा वक्तव्यौ स्यातां । इतरदिशः
 प्रतिवानराणांप्रेषणं तान्प्रति—“रावणःसहवैदेह्यामा-
 र्गितव्यस्ततस्ततः ” इतिवचनंच बहुकालविलम्बेन
 यत्रकुत्रापि सीतां स्थापयेत्तिष्ठेद्वेतिसंगच्छते । एतेने-
 दमपिनिरस्तं । सर्वथा सर्वप्रकारेणापितन्निलयंनजा-
 नामीतिविशिष्टाभावोर्थः । तथाचाग्रे केनचित्प्रकारेण
 तन्निलयज्ञानाविरोधइति । वानरान्प्रति यावन्मात्र-
 मुच्यतेतावत्तादावपिवक्तव्यत्वात् । यदपि केनचि-
 दुन्नीतं । संवत्सरपर्यन्तं सीतादुःखकरणाभावे राव-
 णकृतशिवपूजाफलं नभवेदितिदैवप्रतिबन्धवशात्त-
 दानीं सुग्रीवस्याज्ञानमिति । तत्तुच्छं । दृष्टे संभवत्य-
 दृष्टकल्पनाया अन्याय्यत्वात् । सम्यक्च परदारध-
 र्षणं शिवपूजाफलमिति । तस्माद्यथोक्तएवार्थोपग्राह्यः
 ॥ २-३ ॥ सगणं सपरिवारं । रावणं हत्वा भवन्तं
 परितोष्य आत्मपौरुषं तथाकर्तास्मि । यथा प्रीतोभ-
 विष्यसीतिसंबन्धः ॥ ४ ॥ वैक्लव्यं दैन्यं ॥ ५ ॥

कालिकसुग्रीववचसानविरोधः ॥ शि० दौष्कुलेयस्येति । तत्कुलस्यदुष्कुलत्वंतुतन्मातृराक्षसीत्वेन । आकुलं चञ्चलचित्तत्वं तत्का-
 रणंचेत्यर्थः ॥ २ ॥ ति० यद्यप्येतावज्जानामि तथापितदुपवर्णनंनिष्फलं । तावन्मात्रज्ञानेपितद्विधासंभवात् ॥ क्वचिद्भुत्तेस्थिति-
 संभवात् । एतावत्त्ववगम्यतामित्याह—सत्यंत्विति । ति० परितोष्यं भवतःपरितोषार्हं । आत्मनः सपरिवारस्यमम पौरुषं ।
 अवलंब्येतिशेषः । स० अपरितोष्यं आत्मपौरुषंयस्यंतरावणं ॥ शि० आत्मपौरुषं सेनामित्यर्थः । परितोष्य संतोष्य ॥ ४ ॥

[पा०] १ क. ग. ड.—ट. सत्यंतु. २ क. ग. ड. च. झ. ज. ट. लद्विधानांसदृशं. ३ क.—ड. छ.—ट. बुद्धिलाघवं.

मयाऽपि व्यसनं प्राप्तं भार्याहरणजं महत् ॥ न चाहमेवं शोचामि न च धैर्यं परित्यजे ॥ ६ ॥
 नौहं तामनुशोचामि प्राकृतो वानरोपि सन् ॥ महात्मा च विनीतश्च किं पुनर्धृतिमान्भवान् ॥ ७ ॥
 बाष्पमापतितं धैर्याग्निग्रहीतुं त्वमर्हसि ॥ मर्यादां सत्त्वयुक्तानां धृतिं नोत्सृष्टुमर्हसि ॥ ८ ॥
 व्यसने वाऽर्थकृच्छ्रे वा भये वा जीवितान्तके ॥ विमृशन्वै स्वया बुद्ध्या धृतिमान्नावसीदति ॥ ९ ॥
 बालिशस्तु नरो नित्यं वैक्लव्यं योऽनुवर्तते ॥ स मज्जत्यवशः शोके भाराक्रान्तेव नौर्जले ॥ १० ॥
 एषोऽञ्जलिर्मया बद्धः प्रणयात्त्वां प्रसादये ॥ पौरुषं श्रय शोकस्य नान्तरं दातुमर्हसि ॥ ११ ॥
 ये शोकमनुवर्तन्ते न तेषां विद्यते सुखम् ॥ तेजश्च क्षीर्यन्ते तेषां न त्वं शोचितुमर्हसि ॥ १२ ॥
 शोकेनाभिप्रपन्नस्य जीविते चापि संशयः ॥ स शोकं त्यज राजेन्द्र धैर्यमाश्रय केवलम् ॥ १३ ॥
 हितं वयस्यभावेन ब्रूमि नोपदिशामि ते ॥ वयस्यतां पूजयन्मे न त्वं शोचितुमर्हसि ॥ १४ ॥
 मधुरं सान्त्वितस्तेन सुग्रीवेण स राघवः ॥ सुखमश्रुपरिक्लिन्नं वस्त्रान्तेन प्रमार्जयत् ॥ १५ ॥
 प्रकृतिस्थस्तु काकुत्स्थः सुग्रीववचनात्प्रभुः ॥ संपरिष्वज्य सुग्रीवमिदं वचनमब्रवीत् ॥ १६ ॥
 कर्तव्यं यद्वयस्येन स्निग्धेन च हितेन च ॥ अनुरूपं च युक्तं च कृतं सुग्रीव तत्स्वया ॥ १७ ॥
 एष च प्रकृतिस्थोऽहमनुनीतस्त्वया सखे ॥ दुर्लभो हीदृशो बन्धुरस्मिन्काले विशेषतः ॥ १८ ॥
 किंतु यत्नस्त्वया कार्यो मैथिल्याः परिमार्गणे ॥ राक्षसस्य च रौद्रस्य रावणस्य दुरात्मनः ॥ १९ ॥
 मया च यदनुष्ठेयं विस्मग्धेन तदुच्यताम् ॥ वर्षास्त्रिव च सुक्षेत्रे सर्वं संपद्यते मेधि ॥ २० ॥
 मया च यदिदं वाक्यमभिमानात्समीरितम् ॥ तत्त्वया हरिशार्दूल तत्त्वमित्युपधार्यताम् ॥ २१ ॥
 अनृतं नोक्तपूर्वं मे नच वक्ष्ये कदाचन ॥ एतत्ते प्रतिजानामि सत्येनैव च ते शपे ॥ २२ ॥
 ततः प्रहृष्टः सुग्रीवो वानरैः सचिवैः सह ॥ राघवस्य वचः श्रुत्वा प्रतिज्ञातं विशेषतः ॥ २३ ॥
 एवमेकान्तसंपृक्तौ ततस्तौ नैरवानरौ ॥ उभावन्योन्यसंदृशं सुखं दुःखं प्रभाषताम् ॥ २४ ॥

परित्यजे परित्यजामि ॥ ६ ॥ प्राकृतः हीनः । विनीतः वृद्धैः सुशिक्षितः ॥ ७ ॥ सत्त्वयुक्तानां व्यवसायवतां । “द्रव्यासुव्यवसायेषु सत्त्वमस्त्रीतुजन्तुषु” इत्यमरः । मर्यादां व्यवस्थारूपां धृतिं ॥ ८ ॥ अर्थकृच्छ्रे धननाशे ॥ ९-१० ॥ अन्तरं अवकाशं ॥ ११-१३ ॥ ब्रूमि ब्रवीमि । वयस्यतां मित्रत्वं ॥ १४ ॥ प्रमार्जयत् । स्वार्थे णिच् । “अनित्यमागमशासनं” इत्यडभावः ॥ १५-१६ ॥ अनुरूपं मित्रत्वानुरूपं । युक्तं शोकनिवारणयोग्यं । कृतं उक्तमित्यर्थः ॥ १७-१९ ॥ विस्मग्धेन स्निग्धेन ॥ २० ॥ अभिमानात् शौर्याभिमानात् । त्वय्यभिमानाद्वा । तत्त्वं यथार्थं ॥ २१-२३ ॥ एकान्तसं-

ति० व्यसने इष्टविद्योगजे । भये चोरव्याघ्रादिजे । जीवितान्तगे जीवितनाशप्रापके । विमृशन् प्रारब्धवेगमिति शेषः । ती० व्यसने विपदि । अर्थकृच्छ्रे कार्यसंकटे ॥ ९ ॥ शि० पौरुषं स्वैकनिष्ठपरमपुरुषत्वं श्रय स्मरेत्यर्थः ॥ ११ ॥ ती० प्रकृतिस्थः स्वभावस्थः दुःखरहितइत्यर्थः ॥ १६ ॥ शि० स्निग्धेन स्नेहविशिष्टेन । युक्तं युक्तिविशिष्टं ॥ १७ ॥ ति० अस्मिन्काले व्यसनकाले ॥ १८ ॥ ति० रावणस्य संहारेचेति शेषः ॥ स० रावणस्यच परिमार्गणे ॥ १९ ॥ ति० यदनुष्ठेयं तवेति शेषः ॥ वर्षास्त्रिवसुक्षेत्रे उत्संवीजमिति शेषः । संपद्यते सफलं भविष्यतीत्यर्थः । शैश्वप्रत्यायनायवर्तमानप्रयोगः ॥ स० विस्मग्धेन विश्वस्तेनमया यत्कर्तव्यं तदुच्यतां । अनन्तरं वर्षासुतत्रापिचसुक्षेत्रे उत्संयथासंपद्यते तथातवसर्वसंपद्यते ॥ २० ॥ ती० इदं वाक्यं

[पा०] १ छ. झ. ट. भार्याविरहजं. २ छ. झ. ट. नाहमेवंहि. ३ ग. छ. झ. ट. धैर्येनच. ४ ग. अहंतावनशोचामि. ड. न. नाहंत्वमिवशोचामि. ५ छ. झ. ट. न्महान्. ६ ख. ग. घ. छ.—ट. जीवितान्तगे. ७ च. छ. झ. ज. ट. विमृशंश्च. ८ क. ग. बोनुगच्छति. ९ क. ग. गन्तुमर्हसि. १० छ. झ. क्षयते. ११ ख. वापि. १२ क. नोपदिशाम्यहं. १३ क. प्रमार्जितं. ख. ममार्जयत्. १४ क. ग. मेलया. १५ क. ग. ड. च. छ. झ. न. ट. तव. १६ छ. झ. ट. शपाम्यहं. क.—च. ज. न. शपामितै. १७ ज. हरिवानरौ. १८ क. ग. सदृशौ. १९ ख. ड. च. झ. न. ट. सुखंदुःखमभाषतां. ज. सुसुखंप्रत्यभाषतां.

महानुभावस्य वचो निश्चय हरिर्नराणामृषभस्य तस्य ॥

कृतं स मेने हरिवीरमुख्यस्तदा स्वकार्यं हृदयेन विद्वान् ॥ २५ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये किष्किन्धाकाण्डे सप्तमः सर्गः ॥ ७ ॥

अष्टमः सर्गः ॥ ८ ॥

रामेण सहैकशाखाऽसनगतेनसुग्रीवेण रामंप्रति स्वस्तिन्वालिङ्गतापकारनिवेदनपूर्वकमभययाचना ॥ १ ॥ तथा रामेण वालिवधप्रतिज्ञाने विस्तरेणभार्याहरणादिरूपवात्यपकारनिवेदनेन तद्वधप्रार्थना ॥ २ ॥ रामेण सुग्रीवंप्रति वालिनासह तादृशविरोधकारणप्रश्नः ॥ ३ ॥ सुग्रीवेण तंप्रति तत्कथनोपक्रमः ॥ ४ ॥

परितुष्टस्तु सुग्रीवस्तेन वाक्येन वानरः ॥ लक्ष्मणस्याग्रतो राममिदं वचनमब्रवीत् ॥ १ ॥

सर्वथाऽहमनुग्राह्यो देवतानामसंशयः ॥ उपपन्नगुणोपेतः सखा यस्य भवान्मम ॥ २ ॥

शक्यं खलु भवेद्राम सहायेन त्वयाऽनघ ॥ सुरराज्यमपि प्राप्तुं स्वराज्यं किं पुनः प्रभो ॥ ३ ॥

सोहं सभाज्यो बन्धूनां सुहृदां चैव राघव ॥ यस्याग्निसाक्षिकं मित्रं लब्धं राघववंशजम् ॥ ४ ॥

अहमप्यनुरूपस्ते वयस्यो ज्ञास्यसे शनैः ॥ नतु वक्तुं समर्थोऽहं स्वयमात्मगतान्गुणान् ॥ ५ ॥

महात्मनां तु भूयिष्ठं त्वद्विधानां कृतात्मनाम् ॥ निश्चला भवति प्रीतिर्धैर्यमात्मवतामिव ॥ ६ ॥

रजतं वा सुवर्णं वा वस्त्राण्याभरणानि च ॥ अविभक्तानि साधूनामवगच्छन्ति साधवः ॥ ७ ॥

आढ्यो वाऽपि दरिद्रो वा दुःखितः सुखितोपि वा ॥ निर्दोषो वा सदोषो वा वयस्यः परमा गतिः ॥ ८ ॥

धनत्यागः सुखत्यागो देहत्यागोपि वा पुनः ॥ वयस्यार्थे प्रवर्तन्ते स्नेहं दृष्ट्वा तथाविधम् ॥ ९ ॥

पृक्तौ एकान्ते रहसि संयुक्तौ एकान्तनियतं यथा-
तथा संयुक्तौवा । प्रभाषतां । व्यत्ययेन परस्मैपद-
मडभावश्च ॥ २४—२५ ॥ इति श्रीगोविन्दराजवि-
रचिते श्रीमद्रामायणभूषणे मुक्ताहाराख्याने किष्कि-
न्धाकाण्डव्याख्याने सप्तमः सर्गः ॥ ७ ॥

ऽभवं । यस्य मे भवान् सखाऽऽसीत् । कीदृशः सखा ।
उपपन्नगुणोपेतः राजयोग्यशौर्यवीर्यादिसर्वगुणोप-
पन्नः ॥ २ ॥ शक्यमित्यादि चतुश्चत्वारिंशत् ॥ ३ ॥
सभाज्यः पूज्यः ॥ ४—५ ॥ भूयिष्ठं अतिशयेन ।
आत्मवतां आत्मज्ञानिनां ॥ ६ ॥ साधूनां मित्राणां ।
साधवो मित्राणि ॥ ७—८ ॥ तथाविधं स्वस्नेहस-
दृशं स्नेहदृष्ट्वास्थितस्य वयस्यस्य वयस्यार्थे धनत्यागा-
दयःप्रवर्तन्तइतियोजना । अनया सुग्रीववचनभङ्ग्या

अथ सुग्रीवस्य स्वशोकमूलविज्ञापनमष्टमे—परि-
तुष्ट इत्यादि ॥ १ ॥ देवतानामनुग्राह्यः दयनीयो-

वालिन्वधिष्यामीतिवाक्यं ॥ २१ ॥ ती० स्वकार्यं वालिवधरूपकार्यं ॥ सर्गश्रुतिफलमुक्तंस्कान्दे—“रामसुग्रीवसँल्लापश्रुत्वा
दुःखाद्विमुच्यते ” इति ॥ २५ ॥ इतिसप्तमःसर्गः ॥ ७ ॥

ति० तेनवाक्येन अनृतंनोक्तपूर्वमेइत्यादिवाक्येन ॥ स० तुष्टं तोषः । भावेक्तः । परि उपरतं तुष्टंयस्यसपरितुष्टः । तुरप्यर्थे ।
तादृशोपि तेनरामेणवाक्येनहर्षितः । “ परित्यात्सर्वतोभावइत्यारभ्य—दोषाख्यानेषुपरमेव्याप्तौनिवसनेपिच । ” इतिविश्वः
॥ १ ॥ शि० उपपन्नः स्वाभाविकसकलसंपत्तिविशिष्टः । गुणोपेतः सकलसद्गुणयुक्तः ॥ २ ॥ ति० अनुरूपः योग्यः ।
ज्ञास्यसे आनुरूप्यमितिशेषः । नतुवक्तुंसमर्थः । “ आत्मप्रशंसाभरणं ” इतिन्यायात् ॥ ५ ॥ ती० महात्मनां विमलान्तःकर-
णानां । आत्मवतां प्रशस्तबुद्धीनां । स० कृतात्मनां शिक्षितमनस्कानां ॥ ६ ॥ ती० अविभक्तानि स्वेनतुल्यानि ॥ ७ ॥

[पा०] १ ख. ड. छ. झ. न. ट. हरिर्नृपाणामधिपस्य. २ ड. च. छ. झ. न. ट. हर्षितः. ३ क. ग. ड. च. छ.
झ. न. ट. स्याप्रजंशूरमिदं. ज. स्याप्रतस्तत्त्वमिदं. ४ ड. च. छ. झ. ट. देवतानांनसंशयः. ५ छ. झ. ट. किमुतप्रभो.
६ छ. झ. लयिआत्मगतान्. ७ छ. झ. मात्मवतांवरा. ८ ड. च. झ. ट. शुभान्याभरणानिच. ९ ड.—न. निर्दोषश्चस-
दोषश्च. क. ग. निर्दोषश्चाक्षमश्चैव. १० ड. च. छ. झ. न. ट. देशत्यागोपिवाऽनघ.

तत्तथेत्यब्रवीद्रामः सुग्रीवं प्रियवादिनम् ॥ लक्ष्मणस्याग्रतो लक्ष्म्या वासवस्येव धीमतः ॥ १० ॥
 ततो रामं स्थितं दृष्ट्वा लक्ष्मणं च महाबलम् ॥ सुग्रीवः सर्वतश्चक्षुर्वने लोलमपातयत् ॥ ११ ॥
 स ददर्श ततः सालमविदूरे हरीश्वरः ॥ सुपुष्पमीषैत्पत्राढ्यं अमरैरुपशोभितम् ॥ १२ ॥
 तस्यैकां पर्णबहुलां भङ्क्त्वा शाखां सुपुष्पिताम् ॥ साँलस्यास्तीर्य सुग्रीवो निषाद सराधवः ॥ १३ ॥
 तावासीनौ ततो दृष्ट्वा हनूमानपि लक्ष्मणम् ॥ सालशाखां समुत्पाद्य विनीतमुपवेशयत् ॥ १४ ॥
 सुखोपविष्टं रामं तु प्रसन्नमुदधिं यथा ॥ फलपुष्पसमाकीर्णं तस्मिन्गिरिवरोत्तमे ॥ १५ ॥
 ततः प्रहृष्टः सुग्रीवः श्लक्ष्णं मधुरया गिरा ॥ उवाच प्रणयाद्रामं हर्षव्याकुलिताक्षरम् ॥ १६ ॥
 अहं विनिकृतो आत्रा चराम्येष भयादितः ॥ ऋश्यमूकं गिरिवरं हृतभार्यः सुदुःखितः ॥ १७ ॥
 सोहं व्रस्तो भये मग्नो वसाम्युद्भ्रान्तचेतनः ॥ वालिना निकृतो आत्रा कृतवैरश्च राघव ॥ १८ ॥
 वालिनो मे भयार्तस्य सर्वलोकाभयंकर ॥ ममापि त्वमनाथस्य प्रसादं कर्तुमर्हसि ॥ १९ ॥
 एवमुक्तस्तु तेजस्वी धर्मज्ञो धर्मवत्सलः ॥ प्रत्युवाच स काकुत्स्थः सुग्रीवं ग्रहसन्निव ॥ २० ॥
 उपकारफलं मित्रमपकारोरिलक्षणम् ॥ अद्यैव तं हनिष्यामि तव भार्यापहारिणम् ॥ २१ ॥
 इमे हि मे महावेगाः पत्रिणस्तिग्मतेजसः ॥ कार्तिकेयवनोद्भूताः शरा हेमविभूषिताः ॥ २२ ॥
 कङ्कपत्रप्रतिच्छन्ना महेन्द्राशनिसन्निभाः ॥ सुपर्वाणः सुतीक्ष्णाग्राः सरोषा भुजगा इव ॥ २३ ॥
 अत्रुत्सङ्गममित्रं ते वालिनं कृतकिल्बिषम् ॥ शरैर्विनिहतं पश्य विकीर्णमिव पर्वतम् ॥ २४ ॥

आवाभ्यामेवं वर्तितव्यमिति व्यवस्थाद्योल्यते ॥ ९ ॥
 लक्ष्म्या कान्त्या वासवस्येव स्थितस्य लक्ष्मणस्याग्रत
 इतिसंबन्धः । अनेनोक्तार्थे लक्ष्मणानुमतिर्द्योतिता
 ॥ १० ॥ स्थितं भूषणग्रहणकालात्प्रभृति तिष्ठन्तमित्यर्थः । लोलचक्षुरपातयदिति । समीचीनशाखा-
 लार्थं सर्वत्रोन्मेषयामासेत्यर्थः ॥ ११ ॥ ईषत्पत्राढ्य-
 मिति पल्लवप्रचुरमित्यर्थः ॥ १२ ॥ पर्णबहुलां पल्लव-
 बहुलां ॥ १३ ॥ विनीतं । एकासने स्थितिमनङ्गीकु-
 र्वन्तमित्यर्थः । उपवेशयत् उपावेशयत् ॥ १४ ॥
 सुखोपविष्टमित्यादिश्लोकद्वयमेकान्वयं । द्वितीयराम-
 पदमभिरामार्थकं । प्रसन्नमुदधिं यथा तद्वत्प्रसन्नं ।

गम्भीरमित्यर्थः ॥ १५—१८ ॥ हे सर्वलोकाभयं-
 कर । वालिनः सकाशात् भयार्तस्य मे ममापि अत्य-
 न्तभाग्यहीनस्यापि । प्रसादं कर्तुमर्हसि ॥ १९ ॥
 ग्रहसन्निव पूर्वमेव प्रतिज्ञातेपि चापलातिशयात्पुनः
 प्रार्थयत इति मन्दस्मितवानित्यर्थः ॥ २० ॥ अरि-
 लक्षणमित्यनन्तरं अत इत्युपस्कार्यं ॥ २१ ॥ पत्रिणः
 प्रशस्तपत्रिणः । तिग्मतेजसः क्रूरतेजसः । कार्तिके-
 यवनोद्भूताः शरवणोद्भूताः । कङ्कपत्रप्रतिच्छन्ना
 इति पत्रिण इत्युक्तं विशेष्यते । महेन्द्रपदेनाशनेस्त-
 त्सन्निहितत्वातिशय उच्यते । इमे मे शराः महावे-
 गत्वादिविशिष्टाहि । अतः एतैः शरैर्वालिनां विनिह-

रामानु० लक्ष्मणः तेजोविशेषेण वासवसदृश इत्यर्थः ॥ १० ॥ स० ततः परदिने । अतो न पौनरुक्त्यं ॥ ११ ॥ रामानु०
 आस्तीर्येति । पुनरासनप्रदानकथनेनार्यपरेषु र्वृत्तान्त इत्यवगम्यते ॥ १३ ॥ शि० गिरिवरोत्तमे गिरिवरस्योत्तमप्रदेशे ॥ रामं
 ददर्शेति शेषः ॥ १५ ॥ रामानु० अत्र द्वितीयोरामशब्दोऽभिरामवचनः । क्रियाविशेषणं वा ॥ १५—१६ ॥ स० अहमित्या-
 दिपुनः पुनर्वचनं स्वप्नमेव दाढ्याय ॥ ति० अहं विनिकृत इति पूर्वदिवसोक्तार्थस्मारणं तदर्थस्यावश्यानुष्ठेयत्वाभिप्रायेण ॥ १८ ॥
 रामानु० सर्वलोकाभयंकर अतएव ममाप्यभयंकर । वालिनो भयार्तस्य मे प्रसादं कर्तुमर्हसि । सखित्वेन महां विशेषतः प्रसादः कर्त-
 व्य इत्यभिप्रायः ॥ स० आपिनोभावः आपित्वं प्राप्तिरित्यर्थः । मम भमतया आपित्वं यस्य तं प्रसादं । मे मत्संबन्धिनो वालिन
 इति वा ॥ १९ ॥ शि० कार्तिकेयवनोद्भूताः स्कन्दोत्पत्तिभूमिकाननप्रादुर्भूतकाण्डकाः । एतेन तेषामभेद्यत्वं बोधितं । तदुद्भूतश-
 राणामभेद्यत्वेन प्रसिद्धत्वात् ॥ २२ ॥ ति० आतारं अमित्रमप्येकोदरजन्ममात्रेण तथा व्यवहृतं । पश्य द्वित्रैर्दिवसैरिति शेषः ॥ २४ ॥

[पा०] १ ड.—झ. ट. प्रियदर्शनं. ज. प्रियदर्शनः. २ क. च. ज. ज. त्पर्णाढ्यं. ३ ड.—ट. शाखां भङ्क्त्वा सुशोभनां.
 ४ क.—ट. रामस्यास्तीर्य. ५ च. ज. रामंतं. ६ ग. छ. झ. ट. सालपुष्पावसंकीर्णं. ७ क. ग.—ट. श्लक्ष्णया शुभया गिरा.
 ८ ग. चराम्येव. ९ क. ग. ड. च. छ. झ. ज. ट. वने संभ्रान्तचेतनः. १० ख. वानरोत्तमं. ११ ड.—ट. वधिष्यामि.
 १२ च. झ. ट. महाभाग. १३ ड. ज. ज. इव पत्रगाः. १४ ड.—ट. वालिसंज्ञं. १५ ड.—ट. आतारं.

राघवस्य वचः श्रुत्वा सुग्रीवो वाहिनीपतिः ॥ प्रहर्षमतुलं लेभे साधुसाध्विति चाब्रवीत् ॥ २५ ॥
 राम शोकैर्भाभूतोऽहं शोकार्तानां भवान्गतिः ॥ वयस्यइति कृत्वा हि त्वय्यहं परिदेवये ॥ २६ ॥
 त्वं हि पाणिप्रदानेन वयस्यो मेऽग्निंसाक्षिकम् ॥ कृतः प्राणैर्बहुमतः सत्येनापि शपामि ते ॥ २७ ॥
 वयस्यइति कृत्वा च विस्त्रब्धं प्रवदाम्यहम् ॥ दुःखमन्तर्गतं यन्मे मनो ह्रति नित्यशः ॥ २८ ॥
 एतावदुक्त्वा वचनं बाष्पदूषितलोचनः ॥ बाष्पोपहतया वाचा नोच्चैः शक्नोति भाषितुम् ॥ २९ ॥
 बाष्पवेगं तु सहसा नदीवेगमिवागतम् ॥ धारयामास धैर्येण सुग्रीवो रामसन्निधौ ॥ ३० ॥
 सन्निगृह्य तु तं बाष्पं प्रमृज्य नयने शुभे ॥ विनिःश्वस्य च तेजस्वी राघवं वाक्यमब्रवीत् ॥ ३१ ॥
 पुराऽहं वालिना राम राज्यात्स्वादवरोपितः ॥ परुषाणि च संश्राव्य निर्धूतोस्मि बलीयसा ॥ ३२ ॥
 हता भार्या च मे तेन प्राणेभ्योपि गरीयसी ॥ सुहृदश्च मदीया ये संयता बन्धनेषु ते ॥ ३३ ॥
 यत्नवांश्च सुदुष्टात्मा मद्विनाशाय राघव ॥ बहुशस्तत्प्रयुक्ताश्च वानरा निहता मया ॥ ३४ ॥
 शङ्कया त्वेतया चेह दृष्ट्वा त्वामपि राघव ॥ नोपसर्पाम्यहं भीतो भये सर्वे हि बिभ्यति ॥ ३५ ॥
 केवलं हि सहाया मे हनुमत्प्रमुखास्त्विमे ॥ अतोऽहं धारयाम्यद्य प्राणान्कृच्छ्रगतोपि सन् ॥ ३६ ॥
 एते हि कपयः स्निग्धा मां रक्षन्ति सैमन्ततः ॥ सह गच्छन्ति गन्तव्ये नित्यं तिष्ठन्ति च स्थिते ३७
 संक्षेपस्त्वेव ते राम किमुक्त्वा विस्तरं हि ते ॥ स मे ज्येष्ठो रिपुभ्राता वाली विश्रुतपौरुषः ॥ ३८ ॥
 तद्विनाशाद्धि मे दुःखं प्रनष्टं स्यादनन्तरम् ॥ सुखं मे जीवितं चैव तद्विनाशनबन्धनम् ॥ ३९ ॥

तंपश्येतिसंबन्धः ॥ २२—२४ ॥ वाहिनीपतिः
 वानरसेनाधिपतिः ॥ २५ ॥ वयस्य इति । वयस्य
 इतिचेत्यर्थः । त्वयि त्वत्समीपे ॥ २६—२८ ॥
 एतावदुक्त्वा पुराहं वालिनेत्यादि वक्तुकामस्तदुपो-
 द्घातत्वेन “ दुःखमन्तर्गतं यन्मे मनो ह्रतिनित्यशः ”
 इत्येतावदुक्त्वा । शक्नोति अशक्नोत् ॥ २९ ॥ राम-
 सन्निधाविति । मांप्रत्युपदिश्य स्वयंनशक्नोतीति रामो

मन्येतेति भियाधारयामासेतिभावः ॥ ३०—३१ ॥
 स्वाद्राज्यात् यौवराज्यात् । निर्धूतः निरस्तः ॥ ३२ ॥
 बन्धनेषु कारागृहेषु ॥ ३३—३४ ॥ एतयाशङ्कया
 वालिप्रयुक्तत्वशङ्कया । भीतःनोपसर्पामि नोपासर्प ।
 भये भयनिमित्ते ॥ ३५ ॥ केवलं अद्वितीयंयथातथा
 ॥ ३६ ॥ केवलत्वमुपपादयति—एतेहीति ॥ गन्तव्ये ।
 मयिगच्छतीत्यर्थः ॥ ३७ ॥ संक्षेपइत्यादिद्वयं ॥

॥ २४ ॥ वि० दुःखातिशयात्पुनराह—रामेत्यादि । शोकार्तगतिताद्वयस्यलाञ्छ लयिपरिदेवनं ॥ २६ ॥ ति० अवक्तव्यमपि व-
 यस्यइतिकृत्वाविस्त्रब्धः विश्वस्तः । वदामि । ह्रति क्षीणं करोति ॥ २८ ॥ रामानु० अत्रपुनश्शब्दोऽध्याहर्तव्यः । एतावदुक्त्वा
 वचनं “ रामशोकाभिभूतोऽहं ” इत्यारभ्य “ मनोहरतिनित्यशः ” इत्येतदन्तर्वचनजातंपुनरुक्त्वा ॥ २९ ॥ स० अवरोपितः
 अपहृताधिकारः । परुषाणि निष्ठुरवचांसि । संश्राव्य श्रावयित्वा । निर्धूतोस्मि ॥ ३२ ॥ रामानु० बन्धनेषु बध्यतेऽस्मिन्निति
 बन्धनकारणं ॥ ३३ ॥ रामानु० परमकारुणिकंलामपि ॥ ति० भये यत्किंचिद्भयप्राप्तौ । बिभ्यति सर्वतएवेतिशेषः ॥ ३५ ॥
 शि० सः मद्रुधविषयकयत्नवान् । अतएवरिपुः । वाली अस्तीतिशेषः ॥ ३८ ॥ रामानु० सख्यकरणादिना लब्धमपि सुखा-
 दिकंनलब्धप्रायमितिभावः । ति० यद्यपिभ्रातृनाशोदुःखाय । तथाप्यनन्तरं संप्रतिविद्यमानंमेदुःखं तद्विनाशेवप्रमृष्टंस्यात् ।

[पा०] १ घ. वानराधिपः. २ घ. शोकाभितप्तोऽहं. ३ क. ख. ड.—ज. व. साक्षिकः. ४ क. ग. च. ज. न.
 प्राणैःप्रियतमः. ५ क. ग. ड.—ट. सत्येनचशपाम्यहं. ख. घ. सत्येनापिशपाम्यहं. ६ ख.—ट. विस्त्रब्धः. ७ ड. छ.—ट.
 तन्मे. ८ क. ख. दहति. ९ ग. ड. छ.—ट. बाष्पदूषितया. १० ख. नचशक्तोऽभिभाषितुं. ११ क. ख. ग. पुनरब्रवीत्.
 ड.—ट. पुनरुचिवान्. १२ क. ग. बहवः. १३ घ. सदोद्यताः. १४ झ. चास्थिते. १५ क. ड. छ. ज. झ. ट. मेराम.
 १६ ख. बहुविस्तरैः. १७ छ. झ. ट. तद्विनाशेपि. ड. च. ज. न. तद्विनाशेन. १८ ज. न. दनन्तकं.

एष मे राम शोकान्तः शोकार्तेन निवेदितः ॥ दुःखितः सुखितो वाऽपि सख्युर्नित्यं सखा गतिः ॥ ४० ॥
 श्रुत्वैतद्वचनं रामः सुग्रीवमिदमब्रवीत् ॥ किं निमित्तमभूद्वरं श्रोतुमिच्छामि तत्त्वतः ॥ ४१ ॥
 सुखं हि कारणं श्रुत्वा वैरस्य तव वानर ॥ आनन्तर्यं विधास्यामि संप्रधार्य बलाबलम् ॥ ४२ ॥
 बलवान्हि ममामर्षः श्रुत्वा त्वामवमानितम् ॥ वर्तते हृदयोत्कम्पी प्रावृद्धेग इवाम्भसः ॥ ४३ ॥
 हृष्टः कथय विस्रब्धो यावदारोप्यते धनुः ॥ सृष्टश्च हि मया बाणो निरस्तश्च रिपुस्तव ॥ ४४ ॥
 एवमुक्तस्तु सुग्रीवः काकुत्स्थेन महात्मना ॥ प्रहर्षमतुलं लेभे चतुर्भिः सह वानरैः ॥ ४५ ॥
 ततः प्रहृष्टवदनः सुग्रीवो लक्ष्मणाग्रजे ॥ वैरस्य कारणं तत्त्वमाख्यातुमुपचक्रमे ॥ ४६ ॥
 इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये किष्किन्धाकाण्डे अष्टमः सर्गः ॥ ८ ॥

नवमः सर्गः ॥ ९ ॥

दुन्दुभेरग्रजेन मायाविनाशमयसुतेन स्त्रीनिमित्तकवैराद्धैरात्रेकिष्किन्धामेत्य युद्धाय वालिनःसमाह्वानम् ॥ १ ॥
 किष्किन्धातो निर्गतयोर्वालिः सुग्रीवयोरवलोकनेन भयाद्गुह्यप्रविष्टेमायाविनि वालिना सुग्रीवंप्रति स्वागमनावधि गुह्यमुखे-
 ऽवस्थाननियोजनपूर्वकमसुरवधाय गुहाप्रवेशः ॥ २ ॥ वत्सरान्तं वाल्यागमनप्रतीक्षया गुहाद्वारितिष्ठता तावदवधि तदाग-
 मनमपश्यता पश्यताच गुह्यमुखात्सफेनरुधिरधारानिस्सरणमुपपशुष्वताचासुरकण्ठकोलाहलं सुग्रीवेण वालिनोनिधननि-
 धारणेन महत्याशिलया बिलद्वारपिधानेन तस्मै जलदानपूर्वकं किष्किन्धाप्रवेशः ॥ ३ ॥ बलान्मन्त्रिभीराज्येऽभिषेचितेन
 सुग्रीवेण रिपुहननपूर्वकं प्रत्यागतवतः कोपाद्गर्त्सयतो वालिनः प्रसादनाय तदभिवादनम् ॥ ४ ॥

[श्रूयतां राम यद्वृत्तमादितः प्रभृति त्वया ॥ यथा वैरं समुद्भूतं यथा चाहं निराकृतः] ॥ १ ॥

तद्विनाशानन्तरं मे दुःखं प्रनष्टं स्यात् । मे सुखं मे-
 जीवितं चैव तद्विनाशनिबन्धनमित्येष सङ्क्षेप इत्यन्वयः
 ॥ ३८—४१ ॥ तव वैरस्य कारणं श्रुत्वा बलाबलं
 संप्रधार्य वैरकारणं वा वैरं वा बलवदिति विचार्य ।
 आनन्तर्यम् अनन्तरम् । स्वार्थे ण्यञ् । तव सुखं
 विधास्यामि । स्वल्पापराधे प्रबलवैरं तेन कृतं चेत्तमश्चैव
 हत्वा तव सुखं विधास्यामि । अनल्पापराधे स्वल्पवैरं चे-
 त्समाधानमुखेन सुखं विधास्यामीति भावः ॥ ४२ ॥
 अपराधस्वल्पत्वपक्ष आह—बलवानिति ॥ प्रावृषि

वेगः प्रावृद्धेगः ॥ ४३ ॥ वालिवैरस्वल्पत्व आह—
 हृष्ट इति ॥ हृष्ट इत्यनेन वालिहननानन्तरं शोकं
 माकुर्वित्यर्थः । क्रमेण तत्काले वक्ष्यत इत्यत्राह—
 सृष्ट इति । यदा बाणो विसृष्टस्तदैव रिपुर्नष्ट इत्यवे-
 हीत्यर्थः ॥ ४४—४५ ॥ लक्ष्मणाग्रज इति निमित्तस-
 मी । तन्निमित्तमित्यर्थः ॥ ४६ ॥ श्रीगोविन्दराज-
 विरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे सुक्ताहाराख्याने
 किष्किन्धाकाण्डव्याख्याने अष्टमः सर्गः ॥ ८ ॥

अपिरेवार्ये । तदेवाह—सुखमिति ॥ ३९ ॥ स० वैरं उभयोरिति शेषः ॥ ४१ ॥ रामानु० संप्रधार्य बलाबलं गुणदोषौ विचा-
 र्य । आनन्तर्यं अनन्तरप्रार्त्तिकर्म । तव सुखं यथा भवति तथा विधास्यामि हि विधास्याम्येव । गर्हितमगर्हितं वा तव भिमतं करिष्या-
 म्येवेत्यर्थः ॥ ति० तव तेन वैरस्य कारणं श्रुत्वा युवयोर्बलाबलं च श्रुत्वा आनन्तर्यात् तदनन्तरोत्पन्नविमर्शात् । संप्रधार्य निश्चित्य हि
 निश्चयेन । तव सुखं त्वत्सुखसाधनं वालिवधं । विधास्यामि ॥ ४२ ॥ शि० अवमानितं श्रुत्वेत्यनेन तदपराधाभावे तनहन्तास्मीति
 व्यञ्जितं । तेन रामस्य मर्यादापालकत्वं व्यक्तं । अमर्षो वर्धते इत्यनेन कोपोद्गमन्तरावधस्याशक्यत्वं सूचितं ॥ ४३ ॥ ति० याव-
 दारोप्यते आरोपयिष्यामि । सृष्टः विसृष्टः । रिपुर्निरस्तश्च । समुच्चालङ्कारः व्यङ्ग्यातिशयोक्तिश्च ॥ ४४ ॥ स० विरस्य भावः
 वैरस्यं तत्कारणं वैरस्ययत्कारणं तदिति वा ॥ ४६ ॥ इत्यष्टमः सर्गः ॥ ८ ॥

[पा०] १ घ. एषरामसशोकान्तः. ख. ग. एषमेरामशोकाभिः. २ क. ग. घ. दुःखितोऽदुःखितो. ३ क. ग. ड.
 छ—ट. श्रुत्वैतच्चवचो. ४ ड. छ.—ट. आनन्तर्याद्विधास्यामि. ५ ख. बलवान्चै. ६ क. घ.—ट. वर्धते. ७ क. च.
 ज. व. सृष्टश्चेद्धि. ८ ख. तस्मादाख्यातुं. ९ अयं श्लोकः घ. पाठे दृश्यते.

वाली नाम मम आता ज्येष्ठः शत्रुनिषूदनः ॥ पितुर्वहुमतो नित्यं मेमापि च तथा पुरा ॥ २ ॥
 पितर्युपरतेऽस्माकं ज्येष्ठोऽयमिति मन्त्रिभिः ॥ कपीनामीश्वरो राज्ये कृतः परमसंमतः ॥ ३ ॥
 राज्यं प्रशासतस्तस्य पितृपैतामहं महत् ॥ अहं सर्वेषु कालेषु प्रणतः प्रेष्यवस्थितः ॥ ४ ॥
 मायावी नाम तेजस्वी पूर्वजो दुन्दुभेः सुतः ॥ तेन तस्य महद्वैरं स्त्रीकृतं विश्रुतं पुरा ॥ ५ ॥
 स तु सुप्तजने रात्रौ किष्किन्धाद्वारमागतः ॥ नर्दति स सुसंरब्धो वालिनं चाह्वयद्रणे ॥ ६ ॥
 प्रसुप्तस्तु मम आता नर्दितं भैरवस्वनम् ॥ श्रुत्वा न ममृषे वाली निष्पपात जवात्तदा ॥ ७ ॥
 स तु वै निःश्रुतः क्रोधात्तं हन्तुमसुरोत्तमम् ॥ वार्यमाणस्ततः स्त्रीभिर्मया च प्रणतात्मना ॥ ८ ॥
 स तु निर्धूय सर्वान्नो निर्जगाम महाबलः ॥ ततोऽहमपि सौहार्दान्निःसृतो वालिना सह ॥ ९ ॥
 स तु मे आतरं दृष्ट्वा मां च दूरादवस्थितम् ॥ असुरो जातसंत्रासः प्रदुद्राव ततो भृशम् ॥ १० ॥
 तस्मिन्द्रवति संत्रस्ते ह्यावां द्रुततरं गतौ ॥ प्रकाशश्च कृतो मार्गश्चन्द्रेणोद्गच्छता तदा ॥ ११ ॥
 स तृणैरावृतं दुर्गं धरण्या विवरं महत् ॥ प्रविवेशासुरो वेगादावामासाद्य विष्टितौ ॥ १२ ॥
 तं प्रविष्टं रिपुं दृष्ट्वा बिलं रोषवशं गतः ॥ मामुवाच तदा वाली वचनं क्षुभितेन्द्रियः ॥ १३ ॥
 इह त्वं तिष्ठ सुग्रीव बिलद्वारि समाहितः ॥ यावत्तत्र प्रविश्याहं निहन्मि सहसा रिपुम् ॥ १४ ॥
 मया त्वेतद्वचः श्रुत्वा याचितः स परंतपः ॥ शापयित्वा तु मां पद्भ्यां प्रविवेश बिलं महत् ॥ १५ ॥
 तस्य प्रविष्टस्य बिलं साग्रः संवत्सरो गतः ॥ स्थितस्य च मम द्वारि स कालो व्यत्यवर्तत ॥ १६ ॥
 अहं तु नष्टं ज्ञात्वा तं स्नेहादागतसंभ्रमः ॥ आतरं न च पश्यामि पापाशङ्किं च मे मनः ॥ १७ ॥

अथ वाल्यपराधवृत्तान्तो नवमे । वालीनामेत्यादि-
 षड्विंशतिश्लोकाः ॥ १-२ ॥ अयं ज्येष्ठः अतः कपीना-
 मीश्वर इति राज्ये कृतः स्थापितः ॥ ३ ॥ पितृपैतामहं
 स्वपितुः ऋक्षरजसः पित्राब्रह्मणातस्मैदत्तत्वात् ॥ ४ ॥
 दुन्दुभेः पूर्वजः अग्रजः । सुतः मयस्येति शेषः ।
 वक्ष्यत्युत्तरकाण्डे मयः “मायावी प्रथमस्तात दुन्दु-
 भिस्तदनन्तरः” इति । तेन मायाविना । तस्य
 वालिनः । स्त्रीकृतं स्त्रीनिमित्तं । महद्वैरमस्तीति पुरा
 विश्रुतं ॥ ५ ॥ सुप्तजने सुप्तः जनोयस्मिन्नाज्यंशे स

सुप्तजनः । अर्धरात्र इत्यर्थः ॥ ६ ॥ भैरवस्वनं
 भैरवस्वनरूपं । नर्दितं गर्दितं ॥ ७-१० ॥ उद्गच्छता
 उद्यमानेन ॥ ११ ॥ आसाद्य बिलद्वारमिति
 शेषः ॥ १२-१४ ॥ याचितः सहप्रवेशनमिति
 शेषः । पद्भ्यां स्वपदाभ्यां । “श्लाघनुङ्स्थाशापां
 शीप्यमानः” इतिचतुर्थी ॥ १५ ॥ तस्यप्रविष्टस्य
 तस्मिन्प्रविष्टे । साग्रः संपूर्णः । स कालः संवत्सरः ।
 ममापि संवत्सरो गत इत्यर्थः ॥ १६ ॥ अहंतंनष्टं
 ज्ञात्वा साग्रसंवत्सरमदृष्ट्वुद्धा । स्नेहादागतसंभ्रमो-

ति० पितुः क्षेत्रिणः । मात्रैक्याच्चप्रातुलंभीमार्जुनादिवत् ॥ स० पुरा कलहात् ॥ २ ॥ ति० पितृपैतामहं आर्षत्वादुत्तरपददृष्टिः
 ॥ ४ ॥ ति० मायावीत्यन्वर्थनाम । पूर्वजः ज्येष्ठः । स्त्रीकृतं स्त्रीनिमित्तं । अयमितिहासः क्वचित्पुराणेशोधनीयोबहुदर्शिभिः ॥ ५ ॥
 ति० तृणैरावृतं छत्रं । विवरं बिलं । आसाद्य प्राप्य । विष्टितौ स्थितौ ॥ १२ ॥ स० क्षुभितेन्द्रियः परिवृत्तनेत्रादिः ॥ १३ ॥
 ती० याचितः वालिनासहबिलप्रवेशनमितिशेषः । शापयित्वा तु मां पद्भ्यामिति बिलद्वार्येवतिष्ठामिनानुव्रजामीतिस्वपादस्पर्श-
 नपूर्वकंशपथंमयाकारयित्वेत्यर्थः ॥ १५ ॥ स० पापशङ्कि पापजन्यमरणशङ्कि । शि० पापशङ्कि पापात् पापिनोमायाविनः शङ्कते
 स्वभ्रातृकर्मकवधंसंभावयतितच्छीलं । मेमनोजातमितिशेषः । अतएव तंत्रातरंनष्टं हिंसितंज्ञात्वा स्नेहात् तद्विषयकातिप्रीतेर्हेतोः ।

[पा०] १ क. ग. शत्रुनिषूदनः. ख. शक्रनिषूदनः. २ क. ग. ड. च. छ. झ. ज. ट. ममचापि. ३ छ. झ. ट.
 रतेतस्मिन्. ४ ड. परमसत्तमः. ५ झ. ट. वालिनःस्त्रीकृतपुरा. ६ झ. ट. सुप्तजने. ७ ड. झ. अ. ट. नर्दतो. ८ ख. निर्गतः.
 ९ क. ग. ड.—ट. तास्सर्वान्निर्जगाम. १० ग. ड.—ट. तदा. ११ छ. झ. ट. प्रकाशोपि. क. ड. प्रकाशोहि. १२ ज. तिष्ठतौ.
 १३ ख. घ. ड. च. ज.—ट. ततो. १४ घ.—ट. तिष्ठाय. १५ क. ग. ड.—ट. यावदत्र. १६ क. ख. ड.—ट. समरे.
 १७ छ.—ट. समां. ख. ड. चमां. १८ ड.—ट. ततः. १९ छ. झ. ट. बिलद्वारि. २० ख. घ. ज. कालोप्यत्यवर्तत.
 २१ क. ड. छ.—ट. तंज्ञात्वा. २२ क. ग. ड. छ.—ट. नप्रपश्यामि. ख. नहिपश्यामि. घ. तुनपश्यामि.

अथ दीर्घस्य कालस्य विलात्तस्माद्विनिःसृतम् ॥ सफेनं रुधिरं रक्तमहं दृष्ट्वा सुदुःखितः ॥ १८ ॥
 नर्दतामसुराणां च ध्वनिर्मे श्रोत्रमागतः ॥ निरस्तस्य च संग्रामे क्रोशतो निःस्वनो गुरोः ॥ १९ ॥
 अहं त्ववगतो बुद्ध्या चिह्नैस्तैर्भ्रातरं हतम् ॥ पिधाय च बिलद्वारं शिलया गिरिमात्रया ॥
 शोकार्तश्चोदकं कृत्वा किष्किन्धामागतः सखे ॥ २० ॥
 गूहमानस्य मे तत्त्वं यत्नतो मन्त्रिभिः श्रुतम् ॥ ततोऽहं तैः समागम्य सैम्मतैरभिषेचितः ॥ २१ ॥
 राज्यं प्रशासतस्तस्य न्यायतो मम राघव ॥ आजगाम रिपुं हत्वा वाली तमसुरोत्तमम् ॥ २२ ॥
 अभिषिक्तं तु मां दृष्ट्वा वाली संरक्तलोचनः ॥ मदीयान्मन्त्रिणो बद्ध्वा परुषं वाक्यमब्रवीत् ॥ २३ ॥
 निग्रहेऽपि संमर्थस्य तं पापं प्रति राघव ॥ न प्रावर्तत मे बुद्धिर्भ्रातृगौरवयन्त्रिता ॥ २४ ॥
 हत्वा शत्रुं स मे भ्राता प्रविवेश पुरं तदा ॥ मानयंस्तं महात्मानं यथावच्चाभ्यवादयम् ॥ २५ ॥
 उक्ताश्च नाशिषस्तेन संतुष्टेनान्तरात्मना ॥ २६ ॥
 नत्वा पादाबहं तस्य मुकुटेनास्पृशं प्रभो ॥ अपि वाली मम क्रोधान्न प्रसादं चकार सः ॥ २७ ॥
 इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये किष्किन्धाकाण्डे नवमः सर्गः ॥ ९ ॥

ऽभवत् । भ्रातरं च न पश्यामि नापश्यं । ततः मे मनः । पापाशङ्कि तन्मरणाशङ्कि जातं ॥ १७ ॥ रक्तं रक्तवर्णं ॥ १८—१९ ॥ चिह्नैः मरणकालिक-स्वरैः ॥ २० ॥ तत्त्वं यथार्थं । वालिमरणं गूहमान-स्य प्रच्छादयतः । मे मत्तः । यत्नतः बहुयत्नेन । स्वविषयशापादिना श्रुतमासीत् ॥ २१—२३ ॥ पापं अज्ञानकृतमिति सान्त्वनेपि धिक्करणात् पापिष्ठं । तं

प्रति निग्रहेसमर्थस्य प्रकृतिबलसंपन्नत्वादिति भावः । यन्त्रिता नियमिता ॥ २४ ॥ प्रविवेश पुरमित्युत्तया मन्त्रिवन्धनादिकं पुराद्वहिरिति ज्ञेयं ॥ २५—२६ ॥ मम क्रोधात् मयि कोपात् ॥ २७ ॥ इति श्रीगोविन्द-राजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे मुक्ताहाराख्याने किष्किन्धाकाण्डव्याख्याने नवमः सर्गः ॥ ९ ॥

आगतसंभ्रमः प्राप्तोद्वेगः आसमितिशेषः ॥ १७ ॥ वि० संग्रामेरतस्य निरतस्य । क्रोशतोपिगुरोःस्वनोन्श्रोत्रमागतइत्यनुकर्षः ॥ १९ ॥ ती० गिरिमात्रया पर्वतप्रमाणया ॥ ति० चिह्नैः बिलद्वारिषधिरनिस्सरणासुरीयसंग्रामक्रोशनादिभिः । भ्रातरंहतं अवगतः ज्ञातवान् । पिधाय राक्षसनिर्गमशङ्कया ॥ स० अहंअवगतः कर्तरिक्तः ज्ञातवान् । गिरिमात्रया गिरिप्रमाणया । यद्यपि “टिड्डाण—” इत्यादिनाटापोपवादकेनङीपाभिवितव्यं । तथाप्यार्षलाट्वाप् । यद्वा नायंमात्रचप्रत्ययः । किंतु “मात्रापरिच्छ-दे” इत्यमरोक्तेः परिमाणवाचीमात्राशब्दः । अतोऽनपूर्वोक्तदोषः ॥ २० ॥ शि० तत्त्वं वालिवधं । यत्नतः अनेकविधोपायैः । गूहमानस्य शत्रुक्रमणादिशङ्कयागोपयमानस्य । मेमन्त्रिभिः अमालैः । श्रुतं तेषांसंनिधौमयाकथितमित्यर्थः । ततः तस्माद्धेतोः । समेतैः तैर्मन्त्रिभिः अहमभिषेचितः ॥ २१ ॥ शि० निग्रहे तत्परुषवाक्यादिनिरोधे ॥ स० मेममनिग्रहेसमर्थस्यापिवालिनः तंपापंमांप्रति तादृशीबुद्धिर्नप्रावर्तत । तत्रहेतुः भ्रातृगौरवेत्यादि । भ्राता ज्येष्ठभ्राताऽहं किंकिनिष्ठभ्रातृबन्धनेनेतिभ्रातृ-गौरवयन्त्रितासती नप्रावर्तत । एतेनसुग्रीवस्यवालिनिग्रहेसामर्थ्याभावात्कथंनिग्रहेचसमर्थस्येतिवचनमितिशङ्कापरास्ता ॥ २४ ॥ ति० उक्तानुवादपूर्वमवशिष्टव्यापारकथनं हत्वेत्यादि ॥ २५ ॥ ति० अपि तथापीत्यर्थः ॥ २७ ॥ इतिनवमःसर्गः ॥ ९ ॥

[पा०] १ छ. झ. ट. दृष्ट्वाततोहंशुदुःखितः. २ छ. झ. ज. नरतस्यच. ३ ख. घ. च.—ट. क्रोशतोपिस्वनो. ४ ख. गतं. ५ क. ड.—ट. समेतैरभि. ६ ड. च. ज. अ. न्यायेन. ७ क. ग. ड. छ. झ. ज. ट. दानवंसतुवानरः. ८ क.—ड. झ. ज. ट. क्रोधात्संरक्त. ९ ग. ड. छ. झ. ज. ट. निग्रहेच. १० ड. समर्थहि. ११ क.—ट. भ्रातृगौरव. १२ ड.—ज. नोक्ताममाशि-षस्तेन. च. ज. नोक्तामेवाशिषस्तेन. १३ छ. झ. ट. प्रहृष्टेन. १४ क. ग. राममम.

दशमः सर्गः ॥ १० ॥

सुग्रीवेण वालिनंप्रति राज्येस्वाभिषेचनस्य अमान्मन्त्रिकृतत्वनिवेदनपूर्वकं पुनाराज्यप्रत्यर्पणोक्त्या सप्रणामं क्षमापणम् ॥ १ ॥ वालिना पौराणानयनेन तेषु स्वकृतशत्रुवधवृत्तान्ताभिधानपूर्वकं सुग्रीवेदोषारोपणेन क्रोधात्तस्य नगराभिवासनम् ॥ २ ॥ एवं सुग्रीवेणोभयोवैरकारणनिवेदिनेनरामेण तंप्रति वालिवधप्रतिज्ञानेन समाश्रयणम् ॥ ३ ॥

ततः क्रोधसमाविष्टं संरब्धं तमुपागतम् ॥ अहं प्रसादयांचक्रे आतरं प्रियकाम्यया ॥ १ ॥
दिष्ट्याऽसि कुशली प्राप्तो निहतश्च त्वया रिपुः ॥ अनाथस्य हि मे नाथस्त्वमेकोऽनाथनन्दनः ॥ २ ॥
इदं बहुशलाकं ते पूर्णचन्द्रमिवोदितम् ॥ छत्रं सवालव्यजनं प्रतीच्छस्व मयोद्यतम् ॥ ३ ॥
आर्तश्चाथ बिलद्वारि स्थितः संवत्सरं नृप ॥ दृष्ट्वाऽहं शोणितं द्वारि बिलाच्चापि समुत्थितम् ॥ ४ ॥
शोर्कसंविग्रहदयो भृशं व्याकुलितेन्द्रियः ॥ अपिधाय बिलद्वारं शैलंशृङ्गेण तत्तथा ॥
तस्माद्देशादपाक्रम्य किष्किन्धां प्राविशं पुनः ॥ ५ ॥
विषादात्त्वह मां दृष्ट्वा पौरैर्मन्त्रिभिरेव च ॥ अभिषिक्तो न कामेन तन्मे त्वं क्षन्तुमर्हसि ॥ ६ ॥
त्वमेव राजा मानार्हः सदा चाहं यथापुरम् ॥ राजभावनियोगोऽयं मेया त्वद्विरहात्कृतः ॥ ७ ॥
सामात्यपौरनगरं स्थितं निहतकण्टकम् ॥ न्यासभूतमिदं राज्यं तव निर्यातयाम्यहम् ॥ ८ ॥
मा च रोषं कृथाः सौम्य मेयि शत्रुनिबर्हण ॥ याचे त्वां शिरसा राजन्मया बद्धोऽयमञ्जलिः ॥ ९ ॥
बलादस्मि समागम्य मन्त्रिभिः पुरवासिभिः ॥ राजभावे नियुक्तोऽहं शून्यदेशजिगीषया ॥ १० ॥
स्निग्धमेवं ब्रुवाणं मां स तु निर्भर्त्स्य वानरः ॥ धिक्त्वामिति च मामुक्त्वा बहू तत्तदुवाच ह ॥ ११ ॥

अथवालिदोषदर्शनेनरामस्य दृढतरावालिबधप्रतिज्ञा दशमे—तत इत्यादि ॥ १ ॥ अनाथान् नन्दयतीत्यनाथनन्दनः ॥ २ ॥ उद्यतं अर्पितं । प्रतीच्छस्व प्रतीच्छ ॥ ३ ॥ संवत्सरं बिलद्वारिस्थितः । अहं च बिलद्वारिसमुत्थितंशोणितं दृष्ट्वा आर्तश्चास्मि ॥ ४ ॥ शोकसंविग्रहदयः शोककम्पितदयः । तद्विलद्वारं तथा

त्वयादृष्टप्रकारेण । अपिधाय प्रच्छाद्य । प्राविशं ॥ ५ ॥ इह विषादादागतं मां दृष्ट्वा । विषादात् राज्यनाशविषादात् ॥ ६ ॥ अहं यथापुरं पूर्ववद्युवराजोभवामीत्यर्थः । राजभावनियोगः राजत्वेन राज्यशासनं ॥ ७—९ ॥ शून्यदेशजिगीषया राजशून्यदेशवशीकरणेच्छया ॥ १० ॥ तत् परुषभाषणं । अश्ली-

शि० क्रोधेनसमाविष्टं संयुक्तं । अतएवसंरब्धं क्रोधसूचकचेष्टावन्तं । हितकाम्यया स्वकल्याणवाञ्छया । अहंप्रसादयांचक्रे ॥ १ ॥ स० दिष्ट्येति प्राप्तेनेव निहतेनाप्यन्वेति ॥ २ ॥ ति० राजभावे राज्ये । अयममनियोगः मन्त्रिभिस्त्वद्विरहात्कृतः । अमात्यपौरसहितंनगरं निहतकण्टकं अराजलप्रयुक्तदोषरहितं । कर्तुमितिशेषः । तच्चेदंलदीयराज्यं मयिन्यासभूतंस्थितं । अहंतवनिर्यातयामिप्रत्यर्पयामि । मारोषंकृथाइत्यन्वयः ॥ ७—८ ॥ रामानु० शून्यदेशजिगीषया देशस्यराजशून्यत्वापनिनीषयेत्यर्थः ॥ वि० शून्यदेशस्यराजहीनदेशस्ययापरेषांजिगीषातया तन्निवृत्तिहेतुना । “मशकाथोद्धूमः” इतिवदयंप्रयोगः ॥ शून्यदेशजिगीषया । शून्येतिभावप्रधानं । शून्यत्वंदत्ततीतिशून्यदाः तेचतेईशाश्चद्विषन्तोराजानः तज्जिगीषया तज्जयेच्छया । यद्वा शून्योदेशइतियाजिगीषा प्राप्तीच्छातया । जिरत्रप्राप्त्यर्थक्रोधनजितइत्यादिवत् । स्निग्धं स्नेहपूर्वं ॥ शि० शून्यदेशजिगीषया राज-

[पा०] १ ड. च. ज. व. क्रोधसमायुक्तं. २ छ.—ट. हितकाम्यया. ३ ज. कुशलं. ४ ड. व. दिष्ट्यासंनिहतोरिपुः. च. ज. दिष्ट्याचनिहतोरिपुः. ५ छ. झ. व. ट. मयावृत्तं. ६ झ. आर्तस्तस्य. ड.—ज. व. ट. आर्तस्तत्र. ७ क. ख. ग. ड.—ट. दृष्ट्वाच. ८ ख. शोकसंरक्तनयनो. ९ क. पिधायच. १० ग. गिरिशृङ्गेण. ११ क. ख. ड.—ट. तत्तदा. १२ ड.—ट. क्षंतुलमर्हसि. १३ क.—ड. छ.—ट. यथापुरा. १४ ड. छ.—ट. राजभावे. १५ ड. छ.—ट. मम. १६ ड. च. छ. झ. ट. ममशत्रुनिवृद्धन. १७ क. ड.—ट. विनिर्भर्त्स्य. १८ ड. बहुनातदुवाचह.

प्रकृतीश्च समानीय मन्त्रिणश्चैव संमतान् ॥ मामाह सुहृदां मध्ये वाक्यं परमगर्हितम् ॥ १२ ॥
 विदितं वो यथा रात्रौ मायावी स महासुरः ॥ मां समाह्वयत क्रूरो युद्धकाङ्क्षी सुदुर्मतिः ॥ १३ ॥
 तस्य तद्वचनं श्रुत्वा निःसृतोहं नृपालयात् ॥ अनुयातश्च मां तूर्णमयं भ्राता सुदारुणः ॥ १४ ॥
 स तु दृष्ट्वैव मां रात्रौ सद्वितीयं महाबलः ॥ प्राद्रवद्भयसंश्रितो वीक्ष्यावां तमनुद्भुतौ ॥ १५ ॥
 अनुद्भुतश्च वेगेन प्रविवेश महाबिलम् ॥ १६ ॥
 तं प्रविष्टं विदित्वा तु सुघोरं सुमहद्विलम् ॥ अयमुक्तो मे भ्राता मया तु क्रूरदर्शनः ॥ १७ ॥
 अहत्वा नास्ति मे शक्तिः प्रतिगन्तुमितः पुरीम् ॥ बिलद्वारि प्रतीक्ष त्वं यावदेनं निहन्म्यहम् ॥ १८ ॥
 स्थितोयमिति मत्वा तु प्रविष्टोहं दुरासदम् ॥ तं च मे मार्गमाणस्य गतः संवत्सरस्तदा ॥ १९ ॥
 स तु दृष्टो मया शत्रुरनिर्वेदाद्भयावहः ॥ निहतश्च मया तत्र सोसुरो बन्धुभिः सह ॥ २० ॥
 तस्यास्यात्तु प्रवृत्तेन रुधिरौघेण तद्विलम् ॥ पूर्णमासीदुराक्रामं स्तनतस्तस्य भूतले ॥ २१ ॥
 सूदयित्वा तु तं शत्रुं विक्रान्तं दुन्दुभेः सुतम् ॥ निष्क्रामन्नैव पश्यामि बिलस्य पिहितं मुखम् ॥ २२ ॥
 विक्रोशमानस्य तु मे सुग्रीवेति पुनः पुनः ॥ यदा प्रतिवचो नास्ति ततोऽहं भृशदुःखितः ॥ २३ ॥
 पादप्रहारैस्तु मया बहुभिस्तद्विदारितम् ॥ ततोऽहं तेन निष्क्रम्य पृथा पुरमुपागतः ॥ २४ ॥
 अत्रानेनास्मि संरुद्धो राज्यं प्रार्थयताऽऽत्मनः ॥ सुग्रीवेण मृशसेन विस्मृत्य भ्रातृसौहृदम् ॥ २५ ॥
 एवमुक्त्वा तु मां तत्र वल्लेणैकेन वानरः ॥ निर्वासयामास तदा वाली विगतसाध्वसः ॥ २६ ॥
 तेनाहमपविद्धश्च हृतदारश्च राघव ॥ तद्भयाच्च महीं कृत्स्ना क्रान्तेयं सवनार्णवा ॥ २७ ॥

लतया विशिष्य नोक्तं ॥ ११ ॥ प्रकृतीरिति मामुद्दि-
 श्य प्रकृत्यादीनाहेत्यर्थः ॥ १२—१९ ॥ अनिर्वेदात्
 अल्लेशात् ॥ २० ॥ भूतले भूविचरे । स्तनतः गर्जतः ।
 तत् पूर्वोक्तं । तस्य बिलं स्तनतः तस्य आस्यात्प्रवृ-
 त्तेन रुधिरौघेण पूर्णसत् दुराक्रममासीदितियोज-
 ना ॥ २१ ॥ दुन्दुभेः सुतं भ्रातरमित्यर्थः । यद्वा
 नायं मायावी मयपुत्रः किंतु दुन्दुभिपुत्रोऽन्येति

बोध्यम् । “पूर्वजो दुन्दुभेः सुतः” इति हि पूर्वमप्युक्तं ।
 पिहितमिति हेतुगर्भं । पिहितत्वान्मुखं न पश्या-
 मि ॥ २२ ॥ विक्रोशमानस्य आह्वयतः । “क्रुश
 आह्वाने रोदने च” इति धातुः ॥ २३ ॥ तत्
 बिलं । विदारितं कचित्सरन्धीकृतं । तेनपथा रन्ध्र-
 मार्गेण ॥ २४ ॥ अत्र बिले ॥ २५—२६ ॥ अप-

रहितदेशकर्तृकोत्कर्षप्राप्तिच्छया । शत्र्वाक्रमणनिवारणायेत्यर्थः ॥ १० ॥ ति० आपुरा युद्धाकाङ्क्षातिपूरकेणमया युद्धाकाङ्क्षी
 महासुरः मायावी मांसमाह्वयत । तत् बोधुष्माकं विदितं ॥ १३ ॥ शि० दुरासदं असुरातिरिक्तैः प्रवेष्टुमशक्यं विवरं । अहंप्रवि-
 ष्टः ॥ १९ ॥ रामानु० भूतले भुवोऽधस्तले । “अधस्वरूपयोरस्त्रीतलं” इत्यमरः । तत् प्रसिद्धं ॥ २१ ॥ ती० अत्रैकस्त-
 न्छन्दः प्रसिद्धपरः ॥ २२ ॥ स० “प्राचां” इतियोगविभागा “दूराद्धूतेच” इत्यादेवैकल्पिकत्वेन न सुग्रीवेत्यत्र श्रुतिसंप्रयुक्तप्रकृतिभा-
 वः ॥ नास्ति नासीत् ॥ २३ ॥ ती० यथाशब्दोवाक्यालङ्कारे ॥ २४ ॥ शि० सर्वांमहींक्रान्तवान् अस्मीतिशेषः । एतेन

[पा०] १ झ. कुद्धो. २ क. छ. झ. ट. युद्धाकाङ्क्षी. ३ क. ख. छ. झ. ट. तदापुरा. ४ क. ख. छ. झ. ट. तद्वाषितं.
 घ. ड. च. ज. न. तद्गर्जितं. ५ ग. तूर्णभ्राताहोष. ६ ड.—ट. समुपागतौ. ख. ग. घ. समनुद्भुतौ. क. समभिद्भुतौ.
 ७ क. ड.—ट. अभिद्भुतस्तु. ८ क. ड.—ट. विवेशसमहाबिलं. ९ ड.—ट. मत्वाहंप्रविष्टस्तु. १० क. ख. छ. झ.
 न. ट. तंमेमार्गयतस्तत्र. ११ ड.—ट. मयासद्यःससर्वैःसहबन्धुभिः. १२ छ. झ. तस्यैवच. १३ क. ड. छ. झ. ट.
 विक्रान्तंतमहंसुखं. च. ज. विक्रामन्तंमहासुरं. ख. ग. बलिनंदुन्दुभेः. ड. न. विक्रान्तंचमहासुरं. १४ च.—ट. निष्क्रामन्नेह.
 १५ ख. ड. छ. झ. ट. यतः. १६ ग. ड. च. ज. न. बहुशस्तद्विदारितं. क. ख. बहुभिस्सविदारितः. छ. झ. ट. बहु-
 मिःपरिपातितं. १७ ख. यज्ञात्. च. यथा. १८ ख.—च. ज. न. पुनरुपागतः. क. पुनरिहागतः. १९ क. ख. घ.—ट.
 तत्रानेन. २० छ. झ. ट. मृगयतात्मनः. घ. ड. च. ज. न. मार्गयतात्मनः. २१ क. ड.—ट. तदानिर्वासयामास.
 २२ छ. झ. ट. महींसर्वाक्रान्तवान्सवनार्णवां. ड. च. न. महींसर्वा.

ऋश्यमूकं गिरिवरं भार्याहरणदुःखितः ॥ प्रविष्टोऽस्मि दुराधर्षं वालिनः कारणान्तरे ॥ २८ ॥
 एतत्ते सर्वमाख्यातं वैरानुकथनं महत् ॥ अनागसा मया प्राप्तं व्यसनं पश्य राघव ॥ २९ ॥
 वालिनस्तु भयार्तस्य सर्वलोकाभयंकर ॥ कर्तुमर्हसि मे वीर प्रसादं तस्य निग्रहात् ॥ ३० ॥
 एवमुक्तस्तु तेजस्वी धर्मज्ञो धर्मसंहितम् ॥ वचनं वक्तुमारेभे सुग्रीवं प्रहसन्निव ॥ ३१ ॥
 अमोघाः सूर्यसंकाशा ममैते निशिताः शराः ॥ तस्मिन्वालिनि दुर्वृत्ते निपतिष्यन्ति वेगिताः ॥ ३२ ॥
 यावत्तं नाभिपश्यामि तव भार्यापहारिणम् ॥ तावत्स जीवेत्पापात्मा वाली चारित्रदूषकः ॥ ३३ ॥
 आत्मानुमानात्पश्यामि ममं त्वां शोकसागरे ॥ त्वामहं तारयिष्यामि कामं प्राप्स्यसि पुष्कलम् ॥ ३४ ॥
 तस्य तद्वचनं श्रुत्वा राघवस्यात्मनो हितम् ॥ सुग्रीवः परमप्रीतः सुमहद्वाक्यमब्रवीत् ॥ ३५ ॥
 इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये किष्किन्धाकाण्डे दशमः सर्गः ॥ १० ॥

एकादशः सर्गः ॥ ११ ॥

सुग्रीवेण रामबलपरीक्षणाय वालिबलप्रकारकथनोपक्रमः ॥ १ ॥ महिषाकृतिना दुन्दुभिनाश्रमाहासुरेण वीर्योत्सेका-
 द्युद्धायवालिनः समाह्वानम् ॥ २ ॥ वालिना बाहुयुद्धेन तन्मारणपूर्वकं तद्वात्रस्य मतङ्गाश्रमपरिसरेवेगाक्षेपणम् ॥ ३ ॥
 दूरापतनवेगेन महिषमुखोद्गतैरक्तविन्दुभिराकीर्णैः निजाश्रमे स्थेन मतङ्गमहर्षिणा वालिनस्तदीयानां च स्वाश्रमप्रवेश-
 क्रमेण प्राणवियोजनशैलीभवनप्रयोजकशापदानम् ॥ ४ ॥ सचिवमुखाद्विशापप्रकारं ज्ञातवतावालिना तदाप्रभृति ऋश्य-
 मूकप्रवेशवर्जनम् ॥ ५ ॥ एवं वालिबलवर्णनेन सह तेन दुष्प्रवेशत्वाद्ऋश्यमूकस्य स्वेनशरणीकरणोक्तिपूर्वकं वालिवधे संदिहा-
 नं सुग्रीवंप्रति लक्ष्मणेन रामेवालिबलधनप्रत्यायकनिवेदनचोदना ॥ ६ ॥ सुग्रीवेण प्रत्यायकनिवेदितेनरामेण दुन्दुभि-
 शरीरास्थो निजपादाङ्गुष्ठेन दशयोजनानन्तरदेशेक्षेपणम् ॥ ७ ॥ तावताप्यपरितुष्टेन सुग्रीवेण सालससकप्रदर्शनेन तेषुवालि-
 बलप्रकारनिवेदनपूर्वकमेकबाणेन तेष्वेकतमविदारणस्य स्वप्रत्यायकत्वोक्तिः ॥ ८ ॥

रामस्य वचनं श्रुत्वा हर्षपौरुषवर्धनम् ॥ सुग्रीवः पूजयांचक्रे राघवं प्रशशंस च ॥ १ ॥
 असंशयं प्रज्वलितैस्तीक्ष्णैर्मर्मातिगैः शरैः ॥ त्वं दहेः कुपितो लोकान्युगान्त इव भास्करः ॥ २ ॥

विद्धः ताडितः ॥ २७ ॥ कारणान्तरे मतङ्गशापनि-
 मिच्छेसति । वालिनो दुराधर्षं दुराक्रमं ॥ २८ ॥
 वैरानुकथनं वैरकारणाख्यानं ॥ २९ ॥ वालिनइति
 पञ्चमी ॥ ३०—३३ ॥ आत्मानुमानात् “आत्मवत्स-
 र्वभूतानि” इतिन्यायादित्यर्थः । तारयिष्यामि शोक-
 सागरादितिशेषः ॥ ३४—३५ ॥ इति श्रीगोविन्द-

राजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे मुक्ताहाराख्याने
 किष्किन्धाकाण्डव्याख्याने दशमः सर्गः ॥ १० ॥

अथ सुग्रीवो वालिवधक्षमं रामबलं परीक्षितुका-
 मस्तद्वलं दर्शयत्येकादशे—रामस्येत्यादि ॥ पूजयां-
 चक्रे अञ्जलिबन्धादिना । प्रशशंस तुष्टाव ॥ १-२ ॥

निर्वासितेपिसुग्रीवेऽनेकविधविघातयत्नकृतवानितिव्यक्तं । तेन तस्य महानपराधोव्यञ्जितः ॥ २७ ॥ शि० प्रहसन्निव प्रहसन्नेव
 ॥ ३१ ॥ ति० चारित्रदूषकः निषिद्धानिषिद्धज्ञानवत्त्वेसतिजीवतोप्रातुर्भार्यापहारात् । स० चारित्रं सदाचारः ॥ ३३ ॥
 ती० पुष्कलं सर्वं । पुष्कलं श्रेष्ठमित्यर्थः ॥ ति० आत्मानुमानात् अयंशोकाब्धिमग्नः रिपुहृतदारत्वात् मद्गतइत्यनुमानं बाढं
 प्राप्स्यसि भार्या पुष्कलं राज्यं च ॥ ३४ ॥ स० आत्मनोहितमिति रामदर्शनक्षणएव हितं स्वस्वैस्संबन्धजनायचजातप्राय-
 मितिषष्ठ्यास्पृश्यति । अन्यथा चतुर्थश्रूयतेतिज्ञेयं । यद्वा आत्मनास्वेन ऊहितं एवंरामोवदिष्यतीतितार्कितवचःश्रुत्वा ॥ ३५ ॥
 इतिदशमःसर्गः ॥ १० ॥

स० युगान्ते प्रलये । दहेः । दहेदितिपाठे युष्मद्योगेपिप्रथमपुरुषः । “लं देवशक्त्यां गुणकर्मयोनौ रेतस्त्वजायां कविरादधेऽजः”
 [पा०] १ ख. घ. वालिना. २ झ. ट. वालिनश्च. ३ क. ख. छ. सर्वभूतभयापह. छ. झ. ट. सर्वलोकभयापह.
 ४ क. छ. झ. ट. मुक्तस्स. ५ ख. धर्मवत्सलः. ६ ड. छ. ज. झ. ट. निशितामेशराइमे. क. ख. च. ज. ममेमे.
 ७ क. ड. छ.—ट. पतिष्यन्तिरुषान्विताः. घ. पतिष्यन्तिरुतान्विताः. ८ क. ड.—ट. नहिपश्येयं. ग. घ. नहिपश्यामि.
 ९ ग. तावज्जीवेत्सपापीयान्वाली. १० ड.—ट. मग्नस्त्वं. ११ छ. झ. ट. बाढं. ख. ड. च. ज. च. सुखं. १२ ड. छ. झ.
 ट. हर्षपौरुषवर्धनं. क. ख. राघवस्यमनोहितं.

वालिनः पौरुषं यत्तद्यच्च वीर्यं धृतिश्च या ॥ तन्ममैकमनाः श्रुत्वा विधत्स्व यदनन्तरम् ॥ ३ ॥
 समुद्रात्पश्चिमात्पूर्वं दक्षिणादपि चोत्तरम् ॥ कामत्यनुदिते सूर्ये वाली व्यपगतक्लमः ॥ ४ ॥
 अग्राण्यारुह्य शैलानां शिखराणि महान्त्यपि ॥ ऊर्ध्वमुत्क्षिप्य तरसा प्रतिगृह्णाति वीर्यवान् ॥ ५ ॥
 बहवः सारवन्तश्च वनेषु विविधा दुमाः ॥ वालिना तरसा भग्ना बैलं प्रथयताऽऽत्मनः ॥ ६ ॥
 [शृणु चापि रघुश्रेष्ठ विस्तरेण कथामिमाम्] ॥ ७ ॥
 महिषो दुन्दुभिर्नाम कैलासशिखरप्रभः ॥ [यथा संनिहितः पापो वालिना क्रूरकर्मणा] ॥ ८ ॥
 आसीन्महासुरः कश्चिदुन्दुभिर्नाम नामतः ॥ बलं नागसहस्रस्य धारयामास वीर्यवान् ॥ ९ ॥
 वीर्योत्सेकेन दुष्टात्मा वरदानाच्च मोहितः ॥ जगाम सुमहाकायः समुद्रं सरितां पतिम् ॥ १० ॥
 ऊर्मिमन्तमतिक्रम्य सागरं रत्नसंचयम् ॥ मंथं युद्धं प्रयच्छेति तमुवाच महार्णवम् ॥ ११ ॥
 ततः समुद्रो धर्मात्मा समुत्थाय महाबलः ॥ अब्रवीद्वचनं राजन्नसुरं कालचोदितम् ॥ १२ ॥
 समर्थो नास्मि ते दातुं युद्धं युद्धविशारद ॥ श्रूयतां चाभिधास्यामि यस्ते युद्धं प्रदास्यति ॥ १३ ॥
 शैलराजो महारण्ये तपस्विशरणं परम् ॥ शङ्करश्चशुरो नाम्ना हिमवानिति विश्रुतः ॥ १४ ॥
 गुहाप्रस्रवणोपेतो बहुकन्दरनिर्दरः ॥ स समर्थस्तव प्रीतिमतुलां कर्तुमाहवे ॥ १५ ॥
 तं भीत इति विज्ञाय समुद्रमसुरोत्तमः ॥ हिमवद्रनमार्गं च्छच्छरश्चापादिव च्युतः ॥ १६ ॥
 ततस्तस्य गिरेः श्वेता गजेन्द्रविपुलाः शिलाः ॥ चिक्षेप बहुधा भूमौ दुन्दुभिर्विर्ननाद च ॥ १७ ॥
 ततः श्वेताम्बुदाकारः सौम्यः प्रीतिकराकृतिः ॥ हिमवानब्रवीद्वाक्यं स्व एव शिखरे स्थितः ॥ १८ ॥

पौरुषं बलं । अनन्तरं यत्कर्तव्यं तद्विधत्स्व ॥ ३ ॥
 समुद्रादिति । “ ब्राह्मे मुहूर्त उत्थाय ” इति ब्राह्म-
 मुहूर्तस्य सन्ध्याकर्मकालत्वेन तस्मिन्नुत्थाय अनुदिते
 सूर्येसन्ध्याकर्मकरणार्थं पश्चिमात्समुद्रात्पूर्वसमुद्रं
 दक्षिणात्समुद्रादुत्तरं समुद्रंचव्यपगतक्लमःसन्क्रामति ।
 इदं व्यक्तमुत्तरकाण्डे । तारः—“चतुर्थ्योपिसमुद्रेभ्यः
 सन्ध्यामन्वात्यरावण । इमं मुहूर्तमायातिवाली तिष्ठ
 मुहूर्तकं ” इति ॥ ननु कथं चतुर्थ्येकसन्ध्याक-
 रणं । उच्यते । एकस्मिन्स्तटाकेपार्श्वभेदइव स्थानाच-
 मनार्घ्यप्रदानजपानां कर्तुं शक्यत्वात् ॥ ४ ॥ अग्रा-

णीति । कंतुकानीवेति भावः ॥ ५ ॥ बहव इति ।
 मक्षिकोत्सारणरीत्येति भावः । सारवन्तः स्थिरांश-
 वन्तः । “ सारोबलेस्थिरांशेच ” इत्यमरः ॥ ६ ॥
 कैलासशिखरप्रभः । तदाकार इत्यर्थः ॥ ७-९ ॥
 वीर्योत्सेकेन वीर्यगर्वेण । दुष्टात्मा दुर्बुद्धिः । अति-
 क्रम्यजगाम । पूर्वकालेनविवक्षितः । आक्रामन्
 जगामेत्यर्थः ॥ १०-११ ॥ समुत्थाय पुरुषवेषेणो-
 त्थाय ॥ १२-१३ ॥ परं तपस्विशरणं तपस्विनांपर-
 मावासस्थानं । नित्यनपुंसकं ॥ १४ ॥ प्रस्रवणं

इतिवत्संभवति । विस्तृतंचैतत्प्राक् ॥ २ ॥ स० अनुभूतप्रातृप्रभावस्यकपेर्ममचाल्पतोविज्ञप्तिंशृण्वितिप्रातृपराक्रमंकथयति—
 वालिनइति । पौरुषं शारीरबलं । ममसकाशात् । ति० वीर्यं परसंहारशक्तिः । धृतिः रणेधैर्यं ॥ ३ ॥ रामानु० अनुदि-
 तेसूर्येइत्युत्तरावधिरभिहितः । पूर्वावधिस्तु—“ब्राह्मेमुहूर्तउत्थाय”इत्यनुष्ठानाङ्गत्वेनविहितःकालः ॥ ४ ॥ ति० महिषः तद्रूप-
 धरः ॥ ८ ॥ शि० नागसहस्रस्य गजसहस्रस्य ॥ ९ ॥ वि० समुद्रमतिक्रम्य अविगणय्य । तं तदधिष्ठातृदेवतां ॥ स० रत्नानांसं-
 चयोयस्मिन्सः । अथवा रत्नानिसंचीयन्तेऽनेनेतिरत्नसंचयस्तं ॥ ११ ॥ स० प्रीतिकराकृतिः नम्रतादिभिःप्रीतिकृदाकारः ॥ १८ ॥

[पा०] १ क. ड. च. ज. अ. ट. तदनन्तरं. २ ख. घ. पूर्वात्. ३ ख. घ. चोत्तरात्. ४ छ. झ. ट. मुत्पात्य.
 ५ क. बलंदर्शयतात्मनः. ज. बलजिज्ञासयात्मनः. ६ इदमर्थे ज. पाठेदृश्यते. ७ ज. वीर्यवान्सुमहाबलः. ८ कुण्ड-
 लितमिदमर्धद्वयं ज. पाठेदृश्यते. ९ क. ख. ग. झ. ट. सवीर्योत्सेकदुष्टात्मा. घ. सवीर्योत्सिक्तदुष्टात्मा. १० क. ख. ग.
 ड.—ट. मम. ११ झ. ट. लभिधास्यामि. १२ छ. झ. ट. महाप्रस्रवणो. १३ ग. घ. ड. छ. ज. झ. ट. निर्दरः. १४ ख.
 दातुमाहवे. छ. झ. ट. कर्तुमर्हति. १५ छ. झ. मागम्यशरः. १६ च. छ. ज. गिरेश्चैव. १७ झ. ट. गजेन्द्रप्रतिमाः.
 च. ज. नरेन्द्रविपुलाः. १८ ग. ननादह.

क्लेष्टमर्हसि मां न त्वं दुन्दुभे धर्मवत्सल ॥ रणकर्मस्वकुशलस्तपस्विशरणं ह्यहम् ॥ १९ ॥
 तस्य तद्वचनं श्रुत्वा गिरिराजस्य धीमतः ॥ उवाच दुन्दुभिर्वाक्यं रोषात्संरक्तलोचनः ॥ २० ॥
 यदि युद्धेऽसमर्थस्त्वं मद्भयाद्वा निरुद्यमः ॥ तैमाचक्ष्व प्रदद्यान्मे योऽद्य युद्धं युयुत्सतः ॥ २१ ॥
 हिमवानब्रवीद्वाक्यं श्रुत्वा वाक्यविशारदः ॥ अनुक्तपूर्वं धर्मात्मा क्रोधात्तमसुरोत्तमम् ॥ २२ ॥
 वाली नाम महाप्राज्ञः शैकतुल्यपराक्रमः ॥ अध्यास्ते वानरः श्रीमान्किष्किन्धामतुल्यप्रभाम् ॥ २३ ॥
 स समर्थो महाप्राज्ञस्तव युद्धविशारदः ॥ द्वन्द्वयुद्धं मंहदातुं नमुचेरिव वासवः ॥ २४ ॥
 तं शीघ्रमभिगच्छ त्वं यदि युद्धमिहेच्छसि ॥ स हि दुर्धर्षणो नित्यं शूरः समरकर्मणि ॥ २५ ॥
 श्रुत्वा हिमवतो वाक्यं क्रोधाविष्टः सदुन्दुभिः ॥ जगाम तां पुरीं तस्य किष्किन्धां वालिनस्तदा ॥ २६ ॥
 धारयन्माहिषं रूपं तीक्ष्णशङ्खो भयावहः ॥ प्रावृषीव महामेघस्तोयपूर्णो नभस्तले ॥ २७ ॥
 तैस्तद्द्वारमार्गम्य किष्किन्धाया महाबलः ॥ ननर्द कम्पयन्भूमिं दुन्दुभिर्दुन्दुभिर्यथा ॥ २८ ॥
 समीपस्थान्दुमान्भञ्जन्वसुधां दारयन्बुरैः ॥ विषाणेनोल्लिखन्दर्पात्तद्वारं द्विरदो यथा ॥ २९ ॥
 अन्तःपुरगतो वाली श्रुत्वा शब्दममर्षणः ॥ निष्पपात सह स्त्रीभिस्ताराभिरिव चन्द्रमाः ॥ ३० ॥
 मितं व्यक्ताक्षरपदं तमुवाचाथ दुन्दुभिम् ॥ हरीणामीश्वरो वाली सर्वेषां वनचारिणाम् ॥ ३१ ॥
 किमर्थं नगरद्वारमिदं रुद्धा विनर्दसि ॥ दुन्दुभे विदितो मेऽसि रक्ष प्राणान्महाबल ॥ ३२ ॥
 तस्य तद्वचनं श्रुत्वा वानरेन्द्रस्य धीमतः ॥ उवाच दुन्दुभिर्वाक्यं रोषात्संरक्तलोचनः ॥ ३३ ॥
 न त्वं स्त्रीसन्निधौ वीर वचनं वक्तुमर्हसि ॥ मम युद्धं प्रयच्छाद्य ततो ज्ञास्यामि ते बलम् ॥ ३४ ॥
 अथवा धारयिष्यामि क्रोधमद्य निशामिमाम् ॥ गृह्यतामुदयः स्वैरं कामभोगेषु वानर ॥ ३५ ॥

निर्झरः । निर्दराः विदीर्णपाषाणरन्ध्राणि ॥ १५-२० ॥
 त्वं युद्धासमर्थो यदि यदि वा समर्थोपि मद्भयान्निरु-
 द्यमः उभयथापिनत्वांयोत्स्यामीत्यर्थः । युयुत्सतः
 योद्धुमिच्छतः ॥ २१ ॥ अनुक्तपूर्वं इतः पूर्वकेनाप्य-
 नुक्तं वाक्यं । अतएवक्रोधात् ॥ २२-२३ ॥ दातुं
 समर्थ इत्यन्वयः ॥ २४-२७ ॥ तद्वारं किष्किन्धा-
 द्वारं । विषाणेन उल्लिखन् उद्भिन्दन् ॥ २८-२९ ॥

सहस्त्रीभिरिति । मदातिरेकादितिभावः ॥ ३० ॥
 व्यक्तान्यक्षराणियेषु तानि व्यक्ताक्षराणि पदानि
 यस्मिन्कर्मणि तद्व्यक्ताक्षरपदमितिक्रियाविशेषणं ।
 वनचारिणां भङ्गकादीनां ॥ ३१-३३ ॥ स्त्रीस-
 न्निधौ वचनं । स्त्रीजनभ्रामकंवचनमित्यर्थः ॥ ३४ ॥
 उदयः सूर्योदयः । गृह्यतां अवधित्वेन गृह्यतां ॥ ३५ ॥

स० शरणगन्तृत्वेनशरणवान् । अर्शआद्यच् । शरणागतइतियावत् । तपस्विशरणइत्येकपदत्वेनकचित्पाठः ॥ शि० तपस्विशरणः
 तपस्विनएवशरणानिरक्षकायस्यसोहमसि ॥ १९ ॥ ति० अनुक्तपूर्वं इतः पूर्वोक्तः युद्धदातायस्यतमसुरं ॥ अनुक्तपूर्वं अन्यं-
 गच्छेतिकदाप्यनुक्तं । क्रोधआतः स्वीकृतोयेनसक्रोधात्तस्तं ॥ २२ ॥ ति० एकस्सशब्दः प्रसिद्धपराक्रमार्थकः ॥ २४ ॥ ति० मेविदितोसि
 मयाज्ञातबलोसि । अतःप्राणात्रक्षस्व ॥ शि० विदितोसीत्यनेन तत्पराक्रमस्याल्पत्वंचनितं ॥ ३२ ॥ ती० गृह्यतां अवधित्वेनगृह्यतां ।
 सूर्योदयपर्यन्तंभ्रयादिभोगाननुभवेतिभावः ॥ ति० स्त्रीसमूहगतोयुद्धाद्यनाह्रातव्यइतिस्मृत्वापक्षान्तरमाह—अथवेति ॥ ३५ ॥

[पा०] १ ठ. स्तपस्वी. २ ड.—ट. शरणोह्यहं. ३ ज. ततस्तद्वचनं. ४ ग. ड. झ. अ. ट. क्रोधात्संरक्त. ज. क्रोधसंरक्त.
 छ. क्रोधात्माक्रोधवत्सलः. क. कोपात्संरक्त. ५ घ. ममाचक्ष्व. ६ झ. ट. योहि. ७ ट. मसुरेश्वरं. ८ ख. ड. छ.—ट. शकपुत्रः
 प्रतापवान्. ९ ख. ज. मतुलप्रभः. १० छ. झ. ज. ट. सदातुंते. ११ क. च.—झ. ट. दुर्धर्षणो. १२ ड. च. ज. ज.
 संप्रामकर्मणि. १३ ड.—ट. कोपाविष्टः. १४ क. ख. ड.—ट. वेषं. १५ क. ख. ड.—ज. ततस्तुद्वारं. १६ ट. मागस्य.
 १७ क. ग. ड. च. ज.—ट. समीपजान्. १८ क. ख. ड.—ट. तमुवाचस. १९ छ. झ. ड. विनर्दसे. २० क. कोपात्संरक्त.
 ख. घ.—ट. क्रोधात्संरक्त. ग. क्रोधसंरक्त. २१ ख. ड. च. ज. कित्वं. २२ क. ख. ड. च. ज. वक्तुमिच्छसि. २३ क. ख.
 च. ज. प्रयच्छस्वं.

दीयतां संप्रदानं च परिष्वज्य च वानरान् ॥ सर्वशाखामृगेन्द्रस्त्वं संसादय सुहृज्जनान् ॥ ३६ ॥
 सुदृष्टां कुरु किष्किन्धां कुरुष्वात्मसमं पुरे ॥ क्रीडस्व च सह स्त्रीभिरहं ते दर्पनाशनः ॥ ३७ ॥
 यो हि मत्तं प्रमत्तं वा सुप्तं वा रहितं भृशम् ॥ हन्यात्स भ्रूणहा लोके त्वद्विधं मदमोहितम् ॥ ३८ ॥
 स ग्रहस्याब्रवीन्मन्दं क्रोधात्तमसुरोत्तमम् ॥ विसृज्य ताः स्त्रियः सर्वास्ताराप्रभृतिकास्तदा ॥ ३९ ॥
 मैत्तोऽयमिति मा मंस्था यद्यभीतोसि संयुगे ॥ मदोयं संप्रहारेऽस्मिन्वीरपानं समर्थ्यताम् ॥ ४० ॥
 तमेवमुक्त्वा संक्रुद्धो मालामुत्क्षिप्य काञ्चनीम् ॥ पित्रा दत्तां महेन्द्रेण युद्धाय व्यवतिष्ठत ॥ ४१ ॥
 विषाणयोर्गृहीत्वा तं दुन्दुभिं गिरिसन्निभम् ॥ आविध्यत तदा वाली विन्दन्कपिकुञ्जरः ॥ ४२ ॥
 वाली व्यापातयाञ्चके ननर्द च महास्वनम् ॥ श्रोत्राभ्यामथ रक्तं तु तस्य सुस्राव पात्यतः ॥ ४३ ॥
 तयोस्तु क्रोधसंरम्भात्परस्परजयैषिणोः ॥ युद्धं समभवद्भोरं दुन्दुभेर्वानरस्य च ॥ ४४ ॥
 अयुध्यत तदा वाली शक्रतुल्यपराक्रमः ॥ मुष्टिभिर्जानुभिश्चैव शिलाभिः पादपैस्तथा ॥ ४५ ॥
 परस्परं घ्नतोस्तत्र वानरासुरयोस्तदा ॥ आसीददसुरो युद्धे शक्रसूनुर्व्यवर्धत ॥ ४६ ॥
 व्यापारवीर्यधैर्यैश्च परिक्षीणं पराक्रमैः ॥ तं तु दुन्दुभिर्मुत्पाद्य धरण्यामभ्यपातयत् ॥ ४७ ॥
 युद्धे प्राणहरे तस्मिन्निष्पिष्टो दुन्दुभिस्तदा ॥ [स्रोतोभ्यो बहुरक्तं तु तस्य सुस्राव पात्यतः ॥]
 पपात च महाकायः क्षितौ पञ्चत्वमागतः ॥ ४८ ॥
 [तस्मिन्पञ्चत्वमापन्ने वाली क्रोधेन चान्वितः ॥ तत्कायं लोष्ठवत्क्षेप्तुमारब्धो वीर्यवांस्तदा ॥ ४९ ॥]

संप्रदानं देयद्रव्यं । वानरान् बन्धून् । परिष्वज्य
 तेभ्यः संप्रदानं दीयतां । चरमकालदानं दीयतामि-
 त्यर्थः । संसादय कंचिदपिकालसंगच्छस्व । आत्म-
 समं राजानमित्यर्थः । क्रीडस्व क्रीड । अद्येतिशेषः ।
 दर्पनाशनः । पश्चादिति शेषः ॥ ३६—३७ ॥ मत्तं
 मधुपानादिना मत्तं । प्रमत्तं अनवहितं । रहितं
 आयुधादिशून्यं । त्वद्विधं त्वामिवस्त्रीमध्यगतं । मद-
 मोहितं मदनमोहितं । यो हन्यात्सः भ्रूणहा गर्भव-
 धकृत् ॥ ३८ ॥ मन्दं ग्रहस्य धर्मान्वितवाक्यत्वादिति
 भावः । ताः विसृज्याब्रवीत् ॥ ३९ ॥ संयुगे यद्य-
 भीतोसि तदा अयं मत्त इति मा मंस्थाः । अयं मदः ।
 अस्मिन् संप्रहारे युद्धे । वीरपानं समर्थ्यतां वीरपानं

कृतमिति मन्यतां । वीरपानं नाम युद्धोपक्रमे उत्साहव-
 र्धनायवीरैः क्रियमाणं पानं ॥ ४० ॥ उत्क्षिप्यं असंयो-
 रुपरि विन्यस्य । एतत्काञ्चनमालाधारणकालेयः पुरो
 युद्धायागच्छति तस्यबलं सर्वं तवैव भविष्यतीति महे-
 न्द्रेण दत्तामित्यर्थः । व्यवतिष्ठत व्यवतिष्ठत ॥ ४१ ॥
 आविध्यत अभ्रामयत् ॥ ४२ ॥ व्यापातयाञ्चके
 भूमौपातयामास । अथ पात्यतः पात्यमानस्य श्रोत्रा-
 भ्यांरक्तसुस्राव । श्रोत्रमूलविषाणपीडनादितिभावः
 ॥ ४३ ॥ क्रोधसंरम्भात् क्रोधवेगात् ॥ ४४—४५ ॥
 घ्नतोः सतोः ॥ ४६—४७ ॥ प्राणहरे तस्मिन् युद्धे
 निष्पिष्टो दुन्दुभिः । पञ्चत्वं भूतानां पृथग्भावं ।
 मरणमिति यावत् । आगतः प्राप्तः । पपात

ति० संसाधय आमन्त्रयस्व । ती० संप्रदानं युद्धं ॥ स० क्रीडस्वेतिपदव्यत्ययेन पुनः क्रीडां कुर्यामित्याशानाशासनीयेतिद्योत्यते
 ॥ ३६ ॥ ति० सुदृष्टां पुनर्दर्शनासंभवात् । आत्मसमं पुत्रादिकं ॥ ३७ ॥ रामानु० मदमोहितं स्त्रीभोगार्थमधुपानमदादितिकर्त-
 व्यतामूढं ॥ ३८ ॥ स० व्यापादयाञ्चके संहतवान् । एष्यन्निश्चयेनेयमुक्तिः ॥ यद्वा व्यापादनं पाश्चात्यपादपूर्वकंयापनं ॥ ४३ ॥ ति०
 हीनः हीनबलः ॥ ४६ ॥ ति० उद्यम्य हस्ताभ्यामूर्ध्वीकृत्य । उत्साहेतिपाठे उत्पाटितविषाणंकृत्वेत्यर्थः ॥ ४७ ॥ ति० स्रोतोभ्यः

[पा०] १ घ.—ट. संसाधयसुहृज्जनं. २ क. घ. च. ज. न. सुहृष्टां. ३ छ. झ. भर्त्ता. घ. स्त्रीभोगरहितं. ख.
 सुप्तंवाव्यथितं. ४ झ. ट. मसुरेश्वरं. ५ ड. च. ज. न. मत्तोहमिति. ६ क. ख. ड. च. ज. न. विन्दन्. ७ क. ग. छ. झ.
 वालीव्यापादयाञ्चके. ८ ड. च. ज. न. बहुसुस्राव. ९ ग. आविध्यत. १० घ. ततो. ११ क.—ज. न. ट. आसीद्दीनोसुरो.
 झ. आसीद्दीनोसुरो. १२ ख. परिक्षीणपराक्रमं. १३ झ. सुद्यम्य. १४ इदमर्थं क. ग. घ. छ. झ. ट. पाठेषुदृश्यते.
 १५ छ. झ. महाबाहुः. १६ अर्थश्लोकः ख. पाठेषुदृश्यते.

तं तोलयित्वा बाहुभ्यां गतसत्त्वमचेतनम् ॥ चिक्षेप बैलवान्वाली वेगेनैकेन योजनम् ॥ ५० ॥

तस्य वेगप्रविद्धस्य वैक्रात्क्षतजबिन्दवः ॥ प्रपेतुर्मारुतोत्क्षिप्ता मतङ्गस्याश्रमं प्रति ॥ ५१ ॥

तान्दृष्ट्वा पतितस्तस्य मुनिः शोणितविप्रुषः ॥ कुंद्धस्तत्र महाभागश्चिन्तयामास को न्वयम् ॥ ५२ ॥

येनाहं सहसा स्पृष्टः शोणितेन दुरात्मना ॥ कोयं दुरात्मा दुर्बुद्धिरकृतात्मा च बालिशः ॥ ५३ ॥

इत्थुक्त्वाथ विनिष्क्रम्य ददर्श मुनिपुङ्गवः ॥ महिषं पर्वताकारं गतासुं पतितं भुवि ॥ ५४ ॥

स तु विज्ञाय तपसा वानरेण कृतं हि तत् ॥ उत्सर्ज्य महाशापं क्षेप्तारं वालिनं प्रति ॥ ५५ ॥

इह तेनाप्रवेष्टव्यं प्रविष्टस्य वधो भवेत् ॥ वनं मत्संश्रयं येन दूषितं रुधिरस्रवैः ॥

संभ्रमाः पादपाश्वेमे क्षिपतेहासुरीं तनुम् ॥ ५६ ॥

संमन्ताद्योजनं पूर्णमाश्रमं मामकं यदि ॥ आगमिष्यति दुर्बुद्धिर्व्यक्तं स नभविष्यति ॥ ५७ ॥

ये चापि सचिवास्तस्य संश्रिता मामकं वैनम् ॥ न च तैरिह वस्तव्यं श्रुत्वा यान्तु यथासुखम् ॥ ५८ ॥

येदि तेपीह तिष्ठन्ति शपिष्ये तानपि ध्रुवम् ॥ वनेऽस्मिन्मामके नित्यं पुत्रवर्त्परिरक्षिते ॥

पत्राङ्कुरविनाशाय फलमूलाभवाय च ॥ ५९ ॥

दिवसश्चास्य मर्यादा यं द्रष्टा श्वोस्मि वानरम् ॥ बहुवर्षसहस्राणि स वै शैलो भविष्यति ॥ ६० ॥

ततस्ते वानराः श्रुत्वा गिरं मुनिसमीरिताम् ॥ निश्चक्रमुर्वनात्तस्मात्तान्दृष्ट्वा वालिरब्रवीत् ॥ ६१ ॥

किं भवन्तः समस्ताश्च मतङ्गवनवासिनः ॥ मत्समीपमनुप्राप्ता अपि स्वस्ति वनौकसाम् ॥ ६२ ॥

ततस्ते कारणं सर्वं तदा शापं च वालिनः ॥ शशंसुर्वानराः सर्वे वालिने हेममालिने ॥ ६३ ॥

॥ ४८—४९ ॥ तोलयित्वा चालयित्वा । एकेनवेगेन एकप्रयत्नेन ॥ ५० ॥ वेगप्रविद्धस्य वेगेनक्षिप्तस्य ॥ ५१ ॥ शोणितविप्रुष इति पुल्लिङ्गत्वमर्ष । तत्र शोणितबिन्दुविषये । कुद्धः सन् कोन्वयमिति चिन्तयामास ॥ ५२ ॥ कोन्वयमित्येतद्विवृणोति—येनेति ॥ स्पृष्टः अन्तर्भावितपण्यर्थः । दुरात्मा दुःस्वभावः । अतएव दुर्बुद्धिः । अकृतात्मा अवशीकृतान्तःकरणः । बालिशः मूर्खः ॥ ५३—५४ ॥ तपसा

तपोमाहात्म्येन ॥ ५५ ॥ अप्रवेष्टव्यं न प्रवेष्टव्यमित्यर्थः । संभ्रमा इति । आसुरीतनुमिह क्षिपतेत्यन्वयः ॥ ५६ ॥ स नभविष्यति नश्यतीत्यर्थः ॥ ५७ ॥ तस्य वालिनः ॥ ५८ ॥ अस्मिन्वने पत्राङ्कुरविनाशाय फलमूलाभवायच यदीहतिष्ठन्तीत्यन्वयः ॥ ५९ ॥ अस्य शापस्य । एकोयं दिवसो मर्यादा । श्वः परेशुः । यं द्रष्टास्मि सः शैलो भविष्यति ॥ ६० ॥ गिरं शापं ॥ ६१ ॥ वनौकसां वानरेभ्यः ॥ ६२ ॥ कारणं

नासादिद्वारेभ्यः ॥ ४८ ॥ ति० तोलयित्वा हस्तग्रहणेनभारंजाला । योजनंतावदूरं ॥ शि० एकेन अल्पेन । वेगेन योजनंचिक्षेप ॥ ५० ॥ ति० तस्यविप्रुषःकर्तारं कोन्वयमितिचिन्तयामास ॥ स० विप्रुषइतिषष्ठी । तत्संबन्धिनः तान्बिन्दून् । यद्वा बिन्दवोत्रकिञ्चिद्धनाः । विप्रुषस्त्वल्पीयांसः ॥ ५२ ॥ ति० शापमेवहेतूपन्यासपूर्वमाह—वनेइति । फलाद्यभावाय तत्राशाय ।

[पा०] १ ख. सतोलयित्वा. २ क. मचेतसं. ३ ख. ग. च.—ट. वेगवान्वाली. ४ क. मुखात्क्षतज. ५ तान्दृष्ट्वेत्यर्थानन्तरं क. ड. च. ज. पाठेषु. मतङ्गश्चमहाप्राज्ञःकुद्धःकस्येतिचाब्रवीत्. इत्यर्थेदृश्यते. ६ ख. ड.—ट. स्तत्र. ७ ड.—ट. कुद्धस्तस्य. ८ ख. ग. येनायमाश्रमस्पृष्टः. ९ ग. सबालिशः. १० छ. झ. ट. इत्युक्त्वा. क. ड. च. ज. व. इत्युक्त्वाच. ख. इत्युक्त्वाथाभि. ११ क.—ट. ददशेमुनिसत्तमः. १२ ख. वानरेन्द्रकृतंमहत्. ड. च. ज. व. वानरेन्द्रकृतंहि. छ. वानरेणहृतंहि. १३ ग. तदाशापं. १४ छ. झ. ट. वानरं. १५ ग. मत्संश्रितं. ड. ज. व. महत्स्वकं. १६ छ. झ. ट. क्षिपतापादपाश्वेमेसंभ्रमाश्चासुरीं. १७ क. ड. च. ज. व. क्षिपताह्यासुरीं. १८ छ. झ. ट. समन्तादाश्रमपूर्णयोजनं. १९ ग. ड. छ. झ. व. ट. आकमिष्यति. २० क. ख. ड.—ट. चास्यसचिवाःकेचित्. २१ व. यदि. २२ छ. झ. ट. तेषिवायदि. ड. च. ज. व. यदितेचेह. २३ ख. ग. त्परिपालिते. २४ क. ग. छ. झ. व. ट. श्वाय. ड. च. ज. श्वात्र. २५ ड. छ. झ. ट. तथा.

एतच्छ्रुत्वा तदा वाली वचनं वानरेरितम् ॥ स महर्षि तदासाद्य याचते स कृताञ्जलिः ॥ ६४ ॥
 महर्षिस्तमनादृत्य प्रविवेशाश्रमं तदा ॥ शौपधारणभीतस्तु वाली विह्वलतां गतः ॥ ६५ ॥
 ततः शापभयाद्भीत ऋक्ष्यमूकं महागिरिम् ॥ प्रवेष्टुं नेच्छति हरिर्द्रष्टुं वापि नरेश्वर ॥ ६६ ॥
 तस्याप्रवेशं ज्ञात्वाऽहर्भिदं राम महावनम् ॥ विचरामि सहामात्यो विषादेन विवर्जितः ॥ ६७ ॥
 एषोऽस्थिनिचयस्तस्य दुन्दुभेः संप्रकाशते ॥ वीर्योत्सेकान्निरस्तस्य गिरिर्कूटोपमो महान् ॥ ६८ ॥
 इमे च विपुलाः सालाः सप्त शाखावलम्बिनः ॥ यत्रैकं घटते वाली निष्पन्नयितुमोजसा ॥ ६९ ॥
 एतदस्यासमं वीर्यं मया राम प्रकीर्तितम् ॥ कथं तं वालिनं हन्तुं समरे शक्यसे नृप ॥ ७० ॥
 तथा भ्रुवाणं सुग्रीवं प्रहसंलक्ष्मणोऽब्रवीत् ॥ कस्मिन्कर्मणि निर्वृत्ते श्रद्धया वालिनो बधम् ॥ ७१ ॥
 तमुवाचाथ सुग्रीवः सप्त सालानिमानपुरा ॥ एवमेकैकशो वाली विव्याधाथ स चासकृत् ॥ ७२ ॥
 रामोऽपि दारयेदेषां बाणेनैकेन चेद्भुमम् ॥ वालिनं निहतं मन्ये दृष्ट्वा रामस्य विक्रमम् ॥ ७३ ॥
 हतस्य महिषस्यास्थि पादेनैकेन लक्ष्मण ॥ उद्यम्याथ प्रक्षिपेच्चत्तरसा द्वे धनुःशते ॥ ७४ ॥

दुन्दुभिपतनं ॥ ६३—६४ ॥ विह्वलतां गत इति ।
 जगामेतिशेषः ॥ ६५—६७ ॥ अस्थिनिचयः शुष्क-
 कायइतियावत् ॥ ६८ ॥ विपुलाः स्थूलाः । शाखाव-
 लम्बिनः लम्बितशाखाः । शाखावृत्तत्वेन दुर्ज्ञेयलक्ष्या
 इत्यर्थः । यत्र सालेषु एकं सालं । ओजसा नतुध-
 नुषा । निष्पन्नयितुं निर्गतशरपत्रं कर्तुं । घटते शक्नोति ।
 एकंसालं भित्त्वा शरोनिष्पन्नं यथातथा वृक्षान्तरास-
 क्तमूलंगच्छति तथावेदुंसमर्थइत्यर्थः । धनुर्विना केव-
 लबाणेन एकंसालं विध्यतीत्यर्थः । यद्वा वेदुंशक्तः
 नतु कदाचित्तथाकृतवानिति घटतइतिपदेनव्यज्यते ।
 एवमुत्तरत्रापि योज्यं । यद्वा स्वजातिविरुद्धत्वेनयुद्धे

धनुर्ग्रहणाभावेपि लीलार्थं धनुरस्तीतिध्येयम्
 ॥ ६९—७० ॥ कस्मिन्निति । मुहूर्तेनचतुःसमुद्रग-
 मने उत्क्षिप्तपर्वतशिखरग्रहणे दुन्दुभिकायोत्क्षेपणे
 सालभेदेनेवेत्यर्थः ॥ ७१ ॥ पुरा वाली इमान् सप्त
 सालान् । विव्याध । अथच अनन्तरमपि । एवमे-
 कैकशः असकृद्विव्याधेति योजना । यद्वा सवाली
 एवंविधानिमान्सप्त सालान् एकैकशः पुरा विव्याध ।
 अनन्तरमप्यसकृद्विव्याध । एषां मध्ये एकं द्रुमं
 एकेन बाणेन यदि विदारयेत् तदा तादृशं विक्रमं
 दृष्ट्वा वालिनं निहतं मन्ये । उद्यम्य अङ्गुष्ठेनोत्क्षिप्य ।
 द्वे धनुःशते धनुःशतद्वयदूरं । धनुर्नाम चतुर्हस्तमानं ।

जायन्तेत्यतः अतःशपिष्यामि ॥ ५९ ॥ वि० याचतेस्य अयाचत । शापमोक्षमितिशेषः ॥ ६४ ॥ ति० शापधारणेन शाप-
 विषयदोषज्ञानेन । स० शापकारणभीतः शापकारणस्वदोषभीतः ॥ ६५ ॥ स० शापेनभयमातयतिप्रापयतीतिशापभयात्
 मुनिः तस्माद्भीतः शापभयाद्भीतः ॥ ६६ ॥ ति० विपुलाः विशालमूलस्कन्धाः । शाखावलम्बिनः प्रशस्तबहुशाखान्वतः । यत्र
 येषु । एकं एककालमेव । वाली ओजसा ओजोयुक्तकंपनेन । सर्वान्निष्पन्नयितुं पत्रहीनान्कर्तुं घटते चेष्टते । तइमेसप्तसाला इत्यर्थः ।
 अनेनवायोरप्यधिकं बलं सूचितं । नहिवायोर्युगपत्कंपनेनसकलार्द्रपत्रपातनं कचिद्दृष्टं । कश्चित्तु निष्पन्नयितुं निष्पन्नीकर्तुमित्यर्थः ।
 एकंसालं शरेण भित्त्वा शरोनिष्पन्नं यथागच्छतितथाकर्तुं अतिव्यथयितुमिति यावत् । “ सपत्रनिष्पन्नादतिव्यथने ” इति शास्त्रात् ।
 अप्राकृतकपिलाच्चबाणव्यापारस्यापिसंभवइतिव्याचख्यौ ॥ ६९ ॥ प्रहसन् भगवद्वीर्याज्ञानादेवंवादइतिहासः ॥ ७१ ॥ ती० पुरा
 सवाली इमान् पुरतःस्थितान् सप्तसालान् एकैकशः एकमेकं विव्याध । अथच अनन्तरं । एवं पूर्वोक्तप्रकारेणासकृद्विव्याधेति
 संबन्धः । एतेषुसालेषु एकंपूर्वभित्त्वा तत्रखानितंशरं समुद्धृत्यतस्मिन्नन्त्रेपुनरन्यंशरंनिधाय तमपिसमुद्धृत्य तथाऽन्यं विव्याध एव-
 मसकृदेताञ्छिद्रीकृतवानितिवाक्यार्थः ॥ ति० एवमुक्तप्रकारेण एकैकशः एकैकस्मिन्काले सप्तापि सः वाली । असकृद्विव्याध
 पीडितवान् । आर्षपरस्मैपदं । सकृत्कृतेःकाकतालीयलव्युदासायासकृदिति । विव्याधेतिपाठान्तरं ॥ ७२ ॥ ति० एकेनबाणेन
 एषामेकं द्रुममपिचेन्निदारीयेत् तदापि वालिनं निहतं मन्ये । तद्वधयोग्यतासंभावनयेतिभावः ॥ पादेन अस्थोहस्तेनस्पर्शयोग्यत्वात् ।

[पा०] १ ग. ट. तंमहर्षि. २ क. ख. च. तमासाद्य. छ.—ग. समासाद्य. ३ ख. प्रविवेशस्वमाश्रमं. ४ ड. छ.—ट.
 प्रति. ५ ठ. शापकारण. ६ क. मिमंराममहागिरि. ७ क. ख. घ. चवर्जितः. ८ क. ख. ड.—ट. कूटनिभो. ९ छ. झ. ट.
 प्रकाशितं. १० छ. वधे. ११ झ. विव्याधाथ. १२ ग. घ. झ. ट. रामोनिदारीयेदेषां. १३ क. ख. ग. च. छ. झ. ट. चद्रुमं.
 १४ ड.—ट. उद्यम्यप्रक्षिपेच्चापि.

एवमुक्त्वा तु सुग्रीवो रामं रक्तान्तर्लोचनम् ॥ ध्यात्वा मुहूर्तं काकुत्स्थं पुनरेव बचोऽब्रवीत् ॥ ७५ ॥
 शूरश्च शूरघाती च प्रख्यातबलपौरुषः ॥ बलवान्वानरो वाली संयुगेष्वपराजितः ॥ ७६ ॥
 दृश्यन्ते चास्य कर्माणि दुष्कराणि सुरैरपि ॥ यानि संचिन्त्य भीतोऽहमृश्यमूकं समाश्रितः ॥ ७७ ॥
 तमजयमधृष्यं च वानरेन्द्रममर्षणम् ॥ विचिन्तयन्न मुञ्चामि ऋश्यमूकमहं त्विमम् ॥ ७८ ॥
 उद्विग्नः शङ्कितश्चापि विचरामि महावने ॥ अनुरक्तैः सहामात्यैर्हनुमत्प्रमुखैर्वरैः ॥ ७९ ॥
 उपलब्धं च मे श्लाघ्यं सन्मित्रं मित्रवत्सल ॥ त्वामहं पुरुषव्याघ्र हिमवन्तमिवाश्रितः ॥ ८० ॥
 किंतु तस्य बलज्ञोऽहं दुर्भ्रातुर्बलशालिनः ॥ अप्रत्यक्षं तु मे वीर्यं समरे तव राघव ॥ ८१ ॥
 न खल्वहं त्वां तुलये नावमन्ये न भीषये ॥ कर्मभिस्तस्य भीमैस्तु कातर्यं जनितं मम ॥ ८२ ॥
 कामं राघव ते वाणी प्रमाणं धैर्यमाकृतिः ॥ सूचयन्ति परं तेजो भस्मच्छन्नमिवानलम् ॥ ८३ ॥
 [स्निग्धानां प्रीतियुक्तानां सुहृदां सुहृदं प्रति ॥ कातरं हृदयं राम प्रत्ययं नाधिगच्छति ॥ ८४ ॥
 यदि बाणेन भेत्ता त्वं सालान्सप्ताद्य राघव ॥ वालिनं समरे हन्तुं समर्थः स्यात्ततो भवान् ॥ ८५ ॥]
 तस्य तद्वचनं श्रुत्वा सुग्रीवस्य महात्मनः ॥ स्मितपूर्वमथो रामः प्रत्युवाच हरिं प्रभुः ॥ ८६ ॥
 यदि न प्रत्ययोऽस्मासु विक्रमे तव वानर ॥ प्रत्ययं समरे श्लाघ्यमहमुत्पादयामि ते ॥ ८७ ॥
 एवमुक्त्वा तु सुग्रीवं सान्त्वं लक्ष्मणपूर्वजः ॥ राघवो दुन्दुभेः कायं पादाङ्गुष्ठेन लीलित्वा ॥
 तोलयित्वा महाबाहुश्चिक्षेप दशयोजनम् ॥ ८८ ॥
 असुरस्य तनुं शुष्कं पादाङ्गुष्ठेन वीर्यवान् ॥ क्षिप्तं दृष्ट्वा ततः कायं सुग्रीवः पुनरब्रवीत् ॥ ८९ ॥

“ किष्कुः स्यादवटो हस्तश्चतुर्विंशतिरङ्गुलाः । चतुर्हस्तो धनुर्दण्डो धनुर्धन्वन्तरं युगं ” इति वैजयन्ती । एवं सुग्रीवस्तमुवाचेति पूर्वोक्तान्वयः ॥ ७२—७४ ॥ एवमविश्वासकरणे सुहृदुर्मनायेतेत्यालोच्य यथा रामः संतुष्यति तथावदति एवमुक्त्वेत्यादिना ॥ ७५—७८ ॥ उद्विग्नः भीतः ॥ ७९—८२ ॥ वाणी एकरूपवचनं । प्रमाणं बुद्धिः । धैर्यं अचञ्चलता । आकृतिर्वेषश्च

भस्मच्छन्नमनलमिव स्थितं । ते परं तेजः कामं अतिशयेन सूचयन्ति । अथापि मे कातर्यं जनितमिति पूर्वोक्तान्वयः ॥ ८३—८६ ॥ विक्रमे विषये । प्रत्ययं विश्वासं । समरे विषये ॥ ८७ ॥ सान्त्वमित्यनेन प्रत्ययप्रभेन सुग्रीवस्य दुःखितत्वं द्योत्यते । पादाङ्गुष्ठेन अनुद्धतेन । तोलयित्वा चालयित्वा ॥ ८८ ॥ तनुं

तरसा बलेन । प्रक्षिपेदपि चेत् तदापि रामस्य विक्रमं दृष्ट्वा वालिनं हतमन्य इति संबन्धः ॥ ७३—७४ ॥ ति० ध्यात्वा रामवीर्यस्याप्रत्यक्षत्वाद्वा मेण वालिवधः शक्यो न वेति संचिन्त्य ॥ ७५ ॥ शि० शूरः अतएव शूरमानी शूरकर्तृकसत्कारवान् । बलवान् प्रशस्तसेनाविशिष्टः । वाली अस्तीति शेषः ॥ ७६ ॥ ति० वाणी वालिवधविषया । प्रमाणं विश्वसनीया । यतः धैर्यं अकातर्येण तूष्णीकृत्यवादः । आकृतिः अनुभवसिद्धो दिव्यविग्रहः । एते द्वे परं तेजः सकलजगत्संहारकं तेजः । कामं अतिशयेन । सूचयन्ति सूचयतः । भस्मच्छन्नानलोपमया गुप्तावस्थितिमहाशक्तिमत्त्वं सूचितं ॥ ८३ ॥ शि० दुन्दुभेः कायं पादाङ्गुष्ठेन तोलयित्वा शुष्कं तनुं पादाङ्गुष्ठेन लीलित्वा दशयोजनं चिक्षेप । कर्मणः करणस्य च पुनरुपादानमुभयत्र शाब्दान्वयविवक्षया ॥ ८८—८९ ॥

[पा०] १ छ. झ. लोचनः. २ क. पुनरेवाब्रवीद्वचः. ३ छ. झ. ट. शूरश्च शूरमानी च. क. ख. ड. च. ज. शूरश्चासुरघाती च. ४ छ. झ. ट. मृश्यमूकमुपाश्रितः. ५ ख. चिन्तयन्नविमुञ्चामि. ६ ख. ग. ड. च. ज.—ट. ममुं हं. घ. महं गिरि. ७ क.—ट. शङ्कितश्चाहं. ८ ग. मिहाश्रितः. ९ च. छ. झ. व. ट. भीमैश्च. १० क. ख. रामभवद्वाणी. ११ इदं लोकद्वयं क. ड. च. ज. पाठेषु दृश्यते. १२ ड. छ.—ट. हरिं प्रति. क. गिरिप्रभुः. १३ ख. ग. ड. समरश्लाघ्यं. १४ ड. छ. झ. व. ट. सान्त्वयं लक्ष्मणाग्रजः. १५ क. ड. व. तोलयन्. च. ज. लोलयन्. १६ क. ड. च. ज. पुनश्च लीलितारामश्चिक्षेप. १७ क. ख. ड.—ट. शुष्कां. १८ क. पुनः. १९ क. झ. सुग्रीवोराममब्रवीत्.

लक्ष्मणस्याग्रतो राममिदं वचनमब्रवीत् ॥ ९० ॥

आर्द्रः समांसः प्रत्यग्रः क्षिप्तः कायः पुरा सखे ॥ लघुः संप्रति निर्मासस्तृणभूतश्च राघव ॥ ९१ ॥

परिश्रान्तेन मत्तेन भ्रात्रा मे वालिना तदा ॥ क्षिप्तमेवंप्रहर्षेण भवता रघुनन्दन ॥

नात्र शक्यं बलं ज्ञातुं तव वा तस्य वाऽधिकम् ॥ ९२ ॥

आर्द्रं शुष्कमिति ह्येतत्सुमहद्राघवान्तरम् ॥ स एव संशयस्तात तव तस्य च यद्वले ॥ ९३ ॥

सालमेकं तु निर्भिन्धा भवेद्व्यक्तिर्बलाबले ॥ ९४ ॥

कृत्वेदं कार्मुकं सज्यं हस्तिहस्तमिवाततम् ॥ आकर्णपूर्णमायम्य विसृजस्व महाशरम् ॥ ९५ ॥

इमं हि सालं संहितस्त्वया शरो न संशयोत्रास्ति विदारयिष्यति ॥

अलं विमर्शेन मम प्रियं ध्रुवं कुरुष्व राजात्मज शापितो मया ॥ ९६ ॥

यथा हि तेजस्सु वरः सदा रविर्यथा हि शैलो हिमवान्महाद्रिषु ॥

यथा चतुष्पात्सु च केसरी वरस्तथा नराणामसि विक्रमे वरः ॥ ९७ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये किष्किन्धाकाण्डे एकादशः सर्गः ॥ ११ ॥

पूर्वापेक्षया स्वल्पं । कायं शरीरं ॥ ८९ ॥ कथं कमित्य-
त्राह—लक्ष्मणस्येति ॥ ९० ॥ आर्द्रः सरक्तः । प्रत्यग्रः
यत्किञ्चित्प्राणचेष्टाशुक्तः । लघुत्वं सदृष्टान्तमाह—
तृणभूत इति ॥ ९१ ॥ एवं प्रक्षेपेप्यवैषम्यमुक्त्वा
प्रक्षेप्तारतम्यमाह—परिश्रान्तेनेति ॥ एवं प्रहर्षेण
एवंविधप्रहर्षवता । अत्र दुन्दुभिकायक्षेपकर्मणि ।
तव वा तस्य वा अधिकबलमिति ज्ञातुं शक्यं ॥ ९२ ॥
पुनःसंग्रहेणाह—आर्द्रमिति ॥ आर्द्रं शुष्कमित्येत-
त्सुमहत् अन्तरं तारतम्यं यद्यस्मादस्ति । अतस्तव च
तस्य च बले युवयोर्बलतारतम्ये । स एव संशयो वर्तते ।
संशयोननिवृत्तइत्यर्थः ॥ ९३ ॥ निर्भिन्धाः भञ्जय ।

व्यक्तिः विशेषज्ञानं ॥ ९४—९५ ॥ पुनर्निर्बन्धेन
कुपितो भवेदितिसान्त्वयति—इममिति ॥ सहितः
संहितः । “समो वा हितततयोः” इति मलोपः ।
शरो विदारयिष्यति । विमर्शेन पुनः किमर्थं प्रत्ययो-
त्पादनमिति विमर्शेन । मम प्रियं न तु त्वत्परीक्षार्थं
॥ ९६ ॥ तेजस्सु तेजस्विषु । विक्रमे । स्थिताना-
मितिशेषः ॥ ९७ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते
श्रीमद्रामायणभूषणे मुक्ताहाराख्याने किष्किन्धाका-
ण्डव्याख्याने एकादशः सर्गः ॥ ११ ॥

ती० प्रत्यग्रः अभिनवः ॥ ९१ ॥ ति० मत्तेन भोगार्थपीतमदेन ॥ ९२ ॥ ति० यद्वलं तत्रेति शेषः । यद्वले इति पाठेयदित्य-
व्ययं । यः संशयोऽस्ति प्रक्षेपात्प्राग्बलविषये आसीत् सोऽद्याप्यस्तेवेत्यर्थः ॥ ९३ ॥ ती० एकसालं विनिर्भिद्य बलाबले प्रथमा-
द्विवचनं । व्यक्ते भवेत् भवेतामित्यर्थः । एकसालभेदनेकृते त्वंबलाधिकइत्यहंज्ञास्यामीत्यर्थः ॥ ९४ ॥ ति० मया सख्या ।
संप्रतिशापितः शापपूर्वनिवृत्तः । अतोममप्रियं ध्रुवं कुरुष्वेत्यर्थः ॥ ९६ ॥ ती० सर्गफलं—“विद्याबलदैवबलज्ञानबन्धुबलं
तथा । सेनाबलं भवेत्तस्य वालिनो बलकीर्तनात् ॥” इति स्कान्दे ॥ ९७ ॥ इत्येकादशः सर्गः ॥ ११ ॥

[पा०] १ एतदर्थस्य प्रतिनिधितया क.—ट. पाठेषु. लक्ष्मणस्याग्रतो रामं तपन्तमिव भास्करम् । हरीणामग्रतो वीरमिदं
वचनमर्थवत्. इत्येकः श्लोको दृश्यते. २ घ. कायस्तादा. ३ लघुः संप्रति निर्मासः. परिश्रान्तेन मत्तेन. इत्यनयोरर्धयोः पौर्वापर्यं
ड. च. ज. झ. ञ. पाठेषु दृश्यते. ४ ग. झ. क्षिप्तएवं. क. ड. च. ज. ञ. ट. क्षिप्तएव. ५ ड.—ट. यद्वलं. ६ ड.—ट.
विनिर्भिद्य. ७ च. भवेद्यत्केबलाबले. ८ च.—ट. कृत्वैतत्कार्मुकं. ९ छ. झ. ट. मिवापरं. क. घ. ड. च. ञ. मिवायतं.
१० क. ख. घ.—ट. प्रहितस्त्वया. ११ ड. च. ज. ञ. संशयो ह्यत्र. १२ क. तव प्रियं. १३ छ. झ. ट. राजनप्रतिशापितो.
ड. च. ज. ञ. राजस्त्वयि शापितो.

द्वादशः सर्गः ॥ १२ ॥

सुग्रीवविश्वंभाय राममुक्तेनैकेनैवबाणेन युगपत्सालसप्तकरसातलादिभेदनपूर्वकं पुनःस्वतूणीप्रवेशः ॥ १ ॥ तदद्भुतावलोकनविस्मितेनसुग्रीवेण सप्रणामं प्रशंसनपूर्वकं रामंप्रति वालिवधप्रार्थना ॥ २ ॥ रामेण सुग्रीवंप्रति समरायवालिस्माह्वानचोदनपूर्वकं लक्ष्मणादिभिःसह वृक्षमूलेनिलीयावस्थानम् ॥ ३ ॥ सुग्रीवेण निजाह्वानमसहमानेनवालिना नियुद्धे निजबलभञ्जने वालिसुग्रीवयोःस्वराकारादिसादृश्याद्विशेषानुपलब्ध्या रामेण वालिनि शरामोचने सुग्रीवेण पुनर्कश्यपमूकंप्रति पलायनम् ॥ ४ ॥ सर्वैःसह सुग्रीवसमीपमुपागतेनरामेण तंप्रति वालिवधाकरणे कारणाभिधानेन समाश्रासनपूर्वकं पुनर्वालिनासह नियुद्धचोदना ॥ ५ ॥ लक्ष्मणेन रामचोदनया प्रत्यभिज्ञानाय सुग्रीवग्रीवायां सपुष्पगजपुष्पीलताबन्धनम् ॥ ६ ॥

एतच्च वचनं श्रुत्वा सुग्रीवेण सुभाषितम् ॥ प्रत्ययार्थं महातेजा रामो जग्राह कार्मुकम् ॥ १ ॥
स गृहीत्वा धनुर्धोरं शरमेकं च मानदः ॥ सालमुद्दिश्य चिक्षेप ज्यास्वनैः पूरयन्दिशः ॥ २ ॥
स विसृष्टो बलवता बाणः स्वर्णपरिष्कृतः ॥ भित्त्वा सालान्गिरिप्रस्थे सप्त भूमिं विवेश ह ॥ ३ ॥
प्रविष्टश्च मुहूर्तेन धरां भित्त्वा महाजवः ॥ निष्पत्य च पुनस्तूर्णं स्वतूर्णीं प्रविवेश ह ॥ ४ ॥
तान्दृष्ट्वा सप्त निर्भिन्नान्सालान्वानरपुङ्गवः ॥ रामस्य शरवेगेन विस्रयं परमं गतः ॥ ५ ॥
स मूर्ध्ना न्यपतद्भूमौ प्रलम्बीकृतभूषणः ॥ सुग्रीवः परमप्रीतो राघवाय कृताञ्जलिः ॥ ६ ॥
इदं चोवाच धर्मज्ञं कर्मणा तेन हर्षितः ॥ रामं सर्वास्रविदुषां श्रेष्ठं शूरमवस्थितम् ॥ ७ ॥
सेन्द्रानपि सुरान्सर्वास्त्वं बाणैः पुरुषर्षभ ॥ समर्थः समरे हन्तुं किं पुनर्वालिनं प्रभो ॥ ८ ॥

अथ प्रत्ययपूर्वकं वालिवधाय गमनं द्वादशे—
एतच्चेत्यादि ॥ १—२ ॥ सः एकसालोद्देशेन विसृष्टः ।
स्वर्णपरिष्कृतः स्वर्णपट्टालंकृतः । अनेन सर्वोत्तमत्व-
मुक्तं । सप्त सालान् भित्त्वा । गिरिप्रस्थे गिरिप्रस्थ-
मार्गेण भूमिं विवेश । इत्यङ्गुक्तमभियुक्तैः । “सालांश्च
सप्त सगिरीन्सरसातलान् ” इति । संक्षेपेच “गिरि-
रसातलंचैव” इति । अन्यस्त्वपपाठः ॥ ३ ॥ धरां भित्त्वा
प्रविष्टः स शरः महाजवत्वान्मुहूर्तेन । निष्पत्य

निर्गत्य । पुनस्तां तूर्णीं प्रविवेश । मन्त्रप्रभावेनाचेत-
नस्यापिपुनरागमनं ॥ ४ ॥ दृष्ट्वेत्यनेनारूपज्ञत्वात्सुग्रीवः
सालानेवभिन्नान्दर्श । सप्तभूमिप्रवेशंत्वहमेवधर्मवी-
र्येण पश्यामीतिभावः ॥ ५ ॥ ससुग्रीवः परमप्रीतः
सन् राघवायकृताञ्जलिः मूर्ध्नाभूमौन्यपतत् ।
शिरसा भूमिं स्पृष्ट्वा प्रणनामेत्यर्थः । प्रलम्बीकृतभू-
षणइत्यनेन उदरास्पर्शोक्तः । अनेनभगवद्विषयेप्रणा-

ती० मानंबहुमानंददातीतिमानदः ॥ २ ॥ ती० सप्तसालान् गिरिप्रस्थेच भित्त्वा भूमिविवेश । सप्तसालान्भित्त्वा गिरिप्रस्थं पर्वत-
मपिभित्त्वा भूमिप्रविश्यतामपिभित्त्वा रसातलंगत्वेतिद्रष्टव्यं ॥ गिरिरसातलंचेत्युक्तत्वात् । तथाचस्कान्दे—“सप्तभूमीःसप्तगिरी-
न्सप्तसालान्महाबलान् । सबाणोवेगसंपन्नोभित्त्वातूणीरमाविशत्” इति । शि० सालान् गिरिप्रस्थं तदाश्रयीभूतगिरिखण्डंच
सप्तभूमिं अधस्सप्तलोकावरकांश्चभित्त्वाविवेश उद्देश्यातिरिक्तभेदनस्यसामर्थ्यसूचकत्वान्नप्रयोक्तृनैपुण्यहानिः । उपलक्षणतयाऽन्य-
स्याप्युद्देश्यतावा ॥ ३ ॥ ति० निष्पत्य रसातलपर्यन्तंगत्वा । तत्रत्यासुरान्दृष्ट्वा तमेवदृष्ट्वा पूर्वाधारंतूणं । अनेनरामबाणानांचे-
तनपरशक्तिमद्देवताऽधिष्ठितत्वंसूचयति । तदुक्तं—“युगपत्सप्तालांश्चरघुनाथोविभेदह । पातालदानवान्दृष्ट्वापुनस्तूर्णंविवेशच” इति
॥ ४ ॥ ति० प्रलंबीकृतभूषणः साष्टाङ्गप्रणामवशालंबमानावस्थापन्नोरःकण्ठादिवर्तिसकलभूषणः । कृताञ्जलिः उत्थानानन्तर-

[पा०] १ छ.—ट. सुग्रीवस्य. २ घ. मेकंतु. ३ क. ग. ड. छ. ज. झ. ट. पूरयन्सरवैर्दिशः. ४ ड. च. छ. ज. ज.
बाणोहेमविभूषितः. ५ छ.—ट. प्रस्थं. ६ ख. छ. झ. ट. सायकस्तुमुहूर्तेन. ग. प्रविश्यच. क. सप्रविष्टो. च. ज. ज. प्रवि-
ष्टस्तु. ७ छ. झ. ट. सालान्भित्त्वा. क. घ. ड. च. ज. ज. रसांभित्त्वा. ८ च. ज. महाशरः. ९ क. निपत्यच. १० छ. झ.
तमेवप्रविवेशह. ख. ग. स्वतूर्णीपुनराविशत्. घ. स्वतूर्णीतामुपाविशत्. ११ घ. तोषितः.

येन सप्त महासाला गिरिर्भूमिश्च दारिताः ॥ बाणेनैकेन काकुत्स्थ स्थाता ते को रणाग्रतः ॥ ९ ॥
 अद्य मे विगतः शोकः प्रीतिरद्य परा मम ॥ सुहृदं त्वां समासाद्य महेन्द्रवरूपोपमम् ॥ १० ॥
 तमद्यैव प्रियार्थं मे वैरिणं भ्रातृरूपिणम् ॥ वालिनं जहि काकुत्स्थ मया बद्धोऽयमञ्जलिः ॥ ११ ॥
 ततो रामः परिष्वज्य सुग्रीवं प्रियदर्शनम् ॥ प्रत्युवाच महाप्राज्ञो लक्ष्मणानुमतं वचः ॥ १२ ॥
 अस्माद्गच्छेम किष्किन्धां क्षिप्रं गच्छ त्वमग्रतः ॥ गत्वा चाह्वय सुग्रीव वालिनं भ्रातृगन्धिनम् ॥ १३ ॥
 सर्वे ते त्वरितं गत्वा किष्किन्धां वालिनः पुरीम् ॥ वृक्षैरात्मानमावृत्य व्यतिष्ठन्गहने वने ॥ १४ ॥
 सुग्रीवो व्यनदद्भोरं वालिनो हानकारणात् ॥ गाढं परिहितो वेगान्नादैर्भिन्दन्निवाम्बरम् ॥ १५ ॥
 तं श्रुत्वा निनदं भ्रातुः क्रुद्धो वाली महाबलः ॥ निश्चक्राम सुसंरब्धो भास्करोस्ततटादिव ॥ १६ ॥
 ततः सुतमुलं युद्धं वालिसुग्रीवयोरभूत् ॥ गगने ग्रहयोर्घोरं बुधाङ्गारकयोरिव ॥ १७ ॥
 तलैरशनिकल्पैश्च वज्रकल्पैश्च मुष्टिभिः ॥ जघ्नतुः समरेऽन्योन्यं भ्रातरौ क्रोधमूर्छितौ ॥ १८ ॥
 ततो रामो धनुष्पाणिस्तावुभौ समुदीक्ष्य तु ॥ अन्योन्यसदृशौ वीरावुभौ देवाविवाश्विनौ ॥ १९ ॥
 यन्नावगच्छत्सुग्रीवं वालिनं वीरं राघवः ॥ ततो न कृतवान्बुद्धिं मोक्तुमन्तकरं शरम् ॥ २० ॥
 एतस्मिन्नन्तरे भग्नः सुग्रीवस्तेन वालिना ॥ अपश्यन्राघवं नाथमृश्यमूकं प्रदुद्रुवे ॥ २१ ॥

मप्रकारः शिक्षितोभवति ॥ ६—११ ॥ लक्ष्मणानु-
 मतमिति क्रियाविशेषणं । भ्रातृगन्धिनं भ्रातृहिसकं ।
 “ गन्धनावक्षेपण—” इत्यत्र तथा प्रयोगात् । इति
 रामः सुग्रीवं प्रत्युवाचेतिपूर्वेणान्वयः ॥ १२—१३ ॥
 आत्मानं स्वंस्वमित्यर्थः ॥ १४ ॥ हानं आह्वानं । गाढं
 परिहितः बलवृद्धयेदृढबद्धपरिधानः ॥ १५ ॥ भास्क-
 रोस्ततटादिवेति । यथा सूर्योस्ततटादवतरन्नदृष्टरश्मि-
 र्भवति तथेदानींकिष्किन्धानिर्गमनं वालिनोत्पकाले-

ननाशहेतुरितिद्योतनार्थमस्ततटादित्युक्तं । अस्मद्देशो-
 दयगिरिः प्रदेशान्तरापेक्षया अस्तगिरिरित्युक्तमित्य-
 प्याहुः ॥ १६ ॥ बुधाङ्गारकाख्ययोर्ग्रहयोरिव ॥ १७ ॥
 अशनिः मेघज्योतिः ॥ १८ ॥ तत इत्यादिश्लोकद्वय-
 मेकान्वयं । उभावश्विनौदेवाविवस्थितौ तावुभौसमु-
 दीक्ष्य सुग्रीवं वालिनंवा विशेषतयन्नावगच्छत् ।
 ततः तस्मात् रामः शरं मोक्तुं बुद्धिं न कृतवानित्य-

मितिशेषः ॥ रामानु० प्रलंबगतभूषणइतिपाठान्तरं प्रलंबगतभूषणः प्रलंबलंप्राप्तभूषणइत्यर्थः ॥ ६ ॥ ति० भूमिश्च । चात्
 सप्तपातालास्तद्वर्तिनोसुराश्च ॥ ९ ॥ टीका० भ्रातृगन्धिनं गन्धःसंबन्धः । भ्रातृत्वमात्रेणसंबन्धी नतुदानमानादिनेतिभावः
 ॥ १३ ॥ ति० वेगात् नादकारणप्राणवेगात् । उत्पन्नैरितिशेषः ॥ १५ ॥ ति० भास्करोस्ततटादितदूरमप्युदयपर्वतमख्यत्वेन
 कालेनयाति । एवमदृश्यस्थानतयातनुत्यगुहातःक्षणेनबहिरागतइत्यर्थः । यत्तु अस्तपदेनोदयगिरिलक्षणं यदपिमेरुत्तरवासिनोऽधि-
 कृत्येयमुक्तिरितिव्याख्यानं तद्विष्णुसंगतंचेतिस्पष्टमुच्यते । रामानु० अस्माकमुदयपर्वतः सिद्धपुरवासिनामस्तगिरिरितितद-
 पेक्षयाऽस्ततटादित्युक्तं । “ उदयोयोलङ्कायांसोस्तमयःसवितुरेवसिद्धपुरे”इत्यर्थमटोक्तेः ॥ ती० मेरुत्तरवासिनोऽधिकृत्येद-
 मुच्यते । अस्माकमस्तमयपर्वतोमेरुत्तरपार्श्वस्थानामुदयगिरिः । तेषामस्तगिरिरस्माकमुदयगिरिः । अतोस्तगिरेरपिभानोर्निर्ग-
 मनंसंभवति ॥ स० अस्ततटात् । त्यब्लोपनिमित्तापञ्चमी । अस्ततटमुद्दिश्ययथानिष्पतति तथावात्यपिनिष्पपात । उदयगिरेरि-
 त्यनुक्त्वाऽस्ततटादितिकथनेनवालिनोत्पकालशेषोद्योत्यते । प्राचीनेचैतच्छ्लोकव्याख्यानेसंगतेअसंगतेवासुधियोविभावयन्तु ॥ १६ ॥
 ति० बुधाङ्गारकयोरिव । “ वज्रगोकर्णयोर्थथा”इतिपाठान्तरं । वज्रगोकर्णौ तदाख्यपर्वतौ । यथा तथेतिशेषः ॥ १७ ॥ ति०
 अशनिः दंभोलिः । वज्रं वज्रायुधं ॥ १८ ॥ शि० यत् यस्माद्धेतोः राघवः नावगच्छत् मिलितत्वात्समानाकारत्वाच्चविचित्रयो-
 दुनैच्छत् ततः तस्माद्धेतोः । अन्तकरंशरंमोक्तुं बुद्धिं निश्चयं । नकृतवान् । एतेन वालिनिरामस्यलेहः सूचितः । तेनसुग्रीवविष-
 यकमेहस्यपराकाष्ठाव्यजिता । तेनेदानीमपिदिद्वयोर्मैत्रीस्यात्तर्हि नहनिष्यामीतिरामाभिप्रायव्यक्तः ॥ २० ॥ स० स्तेनश्चासौ

[पा०] १ क. पराहिमे. २ ड. छ.—ट. लक्ष्मणानुगतं. ३ क. छ. झ. ज. ट. इच्छाम. ड. च. ज. इच्छाव. ४ ख.
 ड. छ. झ. ट. ह्यतिष्ठन्. ५ च. ज. न्गहनेतुते. ६ ग. ड. छं. ज. झ. ट. सुग्रीवोप्यनदत्. ७ क. ख. ड.—ट. निष्पपात.
 ८ छ. झ. ज. ट. समुदैक्षत. ९ ख. यन्नाव्यगच्छत्. १० घ. च. छ. ज. ज. चापि.

ह्रान्तो रुधिरसिक्ताङ्गः प्रहारैर्जर्झरीकृतः ॥ वालिनाऽभिद्रुतः क्रोधात्प्रविवेश महावनम् ॥ २२ ॥
तं प्रविष्टं वनं दृष्ट्वा वाली शापभयार्दितः ॥ मुक्तो ह्यसि त्वमित्युक्त्वा सन्निवृत्तो महाद्युतिः ॥

[निवृत्तः स्वपुरीं प्राप क्रोधाविष्टो महाबलः ॥ २३ ॥]

राघवोपि सह भ्रात्रा संह चैव हनूमता ॥ तदेव वनमागच्छत्सुग्रीवो यत्र वानरः ॥ २४ ॥
तं समीक्ष्यागतं रामं सुग्रीवः सहलक्ष्मणम् ॥ ह्रीमान्दीनमुवाचेदं वसुधामवलोकयन् ॥ २५ ॥
आह्वयस्वेति मामुक्त्वा दर्शयित्वा च विक्रमम् ॥ वैरिणा घातयित्वा च किमिदानीं त्वया कृतम् ॥ २६ ॥
तामेव वेलां वक्तव्यं त्वया राघव तत्त्वतः ॥ वालिनं न निहन्मीति ततो नाहमितो ब्रजे ॥
[किन्तु तत्कारणं येन शक्तेन हि न हन्यते ॥ २७ ॥]

तस्य चैवं ब्रुवाणस्य सुग्रीवस्य महात्मनः ॥ करुणं दीनया वाचा राघवः पुनरब्रवीत् ॥ २८ ॥
सुग्रीव श्रूयतां तात क्रोधश्च व्यपनीयताम् ॥ कारणं येन बाणोऽयं न मया स विसर्जितः ॥ २९ ॥
अलंकारेण वेषेण प्रमाणेन गतेन च ॥ त्वं च सुग्रीव वाली च सदृशौ स्थः परस्परम् ॥ ३० ॥
स्वरेण वर्चसा चैव प्रेक्षितेन च वानर ॥ विक्रमेण च वाक्यैश्च व्यक्तिं वा नोपलक्ष्ये ॥
ततोऽहं रूपसादृश्यान्मोहितो वानरोत्तम ॥ ३१ ॥
नोत्सृजामि महावेगं शरं शत्रुनिवर्हणम् ॥ जीवितान्तकरं धोरं सादृश्यात्तु विशङ्कितः ॥
मूलघातो न नौ स्याद्वि द्वयोरपि कृतो मया ॥ ३२ ॥

न्वयः ॥ १९—२१ ॥ जर्झरीकृतः परुषत्वकृतः ॥ २२—२४ ॥ वसुधामवलोकयन्निति लज्जानुभावः ॥ २५ ॥ दर्शयित्वाचविक्रममिति व्यतिरेकोक्तिः । त्वया किंकृतं किञ्चिन्तितमित्यर्थः । कृतिरनेकार्थः ॥ २६ ॥ तामेववेलामिति । अत्यन्तसंयोगे द्वितीया । वालिनंजहि काकुत्स्थेतिप्रार्थनवेलायामित्यर्थः । ततः तथोक्तंचेत् ॥ २७ ॥ करुणं सदयं अब्रवीत् ॥ २८ ॥ येनकारणेन बाणो नविसर्जितः तत्कारणं श्रूयतां श्रुत्वा क्रोधश्चापनीयतामितियोजना ॥ २९ ॥ वेषेण आकारेण । प्रमाणेन औन्नत्येन । गतेन गमनेन

॥ ३० ॥ वर्चसा तेजसा । प्रेक्षितेन वीक्षणेन । वाक्यैः भाषणैः । व्यक्तिं विशेषं । मोहितः संजात-
मोहः । विशेषानभिज्ञइत्यर्थः ॥ ३१ ॥ नोत्सृजामी-
त्यादिसार्धश्लोक एकान्वयः । अन्ते इतिकरणं
द्रष्टव्यं । द्वयोरपि नौ मया मूलघातो न कृतःस्यादि-
तिहि शरंनोत्सृजामि नोत्सृष्टवानस्मीति योजना ।
ननु काश्चनमालारूपो वालिनोविशेषोस्ति । सत्यं ।
तस्मिन्दिने तन्नघृत्वागतवानितिज्ञेयं । यद्यप्यत्र मत्त-
त्वभोगचिह्नाश्रान्तत्वपुरनिर्गतत्वादिकं वात्यसाधारण-
मस्ति । समीपस्याहनुमदादयश्चप्रष्टुंशक्याः स्वयंचसू-

वालीचतेनेत्यर्थः । भार्यापहर्त्रैर्यभिप्रायः ॥ २१ ॥ स्त० विक्रमदर्शयित्वा सालभेदनादिनेतिशेषः ॥ ति० किंकृतं
अनुचितमेवकृतमित्यर्थः ॥ २६ ॥ शि० हेसुग्रीव त्वंवालीच अलङ्कारादिनाखरादिनाचपरस्परंसदृशौस्थः । अतः व्यक्ति
द्वयोर्विभिन्नलोकप्राप्तिं । नोपलक्ष्ये नानुमिनोमि । वालिनिमृते लमपितत्त्वेहान्मरिष्यसीतितात्पर्यं । वाक्यैः वचनरचनाविशेषैः ।
अतएववचसेत्यनेननपौनरुक्त्यं ॥ ३०—३१ ॥ ति० मोहितइति । नन्विदमनुचितंयद्भगवतोमोहः । अमोहेमोहइत्यनृतक-
थनंच । किंचपलायनसमयेऋश्यमुकाभिमुखधावनेनव्यक्तिरस्येवेतिचेन्न । वालिनआयुर्दायासमाप्त्यातथाकरणेपिसुग्रीवसंतोषा-
यस्वस्मिन्मानुष्यबुद्ध्यनुत्पादायचात्मनिमोहोत्प्रेक्षयासमाधानादक्षतेः । मोहितइत्यस्यइवेतिशेषः । ईदृशेविषयेएवंविधानृतवचनं
दोषायेत्यप्यनेनध्वनितं । नोत्सृजामि नोदसृजं ॥ शि० ततः तस्मात्तत्सादृश्याद्धेतोः । मोहितः मा न ऊहितं तर्कितंयेनसोहं
शरंनोत्सृजामि । ननुममापिमरणेतवकाक्षतिरित्यतआह । सादृश्यात् तन्मूलकात्तवापिमरणादित्यर्थः । हेतोःनौ आवयोर्द्वयोः ।
मूलघातः मूलयोः राज्यप्राप्तिस्त्रीप्राप्तिरूपहेलोः विघातोविनाशोनस्यात् इतिविशङ्कितोहमभवमितिशेषः । सदृशप्रातृमरणेतज्जनित-

[पा०] १ क. ग. महद्वनं. २ कं. च. छ. झ. ज. ट. भयात्ततः. ३ क. ग. ड. छ. झ. सनिवृत्तोमहाबलः. ज. ट.
सनिवृत्तोमहाबलः. ४ इदमर्थे क. पाठेदृश्यते. ५ क. सचिवैश्च. ६ ग. ड. च. ज. तंनहन्मीति. ख. नहिहन्मीति, ७ इदमर्थे
क. ड. च. ज. ज. पाठेषुदृश्यते. ८ घं. छ. ट. वचसा. ९ छ. झ. ट. द्वयोरिति,

त्वयि वीरे विपन्ने हि अज्ञानाल्लाघवान्मया ॥ मौढ्यं च मम बाल्यं च ख्यापितं स्याद्वरीश्वर ॥३३॥
दत्ताभयवधो नाम पातकं मेहदुच्यते ॥ ३४ ॥

अहं च लक्ष्मणश्चैव सीता च वरवर्णिनी ॥ त्वदधीना वयं सर्वे वनेऽस्मिञ्शरणं भवान् ॥ ३५ ॥
तस्माद्युध्यस्व भूयस्त्वं मा मा शङ्कीश्च वानर ॥ एतन्मुहूर्ते सुग्रीव पश्य वालिनमाहवे ॥

निरस्तमिषुणैकेन वेष्टमानं महीतले ॥ ३६ ॥

अभिज्ञानं कुरुष्व त्वमात्मनो वानरेश्वर ॥ येन त्वामभिजानीयां द्वन्द्वयुद्धमुपागतम् ॥ ३७ ॥

गजपुष्पीमिमां फुल्लामुत्पाद्य शुभलक्षणाम् ॥ कुरु लक्ष्मण कण्ठेऽस्य सुग्रीवस्य महात्मनः ॥ ३८ ॥

ततो गिरितटे जातामुत्पाद्य कुंसुमाकुलाम् ॥ लक्ष्मणो गजपुष्पीं तां तस्य कण्ठे व्यसर्जयत् ॥ ३९ ॥

स तथा शुशुभे श्रीमौलितया कण्ठसक्तया ॥ विपरीत इवाकाशे सूर्यो नक्षत्रमालया ॥ ४० ॥

मालयेव बलाकानां संसन्ध्य इव तोयदः ॥ विभ्राजमानो वपुषा रामवाक्यसमाहितः ॥

जगाम सह रामेण किष्किन्धां वीलिपालिताम् ॥ ४१ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये किष्किन्धाकाण्डे द्वादशः सर्गः ॥ १२ ॥

क्षमद्वाः “ प्रेक्षितज्ञास्तुकोसलाः ” इत्युक्तेः । तथापि
“ त्वया मया च कुन्त्या च ” इति न्यायेनसाधारण्यं
परिहर्तुं दृष्टहेतून्काञ्चिदुक्तवान् राम इति ज्ञेयं
॥ ३२—३५ ॥ मा मा शङ्कीरिति । मा मां प्रति ।
मा शङ्कीः शङ्कां मा कुरु । व्यत्ययेनपरस्मैपदं ॥ ३६ ॥
अभिज्ञानं चिह्नं ॥ ३७ ॥ गजपुष्पीं नागपुष्पीनाम्

लतां ॥ ३८ ॥ व्यसर्जयत् अमोचयत् बद्धवान्
॥ ३९ ॥ विपरीत इवेत्याद्युपरि विव्रीयते ॥ ४० ॥ ससन्ध्य
इवतोयदइति । सुग्रीवस्यहेमपिङ्गलत्वादितिभावः
॥ ४१ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रामाय-
णभूषणे मुक्ताहाराख्याने किष्किन्धाकाण्डव्याख्याने
द्वादशः सर्गः ॥ १२ ॥

दुःखेनयदिसुग्रीवमृतिस्स्यात् तर्हितद्राज्यप्राप्तिविधातः स्यात् अतस्तद्व्यापारसाध्यसीताप्राप्तिविरहोभवेदिति तात्पर्यं । अतएवमया
कृतः प्रक्षेपाभावइतिशेषः ॥ ३१—३२ ॥ ति० दत्तमभयमस्मै सदत्ताभयः तस्यवधोमहत्पातकमितिनाम प्रसिद्धं ॥ ३४ ॥
खमूलघातमप्याह—अहमिति ॥ ३५ ॥ ति० मामाशङ्कीरित्याबाधायां द्विलं ॥ ३६ ॥ शि० अभिज्ञानमिति । येन द्वन्द्वयुद्ध-
मुपागतत्वां अहमभिजानीयां आत्ममरणजनितं महदुःखमस्मिन्नभविष्यतीतिनिश्चिनुर्यात् । तत् आत्मनोऽभिज्ञानं । अतिशोकानुत्प-
त्यभिज्ञापकचिह्नंकुरुष्व ॥ ३७ ॥ ति० शुभसंम्यगलक्षयतीतिशुभलक्षणा तां ॥ शि० हे लक्ष्मण शुभलक्षणां अतिशोकानुत्पा-
दकत्वेनशुभप्रापिकां गजपुष्पीं । सुग्रीवस्यकण्ठेकुरु । एतेनगजपुष्पीनिबद्धानामतिशोकोनभवतीतिसूचितं ॥ ३८ ॥ टीका०
मुत्पाद्यशुभदारुजामितिपाठः । शुभदारुजां देवदारुद्रुमाश्रितां । “ भद्रदारुद्रुक्लिमं देवदारुच ” इत्यमरः ॥ ३९ ॥ स०
सतयेत्यर्थानन्तरं “ विपरीतइवाकाशेसूर्यो नक्षत्रमालयेतिपाठः कचिद्दृश्यतेचेत्तस्यायमर्थः । विपरीते रात्रौ । “ विपरीतंतुशर्वरी ”
इत्यभिधानात् । सूर्यः राकामध्यगतश्चन्द्रः । “ राकामध्यगतश्चन्द्रः सूर्यइत्यभिधीयते ” इत्युक्तेः ॥ नक्षत्रमालयासूर्यइवायमपिशु-
शुभइतिविपरीतः अभूतोदृष्टान्तइतिवा ॥ ४० ॥ इतिद्वादशःसर्गः ॥ १२ ॥

[पा०] १ क.—ट. स्यात्कपीश्वर. २ झ. ट. महदद्भुतं. ३ ज. मामां. ख. ग. माशङ्काङ्गन्तुमर्हसि. क. निशङ्कोवानरेश्वर.
४ क.—ड. एतन्मुहूर्तंतुमया. च.—ट. एतन्मुहूर्तंतु. त. ५ ग. वानरोत्तम. ६ क. जातांसमुत्पाद्यसुपुष्पितां. ७ ड.—ट.
कुसुमायुतां. ८ क. ड. च. ज. समर्पयत्. ख. न्यवेशयत्. घ. न्यसर्जयत्. ९ ड. च. ज. श्रीमान्मालया. १० इदमर्थं
झ. ठ. पाठयोर्नदृश्यते. ११ क. सन्ध्याताम्रोबलाहकः. १२ झ. पुनरापसः. छ. पुनरागतः.

त्रयोदशः सर्गः ॥ १३ ॥

रामेणवालिबधायसुग्रीवादिभिःसहकिष्किन्धांप्रतिप्रस्थानम् ॥ १ ॥ तथासुग्रीवंप्रतिमध्येमार्गदृष्टस्यसज्जनाश्रमस्यतत्त्व-
प्रश्नः ॥ २ ॥ सुग्रीवेणतंप्रतित्रदुश्चरतपश्चर्यासशरीरंदिवंगतानांससर्षीणांतपःप्रभावेनतदाश्रमस्यसुरादिदुरधिगमत्वादिम-
हिमानुवर्णनपूर्वकंश्रेयःप्राप्तयेलक्ष्मणेनसहतन्महर्षिनमनचोदना ॥ ३ ॥ रामेणमुनिनमनपूर्वकंसुग्रीवादिभिःसहकिष्किन्धा-
गमनम् ॥ ४ ॥

ऋश्यमूकात्स धर्मात्मा किष्किन्धां लक्ष्मणाग्रजः ॥ जगाम सहसुग्रीवो वालिविक्रमपालिताम् ॥ १ ॥
समुद्यम्य महत्पापं रामः केश्वनभूषितम् ॥ शरांश्चादित्यसंकाशान्गृहीत्वा रणसाधकान् ॥ २ ॥
अग्रतस्तु ययौ तस्य राघवस्य महात्मनः ॥ सुग्रीवः संहतग्रीवो लक्ष्मणश्च महाबलः ॥ ३ ॥
पृष्ठतो हनुमान्बीरो नलो नीलश्च वानरः ॥ तारश्चैव महातेजा हरियूथपयूथपः ॥ ४ ॥
ते वीक्षमाणा वृक्षांश्च पुष्पभारावलम्बिनः ॥ प्रसन्नाम्बुवहाश्चैव सरितः सागरंगमाः ॥ ५ ॥
कन्दराणि च शैलाश्च निर्दराणि गुहास्तथा ॥ शिखराणि च मुख्यानि दरीश्च प्रियदर्शनाः ॥ ६ ॥
वैडूर्यविमलैः पर्णैः पत्रैश्चाकोशकुड्मलैः ॥ शोभितान्सजलान्मार्गे तटाकांश्च व्यलोकयन् ॥ ७ ॥
कारण्डैः सारसैर्हंसैर्वज्रलैर्जलकुकुटैः ॥ चक्रवाकैस्तथा चान्यैः शकुनैरुपनादितान् ॥ ८ ॥
मृदुशष्पाङ्कुराहाराभिर्भयान्वनगोचरान् ॥ चरतः सर्वतोऽपश्यन्स्थलीषु हरिणान्स्थितान् ॥ ९ ॥
तटाकवैरिणश्चापि शूलदन्तविभूषितान् ॥ घोरानेकचरान्वन्यान्द्विरदान्कूलघातिनः ॥ १० ॥
मत्तान्गिरिततोत्कृष्टान्पर्वतानिव जङ्गमान् ॥ वारणान्वारिदप्रख्यान्महीरेणुंसमुक्षितान् ॥ ११ ॥
वने वनचरांश्चान्यान्खेचरांश्च विहङ्गमान् ॥ पश्यन्तस्त्वरिता जग्मुः सुग्रीववशवर्तिनः ॥ १२ ॥
तेषां तु गच्छतां तत्र त्वरितं रघुनन्दनः ॥ द्रुमषण्डं वनं दृष्ट्वा रामः सुग्रीवमब्रवीत् ॥ १३ ॥

अथ पुनः कीष्किन्धाप्रवेशश्च्योदशे—ऋश्यमू-
कादित्यादि ॥ १—२ ॥ संहतग्रीवः निबिडकण्ठ
इत्यर्थः । इदं स्वरूपकीर्तनं गजपुष्पीबन्धनेन वा
॥ ३—४ ॥ अथ कार्यसिद्धिसूचकपदार्थानुभवविशेषं
दर्शयति—ते वीक्षमाणा इत्यादिना ॥ ५ ॥ कन्द-
राणि गुहाकारगुहाविशेषान् । निर्दराणि स्फुटितशै-
लरन्ध्रविशेषान् । गुहाः देवखातबिलानि । दरीः
गुहाविशेषान् ॥ ६ ॥ आकोशकुड्मलैः ईषद्विकसि-

तमुकुलैः ॥ ७ ॥ कारण्डैः । “कारण्डको महापक्षी”
इति वैजयन्ती । सारसैः सरोनिवासैःशकुनैरुपनादि-
तान् तटाकान् व्यलोकयन्निति पूर्वेणान्वयः ॥ ८ ॥ चरतः
स्थितांश्चापश्यन् ॥ ९ ॥ तटाकवैरिणः कलुषीकरणात् ।
एकचरान् एकाकिनः । द्विरदाः द्विदन्ताइति
चतुर्दन्तव्यावृत्तिः । गिरितटोत्कृष्टान् उल्लिखितगि-
रितान् ॥ १०—१२ ॥ द्रुमषण्डंवृक्षषण्डमयमिति

स० आदित्यसंकाशान् आदित्यं प्रागादित्यंसुग्रीवं सम्यक्प्रकाशयन्तीति तथातान् ॥ २ ॥ ति० हरियूथपानामपियूथंपाति
तादृशः ॥ ४ ॥ रामानु० “कन्दराणिगुहाश्चैवशैलांस्तानिवनानिच” इति बहुकोशेषुपाठः । कन्दराणि मन्दिराकाराकारितशि-
लाविवरविशेषान् । गुहाः देवखातबिलानि । दरीः स्फुटितशैलरन्ध्रविशेषान् ॥ ६ ॥ अकोशकुड्मलैः अकोशैः विकसितैः ।
कुड्मलैः मुकुलैः ॥ ७ ॥ टी० कारण्डः कारण्डवः नामैकदेशेनामग्रहणं । एतैरुपलक्षितांस्तटाकानपश्यन्नित्यन्वयः ॥ ८ ॥
शि० पश्यन् पश्यन्तः ॥ ९ ॥ रामानु० द्विरदवारणशब्दयोस्तत्स्थलावस्थितव्यक्तिभेदाच्चकलेननपौनस्तथं । गिरितटा-
[पा०] १ घ. ऋश्यमूकात्तु. २ क. कनकभूषितं. ३ छ. झ. ट. लक्ष्मणस्य. ४ छ. ज. झ. ट. वीर्यवान्. ५ छ.—ट.
विमलैस्तोयैः. ६ क. ग. ड. छ.—ट. श्वावलोकयन्. ७ क. ख. ग. ड. छ.—ट. शकुनैःप्रतिनादितान्. ८ क. ख. ग.
हारान्मृगपोतांश्चनिर्भयान्. ९ ड. छ. ज. ट. न्वनचारिणः. १० च. ज. पर्वतेपश्यन्. ड. ज. ट. सर्वतःपश्यन्. ११ ग.
हरिणान्मृगान्. क. हरिणांस्तथा. १२ ड. छ. झ. ट. तटोदुष्टान्. ग. तटोत्कृष्टाङ्गमानिपर्वतान्. १३ छ. झ. ट. वानरा-
न्द्विरदप्रख्यान्. १४ ग. रेणुसुभूषितान्.

एष मेघ इवाकाशे वृक्षषण्डः प्रकाशते ॥ मेघसंघातविपुलः पर्यन्तकदलीवृतः ॥ १४ ॥
 किमेतज्ज्ञातुमिच्छामि सखे कौतूहलं हि मे ॥ कौतूहलापनयनं कर्तुमिच्छाम्यहं त्वया ॥ १५ ॥
 तस्य तद्वचनं श्रुत्वा राघवस्य महात्मनः ॥ गच्छन्नेवाचचक्षेऽथ सुग्रीवस्तन्महद्वनम् ॥ १६ ॥
 एतद्राघव विस्तीर्णमाश्रमं श्रमनाशनम् ॥ उद्यानवनसंपन्नं स्वादु मूलफलोदकम् ॥ १७ ॥
 अत्र सप्तजना नाम मुनयः संशितव्रताः ॥ सप्तैवासन्नधःशीर्षा निर्यतं जलशायिनः ॥ १८ ॥
 सप्तरात्रकृताहारा वायुना वनवासिनः ॥ दिवं वर्षशतैर्याताः सप्तभिः सकलेवराः ॥ १९ ॥
 तेषामेवंप्रभावानां द्रुमप्राकारसंवृतम् ॥ आश्रमं सुदुराधर्षमपि सेन्द्रैः सुरासुरैः ॥ २० ॥
 पक्षिणो वर्जयन्त्येतत्तथाऽन्ये वनचारिणः ॥ विशन्ति मोहार्हाद्ये तत्र निर्वर्तन्ते न ते पुनः ॥ २१ ॥
 विभूषणैर्वास्तत्र श्रूयन्ते सकलाक्षराः ॥ तूर्यगीतस्वेनाश्वात्र गन्धो दिव्यश्च राघव ॥ २२ ॥
 त्रेताग्नयोपि दीप्यन्ते धूमो ह्यत्र प्रकाशते ॥ वेष्टयन्निव वृक्षाग्रान्कपोताङ्गारुणो घनः ॥ २३ ॥
 एते वृक्षाः प्रकाशन्ते धूमसंसक्तमस्तकाः ॥ मेघजालप्रतिच्छन्ना वैदूर्यगिरयो यथा ॥ २४ ॥
 कुरु प्रणामं धर्मात्मस्तान्समुद्दिश्य राघव ॥ लक्ष्मणेन सह भ्रात्रा प्रयतः संयताञ्जलिः ॥ २५ ॥
 प्रणमन्ति हि ये तेषां मुनीनां भावितात्मनाम् ॥ न तेषामशुभं किञ्चिच्छरीरे राम ईक्ष्यते ॥ २६ ॥
 ततो रामः सह भ्रात्रा लक्ष्मणेन कृताञ्जलिः ॥ समुद्दिश्य महात्मानस्तानृषीन्भ्यवादयत् ॥ २७ ॥
 अभिवाद्य तु धर्मात्मा रामो भ्राता च लक्ष्मणः ॥ सुग्रीवो वानराश्चैव जग्मुः संहृष्टमानसाः ॥ २८ ॥

लतागुल्मव्यावृत्तिः ॥ १३ ॥ मेघ इवेति नीलवर्णे उपमा ॥ १४—१८ ॥ सप्तरात्रकृताहाराः वायुना सप्तरात्रस्य एकवारं कृताहाराः । सप्तभिर्वर्षशतैरित्यन्वयः ॥ १९ ॥ ये मोहादत्राश्रमे विशन्ति न ते निर्वर्तन्ते किंतु तत्रैव नश्यन्तीत्यर्थः ॥ २०—२१ ॥ दिवं गताः शरीरान्तरेण पुनरत्रागत्याप्सरोभिः क्रीडन्तीत्याशयेनाह—विभूषणेत्यादिना ॥ भूषणरत्नेण नृत्तमुपलक्ष्यते । सकलाक्षरा इति गीतस्वनविशेषणं ।

तूर्यशब्दोत्र गीतभिन्नवाद्यपरः ॥ २२ ॥ त्रेताग्निदीपने लिङ्गमाह—धूमो हीति । घनः निबिडः ॥ २३—२४ ॥ समुद्दिश्य किञ्चित्फलमुद्दिश्य । तेषां प्रणामं कुरु ॥ २५ ॥ शरीरे अशुभं व्याध्यादिकं ॥ २६ ॥ महात्मानः महात्मनः ॥ २७ ॥ अभिवाद्येति । अनेन सर्वेषामभिवादनमनूद्यते । अत्राभिवादनं नमस्कारः । तेषां परोक्षत्वात् । अनेन सज्जनप्रणामो विजयावह इत्ययमर्थः सूचितः । तदिदं द्योत्यते उप-

नुत्कर्षन्तीति गिरितटोत्कृष्टाः तान् । कर्तरिक्तः ॥ स० गिरितटोत्कृष्टान् गिरितटपेक्षया उत्कृष्टान् ॥ ११ ॥ ती० गच्छन्नेवेति शतृप्रत्ययेन कार्यत्वरामूचिता ॥ १६ ॥ शि० सप्तजनान्निमित्तं बोधयन्नाह—सप्तेति । सप्तरात्रेव्यतीते सतीति शेषः । वायुना कृताहाराः । अचलवासिनः निश्चलनिवसनशीलाः ॥ १९ ॥ ति० एतदाश्रमं । अर्धर्चादिराश्रमशब्दः । स० नपुंसकत्वमार्थः । “संबन्धमनुवर्तिष्यते” इति महाभाष्यानुसारेण “वञ्जपाः—” इत्यस्य प्रायिकत्वाद्वादनदोषः ॥ २० ॥ शि० वर्जयन्ति अतितेजोदर्शनजनितभियानगच्छन्तीत्यर्थः ॥ २१ ॥ ति० सकलाक्षराः कलाक्षराभिर्मधुराक्षराभिर्वाग्भिः सहिताः । भूषणरत्नाः अप्सरसामिति शेषः ॥ २२ ॥ ति० तेषामुद्दिश्य तादृश्येति यावत् ॥ २५ ॥ शि० हे राम भावितात्मनां परिशीलितपरमात्मनां । ऋषीणां येषां प्रणमन्ति तेषां शरीरे अशुभं शुभविरोधि शोकादिकमित्यर्थः । न विद्यते न भवति ऋषीणामित्यत्र संबन्धसामान्यविवक्षायां षष्ठी ॥ २६ ॥ ति० वानराः हनुमदादयः । एतत्कथाप्रश्नादिकं वाल्यायुस्समाप्तिकाललाभाय ॥ २८ ॥

[पा०] १ क. ड.—ट मम. ख. ग. महत्. २ क. ग. स्तन्महावनं. ड. च. ज. ज. स्तद्वनमहत्. ३ क. ड. नियताः. ४ छ. झ. ट. वायुनाचलवासिनः. ५ क. छ. झ. ट. तेषामेतत्प्रभावेण. ६ च. झ. मोहाद्येप्यत्र. ७ झ. ट. न निर्वर्तन्ते. ८ क. ख. घ. ड. च. ज.—ट. रवाश्वात्र. ९ ड. ज.—ट. खनाश्वापि. घ. खराश्वात्र. १० क. ड. छ.—ट. ह्येषप्रदृश्यते. च. ह्यत्रप्रदृश्यते. ख. ह्यत्रप्रकाशते. ११ क. धूमसंरक्तसच्छदाः. १२ क.—ड. छ.—ट. तेषामुद्दिश्य. १३ क.—ड. ज. झ. ट. तेषामृषीणां. १४ ख. ड. ज. ट. विद्यते. १५ ड. छ.—ट. अभिवाद्यच.

ते गत्वा दूरमध्वानं तस्मात्सप्तजनाश्रमात् ॥ ददृशुस्तां दुराधर्षां किष्किन्धां वालिपालिताम् ॥ २९ ॥

ततस्तु रामानुजरामवानराः प्रगृह्य शस्त्राण्युदिताग्रतेजसः ॥

पुरीं सुरेशात्मजवीर्यपालितां वधाय शत्रोः पुनरागताः सह ॥ ३० ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये किष्किन्धाकाण्डे त्रयोदशः सर्गः ॥ १३ ॥

चतुर्दशः सर्गः ॥ १४ ॥

रामादिभिः किष्किन्धासमीपवने वृक्षैरात्माच्छादनेनावस्थानम् ॥ १ ॥ सुग्रीवेण रामं प्रति वालिवधप्रतिज्ञायाः सफलीकरणप्रार्थना ॥ २ ॥ रामेण सुग्रीवं प्रति प्रत्ययोत्पादनपूर्वकं वालिवधप्रतिज्ञानेन तदाह्वानचोदना ॥ ३ ॥ सुग्रीवेण सगर्जनं युद्धाय-वाल्याह्वानम् ॥ ४ ॥

सर्वे ते त्वरितं गत्वा किष्किन्धां वालिपालिताम् ॥ वृक्षैरात्मानमावृत्य व्यतिष्ठन्गहने वने ॥ १ ॥

विचार्य सर्वतो दृष्टिं कानने काननप्रियः ॥ सुग्रीवो विपुलग्रीवः क्रोधमाहारयद्भुशम् ॥ २ ॥

ततः स निनदं घोरं कृत्वा युद्धाय चाह्वयत् ॥ परिवारैः परिवृतो नादैर्भिन्दन्निवाम्बरम् ॥

गर्जन्निव महामेघो वायुवेगपुरस्सरः ॥ ३ ॥

अथ बालार्कसदृशो दृप्तसिंहगतिस्तदा ॥ दृष्ट्वा रामं क्रियादक्षं सुग्रीवो वाक्यमब्रवीत् ॥ ४ ॥

हरिवागुरया व्याप्तां तप्तकाञ्चनतोरणाम् ॥ प्राप्ताः स ध्वजयन्त्राढ्यां किष्किन्धां वालिनः पुरीम् ॥ ५ ॥

प्रतिज्ञा या त्वया वीर कृता वालिवधे पुरा ॥ सफलां तां कुरु क्षिप्रं लतां काल इवागतः ॥ ६ ॥

एवमुक्तस्तु धर्मात्मा सुग्रीवेण स राघवः ॥ तमथोवाच सुग्रीवं वचनं शत्रुसूदनः ॥ ७ ॥

कृताभिज्ञानचिह्नस्त्वमनया गजसाहया ॥ लक्ष्मणेन समुत्पाद्य यैर्षां कण्ठे कृता तव ॥ ८ ॥

रितनश्लोके उदिताग्रतेजस इति । प्रणामेनेति भावः ॥ २८—२९ ॥ सह युगपत् ॥ ३० ॥ इति श्रीगो-विन्दराजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे मुक्ताहारा-ख्याने किष्किन्धाकाण्डव्याख्याने त्रयोदशः सर्गः ॥ १३ ॥

अथ वाल्याह्वानभीतं सुग्रीवं निस्त्रासयति रामश्च-तुर्दशे—सर्व इत्यादि ॥ १—२ ॥ वायुवेगपुरःसरः वायुवेगान्मेघे अधिको ध्वनिरिति प्रसिद्धिः । यतः वायुवेगपुरस्सरः अतएव गर्जन्महामेघ इव स्थितः । परिवारैः परिवृतः सः नादैरम्बरं भिन्दन्निव घोरं निनदं कृत्वा युद्धायाह्वयत् । वालिनमिति शेषः

॥ ३—४ ॥ हरिवागुरया हरय एव वागुरा मृगम-हणपाशः तया व्याप्तां इतरदुष्प्रवेशामित्यर्थः । यद्वा हरिवागुरया हरिगृहैः । जालेकवचनं । “ वागुरा मृगशालिका ” इति वैजयन्ती ॥ ५ ॥ आगतः कालः फलकालः ॥ ६—७ ॥ अभिज्ञापकं चिह्नं अभिज्ञानचिह्नं । कृतमभिज्ञानचिह्नं यस्य स तथा । गजपुण्यामेव गजसाशब्दः । यद्वा गजेन समा आह्वा आख्या यस्याः सा गजसाह्वा तया शोभस इति । अत्राहुः—विपरीते रात्रौ । सूर्यः पूर्णचन्द्रः । “ परीतं तु दिवा प्रोक्तं विपरीतं तु शर्वरी ” “ राकामध्यगतश्चन्द्रः सूर्य इत्यभिधीयते ” इति वचनात् । यद्वा नक्षत्रमालया विपरीतः विशेषेण

ति० शस्त्राणि वानराणां शस्त्रं शिलादि ॥ ३० ॥ इति त्रयोदशः सर्गः ॥ १३ ॥

ति० बालार्कसदृशः वर्णेन प्रतापेन च ॥ ४ ॥ ति० ध्वजैर्यन्त्रैः प्राकारयुद्धापेक्षितैः । आढ्या ॥ ५ ॥

[पा०] १ क. ड. छ.—ट. ण्युदितोऽग्रतेजसः. २ ज. सजाः. ३ छ. झ. न. ट. रागतास्त्विव. ४ क. ख. ग. ड.—ट. वालिनः पुरीं. ५ क.—ट. विसार्थ. ६ ज. झ. ट. ततस्तु. ७ ख. ड.—ट. स्ततः. ८ क. ग. ड. च. ज.—ट. भूषणां. ९ ग. वालिपालितां. १० ख. याप्रतिज्ञा. छ. झ. न. ट. प्रतिज्ञाया कृता वीरलया. ११ छ. झ. ट. कुरतां. १२ घ. सुग्रीवेण हि. १३ क. ग. तमेवोवाच. छ. झ. ट. तमेवोवाच वचनं सुग्रीवं. ड. च. ज. न. तदेवोवाच वचनं सुग्रीवं. १४ घ. छ. ज. झ. ट. एषा. वा. रा. १२७

शोभसे ह्यधिकं वीर लतया कण्ठसक्तया ॥ विपरीत इवाकाशे सूर्यो नक्षत्रमालया ॥ ९ ॥
 अद्य वालिसमुत्थं ते भयं वैरं च वानर ॥ एकेनाहं प्रमोक्ष्यामि बाणमोक्षेण संयुगे ॥ १० ॥
 मम दर्शय सुग्रीव वैरिणं आतूरूपिणम् ॥ वाली विनिहतो यावद्वने पांसुषु वेष्टते ॥ ११ ॥
 यदि दृष्टिपथं प्राप्तो जीवन्स विनिवर्तते ॥ ततो दोषेण माऽऽगच्छेत्सद्यो गर्हेच्च मा भवान् ॥ १२ ॥
 प्रत्यक्षं सप्त ते साला मया बाणेन दारिताः ॥ तेनावेहि बलेनाद्य वालिनं निहतं मया ॥ १३ ॥
 अनृतं नोक्तपूर्वं मे वीरं कृच्छ्रेऽपि तिष्ठता ॥ धर्मलोभपरीतेन न च वक्ष्ये कथंचन ॥ १४ ॥
 सफलां च करिष्यामि प्रतिज्ञां जहि संभ्रमम् ॥ प्रसूतं कलमं क्षेत्रे वर्षेणैव शतक्रतुः ॥ १५ ॥
 तदाह्वाननिर्मितं त्वं वालिनो हेममालिनः ॥ सुग्रीव कुरु तं शब्दं निष्पतेद्येन वानरः ॥ १६ ॥
 जितकाशी बलश्लाघी त्वया चाधर्षितः पुरा ॥ निष्पतिष्यत्यसङ्गेन वाली स प्रियसंयुगः ॥ १७ ॥

परिवृतः । सूर्यइव चन्द्रइव । अन्यशब्दे-
 नान्यस्याभिधानं कथमिति चेत् । “ नवो नवो
 भवति ” इति श्रुतौ अहां केतुः सूर्यः चन्द्राप्यायक-
 त्वाच्चन्द्रमाइत्युच्यते । तद्वच्चन्द्रोपिसूर्यकिरणानुप्रवे-
 शायत्तप्रकाशविशेषवत्त्वसूर्यशब्देनाभिधीयतइति ।
 यद्वा विशेषेणपरीतो विपरीतः नक्षत्रावृतः । सूर्य
 इवेत्यभूतोपमा । विपरीतइत्यनेन तात्कालिकतेजोव-
 त्तमुच्यते । यद्वा विपरीते विपरीतकाले । सूर्यो
 नक्षत्रमालयेवानया लतयाशोभसे । उत्पातकालेहि
 मध्याह्ने नक्षत्राणिदृश्यन्तइत्युच्यते ज्योतिश्शास्त्रे ।
 “ रात्राविन्द्रधनुर्दशै दिवानक्षत्रदर्शने । तद्राष्ट्रनाथ-
 नाशःस्यादितिगर्गस्यभाषितम् ” इति । अतः भावि-
 वालिवधरूपफलानुसारेण तेजसा ज्वलन्सुग्रीवः शुभ्र-
 पुष्पावलीशोभमानगजपुष्पीमालया उत्पातकाले नक्ष-
 त्रमालया सूर्यइव बभावित्यस्मदाचार्योक्तम् ॥८-९॥

प्रमोक्ष्यामि प्रमोचयिष्यामि । अनिद्वलमार्ष ॥१०॥
 यावद्वेष्टते वेष्टिष्यते । “ यावत्पुरानिपातयोर्लट् ”
 इति लट् ॥ ११ ॥ सवाली दृष्टिपथं प्राप्तः सन् पुन-
 र्जीवन्यदि विनिवर्तते । ततः तदा । दोषेणोपलक्षितं ।
 मा मां । आगच्छेत् । सद्यो मा मां । भवान् गर्हेच्च
 गर्हेतच । यदि दृष्टमात्रेण तं नहन्त्यां तदामत्समीप-
 मागच्छ मां गर्हस्वचेत्यर्थः ॥ १२-१३ ॥ मे मया ।
 “ तेमयावेकवचनस्य ” इत्येतत्तृतीयायामप्यार्षे दृश्यते ।
 अतस्तद्विशेषेणपि तृतीयाप्रयोगः । धर्मलोभपरीतेन ।
 लोभोलब्धस्य त्यागासहिष्णुता । धर्महान्यसहिष्णु-
 नेत्यर्थः ॥ १४ ॥ संभ्रमं संशयंकृतचाञ्चल्यं । परा-
 क्रमेण प्रतिज्ञासफलत्वकरणे दृष्टान्तमाह—प्रसूत-
 मिति ॥ कलमं सस्यं ॥ १५ ॥ तत् तस्मात् ॥ १६ ॥
 जितेन जयेन काशते प्रकाशत इति जितकाशी ।
 ताच्छील्ये णिनिः । असङ्गेन अविलम्बेन ॥ १७ ॥

रामानु० चन्द्रसूर्यकिरणानुप्रवेशप्रकाशवत्त्वेविष्णुपुराणेप्रसिद्धं । “ क्षीणंसोमंसुरैःपीतमाप्याययतिदीप्तिमान् । मैत्रेयैककलं
 सन्तरिदिमनैकेनभास्करः ॥ ” इति ती० सुवतिप्रेरयतीतिसूर्यइतिव्युत्पत्त्या नक्षत्रमण्डलपरिवृतत्वविशेषेणनचचन्द्रएवसूर्यशब्देनो-
 च्यते । यद्वा अभूतोपमेयं । आकाशेनक्षत्रमालयाविपरीतःविशेषेणपरिवृतःसूर्यइवलंशोभसे । यद्वा विपरीतइतिसप्तम्यन्तं । विप-
 रीते रात्रौ । सूर्यः पौर्णमासीचन्द्रः । “ परीतंतुदिवाप्रोक्तविपरीतंतुशर्वरी । पौर्णमासीगतश्चन्द्रःसूर्यइत्यभिधीयते ” इतिवचनात् ।
 रात्रावाकाशेपूर्णचन्द्रेनक्षत्रमालयायथाशोभते तथाकण्ठसक्तमालयालंशोभसइति । गजसाह्वया गजेनसमाआह्वाआख्यायस्या-
 स्साकुन्दलतेतियावत् । तथा ॥ ति० नक्षत्रमालया आकाशेविपरीतःविशेषेणवेष्टितःसूर्यइव । कविविकल्पितोपमाऽलीकोपमा ।
 तेनतादृशस्सूर्योयदिभवेत्तदा तरुणार्कवर्णस्यकण्ठसक्तशुक्लपुष्पमालस्योपमास्यादितिलशयोक्तिरत्रव्यङ्ग्या ॥ ९ ॥ स० एकेनबाणमो-
 क्षेणेत्यनेन तस्यैवबाणस्यद्वितीयवारंमोचनमपिनास्तीतिसूचितं । प्रमोक्ष्यामि अन्तर्णतित्यर्थः ॥ १० ॥ स० दृश्येन्तत्त्वदशायां
 द्विकर्मकलेनमामितिवक्तव्यमेत्युक्तिः स्वतस्सर्वज्ञत्वाद्गमस्यदर्शयेत्युक्तिरौपचारिकीतिदर्शयितुं । वालीविनिहतस्सन्यावद्वनेवेष्टते
 तावन्ममदर्शय । यावद्वनेसमप्रवतइतिवा ॥ ११ ॥ शि० कृच्छ्रे अत्याज्यपितृगुर्वादिपरस्परविरुद्धोक्तिसंशयजनितकष्टे ॥ १४ ॥
 ति० जितकाशी जितश्वासोजितभयोवा ॥ ति० ननुकृतेप्याह्वानेख्यादिसक्तोनिष्पतिष्यतितत्राह—निपतिष्यतीति । अस-

[पा०] १ च. ज. क्षिप्रंविनिहतोयावच्छेष्टेपांसुलुण्ठितः. २ क. ख. ग. छ. झ. ज. ट. ततोवेत्ति. ३ छ.—ज. रणे.
 ४ ख. कृच्छ्रेमहति. ५ ख. प्रभूतकलमंक्षेत्रं. छ. झ. ज. ट. प्रसूतंकलमक्षेत्रं. ६ छ. झ. ट. निमित्तं. ७ ग. च.—ट.
 जयश्लाघी. ८ छ. झ. ज. ट. पुरात्.

रिपूणां धर्षणं शूरा मर्षयन्ति न संयुगे ॥ जानन्तस्तु स्वकं वीर्यं स्त्रीसमक्षं विशेषतः ॥ १८ ॥
 स तु रामवचः श्रुत्वा सुग्रीवो हेमपिङ्गलः ॥ ननर्द क्रूरनादेन विनिर्भिन्दन्निवाम्बरम् ॥ १९ ॥
 तस्य शब्देन वित्रस्ता गावो यान्ति हतप्रभाः ॥ राजदोषपरामृष्टाः कुलस्त्रिय इवाकुलाः ॥ २० ॥
 द्रवन्ति च मृगाः शीघ्रं भग्ना इव रणे हयाः ॥ पतन्ति च खगा भूमौ क्षीणपुण्या इव ग्रहाः ॥ २१ ॥
 ततः स जीमूतगणप्रणादो नादं ह्यमुश्चत्वरया प्रतीतः ॥
 सूर्यात्मजः शौर्यविवृद्धतेजाः सरित्पतिर्वाऽनिलचञ्चलोर्मिः ॥ २२ ॥
 इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये किष्किन्धाकाण्डे चतुर्दशः सर्गः ॥ १४ ॥

पञ्चदशः सर्गः ॥ १५ ॥

सुग्रीवगर्जनश्रवणजरोषेणयुद्धायनिर्गच्छन्तं बालिनं प्रति तारयासपरिष्वङ्गं युक्तयुपन्यासेन अङ्गदवचनानुवादेनरामसाहा-
 य्योक्त्याचसुग्रीवस्यबलीयस्त्वोक्त्या श्रीरामगुणानुवर्णनेनतत्तत्करणशरणीकरणपूर्वकंसुग्रीवेणसख्यकरणप्रार्थना ॥ १ ॥

अथ तस्य निनादं तु सुग्रीवस्य महात्मनः ॥ शुश्रवान्तःपुरगतो वाली आतुरमर्षणः ॥ १ ॥
 श्रुत्वा तु तस्य निनदं सर्वभूतप्रकम्पनम् ॥ मदश्चैकपदे नष्टः क्रोधश्चापतितो महान् ॥ २ ॥
 स तु रोषपरीताङ्गो वाली सन्ध्यातपप्रभः ॥ उपरक्त इवादित्यः सद्यो निष्प्रभतां गतः ॥ ३ ॥

स्त्रीसमक्षमित्यनेन तदानीं सायंकाल इत्यवगम्यते ।
 “ प्रातर्मूत्रपुरीषाभ्यां मध्याह्ने क्षुत्पिपासया । सायं
 कामेनपीड्यन्ते जन्तवो निशि निद्रया ” इति वच-
 नात् ॥ १८—१९ ॥ हतप्रभाः भीतिविकृतमुखका-
 न्तयः । गाव इत्यनेन गवांपुरप्रवेशकालसूचनात्तत्काल-
 स्य सायंतनत्वंगम्यते । राजदोषपरामृष्टाः राजदो-
 षेण अराजकत्वरूपदोषेण परामृष्टाः परैः परपुरुषैः
 आमृष्टाः केशेषु गृहीताः । कुलस्त्रिय इव आकुलाः
 गन्तव्यप्रदेशाभावेनाकुलाः ॥ २०—२१ ॥ प्रतीतः
 नादमोचने प्रसिद्धः । सरित्पतिर्वा समुद्र इव ॥ २२ ॥
 इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे

मुक्ताहाराख्याने किष्किन्धाकाण्डव्याख्याने चतुर्दशः
 सर्गः ॥ १४ ॥

अथ तारायुद्धिः पञ्चदशे—अथ तस्येत्यादि ॥
 महात्मनः महाधैर्यस्य ॥ १ ॥ श्रुत्वेति स्थितस्येति शेषः ।
 एकपदे एकस्मिन्नेव स्थाने । सद्य इत्यर्थः । आपतितः
 उत्पन्न इत्यर्थः ॥ २ ॥ रोषेण परीताङ्गः विपरीताङ्गः
 विकृतवेष इत्यर्थः । अतएव सन्ध्यातपप्रभः कोपपा-
 वकयावकितानन इति प्रयोगात्कोपरक्तदेहत्वात्सन्ध्यात-
 पप्रभत्वं । किंच उपरक्तः समीपरक्तः । कृतपरिवेष
 इत्यर्थः । परिवेषयुक्तो हि सूर्यो निष्प्रभो दृश्यते । उप-

ङ्गेन ख्यादिसंगपरित्यागेनेत्यर्थः । यतः प्रियसंयुगः । नमर्षयन्तीत्यस्य शूरा इति शेषः ॥ स० जितेन जयेन श्लाघीस्तुल्यः । शि०
 जयश्लाघीस्त्वजिजयविषयकश्लाघावान् ॥ १७ ॥ वि० विशेषतः नमर्षयन्तीत्यनुषङ्गः ॥ १८ ॥ ती० राजदोषपरामृष्टाः राजदो-
 षव्याप्ताः । राजाज्ञाभावेलाघिकजारभीत्याकुलस्त्रियोयथानिष्प्रभायान्ति तथागावोयान्तीत्यर्थः ॥ ति० गावः महान्तोवृषभाः ।
 हतप्रभाः हतशक्तयः ॥ २० ॥ स० ग्रहाः देवाः ॥ २१ ॥ ति० जीमूतवत्कृतप्रणादः । प्रतीतः रामेति शेषः । शौर्यपराक-
 मकरणेविवृद्धतेजोयस्य ॥ २२ ॥ इतिचतुर्दशःसर्गः ॥ १४ ॥

टीका० एकपदे तत्काले । “ एकपदं स्यात्तत्कालेपदव्यामेकपद्यपि ” इति विश्वः ॥ शि० तस्य निनादं श्रुत्वा विद्यमानस्य वा-
 लिनः एकपदे तस्मिन्क्षणे । मदः मत्तस्सर्वे विभ्यतीति गर्वः । नष्टः । क्रोधो आपादितः संप्राप्तः ॥ २ ॥ ति० कनकप्रभस्य क्रो-
 [पा०] १ ड.—ट. धर्षितं श्रुत्वा. क. ग. धर्षणं वीरा. २ घ. छ. धैर्यं. ३ ट. तेन. झ. तत्र. ४ ड.—ज. च. गतप्रभाः.
 ५ घ. पतगाभूमौ. ६ ड.—ज. च. ग्रहा इव. ७ ड.—ट. कृतप्रणादौ. ८ ग. ड. च. ज. च. विमुञ्चत्वरया. ९ ख.—ट.
 निनादतं. १० ख. घ. ड. छ. झ. ज. ट. श्रापादितो. ११ छ. झ. ट. ततो. १२ झ. ट. सकनकप्रभः. छ. कनकप्रभः.

वाली दंष्ट्राकरालस्तु क्रोधादीप्ताग्निसन्निभः ॥ भात्युत्पतितपद्माभः समृणाल इव हृदः ॥ ४ ॥
 शब्दं दुर्मर्षणं श्रुत्वा निष्पपात ततो हरिः ॥ वेगेन चैरणन्यासैर्दारयन्निव मेदिनीम् ॥ ५ ॥
 तं तु तारा परिष्वज्य स्नेहादर्शितसौहृदा ॥ उवाच त्रैस्तसंभ्रान्ता हितोदर्कमिदं वचः ॥ ६ ॥
 साधु क्रोधमिमं वीर नदीवेगमिवागतम् ॥ शयनादुत्थितः काल्यं त्यज भुक्तामिव स्रजम् ॥ ७ ॥
 काल्यमेतेन संग्रामं करिष्यसि च वानर ॥ वीर ते शत्रुबाहुल्यं फल्गुता वा न विद्यते ॥ ८ ॥
 सहसा तव निष्क्रामो मम तावन्न रोचते ॥ श्रूयतां चाभिधास्यामि यन्निमित्तं निवार्यसे ॥ ९ ॥
 पूर्वमापतितः क्रोधात्स त्वामाह्वयते युधि ॥ निष्पत्य च निरस्तस्ते हन्यमानो दिशो गतः ॥ १० ॥
 त्वया तस्य निरस्तस्य पीडितस्य विशेषतः ॥ इहैत्य पुनराह्वानं शङ्कां जनयतीव मे ॥ ११ ॥
 दर्पश्च व्यवसायश्च यादृशस्तस्य नर्दतः ॥ निनादश्चापि संरम्भो नैतदल्पं हि कारणम् ॥ १२ ॥
 नासहायमहं मन्ये सुग्रीवं तमिहागतम् ॥ अवष्टब्धसहायश्च यमाश्रित्यैष गर्जति ॥ १३ ॥
 प्रकृत्या निपुणश्चैव बुद्धिमांश्चैव वानरः ॥ अपरीक्षितवीर्येण सुग्रीवः संह नैष्यति ॥ १४ ॥

रक्तो राहुप्रस्तो वा ॥ ३ ॥ दंष्ट्राकरालः दंष्ट्रादन्तुरः ।
 “करालोदन्तुरेतुङ्गे” इत्यमरः । क्रोधाद्धेतोः दीप्ता-
 ग्निसन्निभः अतएवोत्पतितपद्मः विकसितरक्तोत्पलः ।
 उत्पतितपद्माभइतिपाठे उत्पतिता स्त्रोपरिप्रसृता पद्मा-
 नामाभा यस्मिन्स इत्यर्थः । समृणालो हृद इव भाति
 बभौ ॥ ४-५ ॥ परिष्वज्य स्ववचनश्रवणाभिमुख्या-
 यालिङ्ग्य । स्नेहात् परिष्वज्येत्यन्वयः । दर्शितसौ-
 हृदा यथाभवति तथोवाचेत्यर्थः । संभ्रान्ता त्वरिता ।
 “संभ्रमस्त्वरा” इत्यमरः । हितोदर्कं हितफलकं
 ॥ ६ ॥ काल्यं प्रातः शयनादुत्थितः पुरुषः भुक्तां
 स्रजमिव । नदीवेगमिव आगतं अप्रतिबद्धं क्रोधं ।
 साधु निःशेषं त्यज ॥ ७ ॥ काल्यं प्रातःकाले ।
 एतेन युद्धं करिष्यसि । तेन फल्गुता लाघवं वा
 शत्रुबाहुल्यं शत्रुगौरवं वा न विद्यते । अतः किमर्थ-

मयैवनिर्गच्छसीत्यर्थः ॥ ८ ॥ सहसानिर्गमे कोदोष
 इत्यत्राह—सहसेति ॥ ९ ॥ प्रथमं युक्तिमाह—पूर्व-
 मित्यादिश्लोकद्वयमेकान्वयं ॥ पूर्वमापतितः ते त्वया ।
 क्रोधान्निष्पत्य योयुधि निरस्तः । हन्यमानो दिशो
 गतश्च । सत्वामाह्वयते । पुनरेत्य स्थितस्य तस्यैतदा-
 ह्वानं । मेशङ्कां सहायसहितत्वशङ्कांजनयतीतियो-
 जना । इवशब्दो वाक्यालंकारे । अव्ययानामनेका-
 र्थत्वादवधारणे वा ॥ १०—११ ॥ अवधारणे हेत्व-
 न्तरमप्याह—दर्पश्चेति । नर्दतस्तस्य दर्पश्च व्यवसा-
 यश्च यत्नश्च निनादश्च संरम्भश्च यादृशः । अस्य एत-
 त्कारणमल्पं नभवतीतियोजना ॥ १२ ॥ फलितमा-
 ह—नासहायमिति ॥ अवष्टब्धसहायश्च परिगृहीत-
 सहायएव । कुतः । एषः यमाश्रित्यगर्जति तादृशग-
 र्जनहेतुसहायाश्रित एषइत्यर्थः ॥ १३ ॥ सहायस्या-

धादतिरक्तलेसहजप्रभानाशेनोपरक्तादिलोपमेयता । एतदादीन्यासन्नमृत्युलक्षणानि ॥ ३ ॥ रामानु० दीप्ताग्निसंनिभोवाली ।
 क्रोधादंष्ट्राकरालः । उत्पतितपद्माभः गज्यादिभिरुद्धृतपद्माभः । समृणालोहृदइवभातीतियोजना । दंष्ट्राण्णालस्थानीया । ती० दी-
 प्ताग्निसंनिभत्वंकालुष्यकषायवर्णप्राकट्याय ॥ ४ ॥ ती० शत्रुबाहुल्यं शत्रोर्बाहुल्यं गौरवं वा । नविद्यते शत्रुविषयबलाबलविषय-
 शङ्कातवनान्तीतिभावः । यद्यप्येवंतथापि ॥ ८ ॥ स० तं सुग्रीवं । असहायंनमन्ये । वष्टब्धसहायः परिगृहीतसमानलाभः सन
 भवतीत्यवष्टब्धसहायः अपरिगृहीतसमानराज्योऽयं सुग्रीवः यमाश्रित्यगर्जति तमपि सुग्रीवन्तं सुग्रीववदाचरन्तं सुग्रीववत्सामाद्यु-
 पायेनाभेयंनमन्यइत्यावर्तितेनान्वयः ॥ अहमिहागतं सुग्रीवं असहायंनमन्ये । भवतुसहायः कश्चित्तमप्यहंनिष्यामीत्यतआह—अव-
 ष्टब्धसहायश्चेति । अवष्टब्धः परिगृहीतः सहायोयेनसएषः यमाश्रित्यगर्जति तंराममपि असहायं असहायशूरंनमन्येइतिवा ।
 अमेनतारायारामविषयकंज्ञानमस्तीतिसूचितं । तच्चानुपदंस्पष्टीमविष्यति ॥ १३ ॥ ती० अस्तुसोपिसहायः सुग्रीवतुल्यएवेत्यत

[पा०] १ ड. च. छ. झ. ञ. ट. दीप्ताग्निलोचनः. २ ड.—झ. ट. चपदन्यासैः. ३ क. ख. ड. च. ज. ञ.
 त्राससंभ्रान्ता. ४ क. ड.—ट. श्रूयतामभिधास्यामि. ख. ग. श्रूयतांत्वमि. ५ झ. निवार्यते. ६ ख. निरस्त्यस्ते. ७ ख.
 निनदस्यच. क. ग. च.—झ. ट. निनादस्यच. ८ घ. ट. माश्रित्यैव. ९ छ. झ. ञ. ट. नापरीक्षितवीर्येण. १० छ. झ.
 ञ. ट. सख्यमेष्यति.

पूर्वमेव मया वीर श्रुतं कथयतो वचः ॥ अङ्गदस्य कुमारस्य वैक्ष्यामि त्वा हितं वचः ॥ १५ ॥
 अङ्गदस्तु कुमारोऽयं वनान्तमुपनिर्गतः ॥ प्रवृत्तिस्तेन कथिता चारैरसौ निवेदिता ॥ १६ ॥
 अयोध्याधिपतेः पुत्रौ शूरो समरदुर्जयौ ॥ इक्ष्वाकूणां कुले जातौ प्रथितौ रामलक्ष्मणौ ॥
 सुग्रीवप्रियकामार्थं प्राप्तौ तत्र दुरासदौ ॥ १७ ॥
 तैव आतुहिं विख्यातः सहायो रणकर्कशः ॥ रामः परबलामर्दी युगान्ताग्निरिवोत्थितः ॥ १८ ॥
 निवासवृक्षः साधूनामापन्नानां परा गतिः ॥ आर्तानां संश्रयश्चैव यशसश्चैकभाजनम् ॥ १९ ॥
 ज्ञानविज्ञानसंपन्नो निदेशे निरतः पितुः ॥ धातूनामिव शैलेन्द्रो गुणानामाकरो महान् ॥ २० ॥

तिशये किमानमित्यत आह—प्रकृत्येति ॥ १४ ॥ न केवलं युक्त्यायं निर्णयः वचनाच्चेत्याह—पूर्वमिति । वचः यत् प्रासङ्गिकं कथयतोऽङ्गदस्य वचः मया श्रुतं तत् हितं वचः त्वंप्रति वैक्ष्यामि ॥ १५ ॥ वनान्तमुपवनान्तमभि निर्गतः विहारार्थं गतः । प्रवृत्तिर्वार्ता । “वार्ता प्रवृत्तिर्वृत्तान्तः” इत्यमरः । तत्र ऋश्यमूके । दुरासदावित्यनन्तरमिति करणं बोध्यं । प्राप्तविति प्रवृत्तिस्तेन कथितेति संबन्धः ॥ १६—१७ ॥ तौ कीदृशावित्यपेक्षायामेकस्य स्वरूपकथनेनान्यस्य स्वरूपमप्यर्थादुक्तं भवतीति मत्वा प्रधानभूतरामस्वरूपमाह—तत्रेत्यादिना श्लोकत्रयेण ॥ रामः उक्तविशेषणविशिष्ट इत्यन्वयः । तत्त्वस्थितिं सूचयन्त्याह—निवासेति । यथा सुग्रीवस्य सहायः एवं ममापि कुतो न स्यादित्यत्राह—साधूनामिति । स्वच्छायापेक्षिणामनुकूलानां निवासवृक्षः । वृक्ष इत्यभेदाध्यवसायेन सर्वथा सादृश्यमुच्यते । यथा वृक्षः प्रथमं तापमपहृत्य पुष्पफलप्रदानादिना सर्वेन्द्रियतर्पणः तथाऽयमित्यर्थः । निवास इति विशेषणेन कादाचित्कच्छायकतरुव्यावृत्तिः । “वासुदेवतरुच्छाया नातिशीतानघर्मदा । नरकाङ्गारशमनी साकिमर्थं न सेव्यते” इत्युक्तत्वात् । सुग्रीवद्रोहकरणेन नास्माकं साधुत्वलेश इत्याशयः । साधूनामेवं आपन्नानां तु परा गतिः । “योगक्षेमं वहामि” इत्युक्तीत्या आश्रितविषये उपायदशाप्रभृ-

तिफलपर्यन्तसर्वकार्यकर इत्यर्थः । तत्राप्यार्तानां संश्रयश्चैव आश्रितेष्वप्यार्तानां तु सर्वदा समीचीनाश्रयः । सर्वकार्यनिर्वाहक इत्यर्थः । भवत्वेवं । ममापि कश्चिदाश्रयो भविष्यतीत्यत्राह—यशसश्चैकभाजनमिति । एवं विधरक्षको लोकेऽन्यो नास्तीत्यर्थः । अत्र “चतुर्विधा भजन्ते मां जनाः सुकृतिनो ज्ञानाः । आर्तो जिज्ञासुरर्थार्थी ज्ञानी च भरतर्षभ” इत्युक्ताश्चतुर्विधाधिका-रिण उच्यन्ते । साधूनां जिज्ञासूनां । कैवल्यकामानामित्यर्थः । आपन्नानां अपूर्वैश्वर्यकामानां । आर्तानां भ्रष्टैश्वर्यकामानां । यशसः “ज्ञानी त्वात्मैव मे मतं” इत्युक्तयशोयुक्तस्य । एकवचनेन तस्य सुदुर्लभत्वमुक्तं । एकभाजनं अद्वितीयाश्रयः । यद्वा साधूनामुपासकानां । आपन्नानां “सकृदेव प्रपन्नाय” इत्युक्तीत्या ईषत्प्रपन्नानां । आर्तानां आर्तप्रपन्नानां । “आर्तो वायदिवाहृतः परेशं शरणागतः” इति वक्ष्यमाणत्वात् । यशसश्चैकभाजनमित्यनेन एवंभूतो न्यो नास्तीत्युच्यते । आश्रितफलप्रदानोपयोगिज्ञानसंपत्तिमाह—ज्ञानविज्ञानसंपन्न इति ॥ ज्ञानं लौकिकज्ञानं । विज्ञानं शास्त्रजन्यज्ञानं । ताभ्यां संपन्नः । यद्वा विज्ञानेन धर्मभूतेन संपन्नः । ज्ञानश्चासौ विज्ञानसंपन्नश्चेति कर्मधारयः । ज्ञानस्वरूपो ज्ञानगुणकश्चेत्यर्थः । ज्ञानसंपत्तिमुक्त्वानुष्ठानसंपत्तिमाह—निदेशे निरतः पितुरिति । प्रधानत्वात्पितृवचन-

आह—अपरीक्षितेति । अपरीक्षितवीर्येण सहायेनेति शेषः । अपरीक्षितवीर्यस्येति विग्रहः ॥ १४ ॥ स० कथयतोऽङ्गदस्य वचः श्रुतं । तद्वचोवक्ष्यामि । हे अवच इति संबोधनं । कृष्णभूतवालिन्नितितदर्थः ॥ १५ ॥ ति० वनान्तं वनमध्यं । यातस्यै चारैर्निवेदिता प्रवृत्तिरासीत् । प्रवृत्तिः सुग्रीववृत्तान्तः । सातेन मम कथिता ॥ १६ ॥ रामानु० “स्वरक्षणेप्यशक्त्यकोहेतुः पररक्षणे” इति न्यायेन राज्याद्विनाशितोरामः सुग्रीवं कथं रक्षितुं शक्तः । शक्तो वासदशं मां विहाय दुर्बलं सुग्रीवं कथं मवलंबत इत्याशङ्कयामाह—तव भ्रातुरित्यादिना ॥ १७ ॥ रामानु० आर्तानां नष्टैश्वर्यकामानां ॥ १९ ॥ रामानु० ज्ञानविज्ञानसंपन्नः ज्ञानं ब्रह्मविषयकज्ञानं ।

[पा०] १ घ. महावीर. २ ड.—ड. वक्ष्याम्यश. क. ख. ग. वक्ष्यामि त्वां. ३ क. ख. ग. कुमारोसौ. ४ छ. झ. ट. रासीं निवेदिता. ५ ड.—ड. प्रथितौ. ६ छ. झ. ट. सते भ्रातुर्हि. ७ छ. झ. ट. रणकर्मणि.

तत्क्षमं न विरोधस्ते सह तेन महात्मना ॥ दुर्जयेनाप्रमेयेन रामेण रणकर्मसु ॥ २१ ॥
 शूर वक्ष्यामि ते किञ्चिन्न चेच्छाम्यभ्यसूयितुम् ॥ श्रूयतां क्रियतां चैव तव वक्ष्यामि यद्वितम् ॥ २२ ॥
 यौवराज्येन सुग्रीवं तूर्णं साध्वभिषेचय ॥ विग्रहं मा कृथा वीर आत्रा राजन्वलीयसा ॥ २३ ॥
 अहं हि ते क्षमं मन्ये तेन रामेण सौहृदम् ॥ सुग्रीवेण च संप्रीतिं वैरमुत्सृज्य दूरतः ॥ २४ ॥
 लालनीयो हि ते आता यवीयानेष वानरः ॥ तत्र वा सन्निहस्यो वा सर्वथा बन्धुरेव ते ॥ २५ ॥
 न हि तेन समं बन्धुं भुवि पश्यामि कंचन ॥ दानमानादिसत्कारैः कुरुष्व प्रत्यनन्तरम् ॥ २६ ॥
 वैरमेतत्समुत्सृज्य तव पार्श्वे स तिष्ठतु ॥ सुग्रीवो विपुलग्रीवस्तव बन्धुः सदा मतः ॥ २७ ॥
 आतुः सौहृदमालम्ब नान्या गतिरिहास्ति ते ॥ २८ ॥
 यदि ते मत्प्रियं कार्यं यदि चावैषि मां हिताम् ॥ याच्यमानः प्रयत्नेन साधु वाक्यं कुरुष्व मे ॥ २९ ॥
 प्रसीद पथ्यं शृणु जल्पितं हि मे न रोषमेवानुविधातुमर्हसि ॥
 क्षमो हि ते कोसलराजसूनुना न विग्रहः शक्रसमानतेजसा ॥ ३० ॥

परिपालनत्वमुक्तं । इदमुपलक्षणं धर्मान्तराणां । अनेन सौलभ्यंचोक्तं । समस्तकल्याणगुणसमृद्धिमाह—गुणानामाकरइति । बहुवचनेनासङ्गयेयत्वमुक्तं । आकरइत्यनेन गुणातिरिक्तत्वं गुणिनउक्तं । महानित्यनेन गुणानामप्युत्कर्षावहं गुणिस्वरूपमुच्यते । धातूनामित्यनेन गुणानां ज्ञानशक्तिबलैश्वर्यादिभेदेन नानाविधत्वमुक्तं । शैलेन्द्रो हिमवान् । अनेनाप्रकल्प्यत्वमुक्तं ॥ १८—२० ॥ रणकर्मसु दुर्जयेनेत्यन्वयः ॥ २१ ॥ ते अभ्यसूयितुंनेच्छामि त्वद्विषये अभ्यसूयां दोषावि-

ष्करणं कर्तुकदाचिदपिनेच्छामीत्यर्थः । यद्वा मया वक्ष्यमाणे हिते त्वया अभ्यसूयानकार्येत्यर्थः ॥ २२ ॥ यौवराज्येनाभिषेचय यौवराज्येनोपलक्षितो यथाभवति तथामिषिञ्चेत्यर्थः ॥ २३—२५ ॥ प्रत्यनन्तरं त्वदनन्तरं । समीपवर्तिनं वा कुरुष्व ॥ २६—२७ ॥ आतुरित्यर्थः ॥ आलम्ब आलम्बस्व ॥ २८ ॥ अवैषि जानासि । प्रयत्नेन बहुप्रयत्नेन ॥ २९ ॥ स्ववचनाश्रवणेबाधकंसूचयन्त्याह—प्रसीदेति ॥ प्रसीद त्यक्त-रोषो भव । पथ्यं हितं । जल्पितं वचनं । भावे क्तः ।

विज्ञानं शिल्पशास्त्रयोर्ज्ञानं । “मोक्षधीर्ज्ञानमन्यत्रविज्ञानं शिल्पशास्त्रयोः” इत्यमरः । यद्वा ज्ञानं सामान्यज्ञानं । विज्ञानं विशेषज्ञानं ॥ २० ॥ तनि० साधूनां संसारतापतप्तानां । निवासवृक्षः विश्रामस्थानं । “वासुदेवतरुच्छाया नातिशयानां धर्मेदा” इत्युक्तत्वात् । साधूनां “साधवस्त्वभिगन्तव्याः” इत्युक्त्या अभिगन्तव्यतयाये प्रसिद्धास्तेषामावासवृक्षः अभिगन्तव्यस्थानं । साधूनां ज्ञानिनां । आवासवृक्षः प्राप्यदेशइति च । आपन्नानां आकिञ्चन्यात्सङ्गपुरस्कारेण शरणंगतानां दत्तानां । सदागतिः अपुनरावृत्तिप्राप्यस्थानं । अभ्युपगमप्रारब्धसहिष्णुतया देहस्थितिकालेपि गतिरिति च । आर्तानां प्रारब्धदेहेनार्दितानां संश्रयः इतरवैलक्ष्येनाश्रयणीयः । यद्वा साधूनां भगवत्प्राप्तिकामानां । आपन्नानां कैवल्यनिष्ठानां । आर्तानां ऐश्वर्यकामानां । इतरवैलक्ष्येनाश्रयणीयः । यशसश्च यशसएव नायशसः । एकभाजनं अनितरसाधारण्येनाश्रयः । सुप्रतिष्ठितत्वं परिपूर्णत्वादियोतनाय भाजनग्रहणं । अत्रयशसश्च देहेन औदार्यप्रतापजनितकीर्तिलोकप्रसिद्धा । “नतस्येशेकश्चनतस्यनाममह्यशः” इत्युक्तवैदिकप्रसिद्धाचकीर्तिः कथिता ॥ १९—२० ॥ ति० दुर्जयेनेत्यस्याद्यर्थपूर्वांन्वयि ॥ २१ ॥ किञ्चिद्वक्ष्यमाणं त्वया अभ्यसूयितुंनेच्छामि । कथमियं मां प्रतिवदतीति मदसूयानकर्तव्येत्यर्थः । आर्षलादसमानकर्तृत्वेपितुमुन् ॥ २२ ॥ शि० सुग्रीवं दानादिभिः प्रत्यनन्तरं प्राप्तान्तररहितं अन्तरङ्गमित्यर्थः । कुरुष्व । अतएवसुग्रीवः पार्श्वे तिष्ठतु ॥ २६ ॥ स० आतुः सौहृदमालम्ब्य आलम्ब्यैव गतिर्नान्यातेऽस्ति । आलम्ब्यस्थितस्येति शेषोवा । “यदोर्वैशंनरः श्रुत्वा । सेतुं दृष्ट्वा ससुदृश” इत्यादौ समानकर्तृकत्वाभावात्सदर्शनात्तादृश नियमस्य प्राथिकत्वाद्वा न दोषः । विस्तृतंचैतच्छेषवाक्यार्थचन्द्रिकायां तत्रतत्र ॥ २८ ॥ इति पञ्चदशः सर्गः ॥ १५ ॥

[पा०] १ ख. छ.—ट. तत्क्षमो. २ ख. घ. राज्येतु. क. ग. राज्येच. ३ ड. च. ज. विरोधं. ४ ड.—ट. राजन्यवी-यसा. ५ छ. झ. ट. विपुलग्रीवो महाबन्धुर्मतस्तव. ६ क. ख. ग. ड. च. ज.—ट. आतुः सौहृदं. ७ क. ख. ग. ड.—ट. मालम्ब्य. ८ छ. झ. ट. प्रियत्वेन.

तदा हि तारा हितमेव वाक्यं तं वालिनं पथ्यमिदं बभाषे ॥

न रोचते तद्वचनं हि तस्य कालाभिपन्नस्य विनाशकाले ॥ ३१ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये किष्किन्धाकाण्डे पञ्चदशः सर्गः ॥ १५ ॥

षोडशः सर्गः ॥ १६ ॥

वालिनासनिर्भर्त्सनंतारा निवर्तनपूर्वकं युद्धाय निर्गमः ॥ १ ॥ वालिसुग्रीवाभ्यां सवीरवादं नियुद्धप्रवर्तनम् ॥ २ ॥ ततो बुद्धे वालिनिवर्धमाने सुग्रीवे च ह्रीयमाने श्रीरामेण वालिवक्षस्तिशरविमोक्षणम् ॥ ३ ॥ वक्षस्त्वद्बुधिरोक्षितेन वालिना निश्चेष्टं क्षितौ पतनम् ॥ ४ ॥

तामेवं ब्रुवतीं तारां ताराधिपनिभाननाम् ॥ वाली निर्भर्त्सयामास वचनं चेदमब्रवीत् ॥ १ ॥
गर्जतोस्य च संरम्भं भ्रातुः शत्रोर्विशेषतः ॥ मर्षयिष्याम्यहं केन कारणेन वरानने ॥ २ ॥
अधर्षितानां शूराणां समरेष्वनिवर्तिनाम् ॥ धर्षणामर्षणं भीरु मरणादतिरिच्यते ॥ ३ ॥
सोढुं न च समर्थोऽहं युद्धकामस्य संयुगे ॥ सुग्रीवस्य च संरम्भं ह्रीनग्रीवस्य गर्जतः ॥ ४ ॥
न च कार्यो विषादस्ते राघवं प्रति मत्कृते ॥ धर्मज्ञश्च कृतज्ञश्च कथं पापं करिष्यति ॥ ५ ॥
निवर्तस्व सह स्त्रीभिः कथं भूयोऽनुगच्छसि ॥ सौहृदं दर्शितं तारे मयि भक्तिः कृता त्वया ॥ ६ ॥
प्रतियोत्स्याम्यहं गत्वा सुग्रीवं जहि संभ्रमम् ॥ दर्पमात्रं विनेष्यामि न च प्राणैर्विमोक्ष्यते ॥ ७ ॥
अहं ह्याजिस्थितस्यास्य करिष्यामि यथेप्सितम् ॥ वृक्षैर्मृष्टिप्रहारैश्च पीडितः प्रतियास्यति ॥ ८ ॥
न मे गर्वितमायस्तं सहिष्यति दुरात्मवान् ॥ कृतं तारे सहायत्वं सौहृदं दर्शितं मयि ॥ ९ ॥

शक्रसमानतेजसा शक्रतेजस्तुल्यतेजसा । अनेन वालिनो रामस्याधिक्यमुक्तं ॥ ३० ॥ तदा वक्तव्यकाले । वालिनं प्रतीतिशेषः । भाषतो द्विकर्मकत्वात् । तस्य तस्मै । चतुर्थ्यर्थे षष्ठी । “रुच्यर्थानां—” इति हिंसातिः । विनाशकालत्वे हेतुः कालाभिपन्नस्येति । मृत्युना गृहीतस्येत्यर्थः ॥ ३१ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे मुक्ताहाराख्याने किष्किन्धाकाण्डव्याख्याने पञ्चदशः सर्गः ॥ १५ ॥

धर्षणामर्षणं धर्षणस्य आमर्षणं सहनमिति वा । धर्षणायाः तिरस्कारस्य मर्षणमिति वार्थः ॥ ३ ॥ ह्रीनग्रीवस्येति परुषोक्तिः ॥ ४ ॥ पापं निरपराधवधं ॥ ५ ॥ निवर्तने क्रियमाणेऽपि भूयः । सौहृदं सुहृत्कर्तव्यं । हितोपदेश इति यावत् । भक्तिः कृता प्रकाशितेत्यर्थः ॥ ६ ॥ सुग्रीवं प्रतियोत्स्यामि ॥ ७ ॥ संप्रहारव्याकुलेन त्वया कथं तस्य प्राणरक्षणं कर्तुं शक्यं तत्राह—अहं हीति ॥ यथेप्सितं ईप्सितं तत्प्राणरक्षणमनतिक्रम्य । आजौ युद्धे स्थितस्य ॥ ८ ॥ गर्वितं गर्वं । आयस्तं आयासं । प्रयत्नमिति यावत् । सहि-

अथ वालिवधः षोडशे—तामेवमित्यादि ॥ १—२ ॥

वि० सुसंरब्धं स्वार्थे निष्ठा । सुसंरंभमित्यर्थः ॥ सुसंरंभमिति पाठः सुगमः ॥ २ ॥ स० मद्रमनेन ग्रीवाहीनो भवतीति मत्वा हीनग्रीवस्येत्युक्तवान् ॥ शि० इनग्रीवस्य इनाश्रेष्ठा विपुल्यर्थः । ग्रीवायस्य तस्य । संरंभं गर्वगर्जितं च सोढुं नैव समर्थः । हिंसादण्डवार्थः । अतएव विपुलग्रीव इत्यनेन विरुध्यते ॥ ४ ॥ ति० राघवं प्रति राघवनिमित्तमयमालक्ष्य । मत्कृते त्वया विषादो न कार्यः । यतो धर्मज्ञत्वादिगुणैः ॥ ५ ॥ शि० युद्धं दानमानादिसत्कारैरितितस्य प्रत्युत्तरमाह—नेति । गर्वितं सामानाधिकर-

[पा०] १ छ. झ. ज. ट. सुसंरब्धं. ख. ड. ज. तुसंरंभं. २ ख. च. छ. झ. ट. मर्षयिष्यामिकेनापि. ३ ख. संयुगेषु. ४ ड. छ. झ. ज. ट. गर्जितं. ५ ड. च. ज. व. मामनुगच्छसि. ६ क. ग. दर्शितं सौहृदं. ७ क. ग. च.—ट. तावन्मयि. ८ ड.—ट. भक्तिस्त्वया कृता. ९ ख. घ.—ट. दर्पचास्य. क. ग. दर्पचास्यापनेष्यामि. १० ख. ड. छ.—ट. विमोक्ष्यते. च. विमोक्ष्यते. ११ ड. च. ज. ज. अहमाजि. १२ ड. झ. ट. यदीप्सितं. १३ ड. च. ज. ज. नाहं गर्वितमायस्तं सहिष्यामि दुरात्मनः. १४ क. ख. घ.—ट. दर्शितं सौहृदं.

शापिताऽसि मम प्राणैर्निवर्तस्व जयेन च ॥ अहं जित्वा निवर्तिष्ये तमहं आतरं रणे ॥ १० ॥
 तं तु तारा परिष्वज्य वालिनं प्रियवादिनी ॥ चकार रुदती मन्दं दक्षिणा सा प्रदक्षिणम् ॥ ११ ॥
 ततः स्वस्त्ययनं कृत्वा मन्त्रवद्विजयैषिणी ॥ अन्तःपुरं सह स्त्रीभिः प्रविष्टा शोकमोहिता ॥ १२ ॥
 प्रविष्टायां तु तारायां सह स्त्रीभिः स्वमालयम् ॥ नैगरान्निर्ययौ क्रुद्धो महासर्प इव श्वसन् ॥ १३ ॥
 स निःश्वस्य मंहातेजा वाली परमरोषणः ॥ सर्वतश्चारयन् दृष्टिं शत्रुदर्शनकाङ्क्षया ॥ १४ ॥
 स ददर्श ततः श्रीमान्सुग्रीवं हेमपिङ्गलम् ॥ सुसंवीतमवष्टब्धं दीप्यमानमिवानलम् ॥ १५ ॥
 स तं दृष्ट्वा महावीर्यं सुग्रीवं पर्यवस्थितम् ॥ गाढं परिदधे वासो वाली परमरोषणः ॥ १६ ॥
 स वाली गाढसंवीतो मुष्टिर्मुद्यम्य वीर्यवान् ॥ सुग्रीवमेवाभिमुखो ययौ योद्धुं कृतक्षणः ॥ १७ ॥
 श्लिष्टमुष्टिं समुद्यम्य संरब्धतरमागतः ॥ सुग्रीवोपि तमुद्दिश्य वालिनं हेममालिनम् ॥ १८ ॥
 तं वाली क्रोधेताम्राक्षः सुग्रीवं रणपण्डितम् ॥ आपतन्तं महावेगमिदं वचनमब्रवीत् ॥ १९ ॥
 एष मुष्टिर्मया बद्धो गाढः सन्निहिताङ्गुलिः ॥ मया वेगविमुक्तस्ते प्राणानादाय यास्यति ॥ २० ॥
 एवमुक्तस्तु सुग्रीवः क्रुद्धो वालिनमब्रवीत् ॥ तवैव चाहरन्प्राणान्मुष्टिः पततु मूर्धनि ॥ २१ ॥
 ताडितस्तेन संक्रुद्धः समभिक्रम्य वेगितैः ॥ अभवच्छोणितोद्गारी सोत्पीड इव पर्वतः ॥ २२ ॥
 सुग्रीवेण तु निःसङ्गं सालमुत्पाद्य तेजसा ॥ गात्रेष्वभिहतो वाली वज्रेणेव महागिरिः ॥ २३ ॥

व्यतीति परस्मैपदमार्ध । सहायत्वं बुद्धिसाहाय्यं ॥ ९—१० ॥ दक्षिणा स्वस्मिन्परस्मिन् तुल्यहिता ॥ ११ ॥ मन्त्रवत् स्वस्त्ययनमन्त्रवत् । मन्त्रश्च वैदिकान्य इति ज्ञेयः ॥ १२—१३ ॥ चारयन् प्रस्थित इति शेषः ॥ १४ ॥ सुसंवीतं वाससा सुष्ठु परिवीतं । अवष्टब्धं युयुत्सया भूमिमाक्रम्य स्थितं ॥ १५ ॥

पर्यवस्थितं समीपे अवस्थितं ॥ १६ ॥ कृतक्षणः कृतोत्सवः । लब्धावसरो वा । “ निर्व्यापारस्थितौ कालविशेषोत्सवयोःक्षणः ” इत्यमरः ॥ १७—२० ॥ पततु मूर्धनीत्यनन्तरमितिकरणद्रष्टव्यं ॥ २१ ॥ तेन वालिना ताडितः । अतएव संक्रुद्धः । वेगितः संजातवेगः । पुनः प्रहारायेतिशेषः । अत्रसुग्रीवइत्यध्या-

प्यसंबन्धेनस्वबलवत्त्वादिजनितगर्वविशिष्टं । मेआयस्तं प्रवृत्तिं । नसहिष्यति । एतेनतस्यमद्रशवर्तिल्लंभविष्यतीतिसूचितं ॥ ९ ॥ रामानु० जवेनेतिपाठः । जवेन मनोजवेन । यद्वा जयेनेतिपाठः । जयाशिषेत्यर्थः । चोवधारणे ॥ ती० अहंजित्वाअहंनिवर्तिष्यइत्यहंशब्दद्वयस्यनिर्वाहः ॥ ति० जनेन खपरिवारजनेनालं । जिला जयमात्रं कृत्वा । निवर्तिष्ये ननुवधमित्यर्थः । अहंजित्वेतिपाठस्त्वसांप्रदायिकः ॥ स० तं आतरं सुग्रीवं । अलंजित्वानिवर्तिष्ये । अहंजित्वेतिपाठे तमहमित्येकपदं । “ तमं तुतमसासमं ” इत्युक्तेः तमं हन्तीतितमहस्तसूर्यावतारं । बाहुलकाद्वा ॥ १० ॥ शि० तं स्त्रोक्तस्त्रीकाराभाववन्तं वालिनं ॥ ११ ॥ ति० मन्त्रवित् स्वस्त्ययनमन्त्रवेत्त्री । देवांशत्वाद्वेदनं ॥ १२ ॥ शि० कृतक्षणः प्रकटितयुद्धोत्सवः ॥ १७ ॥ शि० सुनियताङ्गुलिः सुनियताः यथोचितनिवेशिताअङ्गुलयोयस्मिन्सप्तमहान्मुष्टिः ॥ २० ॥ ती० तेन वालिना । सोत्पीडइव सनिर्झरइव । समतिक्रम्य धीरसमयमितिशेषः । तथाचोक्तं—“ धीरं प्रवर्तते पूर्वधिकृतातदनन्तरम् । समयोऽयं द्वन्द्वयुद्धे ” इति ॥ वेगितः संजातचलनः ॥ २२ ॥ ति० निःसङ्गं शोणितोद्गारजडुःखसंबन्धरहितं यथा तथाऽभिहतोवालीसागरेनौरिविवि-

[पा०] १ क. ग. ड. च. छ. झ. ज. ट. जनेनच. २ ड. छ. झ. ज. ट. अलंजित्वा. ३ ख. तमलं. ४ झ. मन्त्रवित्. ५ क. ख. घ. ड. छ.—ट. नगर्यानिर्न्ययौ. ६ ख. समुत्पल्य. ७ ड.—ट. महारोषो. क.—घ. महावेगो. ८ घ. परममर्षणः. ड.—ट. परमवेगवान्. ९ छ. झ. ट. तंसदृष्ट्वामहाबाहुः. क. ड. च. ज. ज. तंसदृष्ट्वामहाबाहुं. ग. तंसदृष्ट्वामहावीर्यः. १० ड. ज. ज. समुपस्थितं. ११ छ. झ. ट. परमकोपनः. घ. परममर्षणः. ड. ज. ज. समरदुर्मदः. १२ ड. च. ज. ज. मुद्यम्यदक्षिणं. १३ घ. ड. क्लिष्टमुष्टिं. च. छ. झ. ज. ट. क्लिष्टमुष्टिं. १४ क. ख. घ.—ट. समुद्दिश्य. १५ क. घ.—ट. ताम्राक्षं. १६ छ. झ. ट. रणकोविदं. घ. च. ज. ज. रणकर्कशं. १७ छ. झ. ट. मंहाबद्धो. १८ क. ड. छ. झ. ट. सुनियताङ्गुलिः. १९ ख. सतुवेगविमुक्तस्तु. २० छ.—ट. तवचैषहरन्. क. ख. ग. तवचैषहरन्. २१ ख. समतिक्रम्य. ड. च. ज. ज. समभिद्वल्य. २२ ग. घ. छ. झ. ट. वेगतः. २३ छ. झ. ट. सापीडइव. २४ क. ग. सुग्रीवेणापि. २५ छ. झ. ज. ट. निःसङ्गं.

सं तु वाली प्रचलितः सालताडनविह्वलः ॥ गुरुभारसमाक्रान्तो नौसार्थ इव सागरे ॥ २४ ॥
 तौ भीमबलविक्रान्तौ सुपर्णसमवेगिनौ ॥ प्रवृद्धौ घोरवपुषौ चन्द्रसूर्याविवाम्बरे ॥
 परस्परमभिन्नघ्नौ छिद्रान्वेषणतत्परौ ॥ २५ ॥
 ततोऽवर्धत वाली तु बलवीर्यसमन्वितः ॥ सूर्यपुत्रो महावीर्यः सुग्रीवः परिहीयते ॥ २६ ॥
 वालिना भग्नदर्पस्तु सुग्रीवो मन्दविक्रमः ॥ वालिनं प्रति सामर्थ्यं दर्शयामास लाघवम् ॥ २७ ॥
 वृक्षैः सशस्त्रैः संशिखैर्वज्रकोटिनिभैर्नखैः ॥ मुष्टिभिर्जानुभिः पद्भिर्बाहुभिश्च पुनः पुनः ॥
 तथोर्युद्धमभूद्धोरं वृत्रवासवयोरिव ॥ २८ ॥
 तौ शोणिताक्तौ युध्येतां वानरौ वनचारिणौ ॥ मेघाविव महाशब्दैस्तर्जयानौ परस्परम् ॥ २९ ॥
 हीर्यमानमथोऽपश्यत्सुग्रीवं वानरेश्वरम् ॥ वीक्षमाणं दिशश्चैव राघवः स मुहुर्मुहुः ॥ ३० ॥
 ततो रामो महातेजा आर्तं दृष्ट्वा हरीश्वरम् ॥ शरं च वीक्षते वीरो वालिनो बंधकारणात् ॥ ३१ ॥
 ततो धनुषि संधाय शरमाशीविषोपमम् ॥ पूरयामास तच्चापं कालचक्रमिवान्तकः ॥ ३२ ॥
 तस्य ज्यातलघोषेण तस्ताः पत्ररथेश्वराः ॥ प्रदुद्रुवुर्मृगाश्चैव युगान्त इव मोहिताः ॥ ३३ ॥
 मुक्तस्तु वज्रनिर्घोषः प्रदीप्ताशनिसन्निभः ॥ राघवेण महाबाणो वालिवक्षसि पातितः ॥ ३४ ॥
 ततस्तेन महातेजा वीर्योत्सिक्तः कपीश्वरः ॥ वेगेनाभिहतो वाली निपपात महीतले ॥ ३५ ॥

हार्य । सोत्पीडः सनिर्झरः ॥ २२—२३ ॥ नौः
 पोतः ॥ २४ ॥ विक्रान्तौ विक्रमवन्तौ भीमबलौ च
 तौ विक्रान्तौ चेति कर्मधारयः । सुपर्णसमवेगिनौ
 गरुडवेगतुल्यवेगवन्तौ । कर्मधारयान्मत्वर्थीयः ।
 चन्द्रसूर्याविव पौर्णमासीचन्द्रसूर्याविव । प्रवृद्धावभू-
 तामित्यर्थः ॥ २५ ॥ अवर्धत । तेजसेति शेषः ।
 परिहीयते पर्यहीयतेत्यर्थः ॥ २६ ॥ लाघवं शैथन्यं ।
 “लघु माधुर्यशीघ्रयोः” इतिनिघण्टुः ॥ २७—२८ ॥
 युध्येतां अयुध्येतां । तर्जयानाविति । उभयत्रागम-

शासनस्यानित्यत्वादडभावः मुमभावश्च ॥ २९—३० ॥
 शरं वीक्षते । वालिवधोचितं शरं पर्यालोचयदित्यर्थः
 ॥ ३१ ॥ कालचक्रं यमस्यायुधविशेषः ॥ ३२ ॥
 पत्ररथेश्वराः पक्षिश्रेष्ठाः ॥ ३३ ॥ वज्रस्येव निर्घो-
 षोयस्यतथा । प्रदीप्ताशनिसन्निभः प्रदीप्तविद्युत्तुल्यः ।
 “अशनिस्तु द्वयोर्वज्रे सौदामिन्यां” इतिदर्पणः
 ॥ ३४ ॥ तत इत्यादिश्लोकद्वयमेकान्वयं ॥ उद्धूतः
 पातितः । आश्वयुक्समये आश्वयुक्समयरूपे ।
 मासि पौर्णमास्यां । महीतलेपातितइत्यन्वयः

हलोऽभवत् ॥ २३ ॥ ती० सार्थनौः संघसहितानौरिव । सार्थाः व्यावहारिकावा ॥ २४ ॥ ति० चन्द्रसूर्याविवेति । यद्यर्था-
 तिशयोक्तिरेषा ॥ शि० भीमबलविक्रान्तौ बलेनविक्रान्तौ कृतपादन्यासौ । अतएवभीमौ भयंकरौ । भीमौचतौबलविक्रान्ता-
 वितिकर्मधारयः । भयंकरबलेनकृतपादन्यासावित्यर्थोवा । सुपर्णसमवेगितौ गरुडसमवेगं प्राप्तौ । प्रयुद्धौ प्रवृद्धयुद्धविशिष्टौ ।
 तौवालिमुग्रीवौ अंबरेचन्द्रसूर्याविवदृश्येतेतिशेषः । स० सुपर्णवद्बलवेगविशिष्टौ ॥ २५ ॥ ति० परिहीयत अडभावार्थः ॥ २६ ॥
 शि० राघवंदर्शयामास बोधयामास । खहानिवालिनोवृद्धिचेतिशेषः ॥ २७ ॥ ती० सशिखैःसाग्रैः ॥ शि० सिंहावलोकनन्यायेन

[पा०] १ क. च. ज.—ट. सतुवृक्षेणनिर्भ्रमः. ग. ड. सतुवृक्षेणनिर्भिन्नः. २ ड. च. ज.—ट. गुरुभारभराक्रान्तानौ.
 स्ससार्थेवसागरे. क.—घ. गुरुभारभराक्रान्तासागरेनौरिवाभवत्. ३ च. सार्थनौरिव. ४ क. ख. ग. सुपर्णानिलवेगितौ. ड.
 छ. ज. सुपर्णबलवेगितौ. घ. सुपर्णसमतेजसौ. छ. झ. ट. सुपर्णसमवेगितौ. ५ ट. प्रयुद्धौ. ६ छ. झ. ज. ट. परिहीयत.
 ७ घ. भिन्नदर्पस्तु. ८ क. छ. झ. ट. राघवं. ९ क. ख. ड.—ट. शिखरैः. १० ख. शोणिताक्षौ. ११ ख. ड. झ. ज. ट.
 स्तर्जमानौ. १२ छ. ज. झ. ट. हीयमानमथापश्यत्. ख. हीयमानंततोपश्यत्. १३ क. ख. ग. ड.—ट. प्रेक्षमाणं. १४ ख.
 ग. घ. छ. झ. ज. ट. सशरंवीक्षते. क. च. ज. सज्यंचक्रेधनुर्वारो. १५ छ. झ. ट. वधकाङ्क्षया. १६ ड. प्रदीप्तानलसन्निभः.
 १७ क. ग. छ.—ट. वीर्ययुक्तः.

इन्द्रध्वज इवोद्धूतः पौर्णमास्यां महीतले ॥ आश्वयुक्समये मासि गतश्रीको विचेतनः ॥

[बाष्पसंरुद्धकण्ठस्तु वाली चार्तस्वरः शनैः] ॥ ३६ ॥

नरोत्तमः कालयुगान्तकोपमं शरोत्तमं काञ्चनरूप्यभूषितम् ॥

ससर्ज दीप्तं तममित्रमर्दनं सधूममग्निं मुखतो यथा हरः ॥ ३७ ॥

अथोक्षितः शोणिततोयविस्रवैः सुपुष्पिताशोक इवानलोद्धतः ॥

विचेतनो वासवसूनुराहवे विभ्रंशितेन्द्रध्वजवत्क्षितिं गतः ॥ ३८ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये किष्किन्धाकाण्डे षोडशः सर्गः ॥ १६ ॥

सप्तदशः सर्गः ॥ १७ ॥

रामबाणेनहृदयविदारणेपि इन्द्रदत्तकाञ्चनमालाधारणेनप्राणान्धारयतावालिना स्वसमीपमागतरामं प्रतिस्वमारणस्यान्या-
व्यत्वोक्त्यागर्हणम् ॥ १ ॥

ततः शरेणाभिहतो रामेण रणकर्कशः ॥ पपात सहसा वाली निकृत्त इव पादपः ॥ १ ॥

स भूमौ न्यस्तसर्वाङ्गस्तप्तकाञ्चनभूषणः ॥ अपतदेवराजस्य मुक्तरश्मिरिव ध्वजः ॥ २ ॥

तस्मिन्निपतिते भूमौ वानराणां गणेश्वरे ॥ नष्टचन्द्रमिव व्योम न व्यराजत भूतलम् ॥ ३ ॥

॥ ३५—३६ ॥ उक्तमर्थं वृत्तान्तरेण संगृह्णाति—न-
रोत्तम इत्यादिश्लोकद्वयेन ॥ कालयुगान्तकोपमं ।
युगान्तकालोपममित्यर्थः । स्वार्थे कप्रत्ययः । युगा-
न्तकालो युगान्तमृत्युः । काञ्चनरूप्यभूषितं परभा-
गाय स्वर्णरजताभ्यामलंकृतं । सधूममित्यनेन ज्वालो-
न्मुखत्वमुच्यते । हरः प्रलये संहर्ता । नन्वत्र एकव-
चनादेकेन बाणेन वाली हत इत्युक्तं । इदमुत्तरत्र
तारावाक्येन “रामेण प्रहितै रौद्रैर्मार्गणैर्दूरपाति-
भिः” इत्यनेन बहुबाणहतत्ववचनेन विरुध्यते ।

सैवं व्याकुलवचनत्वात्तस्य । यतस्तारा एकबाणहतं
श्रुत्वाप्येवमाह । वक्ष्यति हि—“तं भार्या बाणमोक्षेण

रामदत्तेन संयुगे । हतं प्लवगशार्दूलं तारा शुश्राव
वालिनं” इति ॥ सर्गोपक्रमे च “निजघान च तत्रैनं
शरेणैकेन राघव” इत्यत्रैकशब्दः प्रयुक्तः । “प्रतिज्ञात-
चरामेण तथावालिबधंप्रति” इति प्रतिज्ञानिर्वाहाय
छद्मनापि वालिवधः कृतः ॥ ३७—३८ ॥ इति
श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे मुक्ता-
हाराख्याने किष्किन्धाकाण्डव्याख्याने षोडशः
सर्गः ॥ १६ ॥

अथ रामं प्रति वालिनिन्दा सप्तदशे—ततः शरेणे-
त्यादि ॥ आरम्भणार्थोऽयमनुवादः ॥ १ ॥ रश्मिः

तयोर्युद्धमेववर्णयति—वृक्षैरित्यादिभिः ॥ २८ ॥ ती० इन्द्रध्वज इति । गौडदेशे कस्मिंश्चिदुत्सवे आश्वयुक्पौर्णमास्यामिन्द्र-
मुद्दिश्य ध्वजं संस्थाप्य उत्सवानन्तरं ध्वजपातयन्ति तद्वद्वालीपातित इत्यर्थः ॥ ति० आश्वयुक्समये मासि पौर्णमास्यामिन्द्रध्वजोत्स-
वान्ते उद्धूतः उत्क्षिप्तः । इन्द्रध्वजो यथा भूमौ पपात तद्वद्वाली ग्रीष्मान्ते पतित इत्यर्थः । अतएव सुग्रीवाभिषेकसमये श्रावणो मासोऽनु-
नावर्तत इति वचनेन विरोधः ॥ शि० आश्वयुजः अश्विनीयुक्पौर्णमास्याः सम्यक् अयः प्राप्तिर्यसिंस्तस्मिन् । अश्विने इत्यर्थः ॥
स० आश्वयुगितिसमयः संकेतो यस्य तस्मिन् ॥ ३६ ॥ ती० कालयुगान्तकोपमं अन्तयतीत्यन्तकः । युगानां कृतत्रेतादीनां
अन्तकः युगान्तकः । कालश्चासौ युगान्तकश्चेति विशेष्यपूर्वपदः कर्मधारयः । विशेषणविशेष्यभावस्य कामचारिणात् । स उपमाय-
स्यतं ॥ वि० मुखतः मुखस्थललाटनेत्रेणेत्यर्थः ॥ ३७ ॥ ती० फलश्रुतिस्कान्दे—“गिरीणां भेदनं चैव किष्किन्धागमनं तथा ।
वालिमुग्रीवयोर्युद्धं श्रुत्वा विजयपूर्वकम् । युद्धे विजयमाप्नोति वालिनो विजयं यथा” इति ॥ ३८ ॥ इति षोडशः सर्गः ॥ १६ ॥

[पा०] १ ड.—ट. गतसत्त्वो. २ इदमर्थं च.—झ. ट. पाठेषु दृश्यते. ३ क. ग. ड.—झ. कालइवान्तकोपमं. ४ झ.
रूपभासितं. ड. च. ज. ज. ट. रूपभूषितं. ५ क. कर्शनं. ६ क. ड.—ट. प्रपुष्पिता. ७ ड. छ. झ. इवाचलोद्धतः. च.
इवाचलोत्थितः. ट. इवामिलोद्धतः. ख. इवातिलोहितः. ८ ख.—ट. प्रभ्रंशितेन्द्र. ९ झ. अस्मिन्निपतिते. १० क. ख. ड.
ज.—ट. हर्यक्षाणां. ११ झ. ट. मेदिनी.

भूमौ निपतितस्यापि तस्य देहं महात्मनः ॥ न श्रीर्जहाति न प्राणा न तेजो न पराक्रमः ॥ ४ ॥
 शक्रदत्ता वरा माला काञ्चनी वज्रभूषिता ॥ दधार हरिमुख्यस्य प्राणांस्तेजः श्रियं च सा ॥ ५ ॥
 स तथा मालया वीरो हैमया हरियूथपः ॥ सन्ध्यानुगतपर्यन्तः पयोधर इवाभवत् ॥ ६ ॥
 तस्य माला च देहश्च मर्मघाती च यः शरः ॥ त्रिधेव रचिता लक्ष्मीः पतितस्यापि शोभते ॥ ७ ॥
 तदस्त्रं तस्य वीरस्य स्वर्गमार्गप्रभावनम् ॥ रामबाणासनक्षिप्तमावहत्परमां गतिम् ॥ ८ ॥
 तं तदा पतितं संख्ये गतार्चिषमिवानलम् ॥ बहुमान्य च तं वीरं वीक्षमाणं शनैरिव ॥ ९ ॥
 ययातिमिव पुण्यान्ते देवलोकैर्त्पारिच्युतम् ॥ आदित्यमिव कालेन युगान्ते भुवि पातितम् ॥ १० ॥
 महेन्द्रमिव दुर्धर्षं महेन्द्रमिव दुःसहम् ॥ महेन्द्रपुत्रं पतितं वालिनं हेममालिनम् ॥ ११ ॥
 सिंहोरस्कं महाबाहुं दीप्तास्यं हरिलोचनम् ॥ लक्ष्मणानुगतो रामो ददर्शोपसर्प च ॥ १२ ॥
 [तं तथा पतितं वीरं गतार्चिषमिवानलम् ॥ बहुमान्य च तं वीरं वीक्षमाणं शनैरिव ॥
 उपयातौ महावीर्यौ आतरौ रामलक्ष्मणौ ॥] १३ ॥
 तं दृष्ट्वा राघवं वाली लक्ष्मणं च महाबलम् ॥ अब्रवीत्प्रश्रितं वाक्यं परुषं धर्मसंहितम् ॥ १४ ॥
 [वीष्पसंरुद्धकण्ठस्तु वाली सार्तस्वरं शनैः ॥ स भूमावल्पतेजोसुर्निहतो नष्टचेतनः ॥ १५ ॥
 अर्थसंहितया वाचा गर्वितं रङ्गगर्वितः ॥ उवाच रामं संप्रेक्ष्य पङ्कलग्न इव द्विपः ॥ १६ ॥]

बन्धनरज्जुः ॥ २—३ ॥ तेजः प्रतापः ॥ ४ ॥
 उक्तेऽर्थे हेतुमाह—शक्नेति ॥ ५ ॥ हैमयेति डीब-
 भाव आर्षः ॥ ६ ॥ लक्ष्मीः तेजः ॥ ७ ॥ स्वर्गमा-
 र्गस्य प्रभावनं प्रापकं । “भू, प्राप्नो” इत्यस्माद्धट् ।
 अतएव परमां गतिं आवहत् । संपादयामासेत्यर्थः
 ॥ ८ ॥ तं तदेत्यादिचत्वारः ॥ संख्ये युद्धे । तं वीरं
 रामं बहुमान्य साधुबाणं पातितवानसीति श्लाघ-

यित्वा । स कुत्र स्थित इति शनैः वेदनातिशयान्मन्दं
 वीक्षमाणं । इवशब्दो वाक्यालंकारे । ययातिमिव ।
 कालेन दैवेन । “कालः श्यामलदिष्टयोः” इति
 दर्पणः । महेन्द्रमिव दुःसहं आभिमुख्येन स्थातुम-
 शक्यं । दीप्तास्यं दीप्तमुखं । हरिलोचनं कपिलनेत्रं
 ॥ ९—१३ ॥ प्रश्रितं विनयान्वितं ॥ १४—१६ ॥

ति० त्रिधारचितेव त्रिधाविभक्तेव । मालादेहशरूपालक्ष्मीरितियावत् ॥ ७ ॥ ती० स्वर्गमार्गः प्रभवत्यस्मादिति स्वर्ग-
 मार्गप्रभावनं । आवहत् संपादयामास । वालिनोमुक्तिरभूदित्यर्थः ॥ ति० बाणाअस्यन्तेऽनेनेति बाणासनं धनुः ॥ स० अस्त्र-
 मत्रबाणः । बाणासनं धनुः । स्वर्गमार्गप्रभावनमित्यतः अतः परमांगतिमावहत् ॥ ८ ॥ स० तंतथेति श्लोकस्थद्वितीयान्ता-
 नांचतुर्थश्लोकस्थयाददर्शेति किययाऽन्वयः ॥ ९ ॥ ति० महेन्द्रं उपेन्द्रस्यैव वृत्रवधोत्तरमिदं नामेत्येके । महेन्द्रः आजानदेवः ।
 उपेन्द्रः कर्मदेव इत्यन्ये ॥ स० महेन्द्रमिव दुर्धर्षमित्यादि पूर्वमेव बोध्यं । अतो गतार्चिषमित्यादिना विरोधः ॥ ११ ॥ शि०
 हरिलोचनं पीतनेत्रं । हरिच्छब्दः पीतपर्यायः । “हरिद्रामः पालाशो हरितो हरित्” इति कोशः । आर्षस्तलोपः इति भट्टः ।
 वस्तुतस्तु हरिशब्दस्यापि पीतवाचकत्वं । “स्वर्गवर्णो हरिः स्मृतः” इत्यनेकार्थः ॥ १२ ॥ ति० बहुमान्य संमान्य । शनैरेवो-
 पयातौ समीपंगतौ ॥ शि० संख्येतथापतितं वीरपरिपाद्यासंग्रामभुविलुण्ठितं । अतएव बहुमान्यं अधिकं सत्करणीयं । वीक्ष्य-
 माणं दृष्टिपथंप्राप्तं । वीरं प्राप्तमोक्षं वालिनं । शनैरुपयातौ । “तश्चोरा मृतपुच्छेषु” इति कोशः ॥ १३ ॥ ति० अल्पतेजो-
 सवश्च यस्यसः । नष्टचेतनः नष्टचेष्टः । गर्वितं गर्वोपेतं यथाभवति तथारणगर्वितं रामं अर्थयुक्तयावाचा परुषमब्रवीदित्यन्वयः ॥

[पा०] १ ड.—ट. रत्नभूषिता. २ क. हरिराजस्य. ३ क. ख. ग. सन्ध्यानुरक्त. ४ छ. पतितस्यासि. ड. च. ज.
 पतितस्याव. ५ क.—ट. तथा. ६ इदमर्थं झ. ट. पाठयोर्न दृश्यते. ७ ग. ड.—ज. व. लोकादवच्युतं. झ. ट. लोकादिहच्युतं.
 ८ छ. झ. ज. ट. दुर्धर्षमुपेन्द्रमिव. ९ ड. च. छ. झ. ट. व्यूढोरस्कं. १० ख. ड.—ट. लक्ष्मणानुचरो. ११ ग. ड.—ट.
 पाठेष्विदमर्थत्रयं दृश्यते. १२ ट. बहुमान्यं च. १३ घ. सहृष्टा. १४ ड.—ट. अब्रवीत्परुषं वाक्यं प्रश्रितं. १५ इदं श्लोकद्वयं
 क. ख. ग. ड.—ज. ज. पाठेषु दृश्यते. झ. ट. पाठयोस्तु बाष्पसंरुद्धकण्ठस्तु उवाच रामं संप्रेक्ष्येत्यर्धद्वयवर्जं दृश्यते. १६ झ.
 ट. रणगर्वितं.

त्वं नराधिपतेः पुत्रः प्रथितः प्रियदर्शनः ॥ कुलीनः सत्त्वसंपन्नस्तेजस्वी चरितव्रतः ॥ १७ ॥
 पराङ्मुखवधं कृत्वा कौ तु प्राप्तस्त्वया गुणः ॥ यदहं युद्धसंरब्धः शरेणोरसि ताडितः ॥ १८ ॥
 रामः करुणवेदी च प्रजानां च हिते रतः ॥ सानुक्रोशो जितोत्साहः समयज्ञो दृढव्रतः ॥
 ईति ते सर्वभूतानि कथयन्ति यशो भुवि ॥ १९ ॥
 दमः शमः क्षमा धर्मो धृतिः सत्यं पराक्रमः ॥ पार्थिवानां गुणा राजन्दण्डश्चार्थपराधिषु ॥ २० ॥
 तान्गुणान्संप्रधार्याहमग्र्यं चाभिजनं तव ॥ तारया प्रतिषिद्धोपि सुग्रीवेण समागतः ॥ २१ ॥
 न मामन्येन संरब्धं प्रमत्तं योद्धुमर्हति ॥ ईति मे बुद्धिरुत्पन्ना बभूवाददर्शने तव ॥ २२ ॥
 न त्वां विनिहतात्मानं धर्मध्वजमधार्मिकम् ॥ जाने पापसमाचारं तृणैः कूपमिवावृतम् ॥ २३ ॥
 सतां वेषधरं पापं प्रच्छन्नमिव पावकम् ॥ नाहं त्वामभिजानामि धर्मच्छद्माभिसंवृतम् ॥ २४ ॥
 विषये वा पुरे वा ते यदा नापकरोम्यहम् ॥ न च त्वामवजाने च कस्मात्त्वं हंस्यकिल्विषम् ॥ २५ ॥
 फलमूलाशनं नित्यं वानरं वनगोचरम् ॥ मामिहाप्रतियुध्यन्तमन्येन च समागतम् ॥ २६ ॥
 लिङ्गमप्यस्ति ते राजन्दश्यतेऽधर्मसंहितम् ॥ कः क्षत्रियकुले जातः श्रुतवान्नष्टसंशयः ॥
 धर्मलिङ्गप्रतिच्छन्नः क्रूरं कर्म समाचरेत् ॥ २७ ॥

प्रथितं वचनमाह—त्वमित्यादिना ॥ प्रियदर्शनः प्रियं दर्शनं शास्त्रं यस्य सः । “दर्शनं दृशि शास्त्रे स्यात्” इति दर्पणः । पराङ्मुखवधं परयुद्धासक्तवधं । गुणः उत्कर्षः । युद्धसंरब्धः अन्ययुद्धपराङ्मुख इत्यर्थः ॥ १७—१८ ॥ करुणवेदी कारुण्यज्ञः । सानुक्रोशः सदयः । समयज्ञः आचारज्ञः । ते यश इत्यन्वयः ॥ १९ ॥ दम इति । “शमश्चित्तप्रशान्तिः स्यादम इन्द्रियनिग्रहः” ॥ २० ॥ अभिजनं आभिजात्यं । समागतः युद्धं कृतवानस्मीत्यर्थः ॥ २१ ॥ प्रमत्तं युद्धपरवशं । अर्हति । उक्तगुणो राम इति शेषः ।

अदर्शने तव । दर्शने त्वेवमभूदिति भावः ॥ २२ ॥ विनिहतात्मानं विशेषेण निहतबुद्धिं । धर्मध्वजं धर्मलिङ्गं । वस्तुतो धर्मरहितमित्यर्थः ॥ २३ ॥ एतदेव स्पष्टयति—सतामिति ॥ धर्मच्छद्माभिसंवृतं धर्मव्याजयुक्तं ॥ २४ ॥ यदा नापकरोमि यस्मान्नापाकरवं । त्वां नावजाने । त्वय्यवमानं नाकरवमित्यर्थः । तस्मादकिल्विषं मां किमर्थं हंसीति संबन्धः ॥ २५ ॥ फलेत्यस्य श्लोकस्य पूर्वेण संबन्धः ॥ २६ ॥ हे राजन् अधर्मसंहितं अधर्मकृतं । लिङ्गमपि ते अस्ति दृश्यतेच स्पष्टमवगम्यते चेत्यर्थः । कुत इत्यत्राह क

॥ १५ ॥ १६ ॥ शि० चरितव्रतः चरितानि कृतानि व्रतानि वेदोक्तकर्माणि येन सः ॥ १७ ॥ ती० समयज्ञः उचितानुचितसमयज्ञ इत्यर्थः । करुणवेदी विचारादिसामग्रीसमेतस्सन् आश्रयान् रक्ष्यत्वेन वेत्तीति करुणवेदी ॥ शि० करुणवेदी करुणं दयावन्तं वेत्तिस्वकीयत्वेन जानाति तच्छीलः । प्रजानां हिते इष्टसाधने रतः । समयज्ञः समयकार्योचितकालं जानाति सः । दृढव्रतः अप्रच्युतसंकल्पः रामोस्तीत्येतत्तव यशः भुवि सर्वभूतानि सर्वप्राणिनः कथयन्ति । श्लोकचतुष्टयमेकान्वयि ॥ १९ ॥ ति० क्षमा शक्यप्रतिक्रियापकारसहिष्णुता ॥ २० ॥ वि० अन्येन संयुक्तं अतएव ते त्वयि प्रमत्तं असावधानं मां न वेद्धुमर्हसीति बुद्धिः तवाददर्शने तव दर्शनात्प्राप्तपन्ना ॥ २२ ॥ रामानु० विनिहतात्मानं गूढात्मानं ॥ वि० विनिहतात्मानं अधर्माचरणान्नाश्यात्मानं ॥ शि० विनिहतात्मानं विनिहतः धातितः आत्मा मम देहोयेनतं ॥ २३ ॥ ति० यदा यस्मात् । पापं न करोमि । नेत्यस्यानुकर्षः । तनि० अविभाव्यंकलहनिमित्तमित्याह—विषये देशे । पुरे पट्टणे वा । ते तुभ्यं । नापकरोमि भूतेलद् । त्वानावजाने त्वयि विषये अवज्ञां नाकरवं । आवयोस्सामन्तत्वाद्यभावात्सीमाविवादो वाजलविवादो वा गोभूम्यादिविवादो वा कुलगत-

[पा०] १ इदमर्थं झ. ट. पाठयोर्न दृश्यते. २ इदमर्थं यदहं युद्धसंरब्ध इत्यर्थात्परं झ. ट. पाठयोर्दृश्यते. ३ छ. झ. ट. कोत्र. ४ छ. ज. झ. ट. संरब्धस्त्वत्कृते निधनगतः. ५ क. ख. ग. ड.—ट. महोत्साहः. ६ छ. झ. ट. इत्येतत्सर्वं. ७ छ. झ. ट. सत्त्वं. ८ क.—छ. झ. ट. प्यपकारिषु. ९ ख. झ. ट. प्रतिषिद्धस्सन्सुग्रीवेण. १० ड. च. ज. संयुक्तं. ११ छ. झ. वेद्धुमर्हसि. क. ज. ट. वेद्धुमर्हति. १२ छ. झ. इतिते. १३ ड. झ. ट. पापं न करोम्यहं. १४ ख. घ. ड. च. ज. त्वां प्रति-युध्येहं कस्मान्मां. क. झ. ट. मवजानेहं. घ. त्वां प्रतियोत्स्यामि. १५ ड. च. ज. राजानं च वनौकसां.

रामं राजकुले जातो धर्मवानिति विश्रुतः ॥ अभव्यो भव्यरूपेण किमर्थं परिधावसि ॥ २८ ॥
 साम दानं क्षमा धर्मः सत्यं धृतिपराक्रमौ ॥ पार्थिवानां गुणा राजन्दण्डश्चाध्यपराधिषु ॥ २९ ॥
 वयं वनचरा राम मृगा मूलफलाशनाः ॥ एषा प्रकृतिरस्माकं पुरुषस्त्वं नरेश्वरः ॥ ३० ॥
 भूमिर्हिरण्यं रूप्यं च विग्रहे कारणानि च ॥ अत्र कस्ते वने लोभो मदीयेषु फलेषु वा ॥ ३१ ॥
 नयश्च विनयश्चोभौ निग्रहानुग्रहावपि ॥ राजवृत्तिरसंकीर्णा न नृपाः कामवृत्तयः ॥ ३२ ॥
 त्वं तु कामप्रधानश्च कौपनश्चानवस्थितः ॥ राजवृत्तैश्च संकीर्णः शरासनपरायणः ॥ ३३ ॥
 न तेऽस्त्यपचितिर्धर्मे नार्थे बुद्धिरवस्थिता ॥ इन्द्रियैः कामवृत्तः सन्कृष्यसे मनुजेश्वर ॥ ३४ ॥
 हत्वा बाणेन काकुत्स्थ मामिहानपराधिनम् ॥ किं वक्ष्यसि सतांमध्ये कर्म कृत्वा जुगुप्सितम् ॥ ३५ ॥
 राजहा ब्रह्महा गोघ्नश्चोरः प्राणिवधे रतः ॥ नास्तिकः परिवेत्ता च सर्वे निरयगामिनः ॥ ३६ ॥
 सूचकश्च कदर्यश्च मित्रघ्नो गुरुतल्पगः ॥ लोकं पापात्मनामेते गच्छन्ते नात्र संशयः ॥ ३७ ॥
 अधार्यं चर्म मे सज्जी रोमाण्यस्थि च वर्जितम् ॥ अभक्ष्याणि च मांसानि त्वद्विधैर्धर्मचारिभिः ॥ ३८ ॥
 पञ्च पञ्चनखा भक्ष्या ब्रह्मक्षत्रेण राघव ॥ शल्यकः श्वाविडो गोधा शशः कूर्मश्च पञ्चमः ॥ ३९ ॥

इति ॥ २७ ॥ अभव्यः क्रूरः । भव्यरूपेण सौम्य-
 रूपेण । परिधावसि चरसि ॥ २८ ॥ साम सान्त्वनं
 ॥ २९ ॥ लोके कस्यचिद्वधे अपराधस्तदर्थलाभेच्छा
 वा हेतुर्भवेत् । तत्र नाद्य इत्याह—वयमिति । पुरुषः
 मनुष्यः । नच केवलमनुष्यः अपितु नरेश्वरः ॥ ३० ॥
 द्वितीयोपि नेत्याह—भूमिरिति ॥ लोके भूम्यादीनि
 कलहे कारणानि भवन्ति । अत्र अन्येषु वा मदीयेषु
 फलेषु ते को लोभः किं विषयेच्छा वर्तते ॥ ३१ ॥
 नयोनुग्रहश्च सद्ग्राजधर्मौ । विनयो विपरीतनयः
 निग्रहश्च कुराजधर्मौ । इत्येषा राजवृत्तिरसंकीर्णा
 ग्राह्या । तथाच नृपाः कामवृत्तयो नस्युः । स्वेच्छया
 नयो विनयश्च निग्रहोनुग्रहश्च राजभिर्नकार्या इत्यर्थः
 ॥ ३२ ॥ अनवस्थितः अमर्यादः । राजवृत्तैः राज-
 चरितैः हेतुभिः संकीर्णः । संकीर्णराजवृत्त इत्यर्थः ।
 शरासनपरायणः यद्वच्छयायं हन्तुमिच्छसि तं हंसी-

त्यर्थः ॥ ३३ ॥ अपचितिः पूजा । धर्मश्च द्वा नास्ती-
 त्यर्थः । अवस्थिता व्यवस्थिता । परद्रव्याभिलाषि-
 णीत्यर्थः । कामे च न व्यवस्थेत्याह—इन्द्रियैरिति
 ॥ ३४ ॥ मां हत्वा स्थितः त्वं जुगुप्सितं कर्म कृत्वा
 सतां साधुकर्मकारिणां मध्ये किं वक्ष्यसि ॥ ३५ ॥
 परिवेत्ता ज्येष्ठेऽनूढे दारपरिग्रहकृत् । “ परिवेत्तानु-
 जोनूढे ज्येष्ठे दारपरिग्रहकृत् ” इत्यमरः । निरयगामिनः
 नरकगामिनः ॥ ३६ ॥ सूचकः पिशुनः । कदर्यः
 लुब्धः । गच्छन्ते गच्छन्ति ॥ ३७ ॥ किमेवं निन्दसि
 मृगायायां मृगवधस्यादोषत्वादित्यत्राह—अधार्यमिति ॥
 मृगचर्मवत् मे चर्म न धार्यं । मे रोमाणि ऊर्णादिव-
 त्रास्तरणार्हाणि । मे अस्थि च गजास्थिवन्न स्पृश्यं ।
 मांसानि च न भक्ष्याणि । अतः किमर्थं मां हतवा-
 नसि ॥ ३८ ॥ अभक्ष्यता कुत इत्यत्राह—पञ्चेति ॥
 शल्यकः श्वाविडः गोधा शशः कूर्मश्चेति पञ्चनखाः

वैरंवा स्वयंवरादौ नार्थादिविषयकविवादोवा नास्तीति भावः ॥ २५ ॥ स० भव्यरूपेण मङ्गलरूपेण । संहारकर्तृत्वेन भव्यरूपेण
 रुद्ररूपेणेत्यप्यर्थः ॥ २८ ॥ तनि० वयं वनचराः भवन्तः पुरचराः । वयं मृगाः भवन्तो मनुष्याः । वयं मूलफलाशनाः सूर्यरा-
 जात्रभोजनाः । नरेश्वरस्त्वं वयं परिचारकाः ॥ ३० ॥ ति० रूपं रूप्यं ॥ ३१ ॥ ति० शरासनपरायणः यत्र कापिशराणामस-
 नं त्यागः तत्परायणः ॥ ३३ ॥ वि० परिवेत्ता ज्येष्ठेऽनूढे दारेऽकृतामिहोत्रे च कृतदारः कृतामिहोत्रोऽनुजः ॥ ३६ ॥ स०
 गच्छन्त इति पदव्यत्यासेन रामस्य तदनुहंत्वं सूचयति ॥ ३७ ॥ ती० शल्यवाञ्छाल्यः । अर्शआदित्वाद्च् । शल्य एव शल्यकः ।
 शुक्तिकाकारशल्यावृतसर्वाङ्गो जन्तुविशेषः । श्वाविधः कण्टकाकारदीर्घरोमभिः श्वानं विध्यतीति श्वाविधः । टी० पञ्चनखत्वा-
 त्कथमयोग्यमित्याशङ्क्य योग्यान् पञ्चनखान् परिचष्टे—पञ्चेति ॥ स० ब्रह्मक्षत्रेणेत्यत्र समाहारउत्तरपदलोपीवासमासः ॥ शि०

[पा०] १ छ. झ. त्वं राघवकुले. २ छ. झ. ट. परिधावसे. ३ क.—ट. प्यपकारिषु. ४ च. छ. झ. ट. फलाशिनः.
 ५ क. घ. च. छ. झ. नरेश्वर. ६ रूपं च. ७ च. छ. झ. ट. तत्र. ८ ख. ग. ड. ज. ज. लाभः. ९ ड. च. ज. ज. कोपी
 चाप्यनवस्थितः. १० झ. ट. राजवृत्तेषु. च. राजवृत्तेऽसमुत्तीर्णः. ज. राजवृत्तसमुत्तीर्णः. न. राजवृत्तेश्च संकीर्णः. ११ ड. ज.
 कृत्वा कर्म. १२ ख. सुदुष्करं. १३ ट. लोके.

चर्म चास्थि च मे राजन्न स्पृशन्ति मनीषिणः ॥ अभक्ष्याणि च मांसानि सोहं पञ्चनखो हतः ॥ ४० ॥
 तारया वाक्यमुक्तोऽहं सत्यं सर्वज्ञया हितम् ॥ तदतिक्रम्य मोहेन कालस्य वशमागतः ॥ ४१ ॥
 त्वया नाथेन काकुत्स्थ न सनाथा वसुन्धरा ॥ प्रमदा शीलसंपन्ना धूर्तेन पतिना यथा ॥ ४२ ॥
 शठो नैकृतिकः क्षुद्रो मिथ्याप्रश्रितमानसः ॥ कथं दशरथेन त्वं जातः पापो महात्मना ॥ ४३ ॥
 छिन्नचारित्रकक्ष्येण सतां धर्मातिवर्तिना ॥ त्यक्तधर्माङ्कुशेनाहं निहतो राम हस्तिना ॥ ४४ ॥
 अशुभं चाप्ययुक्तं च सतां चैव विगर्हितम् ॥ वक्ष्यसे चेदृशं कृत्वा सद्भिः सह समागतः ॥ ४५ ॥
 उदासीनेषु योऽस्मासु विक्रमस्ते प्रकाशितः ॥ अपकारिषु तं राजन्न हि पश्यामि विक्रमम् ॥ ४६ ॥
 दृश्यमानस्तु युध्येथा मया यदि नृपात्मज ॥ अद्य वैवस्वतं देवं पश्येस्त्वं निहतो मया ॥ ४७ ॥
 त्वयाऽदृश्येन तु रणे निहतोऽहं दुरासदः ॥ प्रसुप्तः पन्नगेनेव नरः पानवशं गतः ॥ ४८ ॥
 मामेव यदि पूर्वं त्वमेतदर्थमचोदयः ॥ मैथिलीमहमेकाहा तव चानीतवान्भवेत् ॥
 [राक्षसं च दुरात्मानं तव भार्यापहारिणम् ॥ ४९ ॥]
 सुग्रीवप्रियकामेन यत्कृतेऽस्मि हतस्त्वया ॥ कण्ठे बद्धा प्रदद्यां ते निहतं रावणं रणे ॥ ५० ॥

पञ्च भक्ष्याः । पञ्चनखेषु जन्तुषु एते पञ्चैव भक्ष्याः ।
 नान्य इत्यर्थः । परिसंख्याविधिरयं । ब्रह्मक्षत्रेणेत्यु-
 पलक्षणं । त्रैवर्णिकेनेत्यर्थः । शलतीति शल्यः ।
 “शल—श्चल, आशुगमने” इत्यस्माद्धातोः “सानसि-
 वर्णसिपर्णसितण्डुलाङ्कुशचषालेत्वलधिष्ण्यशल्याः ”
 इति निपातनाद्यत्प्रत्ययः । ततः स्वार्थे कः । यद्वा
 शल्यं शङ्कुः । “ वा पुंसि शल्यं शङ्कुर्ना ” इत्यमरः ।
 तत्सदृशानि रोमाणि शल्यानि तद्वान् शल्यः । अर्श-
 आद्यजन्तः । ततः स्वार्थे कः । श्वानं विध्यतीति
 श्वाविधः । पचाद्यच् । “ अन्येषामपि ” इति दीर्घः ।
 पृषोदरादित्वाङ्कारः (?) । इमौ वराहविशेषौ
 ॥ ३९ ॥ उपसंहरति—चर्म चेति ॥ सोहं अभक्ष्य-
 पञ्चनखान्तर्भूतोहं ॥ ४०—४१ ॥ पतिना पत्या

शठः गूढविप्रियकृत् । निकृत्या अपकारेण जीवतीति
 नैकृतिकः । क्षुद्रः क्षुद्रकर्मकारी । मिथ्याप्रश्रितमानसः
 मिथ्याशान्तमनस्कः ॥ ४२—४३ ॥ छिन्ना चारित्र-
 मेव कक्ष्या इभवन्धनं येन स तथा । सतां धर्माति-
 वर्तिना सतां धर्माः पूर्वोक्ताः सामदानसापराधजन-
 दण्डनादयः । तानतीत्य वर्तत इति तथा । गजवि-
 षये अतिक्रान्तमर्यादेनेत्यर्थः ॥ ४४ ॥ ईदृशं कृत्वा
 स्थितस्त्वं सद्भिः ईदृशं अशुभत्वादिविशिष्टं वक्ष्यसे ।
 अशुभकारीत्येवं वक्ष्यसीत्यर्थः ॥ ४५ ॥ अपकारिषु
 रावणादिषु ॥ ४६—४७ ॥ अदृश्येनेति च्छेदः ॥
 ॥ ४८ ॥ एतदर्थं मैथिल्यानयनार्थं । भवेत् भवेयम् ।
 पुरुषव्यत्यय आर्षः ॥ ४९ ॥ यत्कृते यस्य रावण-
 स्यकृते हतोस्मि । तं कण्ठे बद्धा ते प्रदद्यामिति

पञ्चनखाः शल्यकादयः पञ्चैवभक्ष्याः । परिसंख्याविधिरयं । रागादन्यत्रापिभक्षणस्यप्राप्तत्वात् । अतएवैवकारलाभः । तथाच
 मीमांसा—“ विधिरत्यन्तमप्राप्तौनियमःपाक्षिकेसति । तत्रचान्यत्रचप्राप्तौपरिसंख्येतिगीयते ” इति ॥ ३९ ॥ स० पञ्चमीं
 विहायदशरथेनेतितृतीयाप्रयोगेण नसाक्षाज्जनिर्विवक्षिता किंतुप्रादुर्भावरूपैवेतिसूचयति ॥ ४३ ॥ ती० चकारःकिमित्यर्थकः ।
 किंवक्ष्यसे वक्ष्यसि ॥ ४५ ॥ शि० दृशीति । हेनृपात्मज, दृशी सर्वद्रष्टा अतएव अमानः सर्वद्रष्टृत्वादिगर्वरहितः । किंच नमानः
 पूजवान् यस्मात्सः सर्वपूज्यइत्यर्थः । लंघदिमयासहयुधियुध्येथाः तदा अद्यैवमयानिहतः ताडितएवत्वं स्वतं अतिविस्तृतं । देवं
 मयुद्धोत्साहजनितकान्ति । लंपश्येः । एतेनसुग्रीवस्याल्पबलत्वान्ममातीवयुद्धोत्साहो नजातइतिध्वनितं । तुशब्दोदयर्थे । वैवश-
 ंदौएवार्थे ॥ ४७ ॥ ति० अतस्त्वंपापवशंगतइत्यर्थः । टीका० ननुवालिसुग्रीवयोर्युद्धेरामस्त्वदृश्योभूत्वाकथंवालिनंहतवानिति
 चेत्सत्यं—“ आहूयवालिनंब्रह्माददौवरमनुत्तमम् । प्रतीपवर्तिनोभूयादर्धबलमरिंदम ” इतिवरप्रदानान्नाभिमुख्येनयुद्धकरणं
 ॥ ४८ ॥ स० एकैतिरामसंबोधनं प्रधानत्वाद्भार्यारहितत्वाद्वा । “ राजाहस्सखिभ्यः—” इतिसमासान्तविधेरनित्यत्वाद्वा एका-

[पा०] १ ड.—ट. रामनस्पृशन्ति. २ छ. झ. ज. ट. शीलसंपूर्णा. ३ क. ख. ग. ड.—ट. पत्येवचविधर्मणा.
 ४ क. ड.—ट. विक्रमोयं. ५ क. ग. ड. च. छ. झ. ज. ट. तेरामनैवपश्यामि. ६ ड. झ. ट. युधि. ७ क. ग. च.—ज.
 पापवशं. ८ ख. लानयिष्याम्यसंशयं. ९ इदमर्थं घ. च.—ज. पाठेषुदृश्यते. १० क. ड. ज.—ट. यदहंनिहतस्त्वया.
 ११ क. ड. बध्वादशग्रीवदद्याते.

न्यस्तां सागरतोये वा पाताले वाऽपि मैथिलीम् ॥ आनयेयं तवादेशाच्छ्रेतामश्वतरीमिव ॥ ५१ ॥

योजना । सुग्रीवसख्यनिमित्तभूतं मैथिल्यानयनं मश्वतरीमिव मधुकैटभाभ्यां पाताले निरुद्धां च तारया पूर्वनिवेदितमिति ज्ञेयं ॥ ५० ॥ श्रेता- श्रेताश्वतरीरूपां श्रुतिं ह्यग्रीव इवेत्यर्थः ॥ ५१ ॥

हेतिसाधु ॥ ४९ ॥ ती० आनयेयमिति । ननु कुरीत्यावालिनस्सीतानयनसामर्थ्यज्ञात्वावालिनस्सख्यनरामेण किमिति कृतमिति चेत् तत्र सुग्रीवं प्रतिवालिबधस्य प्रतिज्ञातत्वादेखन्तरसद्भावाच्च । तथा च स्कान्दे—“अभयेवालिनो दत्ते प्रतिज्ञा परिहीयते । रावणस्य सखा वाली रावणे पित्र जेतुं माम् । रावणस्य बन्धाभावाद्दत्तारफलं न हि” इति । “तद्वृद्धा राघवं वाली लक्ष्मणं च महां बलं” इत्यारभ्य सर्गसमाप्तिपर्यन्तं स्ववास्तवार्थोऽयमर्थः । वालिनिश्रीरामनिष्ठुरभाषणे प्रवृत्तेऽपि वालिवाणीश्रीराममीश्वरं मलास्तौति । दृष्टेयादि । पुरुषं बाह्यदृष्ट्या पुरुषवत्प्रतीयमानं । वस्तुतः प्रश्रितं धर्मसंयुतं अगर्वितं वाक्यमब्रवीदित्यन्वयः । तदेवाह पराङ्मुखेत्यादि । पराङ्मुखवधं पराङ्मुखस्य विषयलोप्यममवधं कृत्वा लयाकोनुगुणः निर्वक्तुमशक्यस्सद्गुणः प्राप्तः । यतः यस्मात्कारणात् । युद्धसंरंभोऽहं लत्कृते निधनगतः लत्कृते लन्निमित्तं । लयानिधनगत इत्यर्थः । अतो मया पीतिशेषः । सुगुणः प्राप्त इति योजना । “राजाल्लशासम्पापस्य तदवाप्नोति किल्बिषं” इति वचनात्तुमद्गुणनेतत्परिहाररूपगुणस्त्वया प्राप्तः । “राजभिर्धृतदण्डास्तुकृत्पापापानिमानवाः । निर्मलाः स्वर्गमायान्ति सन्तः सुकृतिनो यथा” इति वचनात्तुमया पिनिष्कल्मषत्वरूपगुणः प्राप्त इति भावः । मम सुग्रीवसख्यं श्रुत्वापि युद्धायागल्यमया किमर्थं हतो सीत्याशङ्क्य सुग्रीवहस्तवधान्मम दैवादुक्कष्टमुक्ति कारणलक्ष्मवधो जात इत्याह—**कुलीन इत्यादिश्लोकपञ्चकेन** । कुलीनत्वादींस्तव गुणां श्रुत्वा शमदमादिराजधर्ममपि विचार्य तवाभ्यमभिजन्तं च संप्रार्थयुद्धाय नगन्तव्यमिति तारया प्रतिषिद्धोपि अन्येन संसक्तं वेदुं नार्हतीति तवादर्शने सति मे बुद्धिरुत्पन्ना बभूवेति कृत्वा सुग्रीवेण समागतः । तथापि त्वंतु प्रमत्तं मां हतवान् । अतो मम त्वद्वत्तह नमनं ज्ञातमित्यन्तेन वाक्यशेषेण योजना । अतएव त्वामेवं मन्य इत्याह—**नत्वामित्यादिना** । लां विनिहतात्मलधर्मध्वजलाधार्मिकलपापसमाचारत्वादि विशेषण विशिष्टं न जाने । किंच सतां विषधरत्वादि विशेषण विशिष्टं न जानामि । किल्बिषहृतपापमत्वादि गुणकमीश्वरमेव जानामीत्यर्थः । नन्वनपराधिनस्तव घातुकस्य मेश्वरत्वं दोषराहित्यं वा कुत इत्यत आह—**विषय इत्यादिना** । लमप्य किल्बिषं न हंसि । अहमपि ते विषये देशे पुरे वा यदनाप करोमि अपकारं न कृतवान् । लां नावजानेच । तथापि फलमूलाशिनं वानरमप्रतियुध्यन्तमन्येन समागतं मां हंसि । तत् तस्मात् मयि दोषसद्भावादेवेत्यर्थः । किंच क्षत्रियकुलेऽवतीर्थलोकांनुग्रहार्थं जगन्मर्यादां पालयतः परमकरुणाशालिनस्तव सुतरामन्यायाचरणं न संभविष्यतीत्याशयेनाह—**धर्मलिङ्गेत्यादिसार्धश्लोकेन** । हे राम राजकुले जातः धर्मेवानिति विश्रुतस्सन् अर्थं प्रयोजनमुद्दिश्यामव्यस्सन् भव्यरूपेण परिधावसि किं । कूरकर्म समाचारः किं । उभयमपि तव घटत इति भावः । राजनीतौ विचार्यमाणायाम् मद्रघस्तव युक्त एवेत्याशयेनाह—**सामदानमिति** । अपकारिषु पापिषु वैरबुद्ध्या हतवन्तं मां कथमेवं शौषीत्याशङ्क्य विचार्यमाणे तव मम च वैरप्रसक्तिरेव नास्तीत्याशयेनाह—**वयमिति** । कानि तद्द्वैवैरकारणा नीत्याकाङ्क्षायामाह—**भूमिरिति** । तव मम चैतादृशकारणानि न सन्तीति भावः । किंच नयश्चेति । नृपा अपि कामवृत्तयोनो भवन्ति किमु ते श्वरस्त्वमिति भावः । रागद्वेषादियुक्तस्येन्द्रियपरवशस्य मर्त्यस्य मेश्वरत्वं कुत इत्याकाङ्क्षायानिर्गुणेश्वरत्वमेव प्रतिपादयति—**त्वमित्यादिश्लोकद्वयेन** । तु किमित्यर्थः । मनुजेश्वर मनुजश्चासावीश्वरश्चेति तथा । मनुष्यत्वेनावतीर्णेश्वर इत्यर्थः । कामप्रधानः कामस्य प्रधानः निर्जितकाम इत्यर्थः । कोपनः शत्रुसंहारविषय इति शेषः । तत्संहारार्थमनवस्थितः तत्र तत्र संचरमाणः । राजवृत्तेश्च संकीर्णः त्यक्तराजधर्म इत्यर्थः । वानप्रस्थधर्मयुक्तत्वादिति भावः । ते धर्मे सामान्यधर्मेऽपि अपचितिः पूजा आदर इत्यर्थः । कास्ति मनुष्याधिकारिकत्वाच्छास्त्रस्येति भावः । ते बुद्धिः अर्थेऽपि नावस्थिता । लक्ष्मीपतित्वात् । अतएवैतादृशविशेषण विशिष्टत्वं कामवृत्तस्सन् इन्द्रियैः कृष्यसंकिं न कृष्यस एव अतएव लक्ष्मीश्वर इति भावः ॥ तथाप्यनपराधिलक्ष्मजनि तदुक्तकर्माऽहं सतां किमु तत्र वक्ष्यामीत्यत आह—**हत्वेति** । बाणेनानपराधिनं मां हत्वा दुष्कृतकर्मकृत्वा सतां मध्ये वक्ष्यसि किं । किं नपराधिनमेव मां हत्वा अतएव सुकृत्वा सतां मध्ये वक्ष्यसीत्यर्थः । किंचापराधिनो वानरस्य मम वधेन तव दोषशङ्के वनास्तीत्याशयेनाह—**राजहेत्यादिश्लोकद्वयेन** । एतादृशानामेव नरकः अपराधिनो मम घातुकस्य तव तु नास्तीति भावः । किंचानुपयोगिचर्मादियुक्तमद्रघ एव मम दोषसद्भावो यत इत्याशयेनाह—**अधार्थं च मेत्यादिश्लोकत्रयेण** । तारयानि वारितोपिलक्ष्मवधकाङ्क्षैव युद्धायागतो सीत्याशयेनाह—**तारयेति** । सर्वज्ञयापि तारया भर्तृमोहेनाहितमुक्तस्संस्तदतिक्रम्य कालस्येश्वरस्य तव वधं पार्श्वदलमागतः । सत्यं न संदेहः । लयेति । विधर्मेणापत्याशीलं संपन्ना प्रमदा यथा सनाथा तथा तादृशेन तादृशनाथेन त्वया पृथिवीसनाथानं किंतु दुष्टनिग्रहादिरूपपरमकल्याणगुणसनाथेन त्वया सनाथेत्यर्थः । मम कपटयुद्धकारणहेतुना शठत्वादिगुणयुक्तत्वादेतादृशेन पृथिवीसनाथा कथं भवतीत्याशङ्क्याह—**शठ इत्यादि** । यतो महात्मना दशरथेन त्वं जातः ततः “कारणगुणपूर्वकत्वात् कार्यगुणस्य” इति न्यायेन सकलकल्याणगुणयुक्तत्वं कथं शठः कथं नैकृतिकः कथं पापइत्येवं योजना । तादृशो न भवसीति भावः । ईश्वरेण त्वयानिहतोऽहं कृतार्थ इति शेषः । रामस्येश्वरत्वादेव छिन्नचरित्रादियुक्तत्वमिति भावः । **छिन्नचरित्रेत्यादि** । रामहस्तनानिहतोऽहं कृतार्थ इति शेषः । रामस्येश्वरत्वादेव छिन्नचरित्रादियुक्तत्वमिति भावः । मया हतस्य तव कथं कृतार्थत्वमत आह—**अशुभमिति** । समागत इत्यत्र सः मा गतः इतिच्छेदः । शुभमयुक्तं सतां विगर्हितं च मामि-

युक्तं यत्प्राप्त्याद्राज्यं सुग्रीवः स्वर्गते मयि ॥ अयुक्तं यदधर्मेण त्वयाऽहं निहतो रणे ॥ ५२ ॥
काममेवंविधे लोकः कालेन विनियुज्यते ॥ क्षमं चेद्भवता प्राप्तमुत्तरं साधु चिन्त्यताम् ॥ ५३ ॥

इत्येवमुक्त्वा परिशुष्कवक्रः शराभिघाताद्ग्रथितो महात्मा ॥

समीक्ष्य रामं रविसन्निकाशं तूष्णीं बभूवामरराजसूनुः ॥ ५४ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये किष्किन्धाकाण्डे सप्तदशः सर्गः ॥ १७ ॥

अष्टादशः सर्गः ॥ १८ ॥

रामेणवालिनंप्रतिसुग्रीवेजीवतिस्सुपातुल्यतद्गार्थाहरणरूपतदपराधादिहेतुभिस्तद्वधस्यधर्म्यत्वसमर्थनम् ॥ १ ॥ श्रीराम-
गर्हणानुतप्तेनवालिनारामक्षमापणपूर्वकमङ्गदपालनप्रार्थना ॥ २ ॥ रामेणाङ्गदपालनादिप्रतिज्ञानेनवालिसमाश्वासनम् ॥ ३ ॥

इत्युक्तः प्रश्रितं वाक्यं धर्मार्थसहितं हितम् ॥ परुषं वालिना रामो निहतेन विचेतसा ॥ १ ॥

राज्यार्थं सुग्रीवो मां हतवानित्येतद्युक्तं । त्वं तु मां
हतवानित्येतत्त्वयुक्तमित्यर्थः । ज्ञातीनामेवंविधकृत्यस्य
स्वाभाविकत्वादिति भावः ॥ ५२ ॥ लोकः एवंविधे
मरणरूपे कर्मणि विनियुज्यते । जातस्य मरणं स्वभाव
इत्यर्थः । भवता प्राप्तं अदृश्यतया प्रहरणं क्षमं चेत्
तत्र साधूत्तरं चिन्त्यतामित्यर्थः ॥ ५३ ॥ परिशुष्क-

वक्रः बहुभाषणक्लेशादिति भावः ॥ ५४ ॥
इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे
मुक्ताहाराख्याने किष्किन्धाकाण्डव्याख्याने सप्तदशः
सर्गः ॥ १७ ॥

अथ रामस्योत्तरमष्टादशे—इत्युक्त इत्यादि ॥

तिशेषः । यादृशंकृत्वा हत्वेत्यर्थः । सवाली मा मांगतः मत्पार्षदत्वंप्राप्तइतित्वंसद्भिस्सहवक्ष्ये । एतादृशत्वरक्तथनमेवममकृता-
र्थत्वसूचकमितिभावः । निरुपाधिककरुणामृतसागरस्यतवमहिमानंकोवावर्णयितुंशक्तइत्याशयेनाह—उदासीनेष्विति । हेराम अप-
कारिष्वस्मासु लङ्गत्सुग्रीवायकृतापकारएव तस्मैकृतापकारइतिकृत्वाऽपकारिष्वित्युक्तिः । अस्मास्वितिबहुवचनं ताराङ्गदायभिप्रा-
येण । एतादृशपकारिष्वस्मासुतेजोविक्रमःब्रह्मादीनामपिदुर्लभःपदारविन्दविन्यासःप्रकाशितः । पादारविन्दंप्रदर्शितमित्यर्थः ।
उदासीनेषुसर्वतोनिवृत्तेषुमुनिषु तंविक्रमंपादारविन्दविन्यासंनपश्यामीतियोजना । अतोऽहंकृतकृत्यइतिभावः । पादारविन्दंप्रदर्श-
नंतु “ बहुमान्यचतवीरंवीक्षमाणंशनैरिव । उपयातौमहावीरौभ्रातरौरामलक्ष्मणौ ” इत्युक्तेः । रामस्यपादारविन्दंप्रदर्शनार्थमे-
वासन्नमरणवालिसमीपागमनमित्यवगन्तव्यं । लयादृश्यमानः त्वत्प्रतियोद्धाजीवितुंनशक्नोतीतिशङ्कयाऽहमदृश्यएवलांहतवानित्या-
शङ्कायांसत्यां तथाखलदन्त्येषामेवतवतुनास्तीत्याशयेनाह—दृश्यमानइत्यादि । यदिःकमित्यर्थः । हेनृपात्मज अद्यमयादृश्यमान-
स्सन्नुध्येथापि मयाहतस्सनैवस्वतदेवंपश्येःकिं नपश्येरित्यर्थः । ईश्वरस्यतवमरणशङ्कानास्तीतिभावः । समक्षंरामेणसहप्रतियुध्य-
वालीनिहतइतिकीर्तिर्मयानलब्धेतिदुःखितआह । लयाऽदृश्येनेति । पापवशंगतोऽहंअदृश्येनलयानिहतइतिसंबन्धः । लदाज्ञाकरण-
रूपसेवाभाग्यंमयानलब्धमित्याशयेनखिद्यति । सुग्रीवप्रियकामेनेत्यादि । पूर्वराज्यस्थंसुग्रीवंकिमर्थंनिष्कासितवानित्यतआह—युक्त-
मिति । अधर्मेण मन्नाशनमित्तबिलद्वारपिधानरूपाधर्मेण । सुग्रीवः राज्यंप्राप्त्यादितियत् तद्युक्तं । अहंत्वयारणेनिहतः । इतः-
परंमयिस्वर्गतेसतिसुग्रीवोराज्यंप्राप्त्यादितियत् तद्युक्तमितिबन्धः । अधर्मतोराज्यस्वीकारान्निष्कासितइतिभावः । एतादृशंकि-
मर्थंहतवानस्मीतिचिन्ताकान्तंप्रत्याह—काममिति । एवंविधोलोकः क्षत्रियवृत्तिमाजनः । यद्वा लोकएवंविधश्चेत् मादृशाधर्म-
चारीजनश्चेदित्यर्थः । कामंकालेनविनियुज्यते । अतोहेतोः राम भवताप्राप्तमद्वयरूपंउत्तरं उत्तमं । क्षमंयुक्तंउत्तमंयथातथाचि-
न्त्यतां । मयाकृतपापप्रायश्चित्तरूपत्वान्मद्वधस्ययुक्तत्वमुत्तमत्वंचेतिभावः ॥ ५१ ॥ स० एवंविधोलोकःकालेनअदृष्टप्रेरकश्रीहरि-
णावियुज्यतइतिहेतोःकाममेतद्भवतु । भवताक्षमंचप्राप्तं । उत्तरं उत्तरत्रक्रियमाणंत्वत्कार्यसाधुयथातथाचिन्त्यतां ॥ ५२ ॥ स०
सूर्यसंकाशमित्यनेन वैरिसादृश्योक्त्यातन्निरीक्षणंतद्देवेतिसूचयति ॥ ति० अस्यसर्गस्यतीर्थेनरामस्तुतिपरतयायद्योजनंतन्नकवि-
निबद्धस्यवक्तुर्वालितस्तात्पर्यविषयभूतं । “ यद्युक्तंमयापूर्वंप्रमादाद्वाक्यमप्रियम् । तत्रापिखलुभेदोपंकर्तुंनार्हसिराधव ” इत्यग्रे
वात्युक्तेः । नापिवाल्मीकेः तस्यदुरुक्त्यनुवादकत्वात् । अतात्पर्यविषयमपिबुद्धिवैभवादक्षरार्थत्वेनवर्ण्यतइतिचेत्काव्यान्तरमेवभ-
गवत्स्तावकक्रियतांकिमनेनप्रयासेनेतिदिक् ॥ ५४ ॥ इतिसप्तदशःसर्गः ॥ १७ ॥

रामानु० इत्युक्तइतिश्लोकस्वतन्त्रवाक्यं । अन्यथारामशब्दोतिरिच्यते ॥ ती० वालिनारामःपरुषमुक्तः अधिकक्षिप्तइत्यादेर-

[पा०] १ झ. एवंविधो. २ झ. बभौवानरराजसूनु० बभूवामरराजसूनुरित्यनन्तरं क. ग. पाठयोः तमुक्तवन्तंप्रवरंहरिणा-
मयोत्तरंवाक्यमुवाचरामः । हितंचतत्त्वंचनंप्रसक्तंसमस्तधर्मार्थसमाहितंच ॥ इतिश्लोकोदृश्यते.

तं निष्प्रभमिवादित्यं मुक्ततोयमिवाम्बुदम् ॥ उक्तवाक्यं हरिश्रेष्ठमुपशान्तमिवानलम् ॥ २ ॥
 धर्मार्थगुणसंपन्नं हरीश्वरमनुत्तमम् ॥ अधिक्षिप्तस्तदा रामः पश्चाद्वालिनमब्रवीत् ॥ ३ ॥
 धर्ममर्थं च कामं च समयं चापि लौकिकम् ॥ अविज्ञाय कथं बाल्यान्मामिहाद्य विगर्हसे ॥ ४ ॥
 अपृष्ट्वा बुद्धिसंपन्नान्वृद्धानाचार्यसंमतान् ॥ सौम्य वानरचापल्यात्किं मां वक्तुमिहेच्छसि ॥ ५ ॥
 इक्ष्वाकूणामियं भूमिः सशैलवनकानना ॥ मृगपक्षिमनुष्याणां निग्रहप्रग्रहावपि ॥ ६ ॥
 तां पालयति धर्मात्मा भरतः सत्यवाग्जुः ॥ धर्मकामार्थतत्त्वज्ञो निग्रहानुग्रहे रतः ॥ ७ ॥
 नयश्च विनयश्चोभौ यस्मिन्सत्यं च सुस्थितम् ॥ विक्रमश्च यथादृष्टः स राजा देशकालवित् ॥ ८ ॥
 तस्य धर्मकृतादेशा वयमन्ये च पार्थिवाः ॥ चरामो वसुधां कृत्स्नां धर्मसन्तानमिच्छवः ॥ ९ ॥
 तस्मिन्नृपतिशार्दूले भरते धर्मवत्सले ॥ पालयत्यखिलां भूमिं कश्चरेद्धर्मनिग्रहम् ॥ १० ॥
 ते वयं धर्मविभ्रष्टं स्वधर्मे परमे स्थिताः ॥ भरताज्ञां पुरस्कृत्य निर्गृहीमो यथाविधि ॥ ११ ॥

वालिना इत्युक्त इत्यन्वयः । विचेतसेत्यनेन परुषव-
 चनमज्ञानकृतमित्युच्यते ॥ १ ॥ तमित्यादि द्वौ ॥
 तदा पूर्वं । अधिक्षिप्तो रामः धर्मार्थगुणसंपन्नं अनुत्तमं
 यथाभवतितथा पश्चाद्वालिनमब्रवीदिति योजना
 ॥२—३॥ समयं आचारं । “समयाः शपथाचा-
 रकालसिद्धान्तसंविदः” इत्यमरः । बाल्यात् अज्ञा-
 नात् ॥ ४ ॥ अपृष्ट्वा धर्मादिकमितिशेषः । वानर-
 चापल्यात् वानरत्वकृतचापल्यात् ॥ ५ ॥ इयं
 जम्बूद्वीपात्मिका । लोके कस्यचिद्भूमेः स्वत्वेपि
 शैलवनादिकमाक्रम्यान्ये भूमिं पीडयन्ति तद्व्यावृत्त्य-
 र्थमाह—सशैलेति । काननं महारण्यं । मृगादिनिग्र-
 हानुग्रहावपि इक्ष्वाकूणामेव । कृत्यमिति शेषः ॥ ६ ॥

तां भूमिं ॥ ७ ॥ नयो नीतिः । विनयः शिक्षा ।
 तावुभौ सत्यं च यथादृष्टः शास्त्रविहितः विक्रमश्च ।
 एतत्सर्वं यस्मिन्सुस्थितं देशकालवित् स भरतो राजे-
 तियोजना ॥ ८ ॥ धर्मकृतादेशाः धर्मकृतनियोगाः ।
 कथं कनिष्ठेन ज्येष्ठनियोग इत्यपेक्षायां राजधर्मोयमि-
 त्याशयेनोक्तं धर्मपदं । धर्मसन्तानं धर्मवृद्धिं । यद्यपि
 भरतेन नादेशः कृतः तथापि नेदमसत्यं । यथाकथं-
 चिद्भरतेन राज्यभरणस्य स्वीकृतत्वात्तदन्येषां तत्कु-
 लीनानां तदादिष्टत्वं सिद्धमिति हृदयं । अत एवायो-
 ध्याकाण्डे दर्शितं—त्वं राजेति ॥ ९ ॥ धर्मनिग्रहं
 धर्महानिं ॥ १० ॥ धर्मविभ्रष्टं जनमितिशेषः ॥ ११ ॥

यमाशयः । यद्यपिवालिनोवाणीराममस्तौषीत् । वालीतरामंपरुषमुक्तवानिति कृत्वा वालिनारामः परुषमुक्तइत्याद्युक्तिः । अतएवश्री-
 रामोपिवालिलपरुषोक्तिमनुसृत्यैवोत्तरं वक्ति “ धर्ममर्थचकामं च ” इत्यादिना ॥ ति० प्रश्रितं प्रश्रयाभासोपेतं । एवं धर्मार्थसहित-
 खंचाभासरूपमेव । तत्र “ मामेवयदिपूर्वं ” इत्यादिहिताभासोर्थाभासश्च । धर्माभासोराजहेत्यादि । परुषत्वंतुमुख्यमेव । निह-
 तेन विरुद्धेन ॥ स० निहतेन बाणेनेत्यर्थः ॥ १ ॥ शि० अनुत्तमं अनुजदारग्रहणरूपाधर्मकर्मणाऽधमं ॥ ३ ॥ तनि० धर्मं
 वैदिकपुरुषार्थं । लौकिकंसमयं लौकिकाचारं । तेन द्वयोरेकभार्यत्वेपि माससंबत्सरादिप्रतिनियतकालसंकेतः ॥ ४ ॥ तनि० विष-
 येवापुरेवातेकलहनिमित्तनास्तीत्यस्योत्तरं । तदुपभुक्तवनगिर्युपवनपत्तनान्यस्मदीयानिनभवन्ति किं । ज्ञातिभावोप्यस्ति । “ त्वंव-
 यस्यश्च ह्ययोमे ” “ एकदुःखंसुखंचनौ ” इति सुग्रीवसखस्यममभवान्ज्ञातिर्नभवति किं । “ तेनाहंप्रतिषिद्धश्च हतदारश्चराधव ”
 इति तेन मांप्रतिनोक्तं किं । “ वल्लेगैकेन वानरः ” इत्युक्तीत्या एकवत्स्वननिर्वासितः किं । सुग्रीवगृहदारभूजलादिकत्वयानगृही-
 तं किं । स्त्रीविवादश्च “ भ्रातुर्वर्तिसिभार्यायां ” इत्यनेन दर्शितः ॥ ६ ॥ तनि० ममतवचपरस्परज्ञानं परिचयश्चास्ति । ममगृह-
 मागत्यानपराधिनंहतवानसीत्यस्योत्तरमाह । “ तांपालयति धर्मात्मा ” इत्यारभ्य “ कामतन्त्रप्रधानश्चनस्थितो राजवर्त्मनि ”
 इत्यन्तं । त्वंसापराधएवेत्यर्थः ॥ ७ ॥ ति० यथादृष्टः अपरोक्षानुभवसिद्धः । सराजा अस्मिन्काले । सर्वभूमेरिति शेषः ॥ स०
 यथादृष्टः शास्त्रेक्षत्रियस्ययोविकमोदृष्टसंइत्यर्थः ॥ ८ ॥ ती० धर्मकृतादेशाः धर्मइत्यधर्मस्याप्युपलक्षणं । धर्माधर्मकृतनियोगाः

[पा०] १ ख. न्माधर्षयितुमिच्छसि. २ क. ग. संपन्नानाचार्यान्धर्मसंहितान्. ३ ड. च. ज. न. नाचारसंमतान्.
 ४ क. ख. ग. ड.—ट. चापल्यात्त्वं. ५ ड. च. छ. झ. ज. ट. निग्रहानुग्रहेष्वपि. क. निग्रहप्रग्रहेष्वपि. ज. निग्रहानुग्रहावपि.
 ६ ड. च. भरतस्यकृतादेशाः. ७ ख. धर्मसंस्थानं. ८ झ. यस्मिन्. ९ क. ख. सत्यविक्रमे. १० ड.—ट. पृथ्वी. ११ ड.—ट.
 विप्रियं. १२ च. ज. नवयमार्गविभ्रष्टाः. १३ क. ख. ग. छ. झ. ज. ट. मार्गविभ्रष्टं. १४ ड.—ट. चिन्तयामो.

त्वं तु 'संक्षिप्तधर्मा च कर्मणा च विगर्हितः ॥ कामतन्त्रप्रधानश्च न स्थितो राजवर्त्मनि ॥ १२ ॥
ज्येष्ठो भ्राता पिता चैव यश्च विद्यां प्रयच्छति ॥ त्रयस्ते पितरो ज्ञेया धर्मं पथि हि वर्तिनः ॥ १३ ॥
यवीयानात्मनः पुत्रः शिष्यश्चापि गुणोदितः ॥ पुत्रवत्ते त्रयश्चिन्त्या धर्मश्चेदत्र कारणम् ॥ १४ ॥
सूक्ष्मः परमदुर्ज्ञेयः सतां धर्मः प्लवङ्गम ॥ हृदिस्थः सर्वभूतानामात्मा वेद शुभाशुभम् ॥ १५ ॥
चपलश्चपलैः सार्धं वानरैरकृतात्मभिः ॥ जाल्यन्ध इव जाल्यन्धैर्मन्त्रयन्द्रक्ष्यसे नु किम् ॥ १६ ॥
अहं तु व्यक्ततामस्य वचनस्य ब्रवीमि ते ॥ न हि मां केवलं रोषाच्चं विगर्हितुमर्हसि ॥ १७ ॥
तदेतत्कारणं पश्य यदर्थं त्वं मया हतः ॥ भ्रातुर्वर्तसि भार्यायां त्यक्त्वा धर्मं सनातनम् ॥ १८ ॥
अस्य त्वं धरमाणस्य सुग्रीवस्य महात्मनः ॥ रुमायां वर्तसे कामात्सुषायां पापकर्मकृत् ॥ १९ ॥

संक्षिप्तधर्मा धर्मविलोपकृत् । कर्मणा च विगर्हित इति अकृत्यकारीत्यर्थः ॥ १२—१३ ॥ आत्मन इति त्रिष्वप्यन्वेति । गुणोदित इति च । ते त्रयः पुत्रव-
चिन्त्याः । पुत्रशब्दोत्र दृष्टान्तार्थः । यथा पुत्रे पुत्र-
वद्वर्तते तथान्ययोरपि वर्तितव्यमित्यर्थः । पुत्रे पुत्र-
वद्वृत्तिर्नाम सम्यक् स्नेहः । “ गगनं गगनाकारं ”
इतिवत् । एवं चिन्त्यत्वे किं प्रमाणं तत्राह—धर्मश्चे-
दिति । अत्र अस्मिन्नर्थे । धर्मः कारणं व्यवस्थापकं
चेत् यदि धर्मा नानुवर्तनीयः तदा नैवं द्रष्टव्यं ।
अनुवर्तनीयश्चेत् अवश्यमेवं द्रष्टव्यमिति चेच्छब्दस्य
भावः ॥ १४ ॥ सूक्ष्मः अतीन्द्रियः । अतएव सता-

मपि परमदुर्ज्ञेयः किमुत भवादृशस्येति भावः । यद्वा
जनस्य धर्माधर्मकरणं न कोपि वेत्तुमर्हति । तर्हि को
वेत्तीत्यत्राह—हृदिस्थ इति । सर्वभूतानां हृदिस्थः
सर्वान्तर्यामी । अलुक् । आत्मा परमात्मा । शुभाशुभं
शुभाशुभकरणं वेत्तीत्यर्थः । सूक्ष्मं धर्मं परमात्मना
मया विना को वेत्तुं दक्ष इति भावः ॥ १५ ॥ त्वया
तु न शक्य इत्याह—चपल इति ॥ किं नु द्रक्ष्यसे न
किमपि द्रक्ष्यसीत्यर्थः ॥ १६ ॥ अस्य वचनस्य यवी-
यानात्मन इति पूर्वोक्तवचनस्य ॥ १७ ॥ वर्तसि
वर्तसे ॥ १८ ॥ धरमाणस्य जीवितंधारयतः । अनेन
जीवतो भ्रातुर्भार्या भ्रात्रा न ग्राह्या । मृतस्य तु

धर्माधर्मविचारार्थं निगुक्ता इत्यर्थः ॥ ९ ॥ वि० कामतन्त्रं कामरूपः पुरुषार्थः । स एव प्रधानो मुख्यो यस्य सः ॥ १२ ॥ ति० अत्र-
चिन्तने तथा धर्मः धर्मज्ञानमेव कारणं ॥ १४ ॥ ति० तत्त्वनसर्वेषां सुलभमित्याह—सूक्ष्म इति । सतां सूक्ष्मो यो धर्मः स परा सद्गुरु-
पदेशादिजा मा शोभायेषां तैरेव विज्ञेयः । अन्यैः परं अल्यर्थः । अविज्ञेय एव । किंच ईश्वर एव तज्ज्ञ इत्याह—हृदिस्थ इति । सर्वभू-
तानामात्मा तत्त्वभूतो व्यापकश्च । अतएव सर्वप्राणिहृदिस्थः सः सर्वभूतानां सर्वप्राणिनां शुभाशुभं वेद । एवं चान्तर्यामिणा त्वपापम-
हं जान इति व्यक्तमत्र ॥ स० परमैर्ज्ञानिभिर्विज्ञेयः ॥ १५ ॥ ति० जाल्यन्धो जाल्यन्धैरिव चपलैः अकृतात्मभिः आचार्या शिक्षितै-
र्वानरैस्सह । मन्त्रयन् निश्चिन्तन् । किनु कथं नु । प्रेक्षसे ज्ञास्यसि । धर्ममिति शेषः । “ रक्षसे नु किं ” इति पाठे रक्षणीय प्रजा-
जातं किं नुरक्षसि न किमपि । अतो धर्मप्रयोरजदण्ड्यस्त्वमिति भावः ॥ १६ ॥ ति० अस्य वचनस्य चपलश्चपलैरिति वचनस्य ।
व्यक्ततां व्यक्तोर्थोऽप्येव शब्दोऽप्यजन्तं व्यक्तपदं । तद्भावो व्यक्तता तदर्थस्तं ब्रवीमि ॥ स० हे व्यक्ततामस्य व्यक्ततामो गुण । तेवच-
नस्य “ कस्मात्त्वं हंस्य किल्बिषं ” इत्यस्य । ब्रवीमि इत्युत्तरमिति शेषः । स्वार्थे तत्त्वा । व्यक्तं । अस्य वचनस्य ज्येष्ठ इत्यादिवचनस्य ।
ब्रवीमि अर्थमिति शेषः ॥ १७ ॥ ति० धरमाणस्येति । सुग्रीवस्तु तव जीवननिश्चयाभावात्त्वत्पत्न्यां तारायां प्रागवर्तिष्ठ । अतः परं व-
र्त्येति च । किंच त्रैवर्णिकेष्वपि देवस्य मृतभ्रातृस्त्रियामपुत्रायां वृत्तिदर्शनात्तिर्यग्योनिषु तस्यां वृत्तिर्न दोषः । तथा वृत्तौ च मरणज्ञान-
मेव प्रयोजकं तिर्यक्त्विति भगवदाशयः । अनेन त्रैवर्णिकैतरस्त्रीणां मृतभर्तृकाणां तरुणीनां स्वजातीयपुरुषाङ्गीकारो नाधर्म इति सूचितं ।
दृश्यते च तथा व्यवहारः शूद्रादिजातौ । न च मनुष्याधिकारस्य निषेधादिशास्त्रस्य कथं तिर्यग्प्रवृत्तिरिति वाच्यं । तिर्यग्योनेरपि मनुष्यवद्वा-
जादिव्यवहारदर्शनेन मनुष्यतुल्यज्ञानवत्त्वादस्त्येवायं दोष इत्याशयात् । किंच धर्मोऽनधिकारिणामपीन्द्रादीनां वृत्रवधादौ ब्रह्महत्यादिदो-
षस्मरणेन निषेधेषु तदतिक्रमप्रायश्चित्तादौ च देवानामधिकारवदेषामप्यधिकारे बाधकाभावः । किंच देवादीनां स्वयजनीयेन्द्रान्तराभा-
वादनधिकार इति पूर्वमीमांसायां निर्णीतं । एवं च तदनपेक्षदानादिधर्मेषु ब्रह्मविद्यायां चाधिकारोऽस्त्येवेत्युत्तरमीमांसायां स्पष्टं । तद्वदी-
[पा०] १ ख. संकीर्णधर्मश्च. क. छ. झ. संक्षिप्तधर्मश्च. २ छ. झ. पितावापि. ड. च. ज. अ. ट. पिताचापि. ३ क.
धर्मवर्तमानुगच्छता. घ. धर्मं हि पथि. ड.—ट. धर्मं च पथि. ४ क. ख. यवीयानोदरः पुत्रः. ५ क. गुणान्वितः. ६ ड.—ट.
धर्मश्चैवात्र. ७ च.—ट. परमविज्ञेयः. ८ ख.—ज. शुभाशुभे. ९ छ.—ट. न्प्रेक्षसे. १० ड. च. ज. अ. भार्यायां दण्डोयं
प्रतिपादितः. ११ च. कामं सुषायां.

तद्वतीतस्य ते धर्मात्कामवृत्तस्य वानर ॥ भ्रातृभार्यावमर्शेऽस्मिन्दण्डोऽयं प्रतिपादितः ॥ २० ॥

नहि धर्मविरुद्धस्य लोकवृत्तादपेयुषः ॥ दण्डादन्यत्र पश्यामि निग्रहं हरियूथप ॥ २१ ॥

न हि ते मर्षये पापं क्षत्रियोऽहं कुलोद्भवः ॥ २२ ॥

औरसीं भगिनीं चापि भार्यां वाऽप्यनुजस्य यः ॥ प्रचरेत नरः कामात्तस्य दण्डो वधः स्मृतः ॥ २३ ॥

भरतस्तु महीपालो वयं त्वादेशवर्तिनः ॥ त्वं तु धर्मादतिक्रान्तः कथं शक्य उपेक्षितुम् ॥ २४ ॥

गुरुधर्मव्यतिक्रान्तं प्राज्ञो धर्मेण पालयन् ॥ भरतः कामवृत्तानां निग्रहे पर्यवस्थितः ॥ २५ ॥

प्राहोति तत्कुलधर्म इतिप्रतीयते । अतएवहि वालिनो बिलगमनानन्तरं मन्त्रिभिरभिषिक्तस्य सुग्रीवस्यतारा-परिग्रहं रामो ननिन्दितवान् । अतएव प्रायोपवेशज्ञ-दोवक्ष्यति “ भ्रातृज्येष्ठस्ययोभार्या जीवतो महिषी प्रियाम् । धर्मेणमातरंयस्तुस्वीकरोतिजुगुप्सितः ” इति ॥ १९—२१ ॥ तर्हि शिक्षैव कर्तव्या किमर्थम-

वधीस्तत्राह—न हीति ॥ २२ ॥ औरसीं पुत्री । प्रचरेत गच्छेत् ॥ २३—२४ ॥ भरतस्तुमहीपाल इत्युक्तं विवृणोति—गुरुरिति ॥ धर्मव्यतिक्रान्तं धर्मव्यतिक्रमणं । पालयन् परामृशन् । गुरुः भरतश्च निग्रहेपर्यवस्थितः । वयं च तदादेशं विधिं शास्त्रं कृत्वा । नियन्तुं पर्यवस्थिताः । अतः कथं शक्य उपेक्षितु-

दृशानांज्ञानवतांतिरश्चामप्यधिकारेबाधकाभावः । किंच सर्वदेवतावाचकपदानामन्तर्यामीश्वरवाचकत्वेनसर्वत्रदेवानामधिकारो-स्येव । नचब्राह्मणत्वाद्यभावात्तेषामनधिकारः । तेषामपिक्षत्रियत्वद्वैवस्वतमन्वादेरिव । अतएवचन्द्रवरुणादीनांयज्ञस्मर्यतेपुरा-णेषु । तत्रतत्रकर्मण्यर्थवादतःफलकल्पनवपुराणस्यार्थवादैस्तदधिकारस्यापिकल्पयितुंयुक्तत्वात् । किंच “ त्रैवर्णिकस्याधिकारः ” इत्यत्रवेदतदर्थज्ञानवत्परं । अतोदेवादीनांतदधिकारस्सिद्धइतिभगवतोव्यासबाल्मीकिप्रभृतीनांचाशयः । जैमिनेस्त्वेतदंशेऽज्ञान-मेव । अतएवतद्वरीकरणार्थमार्कण्डेयेनात्मानं प्रति धर्मान्पृच्छतो जैमिनेर्विन्ध्यारण्यवासितत्वज्ञपक्षिमुखेनधर्मबोधनंकृतं । तेनहिप-क्षिणांज्ञानानधिकारइतिस्त्रोक्तेस्तस्याविश्वासेजातेऽन्यत्रापिप्यासादिविरुद्धेस्त्रोक्तेऽर्थे तस्याप्रामाण्यप्रहोभविष्यतीति तदाशयइत्यन्यत्र विस्तरः । अतएवगृध्राजस्यभगवतादाहादिकृतं । अग्रेचसंपातिनातज्जात्राकरिष्यमाणमुदकदानादि नासंगतमितिदिक् ॥ स० धर-माणस्य प्राणान्धारयतः । जीवतइतियावत् । वर्तसे प्रवर्तसे । ननुवालिनःस्वस्मादधमसुग्रीवभार्यापहारेत्वेनाल्पदोषत्वात् सुग्री-वस्यतुसोत्तमबालिभार्यास्वीकारित्वेनमहादोषित्वात्तदाच्छाद्यबालिवधे कथंभगवतादोषाविष्करणंकियतइतिचेत् । उच्यते । बालि-नोल्पपापत्वात्तस्मैएतज्जन्मनिमरणलक्षणमल्पपापफलंददौ । सुग्रीवायतुस्त्रोच्चदारग्रहणलक्षणमहापातकस्यफलीभूतांमुक्तावानन्दोन्ना-हाप्राप्तिंश्रीकृष्णावतारेसहस्रवर्मनामकासुराविष्टतयाजनिकारणीभूतदोषोत्पादकबालिमारणंनिमित्तीकर्तुंचनतंजघानभगवान्नामः । तदुक्तंभगवत्पादैरनुव्याख्यानश्रीमन्महाभारततात्पर्यनिर्णययोः । “ चन्द्रसुग्रीवयोश्चैवस्त्रोच्चदारपरिग्रहात् । प्राप्तहानिरभून्नैवकृत्तहा-निःकथंचन ” इति । “ पुरासवालिमारणप्रभूतदोषकारणात् । सहस्रवर्मनामिनासुरेणवेष्टितोऽजनि ” इति मरणस्याल्पपापफल-त्वात्तन्मात्रेणपापंनचरितार्थेचकइत्यर्थः ॥ शि० ननु “ हृषपेक्षयातुमनुष्याधिकारत्वात् ” इतिसूत्रभाष्यादौ मनुष्यमात्रस्यैव शास्त्रनियम्यत्वमितिसिद्धान्तितत्वाद्बालिविषयेधर्माधर्मविचारःसर्वज्ञेनपरमात्मनारामेणकथंकृतइतिचेत् । “ तदुपर्यपिबादरायणः ” इतितदुत्तरसूत्रभाष्यादौगन्धर्वादीनामपिशास्त्रनियम्यत्वसिद्धान्तितत्वेनबालिनोदेवपुत्रत्वादेवत्वेनादोषात् । अतएवभगवत्पार्श्व-वर्तिनानन्दीश्वरगरुडकाकभुशुण्डादीनांवेदाधिकारोनाविरुध्यते । अतएव सर्वज्ञपरमात्मरामकृताजटायुषःप्रतीतिक्रिया तज्जात्रासंपा-तिनाकरिष्यमाणोदकदानादिचसंगच्छते । नचब्राह्मणाद्युद्देशेनकर्मबोधकप्रवृत्तेर्देवादीनांतदभावात्कथंतद्विषयत्वमितिवाच्यं । तेषाम-पिकश्यपादिजन्यत्वादिनाब्राह्मणादित्वादितिदिक् ॥ १९ ॥ ति० उपसंहरति तदिति । तत् तस्मात् । धर्माद्वतीतस्य धर्मभ्रष्टस्य । एवंचेदृशेव्यवहारेप्राणान्तोदण्डइतिसूचितं ॥ २० ॥ ति० लोकवृत्तात् लोकव्यवहारमर्यादातः । अपेयुषः अपगतवतः । दण्डा-दन्यत्र ततोऽन्यमित्यर्थः । केचित्तु अनेनतिथ्यगोनिव्यवहारमर्यादाप्येवैवेतिष्वनितं । दृश्यतेचग्रहेपाल्यमानेषुपारावतादिष्वन्यंस्व-भार्यासहितंदृष्टवत्सुपरस्परंयुद्धं । भार्यायाबहुप्रकारताडनादिदण्डइत्याहुः । स० अन्यत्र स्वार्थेत् ॥ २१ ॥ ति० गुरुः महान् । योधर्मः तंव्यतिक्रान्तं तत्प्रच्युतं । निघ्नन्नितिशेषः । प्राज्ञोविद्वान् । धर्मेणपालयन् । धर्मयुक्तमितिशेषः ॥ रामानु० धर्मव्यति-

[पा०] १ ख. घ. च. ज. भ्रातृभार्या. ग. ड. छ.—ट. भ्रातृभार्याभिमर्श. २ ड.—ट. लोकविरुद्धस्य. ३ ख. दन्य-द्विपश्यामि. ४ क.—छ. झ. ज. ट. नचते. ज. नचेदमर्थयेपापं. ५ क. ड. च. ज.—ट. कुलोद्भूतः. ६ क. ख. घ.—ज. ज. चापि. ७ घ.—ज. व. चाप्यनुजस्य. ट. वाप्यनुजस्यच. ८ ड. च. ज. अ. प्रचरेद्वानरः. ख. योत्रजेतनरः. ९ ख. चादेशवर्तिनः. १० क. ड.—ज. ज. ट. त्वांचधर्मादतिक्रान्तं. ग. झ. त्वंच. ११ क. ख. ग. ड.—ट. शक्यमुपेक्षितुं. १२ ख. गुरुवृत्तानतिक्रान्तः. १३ छ. झ. ट. कामयुक्तानां.

वयं तु भरतादेशं विधिं कृत्वा हरीश्वर ॥ त्वद्विधानिभन्नमर्यादाभिर्न्यतुं पर्यवस्थिताः ॥ २६ ॥
 सुग्रीवेण च मे सख्यं लक्ष्मणेन यथा तथा ॥ दारराज्यनिमित्तं च निःश्रेयसि रतः समे ॥ २७ ॥
 प्रतिज्ञा च मया दत्ता तदा वानरसन्निधौ ॥ प्रतिज्ञा च कथं शक्या मद्विधेनानवेक्षितुम् ॥ २८ ॥
 तदेभिः कारणैः सर्वैर्महर्द्धिर्मसंहितैः ॥ शासनं तव यद्युक्तं तद्भवाननुमन्यताम् ॥ २९ ॥
 सर्वथा धर्म इत्येव द्रष्टव्यस्तव निग्रहः ॥ ३० ॥
 वयस्यस्यापि कर्तव्यं धर्ममेवानुपश्यतः ॥ शक्यं त्वयाऽपि तत्कार्यं धर्ममेवानुपश्यता ॥ ३१ ॥
 श्रूयते मनुना गीतौ श्लोकौ चारित्रवत्सलौ ॥ गृहीतौ धर्मकुशलैस्तथा चरितं हरे ॥ ३२ ॥

मिति पूर्वेण संबन्धः ॥ २५—२६ ॥ एवं निरपरा-
 धवधदोषशङ्कायाः परिहारमुक्त्वा “ मामेव यदि पूर्व
 त्वमेतदर्थमचोदयः ” इत्युक्तस्य परिहारमाह—सुग्री-
 वेणेति ॥ सुग्रीवेण यत्सख्यं तल्लक्ष्मणसख्यतुल्यं तद्व-
 दपरिहार्यं । दारराज्यनिमित्तं च दारराज्यफलकं च ।
 स च मे निःश्रेयसि रतश्च । अतः कथमुपेक्षितुं शक्य
 इत्यन्वयः ॥ २७ ॥ हेत्वन्तरमप्याह—प्रतिज्ञा चेति ॥
 तदा सख्यकरणकाले । अनेवेक्षितुं उपेक्षितुमिति यावत्
 ॥ २८ ॥ तत्तस्मात् उपेक्षितुमशक्यत्वात् । एभिः

भ्रातृभार्यापहरणादिकारणैः । तव भ्रातृभार्यावमर्शकस्य
 यच्छासनं कृतं तद्युक्तं शास्त्रविहितमिति भवाननुम-
 न्यतां ॥ २९ ॥ पुनर्हेत्वन्तराणि वक्तुं पीठिकामार-
 चयति—सर्वथेति ॥ ३० ॥ शत्रुवद्धर्ममेवानुपश्यतो
 वयस्यस्यापि स्वमित्रशत्रुनिरसनं कर्तव्यं । धर्ममेवानु-
 पश्यतात्वयापि तत्कार्यं आत्मनिग्रहरूपं शक्यं ।
 प्रायश्चित्तत्वेनानुमन्तुं योग्यमित्यर्थः ॥ ३१ ॥
 स्वेनावश्यं हन्तव्यत्वे वालिनावश्यमनुमन्तव्यत्वे च
 संवादं दर्शयति—श्रूयत इति ॥ चारित्रवत्सलौ

क्रान्तं व्यतिक्रान्तधर्माणं ॥ स० अतिक्रान्तो न भवतीति व्यतिक्रान्तः गुरुधर्मेण व्यतिक्रान्तः गुरुधर्मव्यतिक्रान्तस्तं । भावेवानिष्ठा-
 प्रत्ययः । गुरुधर्मव्यतिक्रमणपालयन्पराभूतं विचारयन् ॥ शि० किंच गुरुधर्मव्यतिक्रान्तपालयन् दण्डपूर्वकशुद्धारक्षन् । भरतः
 कामयुक्तानिनिग्रहे अन्वेष्टव्येपर्यवस्थितः । वयंतु अवधिं कालनियमं कृत्वा भरतादेशः भरते आदेशः प्रजापालनाज्ञायेषां ते सन्तो वने
 चराम इति शेषः । देशावधिमित्यत्र । “ नमुने ” इति सूत्रेनेति योगविभागेन क्वचित् त्रिपाद्या असिद्धत्वाभावाज्ञापनात्संहिता । भागु-
 रिमते अवाकारलोपेन वधिशब्दोप्यवधिवाचको वा । भरतकर्तृकाज्ञाया अवधिं कृत्वेत्यर्थो वा । अत्र पक्षे समासप्रयुक्तपञ्चालस्तत्त्वान्नसं-
 हितायां संदेहः । भरताज्ञा इत्यर्थस्तु न युक्तः । रामकर्मकभरताज्ञाया अप्रसिद्धत्वादयोग्यत्वाच्च क्लृप्तपानायां प्रमाणाभावाच्च ।
 सार्धश्लोक एकान्वयी ॥ २५ ॥ ती० भरतादेशविधिं भरताज्ञाकरणं । “ औरसी भगिनीं वा पिभार्यां वाप्यनुजस्ययः । प्रचरेत्सनरः
 कामात्तस्य दण्डो वधः स्मृतः ” इत्युक्तप्रकारेण मार्गवर्तिनस्तव वधे दुष्टनिग्राहकशिष्टपरिपालकसर्वभौम भरतस्याज्ञाकारिणो मम दोषो ना-
 स्तीति ॥ ति० भरतादेशावधिकृत्वा भरतादेशं तदाज्ञां अवधिं प्रमाणं कृत्वा । ननु भरते न रामं प्रत्याज्ञाया अकृतत्वान्मृषोक्तिरेषेति चेन्न ।
 अस्मादेव भगवद्वाक्यात्तथा भरतो क्तेरनुमानेनाक्षतेः । यद्वा राज्यमूलप्रभौ पर्यवस्थिते सर्वेषां तदीयानां दण्ड्यदण्डनादावनुक्तापित-
 दाज्ञासिद्धेवेति न दोषः । अपिच स्वराज्ये भगवता भरतस्य पालनाज्ञायां दत्तायामर्थात्स्मिन् प्रधानराजपुरुषस्य सिद्धौ तदाज्ञाऽर्थसिद्धेवे-
 तिन दोषः ॥ २६ ॥ ति० एभिस्तैः कारणैः एकैकमेव तव वधे पर्याप्तं किंपुनर्मिलितानि । तस्माद्यत्तव मया शासनमिदं कृतं तद्युक्तं शा-
 स्त्रसंमतमिति भवानप्यनुमन्यतां चिन्तयतु । तव भ्रातृभार्यापहारकत्वेन दण्ड्यत्वात्सखिकार्यस्य स्वकार्यत्वात्क्षत्रियस्य तत्प्रतिज्ञाहानौ
 च महतोऽधर्मस्य श्रवणात्तद्वधो मे आवश्यको धर्मश्चेत्याशयः ॥ २९ ॥ रामानु० वयस्यस्यापीत्यर्थो को बहुषु को शेषेषु न दृष्टः । विषम०
 किंच धर्ममेवानुपश्यता जानता मित्रस्योपकर्तव्यं । मित्रोपकारकरणमपि धर्म एवेति सुग्रीवोपकाररूपत्वाद्बहुधा धर्मत्वमिति भावः । किं-
 चानुतापादिना धर्ममनुवर्तता एतद्दुष्कर्म प्रायश्चित्तरूपधर्मानुवृत्तिकुर्वता त्वयापितत्कार्यमकृतं निग्रहरूपं कार्यं शक्यं राजप्राथनापूर्वकार-
 यितुं शक्यं । सत्यनुतापेत्वया प्राथनापूर्वमयं दण्डः स्वस्य कारणीय एवेति त्वत्करणीयस्यैव मया कृतत्वात्त्राक्षोभः कार्य इति भावः ॥ ३१ ॥

[पा०] १ छ. झ. ट. भरतादेशावधिं. ग. भरतादेशं हृदि कृत्वा. २ छ. झ. ज. निग्रहीतुं व्यवस्थिताः. घ. निहन्तुं. ख.
 नियन्तुकृतनिश्चयाः. ३ ड. च. ज. न. यथापुरा. ४ ड. च. छ. झ. ज. ट. निःश्रेयसकरः. ख. ग. घ. निःश्रेयसरतः. ५ ड.
 च. ज. पावकसंनिधौ. ६ ग. प्रतिज्ञातु. ७ ख. ड. च. ज. न. मद्विधानामुपेक्षितुं. ग. मद्विधेनानपेक्षितुं. ८ छ. झ. ट.
 धर्मे संप्रितैः. ९ छ. झ. ट. वयस्यस्योपकर्तव्यं. १० ग. ड.—ज. पश्यता. ख. वर्ततः. ११ ग. ड. च. ज. कर्तव्यं. १२ ग.
 छ. झ. ज. ट. मेवानुवर्तता. ड. च. ज. मेवानुवर्तिना. १३ क. कुशलैस्तथा विचरितं. छ. झ. ट. कुशलैस्तथा तच्चरितं. १४ क.
 ख. ड. च. ज. विभो. छ. झ. ट. मया. ग. परैः.

राजभिर्धृतदण्डास्तु कृत्वा पापानि मानवाः ॥ निर्मलाः स्वर्गमायान्ति सन्तः सुकृतिनो यथा ॥ ३३ ॥
 शासनाद्वा विमोक्षाद्वा स्तेनः स्तेयाद्विमुच्यते ॥ राजा त्वंशासन्पापस्य तदवाप्नोति किल्बिषम् ॥ ३४ ॥
 आर्येण मम मान्धात्रा व्यसनं घोरमीप्सितम् ॥ श्रमणेन कृते पापे यथा पापं कृतं त्वया ॥ ३५ ॥
 अन्यैरपि कृतं पापं प्रमत्तैर्वसुधाधिपैः ॥ प्रायश्चित्तं च कुर्वन्ति तेन तच्छाम्यते रजः ॥ ३६ ॥
 तदलं परितापेन धर्मतः परिकल्पितः ॥ वैधो वानरशार्दूल न वयं स्ववशे स्थिताः ॥ ३७ ॥
 शृणु चाप्यपरं भूयः कारणं हरिपुङ्गव ॥ यच्छ्रुत्वा हेतुमद्वीर न मन्युं कर्तुमर्हसि ॥ ३८ ॥
 न मे तत्र मनस्तापो न मन्युर्हरिर्युथप ॥ वागुराभिश्च पाशैश्च कूटैश्च विविधैर्नराः ॥ ३९ ॥
 प्रतिच्छन्नाश्च दृश्याश्च गृह्णन्ति सुबहून्मृगान् ॥ प्रधावितान्वा विप्रस्तान्विस्त्रब्धान्वापि निष्ठितान् ॥ ४० ॥
 प्रमत्तानप्रमत्तान्वा नरा मांसार्थिनो भृशम् ॥ विध्यन्ति विमुखांश्चापि न च दोषोत्र विद्यते ॥ ४१ ॥

आचारैकपरौ । गृहीतौ धृतौ । तत् श्लोकद्वयोक्तं ॥ ३२ ॥
 श्लोकौ पठति—राजभिरित्यादिना ॥ ३३ ॥ शासने
 परस्याभ्युदयमुक्त्वा अशासने राज्ञोऽभ्युदयमाह—
 शासनादिति ॥ राज्ञा शासने मोचने वा स्तेनश्चोरो
 मुच्यत एव पापात् । पापस्य पापिष्ठस्याशासनाद्राजा
 तत्किल्बिषं पापमाप्नोति ॥ ३४ ॥ न केवलं वचनं
 आचारश्चास्मिन्नर्थेस्तीत्याह—आर्येणेति ॥ यथा त्वया
 पापं कृतं तथाश्रमणेन क्षपणकेन केनचित्पापे कृते
 मम आर्येण वृद्धप्रपितामहेन मान्धात्रा । घोरं व्यसनं
 दण्डनं । ईप्सितं प्रयुक्तमिति यावत् ॥ ३५ ॥
 प्रमत्तैर्वसुधाधिपैर्हेतुभिः । अन्यैरपि जनैः पापं कृतं ते
 वसुधाधिपाः विगतानवधानाः सन्तः कर्मपरामर्शवे-
 लायां पापीनां प्रायश्चित्तं वधादिकं । कुर्वन्ति । तेन
 प्रायश्चित्तेन । तद्रजः तत्पापं । शाम्यति अद्यापीति-
 शेषः ॥ ३६ ॥ न स्ववशे स्थिताः न स्वतन्त्राः शास्त्र-
 वश्या इत्यर्थः । अनेन पराङ्मुखवधस्य दोषत्वमपि

परिहृतं । प्रायश्चित्तस्य यथाकथंचित्कर्तव्यत्वात् ।
 पञ्चमहापातकादिप्रायश्चित्तस्य मरणान्तिकत्वाद्बलादे-
 वहिकार्यं भवति नान्यथा ॥ ३७ ॥ एवं सन्ध्योपास-
 नराज्यपालनादिकं नियमेनानुतिष्ठतोवालिनः शास्त्र-
 वश्यत्वमवलम्ब्योक्तं । अथ शास्त्रामृगत्वमवलम्ब्याह—
 शृणुचेत्यादिना ॥ ३८ ॥ “ दृश्यमानस्तु युध्येथामया
 यदि नृपालज । अद्य वैवस्वतं देवं पश्येस्त्वं निहतो
 मया ” इति ॥ “ त्वया दृश्येन तु रणे निहतोहं
 दुरासदः । प्रसुप्तः पन्नगेनेव नरः पानवशंगतः ”
 इति च वालिनायदुक्तं तदुभयस्योत्तरमाह—न मे
 तत्र मनस्ताप इति ॥ तत्र यमसदनप्रापणोक्तिप्रच्छ-
 न्नवेधननिन्दोक्तिविषये । मे मन्युर्नास्ति । शास्त्रामृगस्य
 तवालक्ष्यत्वादिति भावः । मनस्तापाभावश्च मृगविषये
 प्रच्छन्नवेदनस्य राज्ञां स्वभावतया दोषाभावादिति भावः ।
 तदेवोपपादयति वागुराभिरित्यादिना । कूटैः कपटव्या-
 पारैः विस्त्रब्धान् विश्वस्तान् । यद्यपि प्रकृतेन मांसार्थिता

ति० त्वयापिप्रार्थनापूर्वमयमर्थः कारणीयः स्यादित्यर्थप्रतिपादकश्लोकमाह—शासनाद्वेति । पापोऽहंभेदण्डं कुर्विति प्रार्थनया स्व-
 समीपमागतस्य पापिनः शासनादण्डकरणाद्वा मोक्षाद्व्यययाविसर्जनाद्वा । स्तेनइति पापोपलक्षणं । तत्र द्वितीयः पक्षो राज्ञो दोषायेत्याह—
 राजातिविति । राजा तु पापस्याशासन्पापनिग्रहमकुर्वन् । अनेन त्वदण्डकरणमस्मादशमावश्यकमिति ध्वनितं ॥ वि० राजा तु पाप-
 स्येत्यर्थः । अशासनात् निग्रहाकरणात् । तत्किल्बिषं पापं अवाप्नोति । अतस्तव दण्डावश्यकइति भावः । ती० पापस्य पापका-
 रिणः । किल्बिषं दुरितं ॥ ३४ ॥ रामानु० कुर्वन्ति शाम्यत इत्येतदुभयमपि भूतार्थे लट् । स० न केवलमस्तत्पूर्वजैरेव अन्यैर-
 पिकृतमित्याह—अन्यैरिति । अन्यैरपि प्रमत्तैः पापं कृतं । वसुधाधिपैः कृतं शासनमिति शेषः । यद्वा एतादृशैः पापं कृतं राजानश्च तत्प्रा-
 यश्चित्तं च कुर्वन्ति । तेनेति ॥ ३६ ॥ तनि० वागुराभिरिति । प्रयोजनान्तराभावे पि जनपदहिंसापरिहारार्थे निघ्नन्तीति भावः ।
 “ विध्यन्ति विमुखांश्चापि न च दोषोत्र विद्यते । यान्ति राजर्षयश्चात्र मृगयां धर्मकोविदाः । ” तेन मृगयासक्तिर्न दोषायेतिसूचितं
 ॥ ३९ ॥ शि० ननु शिष्टाचारेण ग्रहणे दोषाभावः प्रतीयते न तु वधे । अत्र तु वध इत्यत आह—प्रमत्तानिति । मांसार्थिनः अनराः

[पा०] १ ड.—ट. दण्डाश्च. २ ख. छ. झ. ज. ट. द्वापिमोक्षाद्वा. ३ छ. झ. ट. पापात्प्रमुच्यते. ४. पापाद्विमुच्यते.
 ४ क. ग.—च. ज. ज. त्वशासनात्पापं तदेवा. ५ ड. च. ज. ज. त्वयाकृतं. ६ ख. वधस्तेहरिशार्दूल. ७ छ. झ. ट. तच्छ्रुत्वा
 हिमहद्वीर. ८ छ. झ. ट. पुङ्गव. ९ छ. विविधानराः. १० च. ज. प्रधावितांश्च. क. विस्त्रब्धान्वाप्यविस्त्रब्धान्विनिघ्नन्ति तथैव च.
 ११ न्विस्त्रब्धान्वापि निष्ठितान्. १२ ड. च. ज. प्रमत्तान्वाऽप्रमत्तान्वा. क. प्रसुप्तानप्रसुप्तांश्च. १३ छ. झ. मांसार्थिनोभृशं.

यान्ति राजर्षयश्चात्र मृगयां धर्मकोविदाः ॥ तस्माच्च निहतो युद्धे मया बाणेन वानर ॥

अयुध्यन्प्रतियुध्यन्वा यस्माच्छाखामृगो ह्यसि ॥ ४२ ॥

दुर्लभस्य च धर्मस्य जीवितस्य शुभस्य च ॥ राजानो वानरश्रेष्ठ प्रदातारो न संशयः ॥ ४३ ॥

तान्न हिंस्यान्न चाक्रोशेन्नाक्षिपेन्नाप्रियं वदेत् ॥ देवा मनुष्यरूपेण चरन्त्येते महीतले ॥ ४४ ॥

त्वं तु धर्ममविज्ञाय केवलं रोषमास्थितः ॥ प्रदूषयसि मां धर्मे पितृपैतामहे स्थितम् ॥ ४५ ॥

एवमुक्तस्तु रामेण वाली प्रव्यथितो भृशम् ॥ न दोषं राघवे दध्यौ धर्मेऽधिगतनिश्चयः ॥

प्रत्युवाच ततो रामं प्राञ्जलिर्वानरेश्वरः ॥ ४६ ॥

यच्चमात्थ नरश्रेष्ठ तदेवं नात्र संशयः ॥ प्रतिवक्तुं प्रकृष्टे हि नाप्रकृष्टस्तु शक्नुयात् ॥ ४७ ॥

तदयुक्तं मया पूर्वं प्रमादादुक्तमप्रियम् ॥ तत्रापि खलु मे दोषं कर्तुं नार्हसि राघव ॥ ४८ ॥

त्वं हि दृष्टार्थतत्त्वज्ञः प्रजानां च हिते रतः ॥ कार्यकारणसिद्धौ ते प्रसन्ना बुद्धिरव्यया ॥ ४९ ॥

मामप्यगतधर्माणं व्यतिक्रान्तपुरस्कृतम् ॥ धर्मसंहितया वाचा धर्मज्ञ परिपालय ॥ ५० ॥

तथापि पराङ्मुखवधान्नदोषइतितात्पर्यम् ॥ ३९—

४२ ॥ परपीडाकरो राज्ञां व्यापारो निष्फल इत्याश-

ङ्क्य व्रणचिकित्सान्यायेन स श्रेयस्कर एवेत्याह—

दुर्लभस्येति ॥ जीवितस्य जीवनस्य ॥ ४३ ॥ न हिंस्यात्

न पीडयेत् । तेष्वनर्थकरत्वबुद्धिं न कुर्यादित्यर्थः ।

नाक्रोशेत् न निन्देत् । नाक्षिपेत् नोक्तिखण्डनं कुर्यात् ।

नाप्रियं वदेत् परुषं न वदेदित्यर्थः । तत्रहेतुमाह—

देवाइति । एते पूर्वोक्ता राजानः । देवाः अष्टौ

लोकपालाः । “अष्टामिलोकपालानांमात्राभिः कल्पितो

नृपः” इति वचनात् । मनुष्यरूपेण मनुष्यशरीरेण ।

उपलक्षिताश्चरन्ति ॥ ४४ ॥ पितृपैतामहे पितृपिता-

महंप्राप्ते । नन्वेवमपि कथंचित्परिहार्यं “वरतनुहतिं

वालिद्रोहं मनागपसर्पणं” इत्याद्यपवादकरं छन्नवेधं

समर्थोपि किमर्थकृतवान् । तदवहितमनाः शृणु । यदि

रामो वालिनः पुरतस्तिष्ठेत्तदा विदिततदीयप्रभावतया

वालीप्रहोभवेत् । तदा तद्वधो न युक्तः । प्रतिज्ञा च

व्याहन्येत । तद्वारा तन्मित्रं रावणोपि शरणं व्रजेत् ।

देवकार्यं च लुप्येत । अतः प्रच्छन्नो वालिनमवधीत्

॥ ४५ ॥ प्रव्यथितः अज्ञानाद्राममधिक्षिप्तवानस्मीत्य-

नुतप्तः ॥ ४६ ॥ प्रकृष्टे विषये ॥ ४७ ॥ कर्तुं चिन्त-

यितुं ॥ ४८ ॥ दृष्टार्थश्चासौ तत्त्वज्ञश्च दृष्टार्थतत्त्वज्ञः ।

यद्वा ज्ञः पण्डितः । दृष्टार्थतत्त्वज्ञासौ ज्ञश्चेति समा-

सः । कार्यकारणसिद्धौ कार्यं दण्डनं कारणं तद्धेतुभूतं

पापं तयोः सिद्धौ परिज्ञाने । बुद्धिः अन्तःकरणं

॥ ४९ ॥ अगतधर्माणं कृत्याकरणवन्तं । व्यतिक्रा-

न्तपुरस्कृतं पुरस्कृतव्यतिक्रमं अकृत्यकारिणमित्यर्थः ।

नरसदृशाः राजानस्तु प्रमत्तान् प्रमत्तान्वाविमुखां पलायितान्वा मृगान् विच्यन्ति घ्नन्ति । अत्र वधे दोषः मनुष्यवधवत्पापं । न विद्यते ।

एतेन मृगवधजनितपापस्याल्पत्वात् प्रायश्चित्तस्य सुकरत्वात् तद्वधेभीतिरिति सूचितं ॥ यदि च मांसार्थं त्वं यागार्थं मित्युच्यते तदानदोष

इत्यस्य दोषसंसर्गाभावो बोध्य इति दिक् ॥ ४१ ॥ ति० प्रतियुध्यन् अन्येन युद्धं कुर्वन् । मांसादिलोभाभावेपि क्षत्रियस्वाम्यात्तव वधो

मया कृतः इतरव्याप्रादित्यं जनुवत् । तत्र मेनकश्चिन्महान् दोषः । अल्पस्तु प्राणायाममात्रापनेय इति भावः ॥ ४२ ॥ ति० आक्रो-

शो निन्दा । आक्षेपोऽवमाननं । अप्रियवादः प्रतिकूलवचनं । त्वं तु न तादृशो राजेति भावः । एतेन राज्ञो वधादौ ब्रह्मवधादिदोष इति सूचितं

॥ ४४ ॥ ती० “नाविष्णुः पृथिवीपतिः” इति स्मरणात् देवतारूपाणां राज्ञामधिक्षेपस्तवनयुक्त इत्याशयेनाह—दुर्लभस्येत्या-

दिश्लोकद्वयेन ॥ शि० जीवितस्य प्रदातार इत्यनेन यद्विजिजीवितेच्छा तर्हि त्वं जीवयिष्यामीति सूचितं ॥ ४३-४४ ॥

टीका० प्रकृष्टः श्रेष्ठः । सर्वज्ञ इत्यर्थः । अपकृष्टः किञ्चिज्ज्ञः ॥ ४७ ॥ ति० धर्मादेव व्यतिक्रान्तानां पुरस्कृतं अप्रेसरं । अवगतं

अप्रेसरत्वेन प्रसिद्धं । वाचा परिपालय उत्तमलोकां प्राप्नुहीति वाचानुग्राहेत्यर्थः ॥ स० सुप्रसिद्धं पुरस्कृतत्वं व्यतिक्रान्तेन सव्यति-

[पा०] १ ग. घ. छ. झ. ज. ट. मनुष्यरूपेण. २ ड. छ.—झ. ट. विदूषयसि. च. त्वं दूषयसि. ३ ग. प्रव्यथितेन्द्रियः.

ट. प्रमथितो. ४ क. ग. धर्मार्थकृतनिश्चयः. ५ झ. ट. तत्तथैव न संशयः. ६ क. छ.—ट. नापकृष्टस्तु. ७ ख. छ. झ. ट.

यदयुक्तं. क. ग. च. यदुक्तं. ८ क. ग. छ. झ. ट. प्रमादाद्वाक्यं. ९ ड. च. ज. ज. रोषं. १० क. ग. छ.—ट. सिद्धौ च.

ड. च. शुद्धौ च. ११ ग. ड. छ. झ. ज. ट. मामप्यवगतधर्मात्. क.—घ. मामप्यवगतं.

[बाष्पसंरुद्धकण्ठस्तु वाली सार्तस्वरं शनैः ॥ उवाच रामं संप्रेक्ष्य पङ्कलग्न इव द्विपः ॥ ५१ ॥]
 न त्वात्मानमहं शोचे न तारां न च बान्धवान् ॥ यथा पुत्रं गुणश्रेष्ठमङ्गदं कनकाङ्गदम् ॥ ५२ ॥
 स ममादर्शनादीनो बाल्यात्प्रभृति लालितः ॥ तटाक इव पीताम्बुरूपशोषं गमिष्यति ॥ ५३ ॥
 बालश्चाकृतबुद्धिश्च एकपुत्रश्च मे प्रियः ॥ तारेयो राम भवता रक्षणीयो महाबलः ॥ ५४ ॥
 सुग्रीवे चाङ्गदे चैव विधत्स्व मतिमुत्तमाम् ॥ त्वं हि शास्ता च गोप्ता च कार्याकार्यविधौ स्थितः ॥ ५५ ॥
 या ते नरपते वृत्तिर्भरते लक्ष्मणे च या ॥ सुग्रीवे चाङ्गदे राजंस्तां त्वमाधातुमर्हसि ॥ ५६ ॥
 महोषकृतदोषां तां यथा तारां तपस्विनीम् ॥ सुग्रीवो नावमन्येत तथाऽवस्थातुमर्हसि ॥ ५७ ॥
 त्वया ह्यनुगृहीतेन राज्यं शक्यमुपासितुम् ॥ त्वद्रशे वर्तमानेन तव चित्तानुवर्तिना ॥ ५८ ॥
 शक्यं दिवं चार्जयितुं वसुधां चापि शोसितुम् ॥ ५९ ॥
 त्वत्तोऽहं वधमाकाङ्क्षन्वार्यमाणोऽपि तारया ॥ सुग्रीवेण सह आत्रा द्रन्द्रयुद्धमुपागतः ॥ ६० ॥
 इत्युक्त्वा सन्नतो रामं विरराम हरीश्वरः ॥ ६१ ॥
 स तमाश्वासयद्रामो वालिनं व्यक्तदर्शनम् ॥ सामसंपन्नया वाचा धर्मतत्त्वार्थयुक्तया ॥ ६२ ॥
 न संतापस्त्वया कार्य एतदर्थं पुवङ्गम ॥ ६३ ॥
 न वयं भवता चिन्त्या नाप्यात्मा हरिसत्तम ॥ वयं भवद्विशेषेण धर्मतः कृतनिश्चयाः ॥ ६४ ॥

वाचा परिपालय सर्वं मया क्षान्तमिति वदेत्यर्थः ॥ ५०—५१ ॥ कार्यान्तरमप्यर्थयते—न त्वित्यादि-
 ना ॥ नास्मान्प्रतिशोचे त्वयादत्तसम्यग्गतिकत्वात् । नापि तारादिकान्प्रति सुग्रीवस्य विद्यमानत्वात् । पुत्रं
 “ अङ्गादङ्गात्संभवसि ” इत्युक्तरीत्या स्वानतिरिक्तं ।
 गुणश्रेष्ठं पितृशुश्रूषादिगुणैः श्रेष्ठं । कनकाङ्गदं दर्शनी-
 यमित्यर्थः ॥ ५२—५४ ॥ मतिं तुल्यामिति शेषः
 ॥ ५५ ॥ वृत्तिः प्रीतिरिति यावत् ॥ ५६ ॥
 नावमन्येत पुत्रनिर्वासनेनेति भावः । अवस्थातुं

व्यवस्थापयितुं ॥ ५७ ॥ उपासितुं मयेति शेषः । न
 केवलं मद्राज्यं । अन्यच्चेत्याह—शक्यमिति ॥ ५८
 —५९ ॥ तर्हि तथा किं न कृतं तत्राह—त्वत्त
 इति । आकाङ्क्षन् आकाङ्क्षमाण इवेत्यर्थः ॥ ६०—६१ ॥
 व्यक्तदर्शनं विशदज्ञानं । साम सान्त्वनं ॥ ६२ ॥
 एतदर्थं पुत्रपालनार्थं ॥ ६३ ॥ वयं न चिन्त्याः
 अकृत्यकारिण इति शेषः । नाप्यात्मा निवृत्तपापत्वात् ।
 कुत इत्यत्राह—वयमिति । भवद्विशेषेण भवतो
 कृत्यरूपविशेषेण हेतुना । धर्मतः प्रायश्चित्तरूपे धर्मे ।

क्रान्तपुरस्कृतस्तं ॥ ५० ॥ ति० उवाच पुत्रादिमायाकृष्टस्सन्नुवाचेत्यर्थः ॥ ५१ ॥ वि० पीताम्बुः सस्याद्युपयोजिताम्बुः ॥
 शि० पीताम्बुः सूर्यकिरणशोषितजलः ॥ ५३ ॥ ति० मतिमुत्तमां । “ मरणान्तानिवैराणि ” इति न्यायेनेति भावः । सुग्री-
 वे च तत्रैवेत्यर्थः । आतृक्षेहोद्धेनवातत्राप्यनुग्रहप्रार्थनं । कार्यविधौ गोप्ता अकार्यविधौ शास्ता ॥ ५५ ॥ ती० महोषकृतदो-
 षां सुग्रीवायमत्कृतापराधेन कृतापराधां । अवस्थातुं अवस्थापयितुं ॥ ५७ ॥ ति० शक्यमिति । स्वाराज्यमपित्वत्प्रसादलभ्य-
 मिति भावः ॥ ५९ ॥ अहंत्वदुपदेशतस्त्वदर्शनतश्चेदानीं क्षीणपापस्त्वत्तोवधं उत्तमलोकराज्यफलकं आकाङ्क्षन् अपेक्षमाणः ।
 इदानीमस्मि । अतस्तारयावार्यमाणोऽपि यद्वात्रायुद्धमुपागतः तत्पूर्वकृतपुण्यपरिपाकेनेति शेषः । शि० ननु तवेच्छाचेत्त्वांजीवया-
 मिराज्यं कुर्वित्यत आह—त्वत्त इति । एतेन वालिनो जीवनेच्छाभावस्सूचितः ॥ ६० ॥ ती० व्यक्तदर्शनं अभिव्यक्तसर्व-
 श्वरस्वरूपज्ञानं ॥ ६२ ॥ ती० वयं भवतानि चिन्त्याः न विचार्याः । पराङ्मुखस्य मेव वधं प्रच्छन्नं कृत्वा एष पापमार्जितवान् उत पुण्य-
 मिति भवतानि विचार्या इत्यर्थः । नाप्यात्मा चिन्त्यः आतृभार्याहरणादिकं कृत्वागतो हं किं भविष्यदिति त्वंच त्वयानविचार्यः । कुतः
 वयं भवद्विशेषेण भवतो विशेषेण । धर्मतः धर्मे । कृतनिश्चयाः । अस्य वधः किं धर्मे उता धर्मे इति विशेषेण विचार्य धर्मे निश्चयं कृतवन्त

[पा०] १ अयं श्लोकः. ड. छ. झ. ट. पुस्तकेषु दृश्यते. २ छ. झ. ट. नचात्मानं. ३ क. ग. छ.—ट. नापि. ४ ड.—ट.
 गुणज्येष्ठं. ५ झ. रुदशोषं. ६ ग. महाबल. ७ छ. झ. ट. गोप्ताचशास्ताच. ८ ग. घ. वृत्तिर्लक्ष्मणेन भरते च या. ९ क. ग.
 ड. च. ज.—ट. तां चिन्तयितुमर्हसि. १० ख. नाभिमन्येत. ११ ग. ड.—ट. शक्यं राज्यं. १२ ग. शाश्वती. १३ छ. झ. ज.
 ट. वानरो. १४ क. व्यक्तविक्रमं. ख. व्यक्तदर्शनः. १५ ड.—ट. साधुसंमतया. १६ क. धर्महेत्वर्थयुक्तया. १७ ख. नापित्वं.

दण्डये यः पातयेद्दण्डं दण्ड्यो यश्चापि दण्ड्यते ॥ कार्यकारणसिद्धार्थावुभौ तौ नावसीदतः ॥ ६५ ॥
तद्भवान्दण्डसंयोगादस्माद्विगतकल्मषः ॥ गतः स्वां प्रकृतिं धर्म्या धर्मदृष्टेन वर्त्मना ॥ ६६ ॥
त्यज शोकं च मोहं च भयं च हृदये स्थितम् ॥ त्वया विधानं हर्षय्य न शक्यमतिवर्तितुम् ॥ ६७ ॥
यथा त्वय्यङ्गदो नित्यं वर्तते वानरेश्वर ॥ तथा वर्तेत सुग्रीवे मयि चापि न संशयः ॥ ६८ ॥

स तस्य वाक्यं मधुरं महात्मनः समाहितं धर्मपथानुवर्तिनः ॥

निश्म्य रामस्य रणावमर्दिनो वचः संयुक्तं निजगाद वानरः ॥ ६९ ॥

शराभितप्तेन विचेतसा मया प्रदूषितस्त्वं यदजानता प्रभो ॥

इदं महेन्द्रोपमभीर्मविक्रम प्रसादितस्त्वं क्षम मे नरेश्वर ॥ ७० ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये किष्किन्धाकाण्डे अष्टादशः सर्गः ॥ १८ ॥

एकोनविंशः सर्गः ॥ १९ ॥

वालिमरणश्रवणेनशोकात्तारयाकिष्किन्धातस्तत्समीपप्रतिनिर्गमनम् ॥ १ ॥ रामभयात्पलायमानैर्वा नरैर्मध्येमार्गमाग-
च्छन्तीं तारां प्रतिरामेण वालिमरणनिवेदनपूर्वकं भयोत्पादनेन नगररक्षणार्थाभिषेचनचोदनेन सहनगरं प्रतिनिवर्तनचोदनम्
॥ २ ॥ तन्निराकरणपूर्वकं शोकादापतन्त्या तारयारणाङ्गणशायिनो वालिनो रामादीनां चावलोकनम् ॥ ३ ॥

स वानरमहाराजः शयानः शरविक्षतः ॥ प्रत्युक्तो हेतुमद्वाक्यैर्नोत्तरं प्रत्यपद्यत ॥ १ ॥

अश्मभिः प्रविभिन्नाङ्गः पादपैराहतो भृशम् ॥ रामबाणेन च क्रान्तो जीवितान्ते मुमोह सः ॥ २ ॥

सप्तम्यर्थे तसिः । कृतनिश्चयाः अतो वयं न चिन्त्या
इत्यादि पूर्वोणान्वयः ॥ ६४ ॥ उक्तं विवृणोति—दण्डय
इति ॥ कार्यकारणसिद्धार्थौ दण्ड्यत्वदण्डयितृत्वाभ्यां
निष्पन्नप्रयोजनावित्यर्थः ॥ ६५ ॥ धर्मदृष्टेन धर्मशा-
स्त्रदृष्टेन । वर्त्मना दण्डसंयोगात् विगतकल्मषः सन् ।
धर्म्या धर्मादनपेतां । स्वां प्रकृतिं यथावस्थितशुद्धस्व-
रूपं गतः ॥ ६६ ॥ हेत्वन्तरेणाश्वसयति—त्यजेति ॥
विधानं विधिः प्रारब्धकर्मैतियावत् ॥ ६७—६८ ॥
उक्तमर्थं सर्गान्ते श्लोकाभ्यामुनः संगृह्णाति—सतस्ये-

ति ॥ समाहितं समाधानरूपं ॥ ६९ ॥ प्रदूषित
इति यत् इदं मे अपचरितं—क्षम क्षमस्व ॥ ७० ॥
इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे
मुक्ताहाराख्याने किष्किन्धाकाण्डव्याख्याने अष्टादशः
सर्गः ॥ १८ ॥

तारागमनमेकोनविंशे—सवानरमहाराजइत्यादि ॥
विक्षतः विशेषेण क्षतः । जीवितान्ते जीवितान्त-

इत्यर्थः । यद्वा भवद्विशेषेण भवदकृत्यविशेषेण हेतुना । धर्मतः प्रायश्चित्तरूपधर्मे । वयंकृतनिश्चयाः । अतो वयं भवताऽचिन्त्याः
अकृत्यं कृतवन्त इति न विचार्याः । नाप्यात्मा मम परलोकप्रतिबन्धकमस्तीति भवानपि न विचार्य इत्यर्थः । “ राजभिर्धृतदण्डास्तुकृ-
त्पापानि मानवाः । निर्मलाः स्वर्गमायान्ति संतः सुकृतिनो यथा । शासनाद्वा विमोक्षाद्वा स्तेनः स्तेयाद्विमुच्यते । राजा त्वशासनाप-
स्यतदवाप्नोति किल्बिषं ” इति मनुवचनानुसारेणोभयोरपि दोषाभाव इति भावः ॥ ६४ ॥ ति० दण्डदृष्टेन दण्डबोधकशालोक्तेन
॥ ६६ ॥ ति० भयं भ्रातृभार्याहरणजनितनरकभयं महूषणनिमित्तपरलोकभयं च । दण्डेन कर्मणो नाशान्महूषणस्य मया क्षान्तत्वाच्च ।
शोकमोहौ तारातारयविषयौ । विधानं प्राग्भवीयं कर्म । अत्रान्ते दण्डस्यैव संहारात्तिरश्चामपि ज्ञानवतां शास्त्रार्थेऽधिकारोदहः
कृत इति बोध्यं ॥ ६७ ॥ स० इदं परुषभाषणं । क्षम क्षमस्व । क्षमेत्युत्तरारामस्य कोपलेशोपि नास्तीति सूचयति ॥ ७० ॥
इत्यष्टादशः सर्गः ॥ १८ ॥

[पा०] १ घ. किल्बिषः. २ ड.—ट. दण्डदृष्टेन. ३ क. ख. मन्युं च. ४ छ. झ. वर्तितं. ५ ड. च. संयुक्तं. ६ छ.
झ. ट. प्रभाषितस्त्वं. ७ ड.—ट. विभो. ८ ग. वीर्यविक्रम. ९ ग. च. छ. ज. न. महीश्वर. ड. ट. महेश्वर. १० क. ग. च.
ज. वानरो महातेजाः. ११ ड.—ट. शरपीडितः. ख. क्षतविक्षतः. १२ ड. छ. ज. न. ट. प्रतिपद्यते. १३ क. ड.—ट.
परिभिन्नाङ्गः. १४ क. ग. पादपैराहतो. १५ क. ड.—ट. चाक्रान्तो.

तं भार्या बाणमोक्षेण रामदत्तेन संयुगे ॥ हतं पुवगशार्दूलं तारा शुश्राव वालिनम् ॥ ३ ॥
 सा सपुत्राऽप्रियं श्रुत्वा वधं भर्तुः सुदारुणम् ॥ निष्पपात भृशं त्रस्ता विविधाद्विरिगह्वरात् ॥ ४ ॥
 ये त्वङ्गदपरीवारा वानरा भीमविक्रमाः ॥ ते सकर्मुकमालोक्य रामं त्रस्ताः प्रदुदुवुः ॥ ५ ॥
 सा ददर्श ततस्त्रस्तान्हरीनापततो भृशम् ॥ यूथादिव परिभ्रष्टान्मृगान्निहतयूथपान् ॥ ६ ॥
 तानुवाच समासाद्य दुःखितान्दुःखिता सती ॥ रामवित्रासितान्सर्वाननुबद्धानिवेषुभिः ॥ ७ ॥
 वानरा राजसिंहस्य यस्य यूयं पुरःसराः ॥ तं विहाय सुसंत्रस्ताः कस्माद्भवथ दुर्गताः ॥ ८ ॥
 राज्यहेतोः स चेज्जाता भ्रात्रा रौद्रेण पातितः ॥ रामेण प्रहितै रौद्रेर्मार्गणैर्दूरपातिभिः ॥ ९ ॥
 कपिपत्न्या वचः श्रुत्वा कपयः कामरूपिणः ॥ प्राप्तकालम्विक्लिष्टमूर्चवचनमङ्गनाम् ॥ १० ॥
 जीवपुत्रे निवर्तस्व पुत्रं रक्षस्व चाङ्गदम् ॥ अन्तको रामरूपेण हत्वा नयति वालिनम् ॥ ११ ॥
 क्षिप्तान्वृक्षान्समाविध्य विपुलाश्च शिलास्तथा ॥ वाली वज्रसंमैर्बाणै रामेण विनिपातितः ॥ १२ ॥
 अभिद्रुतमिदं सर्वं विद्रुतं प्रसृतं बलम् ॥ अस्मिन्पुवगशार्दूले हते शक्रसमप्रभे ॥ १३ ॥
 रक्ष्यतां नगरद्वारमङ्गदश्चाभिषिच्यताम् ॥ पदस्थं वालिनः पुत्रं भजिष्यन्ति पुवङ्गमाः ॥ १४ ॥
 अर्थवाऽरुचितं स्थानमिह ते रुचिरानने ॥ आविशन्ति हि दुर्गाणि क्षिप्रमन्यानि वानराः ॥ १५ ॥

काले ॥ १—३ ॥ अप्रियमिति च्छेदः । विविधात्
 नानाकक्ष्यात् । गिरिगह्वराद्विरिगुहातः । गुहारूपा हि
 किष्किन्धेत्युक्तं ॥ ४ ॥ ये त्वित्यादिश्लोकद्वयमेकान्व-
 यं ॥ ५—६ ॥ पूर्व सामान्यतो विदितवृत्तान्तापि
 विशेषजिज्ञासया पृच्छति तानिति ॥ ७ ॥ वानराइ-
 त्यानिश्लोकद्वयमेकान्वयं । दुर्गताः अगतिकाः ।
 राज्यलोभाय सुग्रीवेण वाली हतश्चेद्भवतां किंभयमि-
 त्यर्थः । मार्गणैरिति बहुवचनं संभावनयोक्तं ॥ ८—

९ ॥ अविक्लिष्टं सयुक्तिकमितियावत् ॥ १० ॥
 जीवपुत्रे इति अपुत्रायाः खलु मृतभर्त्रनुगमनमिति भा-
 वः । नयति लोकान्तरमिति शेषः ॥ ११—१२ ॥
 विद्रुतं पूर्व किष्किन्धातो निर्गतमिदं बलं प्रसृतं प्रकीर्णं
 सत् । अभिद्रुतं किष्किन्धाभिमुख्येन द्रुतं ॥ १३—
 १४ ॥ हे रुचिरानने ते इह किष्किन्धायां । स्थानं
 अवस्थानं । अरुचितं अनभिमतं । अत्र स्थातुं अस्माकं
 नरोचते इत्यर्थः । हि यस्मात्कारणात् वानराः शत्रु-

रामानु० विविधात् विचित्रान्तःप्रदेशात् ॥ ४ ॥ इषुभिरनुक्लिद्धानिव अनुसृतानिवविद्यमानान् ॥ रामवित्रासितान् रामाद्वि-
 त्रस्तान् ॥ ७ ॥ वि० भ्राता प्रयोजककर्ता । रामः प्रयोज्यकर्ता । बाणाः करणं । दूरात् दूरेस्थितलामार्गणैः पातितश्चेत्किंयुष्माभिः
 पलायितमितिशेषः । तत्सेवयैवभवजीवनसंभवादिति भावः । वालिविषयबहुबाणप्रयोगसंभावनयामार्गणैरिति बहुवचननिर्देशः ॥ ९ ॥
 ती० अविक्लिष्टं एकरूपं । स० ननु कथं कपिपत्न्या इति “पत्युर्नोयज्ञसंयोगे” इति यज्ञसंयोगएवपत्नीख विधानात् वालिनश्चतुर्यगजा-
 तीयत्वेनयज्ञाधिकाराभावादिति चेन्न । तस्यदेवत्वेनदेवानांचदेवताधिकरणेऽधिकारस्यसमर्थितत्वात्परिदृश्यमानकपित्वंनयज्ञाधिकार-
 विलोपकमिति भावः । अधिकारनिषेधस्तुप्रसिद्धपामरतिर्यग्विषयइति भावः ॥ १० ॥ स० जीवपुत्रोयस्यास्सातथा तस्यास्सं-
 बुद्धिः । जीवेत्युक्तिविषयः पुत्रोयस्यास्सेति वा ॥ ११ ॥ शि० वज्रेण वज्रिणेव । रामेणेति शेषः । वज्रशब्ददर्शआद्यजन्तः ।
 स० क्षिप्तान् खनेति शेषः । बाणैस्समाविध्यनिपातितः रामेणेति शेषः । वालीपरमसमर्थः कथमेकेन बाणेन निपतेदिति वालिसाम-
 र्थ्यजानद्भिः अजानद्भिश्चरामसामर्थ्यं बाणैरित्याद्युक्तमित्यदोषः । ‘मार्गणैर्दूरपातिभिः’ इति पूर्वश्लोकेप्येवमेवार्थो बोध्यः ॥ १२ ॥
 ति० वानरं वानराणामिदं ॥ १३ ॥ ति० अथवेति । सरामे सुग्रीवे किष्किन्धामागच्छति अभिषिक्तेनाप्यङ्गदेनास्मत्पालनमशक्य-

[पा०] १ ज. रामहस्तेन. २ छ. झ. ट. भृशंतस्मादुद्विग्रागिरिकन्दरात्. क. ग. भृशायत्तारम्याद्विरिगुहान्तरात्. ड. च.
 ज. व. भृशंतस्माद्विविधाद्विरिकंदरात्. ३ क. ग. ड. ट. वानराहिमहाबलाः. ४ क. घ. च.—ट. द्रुतं. ५ क. ख. ग. विद्वानि.
 वेषुभिः. ६ क. ग. ड.—ट. सुवित्रस्ताः. ७ ड.—ज. कूरेण. ८ क. ग. प्रहितैर्दूरान्मार्गणैः. ख. ड.—ट. प्रसृतैर्दूरान्मार्गणैः.
 घ. प्रधृतैरौद्रेर्बाणैर्दूरातिपातिभिः. ९ छ.—ट. मविक्लिष्टं. १० च.—ट. तथाशिलाः. ११ क. घ. च. छ. झ. ज. ट. बाणैर्व-
 ज्रेणविनिपातितः. ग. बाणैर्वज्रेण. ज. बाणैरिन्द्रेणविनिपातितः. १२ छ. झ. ट. अभिभूतमिदं. १३ छ. झ. ट. वानरंबलं. १४ च.
 ज. व. तस्मिन्पुवग. १५ नगरीशूरैरङ्गदश्चा. क. ख. ग. च. नगरेशूरैरङ्गदश्चा. १६ ग. ड. च. ज. व. अथवाऽरुचिरं. १७ क-
 ग. छ. झ. ट. आविशन्तिच. ज. व. आविशन्तिह. १८ क. ख. ग. छ. झ. ट. क्षिप्रमथैव. घ. ज. व. क्षिप्रमद्यच.

अभार्याश्च सभार्याश्च सन्त्यत्र वनचारिणः ॥ लुब्धेभ्यो विप्रयुक्तेभ्यस्तेभ्यो नैस्तुमुलं भयम् ॥ १६ ॥
 अल्पान्तरगतानां तु श्रुत्वा वचनमङ्गना ॥ आत्मनः प्रतिरूपं सा बभाषे चारुहासिनी ॥ १७ ॥
 पुत्रेण मम किं कार्यं किं राज्येन किमात्मना ॥ कपिसिंहे महाभागे तस्मिन्भर्तारि नश्यति ॥ १८ ॥
 पादमूलं गमिष्यामि तस्यैवाहं महात्मनः ॥ योसौ रामप्रयुक्तेन शरेण विनिपातितः ॥ १९ ॥
 एवमुक्त्वा प्रदुद्राव रुदन्ती शोकैर्कशिता ॥ शिरश्चोरश्च बाहुभ्यां दुःखेन समभिघ्नती ॥ २० ॥
 आत्रजन्ती ददर्शार्थं पतिं निपतितं भुवि ॥ हन्तारं दानवेन्द्राणां समरेष्वनिवर्तिनाम् ॥ २१ ॥
 क्षेप्तारं पर्वतेन्द्राणां वज्राणामिव वासवम् ॥ महावातसमाविष्टं महामेघौघनिःस्वनम् ॥ २२ ॥

भूताः । दुर्गाणि किष्किन्धायाः दुष्प्रवेशस्थलानि । आविशन्ति आक्रमिष्यन्ति । अन्यानि अस्मदावास-
 स्थलभिन्नानीत्यर्थः ॥ १५ ॥ अस्त्वाक्रमणं ततः किमि-
 त्यत्राह—अभार्या इति ॥ अभार्याः भार्याविरहिताः ।
 सभार्याः समानभार्याः साधारणभार्या इत्यर्थः । ये
 वालिना विप्रवासिताः वनचारिणः सन्ति तेभ्यः
 विप्रयुक्तेभ्यः स्वभार्याविरहिभ्यः । लुब्धेभ्यः साधा-
 रणभार्यान्तरामिलाषिभ्यः । स्वेभ्यः ज्ञातिभ्यः सुग्री-
 वादिभ्यः । नः अस्माकं । अत्र किष्किन्धास्थाने ।
 तुमुलं निरन्तरं । भयं भवति । अनेन भाविसुग्रीव-
 व्यापारः सूचितः । रुचिरानन इत्यादिसंबोधनात्तस्याः
 सहमरणसाहसं द्योत्यते ॥ १६ ॥ अल्पान्तरगतानां
 किंचिदवकाशं प्राप्तानां । संभाषणाय कियन्मात्राव-
 काशं प्राप्तानामित्यर्थः । आत्मनः प्रतिरूपं स्वबुद्ध्यनु-
 गुणं । यद्वा आन्तरं बुद्धिः अल्पबुद्धीनामित्यर्थः ॥ १७
 —१९ ॥ बाहुभ्यां हस्ताभ्यामित्यर्थः ॥ २० ॥
 दानवेन्द्राणां मायाविप्रभृतीनां । वज्राणामिति प्रयो-
 गबाहुल्यापेक्षया बहुवचननिर्देशः । महावातसमाविष्टं
 समाविष्टमहावातमिव स्थितं । समावेशः संघीभावः ।
 यद्वा समाविष्टमिति भावे निष्ठा । महावातसमावेश-
 मिव स्थितं । पराक्रान्तं पराक्रमः । नर्दतां मध्ये
 भीमं नर्दन्तं । शार्दूलेन सिंहेन । “सिंहोमृगेन्द्रः

पञ्चास्यो हर्यक्षः श्वेतपिङ्गलः । व्यादीर्णास्यो महाना-
 दः शार्दूलोत्तुलविक्रमः ” इतिवैजयन्ती । यद्वा असं-
 भावितत्वद्योतनाय शार्दूलहंसितसिंहमिवेत्यभूतोप-
 मा । अर्चितमिति । अत्र भागवताद्युक्तकालीयनागप्र-
 हरणवेलायां बलिस्थानं चैत्यमप्युन्मथितमित्यवगन्त-
 व्यमित्याहुः । सर्वलोकस्य सर्वलोकेन । अर्चितं सपता-
 कं अलंकृतमित्यर्थः । सवेदिकं श्रमहरवेदिकासंपन्नं ।
 एवं वर्तमानमपि तत्र निगूढनागग्रहणाय गरुडोन्म-
 थितं चैत्यमिव स्थितमित्यर्थः । शौर्यादिसंपन्नोपि
 भ्रातृभार्यापहरणपापवत्त्वेन हत इत्यत्र दृष्टान्तोऽयं ।
 ऊर्जितं दृढं । धनुरवष्टभ्य तिष्ठन्तं । अनेनाकर्षका-
 कार उच्यते । चकारेण तादृशसंस्थानविशेषेणाकर्ष-
 कता कथ्यते । भर्तारं हतवन्तं रामं तत्साहाय्यकृतं
 तदनुजं तेन संहारयितारं सुग्रीवं च ददर्श । शुभा
 तत्र शत्रुत्वबुद्धिं विहाय शुभहृदया बभूव । न रामस्य
 दोषोऽस्ति । किंतु वालिन एव । पानीयपानाय तटाके
 खाते तत्र कण्ठे गुर्वी शिलां बद्ध्वा पतित्वा श्रियमा-
 णस्यैव हि दोषः । अयमप्यनुकूलश्चेत्कथमेनं न रक्षेत् ।
 किंच “मम प्राणा हि पाण्डवाः ” इत्युक्तीत्या
 स्वप्राणभूते स्वाश्रिते हिंसां कुर्वन्तं कथं मृष्येत् । अत-
 एव हि प्रथमयुद्धे न हिंसितवान् । किंतु स्वाश्रिताप-
 राधं दृष्ट्वैव पुनर्युद्धे वालिनं हतवानित्यमन्यतेति भावः

मेवेतिनेहस्थातुंयोग्यमितिशेषः । हेरुचिरानने यद्यपीदंस्थानं तेतुभ्यंरुचितं अभीष्टं । तथापि इह किष्किन्धायांविद्यमानानिदुर्गाणि
 अवैववानराः सुग्रीवहनुमदादयः आविशन्ति । वर्तमानसामीप्ये लट् । लुब्धेभ्यः राज्यादिविषये । विप्रलुब्धेभ्यः पूर्वमस्माभिर्वि-
 च्छितेभ्यः । अस्माकं तुमुलं महत् । भयमस्ति । यतइतिशेषः । केचित्तुइहतेस्थानंअस्माकंअरुचितं अनभिमतं । इतरत्पूर्ववदित्याहुः ।
 स० येसभार्याःसुग्रीवाद्याःतेअभार्याःविरहितभार्याःकृताः ॥ १५—१६ ॥ ती० अल्पान्तरगतानां नातिदूरवर्तिनां । आत्मनः
 प्रतिरूपं आत्मानुरूपं । अल्पान्तरगतानांएवंभयेनकिंचिद्रेदंप्राप्तानामितिवा । ति० अवान्तरगतानामितिपाठे मध्येमार्गमागता-
 नामित्यर्थः ॥ स० चारुहासिनी पूर्वं ॥ १७ ॥ ती० महावातसमाविष्टं । भावेनिष्ठा । महावातस्येवसमाविष्टंसमावेशनंयस्यसतथो-

[पा०] १ क. घ. छ. झ. ट. अभार्यास्तसहभार्याश्च. २ छ. झ. च. विप्रलुब्धेभ्यः. ट. विप्रलुब्धेभ्यः. ३ छ. झ. ट.
 नस्तुमहद्भयं. ४ च. छ. झ. ट. राज्येनापिकिमात्मना. ग. ड. राज्येनचकिमात्मना. ५ ड.—ट. शोकमूर्च्छिता. ६ च.—ट.
 सात्रजन्ती. क. ग. आविशन्ती. ७ ख. महाबलसमाविष्टं.

शक्रतुल्यपराक्रान्तं वृष्ट्वोपरतं घनम् ॥ नर्दन्तं नर्दतां भीमं शूरं शूरेण पातितम् ॥ २३ ॥
 शार्दूलेनामिषस्यार्थे मृगराजं यथा हतम् ॥ २४ ॥
 अर्चितं सर्वलोकस्य सपताकं सवेदिकम् ॥ नागहेतोः सुपर्णेन चैत्यमुन्मथितं यथा ॥ २५ ॥
 अवष्टभ्य च तिष्ठन्तं ददर्श धनुरुर्जितं ॥ रामं रामानुजं चैव भर्तुश्चैवानुजं शुभा ॥ २६ ॥
 तानतीत्य समासाद्य भर्तारं निहतं रणे ॥ सैमीक्ष्य व्यथिता भूमौ संभ्रान्ता निपपात ह ॥ २७ ॥
 सुप्तैव पुनरुत्थाय आर्यपुत्रेति क्रोशन्ती ॥ रुरोद सा पतिं दृष्ट्वा संदितं मृत्युदामभिः ॥ २८ ॥
 तामवेक्ष्य तु सुग्रीवः क्रोशन्तीं कुररीमिव ॥ विषादमगमत्कष्टं दृष्ट्वा चाङ्गदमागतम् ॥ २९ ॥
 इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये किष्किन्धाकाण्डे एकोनविंशः सर्गः ॥ १९ ॥

विंशः सर्गः ॥ २० ॥

तारया वाल्यालिङ्गनपूर्वकं सकरुणं बहुधाविलापेन प्रायोपवेशाध्यवसायः ॥ १ ॥

रामचापविसृष्टेन शरेणान्तर्करेण तम् ॥ दृष्ट्वा विनिहतं भूमौ तारा ताराधिपानना ॥
 सा समासाद्य भर्तारं पर्यष्वजत भामिनी ॥ १ ॥
 इषुणाऽभिहतं दृष्ट्वा वालिनं कुञ्जरोपमम् ॥ वानरेन्द्रं महेन्द्राभं शोकसंतप्तमानसा ॥
 तारा तरुमिवोन्मूलं पर्यदेवयदातुरा ॥ २ ॥
 रणे दारुणविक्रान्तं प्रवीरं पुवतां वर ॥ किं दीनामपुरोभागामद्य त्वं नाभिभाषसे ॥ ३ ॥

॥ २१—२६ ॥ तमिममर्थं व्यञ्जयन्नाह—तानिति ॥
 अतीत्येति नातिक्रम उच्यते । सर्वेषां समीपस्थत्वात् ।
 किंतु तत्र दोषबुद्धिमकृत्वैत्यर्थः । भर्तारं समासाद्येति
 उपसर्गेण स्वाज्ञानेनायं हत इति बुद्धवतीति ज्ञाप्यते
 ॥ २७ ॥ संदितं बद्धं । मृत्युदामभिः मृत्युपाशैः ।
 आसन्नप्राणमित्यर्थः ॥ २८ ॥ कष्टं विषादं । अत्यन्तवि-
 षादमित्यर्थः ॥ २९ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते

श्रीमद्रामायणभूषणे मुक्ताहाराख्याने किष्किन्धाका-
 ण्डव्याख्याने एकोनविंशतिः सर्गः ॥ १९ ॥

अथ ताराप्रलापो विंशे—रामेत्यादिः सार्धश्लोकः ।
 सा तारा तं दृष्ट्वा पर्यष्वजत ॥ १ ॥ इषुणेत्यादिः सार्धः
 ॥ २ ॥ अपुरोभागां दोषदर्शनरहितां अनपराधामि-

क्तः । तं । युद्धे महावातसदृशवेगमित्यर्थः ॥ रामानु० वज्राणामिति । किंकरवज्रादिभेदविवक्षया बहुवचननिर्देशः ॥ ति० रणे-
 ध्वितिशेषः । रणभेदमपेक्ष्य वज्राणामिति बहुवचनप्रयोगः ॥ २२ ॥ ति० मृगराजं प्रभूतमांसादिमत्त्वेन मृगश्रेष्ठं । शार्दूलोव्याघ्रः
 ॥ २३ ॥ ति० चैत्यं चतुष्पथवर्तिवल्मीकं । नागहेतोः अन्तर्विद्यमाननागभक्षणार्थमुपर्णेन गरुडेन यथोन्मथितं तथा सुग्रीवस्य राज-
 भोगहेतोः रामेणोन्मथितमित्यर्थः ॥ २५ ॥ रामानु० संदितं बद्धं । “ वद्धे संदानितं मृतमुद्धितं सन्दितांसितं ” इत्यमरः ॥ २८ ॥
 इत्येकोनविंशः सर्गः ॥ १९ ॥

रामानु० रामचापेति । एतदनन्तरं सा समासाद्येति श्लोकः कतिपयकोशेषु प्रमादादलिखितो वर्तते । अयमुपरि “ दुर्लभं द-
 र्शनं तस्य तव वत्सलमविष्यति ” इत्यनन्तरं द्रष्टव्यः । तारा उच्चैस्स्वरा । अतो न पुनरुक्तिः । स० ताराधिपानना प्राक् । यद्वा मुखस्य
 कलङ्कितत्वेन तथोक्तिः ॥ १ ॥ शि० दारुणविक्रान्तं विक्रमो यस्य तत्संबोधनं । पुरोभागां अप्रेक्षितां ॥ ति० इदानीं पुरोभागां एत-

[पा०] १ छ. झ. ज. ट. मृगराजमिवाहतं. २ च. ज.—ट. भर्तुश्चैव तथा नुजं. ३ ग. सासमीक्ष्याथतं भूमौ. ४ क. ख.
 ह्यार्यपुत्रेति. ५ ड.—ट. वादिनी. घ. शोचती. ६ ड. च. ज. ज. पतितं दृष्ट्वा. ७ छ. झ. ट. संवीतं. क. ग. ड. च. ज. ज.
 सन्दितां. ८ ड. करेणच. ९ क. ख. ग. तारतरखना. १० सासमासाद्यभर्तारं. इषुणाभिहतं. इत्यर्धद्वयं रामानुजीयपाठे अत्र-
 न दृश्यते. उत्तरत्र दुर्लभं दर्शनं वत्सल्यार्थं परं दृश्यते. ख. घ. समासाद्यच. ११ छ. झ. ट. वानरं पर्वतेन्द्राभं. १२ ग. महाभागं.
 १३ क. ग. शोकसंविग्रमानसा. ख. शोकसंतापकशिता. १४ घ. छ. झ. ट. पर्यदेवयतातुरा. १५ छ. झ. ज. ट. किमिदानीं
 रोभागां. क. ग. किं दीनामनुरक्तां मामद्य.

उत्तिष्ठ हरिशार्दूल भजस्व शयनोत्तमम् ॥ नैवंविधाः शेरते हि भूमौ नृपतिसत्तमाः ॥ ४ ॥
 अतीव खलु ते कान्ता वसुधा वसुधाधिप ॥ गतासुरपि र्थां गात्रैर्मां विहाय निषेवसे ॥ ५ ॥
 व्येक्तमन्या त्वया वीर धर्मतः संप्रवर्तिता ॥ किष्किन्धेव पुरी रम्या स्वर्गमार्गे विनिर्मिता ॥ ६ ॥
 यान्यस्माभिस्त्वया सार्धं वनेषु मधुगन्धिषु ॥ विहृतानि त्वया काले तेषामुपरमः कृतः ॥ ७ ॥
 निरानन्दा निराशाऽहं निमग्रा शोकसागरे ॥ त्वयि पञ्चत्वमापन्ने महायूथपयूथपे ॥ ८ ॥
 हृदयं सुस्थिरं मेघं दृष्ट्वा विनिर्हृतं पतिम् ॥ यन्न शोकाभिसंतप्तं स्फुटतेऽद्य सहस्रधा ॥ ९ ॥
 सुग्रीवस्य त्वया भार्या हता स च विवासितः ॥ र्यन्तु तस्य त्वया व्युष्टिः प्राप्तेयं पुत्रगाधिप ॥ १० ॥
 निःश्रेयसपरा मोहाच्चया चाहं विगर्हिता ॥ यैषाऽब्रवं हितं वाक्यं वानरेन्द्र हितैषिणी ॥ ११ ॥
 रूपयौवनदृप्तानां दक्षिणानां च मानद ॥ नूनमप्सरसामार्य चित्तानि प्रमथिष्यसि ॥ १२ ॥
 कालो निःसंशयो नूनं जीवितान्तकरस्तव ॥ बलाद्येनावपन्नोसि सुग्रीवस्यावशो वशम् ॥ १३ ॥
 [अस्थाने वालिनं हत्वा युध्यमानं परेण च ॥ न संतप्यति काकुत्स्थः कृत्वा कर्म सुगर्हितम् ॥ १४ ॥]
 वैधव्यं शोकसंतापं कृपणं कृपणा सती ॥ अदुःखोपचिता पूर्वं वर्तयिष्याम्यनाथवत् ॥ १५ ॥
 लालितश्चाङ्गदो वीरः सुकुमारः सुखोचितः ॥ वत्स्यते कामवस्थां मे पितृव्ये क्रोधमूर्च्छिते ॥ १६ ॥

ति यावत् ॥ ३—५ ॥ हे वीर अत्र निर्मिता
 किष्किन्धेवान्या पुरी स्वर्गमार्गे त्वया धर्मतः प्रवर्तिता ।
 अतः खल्विमां त्यक्त्वा गन्तुमुद्यतोसीति भावः ॥ ६ ॥
 अस्माभिरिति इतरकृपेक्षया बहुवचनं । अस्माभिः
 सह त्वया यानि विहृतानि विहाराः । कृतानीत्यध्या-
 हारः । तेषां त्वया उपरमः विरामः कृतः ॥ ७ ॥
 अद्य निरानन्दा । निराशा कालान्तरे आनन्दो
 भविष्यतीत्याशारहिताऽहं शोकसागरे निमग्रा अ-
 स्मीति शेषः । पञ्चत्वं मरणं ॥ ८ ॥ मेघं मम ॥ ९ ॥
 व्युष्टिः फलं । “ व्युष्टिः फले समृद्धौ च ” इत्यमरः ।

विवासित इति यत्तस्य व्युष्टिरित्यन्वयः ॥ १० ॥
 निःश्रेयसपरा श्रेयस्कामा ॥ ११ ॥ दक्षिणानां
 अनङ्गतन्त्रे कुशलानां । प्रमथिष्यसि वशीकरिष्यसी-
 तिभावः । वीरस्य स्वर्गसिद्धेरितिभावः ॥ १२ ॥
 वशं अवपन्नः प्राप्तः ॥ १३—१४ ॥ अहं पूर्वं
 अदुःखोपचिता अकृपणाचसती संप्रति कृपणाभूत्वा
 वैधव्यं शोककृतसंतापं च वर्तयिष्यामि धारयिष्यामि
 ॥ १५ ॥ मे मया लालितः अङ्गदः पितृव्ये
 पितृभ्रातरि । क्रोधमूर्च्छिते सति कामवस्थां वत्स्यते

स्मिन्कालेकृतापराधमत्वाऽद्यनाभिभाषसेकिमित्यन्वयः ॥ ३ ॥ ति० हेवीर धर्मतः संप्रवर्ततां धर्मेण युद्धमाचरता त्वयाऽद्य स्वर्ग-
 मार्गे स्वर्गसाधनरूपभूमौ किष्किन्धेवाऽन्यारम्यापुरी निर्मिता । नोचेत्कथं किष्किन्धां विहाया त्रशेषे इत्यर्थः । कतक० धर्मतः प्रव-
 र्तिता रक्षिता । किष्किन्धेवान्यापि स्वर्गमार्गे स्वर्गरूपदेशे निर्मिता ॥ स० अन्यापुरी वीरस्वर्गलक्षणा ॥ ६ ॥ स० नकालः अ-
 कालः अयस्य अदृष्टस्य अकालः अयाकालः । घटानधिकरणमिति वत् ॥ ७ ॥ ति० सविवासित इति यत् तत्प्रसिद्धं कर्म तस्य कर्मण
 इयं व्युष्टिः परिपाकः प्राप्त इत्यर्थः ॥ १० ॥ ति० प्राप्तदिव्यदेहेनाप्सरसां काममोहजननेनेति शेषः ॥ शि० लब्धियोगे ममैव दुःखं तव-
 नुत्तत्रापि सुखमित्याह—रूपेति ॥ १२ ॥ स० नूनमित्यस्य वशमभिपन्नोसीत्यनेनान्वयादपौनरुक्त्यम् ॥ १३ ॥ ति० न संतप्यति
 तत् अस्थाने अयुक्तं ॥ शि० अस्थाने अप्रसङ्गे स्वभार्यासुविद्यमानास्वित्यर्थः । सुगर्हितं अतिनिन्दितं कर्म अनुजवधूपरिग्रहं कृ-
 त्वा परेण सुग्रीवेण युध्यमानं वालिनं हत्वा काकुत्स्थो न संतप्यति संतापहेतोर्वध्यवधस्याभावादिति भावः ॥ १४ ॥ ति० कृपणा कृपणा
 अतिशयेन कृपणा । आबाधायान्नाद्विलं । पूर्वमदुःखोपचिता अदुःखं दुःखरहितं यथाभवति तथा उपचिता वर्धिता ॥ १५ ॥

[पा०] १ झ. ट. तांगात्रैः. २ छ.—ट. व्यक्तमथ. ३ छ. झ. ट. संप्रवर्तता. च. ज. परिवर्तिता. ४ ख. ग. वीर.
 ५ छ. झ. ट. सुस्थितं. ६ क. ग. ड. च. ज. मन्ये. ७ क. ग. घ. विनिर्हृतं भुवि. च.—ट. निपतितं भुवि. ८ च.—ट.
 यत्तत्तस्य. क. यत्तसहि. ग. यत्तस्यच. ९ झ. वशी. १० अयं श्लोकः ड.—ट. पाठेषु दृश्यते. ११ ग. छ. झ. ज. ट.
 कृपणा कृपणा.

कुरुष्व पितरं पुत्र सुदृष्टं धर्मवत्सलम् ॥ दुर्लभं दर्शनं वत्स तव तस्य भविष्यति ॥ १७ ॥
 समाश्वासय पुत्रं त्वं संदेशं संदिशस्व च ॥ मूर्ध्नि चैनं समाग्राय प्रवासं प्रस्थितो ह्यसि ॥ १८ ॥
 रामेण हि महत्कर्म कृतं त्वामभिनिघ्नता ॥ आनृत्यं च गतं तस्य सुग्रीवस्य प्रतिश्रवे ॥ १९ ॥
 सकामो भव सुग्रीव रुमां त्वं प्रतिपत्स्यसे ॥ भुङ्क्ष्व राज्यमनुद्विग्नः शैस्तो भ्राता रिपुस्तव ॥ २० ॥
 किं मामेवं विलपतीं प्रेम्णा त्वं नाभिभाषसे ॥ इमाः पश्य वरा बह्वीर्भार्यास्ते वानरेश्वर ॥ २१ ॥
 तस्या विलपितं श्रुत्वा वानर्यः सर्वतश्च ताः ॥ परिगृह्याद्भदं दीनं दुःखार्ताः परिचुक्रुशुः ॥ २२ ॥

किमद्भदं साद्गदवीरबाहो विहाय योऽस्य चिरप्रवासम् ॥

न युक्तमेवं गुणसन्निकृष्टं विहाय पुत्रं प्रियं पुत्रं गन्तुम् ॥ २३ ॥

किमप्रियं ते प्रियचारुवेष मया कृतं नाथ सुतेन वा ते ॥

सहाद्भदां मां स विहाय वीर यत्प्रस्थितो दीर्घमितः प्रवासम् ॥ २४ ॥

यद्यप्रियं किंचिदसंप्रधार्य कृतं मया स्यात्तव दीर्घबाहो ॥

क्षमस्व मे तद्वरिवंशनाथ व्रजामि मूर्ध्ना तव वीर पादौ ॥ २५ ॥

तथा तु तारा करुणं रुदन्ती भर्तुः समीपे सह वानरीभिः ॥

व्यवस्यत प्रीयमुपोपवेष्टुमनिन्द्यवर्णा भुवि यत्र वाली ॥ २६ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये किष्किन्धाकाण्डे विंशः सर्गः ॥ २० ॥

वर्तयिष्यति । नश्यत्येवेतिभावः ॥ १६ ॥ कुरुष्वेति
 अनेन तदानीमद्भदः समागत इति द्योत्यते
 ॥ १७—१८ ॥ महत् अन्यैरशक्यं । कर्म कृतं ।
 आनृत्यं च गतं प्राप्तं । प्रतिश्रवे प्रतिज्ञाविषये ॥ १९ ॥
 सुग्रीवं प्रत्याह—सकाम इति ॥ शस्तः हिंसितः
 ॥ २० ॥ वालिनं प्रत्याह—किमिति ॥ २१ ॥ विल-
 पितं विलापं ॥ २२ ॥ साद्गदौ वीरौ वीर्यवन्तौ बाहू
 यस्य स तथोक्तः । गुणसन्निकृष्टं गुणैः प्रत्यासन्नं ।
 गुणैस्तव सदृशमित्यर्थः । हे प्रियपुत्रेति संबुद्धिः ।

प्रियः पुत्रो यस्य सः प्रियपुत्र इति । इयं स्त्रीजनप्रलाप-
 परिपाटी ॥ २३—२४ ॥ असंप्रधार्य अविज्ञाय ॥ २५ ॥
 प्रायमुपोपवेष्टुं प्रायोपवेशं कर्तुमित्यर्थः । “ प्रसमुपोदः
 पादपूरणे ” इति द्विवचनं ॥ २६ ॥ अत्र सर्गे
 श्लोकव्यत्यासो लेखककृतः । अस्मिन्सर्गे षड्विंशति-
 श्लोकाः ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रा-
 मायणभूषणे मुक्ताहाराख्याने किष्किन्धाकाण्डव्या-
 ख्याने विंशः सर्गः ॥ २० ॥

स० विगतः ईरः कंपोययोस्तौवीरौ । ततस्त्रिपदगर्भबहुव्रीहिः ॥ शि० वीरः मानवीरविध्वंसकत्वेन वीरत्वविशिष्टो बाहुयस्य तत्संबो-
 धनं ॥ २३ ॥ ती० प्रायमुपोपवेष्टुं प्रायोपवेशं कर्तुं अनशनदीक्षां कर्तुमित्यर्थः ॥ २६ ॥ इति विंशः सर्गः ॥ २० ॥

[पा०] १ दुर्लभं दर्शनं वत्सल्यर्थादनन्तरं रामानुजीयपाठे सासमासाद्यभर्तारंपर्यव्रजतभामिनी । इषुणाभिहतं दृष्ट्वा वालिनं
 कुञ्जरोपमम् । इति श्लोको दृश्यते । रामानुजार्येण व्याख्यातश्च । सा अद्भदं प्रति तथोक्तवतीति । २ ड. छ.—ट. संदिशस्वमे. ३ क.
 समाजिघ्रन्प्रवासं. ४ क.—च. ज.—ट. आनृत्यं तु. ५ च. मृतोभ्राता. ६ छ. झ. ट. प्रलपती. ७ ड.—ट. प्रियां त्वं. ८ छ.
 झ. ट. बह्वोभार्याः. ९ झ. वानर्याः. १० छ. झ. ट. दीनाः. ११ ड. च. ज. ज. संप्रचुक्रुशुः. छ. झ. ट. प्रतिचुक्रुशुः.
 १२ ड.—ज. यातोसिचिरं प्रवासं. १३ छ. झ. ज. प्रियचारुवेषं. १४ अयं श्लोकः झ. ट. पाठयोर्न दृश्यते. ज. तवाप्रियकान्त-
 मया कचिर्किंप्राज्यं कृतं नाथ. १५ ख. ग. घ. च.—ट. प्रायमनिन्द्यवर्णा उपोपवेष्टुं भुवि.

एकविंशः सर्गः ॥ २१ ॥

हनुमताशोचन्तीतारांप्रति शास्त्रार्थकथनेन समाश्वासनपूर्वकमङ्गदेनवालिनऔर्ध्वदैहिकविधानचोदनेन सहाङ्गदाभ्यु-
दयावलोकनेन शोकनिर्हरणोक्तिः ॥ १ ॥ तारया तंप्रति स्वस्याङ्गदाभ्युदयापेक्षया मृतभर्तृपार्श्वशयनस्यैव सुखसाधन-
त्वोक्तिः ॥ २ ॥

ततो निपतितां तारां च्युतां तारामिवाम्बरात् ॥ शनैराश्वासयामास हनुमान्हरियूथपः ॥ १ ॥
गुणदोषकृतं जन्तुः स्वकर्मफलहेतुकम् ॥ अव्यग्रस्तदवाप्नोति सर्वं प्रेत्य शुभाशुभम् ॥ २ ॥
शोच्या शोचसि कं शोच्यं दीनं दीनाऽनुकम्पसे ॥ कस्य को वाऽनुशोच्योस्ति देहेस्मिन्बुद्धदोषमे ॥ ३ ॥
अङ्गदस्तु कुमारोऽयं द्रष्टव्यो जीवपुत्रया ॥ आयत्यां च विधेयानि समर्थान्यस्य चिन्तय ॥ ४ ॥
जानास्यनियतामेवं भूतानामागतिं गतिम् ॥ तस्माच्छुभं हि कर्तव्यं पण्डितेनैहलौकिकम् ॥ ५ ॥
यस्मिन्हरिसहस्राणि प्रैयुतान्यर्बुदानि च ॥ वर्तयन्ति कृतांशानि सोयं दिष्टान्तमागतः ॥ ६ ॥
यदयं न्यायदृष्टार्थः सामदानक्षमापरः ॥ गतो धर्मजितां भूमिं नैनं शोचितुमर्हसि ॥ ७ ॥
सर्वे हि हरिशार्दूलाः पुत्रश्चायं तवाङ्गदः ॥ इदं हर्यृक्षराज्यं च त्वत्सनाथमनिन्दिते ॥ ८ ॥

अथ हनुमत्समाश्वासनमेकविंश—तत इत्यादि ॥
तारां तारकां ॥ १ ॥ जन्तुः गुणदोषकृतं ज्ञानाज्ञाना-
भ्यांकृतं । स्वकर्मफलं स्वकर्मवासना हेतुर्यस्य तत्तथो-
क्तं । यत् कर्मास्ति तत् तस्य शुभाशुभं फलभूतसुख-
दुःखं । प्रेत्य लोकान्तरंप्राप्य । अव्यग्रः एकाग्रः सन् ।
अवाप्नोति । अत्रकृतंशुभाशुभरूपं कर्म लोकान्तरे
फलदानाय सहैव गच्छतीत्यर्थः । सुग्रीवेणायं मारित
इति न मन्तव्यं । किंतु स्वकर्मणैवहतः । निमित्त-
मात्रं सुग्रीवइतिभावः ॥ २ ॥ नायंशोचनीयः स्वक-
र्मानुरूपेणगतत्वात् । किंतु स्वात्मैवशोच्यः केनकर्मणा
कलोकंगमिष्यामीति । तदृश्यति—शोच्येति ॥ स्वयं-
शोच्या त्वं कंप्रति शोचसि । स्वयंदीना कं दीनं
अनुकम्पसे दयसे । बुद्धदोषमे जलबुद्धद्वदस्थिरे देहे ।
निमित्तसप्तमी । कस्य कोवानुशोच्योस्ति । सर्वेषाम-
प्यस्थिरत्वाविशेषात् । स्वयं स्थिर एव ह्यस्थिरं शोचे-

दिति भावः ॥ ३ ॥ द्रष्टव्यः परिपालनीयः । आयत्यां
उत्तरकाले । समर्थानि हितानि ॥ ४ ॥ अनियतामा-
गतिं गतिं अस्थिरतामितियावत् । शुभं और्ध्वदैहिकं ।
ऐहलौकिकं रोदनादिकं ॥ ५ ॥ यस्मिन् विषये ।
हरीत्यविभक्तिकनिर्देशः । हरीणामित्यर्थः । कृतांशानि
कृतविभागानि सन्ति वर्तयन्ति जीवनं कुर्वन्ति । सोयं
दिष्टान्तं दिष्टस्य दैवकल्पितकालस्य अन्तं समाप्तिं ।
“कालो दिष्टोप्यनेहापि” इत्यमरः । बहून्स्वजनाजीव-
यित्वा गतः स्वसुकृतफलं प्राप्तुं गतः । अतः स न शोच्य
इतिभावः ॥ ६ ॥ न्यायदृष्टार्थः शास्त्रदृष्टतत्त्वार्थः । साम
दुःखितानां स्वजनानां सान्त्वनं । दानं अभीष्टार्थदानं ।
क्षमा तत्कृतापराधसहनं । एतासु परः सक्तः अयं ।
धर्मजितां स्वाधीनधर्माधर्मकाणां । भूमिं लोकं । यत्
यस्मात् गतः । तस्मान्नैनं शोचितुमर्हसि ॥ ७ ॥ हरीणां
रक्षणां च । राज्यं त्वत्सनाथं त्वया सनाथं ॥ ८ ॥

स० गुणदोषकृतं गुणदोषजन्यं । स्वकर्मफलहेतुकं सुष्ठुअकर्मफलंयस्यसःस्वकर्मफलोविष्णुः तद्धेतुकंशुभं स्वर्गनरकादिकं जन्तुः
प्रेत्य अव्यग्रस्सन्प्राप्नोतीतियोजना ॥ शि० अव्यग्रोजन्तुः प्राणी गुणदोषकृतं गुणेनधर्मबुद्ध्या । दोषेण पापबुद्ध्या । कृतं निष्पा-
दितं । फलहेतुकंशुभाशुभफलकारणीभूतंयत्स्वकर्मतत् तस्यस्वकर्मणःशुभाशुभंफलं । प्रेत्यप्राणांस्त्वत्वा । अवाप्नोति । एतेन
पूर्वोपार्जितकर्मफलमेवत्वयाप्राप्तमिति सूचितं ॥ २ ॥ स० आयत्या प्रयत्नेन । अस्य वालिनः । विधेयानिकार्याणिसमर्थानि सुग-
तिप्रापकाणीत्यर्थः । चिन्तय कारयेतियावत् ॥ ४ ॥ ति० हेपण्डिते इह पतिपित्रादिवियोगकाले । लौकिकं बहुरोदनादि । नक-
र्तव्यं प्रीतिमात्रबोधकतयामृतेष्टासाधनत्वेनचतस्रलौकिकं । स० अनियतां अव्यवस्थितांभगवन्नियतामित्यप्यर्थः । नियतामिति-
पाठेपुस्तुदोर्थः । पण्डितेनेत्येकंवापदं । अङ्गदेनेत्यर्थः । लौकिकं ऊर्ध्वलोकप्रापकं । कर्तव्यं त्वयाकारयितव्यं ॥ ५ ॥ रामानु०

[पा०] १ ड. च. ज. अ. स्वयं. २ क. ग. घ. च. छ. झ. ञ. ट. कश्चकस्यानु. ३ ट. आयत्याच. ४ क. ख. ड.—ट.
पण्डितेनेह. ५ क. ख. ग. छ. झ. शतानिनियुतानिच. च. ज. ट. प्रयुक्तान्यर्बुदानिच. ६ ज. धर्मकृतां. ७ ग. ड.—ट.
सर्वेच. क. सर्वेतु. ८ क. घ.—ट. हर्यृक्षपतिराज्यं.

ताविमौ शोकसंतापौ शनैः प्रेरय भामिनि ॥ त्वया परिगृहीतोऽयमङ्गदः शास्तु मेदिनीम् ॥ ९ ॥
 संततिश्च यथा दृष्टा कृत्यं यच्चापि सांप्रतम् ॥ राज्ञस्तत्क्रियतां तावदेष कालस्य निश्चयः ॥ १० ॥
 संस्कार्यो हरिराजश्च अङ्गदश्चाभिषिच्यताम् ॥ सिंहासनगतं पुत्रं पश्यन्ती शान्तिमेष्यसि ॥ ११ ॥
 सा तस्य वचनं श्रुत्वा भर्तृव्यसनपीडिता ॥ अब्रवीदुत्तरं तारा हनुमन्तमवस्थितम् ॥ १२ ॥
 अङ्गदप्रतिरूपाणां पुत्राणामेकतः शतम् ॥ हतस्याप्यस्य वीरस्य गात्रसंश्लेषणं वरम् ॥ १३ ॥
 न चाहं हरिराजस्य प्रभवाम्यङ्गदस्य वा ॥ पितृव्यस्तस्य सुग्रीवः सर्वकार्येष्वनन्तरः ॥ १४ ॥
 न ह्येषा बुद्धिरास्थेया हनुमन्नङ्गदं प्रति ॥ पिता हि बन्धुः पुत्रस्य न माता हरिसत्तम ॥ १५ ॥
 न हि मम हरिराजसंश्रयात्क्षमतरमस्ति परत्र चेहं वा ॥

अभिमुखहतवीरसेवितं शयनमिदं मम सेवितुं क्षमम् ॥ १६ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये किष्किन्धाकाण्डे एकविंशः सर्गः ॥ २१ ॥

द्वाविंशः सर्गः ॥ २२ ॥

वालिनानिष्ठमपिसुग्रीवंप्रतिस्वापकारक्षमापणपूर्वकं ताराबुद्धिप्रशंसनेन तद्वचनसंमाननचोदनेन सहाङ्गदपालनराम-
 कार्यकरणयोश्चोदना ॥ १ ॥ तथा सुग्रीवाय स्वकण्ठस्थकाञ्चनमालादानपूर्वकमङ्गदंप्रति हितमुपदिशतिसतिवालिन सहसा
 तत्प्राणैस्तच्छरीरादुत्क्रमणं ॥ २ ॥ वानरगणेषु वालिनोऽद्भुतापदानप्रशंसनपूर्वकमुच्चैः परिदेव्यमानेषु तारया सहसा
 वालिपरिरंभणपूर्वकं भूमौनिपतनं ॥ ३ ॥

वीक्षमाणस्तु मन्दासुः सर्वतो मन्दमुच्छ्वसन् ॥ आर्दावेव तु सुग्रीवं ददर्श त्वात्मजाग्रतः ॥ १ ॥

ताविमौ शोकसंतापौ शोकतत्कृततापौ । शनैः क्रमेण ।
 प्रेरय निवर्तय । भर्तृमरणशोकस्य सद्यो दुस्त्यजत्वा-
 दिति भावः ॥ ९ ॥ संततिश्च यथा दृष्टा यत्प्रयोज-
 नकः संतानोलब्धः । सांप्रतं इदानीं । यच्च कृत्यं
 कर्तुं योग्यं तत्सर्वं राज्ञः क्रियतां । एष निश्चयोस्य
 कालस्य योग्य इति शेषः । नतु शोक इति भावः ।
 पुत्रोत्पादनफलमौर्ध्वदैहिकं क्रियतामित्यर्थः ॥ १० ॥
 उक्तमर्थं वाचा दर्शयति—संस्कार्य इति । शान्तिं दुःख-
 शमं ॥ ११—१२ ॥ अङ्गदप्रतिरूपाणां अङ्गदतुल्यानां ।
 पुत्राणां सत्पुत्राणां शतं एकतः एकत्र एकतुलयायामस्तु ।
 हतस्याप्यस्य गात्रसंश्लेषणं गाढालिङ्गनं । एकतो-
 स्तु । तयोर्मध्ये भर्तृसंश्लेषणमेव वरमित्यर्थः ॥ १३ ॥

संस्कार्य इत्यस्योत्तरमाह—न चेति ॥ हरिराजस्य न
 प्रभवामि तस्य संस्कारकरणे न समर्थास्मि । अङ्गदस्य
 वा न प्रभवामि तस्य राज्याभिषेककरणे न प्रभवा-
 मीत्यर्थः ॥ १४ ॥ नास्थेया नादर्थव्या । नकर्तव्येत्य-
 र्थः । पिता पितृव्यः ॥ १५ ॥ परत्र परलोके । इह
 अस्मिंलोके । शत्रुभिमुखतया हतः अभिमुखहतः स
 चासौ वीरश्च तेन सेवितं ॥ १६ ॥ इति श्रीभोविन्द-
 राजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे मुक्ताहाराख्याने
 किष्किन्धाकाण्डव्याख्याने एकविंशः सर्गः ॥ २१ ॥

एवममोघरामशराभिधातेन मोहसमाविष्टं वालिनं
 मृतं निश्चित्य संस्कारादिकरणाय त्वरमाणे हनुमति

हयैक्षपतिराज्यं चेति पाठः । अन्यथावक्ष्यमाणाङ्गदाभिषेकवचनविरोधः स्यात् ॥ ८ ॥ रामानु० लयेति । अङ्गदाभिषेचनं तारा-
 दुःखशान्तये दर्शितं ॥ ति० ताविमौ सुग्रीवाङ्गदौ शनैः प्रेरय उत्तरकार्यकरणायेति शेषः ॥ ९ ॥ शि० ननु लत्कर्तृकाभिषेकाप्रवृ-
 त्तौ लक्ष्म्यकाङ्गदप्रीतिर्विनश्यतीत्यत आह—नहीति । हे हनुमन् पिता तदुपलक्षितपितृव्यादिश्वपुत्रस्य बन्धुः । माता तु न एषा बुद्धिः
 अङ्गदंप्रति आस्थेया प्रापणीया । किंच मातैव बन्धुः पित्रादिस्तु नेति बुद्धिर्नास्थेया । पितृव्येपि बन्धुत्वबोधनीयमित्यर्थः । एतेनेह गबुध्य-
 नुत्पत्तौ सुग्रीवविद्वेषेऽङ्गदविध्वंसो भविष्यतीति व्यजितं ॥ १५ ॥ इत्येकविंशः सर्गः ॥ २१ ॥

[पा०] १ ख. च. छ. ज. अ. ट. शोकसंतप्तौ. २ क. ख. ग. ड. ज.—ट. सर्वमेषकालस्य. च. सर्वमेषकार्यस्य. ३ घ.
 च.—झ. ट. हरिराजस्तु. ४ ख. हतस्यास्य प्रवीरस्य. ५ ग. राजसिंहस्य. ६ क. च. म्यङ्गदस्य च. ७ ज. अ. चेहच. ८ क.
 आरादेवतु. ९ ख. ड. च. छ. झ. अ. ट. ददर्शानुजमग्रतः. ज. ददर्शानुजमग्रजः.

तं प्राप्तविजयं वाली सुग्रीवं पुत्रगेश्वरः ॥ आभाष्य व्यक्तया वाचा सस्नेहमिदमब्रवीत् ॥ २ ॥
 सुग्रीव दोषेण न मां गन्तुमर्हसि किल्बिषात् ॥ कृष्यमाणं भविष्येण बुद्धिमोहेन मां बलात् ॥ ३ ॥
 युगपद्विहितं तात न मन्ये सुखमावयोः ॥ सौहार्दं भ्रातृयुक्तं हि तदिदं तात नान्यथा ॥ ४ ॥
 प्रतिपद्य त्वमद्यैव राज्यमेषां वनौकसाम् ॥ मामप्यद्यैव गच्छन्तं विद्धि वैवस्वतक्षयम् ॥ ५ ॥
 जीवितं च हि राज्यं च श्रियं च विपुलामिमाम् ॥ प्रजहाम्येष वै तूर्णं महच्चागर्हितं यशः ॥ ६ ॥
 अस्यां त्वहमवस्थायां वीर वक्ष्यामि यद्वचः ॥ यद्यप्यसुकरं राजन्कर्तुमेव तदहर्हसि ॥ ७ ॥
 सुखार्हं सुखसंबृद्धं बालमेनमबालिशम् ॥ बाष्पपूर्णमुखं पश्य भूमौ पतितमङ्गदम् ॥
 मम प्राणैः प्रियतरं पुत्रं पुत्रमिवौरसम् ॥ ८ ॥
 मया हीनमहीनार्थं सर्वतः परिपालय ॥ त्वमेवास्य हि दाता च परित्राता च सर्वतः ॥
 भयेष्वभयदश्चैव यथाऽहं पुत्रगेश्वर ॥ ९ ॥
 एष तारात्मजः श्रीमांस्त्वया तुल्यपराक्रमः ॥ रक्षसां तु वधे तेषामग्रतस्ते भविष्यति ॥ १० ॥

दैवाकिंचित्समाश्रयो वाली कर्तव्यभागं नियच्छति
 द्वाविंशे—वीक्षमाण इत्यादि ॥ मन्दासुः अल्पप्राणः
 ॥ १ ॥ आभाष्य संबोध्य ॥ २ ॥ किल्बिषात्
 राज्यविवासनदारहरणरूपकिल्बिषाद्धेतोः । मां दोषेण
 गन्तुं दोषसहितं ज्ञातुं नार्हसि । किंतु भविष्येण
 भाविफलं हेतुनाजातेन बुद्धिमोहेन बलात्कृष्यमाणं
 मां गन्तुमर्हसि ॥ ३ ॥ आवयोः भ्रात्रोः । भ्रातृयुक्तं
 भ्रातृत्वप्रयुक्तं । सौहार्दं सुखं राज्यसुखं च । एतदुभयं
 दैवेन युगपन्नविहितं । मन्ये ध्रुवं । अव्ययमेतत् ।
 तदिदं दैवकृतं युगपद्विधानं । अन्यथा न हि

अन्यप्रकारं न भवति हि ॥ ४ ॥ प्रतिपद्य पालयेति-
 शेषः । यद्वा प्रतिपद्यप्राप्नुहि । श्यन्नन्तोयं ।
 वैवस्वतक्षयं यमगृहं ॥ ५ ॥ अगर्हितं यशः
 केनाप्यवध्यो वालीति प्रसिद्धं यशः ॥ ६ ॥
 अस्यामवस्थायां चरमावस्थायां । यद्वचो वक्ष्यामि
 एतद्यद्यप्यसुकरं तथाप्यवश्यं कर्तुमर्हसि । मदुक्तरीत्या
 राजाभवेत्यर्थः ॥ ७ ॥ वयसा बालमप्यबालिशं
 बालबुद्धिरहितं । प्राणैः प्राणेभ्यः । मम पुत्रं त्वं
 औरसं पुत्रमिव पश्येति संबन्धः ॥ ८ ॥ अस्य अङ्ग-
 दस्य । दाता वस्त्राभरणादीनामिति शेषः । सर्वतः

ति० हेसुग्रीव मां किल्बिषात् प्राग्भवीयदुष्कृतवशात् । भविष्येण भविष्यताऽवश्यं भाविना बुद्धिमोहेन त्वयि शत्रुबुद्धिरूपेण
 बलात्कृष्यमाणं मां ज्ञात्वा त्वं दोषेण स्वापकारदोषवत्त्वेन । मां गन्तुं अवगन्तुं । नार्हसि ॥ ३ ॥ स० मन्ये इत्येतदव्ययमिति कश्चित्
 तन्मूलं चिन्त्यं । ति० कार्यानुमितिकर्मप्राबल्यं दर्शयति—युगपदिति । भ्रातृयुक्तं भ्रातृयुक्तञ्चित् । सौहार्दं सुखं च राज्यसुखं च
 आवयोः कर्मणा युगपन्नविहितमिति मन्ये । यतस्तदिदमुचितमपि सौहार्दं सुखं चान्यथा जातं विधत्तमित्यर्थः ॥ ४ ॥ ति० अथ राम-
 शरक्षीणपापलात्प्राप्तदिव्यप्रकृतिः स्वयमेव सुग्रीवाय स्वानन्तरं प्राप्तं राज्यं ददाति—प्रतिपद्येति । प्रतिपद्यत्यर्थः । ननुराजनिमृतेत-
 त्पुत्र एव राज्याधिकारी ननु तत्कनीयान्प्रातेति चेन्न । पुत्रस्य बालत्वेन राज्यरक्षणसामर्थ्याद्बलवदाश्रितत्वाच्च पुत्रनाशो माभूदिति त-
 थोक्तः । भगवतारामेण पिराज्यरक्षणसामर्थ्येनाङ्गदस्य सुग्रीवोऽभिषिक्तो यौवराज्ये चाङ्गदः । सुग्रीवानन्तरं त्वङ्गदस्यैव राज्याधिकारो
 ननु सुग्रीवपुत्राणां अज्येष्ठपुत्रत्वादित्याहुः ॥ स० अथैव गच्छन्तमित्यनेन नमज्जीवनभयं तवेति द्योतयति ॥ शि० ननुराजपुत्रसत्त्वे भ्रा-
 तृराज्या नौ चित्वात्कथमेव मुक्तिमिति चेन्न । बिलप्रविष्टबालिभरणनिश्चये तदानीं बालिपुत्रस्याभावात् सुग्रीवस्य प्राप्तं राज्यत्वेन नवीनराज्य-
 त्वाभावेनादोषात् ॥ ५ ॥ ति० अगर्हितं यशः वालीकेनाप्यवध्य इत्येवं रूपं । प्रजहामि एकै नैव शरेण रामहतत्वादिति प्राश्नः । अन्येतु च स्वर्थे
 यश इत्युत्तरं बोध्यः । अगर्हितं यशस्तु प्राप्नोमीति शेषः । वालीभगवतारामेण च्छन्नेन हत इत्येवं रूपं च यश इत्याहुः ॥ ६ ॥ ति० अस्या-
 मवस्थायां चरमदशायां । यद्यप्यसुकरं मयाऽत्यन्तमपकृतत्वात् । तथापि कर्तुमर्हस्येवेति योजना । सात्त्विकत्वात्सात्त्विकसमाश्रयणा-
 न्नेत्याशयः । स्वयं राज्यस्य दत्तत्वाद्वा जनि तिसंबोधनं ॥ ७ ॥ वि० सर्वतः सर्वत्र देशे काले च । पालय स्वानन्तरमस्यैव राज्यं देही-

[पा०] १ घ.—ज. पुत्रगेश्वरं. २ क. ग. ड. च. ज. आभाष्याव्यक्तया. ३ च.—ट. जातमन्यथा. ४ छ. झ. ज. ट. विपुलां तथा. ५ ग. सौम्य. ड. च. ज. तूर्णमहं चागर्हितं. क. छ. झ. ज. ट. तूर्णमहं चागर्हितं. ६ ड.—ट. त्वमर्हसि. ७ ख. बालमत्यन्तबालिशं. ८ छ. झ. ट. त्वमप्यस्य पिता दाता. ख. त्वमप्यस्य दाता च. ड. च. ज. ज. त्वमस्य हितदाता च. क. ग. घ. त्वमप्यस्य हि दाता च. ९ घ. हिसर्वशः. क. तु सर्वशः. ख. ग. ड.—ट. च सर्वशः. १० ड.—ट. रक्षसां च.

अनुरूपाणि कर्माणि विक्रम्य बलवात्रणे ॥ करिष्यत्येष तारेयस्तरस्त्री तरुणोद्भूदः ॥ ११ ॥
 सुषेणदुहिता चेयमर्थसूक्ष्मविनिश्चये ॥ औत्पातिके च विविधे सर्वतः परिनिष्ठिता ॥ १२ ॥
 यदेषा साध्विति ब्रूयात्कार्यं तन्मुक्तसंशयम् ॥ नहि तारामतं किञ्चिदन्यथा परिवर्तते ॥ १३ ॥
 राघवस्य च ते कार्यं कर्तव्यमविशङ्कया ॥ स्यादधर्मो ह्यकरणे त्वां च हिंसादिमानितः ॥ १४ ॥
 इमां च मालामाधत्स्व दिव्यां सुग्रीव काञ्चनीम् ॥ उदारा श्रीः स्थिता ह्यस्यां संप्रजह्यान्मृते मयि ॥ १५ ॥
 इत्येवमुक्तः सुग्रीवो वालिना भ्रातृसौहृदात् ॥ हर्षं त्यक्त्वा पुनर्दीनो ग्रहग्रस्त इवोडुराट् ॥ १६ ॥
 तद्वालिवचनाच्छान्तः कुर्वन्मुक्तमतन्द्रितः ॥ जग्राह सोऽभ्यनुज्ञातो मालां तां चैव काञ्चनीम् ॥ १७ ॥
 तां मालां काञ्चनीं दत्त्वा वाली दृष्ट्वाऽऽत्मजं स्थितम् ॥ संसिद्धः प्रेत्यभावाय स्नेहादद्भुतमब्रवीत् ॥ १८ ॥
 देशकालौ भजस्वाद्य क्षममाणः प्रियाप्रिये ॥ सुखदुःखसहः काले सुग्रीववशगो भव ॥ १९ ॥
 यथा हि त्वं महाबाहो लालितः सततं मया ॥ न तथा वर्तमानं त्वां सुग्रीवो बहु मंस्यते ॥ २० ॥
 मांस्यामित्रैर्गतं गच्छेर्मा शत्रुभिरिदम ॥ भर्तुरर्थपरो दान्तः सुग्रीववशगो भव ॥ २१ ॥
 न चातिप्रणयः कार्यः कर्तव्योऽप्रणयश्च ते ॥ उभयं हि मंहान्दोषस्तस्मादन्तरद्वयं भव ॥ २२ ॥

शत्रुभ्यः परित्राता । भयेष्वभयदः शत्रुपुत्रत्वेन
 स्थानान्निष्कासनादिभयहेतुषु विषये अभयदः ॥ ९
 —११ ॥ अर्थसूक्ष्मविनिश्चये सूक्ष्मार्थविनिश्चये ।
 औत्पातिके उत्पादविषयज्ञाने च । परिनिष्ठिता संजा-
 तनिष्ठा । समर्थेतियावत् ॥ १२ ॥ न परिवर्तते न
 भवतीत्यर्थः ॥ १३ ॥ विमानितः राघव इति शेषः
 ॥ १४ ॥ संप्रजह्यान्मृतेमयि मृते सति श्रीरिमां
 काञ्चनीं मालां संप्रजह्यात् । ततः पूर्वमेव मयि
 जीवति गृहाणेति भावः ॥ १५ ॥ दीनः अभूदिति
 शेषः । ग्रहग्रस्तः राहुग्रस्तः ॥ १६ ॥ तत् तदनन्तरं ।
 शान्तः त्यक्तवैरः ॥ १७ ॥ प्रेत्यभावाय मरणाय ।

संसिद्धः कृतनिश्चयः ॥ १८ ॥ अद्य मत्प्रयाणानन्तरं ।
 देशकालौ भजस्व । गत्यर्था ज्ञानार्थाः । देशकालौ
 जानीहि । अस्मिन्देसे अस्मिन्काले च एवं वर्तितव्यं
 एवं न वर्तितव्यमिति विवेचयेत्यर्थः । प्रियाप्रियेक्षम-
 माणः । प्रभोः प्रियवचनवदप्रियवचनमपि सोढव्य-
 मित्यर्थः । काले सुखदुःखसहः दुःखकाले सुखं सुख-
 काले दुःखं च सहमान इत्यर्थः । सुग्रीववशो भव
 सुग्रीवपरतन्त्रोभव ॥ १९—२० ॥ अस्य सुग्रीवस्या-
 मित्रैर्गतं प्राप्तं पुरुषं मा गच्छेः । अस्य शत्रुमित्रं न
 भजेरित्यर्थः । शत्रुभिः सह च मा गच्छेः ॥ २१ ॥
 अतिप्रणयः अतिस्नेहः अप्रणयः स्नेहाभावश्च ।

तिव्यङ्ग्यं ॥ ९ ॥ स० अनुरूपाणि मदनुरूपाणि त्वदनुरूपाणि वा ॥ ११ ॥ ती० ननुसमुद्रसंजातायास्तारायास्तुषेणदुहितृत्वंकथ-
 मिति चेत् तत्रक्षीराब्धिमथनसमयोत्पन्नातारादृष्ट्वासुषेणोवामंकरमग्रहीत् । वालीतुतारायादक्षिणंकरमग्रहात् । तदाऽन्योन्यंविवा-
 देसति देवैस्तुषेणदुहितृत्वंतारायावालिनोजायालं चनिश्चितं । तदुक्तंस्कान्दे—“ देवैस्तुषेणकलहेपुत्रीतिप्रतिपादिता । सुषेणोदुहि-
 तुस्तस्याःस्वयंवरमकल्पयत् । इत्थमूढाकपीन्द्रेणतारासर्वाङ्गसुन्दरी । सुग्रीवमेकदारात्रौरूपसादृश्यमोहिता । प्रार्थयामासकामार्तार-
 न्तरितिमतीप्रभुम् । नममायोजिजातायागमनंलोकगर्हितम् ।” इति ॥ ति० तारारक्षणंततउपकारमादर्शसूचयति—सुषेणेति ।
 तदुहिता तारा । अर्थानामध्येसूक्ष्मःपरमदुर्ज्ञेयोयोर्यस्तस्यनिश्चये औत्पातिकेविविधेनानाप्रकारोत्पातसूचितापत्कालिकानुष्ठेयनिश्च-
 येसर्वतःऐहिकामुष्मिकनिश्चयेच । परिनिष्ठिता अतिसमर्था ॥ १२ ॥ ति० नहीति । मदनुभवसिद्धमेतदितिभावः । अनेनत्रैवार्णिकेत-
 रत्वेनतरुणत्वेनावश्यंकर्तव्यपुरुषान्तरस्त्रीकारायास्तारायादेवरत्नात्सुग्रीवस्यस्त्रीकारोप्यनुमतइतिगम्यते ॥ १३ ॥ रामानु०
 संप्रजह्याः संप्रजहि । शत्रूनितिशेषः ॥ १५ ॥ ति० विपक्षेबाधकमाह—यथाहीति । बालतयाकेवलंलालितः यथासेवो-
 चितकालेपिसेवारहितोऽवर्तिष्ठ तथा सेवारहित्येनवर्तमानंलां सुग्रीवोनबहुमन्येत । अतस्सेवांकुर्वित्युपदेशः ॥ २० ॥ स० अस्य
 माशत्रुभिः मित्रैस्सह गच्छेः ॥ २१ ॥ ति० नातिप्रणयः पुत्रत्वात् अप्रणयश्चनकार्यः । अस्मद्वधादिनान्तरद्वक् ‘अत्यासत्तिर्वि-

[पा०] १ ग. कार्याणि. २ ख. ड.—उ. तारेयस्तेजस्वी. ३ क. ग. विनिर्णये. ४ ड.—उ. हिंसादमानितः. ५ क.
 ग. वालिनोवचनाच्छान्तः. ६ घ. चाभ्यनुज्ञातः. ७ ड.—उ. दृष्ट्वाचैवात्मजंस्थितं. ८ क. ग.—उ. बहुमन्यते. ९ ख. छ.
 झ. ज. ट. नास्यामित्रैः. १० ग. घ. छ. झ. ज. ट. महादोषंतस्मात्. क. ड. च. ज. महादोषः.

इत्युक्त्वाऽथ विवृत्ताक्षः शरसंपीडितो भृशम् ॥ विवृतैर्दशनैर्भीमैर्बभूवोत्कान्तजीवितः ॥ २३ ॥
ततो विवृत्कुशस्तत्र वानरा हरियूथपाः ॥ परिदेवयमानास्ते सर्वे प्लवगपुङ्गवाः ॥ २४ ॥
किष्किन्धा ह्यद्य शून्यासीत्स्वर्गते वानराधिपे ॥ उद्यानानि च शून्यानि पर्वताः काननानि च ॥
हते प्लवगशार्दूले निष्प्रभा वानराः कृताः ॥ २५ ॥

यस्य वेगेन महता काननानि वनानि च ॥ पुष्पौघेणानुबध्यन्ते करिष्यति तदद्य कः ॥ २६ ॥
येन दत्तं महद्युद्धं गन्धर्वस्य महात्मनः ॥ गोलभस्य महाबाहोर्दश वर्षाणि पञ्च च ॥ २७ ॥
नैव रात्रौ न दिवसे तद्युद्धमुपशाम्यति ॥ तैस्तु षोडशे वर्षे गोलभो विनिपातितः ॥ २८ ॥
हृत्वा तं दुर्विनीतं तु वाली दंष्ट्राकरालवान् ॥ सर्वाभयकरोस्माकं कथमेष निपातितः ॥ २९ ॥

हते तु वीरे प्लवगाधिपे तदा प्लवङ्गमास्तत्र न शर्म लेभिरे ॥

वनेचराः सिंहयुते महावने यथा हि गावो निहते गवांपतौ ॥ ३० ॥

ततस्तु तारा व्यसनार्णवाप्लुता मृतस्य भर्तुर्वदनं समीक्ष्य सा ॥

जगाम भूमिं परिरभ्य वालिनं महाद्रुमं छिन्नमिवाश्रिता लता ॥ ३१ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये किष्किन्धाकाण्डे द्वाविंशः सर्गः ॥ २२ ॥

अन्तरङ्गभवः । मध्यमभावमवलम्बस्वेत्यर्थः ॥ २२ ॥
विवृत्ताक्षः भ्रामितनेत्रः । विवृतैः प्रकाशितैः । अत-
एव भीमैः । दशनैः दन्तैरुपलक्षितः । उत्कान्तजी-
वितः उद्धतप्राणः ॥ २३ ॥ परिदेवयमानाः रुदन्त
इत्यर्थः । प्लवगपुङ्गवाः बलेन श्रेष्ठाः । पुनश्च हरियू-
थपाः यूथस्य निर्वोढारः । वानराः वानरजातयः
॥ २४ ॥ परिदेवनमेवाह—किष्किन्धेयादिना ॥
शून्या शून्यप्राया ॥ २५ ॥ वेगेन पराक्रमेण ।
काननानि अरण्यानि । वनानि जलानि । सरांसी-
त्यर्थः । पुष्पौघेण अनुबध्यन्ते संबध्यन्ते । सदा पुष्पि-
तानि भवन्तीत्यर्थः । तत् पुष्पानुबन्धनम् । अद्यतु

वालिमरणानन्तरकाले । यद्वा । वनानि क्षुद्रारण्या-
नि । यस्मिन् वालिनि गच्छति सति तदूरुवेगेनावि-
शेषेण सर्वाणि वनानि पुष्पैः सहानुगच्छन्तीत्यर्थः
॥ २६ ॥ गोलभस्य गोलभाख्यस्य । उपशाम्यति
उपाशाम्यत् । भूते लट् । दंष्ट्राकरालवान् करालदंष्ट्रा-
वान् । परनिपातः ॥ २७—२९ ॥ शर्म सुखं । सिंहयुत
इति । सिंहस्थानीयो रामः ॥ ३० ॥ व्यसनार्णवे
आप्लुता ममेति यावत् ॥ ३१ ॥ इति श्रीगोविन्दरा-
जविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे सुक्ताहाराख्याने
किष्किन्धाकाण्डव्याख्याने द्वाविंशः सर्गः ॥ २२ ॥

नाशायत्वतिद्वन्द्वनिष्कलं । सेवामध्यमभावेनराजवह्निगुस्त्रियाम्' इतिन्यायेनमध्यममार्गमवलम्बस्वेत्याशयः ॥ २२ ॥ स० षोड-
शमे असंख्यादेरिति नवानिर्दिष्टत्वेनानित्यत्वाद्वा संख्यापूरकमप्रत्ययाङ्गीकाराद्वाऽयंशब्दःसाधुः ॥ २८ ॥ रामानु० दंष्ट्राकराल-
वान् । भावप्रधानोनिर्देशः । दंष्ट्राभ्यांकरालवान् ॥ ति० दंष्ट्राकरालवान् । अर्षःस्वार्थेमतुप् । दंष्ट्राकरालइत्यर्थः । अस्माकंसर्वा-
भयंकरः सर्वेभ्योऽभयंकरः ॥ २९ ॥ स० आवने सम्यग्रक्षके । नन्द्यादित्याल्लुः । वालिनि हतेसति अचराः जडप्रायास्सन्तः ।
शर्म नलेभिरे । द्वितीयवनेचरशब्दोवानरपरः । गवांपतौ गोपाले । अलुक्समासत्वाद्वापतिरित्याख्यातइत्यादिरीत्यावासाधुरयं
शब्दः ॥ ३० ॥ इतिद्वाविंशःसर्गः ॥ २२ ॥

[पा०] १ ड.—ट. प्लवगसत्तमाः. २ क. ख. ग. शून्येयंस्वर्गते. ड.—ट. शून्याचस्वर्गते. ३ ड.—ट. वानरेश्वरे.
४ ख. वानरानिष्प्रभाःकृताः. ५ छ.—ट. ततःषोडशमे. ६ क.—ट. तंहत्वा. ७ छ. झ. ट. वनेचरास्तत्र. ८ क. ख. भर्तु-
र्व्यसनंसमाश्रिता. ग. च. ज. भर्तुर्वदनंसमाश्रिता. घ. भर्तुर्व्यसनंसमीक्ष्यसा.

त्रयोविंशः सर्गः ॥ २३ ॥

वालिबदनाघ्राणपूर्वकं विविधं विलपन्त्यां तारायां तदङ्गालिङ्गनाक्षमायां नीलेन वालिहृदयाद्रामबाणोन्मूलनं ॥ १ ॥
अङ्गदेन ताराप्रेरणया वालिचरणयोश्चरमप्रणामः ॥ २ ॥

ततः समुपजिघ्रन्ती कपिराजस्य तन्मुखम् ॥ पतिं लोकाञ्च्युतं तारा मृतं वचनमब्रवीत् ॥ १ ॥
शेषे त्वं विषमे दुःखमकृत्वा वचनं मम ॥ उपलोपचिते वीर सुदुःखे वसुधातले ॥ २ ॥
मत्तः प्रियतरा नूनं वानरेन्द्र मही तव ॥ शेषे हि तां परिष्वज्य मां च न प्रतिभाषसे ॥ ३ ॥
सुग्रीवस्य वशं प्राप्तो विधिरेष भवत्यहो ॥ सुग्रीव एव विक्रान्तो वीरं साहसिकप्रिय ॥ ४ ॥
ऋक्षवानरमुख्यास्त्वां बैलिनः पर्युपासते ॥ एषां विलपितं कृच्छ्रमङ्गदस्य च शोचतः ॥
मम चेमां गिरं श्रुत्वा किं त्वं न प्रतिबुध्यसे ॥ ५ ॥
इदं तं द्वीरशयनं यत्र शेषे हतो युधि ॥ शायिता निहता यत्र त्वयैव रिपवः पुरा ॥ ६ ॥
विशुद्धसत्त्वाभिजन प्रिययुद्ध मम प्रिय ॥ मामनाथां विहायैकां गतस्त्वमसि मानद ॥ ७ ॥
शूराय न प्रदातव्या कन्या खलु विपश्चिता ॥ शूरभार्यां हतां पश्य सद्यो मां विधवां कृताम् ॥ ८ ॥
अवमग्नश्च मे मानो भग्ना मे शाश्वती गतिः ॥ अगाधे च निमग्नाऽस्मि विपुले शोकसागरे ॥ ९ ॥
अश्मसारमयं नूनमिदं मे हृदयं दृढम् ॥ भर्तारं निहतं दृष्ट्वा यन्नाद्य शतधा गतम् ॥ १० ॥
सुहृच्चैव हि भर्ता च प्रकृत्या मम च प्रियः ॥ अहवे च पराक्रान्तः शूरः पञ्चत्वमागतः ॥ ११ ॥
पतिहीना तु या नारी कामं भवतु पुत्रिणी ॥ धनधान्यैः सुपूर्णापि विधवेत्युच्यते जनैः ॥ १२ ॥

अथ मरणानन्तरं ताराविलापस्त्रयोविंशे—ततः
समुपजिघ्रन्तीत्यादि ॥ लोकाञ्च्युतं अस्माल्लोकाञ्च्युतं
स्वर्गतमित्यर्थः ॥ १ ॥ दुःखमित्येतत्क्रियाविशेषणं ।
सुदुःखे सुतरां दुःखकरे ॥ २—३ ॥ त्वं सुग्रीवस्य
त्वत्तो बहुशः कान्दिशीकस्य । वशं प्राप्तः । सुग्रीव एव
विक्रान्त इत्येषः । विधिः दैवव्यापारः । अहो आश्चर्य-
करो भवति ॥ ४ ॥ कृच्छ्रं दुःखं ॥ ५ ॥ युधि हतो
यत्र शेषे पुरा त्वया निहता रिपवो यत्र शायिताः

तदिदं वीरशयनमित्यन्वयः । युद्धपरायणस्य तवयुद्धे-
नैव मरणं प्राप्तं खल्विति भावः ॥ ६ ॥ विशुद्धसत्त्वा-
भिजनेति कूटयुद्धाभावाद्द्विशुद्धबल । सत्कुलप्रसूतत्वा-
द्विशुद्धकुल ॥ ७ ॥ अप्रदातव्यत्वे हेतुमाह—शूरभा-
र्यामिति ॥ ८ ॥ गतिः पतिशुश्रूषेत्यर्थः । यद्वा
गम्यत इति गतिः सुखमित्यर्थः ॥ ९ ॥ अश्मसारम-
यत्वे हेतुः—दृढमिति ॥ १० ॥ हृदयभेदने हेतुमाह
—सुहृदिति ॥ पञ्चत्वं मरणं ॥ ११—१२ ॥

स० लोकात् देहात् च्युतं । लोकश्रुतेतिपाठे श्रुता प्रसिद्धेत्यर्थः ॥ १ ॥ वि० उपलैः पाषाणैः । उपचिते व्यासे । सुदुःखे
सुतरांदुःखकरे ॥ २ ॥ ति० एषविधिः रामरूपः । सुग्रीवस्यवशंप्राप्तोभवति । अहोइत्याश्चर्यं । ननुत्वद्वशंप्राप्तः । येनाद्यैवभार्य-
यायोजितस्स्यादितिभावः । अतःसुग्रीवएवविक्रान्तोत्रराज्येभवितेतिशेषः । साहसिकं साहसकर्म ॥ शि० हेसाहसिकप्रिय यस्सु-
ग्रीवः विक्रान्तः त्वयाबहुवारंपराभूतः तस्यसुग्रीवस्यवशंलंप्राप्तः । अतःएषः वशंप्रापकरामरूपः । विधिः अहोआश्चर्यंभवति ॥ ४ ॥
ति० मानः राजपत्नीलाभिमानः । शाश्वती स्थिरा । गतिः सुखप्राप्तिः ॥ ९ ॥ ति० प्रहारे रणे । पराक्रान्तः परेणाक्रान्तोऽभि-
भूतः । पञ्चत्वमागतः । एतद्दृष्ट्वापियुद्धदयनमित्रंअतोदृढमितिपूर्वेणान्वयः ॥ ११ ॥ ति० ननुसपुत्रायाःकस्तेशोकःअतआह—

[पा०] १ छ. झ. ट. लोकश्रुता. ग. ड. च. व. लोकच्युतं. २ ग. निलं. ३ क. ग. ट. भवत्यसौ. ४ ख. धीर.
५ क.—घ. छ. झ. व. ट. वलिनं. ६ ड.—ट. तेषां. ७ क. प्रलापितं. ८ ड. च. व. चैतागिरः. छ. झ. ट. चेमागिरः.
९ क. ग. किंचनप्रति. घ. किंचिन्नप्रति. १० क. ग. घ. तच्छूरशयनं. ११ क. ग. ड.—ट. कृतं. १२ क. ग. ज. झ. ट.
सुहृच्चैवच. १३ क. ग. भर्ताहि. १४ क. च.—ट. प्रकृत्याचमम. १५ च. ज. प्रहारेचपतिक्रान्तः. छ. झ. व. ट. प्रहारेचपरा.
१६ च.—ट. धनधान्यसमृद्धापि.

स्वगात्रप्रभवे वीर शेषे रुधिरमण्डले ॥ कृमिरागपरिस्तोमे त्वमात्मशयने यथा ॥ १३ ॥
 रेणुशोणितसंवीतं गात्रं तव समन्ततः ॥ परिरब्धुं न शक्नोमि भुजाभ्यां पुवर्गर्भम् ॥ १४ ॥
 कृतकृत्योद्य सुग्रीवो वैरेऽस्मिन्नतिदारुणे ॥ यस्य रामविमुक्तेन हृतमेकेषुणा भयम् ॥ १५ ॥
 शरेण हृदि लग्नेन गात्रसंस्पर्शने तव ॥ वार्यामि त्वां निरीक्षन्ती त्वयि पञ्चत्वमागते ॥ १६ ॥
 उद्धर्बहं शरं नीलस्तस्य गात्रगतं तदा ॥ गिरिगह्वरसंलीनं दीप्तमाशीविषं यथा ॥ १७ ॥
 तस्य निष्कृष्यमाणस्य बाणस्य च बभौ द्युतिः ॥ अस्तमस्तकसंरुद्धो रश्मिर्दिनकरादिव ॥ १८ ॥
 पेतुः क्षतजधारास्तु व्रणेभ्यस्तस्य सर्वशः ॥ ताम्रगैरिकसंपृक्ता धारा इव धराधरात् ॥ १९ ॥
 अवकीर्णं विमार्जन्ती भर्तारं रणरेणुना ॥ आसैन्यनजैः शूरं सिषेचास्त्रसमाहतम् ॥ २० ॥
 रुधिरोक्षितसर्वाङ्गं दृष्ट्वा विनिहतं पतिम् ॥ उवाच तारा पिङ्गाक्षं पुत्रमङ्गदमङ्गना ॥ २१ ॥
 अवस्थां पश्चिमां पश्य पितुः पुत्र सुदारुणाम् ॥ संप्रसक्तस्य वैरस्य गतोन्तः पापकर्मणा ॥ २२ ॥
 बालसूर्योदयतनुं ग्रयान्तं यमसादनम् ॥ अभिवादय राजानं पितरं पुत्र मानदम् ॥ २३ ॥
 एवमुक्तः समुत्थाय जग्राह चरणौ पितुः ॥ भुजाभ्यां पीनवृत्ताभ्यामङ्गदोऽहमिति ब्रुवन् ॥ २४ ॥
 अभिवादयमानं त्वामङ्गदं त्वं यथा पुरा ॥ दीर्घायुर्भव पुत्रेति किमर्थं नाभिभाषसे ॥ २५ ॥
 अहं पुत्रसहाया त्वामुपासे गतचेतसम् ॥ सिंहेन निहतं सद्यो गौः सवत्सेव गोवृषम् ॥ २६ ॥
 इष्ट्वा संग्रामयज्ञेन रामप्रहरणांभसि ॥ अस्मिन्नवभृथे स्नातः कथं पत्न्या मया विना ॥ २७ ॥
 या दत्ता देवराजेन तव तुष्टेन संयुगे ॥ शातकुम्भमयीं मालां तां ते पश्यामि नेह किम् ॥ २८ ॥
 राजश्रीर्न जहाति त्वां गतासुमपि मानद ॥ सूर्यस्यावर्तमानस्य शैलराजमिव प्रभा ॥ २९ ॥
 न मे वचः पथ्यमिदं त्वया कृतं न चास्मि शक्ता विनिवारणे तव ॥

कृमेः इन्द्रगोपस्य राग इव रागो यस्मिन् स कृमि-
 रागः परिस्तोमः आस्तरणं यस्मिन् स तथा ॥ १३
 —१५ ॥ वार्यामि वारितास्मीत्यर्थः ॥ १६ ॥ उद्ध-
 र्बहं उद्धृतवान् । नीलः सुग्रीवसेनापतिः ॥ १७ ॥
 निष्कृष्यमाणस्य तस्य द्युतिः अस्तमस्तकसंरुद्धः
 अस्ताद्रिशिखरनिरुद्धः । दिनकरादुद्गच्छन् रश्मि-
 रिव बभौ । पूर्वश्लोकोक्तसर्पसाम्यापेक्षया चशब्दः
 ॥ १८ ॥ व्रणेभ्यः इति बहुवचनं पाशाधिकरणन्या-
 येनावयवबहुत्वात् । यद्वा शिलापादपप्रहारकृतव्रणानि

एतावत्पर्यन्तं शोणितनिर्गमशून्यतयास्थितानि इदानीं
 शरव्रणाच्छोणितनिर्गमकाले सर्वेभ्योपि शोणितानि
 सुसुवुरित्यर्थः । इदानीं रुधिरनिर्गमादेतावत्पर्यन्तं
 सर्वात्मना प्राणो न गत इतिगम्यते ॥ १९—२१ ॥
 पापकर्मणा पापरूपकर्मणा । संप्रसक्तस्येति संबन्धः
 ॥ २२—२४ ॥ त्वामभिवादयमानमित्यन्वयः ॥ २५
 —२६ ॥ रामप्रहरणांभस्येवावभृथ इतिव्यस्तरूपकं
 ॥ २७—२८ ॥ शैलराजं मेरुं । आवर्तमानस्य अस्तं
 गच्छत इत्यर्थः ॥ २९ ॥ पथ्यं हितं वचः । न

पतिहीनेत्यादि ॥ १२ ॥ ति० कृमिरागः लाक्षारागः । 'कृमिरागंवदन्यार्यालाक्षिकंप्रियदर्शनं' इत्युत्पलमालाकोशादि-
 त्यन्ये ॥ १३ ॥ ति० मालामिह न पश्यामि किंतु सुग्रीवाय मालादानस्यादर्शनं शोकवशाद्दृष्टस्यापि विस्मरणं चेत्येवमुक्तिः ॥ २८ ॥
 वि० पथ्यमिदं वच इति स्मृतिसिंहितस्य प्रागुपदिष्टस्य परामर्शः ॥ ३० ॥ इति त्रयोविंशः सर्गः ॥ २३ ॥

[पा०] १ क. ग. त्वंपुराशयने. ख. छ. झ. ट. स्वकीयशयने. घ. च. त्वमेवशयने. ड. ज. स्वएवशयने. २ क. ख.
 ग. निरीक्षन्ती. ३ घ. माशीविषोपमं. ४ ग. सर्वतः. ५ बालसूर्योद्भवतनुं. ६ घ. छ. झ. ट. गतचेतनं. ७ छ. झ. ट.
 पातितं. ८ घ. रामबाणमहांभसि. ख. छ. झ. ज. ट. रामप्रहरणांभसा. क. ग. ड. च. ज. नानाप्रहरणांभसा. ९ क. ख.
 छ. झ. ट. सुग्रीवः. १० क. ख. ग. ड. च. छ. झ. ट. शातकौम्भीप्रियां. ११ क. तांतु. १२ ग. छ. झ. ट. शक्ताहि
 निवारणे. ख. शक्तापिनिवारणे.

हता सपुत्राऽस्मि हतेन संयुगे सह त्वया श्रीर्विजहाति मामिह ॥ ३० ॥
इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये किष्किन्धाकाण्डे त्रयोविंशः सर्गः ॥ २३ ॥

चतुर्विंशः सर्गः ॥ २४ ॥

ताराविलापश्रवणसमुद्बुद्धुःखाश्विर्वेदमुपगतवति सुग्रीवे रामप्रति वालिश्चाघनात्मनिन्दनपूर्वकमङ्गदादिभिः सीतान्वेष-
णनिवेदनेन स्वस्याग्निप्रवेशाभ्यनुज्ञानमर्थयति रामेणापिशोकान्मुहूर्तं विमनीभवन् ॥१॥ रामसमीपमेव भक्त्या तत्स्ववन-
पूर्वकं जीवितत्यागोन्मुखीतारांप्रति रामेणाङ्गदाभ्युदयाद्युपपादनेनसमाश्वासनं ॥ २ ॥

तां चाश्रुवेगेन दुरासदेन त्वभिप्लुतां शोकमहार्णवेन ॥
पश्यंस्तदा वाल्यनुजस्तरस्वी भ्रातुर्वधेनाप्रतिमेन तेपे ॥ १ ॥
स बाष्पपूर्णेन मुखेन वीक्ष्य क्षणेन निर्विण्णमना मनस्वी ॥
जगाम रामस्य शनैः समीपं भृत्यैर्वृतः संपरिद्व्यमानः ॥ २ ॥
स तं समासाद्य गृहीतैचापमुदात्तमाशीविषतुल्यबाणम् ॥
यशस्विनं लक्षणलक्षिताङ्गमवस्थितं राघवमित्युवाच ॥ ३ ॥
यथाप्रतिज्ञातमिदं नरेन्द्र कृतं त्वया दृष्टफलं च कर्म ॥
ममाद्य भोगेषु नरेन्द्रपुत्र मनो निवृत्तं सह जीवितेन ॥ ४ ॥
अस्यां महिष्यां तु भृशं रुदन्त्यां पुरे च विक्रोशति दुःखतप्ते ॥
हृतेऽग्रे संशयितेऽङ्गदे च न राम राज्ये रमते मनो मे ॥ ५ ॥
क्रोधादमर्षादतिविप्रधर्षाद्भ्रातुर्वधो मेऽनुमतः पुरस्तात् ॥
हते त्विदानीं हरियूथपेस्मिन्सुतीव्रमिर्क्ष्वाकुमार तप्स्ये ॥ ६ ॥

कृतं नानुष्ठितं ॥ ३० ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते
श्रीमद्रामायणभूषणे मुक्ताहाराख्याने किष्किन्धा-
काण्डव्याख्याने त्रयोविंशः सर्गः ॥ २३ ॥

अथ ताराप्रलापश्रवणदुःखितसुग्रीवनिर्वेदप्रदर्शन-
पूर्वकं ताराया रामे प्रतिपत्तिं दर्शयति चतुर्विंशे—
तामित्यादि ॥ अश्रुवेगेनच दुरासदेन दुष्प्रापेण ।
शोकमहार्णवेनच । अभिप्लुतां व्याप्तां । तां तारां
पश्यन् तेन भ्रातुर्वधेन च । तेपे दुःखितोभूत् ॥ १ ॥

मुखेन उपलक्षितः सः । वीक्ष्य तारामितिशेषः ॥ २ ॥
उदात्तं श्रेष्ठ । क्षणेन सुलक्षणेन लक्षिताङ्गं ॥ ३ ॥
यथाप्रतिज्ञातं प्रतिज्ञातमनतिक्रम्य । दृष्टफलं दृष्टरा-
ज्यफलं । कर्म त्वया कृतं । जीवितेन सह स्थितेषुभोगेषु
जीवितेभोगेषु च । मनो निवृत्तमित्यर्थः ॥ ४ ॥ पुरे
पुरस्थजने । संशयिते पितृमरणदुःखेन जीवति वा न
वेति संशयविषयीभूतेसति । राज्ये मनः न रमते रतिं
न प्राप्नोति ॥ ५ ॥ क्रोधात् निर्निमित्तनिर्वासनकृतात् ।
अमर्षात् परुषभाषणाक्षमया । अतिविप्रधर्षात् अत्य-

वि० अप्रतिमेन असदृशेन । आत्मनइतिशेषः ॥ १ ॥ टी० इदं वालिवधरूपकं । यथाप्रतिज्ञातं तथैवकृतं । तर्हितयैवरा-
ज्यमनुभूयतामित्याशङ्क्याह—ममाद्येति ॥ ४ ॥ टी० तर्हिवालिबधप्रयत्नः किमर्थकृतइत्याह—क्रोधादिति । पुरस्तात् आदौ-
अतिविप्रधर्षात् अत्यन्ततिरस्कारात् । तन्निमित्तादमर्षादसहनात् तदुत्पन्नाक्रोधात्मनःप्रज्वलनात् भ्रातुर्वधोमेऽनुमतइत्यन्वयः ।

[पा०] १ छ. झ. मामपि. २ ख. ज. ट. तामश्रुवेगेन. छ. झ. तामाश्रुवेगेन. ३ छ. झ. ट. पश्यन्क्षणेन. ४ ड.
संपरिद्व्यमानः. ५ च. ज. चापंतदात्तमाशीविष. ६ च.—झ. ट. नरेन्द्रसूनु. ७ छ. झ. ट. हतजीवितेन. ८ छ. झ. ट.
हतेनृपे. ९ ख. हरिपुङ्गवेस्मिन्. १० ग. छ. झ. ट. सुतीक्ष्ण. ११ झ. ट. सिक्ष्वाकुवराव.

श्रेयोऽद्य मन्ये मम शैलमुख्ये तस्मिन्निवासश्चिरमृश्यमूके ॥

यथातथा वर्तयतः स्ववृत्त्या नेमं निहत्य त्रिदिवस्य लाभः ॥ ७ ॥

न त्वां जिघांसामि चरेति यन्मामयं महात्मा मतिमानुवाच ॥

तस्यैव तद्राम वचोन्नुरूपमिदं पुनः कर्म च मेऽन्नुरूपम् ॥ ८ ॥

आता कथं नाम महागुणस्य आतुर्वधं राघव रोचयेत् ॥

राज्यस्य दुःखस्य च वीर सारं न चिन्तयन्कामपूरस्कृतः सन् ॥ ९ ॥

वधो हि मेमतो नासीत्स्वमाहात्म्याव्यतिक्रमात् ॥ ममासीद्बुद्धिदौरात्म्यात्प्राणहारी व्यतिक्रमः ॥ १० ॥

द्रुमशाखावभग्नोऽहं मुहूर्तं परिनिष्ठनन् ॥ सान्त्वयित्वा त्वनेनोक्तो न पुनः कर्तुमर्हसि ॥ ११ ॥

आतृत्वमार्यभावश्च धर्मश्चानेन रक्षितः ॥ मया क्रोधश्च कामश्च कपित्वं च प्रदर्शितम् ॥ १२ ॥

अचिन्तनीयं परिवर्जनीयमनीप्सनीयं स्वनवेक्षणीयम् ॥

प्राप्नोस्मि पाप्मानमिमं नरेन्द्र आतुर्वधाच्चाष्ट्रवधादिवेन्द्रः ॥ १३ ॥

पाप्मानमिन्द्रस्य मही जलं च वृक्षाश्च कामं जगृहुः स्त्रियश्च ॥

को नाम पाप्मानमिमं क्षमेत शाखामृगस्य प्रतिपत्तुमिच्छन् ॥ १४ ॥

न्तमाक्रमणाच्च ॥ ६ ॥ यथातथा कथंचित् । स्ववृत्त्या वानरजात्युचितवृत्त्या । तस्मिन् शैलमुख्ये ऋग्यमूके । निवासः श्रेयस्करः । इमं वालिनं निहत्य त्रिदिवस्य स्वर्गस्य लाभोपि न श्रेय इत्यर्थः ॥ ७ ॥ महात्मा महास्वभावः । मतिमान् कर्तव्याकर्तव्यविवेकशीलः । अयं वाली । त्वां न जिघांसामि न मारयितुमिच्छामि । चर यथेष्टं गच्छेति मामुवाचेतियत् तद्वचः तस्यैव अनुरूपं सदृशं तद्वद्विशिलतुल्यं । इदं आतृवधरूपं कर्मतु । मे दुरात्मनो दुर्मतेरन्नुरूपं ॥ ८ ॥ राज्यस्य आतृवधसाध्यस्य । दुःखस्य वधानन्तरभाविदुःखस्य च । सारं उत्कर्ष । नचिन्तयन् उभयोस्तारतम्यमचिन्तयन्नित्यर्थः ॥ ९ ॥ महासेत्युक्तं विशदयति—वध इति । अस्य वालिनः । स्वमाहात्म्यस्य स्वमहत्त्वस्य अव्यतिक्रमात् अनतिक्रमणात् । मे वधः मन्निधनं । मतो नासीत् । ममतु बुद्धिदौरात्म्यात् बुद्धेर्दुःस्वभावात् । प्रा-

णहारी आतृवधकारी । व्यतिक्रमः अमर्यादा आसीत् ॥ १० ॥ मतो नासीदित्युक्तं विशदयति—द्रुमेति ॥ परिनिष्ठनन् आर्तरवं कुर्वन् । नपुनः कर्तुमर्हसि युद्धमिति शेषः । अत्रेति करणं द्रष्टव्यं ॥ ११—१२ ॥ अचिन्तनीयं अपरिच्छेद्यमित्यर्थः । परिवर्जनीयं साधुमिस्त्युक्तव्यं । अनीप्सनीयं अनमिलषणीयं । कदाचिदपि इच्छाया अयोग्यमित्यर्थः । स्वनवेक्षणीयं सुतरामदर्शनीयं । जुगुप्सितमित्यर्थः । त्वष्टुः पुत्रः त्वाष्ट्रः विश्वरूपः । तं हत्वा इन्द्रो महान्तं पाप्मानमगमदिति कथा ॥ १३ ॥ इन्द्रस्य परमैश्वर्यसंपन्नस्य । पाप्मानं महादयः ऊषरफेननिर्यासकृत्तरूपेण जगृहुः । खातपूरणादिवरप्रदत्वात् । मम तु शाखामृगस्य कस्याप्यनुपकारस्य । पाप्मानं प्रतिपत्तुं किंचिद्वरं प्राप्नुमिच्छन् को नाम क्षमेत । ग्रहीतुमितिशेषः । यद्यपि विश्वरूपाख्यायिकायां त्वाष्ट्रशिरस्त्रयच्छेदकृत-

इदानींतुसुतीत्रं अत्यन्ततप्ये । वैरस्यमरणान्तत्वादितिभावः ॥ स० अतिविप्रधर्षात् भार्यायाः ॥ ६ ॥ टी० वालिनंप्रशंसन्नात्मानं निन्दति—नत्वामिति ॥ ८ ॥ ति० माहन्तुतस्यमतिर्नासीदित्यर्थः । तत्रहेतुः स्वमाहात्म्यव्यतिक्रमात् अनुचितकर्मकारी-वालीत्यशः प्रसङ्गभयात् ॥ १० ॥ स० अचिन्तनीयमनीप्सनीयमनवेक्षणीयमित्यभ्यासो आतृवधस्याकार्यत्वेतात्पर्यद्योतकः । जहिहिजहाहीत्यादिवत् । इदंपाप्मानमितितु इदमधिकमित्यत्रेवव्याख्येयं ॥ १३ ॥ टी० प्रतिहर्तुं परिहर्तुं । कोवाइच्छेत् कोवा सहतेतिसंबन्धः ॥ स० पुराणान्तरेवहिप्रथमज्वालादिरूपेणविभागस्तु कल्पान्तरविवक्षयेतिबोध्यं । “ भूम्यंबुदुमयोविभ्यः ”

[पा०] १ च. छ. झ. ज. ट. वचःकर्मच. क. पुनःकर्मतु. २ ड.—ट. रामविरोचयेत. ३ ख. छ. झ. ट. विचिन्तयन्. ड. च. ज. नाचिन्तयन्. ४ झ. ट. पुरस्कृतोपि. ५ ग. ड.—ट. स्वमाहात्म्यव्यतिक्रमात्. ६ क. ग. बुद्धिसंमोहात्. ७ ज. सान्त्वयित्वेतित्येनोक्तो. ८ च. झ. धर्माश्चानेनरक्षिताः. ९ छ. ज. झ. मिदंवयस्य. क. ट. मिमंवयस्य. ग. महंवयस्य. १० च.—ट. सहेत, ११ च. प्रतिहर्तुं. १२ क. ग. ड.—ट. मिच्छेत्.

नार्हामि संमानमिमं प्रजानां न यौवराज्यं कुत एव राज्यम् ॥
 अधर्मयुक्तं कुलनाशयुक्तमेवंविधं राघव कर्म कृत्वा ॥ १५ ॥
 पापस्य कर्ताऽस्मि विगर्हितस्य क्षुद्रस्य लोकापकृतस्य चैव ॥
 शोको महान्मामभिवर्ततेऽयं वृष्टेर्यथा निम्नमिवाम्बुवेगः ॥ १६ ॥
 सोदर्यघातापरगात्रवालः संतापहस्ताक्षिशिरोविषाणः ॥
 एनोमयो मामभिहन्ति हस्ती दप्तो नदीकूलमिव प्रवृद्धः ॥ १७ ॥
 अंहो बतेदं नृवराविषह्य निवर्तते मे हृदि साधुवृत्तम् ॥
 विवर्णमग्नौ परितप्यमानं किट्टं यथा राघव जातरूपम् ॥ १८ ॥
 महाबलानां हरियूथपानामिदं कुलं राघव मन्निमित्तम् ॥
 अस्याङ्गदस्यापि च शोकैतापादर्धस्थितप्राणमितीव मन्ये ॥ १९ ॥

ब्रह्महत्यात्रितयं पृथिवीवनस्पतिस्त्रिय एव जगद्गुरि-
 ल्युक्तं । तथापि शाखान्तरानुरोधेन जलेनापि
 कश्चिदंशो गृहीत इत्यवगन्तव्यं ॥ १४ ॥ कुलनाश-
 युक्तं कुलनाशफलकं । वालिविनाशेनाङ्गदादेरजीव-
 नादिति भावः । एवंविधं भ्रातृवधरूपं कर्म कृत्वा ।
 प्रजानां संमानं प्रजाकर्तृकराजसंमानं नार्हामि ।
 अतएव यौवराज्यमेव नार्हामि । कुतो महाराज्य-
 मिति भावः ॥ १५ ॥ क्षुद्रस्य दुष्टस्य । विगर्हितस्य
 विशेषेण शिष्टैर्निन्दितस्य । लोकापकृतस्य सर्वलोकै-
 रत्यक्तस्य । पापस्य कर्ताऽस्मि । एतादृशपापस्योत्तरपा-
 पहेतुत्वज्ञापनाय तृचप्रत्ययः । वृष्टेरुत्पन्नोम्बुवेगो
 यथा तादृशशोको मां निम्नमिवाम्बुवेगो । उभय-
 त्राप्युपमावाचकप्रयोगो महाकविनिबन्धनेष्वस्तेव
 ॥ १६ ॥ सोदर्यस्य भ्रातुः घात एवापरगात्रवालौ
 अपरकायपुच्छौ यस्य स तथा । संताप एव हस्ता-

दीनि यस्य स तथा । वधादपि संतापस्य प्राधान्या-
 दूर्ध्वकायत्वरूपणं । वधप्रकारवैविध्यात्संतापवैविध्याच्च
 नानावयवत्वेन रूपणं । एनोमय इति स्वार्थे मयट् ।
 पापमेव हस्ती । एनसो दप्तत्वमुक्तत्वं । तस्य
 प्रवृद्धत्वं महत्त्वं गजस्योन्नतत्वं ॥ १७ ॥ हे नृवर
 राघव । मे हृदि इदं साधुवृत्तं अंहः स्वेन सहवर्तमानं
 पापं अविषह्य असोद्धा । निवर्तते निर्गच्छति । कथ-
 मिव । विवर्णं जातरूपं अग्नौ परितप्यमानं सत् किट्टं
 यथा ऋजीषांशमविषह्य निवर्तते । किट्टाद्विजृम्भयत
 इत्यर्थः । बतेति विषादे ॥ १८ ॥ अपिचेति समु-
 चयः पूर्वश्लोकोक्तदोषापेक्षया । मन्निमित्तं मत्तो
 निमित्तात् । अस्याङ्गदस्य शोकतापात् महाबलानां
 हरियूथपानां इदं परिदृश्यमानं कुलं यूथं । अर्धस्थि-
 तप्राणमिव भवतीति मन्ये । “सजातीयैः कुलं यूथं

इति श्रीमद्भागवतोक्तैरत्रोक्तैरवैतत्कल्पीयइति ध्येयं ॥ १४ ॥ शि० ननुराज्यप्राप्त्यनन्तरं यागादिना शुद्धिर्भवितेत्यत आह—नेति ।
 एवंविधं भ्रातृविनाशनं कर्म कृत्वा प्रजानां संमानं प्रजाकर्तृकसत्कारं नार्हामि । अतएव यौवराज्यं नार्हामि । राज्यं कुतः राज्यप्राप्तेर्न सं-
 भावनेत्यर्थः ॥ १५ ॥ शि० लोकापकृतस्य राजापकृतिद्वारा सर्वजनापकारस्य । कर्ताऽस्मि ॥ वि० लोकापकृतस्य परलोके पर-
 मानर्थसाधनस्य पापस्य कर्ताऽस्मि । अतो महाशोकः मां इव तथा अभिवर्तते । इवशब्दस्तथाशब्दार्थः ॥ १६ ॥ ति० हे नृवर इदं
 मंहः पापं । बत खेदे । अविषह्यं सोढुमशक्यं । प्राप्यमेहदस्थितं । साधुवृत्तं जन्माजितपुण्यं निवर्तते । विवर्णं अतएवाग्नौ
 परितप्यमानं जातरूपं । अविषह्यं अशक्यसहावस्थानं । प्राप्य किट्टं मलयं यथानिवर्तते तथेत्यर्थः । यथा बलवतोत्तमेनाधमः स्थातुं
 शक्नोति तथा बलवताऽधमेन सहोत्तमोपीत्याशयः । एवं चानेन पापेन सर्वपुण्यक्षयो जात इति तात्पर्यं । केचित्तु अग्नौ परितप्यमानं जा-
 तरूपं स्वर्णं । यथा विवर्णं विवर्णताकारकं । किट्टं दाहकक्षारद्रव्यं । प्राप्य निवर्तते भस्म भवति तथेत्यर्थ इत्याहुः ॥ १८ ॥ शि० हरियूथ-
 पानामिदं कुलं मन्निमित्तं मदभिन्ननिमित्तात् । अङ्गदस्यातीवशोकसंतापाद्धेतोः अर्धस्थितप्राणं मन्ये । यद्वा मन्निमित्तं अहंनिमित्तं
 यस्मिन् वालिवधजनितदुःखे । तत्प्राप्य अतीव अत्यन्तं । अङ्गदस्य शोकतापात् शोकतापं विज्ञाय विद्यमानमिदं कुलं अर्धस्थिताः

[पा०] १ क. ग. ड. च. ज. संमानमहं. २ ड. च. ज. न. लोकेपरिनिन्दितस्य. क.—घ. लोकावमतस्य. ३ छ. झ.
 ट. लोके. ४ क. ख. घ.—छ. झ. ज. ट. नृवराविषह्यं. ५ छ. झ. ट. अग्नौविवर्णं. ६ क. ग. शोकभावात्. ७ ख. घ. ट.
 प्राणमतीव.

सुतः सुलभ्यः सुजनः सुवश्यः कुतः सुपुत्रः सदृशोऽङ्गदेन ॥
 न चापि विद्येत स वीर देशो यस्मिन्भवेत्सोदरसंनिर्कषः ॥ २० ॥
 यैद्यद्गदो वीरवरार्ह जीवेज्जीवेच्च माता परिपालनार्थम् ॥
 विना तु पुत्रं परितापदीना तारा न जीवेदिति निश्चितं मे ॥ २१ ॥
 सोहं प्रवेक्ष्याम्यतिदीप्तमग्निं भ्रात्रा च पुत्रेण च सख्यमिच्छन् ॥
 इमे विचेष्यन्ति हरिप्रवीराः सीतां निदेशे तव वर्तमानाः ॥ २२ ॥
 कृत्स्नं तु ते सेत्स्यति कार्यमेतन्मय्यप्रतीते मनुजेन्द्रपुत्र ॥
 कुलस्य हन्तारमजीवनार्हं रामानुजानीहि कृतागसं माम् ॥ २३ ॥
 इत्येवमार्तस्य रघुप्रवीरः श्रुत्वा वचो वाल्यनुजस्य तस्य ॥
 संजातबाष्पः परवीरहन्ता रामो मुहूर्तं विमना बभूव ॥ २४ ॥
 तस्मिन्क्षणेऽभीक्ष्णमवेक्ष्यमाणः क्षितिक्षमावान्भुवनस्य गोप्ता ॥
 रामो रुदन्तीं व्यसने निमग्नां समुत्सुकः सोऽथ ददर्श ताराम् ॥ २५ ॥
 तां चारुनेत्रां कपिसिंहनाथं पतिं समाश्लिष्य तदा शयानाम् ॥

तिरश्चां पुत्रपुंसकं ” इत्यमरः ॥ १९ ॥ सुजनः
 सौजन्यवान् । सुवश्यः सुतरां वश्यः स्वाधीनः सुतः ।
 सुलभ्यः लोके सुखेन लब्धुं योग्यः । अङ्गदेन तुल्यः
 पुत्रस्तु कुतो हेतोः सुलभ्यः । दुर्लभ इत्यर्थः । सोद-
 रसन्निकर्षोऽपि दुर्लभ इत्याह—न चापीति । संनि-
 कर्षः संनिधानं ॥ २० ॥ अङ्गदो यदि जीवेत्तदा
 तारापि जीवेत् अन्यथा नेत्याह—यदीति ॥ २१ ॥
 अङ्गदमरणं निश्चित्याह—सोहमिति ॥ पुत्रेण अङ्ग-
 देन । “ भ्रातृणामेकजातानां यद्येकः पुत्रवान्भवेत् ।
 तेन पुत्रेण ते सर्वे पुत्रिणो मनुरब्रवीत् ” । इति
 स्मृतिः । तन्मरणे मरणं हि स्नेहस्य पराकाष्ठा । निदेशे
 त्वदाज्ञायां ॥ २२ ॥ अप्रतीते अप्रकाशे मृत इति
 यावत् । मां विनापि त्वं सर्वं कार्यं कर्तुं क्षम इत्यर्थः
 ॥ २३ ॥ अथ रामस्याश्रितकार्यमेव स्वकार्यं न तु
 स्वतः किंचिदस्ति । अतएव मम शत्रुर्वालीति सुग्रीवे-
 णोक्ते तं निहत्य तस्मिन्नश्रूणि मुक्त्वा शोचतिसति
 स्वयमपि तथा शोचति स्मेत्याह—इत्येवमिति ॥

यद्वा सर्वेश्वरस्य कुत्रचिद्विषयीकारस्तत्संतानपर्यन्तः
 घण्टाकर्णमालाकारादिष्विवेत्याह—इत्येवमिति ॥
 रघुप्रवीर इत्यनेन स्वस्य वानरेण संबन्धान्तरप्रस-
 क्तिर्नास्तीत्युच्यते । वाल्यनुजस्य आर्तस्य वाल्यनुजे
 आर्ते सतीत्यर्थः । वचः श्रुत्वा तद्वचनं च श्रुत्वा
 संजातबाष्पः तदार्तिनिमित्तकार्तिक इत्यर्थः । परवी-
 रहन्ता आश्रितविरोधिनिरसनशीलः । ताच्छील्ये
 तृन् । सुग्रीववचनात्कृतवालिबधत्वेन तच्छोचनाद-
 शोचदित्यर्थः । अनेन रामस्य क्रोधशोकावाश्रि-
 तक्रोधशोकायत्तावित्ययमर्थः सूचितः ॥ २४ ॥
 तस्मिन्क्षणे तस्मिन्नवसरे । अभीक्ष्णं पुनः पुनः ।
 अवेक्ष्यमाणः तारयेतिशेषः । अनेन तारायाः राम-
 विषयमानुकूल्यमुक्तं । क्षितिक्षमावान् क्षितेर्यादृशी
 क्षमा तादृशक्षमावान् । क्षमावत्त्वभुवनगोपत्वगुणौ
 तारया चिन्तितौ कविनोक्तौ । रुदन्तीमित्यादिना
 ताराया दयनीयतोक्ता । समुत्सुकः शोकापनयने
 कृतादरः ॥ २५ ॥ रामागमनमालोक्य मन्त्रिणस्तामुत्था-

प्राणायसिस्तत् अहंमन्ये ॥ १९ ॥ टीका० पितृवियोगादङ्गदेनष्टपुत्रः कथं सुसंपादनीय इत्याह—सुत इति । सुलभ्यः सुतमात्र-
 स्सुलभ एवेत्यर्थः । किंतु सुजनः सुवश्यः अङ्गदेन सदृशः पुत्रः कुतः अतिदुर्लभ इत्यर्थः । किंच सोदरसङ्गः कुत्रापि नास्तीत्याह—नचेति ।
 स० लोके सुजनः सुवश्यः सुतः सुलभ्यः । परंतु अङ्गदेन सदृशः सुपुत्रः कुतः ॥ २० ॥ स० भुवनस्य गोप्ता श्रुत्यनुवादः । समुत्सुकः
 समाधानोत्सुकः ॥ २५ ॥ ति० कपिसिंहनाथां कपिसिंहानां स्वामिनीं ॥ स० कपिसिंहेन सुग्रीवेण नाथस्तापोयस्यास्सातां ॥ २६ ॥

[पा०] १ क. ज. सुवश्यः. २ ख. ग. ड.—ट. कुतस्तु पुत्रः. ३ च. ज.—ट. अयाङ्गदो. ४ च.—झ. ट. सानैव जी-
 वेदिति. ५ ख. घ.—ट. परिवर्तमानाः. ६ क.—ट. वालिजघन्यजस्य. ७ क. ग. घ. च. झ. ज. ट. सिंहनाथां. ८ क. ग.
 समालिङ्ग्य.

उत्थापयामासुरदीनसत्त्वां मन्त्रिप्रधानाः कपिवीरपत्नीम् ॥ २६ ॥
 सा विस्फुरन्ती परिरभ्यमाणा भर्तुः सैकाशादपनीयमाना ॥
 ददर्श रामं शरचापपाणिं स्वतेजसा सूर्यमिव ज्वलन्तम् ॥ २७ ॥
 सुसंवृतं पार्थिवलक्षणैश्च तं चारुनेत्रं मृगशाबनेत्रा ॥
 अदृष्टपूर्वं पुरुषप्रधानमयं स काकुत्स्थ इति प्रजज्ञे ॥ २८ ॥
 तस्येन्द्रकल्पस्य दुरासदस्य महानुभावस्य समीपमार्या ॥
 आर्ताऽतितूर्णं व्यसननाभिपन्ना जगाम तारा परिविह्वलन्ती ॥ २९ ॥
 सा तं समासाद्य विशुद्धसत्त्वा शोकेन संभ्रान्तशरीरभावा ॥
 मनस्विनी वाक्यमुवाच तारा रामं रणोत्कर्षणलब्धलक्षम् ॥ ३० ॥
 त्वमप्रमेयश्च दुरासदश्च जितेन्द्रियश्चोत्तमधार्मिकश्च ॥
 अक्षय्यकीर्तिश्च विचक्षणश्च क्षितिक्षमावान्क्षतजोपमाक्षः ॥ ३१ ॥

पयामासुरित्याह—तामिति ॥ २६—२७ ॥ पार्थिव-
 लक्षणैः राजलक्षणैः । सुसंवृतं । अन्यूनतया युक्तमि-
 त्यर्थः । चारुनेत्रं पुण्डरीकाक्षं । मृगशाबनेत्रा “विद्वा-
 नेव विजानाति विद्वज्जनपरिश्रमं” इति न्यायेन स्वयं
 चारुनेत्रतया तत्रैव प्रथमं दृष्टिं न्यधादिति भावः ।
 अदृष्टपूर्वं इतः पूर्वं कुत्राप्यदृष्टचरं । योगं विना
 अदृष्टमित्यर्थः । पुरुषप्रधानं पुरुषोत्तमं । अयं स
 इति विजज्ञे । यः पूर्वं भर्तारं हतवान् सोयमिति
 ज्ञातवती । यद्वा यः पूर्वमङ्गदाच्छ्रुतः । यद्वा यः
 पूर्वं पुण्डरीकाक्षत्वादिगुणविशिष्टतया महाजनेभ्यः
 श्रुतः स एवायमित्यर्थः । अतएव वक्ष्यति—त्वमप्र-
 मेयश्चेति ॥ २८ ॥ तस्येति व्यसननिवर्तनक्षमागुणा
 उच्यन्ते । परिविह्वलन्ती मूर्च्छन्तीत्यर्थः ॥ २९ ॥ रणे

उत्कर्षणेन उत्कर्षेण लब्धं लक्षं शरव्यं यस्य तथा ।
 एकेनशरेण स्वभर्तृहन्तारमित्यर्थः । तं रामं । शोकेन
 संभ्रान्तः अयथाभूतः शरीरभावः शरीरकृतभावः
 यस्याः सा कुपितेत्यर्थः । मनस्विनी मत्प्रियहन्तारं
 यावच्छक्ति परुषाणि वदेयमिति कृताध्यवसाया ।
 समासाद्य विशुद्धसत्त्वा रामसंनिधिमाहात्म्येन
 निवृत्तकालुष्यतया समुन्मिषितशुद्धसत्त्वा । तारा
 वाक्यमुवाच । परुषभाषणोद्युक्त्यैव वाचा अस्तौषी-
 दित्यर्थः ॥ ३० ॥ एवं पुरुषोत्तमत्वपुण्डरीकाक्षत्वादि-
 भिरनुसंहितं परत्वं ताराऽनुसंधत्ते—त्वमप्रमेयश्चेति ।
 त्वं वक्ष्यमाणकल्याणगुणानुगुणधर्मिवैलक्षण्ययुक्तः ।
 अप्रमेयः “वेदाहमि”त्युपक्रम्य “महान्तं क इत्था वेदे”
 ति वेदैरप्यपरिच्छेद्यः । अप्रमेयः “सो अङ्ग वेद यद्वि

स० परिरभ्यमाणा इतरस्त्रीभिः ॥ २७ ॥ शि० किंच नदृष्टः पौर्वकालिकदर्शनकर्माभूतभिन्नः सचासौपूर्वः सर्वेषामादिः ॥ २८ ॥
 ति० परिविह्वलन्ती कष्टेनस्खलनपूर्वगच्छन्ती ॥ शि० इन्द्रकल्पस्य इन्द्रादिनिर्माणेसमर्थस्य ॥ २९ ॥ तनि० विशुद्धसत्त्वा तत्सं-
 निधिमाहात्म्येनसमुन्मिषितसत्त्वा । परुषभाषणोद्युक्तापि सलनिष्पन्नपरमज्ञानतयानिवृत्तकोपकलुषासान्वमुक्तवती ॥ ती० रणो-
 त्कर्षणलब्धलक्ष्यं रणेउत्कर्षणमुत्कर्षः येषांतेतथोक्तास्तैः । प्रथमगणनायांवीराग्रणीरितिलक्ष्यत्वेनलब्धमित्यर्थः ॥ शि० संभ्रान्तः
 विस्मृतःशरीरभावःराजस्त्रीत्वादिर्ययासा । रणेषु युद्धेषु । उत्कर्षणेनसर्वाधिकोत्कर्षेणलब्धलक्ष्यंवेध्ययेन सर्वतोधिकवेध्यवेधकइ-
 त्यर्थः ॥ स० संभ्रान्तशरीरभावा अपगतशरीराभिमाना ॥ शि० विशुद्धसत्त्वं प्राकृतविलक्षणसलविशिष्टं ॥ ३० ॥ तनि०
 त्वमप्रमेयः रावणदुन्दुभिनिग्रहीतारंवालिनंहला अकिंचित्कुर्वन्निवस्थितस्त्वं बालिभयप्राप्तगिरिवरस्यसुग्रीवस्यापिजयं दत्तवान् ।
 शापायोद्यतांसांस्तोषदयिता । त्वमप्रमेयः । त्वत्स्वरूपमस्मत्स्वरूपं च विचार्यस्तोतुमुद्युक्ताऽहंत्वमप्रमेयः वेदैरप्यपरिच्छेद्योसि । अ-
 तोऽहंकथंस्तोतुंशक्नोमि । त्वमप्रमेयः पुरतोविद्यमानोप्यपरिच्छेद्यश्चक्षुषामनसाऽप्रमेयः । ‘नचक्षुषागृह्यतेमनसातुविशुद्धेन’ इति-
 श्रुतेः । त्वमप्रमेयः धनुष्पाणिमुलमस्त्वंशङ्खचक्रगदादिधरोनारायणोसि । त्वमप्रमेयः परत्वमपरिच्छेद्यमितिस्थितं । सौलभ्यंचापपरि-
 च्छेद्यंजातं । त्वमप्रमेयः एकाकीसन्नपिपरिकरपरीतइवाप्रवृध्योसि । त्वमप्रमेयः तापसइवस्थितोपिविराधादिदुष्टनिग्रहं कृत्वाशिष्या-
 न्परिपालितवान् ॥ स० क्षितेःक्षमाक्षितिक्षमा । सा दातृतासंबन्धेनास्तीतिक्षितिक्षमावान् । अनेनभूम्याअपिक्षमादानंयदा

[पा०] १ क.—घ. च.—ज. कपिराजपत्नी. २ च.—ज. समीपात्. ३ क. ग. सातंसुनेत्रं. ४ ड.—ट. व्यसनं प्रपन्ना.

५ ड.—ट. तंसा. ६ क. ग.—ट. विशुद्धसत्त्वं. ७ ग. छ.—ट. लक्ष्यं. ८ छ. झ. ट. धर्मकश्च. ९ ड.—ट. अक्षीणकीर्तिश्च.

वा न वेद” इति स्वेनापि परिच्छिद्य ज्ञातुमशक्यः । त्वमप्रमेयः प्रत्यक्षगम्योपि मनसा दुर्विभाव्यस्वभावः । त्वमप्रमेयः शरचापधरोपि त्वं शङ्खचक्रधरोसि । त्वमप्रमेयः सौलभ्यदशैव न परिच्छेत्तुं शक्यते । त्वमप्रमेयः परिकररहितोपि प्रतापातिशयेन निरवधिकपरिकरपरिगत इव दुरवगाहोसीत्येकवचनस्यभावः । एवमन्तःकरणेन दुष्प्रापोपि किं बाह्यकरणैः सुप्रापः नेत्याह—दुरासदश्च । मनसापि दुरासदः कथं प्रकारान्तरेण स्वासद इति भावः । दुरासदश्च “महाजनो येन गतः स पन्थाः” इत्युक्तं सन्मार्गं विना पथस्वलितेन दुष्प्राप इत्यर्थः । दुरासदश्च “षट् विशरणगत्यवसादनेषु” इति धातुपाठोक्तार्थत्रयमपि तन्त्रोणोच्यते । नित्यत्वान्न विशरणार्हः । विभुत्वान्न विचालनार्हः । नित्यानन्दत्वान्न वासादमापादयितुं शक्य इत्यर्थः । दुरासदश्च वालिवधकुपितानां प्रतीकाराय सन्निधानमपि गन्तुमशक्य इत्यर्थः । दुरासदश्च बाह्यकुदृष्टिमिरुक्त्याभासैरप्रकम्प्यवैभव इत्यर्थः । एवमप्रमेयत्वदुर्धर्षत्वाभ्यां सुहृत्तोपि न परदारराज्यपरिग्रहलुब्ध इत्याह—जितेन्द्रियश्च । निस्पृहृतया सुग्रीवाय दत्तराज्य इत्यर्थः । जितेन्द्रियश्च । यः कोपिपुरुषः काञ्चिद्योषितमालक्ष्य निर्वर्णयति त्वं तु न तथा । “न रामः परदारान्वै चक्षुर्भ्यामपि पश्यति” इत्युक्तेः । जितेन्द्रियश्च “पश्यत्यचक्षुः स शृणोत्यकर्णः । अपाणिपादो जवनो ग्रहीता” इत्याद्युक्तरीत्या सर्वेन्द्रियैर्विनापि सर्वं सर्वत्र सर्वदा जानन्नित्यर्थः । जितेन्द्रियः “दुर्ग्रहं मनसाऽप्यन्यैरिन्द्रियैरपि दुर्जयैः” इत्युक्तरीत्या बाह्यनसागोचरः । त्वं जितेन्द्रियः त्वमेव जितेन्द्रियः । सर्वं वाक्यं सावधारणं । अबभक्षो वायुभक्ष इतिवत् । “अहत्यायै जारः सुरपतिरभूदात्मतनयां प्रजानाथोऽयासीदभजत गुरोरिन्दुरबलं” इत्युक्तरीत्या त्वद्व्यतिरिक्ताः सर्वेपि विषयचपलाः । त्वमेको जितेन्द्रिय इत्यर्थः । एवं विरक्तोप्ययमस्मद्धिसया अधार्मिक इति मयास्थितं । न तथेत्याह—उत्तमधार्मिकश्च । स्वाश्रितसंरक्षणार्थमेवंविधव्यापारकारितया परमधार्मिकः । स्वार्थकर्मकारी अधमधार्मिकः । स्वपरसाधारणकर्मकारी मध्यमधार्मिकः । परार्थमेव प्रवर्तमान उत्तमधार्मिकः । यद्वा वर्णाश्रमाचारसमाराध्यो धार्मिकः । उत्तमधार्मिको भक्ति-

मार्गभजनीयः । यद्वा उत्तमधार्मिकः शरणागतसंरक्षकः । यद्वा “उपायो गुरुरेवस्यात्तेनानुगृहीतो ब्रह्मलोकं गच्छति” इत्युक्तधर्मवानुत्तमधार्मिकः । यद्वा “आनृशंस्यं परो धर्मः” इत्युक्तधर्मवान् धार्मिकः । स्वाश्रितानामापत्सु स्ववक्षोलक्षीकुर्वन्नुत्तमधार्मिकः । यद्वा आर्तसुग्रीवरक्षणाद्धार्मिकः । अकृत्यकरणेन नारकिणं वालिनं निहत्य तस्य पूतत्वकरणादुत्तमधार्मिकः । प्रच्छन्नवेधितया निरपराधवधेन च कथमस्य धार्मिकत्वमित्याशङ्क्याह—अक्षय्यकीर्तिश्च । आश्रितापराधितया तिर्यक्षु मृगयान्यायेन पराङ्मुखवधस्यादोषत्वात्तिर्यग्भिराभिमुख्येन युद्धकरणस्य सार्वभौमस्यावद्यावहत्वाच्च तव कीर्तिर्न दूषयितुं शक्येत्यर्थः । अक्षय्यकीर्तिश्च “तस्य नाम महद्यशः” इत्युक्तीत्या परत्वप्रथायुक्तः । विचक्षणश्च दूरदृष्टितया युक्तायुक्तविचारपूर्वकं सर्वकार्यकृत् । अतएव हि निरपराधवधो मा भूदिति कदाचिद्वालितः पराभवं प्रापितवान् । लक्ष्यवैपरीत्यपरिहाराय गजपुष्पीं धारितवान् । एवं चरसंहर्तापि “सपुत्रपौत्रं सामात्यं समन्निज्जातिवान्” इत्याह—“हत्वा” इत्युक्तरीत्या अङ्गदादिष्वर्किचित्करतया प्रशस्तक्षमावानसीत्याह—क्षितिक्षमावान् । स्वाश्रितापराधकारिविषये तव सान्त्वयविनाशकरणे प्राप्तेपि तत्क्षमणं तवातिश्लाघ्यमित्यर्थः । क्षितिक्षमावान् “क्षमया पृथिवीसमः” इत्युक्तरीत्या पञ्चाशत्कोटिविस्तीर्णयाः पृथिव्या यावती क्षमा तावती तवैकस्यास्तीति भावः । नित्ययोगे मतुप् । तेन कदाचिदप्यस्याक्षमाप्रसङ्गोपि नास्तीतिद्योत्यते । क्षतजोपमाक्षः वालिविषये कोपातिशयेनाद्यापि शोणीकृतनयनोपि तदीयेषु क्षमावान् । यद्वा रक्तास्यनेत्रपाणिः त्रितान्नः इत्यदिसामुद्रिकोक्तरीत्या रक्तान्तनेत्रः । “रामो रक्तान्तलोचनः” इति ह्युक्तिः । अत्र प्रतिपदं चकारप्रयोगः एकैकएव गुणः परत्वे पर्याप्तं लिङ्गमिति द्योतयितुं । क्षमावानित्यत्र चकाराप्रयोगस्तु रामेण क्षान्ते सर्वैरपि क्षान्तमेव । अतोऽन्यत्रापि संभवेन निरपेक्षत्वाभावाच्चकाराप्रयोगः । क्षतजोपमाक्ष इत्यत्र तु विग्रहगुणत्वेन भिन्नाधिकरणत्वात्समुच्चयाभावः । क्षतजोपमाक्षेति संबुद्ध्यन्तं वा । यद्वा अप्रमेयः अनाश्रितानां दुर्ज्ञेयः । चकारादाश्रितानां सुप्रमेयः । “नायमात्मा प्रवचनेन लभ्यो न मेधया न बहुना श्रुतेन । यमेवैष वृणुते

त्वमात्तबाणासनबाणपाणिर्महाबलः संहननोपपन्नः ॥
 मनुष्यदेहाभ्युदयं विहाय दिव्येन देहाभ्युदयेन युक्तः ॥ ३२ ॥
 येनैकबाणेन हतः प्रियो मे तेनैव मां त्वं जहि सायकेन ॥
 हता गमिष्यामि समीपमस्य न मामृते राम रमेत वाली ॥ ३३ ॥
 स्वर्गेऽपि पद्मामलपत्रनेत्रः समेत्य संप्रेक्ष्य च मामपश्यन् ॥
 न ह्येष उच्चावचताम्रचूडा विचित्रवेषाप्सरसोभजिष्यत् ॥ ३४ ॥
 स्वर्गेऽपि शोकं च विवर्णतां च मया विना प्राप्स्यति वीर वाली ॥
 रम्ये नगेन्द्रस्य तटावकाशे विदेहकन्यारहितो यथा त्वम् ॥ ३५ ॥
 त्वं वेत्थ यावद्वनिताविहीनः प्राप्नोति दुःखं पुरुषः कुमारः ॥
 तत्त्वं प्रजानञ्जहि मां न वाली दुःखं ममादर्शनजं भजेत ॥ ३६ ॥
 यच्चापि मन्येत भवान्महात्मा स्त्रीघातदोषो न भवेत्तु मह्यम् ॥
 आत्मेयमस्येति च मां जहि त्वं न स्त्रीवधः स्यान्मनुजेन्द्रपुत्र ॥
 शास्त्रप्रयोगाद्विविधाच्च वेदादात्मा ह्यनन्यः पुरुषस्य दाराः ॥ ३७ ॥

तेन लभ्यस्तस्यैष आत्मा विवृणुते तनूं स्वां ” इति
 श्रुतेः । “ नमोनमो वाङ्मनसातिभूमये नमोनमो
 वाङ्मनसैकभूमये ” इत्युक्तेश्च । एवमनाश्रितानां
 दुरासदो दुष्प्रापः । चकारादाश्रितानां सुलभः ।
 जितेन्द्रियः चकारादाश्रितविषये चपलः । उत्तमधा-
 र्मिकः चकारादहरीकृताधर्मः । अक्षय्यकीर्तिः तदनु-
 रूपकृत्यश्रवणार्थः । विचक्षणः चकारादाश्रितविषय-
 त्यागाशक्तश्च । “ मित्रभावेन संप्राप्तं न त्यजेयं ”
 इत्यशक्तिर्बुध्यते । अत्रत्यचकारः देहलीदीपन्यायेनो-
 भयत्रान्वेति । तेन दयादिकं समुच्चीयते ॥ ३१ ॥
 त्वमिति अनेनाप्राकृतविग्रहत्वमुच्यते । संहननेन
 समीचीनावयवसंस्थानेन उपपन्नः युक्तः । मनुष्यदे-

हाभ्युदयं मानुषशरीरपरिग्रहं । विहाय । दिव्येन
 देहाभ्युदयेन देहसौभाग्येन युक्तः ॥ ३२ ॥ एवं
 रामस्य दिव्यतेजोविशेषदर्शनेन विस्मिता क्षणं विस्मृ-
 तशोका तद्वैभवं वर्णयित्वा स्वप्रकृत्यनुसारेण प्रलपति
 —येनेत्यादिना ॥ ३३ ॥ पद्मामलपत्रनेत्रो वाली
 स्वर्गेऽपि अप्सरोभिः समेत्य ताः संप्रेक्ष्य च मामप-
 श्यन् उच्चावचताम्रचूडाः विविधताम्रकुसुमैः कृतशे-
 खराः विचित्रवेषाप्सरसः । नाभजिष्यत् न भजि-
 ष्यति । लडर्थे लङ् ॥ ३४ ॥ नगेन्द्रस्य ऋश्यमूकस्य
 ॥ ३५ ॥ कुमारः युवा । तत् वनिताविरहदुःखं ।
 प्रजानन् त्वं मां जहि । वाली ममादर्शनजं दुःखं
 नभजेत ॥ ३६ ॥ यच्चापीत्यादिसार्धश्लोकः ॥ मह्यं

तदाऽस्य तदपेक्षयाऽधिकक्षमास्तीति किमुवक्तव्यमिति कैमुत्यं सूचितं भवति ॥ ३१ ॥ तनि० महाबलत्वे हेतुमाह—संहननोपपन्न
 इति । महावीर्यत्वं निमित्तान्तस्साराभिव्यञ्जकशरीरसंस्थानविशेषइत्यर्थः । अयंच प्राकृतशरीरेषु न संभवतीत्याह—मनुष्येति ।
 महाराजलक्षणशौर्यादिगुणाभिव्यञ्जकमनुष्यशरीरसंस्थानविशेषेष्वपि नादृश इति द्योतयितुं मनुष्यद्वयपदप्रयोगः । दिव्येन ‘त्रिपादस्या-
 मृतं दिवि’ इत्यादिप्रमाणसिद्धा प्राकृतलोकास्थितदिव्यमङ्गलविग्रहसंनिवेशेनेत्यर्थः ॥ ३२ ॥ आत्तबाणासनश्चासौ बाणपाणिश्चेति वा आ-
 तौ बाणासनबाणौ याभ्यां तादृशौ पाणीयस्येति वा । संहननोपपन्नः सिंहस्कन्धः मम प्रियो वाली हतस्सन् । मनुष्यदेहाभ्युदयं मनुष्यस-
 दृशमपिराज्यसौभाग्यं विहाय दिव्येन विभवेन देहाभ्युदयेन सौभाग्येन युक्तः । अथवा दिवि भवं दिव्यं देवजातं तस्येनः स्वामी इन्द्रः
 तस्य देहाख्याभ्युदयेन युक्तो भूत् । तेनैव बाणेन मां जहि संहर । इहि गच्छ । मां हलागच्छेति लौकिकवाग्नीतिरियं । जहि इहीति च्छे-
 दः ॥ ३२ ॥ ति० कुमारः सुन्दरः पुरुषः । यद्वा दुःखहेतुमाह—कुमारइति । कुत्सितो मारो यस्य मारकत्वेन मदनस्य प्रसिद्धेः ।
 अथवा कुत्सितो मारो मरणस्य । मरणादपि दुःखजनकत्वादेव मुक्तिः । भावेऽन् ॥ शि० कुमारः नित्यं कुमारत्वेन प्रतीयमानस्त्वं
 वेत्थ ॥ ३६ ॥ ति० महात्मेत्यनेन तादृकावधादिकृतवतः स्त्रीवधो किंचित्कर इत्यपि सूचितं ॥ ३७ ॥

[पा०] १ क.—ट. येनैव बाणेन. २ ड.—ट. तेनैव बाणेन हि मां जहीहि. ३ च.—ट. मां विना वीरमेत. ४ क. संप्रेक्ष्यतु.
 ५ ड.—ट. तावद्वनिता. ६ ड.—ज. स्त्रीघातदोषस्तु भवेन्नमह्यं. ७ छ. सूनो. ८ ड.—ट. वेदादनन्यरूपाः पुरुषस्य.

दारप्रदानान्न हि दानमन्यत्प्रदृश्यते ज्ञानवतां हि लोके ॥ ३८ ॥
 त्वं चापि मां तस्य मम प्रियस्य प्रदास्यसे धर्ममवेक्ष्य वीर ॥
 अनेन दानेन न लप्स्यसे त्वमधर्मयोगं मम वीरघातात् ॥ ३९ ॥
 आर्तामनाथामपनीयमानामेवंविधामर्हसि मां निहन्तुम् ॥
 अहं हि मातङ्गविलासगामिना पुत्रङ्गमानामृषभेण धीमता ॥
 विना वराहोत्तमहेममालिना चिरं न शक्ष्यामि नरेन्द्र जीवितुम् ॥ ४० ॥
 इत्येवमुक्तस्तु विभुर्महात्मा तारां समाश्रास्य हितं बभाषे ॥ ४१ ॥
 मा वीरभार्ये विमर्ति कुरुष्व लोको हि सर्वो विहितो विधात्रा ॥
 तं चैव सर्वं सुखदुःखयोगं लोकोऽब्रवीत्तेन कृतं विधात्रा ॥ ४२ ॥
 त्रयो हि लोका विहितं विधानं नातिक्रमन्ते वशगा हि तस्य ॥
 प्रीतिं परां प्राप्स्यसि तां तथैव पुत्रस्तु ते प्राप्स्यति यौवराज्यम् ॥
 धात्रा विधानं विहितं तथैव न शूरपत्न्यः परिदेवयन्ति ॥ ४३ ॥
 आश्रासिता तेन तु राघवेण प्रभावयुक्तेन परंतपेन ॥

स्त्रीघातदोषोभवेदिति भवान् यन्मन्येत तत्र युक्तं ।
 इयं तारा । अस्य वालिनः । आत्मा इति मत्वा मां
 जहि । तेन ते स्त्रीवधः स्त्रीवधदोषो नस्यात् । आत्मे-
 त्येतदुपपादयति—शास्त्रेति । “अर्धो वा एष आत्मनः
 यत्पत्नी, आत्मा हि दाराः” इत्यादिरूपात् विविधात्
 वेदात् वेदरूपात् शास्त्रप्रयोगादित्यन्वयः । यद्वा
 वेदात् शास्त्रप्रयोगात् धर्मशास्त्रप्रयोगाच्चेति वार्थः
 ॥ ३७ ॥ सुकृतमप्यस्तीत्याह—दारेति ॥ ३८ ॥
 न केवलं पापनिवृत्तिसुकृते प्रायश्चित्तंचेदमित्याह—
 त्वंचापीति । वीरघातादित्येतत्सुग्रीवदुःखदुःखितरा-
 महृदयानुसारेणोक्तं । त्वसुत्तमधार्मिकश्चेति पूर्वमुक्त-
 त्वात् ॥ ३९ ॥ अपनीयमानां वालिनावञ्चिताम्

॥ ४०—४१ ॥ हितवचनमेवाह—मावीरेति ॥
 विमर्ति जीवितुं नशक्ष्यामीत्यादिविरुद्धमिति । सर्वो
 लोकः विधात्रा ब्रह्मणा । विहितो निर्मितः । हिः
 प्रसिद्धौ । तं सुखदुःखयोगं च । विधात्रा कृतमिति
 लोकः पण्डितः पामरश्चाब्रवीत् ॥ ४२ ॥ वस्तुस्थि-
 तिश्च तथेत्याह—त्रय इति ॥ लोकाः लोकस्थजनाः ।
 विहितं विधानं ब्रह्मकल्पितं प्रकारं । नातिक्रमन्ते ।
 हि यस्मात्तस्य वशगाः । तां वालिसंभोगसदृशभो-
 गमिति द्योतयति ॥ ४३ ॥ प्रभावयुक्तेन अङ्गदयौव-
 राज्यप्रदानसमर्थेन । परंतपेन तद्विरोधिनिरसनसम-
 र्थेन । आश्रासिता अतएव ध्वनता शब्दायमानेन
 सुखेनोपलक्षिता । सुवेषरूपेण तेन समाश्रासनकृता-

ति० स्त्रीणांपुरुषात्मत्वमेवसाधयति—शास्त्रेति । शास्त्रेशास्त्रीययागाद्यनुष्ठाने । प्रकर्षेणसहैवयोगात् अधिकारात् । नकेवलं
 दोषाभावमात्रं अपितुस्त्रीदानफलमपीत्याह—दारेति ॥ ३८ ॥ ति० ममवीरस्यपत्युच्छलेनघातात्प्राप्तमधर्मसंबन्धनलप्स्यसे ।
 किंच ततएवमच्छापतःप्राप्तमधर्मयोगमधर्मफलयोगंस्त्रीवियोगरूपंनलप्स्यसे । ममावधेतु लप्स्यसएव । अतएवक्वचित्पठ्यते—
 ‘अचिरेणैवकालेनलयावीर्यबलाहता । सासीताममशापेननचिरात्त्वयिवत्स्यति’ इति ॥ ३९ ॥ शि० अपनीयमानां पत्यालिङ्गना-
 द्बहिष्कृतां ॥ ४० ॥ ति० विमर्ति मरणविषयांविरुद्धमिति । सर्वोलोकविधात्राविहितः । अहरादौसृष्टः तंलोकं सुखदुःखाभ्यामव-
 ज्याभ्यांयोगोस्यतं तेनैवविधात्राकृतं । लोकत्रयवासिनोलोकोवेदः अब्रवीत् । ‘नहवैसशरीरस्यसतःप्रियाप्रिययोरपहतिरस्ति’
 इतिश्रुतेः ॥ ४२ ॥ ति० त्रयोपिलोकाः लोकत्रयवासिनोपिजनाः । विधातुविहितंविधानंनातिक्रमन्ते । हितयतः तस्यवशगाः
 ब्रह्मादिस्थावरान्ताः । वालीपरांप्रीतिं तत्संबन्धजांप्राप्स्यति मत्सङ्कल्पात् । किंच भवत्यपिवालिसंबन्धजांप्रीतिसुग्रीवसंबन्धात्प्रा-
 प्स्यति । तेपुत्रोयौवराज्यंप्राप्स्यतिच । चेनाहमपिशापंप्राप्स्याम्येवेति ॥ टीका० ममाज्ञाकरणेन फलमस्तीत्याह—प्रीतिमिति ।
 जीवतिवालिनियादृशीप्रीतिस्तादृशीमित्यर्थः ॥ ४३ ॥ इतिचतुर्विंशःसर्गः ॥ २४ ॥

[पा०] १ ग.—ट. प्रदानाद्धिनदानं. २ क. ग. ड.—ट. मेवंगतांनार्हसिमामहन्तुं. ३ ज. प्रायोहि. छ. झ. ट. त्रयोपि.
 ४ ख. घ. ज. अ. विधातुर्नाति. ५ ख.—ट. पुत्रश्च. ६ क. ग. ड.—ट. तेनमहात्मनात्.

सा वीरपत्नी ध्वनता मुखेन सुवेषरूपा विरराम तारा ॥ ४४ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये किष्किन्धाकाण्डे चतुर्विंशः सर्गः ॥ २४ ॥

पञ्चविंशः सर्गः ॥ २५ ॥

रामेण सुग्रीवादि समाश्रयनानन्तरं लक्ष्मणेन सुग्रीवं प्रति वालिसंस्कारणाय काष्ठादिसंभारसज्जीकरणचोदनपूर्वकं तारं प्रति शिबिकानयनचोदना ॥ १ ॥ सुग्रीवेण रामाज्ञया ऽङ्गदेन सह वालिशरीरस्य तारानीत शिबिकारोपणपूर्वकं सर्वैः सह गिरिनदीमे-
त्य पुलिने वानरैः शिबिकावतारणपूर्वकं चितानिर्माणम् ॥ २ ॥ वालिशिरसः स्वाङ्गसमारोपणेन बहुधा विलपन्त्यास्ताराया
वानरीभिः समाश्रयनम् ॥ ३ ॥ अङ्गदेन सुग्रीवेण सह वालिशरीरस्य चितारोपणेन यथाविधिसंस्करणम् ॥ ४ ॥ सुग्रीवेणाङ्ग-
दपुरस्कारेण वानरैः सह वालिने जलदानपूर्वकं रामसमीपगमनम् ॥ ५ ॥

सुग्रीवं चैव तारां च साङ्गदं सह लक्ष्मणः ॥ समानशोकः काकुत्स्थः सान्त्वयन्निदमब्रवीत् ॥ १ ॥
न शोकपरितापेन श्रेयसा युज्यते मृतः ॥ यदत्रानन्तरं कार्यं तत्समाधातुमर्हथ ॥ २ ॥
लोकवृत्तमनुष्ठेयं कृतं वो बाष्पमोक्षणम् ॥ न कालादुत्तरं किञ्चित्कर्म शक्यमुपासितुम् ॥ ३ ॥
नियतिः कारणं लोके नियतिः कर्मसाधनम् ॥ नियतिः सर्वभूतानां नियोगेष्विह कारणम् ॥ ४ ॥

न्तरहर्षवत्त्वं सूचितं । स्वलंकारयुक्तशरीरेत्यर्थः ॥ ४४ ॥
इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे
मुक्ताहाराख्याने किष्किन्धाकाण्डव्याख्याने चतुर्विंशः
सर्गः ॥ २४ ॥

अथ रामः सर्वसान्त्वनपूर्वकं वालिनः संस्कारं
कारयति पञ्चविंशे—सुग्रीवमित्यादि ॥ साङ्गदमिति
सुग्रीवविशेषणं । समानशोकः ताराङ्गदादिमिस्तुल्य-
शोकः ॥ १ ॥ शोकपरितापेन शोककृतपरितापेन ।
युष्मदीयेनेति शेषः । मृतो वाली श्रेयसा न युज्यते ।
अत्र वालिनि विषये । अनन्तरं मरणानन्तरं । यत्
श्रेयस्करं कार्यं और्ध्वदैहिकरूपं । तत्समाधातुं कर्तुं ।
अर्हथ ॥ २ ॥ लोकवृत्तं लोकाचारसिद्धं । अतएव

सर्वैरनुष्ठेयं बाष्पमोक्षणं । वः युष्माभिः । कृतं ।
बाष्पमोक्षणादतिरिक्तं किमपि न युष्माभिः कर्तुं
शक्यमित्याह—कालादिति ॥ कालादुत्तरं कालं
विनेत्यर्थः । किञ्चित्कर्म उपासितुं कर्तुं । न शक्यं
देवाङ्गामुलङ्घ्य स्वातन्त्र्येण किञ्चिदपि कर्मकर्तुं न
शक्यमित्यर्थः ॥ ३ ॥ तदेतदुपादयति—नियतिरि-
ति ॥ नियम्यतेनेनेति नियतिः ईश्वरः । लोके विषये
कारणं सर्वलोककर्तेत्यर्थः । कियत इति कर्म कार्यं
तस्य साधनं सहकारीत्यर्थः । सर्वभूतानां नियोगेषु
प्रेरणेषु । नियतिः कारणं । सर्वप्रवर्तकोपीश्वर इत्यर्थः ।
“तेन विना वृणाग्रमपि न चलति” इति न्यायात् ।
ईश्वरपरतन्त्रतया लोकः कर्म करोति न तु स्वात-

रामानु० कालात् विहितात्कालात् । उत्तरं उत्तरस्मिन्काले । “कालाध्वनोरत्यन्तसंयोगे” इति द्वितीया ॥ स० यद्वा बाष्पमो-
क्षणं बाष्पाणां पतनं यथानभवेत्तथाकरणं भवदभिलषितकरणेन कृतं । मयेति शेषः । यद्वा उक्षणं सेचनं तदभावो मोक्षणं । बाष्पैर्मोक्षणं
मयावः कृतं । करणनिश्चयात्तथाव्यपदेशः । कालात् उत्तरं उत्तमं । किञ्चित्कर्म उपासितुं न शक्यं । कर्म उपासितुमित्यत्र “वाक्येतुसा-
विवक्षामपेक्षते” इत्युक्तेः स्थग्यभावः । कर्म शक्यमुपासितुमिति पाठे न काचिदनुपपत्तिः ॥ ति० लोकवृत्तं लोकाचारोप्यनुष्ठेय एव ।
तच्च बाष्पमोक्षणरूपकृतं युष्माभिरिति शेषः । यद्वा कृतं पर्याप्तं । बाष्पमोक्षणमिति द्वितीया तृतीयार्थः । यतः कालात् तत्तत्कर्मणिविहि-
तात्कालात् । उत्तरं परं तस्मिन्नतिक्रान्ते इति यावत् । किञ्चिदपि परं कर्म विहितं कर्म । उपासितुं कर्तुं । अशक्यं । कालस्योपादेयकार-
णत्वात् । अकाले कृतस्याकृतप्रायत्वादिति भावः ॥ ३ ॥ ति० कालस्य मुख्यत्वं दर्शयति—नियतिरिति । नियम्यते ऽनयेति नियतिः
कालः । कालकृताव्यवस्था निमेषादिपरार्थान्ता । कालस्वीश्वर एव । लोके लोकसृष्ट्यादिव्यवहारे । कर्मणो लौकिकालौकिककर्मप्रवृत्ते-
र्दिनादिरूपेण कारणकाल एव । सर्वभूतानां नियोगाधिकृतप्राणिमात्रस्य । नियोगेषु ज्योतिष्टोमादिषु । नियतिः वसन्तादिः कारणं

[पा०] १ ड. च. ज. ज. सुरूपचेष्टा. २ ड. झ. किञ्चित्परं कर्म उपासितुं.

न कर्ता कस्यचित्कश्चिन्नियोगे चापि नेश्वरः ॥ स्वभावे वर्तते लोकस्तस्य कालः परायणम् ॥ ५ ॥
 न कालः कालमत्येति न कालः परिहीयते ॥ स्वभावं च समासाद्य न कश्चिदतिवर्तते ॥ ६ ॥
 न कालस्यास्ति बन्धुत्वं न हेतुर्न पराक्रमः ॥ न मित्रज्ञातिसंबन्धः कारणं नात्मनो वशः ॥ ७ ॥

क्येनेत्यर्थः ॥ ४ ॥ एवमन्वयमुखेन ईश्वराधीनत्व-
 मुक्त्वा व्यतिरेकमुखेन दर्शयति—न कर्तेति ॥
 कश्चित्पुरुषः कस्यचित्कर्मणः न कर्ता न स्वात-
 न्त्येण कर्ता । नियोगे कस्यचित्प्रेरणे च । नेश्वरः ।
 किंतु स्वभावे वर्तते स्वभावाधीनो वर्तते लोकः ।
 तत्रहेतुमाह—तस्येति । कालः तस्य परायणं
 गतिः । अत्र स्वभावनियतिकालादिशब्दैरीश्वरए-
 वाभिधीयते । अन्यथानेकराजत्वापत्तेः । श्वेता-
 श्वतरश्रुतिश्च—“ स्वभावमेके कवयो वदन्ति ”
 इत्यादिकैवमाह ॥ ५ ॥ कालः ईश्वरः । कालं
 आत्मानं । नात्येति नातिक्रामति । सः स्वाधीन एव
 नंतु लोकवत्कस्यचित्परतन्त्रः । “ न चास्य कश्चि-
 ज्जनिता न चाधिपः ” इतिश्रुतेः । न कालः परिही-
 यते न नश्यति । इदमुपलक्षणं । षड्भावविकाररहित
 इत्यर्थः । “ अपक्षयविनाशाभ्यां परिणामद्विजन्मभिः ।

वर्जितः शक्यते वक्तुं यः सदास्तीति केवलं ” इति
 ह्युक्तं । स्वस्मिन् भवतीति स्वभाव ईश्वरः । वाश-
 ब्दोऽवधारणे । स्वभावमासाद्यैव वर्तते नतु कश्चि-
 त्तमतिवर्तते । निरङ्कुशः स्वतन्त्रः । स्वकृतां व्यवस्थां
 स्वयमपि नातिवर्तते । तत्परतन्त्रोनीशः किमुतेतिभा-
 वः ॥ ६ ॥ पुनरपीश्वरस्य स्वातन्त्र्यमुपपादयति—न
 कालस्येति ॥ कालस्येश्वरस्य । बन्धुत्वं नास्ति पक्ष-
 पातो नास्तीत्यर्थः । हेतुश्च नास्ति । वशीकरणोपायश्च
 नास्ति । तत्प्रसादं विना स्वयन्नेन वशीकर्तुं न
 शक्यते इत्यर्थः । न पराक्रमः तज्जयहेतुपराक्रमो-
 पिनास्ति । पुरुषपराक्रमस्य स नविभेतीति भावः ।
 न मित्रज्ञातिसंबन्धः न सुहृत्सगोत्रसंबन्धः । अपरा-
 धिषु दण्डधरत्वमुक्तं । “ एष सेतुर्विधरण एषां
 लोकानामसंभेदाय ” इति श्रुतेः । अतः कारणमी-
 श्वरः । आत्मनो जीवस्य । न वशः न परतन्त्रः ।

शि० नियम्यते तत्तत्कर्मणिप्रवर्त्यतेऽनयेति । किंच नितरांयतिः ऐहिकभोगान्निवृत्तिर्यथासानियतिः ॥ ४ ॥ ति० कालातिरि-
 क्तंनसाक्षात्प्रवर्तकमित्याह—नकर्तेत्यादि । कस्यचित् कृष्यादेः । कश्चित्कर्तान् नियतिनिरपेक्षःकर्तान् । तथा नियोगे नियो-
 गानुष्ठानेपि । नियतिनिरपेक्षःकश्चिदीश्वरोन नियतिनैरपेक्षेणसमर्थो न । यतोलोकोलोकव्यवहारः स्वभावे ईश्वरसहितेप्राकृतस्वक-
 र्मेण वर्तते तदधीनोवर्तते । तस्यचस्वभावस्य कालःपरायणं सहकारीत्यर्थः । तदुक्तंसूतसंहितायांशिववाक्येन “ स्वभावादेव
 संभूतंसमस्तमितिकेचन । तत्रसिध्यतिविप्रेन्द्रादेशकालाद्यपेक्षणात् । मत्तःकर्मादिरूपेणजगज्जन्मादिजायते । एषस्वभावोविप्रेन्द्राद-
 त्विवेदार्थनिर्णयः । नमयाकेवलेनापिनचकेवलकर्मणा । प्राणिनांकर्मपाकेनमयाचमुनिसत्तमाः । जगतःसंभवोनाशःस्थितिश्वभवति
 द्विजाः ” इति ॥ ती० किमनयाकालादृष्टकल्पनया प्राणिनएवान्योन्यकर्तारःकारयितारश्चभवन्तीत्यतआह—नकर्तेति ।
 स० कश्चित् जीवादिः । नेश्वरः नसमर्थः । स्वः स्वतन्त्रोविष्णुः । तल्लक्षणेभावेपदार्थेसर्वोलोकोवर्तते । तस्य लोकस्य । कालः
 परायणं पराश्रयः ॥ ५ ॥ ती० कालः महाकालः । कालं प्राणिनांसुखदुःखप्रापकत्वेनदिवसपक्षमासत्वादिरूपमौपाधिकंकालं ।
 नात्येति नातिक्रामति । यस्मिन्कालेजन्तुनासुखदुःखंभावोक्तव्यं तमतिक्रम्यकालान्तरेणभोजयितुंसमर्थइत्यर्थः । नकालःपरिही-
 यते नन्यूनतांप्राप्नोति । स्वभावंकालंसमासाद्य कश्चिन्नातिवर्तते । वाशब्दोऽवधारणे । निरङ्कुशस्वतन्त्रःकालःस्वकृतांव्यवस्थांस्वय-
 मपिनातिक्रामति । तत्परतन्त्रोऽन्यःकिमुतेतिभावः ॥ ति० कालात्माभगवानेवसर्वकर्मप्रवर्तकइत्याह—नकालइति । कालः
 भगवानीश्वरः । कालं स्वकृतांकालव्यवस्थां जन्ममरणादिरूपां । नात्येति नातिक्रामति । सभगवान्कालोनपरिहीयते । अनुक्षणं
 जगद्वाहनिकरस्यहानिकारणाभावात् । स्वभावं उक्तलक्षणंसमासाद्य किंचिदत्युत्कृष्टमपिजीवजातंनातिवर्तते उत्पत्तियोग्यमुत्पद्यते
 नश्वरंनश्यत्येवेत्यर्थः ॥ स० कालः प्रसिद्धःकालः । कालं कालनियामकं तच्छब्दवाच्यंभगवन्तं । नात्येति । कालः प्रसिद्धः ।
 नपरिहीयते नत्यज्यते । भगवतेतिशेषः । तत्रदृष्टान्तःस्वभावंवेति । कश्चित्पुमान् भगवन्तंवायथानातिवर्तते तथास्वभावंनात्ये-
 तीत्यर्थः ॥ ६ ॥ ति० सचभगवान्नपक्षपातस्वभावइत्याह—नकालस्येति । नकालस्यबन्धुत्वमस्ति । प्राप्तकालंवसुसर्वथासं-
 हरत्वेव । नतुपक्षपातेनकिमपित्यजतीत्यर्थः । नहेतुः स्वसृज्येस्वनाश्येवास्वकृतव्यवस्थातिरिक्तकारणनिरपेक्षइत्यर्थः । यद्वा
 प्राप्तकालसंहारनिवर्तनेनकश्चिदपिहेतुर्मेतत्तत्रौषधादिःप्रभवतीत्यर्थः ॥ तस्यैवप्रपञ्चः । नपराक्रमः महापराक्रमवतामपिकालेप्राप्ते
 संहारोभवत्येव । नमित्रज्ञातिसंबन्धः नबहुमित्रतानबहुज्ञातिताप्राप्तकालसंहारनिवर्तनेहेतुः । सोपिभगवानात्मनःप्रत्यग्वर्गस्यजीव-
 जातस्य नवशः तदिच्छाधीनो न । किंतु परमस्वतएव । तेनचभगवताकालेनक्रियमाणोनियत्यधीनःस्वस्वकर्मपरिणामएवसर्वसुख-

[पा०] १ क. छ. झ. ट. नापिचेश्वरः. २ क. ग. ड. छ. ज. अ. स्वभावंवा. ख. स्वभावंहि. ३ झ. ट. किंचिदतिवर्तते.

किं तु कालपरीणामो द्रष्टव्यः साधु पश्यता ॥ धर्मश्चार्थश्च कामश्च कालक्रमसमाहिताः ॥ ८ ॥
 इतः स्वां प्रकृतिं वाली गतः प्राप्तः क्रियाफलम् ॥ धर्मार्थकामसंयोगैः पवित्रं पुत्रगेश्वरः ॥ ९ ॥
 स्वधर्मस्य च संयोगाज्जितस्तेन महात्मना ॥ स्वर्गः परिगृहीतश्च प्राणानपरिरक्षता ॥ १० ॥
 एषा वै नियतिः श्रेष्ठा यां गतो हरियूथपः ॥ तदलं परितापेन प्राप्तकालमुपास्यताम् ॥ ११ ॥
 वैचनान्ते तु रामस्य लक्ष्मणः परवीरहा ॥ अवदत्प्रश्रितं वाक्यं सुग्रीवं गतचेतसम् ॥ १२ ॥
 कुरु त्वमस्य सुग्रीव प्रेतकार्यमनन्तरम् ॥ १३ ॥
 ताराङ्गदाभ्यां सहितो वालिनो दहनं प्रति ॥ समाज्ञापय काष्ठानि शुष्काणि च बहूनि च ॥
 चन्दनादीनि दिव्यानि वालिसंस्कारकारणात् ॥ १४ ॥
 समाश्वासय चैनं त्वमङ्गदं दीनचेतसम् ॥ मा भूर्बालिशबुद्धिस्त्वं त्वदधीनमिदं पुरम् ॥ १५ ॥
 अङ्गदस्त्वानयेन्माल्यं वस्त्राणि विविधानि च ॥ घृतं तैलमथो गन्धान्यच्चात्र समनन्तरम् ॥ १६ ॥
 त्वं तार शिबिकां शीघ्रमादायागच्छ संभ्रमात् ॥ त्वरा गुणवती युक्ता ह्यस्मिन्काले विशेषतः ॥ १७ ॥
 सज्जीभवन्तु पुत्रगाः शिबिकावहनोचिताः ॥ समर्था बलिनश्चैव निर्हरिष्यन्ति वालिनम् ॥ १८ ॥

तत्तत्कर्मानुगुणमेव ईश्वरः सर्वं वर्तयतीत्यर्थः ॥ ७ ॥
 तर्ह्यनीशेन जन्तुना किं कर्तव्यं तत्राह—किं त्विति ॥
 साधु सम्यक् । पश्यता शास्त्रनिष्कर्षमवगच्छते-
 त्यर्थः । कालस्य ईश्वरस्य परिणामः चेतनकर्मानुगु-
 णप्रवृत्तिविशेषः द्रष्टव्यः ईश्वरकृतव्यापारेषु न शोकः
 कर्तव्यः । यद्वितं तत्करिष्यतीति स्थातव्यमिति
 भावः । धर्मार्थकामास्तु कालक्रमेण ईश्वरमर्यादया
 समाहिताः समर्पिता भवन्ति । धर्मादिषु यत्
 प्राप्तव्यं तत् प्रापयतीश्वर एवेतिभावः । अत्र निय-
 तिकालस्वभावपदैः व्यामिश्रतयोक्तिस्तदानीं रहस्यस्य
 वक्तुमनर्हत्वादिति बोध्यम् ॥ ८ ॥ एवमर्थस्थितिमु-
 क्त्वा तां प्रकृते संगमयति—इत इति ॥ स्वां प्रकृतिं
 गतः मद्राणवेधकृतप्रायश्चित्ततया स्वकीयं शुद्धभावं
 प्राप्तः सन् । पुत्रगेश्वरो वाली । इतः अस्मालोकात् ।
 धर्मार्थकामसंयोगैः विहितकालानुष्ठितधर्मार्थकामसं-
 बन्धैः । पवित्रं क्रियाफलं स्वर्गं प्राप्तः । सामदानार्थ-
 संयोगैरिति पाठे नीतिशास्त्रानुष्ठानैरित्यर्थः ॥ ९ ॥

केन स्वां प्रकृतिं प्राप्त इत्यपेक्षायामुक्तं विशदयति—
 स्वधर्मस्य चेति ॥ स्वधर्मस्य संयोगात् स्वविहित-
 धर्मानुष्ठानात् । रणे प्राणानपरिरक्षतेत्यनेन शौर्यकृ-
 तधर्मोप्युक्तः । उभाभ्यां जितः पूर्वं स्ववशीकृतः स्वर्गः
 इदानीं परिगृहीतश्च ॥ १० ॥ हरियूथपः यां नियतिं
 गतः सा नियतिर्गतिः श्रेष्ठा । तत्तस्मात्कारणात् ।
 परितापनालं । सद्गतिं प्राप्तं प्रति शोको न कार्यः ।
 प्राप्तकालं एतत्कालोचितं । उपास्यतां अनुष्ठीयतां
 ॥ ११ ॥ गतचेतसं दुःखितमिति यावत् ॥ १२ ॥
 कुरु त्वमस्येत्यर्थमेकं वाक्यं ॥ १३ ॥ वालिनो दहनं
 प्रति ताराङ्गदाभ्यां सहितः सन् । वालिसंस्कारकार-
 णात् वालिसंस्कारार्थं । चन्दनादीनि काष्ठानि समा-
 ज्ञापय ॥ १४—१५ ॥ यच्चात्र समनन्तरं मरणानन्तरं
 यदानेतव्यमस्ति तत्सर्वमङ्गदः समानयेदित्यर्थः ॥ १६ ॥
 त्वरा गुणवती अस्मिन्काले विशेषतोयुक्ता ॥ १७ ॥
 ये निर्हरिष्यन्ति ते सज्जीभवन्त्विति योजना । निर्हारः

दुःखादिलाभइत्येवसाधुपश्यतासुमतिनाविवेकवताद्रष्टव्यः ज्ञातव्यः । नतुविषादहर्षौकर्तव्यौ नापिस्वसामर्थ्यनिन्देतिभावः । एवं
 धर्मादयोपि चाधर्मादयोपिकालक्रमेणैवसमाहिताः संपादिताभवन्ति ॥ ७-८ ॥ ती० धर्मश्चार्थश्चकालश्चकालक्रमसमाहिताः ।
 पूर्वाह्नमध्याह्नापराह्णकालक्रमायत्ताः यस्मिन्कालेयत्कर्मकर्तव्यंसकालोऽनुलङ्घनीयइतिभावः ॥ ८ ॥ ति० प्रकृतमाह—इतइति ।
 सामदानाभ्यामर्जितैः अर्थसंयोगैः ऐश्वर्यैः । पवित्रं शुभं । क्रियाफलं भोगं । इहलोकेप्राप्तवान्वालीइतोलोकादेहाच्च गतः अपगतः ।
 स्वांप्रकृतिं गतः प्राप्तः । कार्याणांकारणेल्यात् । एवंचेन्द्रलोकंगतोवालीतिसूचितं ॥ ९ ॥ शि० नियतिः मृतिः । प्राप्तकालं
 एतत्कालोचितं ॥ ११ ॥ ति० दहनंप्रति दहननिमित्तं । यतस्तेतिशेषः ॥ १४ ॥

[पा०] १ घ. ज. धर्मकामार्थसंयोगैः, ख. ग. दानमानार्थसंयोगैः, क. छ. झ. ट. सामदानार्थसंयोगैः, २ क. ग. झ.
 प्रतिगृहीतश्च, ३ क. ग. वचनादेव रामस्य, घ. वचनात्तस्य रामस्य, ४ क. ग. ड.—ट. चन्दनानि, ५ ख. माभूत्तेबालिश-
 बुद्धिः, ६ ड. च. ज. ज. ट. गन्धान्यच्च, ७ क. ग.—ट. वाहनोचिताः.

एवमुक्त्वा तु सुग्रीवं सुमित्रानन्दवर्धनः ॥ तस्यौ भ्रातृसमीपस्थो लक्ष्मणः परवीरहा ॥ १९ ॥
 लक्ष्मणस्य वचः श्रुत्वा तारः संभ्रान्तमानसः ॥ प्रविवेश गुहां शीघ्रं शिबिकासक्तमानसः ॥ २० ॥
 आदाय शिविकां तारः स तु पर्यापतत्पुनः ॥ २१ ॥
 वानरैरुद्धमानां तां शूरैरुद्धहनोचितैः ॥ दिव्यां भद्रासनयुतां शिविकां स्यन्दनोपमाम् ॥ २२ ॥
 पक्षिकर्मभिराचित्रां द्रुमकर्मविभूषिताम् ॥ आचितां चित्रपत्तीभिः सुनिविष्टां समन्ततः ॥ २३ ॥
 विमानमिव सिद्धानां जालवातायनावृताम् ॥ सुनियुक्तां विशालां च सुकृतां विश्वकर्मणा ॥ २४ ॥
 दारुपर्वतकोपेतां चारुकर्मपरिष्कृताम् ॥ वराभरणहारैश्च चित्रमाल्योपशोभिताम् ॥ २५ ॥
 गुहागहनसंछन्नां रक्तचन्दनरूषिताम् ॥ पुष्पौघैः समभिच्छन्नां पद्ममालाभिरेव च ॥
 तरुणादित्यवर्णाभिर्भ्राजमानाभिरावृताम् ॥ २६ ॥
 ईदृशीं शिविकां दृष्ट्वा रामो लक्ष्मणमब्रवीत् ॥ क्षिप्रं विनीयतां वाली प्रेतकार्यं विधीयताम् ॥ २७ ॥
 ततो वालिनमुद्यम्य सुग्रीवः शिविकां तदा ॥ आरोपयत विक्रोशन्नङ्गदेन सहैव तु ॥ २८ ॥
 आरोप्य शिविकां चैव वालिनं गतजीवितम् ॥ अलंकारैश्च विविधैर्माल्यैर्वस्त्रैश्च भूषितम् ॥ २९ ॥
 आज्ञापयत्तदा राजा सुग्रीवः पुवगेश्वरः ॥ और्ध्वदैहिकमार्यस्य क्रियतामनुरूपतः ॥ ३० ॥
 विश्राणयन्तो रत्नानि विविधानि बहून्यपि ॥ अग्रतः पुवगा यान्तु शिविकासमनन्तरम् ॥ ३१ ॥

शववहनं ॥ १८—१९ ॥ गुहां किष्किन्धां ॥ २०—२१ ॥ भद्रासनयुतां राजासनयुक्तां । पक्षिकर्मभिराचित्रां कृत्रिमपक्षिभिः समन्तादाश्चर्यभूतां । क्रियत इति कर्म प्रतिकृतिः द्रुमकर्मभिः द्रुमप्रतिकृतिभिः विभूषितां । आचितां चित्रपत्तीभिः चित्रलेखाभिः । पदातिभिरित्येके । आषो दीर्घः । सुनिविष्टां शोभनसंनिवेशवतीं । जालवातायनावृतां सूक्ष्मरन्ध्रसमूहो जालं गोमयनाकृतिरन्ध्रसमूहो गवाक्षं तदावृतां । सुनियुक्तां सुस्मृष्टां । सुकृतां सुष्ठुकृतां । यत्नेन कृतमित्यर्थः । दारुपर्वतकोपेतां दारुनिर्मितक्रीडापर्वतयुक्तां । चारुकर्मणा उत्तेजनेन परिष्कृतां अलंकृतां । वराभरणैः हारैश्च युक्तमिति शेषः ।

गुहागहनसंछन्नां कृत्रिमैर्गुहागहनैः गुहाभिः काननैश्च संछन्नां । पुष्पौघैः सुकृतपुष्पनिचयैः आस्तरणार्थैः । समभिच्छन्नां व्याप्तां । चतुर्दिक्षु पुष्पसरोपेतत्वेऽप्यन्तरान्तरा पद्ममालाभिः पद्मपङ्क्तिभिर्युक्तमित्यर्थः ॥ २२—२६ ॥ ईदृशीं शिविकामिति पुनरुक्तिर्व्यवहितानुस्मरणार्था ॥ २७ ॥ ततः लक्ष्मणं प्रति वाली विनीयतामित्युक्तिश्रवणानन्तरमित्यर्थः । यद्वा । लक्ष्मणं प्रत्युक्तिः स्वमुद्दिश्यैवेति ज्ञात्वेत्यर्थः । आरोपयत आरोपयत् ॥ २८—२९ ॥ आर्यस्य ज्येष्ठस्य । देहादूर्ध्वं कर्तव्यं और्ध्वदैहिकं उत्तरक्रिया । शिविकासमनन्तरं आसन्दीसमीपे । अत्रेति करणं द्रष्टव्यं । इत्याज्ञा-

शि० दिव्यां देवलोकात्प्राप्तां । भद्रासनयुतांकल्याणकारकासनयुतां अतएवशिविकां आरोहकाणांकल्याणप्रदां । उदीचामितोत्तमं ॥ २२ ॥ ती० जालवातायनान्वितां जालैर्वातायनैरन्वितां । कुब्जोपरितिर्यग्वास्थितफलकनिर्मितविविधसंनिवेशरन्ध्राणि जालानि । वातायनानि वायुप्रवेशार्थगवाक्षाकाररन्ध्राणि ॥ २४ ॥ ति० गुहागहनशब्देन शिविकोपरिप्रसार्यमाणपञ्जरमुच्यते ॥ २६ ॥ रामानु० क्षिप्रं प्रेतकार्यं विधीयतामितिलक्ष्मणोद्देशेनोक्तार्थस्य सुग्रीवेण क्रियमाणत्वाल्लक्ष्मणेन सुग्रीवोप्याज्ञप्तइत्यवगम्यते ॥ २७ ॥ स० अनुकूलतः कूलमनुसृत्य ॥ ३० ॥ शि० विश्राणयन्तः प्रक्षेपेण ददतः । हवगाअग्रतोयान्तु । तदनन्तरं शिविकायातु ॥ ३१ ॥

[पा०] १ क. ख. ग. ड. च. ज. ज. शिविकागतमानसः. २ ख. शीघ्रंतारः पर्यापतत्. ३ ड. च. ज. रुद्धहनोचितैः. ४ ख. द्रुमकर्मभिरावृतां. ५ ख. ग. घ. आस्थितां. ६ क. ग. घ. च. ज. चित्रपङ्क्तीभिः. ७ क. ख. ग. झ. ट. वातायनयुतां. च. वातायनान्वितां. ८ क.—च. झ. ज. ट. शिल्पिभिः कृतां. ९ ड. छ. झ. ट. भूषितां. १० ड. छ. झ. ट. पुष्पाब्जैः. ११ घ. संपरिच्छन्नां. १२ घ. वर्णाभिलम्बमानाभिः. १३ ख. गतचेतसं. १४ ग. शोभितः. १५ ख.—ट. मनुकूलतः. १६ क. ग.—ट. बहूनिच. १७ क. ड.—ट. शिविकातदनन्तरं.

राज्ञामृद्धिविशेषा हि दृश्यन्ते भुवि यादृशाः ॥ [तादृशीमिह कुर्वन्तु वानरा भर्तृसत्क्रियाम्] ॥
तादृशं वालिनः क्षिप्रं प्राकुर्वन्नौर्ध्वदैहिकम् ॥ ३२ ॥

अङ्गदं परिगृह्याशु तारप्रभृतयस्तदा ॥ क्रोशन्तः प्रययुः सर्वे वानरा हतबान्धवाः ॥ ३३ ॥
ततः प्रणिहिताः सर्वा वानर्योऽस्य वशानुगाः ॥ चुक्रुशुर्वीरवीरेति भूयः क्रोशन्ति ताः स्त्रियः ॥ ३४ ॥
ताराप्रभृतयः सर्वा वानर्यो हंतयूथपाः ॥ अनुज्जग्मुर्हि भर्तारं क्रोशन्त्यः करुणस्वनाः ॥ ३५ ॥
तासां रुदितशब्देन वानरीणां वनान्तरे ॥ वनानि गिरयः सर्वे विक्रोशन्तीव सर्वतः ॥ ३६ ॥
पुलिने गिरिनद्यास्तु विविक्ते जलसंवृते ॥ चितां चक्रुः सुबहवो वानराः शोककशिताः ॥ ३७ ॥
अवरोप्य ततः स्कन्धाच्छिबिकां वह्नोचिताः ॥ तस्थुरेकान्तमाश्रित्य सर्वे शोकैः समन्विताः ॥ ३८ ॥
ततस्तारा पतिं दृष्ट्वा शिबिकातलशायिनम् ॥ आरोप्याङ्के शिरस्तस्य विललाप सुदुःखिता ॥ ३९ ॥
हा वानरं महाराज हा नाथ मम वत्सल ॥ हा महार्हं महाबाहो हा मम प्रिय पश्य माम् ॥
जनं न पश्यसीमं त्वं कस्माच्छोकाभिपीडितम् ॥ ४० ॥

ग्रहृष्टमिव ते वक्रं गतासोरपि मानद ॥ अस्तार्कसमवर्णं च लक्ष्यते जीवतो यथा ॥ ४१ ॥
एष त्वां रामरूपेण कालः कर्षति वानर ॥ येन स विधवाः सर्वाः कृता एकेषुणा वने ॥ ४२ ॥
इमास्तास्तव राजेन्द्र वानर्यो वल्लभाः सदा ॥ पादैर्विकृष्टमध्वानमागताः किं न बुध्यसे ॥
तवेष्टा ननु नैमैता भार्याश्चन्द्रनिभाननाः ॥ ४३ ॥
इदानीं नेक्षसे कैसात्सुग्रीवं पुत्रवेश्वरम् ॥ एते हि सचिवा राजंस्तारप्रभृतयस्तव ॥ ४४ ॥
पुरवासी जनश्चायं परिवार्याऽऽसतेऽनघ ॥ विसर्जयैतान्पुत्रगान्धर्वोचितमरिन्दम ॥
ततः क्रीडामहे सर्वा वनेषु मदनोत्कटाः ॥ ४५ ॥
एवं विलपतीं तारां पतिशोकपरिप्लुताम् ॥ उत्थापयन्ति स तदा वानर्यः शोककशिताः ॥ ४६ ॥

पयदिति पूर्वेण संबन्धः ॥ ३०—३१ ॥ ऋद्धिविशेषाः प्रणिहिताः आप्ताः ॥ ३४—३७ ॥ वह्नोचिताः वाह-
काः ॥ ३८—४२ ॥ विकृष्टं विप्रकृष्टं । अध्वानं
पादैरागताः ॥ ४३—४४ ॥ मदनोत्कटाः उत्कटमद-
नाः ॥ ४५ ॥ विलपतीं विलपन्तीं ॥ ४६ ॥

शि० हताः राजविधातेन हतप्राया बान्धवायेषां ते हतबान्धवाः ॥ ३३ ॥ रामानु० प्रणिहिताः अत्यन्ताप्ता इत्यर्थः । स०
अस्य वालिनः । क्रोशन्तीति लटाक्रोशस्य विरामो नास्तीति ध्वन्यते ॥ ३४ ॥ ती० विविक्ते पूते । “विविक्तौ पूतविजनौ” इत्यमरः
॥ ३७ ॥ ति० अल्लवगाः झुतगतिमजानन्त्यः । विकृष्टं दूरं ॥ ४३ ॥ स० यथापुरं यथापूर्वक्रीडामहे । पदव्यत्ययः ।
यद्वा हेनाथ वयंक्रीडामेतिलोडुत्तमबहुवचनं । जीवतीति भ्रान्त्यावचनमिदं ॥ ४५ ॥

[पा०] १ क. ग. ड. च. ज. अ. राज्ञामृद्धिर्विशिष्टा हि दृश्यते भुवियादृशी. २ इदमर्थं क. ग. ड.—ट. पाठेषु दृश्यते.
तादृशैरिह. ३ घ. तादृशाः. ४ ड. छ.—ट. परिरभ्याशु. ५ क.—घ. च. ज. ताराप्रभृतयः. ६ ड.—ज. स्तथा.
७ क. प्रणादिताः. ८ छ. ज. वानरस्य. ९ ड.—ट. प्रियं. १० क. ड. च. ज.—ट. हतबान्धवाः. ११ ड. झ. ज. ट. जग्मुश्च.
१२ ग. क्रन्दितशब्देन. १३ ड.—ट. गिरयश्चैव. क. गिरयो वृक्षाः क्रोशन्तीव च सर्वशः. १४ क. ग. ड.—ट. वानरावनचा-
रिणः. १५ छ. झ. ट. वानरोत्तमाः. क. ग. ड. ज. ज. वाहनोचिताः. १६ ड.—ट. शोकपरायणाः. १७ क. महावीर.
१८ ड.—ट. दृश्यते. १९ ख. छ. झ. ट. रणे. २० ड.—ट. वानर्योऽल्लवगास्तव. क. वानर्योऽत्यन्तवल्लभाः. २१ छ. झ. ट.
चैवैमाभार्याः. २२ क. कस्मादनाथाः. २३ क. च.—ट. पुत्रवेश्वर. २४ ग. ज.—ट. पुरवासिजनः. २५ ड.—ट.
परिवार्यविधीदति. २६ ड.—ट. विसर्जयैतान्सचिवान्. ग. च. विसर्जयैनान्. २७ ठ. न्यथापुर. २८ ड.—ट. शोकपरीवृतां.
वा. रा. १३३

सुग्रीवेण ततः सार्धमङ्गदः पितरं रुदन् ॥ चितामारोपयामास शोकेनोभिहतेन्द्रियः ॥ ४७ ॥
 ततोऽग्निं विधिवद्वत्त्वा सोपसव्यं चकार ह ॥ पितरं दीर्घमध्वानं प्रस्थितं व्याकुलेन्द्रियः ॥ ४८ ॥
 संस्कृत्य वालिनं ते तु विधिपूर्वं पुवङ्गमाः ॥ आजगमुदकं कर्तुं नदीं शीतैजलां शिवाम् ॥ ४९ ॥
 ततस्ते सहितास्तत्र ह्यङ्गदं स्थाप्य चाग्रतः ॥ सुग्रीवतारासहिताः सिषिचुर्वालिने जलम् ॥ ५० ॥
 सुग्रीवेणैव दीनेन दीनो भूत्वा महाबलः ॥ समानशोकः काकुत्स्थः प्रेतकार्याण्यकारयत् ॥ ५१ ॥
 तंतस्तु तं वालिनमग्न्यपौरुषं प्रकाशमिक्ष्वाकुवरेषुणाहतम् ॥
 प्रदीप्य दीप्ताग्निसमौजसं तदा सलक्ष्मणं राममुपेयिवान्ह्रिः ॥ ५२ ॥
 इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये किष्किन्धाकाण्डे पञ्चविंशः सर्गः ॥ २५ ॥

षड्विंशः सर्गः ॥ २६ ॥

हनुमताकिष्किन्धाप्रवेशं प्रार्थितेन रामेण तंप्रति स्वस्य पितृनियोगानुरोधेन ग्रामनगराप्रवेशनिवेदनपूर्वकं सुग्रीवं प्रति तस्य राज्येऽभिषेकचोदनेन सहाङ्गदस्य यौवराज्येऽभिषेचनचोदना ॥ १ ॥ तथा वर्षाकालावसानपर्यन्तं लक्ष्मणेन सह स्वस्य गिरिगुहायां निवासोक्तिपूर्वकं तदनन्तरं सीतान्वेषणप्रयत्नविधानम् ॥ २ ॥ सुग्रेवण रामाज्ञायानगरमेत्य यथाविधिवानरवरैराज्ये स्वाभिषेचनपूर्वकमङ्गदस्य यौवराज्येऽभिषेचनम् ॥ ३ ॥

ततः शोकाभिसंतप्तं सुग्रीवं क्लिन्नवाससम् ॥ शाखामृगमहामात्राः परिवार्योपतस्थिरे ॥ १ ॥
 अभिगम्य महाबाहुं राममक्लिष्टकारिणम् ॥ स्थिताः प्राञ्जलयः सर्वे पितामहमिव वर्षयः ॥ २ ॥
 ततः काञ्चनशैलाभस्तरुणार्कनिभाननः ॥ अब्रवीत्प्राञ्जलिर्वाक्यं हनुमान्मारुतात्मजः ॥ ३ ॥

पितरं पितृशरीरं ॥ ४७ ॥ अपसव्यं अप्रदक्षिणं ॥ ४८ ॥
 वालिनं वालिशरीरं । उदकं कर्तुं जलतर्पणं कर्तुं । नदीं
 किष्किन्धासमीपवर्तिनीं ॥ ४९ ॥ सुग्रीवतारासहि-
 ता इति तारयाप्युदकदानं कुलाचारः ॥ ५० ॥ सुग्रीवे-
 णेति ॥ अनेन रामः सहैवागत इत्यवगम्यते ॥ ५१ ॥
 प्रकाशं प्रसिद्धं । प्रदीप्य दग्ध्वा । हरिः सुग्रीवः ।
 अन्येषु प्रविविशुरित्यर्थसिद्धं । यद्यपि तिर्यगधिकर-
 णरीत्या तिरश्चां न शास्त्रविहितसंस्काराधिकारः ।

तथापि देवांशसंभूतानां तिर्यगवस्थामात्रभाजां वेदाध्य-
 यनसंयोगादेव क्षत्रजातत्वात्संस्कारार्हतास्तीति बोध्यं
 ॥ ५२ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रामायण-
 भूषणे मुक्ताहाराख्याने किष्किन्धाकाण्डव्याख्याने
 पञ्चविंशः सर्गः ॥ २५ ॥

अथ सुग्रीवाभिषेकः षड्विंशे—तत इत्यादि ॥ क्लि-
 न्वाससं आर्द्रवस्त्रं । सद्यः स्नानादिति भावः । शा-
 खामृगमहामात्राः वानररूपामन्त्रिणः ॥ १ ॥ सर्वे

ति० विधिवत् देवांशलेन स्वयंज्ञातवेदलाज्ज्ञानवत् । तिर्यग्देहोचितविधिवदित्यर्थः । विधिवत् अग्निहोत्रविधिनेत्यर्थ इत्यन्ये
 ॥ ४९ ॥ शि० वालिनः वालिने ॥ ५० ॥ रामानु० समानशोकः काकुत्स्थ इत्यनेन समानसुखदुःखिलसंखिलमित्येतत्प्रक-
 रितं भवति ॥ ती० सुग्रीवेणैवाकारयत् तत्प्रामुख्येनैवाकारयदित्यर्थः ॥ ५१ ॥ ती० गतसर्गाणां फलश्रुतिः । “ ताराप्रला-
 पमाकर्ण्य वालिनो निधनं तथा । कपीन्द्रसंस्कर्तृनां श्रुत्वा ह्यविधवा भवेत् । दीर्घायुष्यं भवेद्भर्तुः पुत्रिणी संभविष्यति ” इति स्कान्दे
 ॥ ५२ ॥ इति पञ्चविंशः सर्गः ॥ २५ ॥

[पा०] १ ड. ज.—ट. सार्धसोङ्गदः. २ छ.—ट. नाभिहतेन्द्रियः. ३ ड.—ट. तंतु. ४ ड.—ट. विधिवत्त्ववर्गभाः.
 ५ क. ड. छ.—ट. शुभजलां. ख. शिवजलां. ६ क. ख. घ. शुभां. ७ ड. ज. अ. स्तस्थुरङ्गदः. क. ग. च. छ. झ. ट.
 स्तत्र अङ्गदः. ८ छ. झ. वानराजलं. क.—च. ज. ट. वालिनो. ९ ग. ड.—ज. अ. सुग्रीवेण च. घ. सुग्रीवेण तु. १० ग.
 ड.—ट. ततोऽथ. ११ ख. क्लिन्नमानसं. १२ क. घ. ड. ज. महामायाः. १३ ख. घ. अभिवाद्य.

भवत्प्रसादात्सुग्रीवः पितृपैतामहं महत् ॥ वानराणां सुदुष्प्रापं प्राप्नो राज्यमिदं प्रभो ॥ ४ ॥
 भवता समनुज्ञातः प्रविश्य नगरं शुभम् ॥ संविधास्यति कार्याणि सर्वाणि सैसुहृज्जनः ॥ ५ ॥
 स्नातोयं विविधैर्गन्धैरौषधैश्च यथाविधि ॥ अर्चयिष्यति रत्नैश्च माल्यैश्च त्वां विशेषतः ॥ ६ ॥
 इमां गिरिगुहां रम्यामभिगन्तुमितोर्हसि ॥ कुरुष्व स्वामिसंबन्धं वानरान्संप्रहर्षयन् ॥ ७ ॥
 एवमुक्तो हनुमता राघवः परवीरहा ॥ प्रत्युवाच हनूमन्तं बुद्धिमान्वाक्यकोविदः ॥ ८ ॥
 चतुर्दश समाः सौम्य ग्रामं वा यदि वा पुरम् ॥ न प्रवेक्ष्यामि हनुमन्पितुर्निर्देशपाँलकः ॥ ९ ॥
 सुसमृद्धां गुहां रम्यां सुग्रीवो वानरर्षभः ॥ प्रविष्टो विधिवद्वीरः क्षिप्रं राज्येऽभिषिच्यताम् ॥ १० ॥
 एवमुक्त्वा हनूमन्तं रामः सुग्रीवमब्रवीत् ॥ वृत्तज्ञो वृत्तसंपन्नमुदारबलविक्रमम् ॥ ११ ॥
 ह्रमप्यङ्गदं वीरं यौवराज्येऽभिषेचय ॥ ज्येष्ठस्य स सुतो ज्येष्ठः सदृशो विक्रमेण ते ॥
 अङ्गदोऽयमदीनात्मा यौवराज्यस्य भाजनम् ॥ १२ ॥
 पूर्वोऽयं वार्षिको मासः श्रावणः सलिलागमः ॥ प्रवृत्ताः सौम्य चत्वारो मासा वार्षिकसंज्ञिकाः ॥ १३ ॥
 नायमुद्योगसमयः प्रविश त्वं पुरीं शुभाम् ॥ अस्मिन्वत्स्याम्यहं सौम्य पर्वते सहलक्ष्मणः ॥ १४ ॥
 इयं गिरिगुहा रम्या विशाला युक्तमारुता ॥ प्रभूतसलिला सौम्य प्रभूतकमलोत्पला ॥ १५ ॥
 कार्तिके समनुप्राप्ते त्वं रावणवधे यत ॥ एष नः समयः सौम्य प्रविश त्वं स्वमालयम् ॥ १६ ॥

सुग्रीवादयः ॥ २—३ ॥ वानराणां राज्यमित्यन्वयः ॥ ४—५ ॥ अतिनिपुणतया हनुमान् प्रथमं संग्रहेण विज्ञाप्य तच्छृण्वति रामे पुनर्विशदमाह—स्नात इति ॥ ६ ॥ गिरिगुहां किष्किन्धां । वानराणां स्वामिना संबन्धं कुरु सुग्रीववानरराजंकुर्वित्यर्थः ॥ ७—११ ॥ भाजनं योग्यमित्यर्थः ॥ १२ ॥ अस्त्वभिषेकः सीतान्वेषणरावणवधादिकं प्रत्युद्योगः क्रियत इत्याशङ्क्याह—पूर्वं इत्यादि ॥ पूर्वः वर्षर्त्तपेक्षयाप्रथमः । वर्षाः वर्षर्तुः । “स्त्रियां प्रावृट् स्त्रियां भूम्नि वर्षाः” इत्यमरः । तत्र भवो वार्षिकः । “द्वौ द्वौ मार्गादिमासौ स्यादृतुः” इति श्रावणभाद्रपदौ वर्षर्तुः । तदेकदेशत्वाच्छ्रावणोवार्षिक इत्युच्यते । “वर्षाभ्यष्टक्” इति ठक्प्रत्ययः । वार्षिकसंज्ञिकाश्चत्वारोमासा इति । आश्वयुजाषाढाभ्यां चतुष्टमिति ज्ञेयं । छत्रिन्यायात् । वर्षमुखत्वाद्वर्षानन्तरकालत्वाच्च चत्वारोपि युद्धयोग्या न भवन्ति । कश्चित्तु—“पक्षा वैमासाः” इति श्रुतिपक्षमाश्रित्य चत्वारो वार्षिका मासा इत्यु-

क्तम् । श्रावणः प्रथमो मास इत्यत्रापि प्रथमः पक्ष इत्यर्थः । “चत्वारो वार्षिका मासा गता वर्षशतोपमाः” इत्युपसंहारादित्याह ॥ १३—१५ ॥ कार्तिके मासि समनुप्राप्ते समीपंप्राप्ते । आश्वयुजान्तइत्यर्थः । यत यतस्व । सेनासंनहनंकुरु । कार्तिकशब्दस्य आश्वयुजान्तपरत्वं स्वयमेव वक्ष्यति—“वयमाश्वयुजे मासिपिङ्गाक्षप्रतिचोदिताः” इति । प्रचोदनं संनहनं नतुनिर्गमः । निर्गमस्तु मार्गशीर्षे । स्वसंकेतितकार्तिकातिक्रमादेव रामस्य सुग्रीवे कोपो लक्ष्मणप्रेषणं च । स्वयंप्रभाविलनिर्गमनानन्तरं “द्रुमान्वासन्तिका-न्दृष्ट्वा” इत्येतद्वसन्तपुष्पोद्गमोपक्रमभूतपत्रविगलनहेतुफाल्गुनापेक्षया । पक्षान्तरे फाल्गुनचैत्रयोर्वसन्तत्वोक्तेर्वा । अयमत्र क्रमोऽनुसन्धेयः । उत्तरस्यादिना पूर्वस्यावधिं जानीयादिति न्यायेन उत्तरस्योत्तरस्य ग्रहणात् पूर्वपूर्वकालसंख्याज्ञापनं वाल्मीकेः शैली । तथा च चैत्रे रामस्य साकेताभिर्निर्गमः । अगस्त्याश्रमागमनात्पूर्वं दश संवत्सरा गता इत्युक्तं ।

टीका० औषधैः अभिषेकद्रव्यैः ॥ ६ ॥ स० स्वामिसंबन्धं सुग्रीवस्यराज्याभिषेकेणस्वामिसंबन्धं ॥ ७ ॥ स० ग्रामं अल्पजनाधिष्ठितं ॥ ९ ॥ टी० प्रवृत्ताः प्रवर्तितुमुपक्रान्ताः ॥ स० सलिलानामागमः आगमनंयस्मिन्सतथा ॥ १३ ॥

[पा०] १ क. ग. छ. झ. ट. त्प्रसादात्काकुस्थ. २ वानराणामित्यर्थस्थाने छ. झ. ट. पाठेषुवानराणांसुदंष्ट्राणांसंपन्नबलशालिनाम् । महात्मनांसुदुष्प्रापंप्रांसंराज्यमिदंप्रभो । इत्यर्धद्वयंदृश्यते. ३ क. ड.—ट. ससुहृद्वनः. ४ छ.—ट. माल्यैश्चरत्नैश्च. ५ ड.—ज. गन्तुंलभोर्हसि. ६ ग. न्प्रतिहर्षयन्. ७ ड. छ.—ट. पारगः. ८ क. ग.—च. ज.—ट. दिव्यां. ९ घ.—ट. वीरं. १० क. ख. ड. छ.—ट. ज्येष्ठसहि. घ. ज्येष्ठस्यतु. ११ ग. विक्रमेणहि. ख. घ.—ट. विक्रमेणच.

अभिषिक्तः स्वराज्ये च सुहृदः संप्रहर्षय ॥ १७ ॥

इति रामाभ्यनुज्ञातः सुग्रीवो वानराधिपः ॥ प्रविवेश पुरीं रम्यां किष्किन्धां वालिपालिताम् ॥ १८ ॥

तं वानरसहस्राणि प्रविष्टं वानरेश्वरम् ॥ अभिवाद्य प्रविष्टानि सर्वतः पर्यवारयन् ॥ १९ ॥

ततः प्रकृतयः सर्वा दृष्ट्वा हरिगणेश्वरम् ॥ प्रणम्य मूर्ध्ना पतिता वसुधायां समाहिताः ॥ २० ॥

सुग्रीवः प्रकृतीः सर्वाः संभाष्योत्थाप्य वीर्यवान् ॥ भ्रातुरन्तःपुरं सौम्यं प्रविवेश महाबलः ॥ २१ ॥

प्रविश्य त्वभिनिष्क्रान्तं सुग्रीवं प्लवगेश्वरम् ॥ अभ्यषिञ्चन्त सुहृदः सहस्राक्षमिवामराः ॥ २२ ॥

तस्य पाण्डुरमाजहुश्छत्रं हेमपरिष्कृतम् ॥ शुक्ले च वालव्यजने हेमदण्डे यशस्करे ॥ २३ ॥

तथा सर्वाणि रत्नानि सर्वबीजौषधैरपि ॥ सक्षीराणां च वृक्षाणां प्ररोहान्कुसुमानि च ॥ २४ ॥

शुक्लानि चैव वस्त्राणि श्वेतं चैवानुलेपनम् ॥ सुगन्धीनि च मालयानि स्थलजान्यम्बुजानि च ॥ २५ ॥

चन्दनानि च दिव्यानि गन्धाश्च विविधान्वहून् ॥ अक्षतं जातरूपं च प्रियङ्गुमधुसर्पिणी ॥

दधि चर्म च वैयाघ्रं वाराही चाप्युपानहौ ॥ २६ ॥

समालम्भनमादाय रोचनां समनःशिलाम् ॥ आजग्मुस्तत्र मुदिता वराः कन्यास्तु षोडश ॥ २७ ॥

ततस्ते वानरश्रेष्ठे यथाकालं यथाविधि ॥ त्रैवैश्वैश्च भक्षैश्च तोषयित्वा द्विजर्षभान् ॥ २८ ॥

अथ पञ्चवट्यां वर्षत्रयानन्तरं चैत्रे प्राप्ते शूर्पणखा-
नासिकाच्छेदनखरवधादिकं कृतमित्यवगम्यते ।
रावणेन च मारीचवचनादिना किञ्चिद्विलम्ब्य
तस्मिन्नेव चैत्रे सीता हृता । सीताविरहेण दूयमानस्य
रामस्य वसन्तवर्णने चैत्रवनानिल इत्युक्तेः । लङ्कायां
सीतायाः संवत्सरवासोक्तेश्च । पुनः फाल्गुने हि
रावणवधः । आषाढे वालिवधः । शरदि सेनासंनहनं ।
मार्गशीर्षे वानरप्रस्थापनं । स्वयंप्रभाविले बहु-
कालयापनं । “कालश्च नो महान्यातः” इत्युक्तेः ।
बहिर्निर्गमनानन्तरं फाल्गुनशुद्धत्रयोदश्यां हनुमतः
समुद्रतरणं । चतुर्दश्यां पुनरागमनं (?) । पौर्णमास्यां
दण्डयात्रेत्यादि । अन्यद्युद्धकाण्डे
वक्ष्यते । समयः संकेतः ॥ १६—१९ ॥
मूर्ध्ना प्रणम्य वसुधायांपतिताः । समाहिताः अनन्य-

मनस्काः ॥ २० ॥ भ्रातुरन्तःपुरं प्रविवेशेति । तारां
समान्य स्ववशीकरणार्थमितिभावः ॥ २१—२२ ॥
प्ररोहान् पल्लवान् । अनुलेपनं कर्पूरादि । गन्धाः
अगरुप्रभृतयः । अक्षतं जातरूपं अक्षततण्डुलं हरि-
द्रामिश्रं । प्रियङ्गुः सूक्ष्मधान्यविशेषः । वाराही
वराहचर्मविकृती । “सुपां सुलुक्” इत्यादिना
पूर्वसवर्णदीर्घः ॥ २३—२६ ॥ समालम्भनं अनुले-
पनविशेषः । “समालम्भो विलेपनं” इत्यमरः ।
रोचनां गोरोचनां । समनःशिलां । शैलधातुवि-
शेषसंहितं तिलकसाधनं मनःशिला ॥ २७ ॥ ततस्ते
वानरश्रेष्ठमित्यारभ्य वसवो वासवं यथेत्यन्तमेकं वा-
क्यं ॥ यथाकालं विहितकालमनतिक्रम्य । यथाविधि
यथाक्रमं । द्विजर्षभान् याजनार्थमाहूतान् । समिद्धं
ज्वलितं । जातवेदसं अग्निं । मन्त्रविदः वानरपुरोहि-

ति० प्रविश्यत्वभिनिष्क्रान्तमितिपाठे प्रविश्य अन्तःपुरगतशोकादिकंदृष्ट्वा अभिषेकायतुपुनःनिष्क्रान्तंप्रतिनिवृत्तं सभामागतमित्यर्थः
॥ २२ ॥ स० यशस्करे सुग्रीवे । पाण्डुरंछत्रं आजहुः । तस्यसुहृदइतितस्येत्यस्यपूर्वेणान्वयः । यशस्करेइतिवालव्यजनविशेषणंच
॥ २३ ॥ टीका० श्वेतमनुलेपनं कर्पूरद्रवः ॥ २५ ॥ टीका० प्रियङ्गुः फलिनीपुष्पं । “प्रियङ्गुःफलिनीफली” इत्यमरः ।
यद्वा “प्रियङ्गुःसिद्धार्थःसमौ” इतिविश्वप्रकाशः ॥ स० गन्धान् गन्धद्रव्याणि । जातरूपं रौप्यं । प्रियङ्गुसहितंमधु प्रियङ्गुमधु ।
अनन्तरंद्वन्द्वः । अतोनाद्विवचनानुपपत्तिः ॥ २६ ॥ ती० द्विजर्षभान् वानरजातीयद्विजर्षभान् ॥ २८ ॥

[पा०] १ क. ग. छ. ज. झ. ट. अभिषिञ्चन्त. २ ग. संप्रचोदय. ३ क. ग. छ.—ट. वानरर्षभः. ४ क.—घ. च.
ज. ञ. ट. प्रहृष्टानि. ५ ड. छ.—ज. प्लवगेश्वरं. ६ ड.—ज. प्रविष्टंभीमविक्रान्तंसुग्रीवंवानरर्षभं. ७ क.—घ. वानरर्षभं.
८ ड.—ट. रत्नानिसर्वाणि. ९ क.—ट. सर्वबीजौषधानिच. १० क. ग. घ. ज. ञ. वराहौ. ड. छ. झ. ट. परार्थ्यौ. ११ क.
समालेपन. १२ झ. गोरोचनंमनःशिलां. छ. ट. गोरोचनमनःशिलां. ड. ज. गोरोचनमनःशिलाः. घ. च. ज. रोचनांसुमनः-
शिलाः. ख. रोचनांसुमनःशिलां. ग. रोचनांचमनःशिलां. १३ ख. ड. छ. झ. ञ. ट. कन्याश्च. १४ ख.—ड. ज. ञ.
ततस्तं. १५ ड. झ. ट. श्रेष्ठमभिषेक्तुं. १६ ग. ड. द्विजोत्तमान्.

ततः कुशपरिस्तीर्णं समिद्धं जातवेदसम् ॥ मध्रपूतेन हविषा हुत्वा मन्त्रविदो जनाः ॥ २९ ॥
 ततो हेमप्रतिष्ठाने वरास्तरणसंवृते ॥ प्रासादशिखरे रम्ये चित्रमाल्योपशोभिते ॥ ३० ॥
 प्राङ्मुखं विविधैर्मन्त्रैः स्थापयित्वा वरासने ॥ नदीनदेभ्यः संहृत्य तीर्थेभ्यश्च समन्ततः ॥ ३१ ॥
 आहृत्य च समुद्रेभ्यः सर्वेभ्यो वानरर्षभाः ॥ अपः कनककुम्भेषु निधाय विमलाः शुभाः ॥ ३२ ॥
 शुभैर्वृषभशृङ्गैश्च कलशैश्चापि काञ्चनैः ॥ शास्त्रदृष्टेन विधिना महर्षिविहितेन च ॥ ३३ ॥
 गजो गवाक्षो गवयः शरभो गन्धमादनः ॥ मैन्दश्च द्विविदश्चैव हनुमाञ्जाम्बवान्नलः ॥ ३४ ॥
 अभ्यषिञ्चन्त सुग्रीवं प्रसन्नेन सुगन्धिना ॥ सलिलेन सहस्राक्षं वसवो वासवं यथा ॥ ३५ ॥
 अभिषिक्ते तु सुग्रीवे सर्वे वानरपुङ्गवाः ॥ प्रचुक्रुशुर्महात्मानो हृष्टास्तत्र सहस्रशः ॥ ३६ ॥
 रामस्य तु वचः कुर्वन्सुग्रीवो हंरिपुङ्गवः ॥ अङ्गदं संपरिष्वज्य यौवराज्येऽभ्यषेचयत् ॥ ३७ ॥
 अङ्गदे चाभिषिक्ते तु सानुक्रोशाः प्लवङ्गमाः ॥ साधु साध्विति सुग्रीवं महात्मानोऽभ्यपूजयन् ॥ ३८ ॥
 रामं चैव महात्मानं लक्ष्मणं च पुनः पुनः ॥ प्रीताश्च तुष्टुवुः सर्वे तादृशे तत्र वर्तन्ति ॥ ३९ ॥
 हृष्टपुष्टर्जुनाकीर्णा पताकाध्वजशोभिता ॥ बभूव नगरी रम्या किष्किन्धा गिरिगह्वरे ॥ ४० ॥

निवेद्य रामाय तदा महात्माने महाभिषेकं कपिवाहिनीपतिः ॥

रुमां च भार्यां प्रतिलभ्य वीर्यवानवाप राज्यं त्रिदशाधिपो यथा ॥ ४१ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये किष्किन्धाकाण्डे षड्विंशः सर्गः ॥ २६ ॥

ताः । हेमप्रतिष्ठाने हेममयपादयुक्ते । वरासनविशेष-
 णमेतत् । नदीनदेभ्यस्तीर्थेभ्यः समुद्रेभ्यश्च अपः
 आहृत्य आनीय । संहृत्य संमिश्रीकृत्य । तद्विमलं जलं
 कनककुम्भेषु निधाय तेभ्यो वृषभशृङ्गादिमिरुद्धृत्य ।
 शास्त्रदृष्टेन विधिना क्रमेण । महर्षिविहितेन कल्पसू-
 त्रविहितेन च विधिना । अभ्यषिञ्चन्त ॥ २८—३७ ॥
 सानुक्रोशाः अङ्गदे सद्याः ॥ ३८ ॥ तादृशे सुग्रीवा-

ङ्गदाभिषेकरूपोत्सवे । वर्तन्ति वर्तमाने सति ॥ ३९ ॥
 पताकाध्वजयोर्भेद उक्तः ॥ ४० ॥ निवेद्य रामसमी-
 पमागत्य निवेद्येत्यर्थः ॥ ४१ ॥ इति श्रीगोविन्दराज-
 विरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे मुक्ताहाराख्याने
 किष्किन्धाकाण्डव्याख्याने षड्विंशः सर्गः ॥ २६ ॥

ति० ततः कुशेति । अनेनाग्निसाध्यकर्माधिकारं तेषां दर्शयति । मनुष्यसदृशसर्वव्यवहारद्वेदशलाच ॥ २९ ॥ ति० मन्त्रै-
 स्स्थापयित्वा “ वसवस्त्वागायत्रेणच्छन्दसा ” इत्यादिमन्त्रैरासने स्थापयित्वेत्यर्थः ॥ स० नदीनदेभ्यः अविवक्षितत्वान्नैकशेषः
 ॥ ३१ ॥ स० अपः नविद्यते पः पालकोयस्यसोपः । अस्यगजोगवाक्षइत्यादिनापृथगन्वयः । तेननजलशब्देनपौनरुक्त्यं ॥
 ति० अपआहृत्यमिलिताः कृत्वाविमलंजलं कुम्भेषु निधायेतिसंबन्धः ॥ ३२ ॥ ति० तादृशेतत्रवार्तिनि अभिषिक्तेसुग्रीवेऽङ्गदेच ।
 तत्र किष्किन्धायां । वर्तिनि वर्तमानेसतीत्यर्थः ॥ ३९ ॥ ती० फलश्रुतिः । “ अभिषेकं च तारायारुमायाः प्राप्तिमुत्तमाम् ।
 सुग्रीवस्यसदाश्रुताराज्यलभंसंगच्छति ” इति ॥ ४१ ॥ इति षड्विंशः सर्गः ॥ २६ ॥

[पा०] १ ग. माल्यानुशोभिते. २ क. ग. झ. ट. विमलंजलं. ड. च. अ. विविधजलं. ३ क. शुभैर्हिरण्यशृङ्गैश्च. ४ छ.
 झ. ट. कलशैश्चैव. ख. सुकुशैश्चापि. ५ ड. छ. झ. ट. जांबवांस्तथा. ६ क. प्रतुष्टुवुः. ७ ड. छ.—ट. हृष्टाः शतसहस्रशः.
 ८ ग. रामस्यवचनं. ९ छ. झ. ट. वानरेश्वरः. १० ड. छ.—ट. ह्यपूजयन्. ११ ग. रामंचलक्ष्मणंचैवप्रशंसुः पुनः पुनः.
 १२ छ. झ. वर्तिनि. १३ घ. समाकीर्णा. १४ घ.—ट. भार्यामुपलभ्य.

सप्तविंशः सर्गः ॥ २७ ॥

रामेण प्रस्रवणगिरिगुहामेत्यलक्ष्मणंप्रति तद्गुहायाःस्ववासानुगुणगुणसमृद्धिवर्णनपूर्वकं लक्ष्मणेनसहत्तत्रनिवासः ॥ १ ॥
लक्ष्मणेन चन्द्रदर्शनादिनासमुद्दीपितशोकरामंप्रति बहुधासमाश्रासनम् ॥ २ ॥ रामेण लक्ष्मणप्रशंसनपूर्वकंशरत्प्रतीक्षया
तत्रनिवासः ॥ ३ ॥

अभिषिक्ते तु सुग्रीवे प्रविष्टे वानरे गुहाम् ॥ आजगाम सह भ्रात्रा रामः प्रस्रवणं गिरिम् ॥ १ ॥
शार्दूलमृगसंघुष्टं सिंहैर्भीमैरवैर्वृतम् ॥ नानौगुलमलतागूढं बहुपादपसंकुलम् ॥ २ ॥
ऋक्षवानरगोपुच्छैर्मार्जारैश्च निषेवितम् ॥ मेघराशिनिभं शैलं नित्यं शुचिजलाश्रयम् ॥ ३ ॥
तस्य शैलस्य शिखरे महतीमायतां गुहाम् ॥ प्रत्यगृह्यत वासार्थं रामः सौमित्रिणा सह ॥ ४ ॥
कृत्वा च समयं सौम्यः सुग्रीवेण सहानघः ॥ कालयुक्तं महद्वाक्यमुवाच रघुनन्दनः ॥
विनीतं भ्रातरं भ्राता लक्ष्मणं लक्ष्मिवर्धनम् ॥ ५ ॥

इयं गिरिगुहा रम्या विशाला युक्तमारुता ॥ अस्यां वसाव सौमित्रे वर्षरात्रमरिंदम ॥ ६ ॥
गिरिशृङ्गमिदं रम्यमुन्नतं पार्थिवात्मज ॥ श्वेताभिः कृष्णताम्राभिः शिलाभिर्हृषशोभितम् ॥ ७ ॥
नानाधातुसमाकीर्णं देरीनिर्झरशोभितम् ॥ विविधैर्वृक्षषण्डैश्च चारु चित्रलतावृतम् ॥ ८ ॥
नानाविहगसंघुष्टं मयूरवनादितम् ॥ मालतीकुन्दगुल्मैश्च सिन्धुवारकुरण्टकैः ॥ ९ ॥
कदम्बार्जुनसैजैश्च पुष्पितैरुपशोभितम् ॥ १० ॥
इयं च नलिनी रम्या फुल्लपङ्कजमण्डिता ॥ नातिदूरे गुहाया नौ भविष्यति नृपात्मज ॥ ११ ॥
प्रागुदक्प्रवणे देशे गुहा साधु भविष्यति ॥ पश्चाच्चैवोन्नता सौम्य निवातेयं भविष्यति ॥ १२ ॥
गुहाद्वारे च सौमित्रे शिला समतला शुभा ॥ श्लक्ष्णा चैवायता चैव भिन्नाञ्जनचयोपमा ॥ १३ ॥
गिरिशृङ्गमिदं तात पश्य चोत्तरतः शुभम् ॥ भिन्नाञ्जनचयाकारमम्भोधरैर्मिवोत्थितम् ॥ १४ ॥

अथ रामस्यैकान्तवाससमुद्भूतसीताविरहशोकप्र-
शमनं लक्ष्मणेन क्रियते सप्तविंशे—अभिषिक्त
इत्यादि ॥ १—२ ॥ शैलं शिलामयमिति मृच्छिलो-
भयमयगिरिभ्यो व्यावृत्तिः । अतो न गिरिं शैलमिति
पुनरुक्तिः ॥ ३—४ ॥ कालयुक्तं तत्कालोचितं ॥ ५ ॥
युक्तमारुता उचितमारुता यावदपेक्षमारुतेत्यर्थः ।
वसाव लोडुत्तमद्विवचनं । वर्षरात्रमिति अच् समा-
सान्त आर्षः । जालेकवचनं ॥ ६—८ ॥ कदम्बाः
अर्जुनाः नदीसर्जाः ॥ ९ ॥ नातिदूरे भविष्यतीत्य-

नेन वर्षाकालस्य प्रवृत्तत्वाद्भाविजलसमृद्ध्या समीप-
वार्तिनी भविष्यतीत्यर्थः ॥ १०—११ ॥ प्रागुदक्प्रवणे
देशे वर्तमाना गुहा साधु भविष्यति । प्रागुदक्प्रवणेदेशे
वर्तमानत्वाभिधानाद्गुहाया नैकैक्यभिमुखद्वारत्वमुक्तं ।
अतएव पौरस्त्यवर्षप्रवेशाभावेन साधुत्वमुक्तं भवति ।
इयं पश्चादुन्नता पश्चाद्भागोन्नता । अतएव पुरोवात-
निरोधकत्वान्निवाता च भविष्यति ॥ १२ ॥ गुहा-
द्वारेचेति । अस्मिन् श्लोके वर्ततइतिशेषः ॥ १३ ॥
श्वेतमिव रूप्यमिव । “ दुर्वर्णं रजतं रूप्यं खर्जूरं

ति० प्रस्रवणं तदाख्यं ॥ १ ॥ स० गोपुच्छैः नीलमुखवानरविशेषैः ॥ ३ ॥ स० डीबन्तलक्ष्मीशब्दोप्यस्तीतिलक्ष्मिवर्धन-
मित्येतत्साधु ॥ “ द्रागलक्ष्मिभर्तृगुणान् ” इत्यादिप्रयोगात् ॥ शि० अनघः शरणागतानामघनिवर्तकः ॥ ५ ॥ स० नदीदुर्द-
रसंयुतं नद्यांविद्यमानमण्डकसदृशमहामण्डकोपेतं ॥ ७ ॥ स० प्रागुदक्प्रवणे पूर्वोत्तरभागयोर्निम्नभूते ॥ ११ ॥

[पा०] १ ड. च. व. संयुक्तं. २ क. ख. घ. ड. च. ज. ज. भीमतरैर्वृतं. ३ ख. नानाद्रुम. ४ ड.—ट. शुचिकरंशिवं.
ख. शुचिजलंशिवं. क. शुचिकरंशुभं. ५ क. ग. ड.—ट. रामः. ६ छ. झ. व. ट. वत्स्याम. ख.—च. ज. वत्स्यामि. क.
वत्स्याव. ७ ख. सौम्यमुन्नतं. क. ड.—ट. रम्यमुन्नतं. ८ ग. र मिशोभितं. ९ ड.—ट. नदीदुर्दरसंयुतं. १० ख. घ. द्वारि-
चित्र. ११ च. ज. झ. ट. सिन्धुवारैःशिरिषकैः. ख. सिन्धुवारैश्चशोभितैः. १२ च. ज. ज. संधैश्च. क. संकीर्णैः. ख. वंशैश्च.
१३ ड. छ. झ. ट. कृष्णाचैव. १४ ग. घ. ड. छ. व. ट. गिरिःशृङ्गं. १५ ड. झ. व. ट. मिवोदितं. घ. मिवोन्नतं.

दक्षिणस्यामपि दिशि स्थितं श्वेतमिवापरम् ॥ कैलासशिखरप्रख्यं नानाधातुविभूषितम् ॥ १५ ॥
 प्राचीनवाहिनीं चैव नदीं भृशमकर्दमाम् ॥ गुहायाः पूर्वतः पश्य त्रिकूटे जाह्नवीमिव ॥ १६ ॥
 चम्पकैस्तिलकैस्तालैस्तमालैरतिमुक्तकैः ॥ पद्मकैः सरलैश्चैव अशोकैश्चैव शोभिताम् ॥ १७ ॥
 वानीरैस्तिनिशैश्चैव बकुलैः केतकैर्धवैः ॥ हिन्तालैस्तिरितैर्नीपैर्वैत्रकैः कृतमालकैः ॥ १८ ॥
 तीरजैः शोभिता भाति नानारूपैस्ततस्ततः ॥ वसनाभरणोपेता प्रमदेवाभ्यलङ्कृता ॥ १९ ॥
 शतशः पक्षिसङ्घैश्च नानानादैर्विनादिता ॥ एकैकमनुरक्तैश्च चक्रवाकैरलङ्कृता ॥ २० ॥
 पुलिनैरतिरम्यैश्च हंससारिसेसेवितैः ॥ ग्रहसन्तीव भात्येषा नारी सर्वविभूषिता ॥ २१ ॥
 कचिन्नीलोत्पलच्छन्ना भाति रक्तोत्पलैः कचित् ॥ कचिदाभाति शुक्लैश्च दिव्यैः कुमुदकुञ्जलैः ॥ २२ ॥
 पारिप्लवशतैर्जुष्टा बर्हिणकौश्विनादिता ॥ रमणीया नदी सौम्य मुनिसङ्घैर्निषेविता ॥ २३ ॥
 पश्य चन्दनवृक्षाणां पङ्क्तीः सुरचिता इव ॥ ककुभानां च दृश्यन्ते मनसेवोदिताः समम् ॥ २४ ॥
 अहो सुरमणीयोयं देशः शत्रुनिषूदन ॥ दृढं रंस्याव सौमित्रे साध्वत्र निवसावहै ॥ २५ ॥
 इतश्च नातिदूरे सा किष्किन्धा चित्रकानना ॥ सुग्रीवस्य पुरी रम्या भविष्यति नृपात्मज ॥ २६ ॥
 गीतवादित्रनिर्घोषः श्रूयते जयतां वर ॥ नर्दतां वानराणां च मृदङ्गाडम्बरैः सह ॥ २७ ॥
 लब्ध्वा भार्यां कपिवरः प्राप्य राज्यं सुहृदृतः ॥ ध्रुवं नन्दति सुग्रीवः संप्राप्य महतीं श्रियम् ॥ २८ ॥
 ईत्युक्त्वा न्यवसत्तत्र राघवः सहलक्ष्मणः ॥ बहुदृश्यदरीकुञ्जे तस्मिन्प्रस्रवणे गिरौ ॥ २९ ॥

श्वेतं ” इत्यमरः । अपरं शृङ्गं पश्येति पूर्वणान्व-
 यः ॥ १४—१५ ॥ अतिमुक्तकैः पुण्ड्रकैः । पद्मकैः
 पद्मपर्णाख्यवृक्षविशेषैः । सरलैः यूपसरलैः । तिनिशैः
 स्यन्दनैः । “ तिनिशे स्यन्दनो नेमिः ” इत्यमरः ।
 धवैः धुन्धुरैः । हिन्तालैः लताङ्कुराख्यवृक्षैः । “ अथ
 स्यालताङ्कुरः । हिन्तालस्तृणराजश्च ” इति वैजयन्ती ।
 तिरिटैः तिल्ववृक्षैः । “ तिरिटस्तिल्वसार्जनौ ” इत्य-
 मरः । वैत्रकैरिति सम्यक् ॥ १६—१९ ॥ एकैकम-
 नुरक्तैः अन्योन्यानुरागयुक्तैः ॥ २०—२२ ॥ पारिप्ल-
 वैः जलोपरिसंचारिपक्षिविशेषैः ॥ २३ ॥ सुरचिता

इव मालारूपेण ग्रथिता इव । ककुभानां अर्जु-
 नवृक्षाणां । दृश्यन्ते पङ्क्तय इति शेषः । मनसे-
 वोदिताः सममिति मनसा संकल्पेन । समं युगपत् ।
 उदिता इव स्थिताः ॥ २४ ॥ रंस्याव रंस्यावहे ।
 अतः अत्र गिरौ । निवसावहै निवसाव ॥ २५ ॥
 अत्र वासे क्रियमाणे किष्किन्धा च समीपवर्तिनीभ-
 विष्यतीत्याह—इतश्चेति ॥ २६ ॥ मृदङ्गाडम्बरैः
 सह नर्दतां वानराणां निर्घोषः श्रूयत इत्यन्व-
 यः ॥ २७—२८ ॥ तत्र गुहायां । कुञ्जः लतागृहं

ति० श्वेतमिवांबरं श्वेतवस्त्रमिवस्थितं ॥ १५ ॥ ति० जाह्नवीपदेन तत्रत्याजाह्नवीसदृशीमन्दाकिन्याख्यानदी ॥ १६ ॥
 टीका० समंमनसा उदिता इव एकोच्छ्रायविस्तारा उद्भवाम इति संकल्प्योत्थिता इवेत्युत्प्रेक्षा ॥ शि० मनसा मदिच्छया । समं
 उदिताः जाता इव । चन्दनवृक्षाणां ककुभानां अर्जुनवृक्षाणां चयाः पङ्क्तयो दृश्यन्ते ताः सुरचिराः पङ्क्तीः पश्य ॥ २४ ॥ ति० बहूनि दृश्या-
 न्युत्तमवस्तूनि यत्र तादृशः कुञ्जश्चयस्मिन्निति गिरिविशेषणं ॥ २९ ॥

[पा०] १ झ. ट. मिवांबरं. क. मिवांबुदं. २ ख. घ.—झ. ट. विराजितं. ३ झ. परतः. छ. ट. पुरतः. ४ ड. छ.
 झ. ट. चन्दनैस्तिलकैस्तालैः. ५ ख. अङ्गोलैश्चैव. घ. अशोकैरुप. ड. च. ज. व. अशोकैरपि. क. अङ्गोलैरपि. ६ क. ग. ड.
 च. ज. व. नीवारैः. झ. वानीरैस्तिमिदैश्चैव. ७ क. ख. वज्रुलैः. ८ छ. झ. ट. केतकैरपि. ९ झ. स्तिनिशैर्नीपैः. ड. च. ज.
 व. रज्जुनैर्नीपैः. १० क. छ. झ. ट. वेंतसैः. ११ क. ख. ड. छ.—ट. नादविनादिता. घ. निनदनादिता. १२ ड.—ट.
 सेविता. १३ ड. छ.—ट. नानारत्नसमन्विता. क. ख. नानारत्नविभूषिता. १४ झ. बर्हिकौश्विनादिता. १५ घ. ऋषिसंघैः.
 छ. झ. ट. मुनिसंघनिषेविता. १६ क. सुरचिराभुवि. १७ क. ख. घ. इह. १८ छ. झ. ट. नर्दतां. १९ ख. घ. ट. मृदङ्गा.
 डम्बरः. २० इत्युक्त्वा लब्धस्य स्थाने क. पाठे. एवमुक्त्वा महातेजालक्ष्मणं शुभलक्षणम् । न्यवसत्तत्र धर्मज्ञो राघवः सहलक्ष्मणः ।
 इत्येकः श्लोको दृश्यते.

सुसुखेऽपि बहुद्रव्ये तस्मिन्नि धरणीधरे ॥ वसतस्तस्य रामस्य रतिरल्पाऽपि नाभवत् ॥

हृतां हि भार्यां स्मरतः प्राणेभ्योपि गरीयसीम् ॥ ३० ॥

उदयाभ्युदितं दृष्ट्वा शशाङ्कं च विशेषतः ॥ आविवेश न तं निद्रा निशासु शयनं गतम् ॥ ३१ ॥

तत्समुत्थेन शोकेन बाष्पोपहतचेतसम् ॥ तं शोचमानं काकुत्स्थं नित्यं शोकपरायणम् ॥

तुल्यदुःखोऽब्रवीच्चाता लक्ष्मणोऽनुनयन्वचः ॥ ३२ ॥

अलं वीर व्यथां गत्वा न त्वं शोचितुमर्हसि ॥ शोचतो व्यवसीदन्ति सर्वार्था विहितं हि ते ॥ ३३ ॥

भवान्क्रियापरो लोके भवान्दैवपरायणः ॥ आस्तिको धर्मशीलश्च व्यवसायी च राघव ॥ ३४ ॥

न ह्यव्यवसितः शत्रुं राक्षसं तं विशेषतः ॥ समर्थस्त्वं रणे हन्तुं विक्रमैर्जिह्वाकारिणम् ॥ ३५ ॥

समुन्मूलय शोकं त्वं व्यवसायं स्थिरं कुरु ॥ ततः सपरिवारं तं निर्मूलं कुरु राक्षसम् ॥ ३६ ॥

पृथिवीमपि काकुत्स्थ ससागरवनाचलाम् ॥ परिवर्तयितुं शक्तः किमङ्ग पुन रावणम् ॥ ३७ ॥

शरत्कालं प्रतीक्षस्व प्रावृट्कालोऽयमागतः ॥ ततः सराष्ट्रं सगणं रावणं त्वं वधिष्यसि ॥ ३८ ॥

अहं तु खलु ते वीर्यं प्रसुप्तं प्रतिबोधये ॥ दीप्तैराहुतिभिः काले भस्मच्छन्नमिवानलम् ॥ ३९ ॥

लक्ष्मणस्य तु तद्वाक्यं प्रतिपूज्य हितं शुभम् ॥ राघवः सुहृदं स्निग्धमिदं वचनमब्रवीत् ॥ ४० ॥

वाच्यं यदनुरक्तेन स्निग्धेन च हितेन च ॥ सत्यविक्रमयुक्तेन तदुक्तं लक्ष्मण त्वया ॥ ४१ ॥

एष शोकः परित्यक्तः सर्वकार्यावसादकः ॥ विक्रमेष्वप्रतिहतं तेजः प्रोत्साहयाम्यहम् ॥ ४२ ॥

शरत्कालं प्रतीक्ष्ये स्थितोऽसि वचने तव ॥ सुग्रीवस्य नदीनां च प्रसादमनुपालयन् ॥ ४३ ॥

॥ २९ ॥ बहुद्रव्ये बहुपुष्पफलादिधने ॥ ३० ॥

उदयाभ्युदितं उदयपर्वतादुद्गतं ॥ ३१ ॥ लक्ष्मणो-

ऽनुनयन्वचइतिपाठः ॥ ३२—३३ ॥ क्रियापरइत्यनेन

कार्यसिद्धिहेतुभूतपुरुषकारवत्त्वमुक्तं । दैवपरायण

इत्यनेन कार्यसिद्धिहेतुभूतदेवतानिष्ठतोक्ता ॥ ३४ ॥

अव्यवस्थितः धैर्यरहितइत्यर्थः । रणे विक्रमैर्हन्तुं

नसमर्थइत्यन्वयः ॥ ३५—३६ ॥ परिवर्तयितुं अधरो-

त्तरं कर्तुं । अङ्गेति संबोधनं । पुनरित्यत्रदीर्घाभावआर्षः

॥ ३७—३८ ॥ दीप्तैः ज्वलनकरैः । उद्धोधकैः वाक्यै-

रितिशेषः ॥ ३९—४० ॥ अनुरक्तेन अनुरागयुक्तेन ।

स्निग्धेन तत्कालोचितप्रियपरेण । हितेन हितपरेण ।

सत्यविक्रमयुक्तेन अमोघविक्रमयुक्तेन । यद्वाच्यं

स० बहुद्रव्ये अनेकद्रव्योत्पत्तिस्थाने ॥ ३० ॥ स० उदयाभ्युदितं उदयपर्वतेऽभ्युदितं । सविशेषतः द्वितीयान्तलात्तसिः ।

सविशेषं पूर्णत्वादिविशेषसहितं । शशाङ्कं चन्द्रं दृष्ट्वास्थितं । शयनं शय्यां प्राप्तंतरामनिद्राविवेश । यद्वासविशेषशशाङ्कउदयाभ्यु-

दितंउदयपर्वतगतंसूर्यमिवदृष्ट्वास्थितमित्यादियोजना ॥ ३१ ॥ टीका० तत्समुत्थेनसीतास्मरणसमुत्थेन । ति० अनुनयं अनुनयवत्

॥ ३२ ॥ स० हेवीरव्यथांगलाअलं व्यथानकुर्वित्यर्थः । “अलंखल्वोःप्रतिषेधयोःप्राचांक्ला” इतिप्रतिषेधार्थकालंशब्दयोगेस-

मानकर्तृकलाभावेपिक्वाप्रत्ययः । यद्वा अलमत्यन्तंव्यथांगला मानसिकदुःखविशेषंप्राप्य शोचितुंनार्हसीत्येकमेववाक्यं । शोचतः

पुरुषस्यसर्वार्थाः अवसीदन्ति अवसन्नाभवन्ति नश्यन्तीतियावत् ॥ शि० सर्वथा अत्यन्तंशोचन्तोऽजनाअवसीदन्तिइतिविदितं

॥ ३३ ॥ टीका० दैवपरायणः भाग्यसंपन्नः उभयत्रहेतुः ॥ ति० क्रियापरः नित्यकर्मानुष्ठाता ॥ शि० देवपरायणः

देवपराणांदेवतुत्तिकारकाणांअयनआश्रयः भवानेव । अतएव आस्तिकादिर्भवानेव । एतेनलत्सावधानतामात्रेणसर्वकार्यैस्तेत्य-

त्तीतिसूचितं ॥ स० आस्तिकः अस्तिपरलोकइतिज्ञानी । धर्मशीलः धर्मेधनुषिशीलंस्वभावोयस्य सदाधनुर्धारीतियावत् ॥ अभि-

धानंतुक्तपूर्वं । व्यवसायी उद्योगवान् ॥ ३४ ॥ रामानु० विक्रमेजिह्वाकारिणं विक्रमविषयेछद्मकारिणं ॥ ति० अव्यवसितः

शोकेनोद्यमहीनस्त्वं हन्तुंनसमर्थः । विक्रमे विक्रमस्थानेऽरणे जिह्वाकारिणं कुटिलं ॥ ३५ ॥ ति० काले होमकाले ॥ ३९ ॥

[पा०] १ ड. छ. ट. सुसुखेहि. २ घ. ड. च. ज. तस्मिन्प्रसन्नवणेगिरौ. ३ च. उदयाभ्युदयं. ४ क. घ. ट. सविशेषतः.

५ ड. ज. झ. चेतनं. ६ झ. लक्ष्मणोऽनुनयवचः ७ ट. शोचन्तो. ८ ख. ग. छ.—ट. ह्यवसीदन्ति. ९ ट. सर्वथा. १० क.

ग.—ट. विक्रमेजिह्वाकारणं. ख. विक्रमोजयकारणं. ११ छ. ज. झ. ट. स्थिरीकुरु. १२ छ. झ. ट. तंराक्षसंहन्तुमर्हसि.

१३ झ. किंपुनस्तंहिरावणं. छ. ट. किंपुनस्त्वंहि. ग. किंपुनारावणरणे. अ. किमङ्गयुधिरावणं. १४ क. राहुतिसंघातेर्भस्म.

१५ छ. झ. ट. लक्ष्मणसहि.

उपकारेण वीरस्तु प्रतिकारेण युज्यते ॥ अकृतज्ञोप्रतिकृतो हन्ति सत्त्ववतां मनः ॥ ४४ ॥

अथैवमुक्तः प्रणिधाय लक्ष्मणः कृताञ्जलिस्तत्प्रतिपूज्य भाषितम् ॥

उवाच रामं स्वभिरामदर्शनं प्रदर्शयन्दर्शनमात्मनः शुभम् ॥ ४५ ॥

यथोक्तमेतत्तव सर्वमीप्सितं नरेन्द्र कर्ता नचिराद्वरीश्वरः ॥

शरत्प्रतीक्षः क्षमतामिमं भवाञ्जलप्रपातं रिपुनिग्रहे धृतः ॥ ४६ ॥

नियम्य कौपं प्रतिपाल्यतां शरत्क्षमस्व मासांश्चतुरो मया सह ॥

वसाचलेऽस्मिन्मृगराजसेविते संवर्धयञ्शत्रुवधे समुद्यमम् ॥ ४७ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये किष्किन्धाकाण्डे सप्तविंशः सर्गः ॥ २७ ॥

अष्टाविंशः सर्गः ॥ २८ ॥

रामेणलक्ष्मणप्रतिवर्षाकालवर्णनम् ॥ १ ॥

स तँथा वालिनं हत्वा सुग्रीवर्मभिषिच्य च ॥ वसन्माल्यवतः पृष्ठे रामो लक्ष्मणमब्रवीत् ॥ १ ॥

अयं स कालः संप्राप्तः समयोऽद्य जलागमः ॥ संपश्य त्वं नभो मेघैः संवृतं गिरिसन्निभैः ॥ २ ॥

तत्सर्वं त्वयोक्तमितिसंबन्धः ॥ ४१—४३ ॥ तुशब्दोऽवधारणे । उपकारेण युक्तो वीरः प्रतिकारेण युज्यतएव । प्रत्युपकारं करोत्येवेत्यर्थः । अप्रतिकृतः अकृतप्रत्युपकारः पुरुषः । सत्त्ववतां सात्त्विकानां मनः । हन्ति पीडयति । सात्त्विकास्तमजस्रं निन्दन्तीत्यर्थः । सज्जनापवादभीतः सुग्रीवोस्माकं प्रत्युपकारं करोत्येवेति भावः ॥ ४४ ॥ प्रणिधाय भाविकार्यमालोच्य । दर्शनं मतं । प्रणिधानेन दृष्टार्थमित्यर्थः ॥ ४५ ॥ नचिरात् अविलम्बितं । जलानि प्रपात्यन्तेस्मिन्निति जलप्रपातो वर्षाकालः । भवान् क्षमतां त्वं क्षमस्व । वर्षाकालकृतविरहवेदनां मा कुर्वित्यर्थः । रिपुनिग्रहे धृतः धैर्ययुक्तः ॥ ४६ ॥ सुग्रीवः प्रत्युपकारं करोतुवा मा वा सद्यः शत्रुवधः कर्तव्यइति पुनः संजातकोपं रामं प्रत्याह—नियम्ये-

ति ॥ चतुरोमासान् आषाढश्रावणभाद्रपदाश्वयुजान् । शरत् कार्तिकमासः । शत्रुवधेसमुद्यमं उत्साहं । संवर्धयन् अभिवर्धयन् । समुद्यतइतिपाठे संवर्तयन् मृगराजादीन्नाशयन् ॥ ४७ ॥ इति श्रीगोविन्दराज-विरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे मुक्ताहाराख्याने किष्किन्धाकाण्डव्याख्याने सप्तविंशः सर्गः ॥ २७ ॥

अथ रामः स्वस्याश्रितविश्लेषासहिष्णुत्वमन्यापदेशेन लक्ष्मणाय प्रदर्शयन् वर्षर्तुवर्णनमारभतेऽष्टाविंशे—स तथेत्यादि ॥ यत्किञ्चिद्विरोधिनिरसनाश्रितसंरक्षणलाभेप्यसत्कल्पमेतन्मन्यमानः । माल्यवतः पूर्वं प्रसन्नवणाख्यतयोक्तस्य गिरेः । पृष्ठे उपरि । वसन् सर्वजनोज्जीवनाय सन्निहित इत्यर्थः ॥ १ ॥ समयः सुग्रीवस्य स्थानावधित्वेन संकेतितः । सोयं जलागमः

ती० सुग्रीवस्त्ववश्यमस्माकंप्रत्युपकारं करिष्यतीत्याशयेनाह—उपकारेणेति ॥ शि० अकृतज्ञः विस्मृतोपकारः । अतएव अप्रतिकृतः प्रत्युपकाररहितः जनः । सत्त्ववतां महात्मनां । मनः ईप्सिताज्ञां धर्मशास्त्रमित्यर्थः । हन्ति नमन्यते । एतेनशास्त्रानुसारित्वात्सुग्रीवोमदुपकृतिं विस्मरिष्यतीतिसूचितं ॥ ४४ ॥ ति० तदेव रामवाक्यमेव । युक्तं प्रणिधायनिश्चित्य । आत्मनः शुभं दर्शनं शुभांबुद्धिं । प्रदर्शयन्नुवाच ॥ ४५ ॥ रामानु० संवर्तयन् कालंयापयन् ॥ ४७ ॥ इति सप्तविंशः सर्गः ॥ २७ ॥

टीका० वर्षर्तुवर्णनविरहिभिर्दुस्सहइतिहृदिनिधायतल्लक्षणमाह—अयमिति ॥ स० जलागमः जलानामागमभागमनंयस्मिन्सतथा । शि० जलागमः वृष्टिप्रापकःअतएवकालः सर्वस्थित्युपदेशकः । कालइत्युपदेशार्थककालधातुप्रकृतिकर्त्रजन्तः । अत-

[पा०] १ ड. छ. झ. ज. ट. तदेवयुक्तं. च. ज. तदैवमुक्तं. २ छ. झ. ट. नचिरात्तुवानरः. ३ ख. शोकं. ४ छ. झ. ट. परिपाल्यतां. ५ क. घ.—ट. संवर्तयन्. ६ छ. झ. ट. समर्थः. ग. घ. च. ज. ज. समुद्यतः. ७ क.—ड. छ. झ. ज. ट. सतदा. ड. च. ज. तथाहि. ८ ग. मभिषिच्यतु.

नवमासधृतं गर्भं भास्करस्य गभस्तिभिः ॥ पीत्वा रसं समुद्राणां द्यौः प्रसूते रसायनम् ॥ ३ ॥
 शक्यमम्बरमारुह्य मेघसोपानपङ्क्तिभिः ॥ कुटजार्जुनमालाभिरलंकर्तुं दिवाकरम् ॥ ४ ॥
 सन्ध्यारागोत्थितैस्ताम्रैरन्तेष्वधिकपाण्डुरैः ॥ स्निग्धैरभ्रपटच्छेदैर्बद्धव्रणमिवाम्बरम् ॥ ५ ॥
 मन्दमारुतनिश्वासं सन्ध्याचन्दनरञ्जितम् ॥ आपाण्डुजलदं भाति कामातुरमिवाम्बरम् ॥ ६ ॥
 एषा धर्मपरिक्षिप्ता नववारिपरिप्लुता ॥ सीतेव शोकसन्तप्ता मही बाष्पं विमुञ्चति ॥ ७ ॥
 मेघोदरविनिर्मुक्ताः कङ्कहारमुखशीतलाः ॥ शक्यमञ्जलिभिः पातुं वाताः केतकिगन्धिनः ॥ ८ ॥
 एष फुल्लार्जुनः शैलः केतकैरधिवासितः ॥ सुग्रीव इव शान्तारिर्धाराभिरभिषिच्यते ॥ ९ ॥

कालः वर्षाकालः । अद्य संप्राप्तः संप्रवृत्तः ॥ २ ॥
 द्यौः भास्करस्य गभस्तिभिः किरणैः । समुद्राणां रसं
 पीत्वा नवमासधृतं कार्तिकाद्याषाढपर्यन्तनवमासधृतं ।
 रसायनं षड्रसानां कारणं । गर्भं जलं । प्रसूते जन-
 यति । भास्करस्य गभस्तिभिरित्यनेन “याभिरादि-
 त्यस्तपति रश्मिभिस्ताभिः पर्जन्यो वर्षति” इति
 श्रुतिः सूच्यते । समुद्राणां रसमित्यनेन हंसस्य क्षीर-
 नीरविभागचातुर्यवत् नीरलवणविभागसामर्थ्यं द्यो-
 ल्यते । अत्र प्रस्तुतद्योवर्षवृत्तान्तेनाप्रस्तुतस्यानेकनाय-
 काहितवीर्यगर्भं भस्त्रिकाभिर्धृत्वा काले प्रेमास्पदसुत-
 प्रसवकृद्बधूवृत्तान्तस्य प्रतीतिः समासोक्तिरलंकारः ।
 यदि सीता सन्निहिता सापीदानीं नवप्रसूतिः स्यादिति
 राममनोरथो गम्यते ॥ ३ ॥ मेघा एव सोपानानि
 तेषां पङ्क्तिभिरम्बरमारुह्य । कुटजार्जुनानां वार्षिकपु-
 ष्पाणां मालाभिः । दिवाकरं अस्मत्कुलगुरुभूतसूर्यम-
 ध्ये सदा ध्येयं विष्णुं । “अलंकारप्रियो विष्णुः”
 इति न्यायेनालंकर्तुं शक्यं । लिङ्गसामान्ये नपुंसकं ।
 “सहः पत्न्या विशालाक्ष्या नारायणमुपागमत्”
 इत्युक्तीत्या सीतया सहाराधनं न लब्धमित्युत्कण्ठा
 द्योत्यते ॥ ४ ॥ सन्ध्यारागोत्थितैः उत्थितसन्ध्या-
 रागैः । आहिताभ्यादित्वात्परनिपातः । वस्त्रखण्डपक्षे

उत्थितसन्ध्यातुल्यरागैः अतएव ताम्रैः । अन्तेषु
 प्रान्तेषु । अधिकपाण्डुरैः अत्यन्तशुभ्रैः । स्निग्धैः
 आर्द्रैः । अभ्रपटच्छेदैः अभ्राणि मेघा एव पटच्छेदाः
 वस्त्रखण्डाः तैः । बद्धव्रणमिवाम्बरं भाति । उपमा-
 लंकारः ॥ ५ ॥ मन्दमारुत एव निश्वासो यस्य तत्
 तथा । अनेन निरंतरनिश्वासवत्त्वमुच्यते । सन्ध्या-
 सन्ध्यारागः स एव चन्दनं तेनरञ्जितं आलिप्तं । अनेन
 तापशान्तिकरशीतोपचार उक्तः । आपाण्डुजलदमित्य-
 नेन विरहपाण्डुतोक्ता । अतएव कामातुरं । कान्ता-
 विरहपीडितमिवेत्युत्प्रेक्षा रूपकानुप्राणिता ॥ ६ ॥
 धर्मेण ग्रीष्मसंतापेन । सीतापक्षे विरहतापेन परि-
 क्षिप्ता । नववारिभिः परिप्लुतासिक्ता । सीतापक्षे अश्रु-
 क्षिप्ता । बाष्पं ऊष्म अश्रुजलं च । विमुञ्चति । प्रथम-
 जलनिपाते हि भूमेरुष्मा समुदञ्चति । श्लेषालंकारः
 ॥ ७ ॥ मेघेत्यादिना मान्द्यमुक्तं । कङ्कारेत्यादिनां शैत्यसौ-
 रभ्ये । एवंगुणत्वात् वाताः आदरातिशयेन अञ्जलि-
 मिरादाय पातुं शक्यं । अतिशयोक्तिरलंकारः ॥ ८ ॥
 फुल्लार्जुन इत्यनेन मालालंकृतत्वमुच्यते । केतकैरधि-
 वासित इत्यनेन चन्दनादिमत्त्वं च सुग्रीवस्य सूच्यते ।
 शान्तारिरित्यनेन शैलस्य निस्तापत्वमुक्तं । बिम्बप्र-
 तिबिम्बभावेन साम्यप्रतिपादनादुपमालंकारः ॥ ९ ॥

एवंपौनरुक्त्यं ॥ २ ॥ स० कुटजो गिरिमल्लिका ॥ ४ ॥ तनि० अंबरस्य व्रणसंबन्धासंभवादतिशयोक्तिरलङ्कारः ॥ टीका०
 व्रणोपनायनिहितेनधृतादिनेत्यर्थः ॥ प्रतीयतइतिशेषः ॥ ५ ॥ ति० धर्मेण रवितेजसा । परिक्षिप्ता संतप्ता ॥ ७ ॥ तनि० अ-
 ञ्जलिभिः पातुं शक्यमिति वातावयवानामतिप्रक्षिष्टावयवत्वमतिशीतलत्वं व्यञ्जितं ॥ टी० शक्यमञ्जलिभिः पातुमित्यनेन शैत्य-
 मान्द्यसौरभ्यभूयस्त्वादादरातिशयेनाञ्जलिभिरादाय पातुं शक्यतइत्युच्यते ॥ स० मेघोदरविनिर्मुक्ताइत्यनेन बहुदूरागमनेन मान्द्यं
 सूचयति । कङ्कारदलवच्छीतलाः । केतक्यागन्धइव गन्धएषामस्तीति केतकिगन्धिनः । एतादृशावाता अनेकवारं अञ्जलिभिरा-
 दाय पातुं शक्यं शक्याः । “मुखनासिकावचनः—” सूत्रभाष्यकैयटादिदिशा “शक्यंक्षुदपहन्तु” इतिवच्छक्यमित्युपपन्नं
 पदसंस्कारपक्षइतिज्ञेयं ॥ ८ ॥ ति० अत्र शैलस्यारिवनदाहकलाद्वावाभिः ॥ ९ ॥

[पा०] १ छ. झ. ट. दिवाकरः. २ ग. कालोत्थितैः. ३ रन्तेष्वपिचपाण्डुभिः. ग. ड. च. छ. ज. रन्तेष्वधिकपाण्डुभिः.
 ४ ड.—ट. कर्पूरदलशीतलाः. ५ क. ख. ग. ड.—ट. केतकगन्धिनः. ६ ड.—ट. रमिवासितः.

मेघकृष्णाजिनधरा धारायज्ञोपवीतिनः ॥ मारुतापूरितगुहाः प्राधीता इव पर्वताः ॥ १० ॥
 कशाभिरिव हैमीभिर्विद्युद्भिरिव ताडितम् ॥ अन्तः स्तनितनिर्घोषं सवेदनमिवाम्बरम् ॥ ११ ॥
 नीलमेघाश्रिता विद्युत्स्फुरन्ती प्रतिभाति मा ॥ स्फुरन्ती रावणस्याङ्के वैदेहीव तपस्विनी ॥ १२ ॥
 इमास्ता मन्मथवतां हिताः प्रतिहता दिशः ॥ अनुलिप्ता इव घनैर्नष्टग्रहनिशाकराः ॥ १३ ॥
 कचिद्बाष्पाभिर्संरुद्धान्वर्षागमसमुत्सुकान् ॥ कुटजान्पश्य सौमित्रे पुष्पितान्गिरिसानुषु ॥
 मम शोकाभिभूतस्य कामसंदीपनान्स्थितान् ॥ १४ ॥

रजः प्रशान्तं सहिमोऽद्य वायुर्निदाघदोषग्रसराः प्रशान्ताः ॥

स्थिता हि यात्रा वसुधाधिपानां प्रवासिनो यान्ति नराः स्वदेशान् ॥ १५ ॥

संप्रस्थिता मानसवासलुब्धाः प्रियान्विताः संप्रति चक्रवाकाः ॥

अभीक्ष्णवर्षोदकविक्षतेषु यानानि मार्गेषु न संपतन्ति ॥ १६ ॥

मेघा एव कृष्णाजिनानि तेषां धराः । नीलवर्णतया तद्रूपणं । शुभ्रत्वेन धाराया उपवीतत्वरूपणं । धारा निर्झरधाराः । मारुतापूरितगुहा इत्यनेन शब्दहेतुवा-
 युमत्कण्ठत्वमुच्यते । प्राधीताः प्रकर्षेणाध्येतुमुपक्रान्-
 त्ताः । आदिकर्मणि क्तः । रूपकानुप्राणित उपमा-
 लंकारः ॥ १० ॥ विद्युद्भिरिव हैमीभिः कशाभिः ।
 व्यस्तरूपकं । ताडितमिव स्थितं । स्तनितमेव निर्घोषो
 यस्य तत् । अतएव अन्तः सवेदनमिवाम्बरं भाति ।
 कशाभिघातेन उच्चैरधीयानसखेदमाणवकसाम्यमु-
 च्यते । उपमोत्प्रेक्षारूपकाणामङ्गाङ्गिभावेन सङ्करः
 ॥ ११ ॥ स्फुरन्ती चलन्ती । तपस्विनी शोच्या
 ॥ १२ ॥ घनैरनुलिप्ता इव स्थिताः । नष्टग्रहनिशा-
 कराः अदृष्टशुक्रादिग्रहचन्द्राः । “ णश अदर्शने ”
 इत्यस्मान्निष्ठा । यद्वा नष्टग्रहः ग्रहणरहितः अदृश्य-
 मान इत्यर्थः । तादृशश्चन्द्रो यासु ताः । अतएव
 प्रतिहताः अज्ञातप्राच्युदीच्यादिदिशाविभागाः । ता
 इमाः दिशः । मन्मथवतां सखीकाणां । हिताः सुख-
 कराः । विरहिणां तु दुःखकरा इत्यर्थः । यद्वा मन्म-
 थवतां अभिसारिकजनानां । हिताः ॥ १३ ॥
 कचिदित्यादिसार्धश्लोक एकान्वयः । बाष्पाभिर्संरु-

द्धान् अभिनवजलकणसेचनसमुत्थनिदाघोष्मसमा-
 वृतान् । कामुकपक्षे आनन्दबाष्पवतः । वर्षागमेन
 समुत्सुकान् आप्यायितान् । अन्यत्र स्त्रीसङ्गमसन्तु-
 ष्टान् । गिरिसानुषु पुष्पितान् । अन्यत्र सहासान् ।
 अतएव मम शोकाभिभूतस्य कामसंदीपनान् ।
 अन्यरतिदर्शनस्योद्दीपनत्वादिति भावः । अनेन केषु-
 चिदस्मदीयेषु ब्रह्मानुभवसंतुष्टेषु सत्सु केषांचिदस्मद-
 नुभवाभावो ममातीव दुःसहइत्युक्तं ॥ १४ ॥ अथ
 भगवत्कटाक्षफलमन्यापदेशेन दर्शयति—रज इत्या-
 दिना । रज इत्युपलक्षणं । रजस्तमसी प्रक्रान्ते । वायु-
 शब्देन सततसंसारगतिर्जन उच्यते । सहिम इति शी-
 तलहृदयत्वं । निदाघेत्यादिना आध्यात्मिकादितापशा-
 न्तिः । यात्रा संसारगतिः । स्वदेशान् स्वप्राप्यभूतपरम-
 पदं । स्वभावार्थस्तु स्पष्टएव ॥ १५ ॥ मानसवासलु-
 ब्धाः हंसाः संप्रस्थिताः वर्षभीततया कचिल्लीनाः ।
 परमहंसाख्यानां संन्यासिनां चातुर्मास्यतया संचार-
 निवृत्तिर्द्योत्यते । चक्रवाकाः कामोद्रेकेण प्रियासम-
 न्विता भवन्ति । यानांसंपतने हेतुः अभीक्ष्णेति ।
 यानानि शकटरथादीनि । संप्रस्थिता इत्यनेन कृतवै-
 राग्यत्वमुच्यते । प्रियान्विता इति भगवद्भक्तिः ।

तनि० अन्तस्संनिहितशब्देन प्राधीयमानवेदानांमाणवकानां कशाघातजनितरुदितं गुरुच्चारणानूच्चारणशब्दमिश्रमित्युच्यते
 ॥ ११ ॥ स० अस्यापत्यं इः चतुर्मुखः । तं रावयतीति इरावणः । “ सभाषामकरोत् ” इति श्रुतेः । एतादृशस्य मे अङ्के
 स्फुरन्ती तपस्विनीवैदेहीव प्रतिभाति । स्वस्य नीलमेघसदृशत्वादिति भावः ॥ १२ ॥ स० मन्मथवतां हितामिति षष्ठीप्रयोगेण
 स्वस्य तत्कृतबाधा नास्तीति सूचयति ॥ १३ ॥ स० ममच शोकश्च ममशोकौ । ताभ्यामभिभूतस्य पुरुषस्य स्थितान् अचञ्चलान्
 ॥ १४ ॥ रामानु० सहिमः सशीकरः । स्थिता निवृत्ता स्थिता यान्तीति च सिद्धवन्निर्देशः वर्षाकाले संभावितत्वात्कृतः ॥ १५ ॥
 टीका० नसंपतन्ति नभ्रमन्ति ॥ १६ ॥

[पा०] १ क. ग. च.—ट. भातिमे, २ ख. संनद्धान्.

कचित्प्रकाशं कचिदप्रकाशं नभः प्रकीर्णाम्बुधरं विभाति ॥
 कचित्कचित्पर्वतसन्निरुद्धं रूपं यथा शान्तमहार्णवस्य ॥ १७ ॥
 व्यामिश्रितं सर्जकदम्बपुष्पैर्नवं जलं पर्वतधातुताम्रम् ॥
 मयूरकेकाभिरेनुप्रयातं शैलापगाः शीघ्रतरं वहन्ति ॥ १८ ॥
 रसाकुलं षट्पदसन्निकाशं प्रभुज्यते जम्बुफलं प्रकामम् ॥
 अनेकवर्णं पवनावधूतं भूमौ पतत्याम्रफलं विपक्वम् ॥ १९ ॥
 विद्युत्पताकाः सबलाकमालाः शैलेन्द्रकूटाकृतिसन्निकाशाः ॥
 गर्जन्ति मेघाः समुदीर्णनादा मत्ता गजेन्द्रा इव संयुगस्थाः ॥ २० ॥
 वर्षोदकाप्यायितशाद्वलानि प्रवृत्तनृत्तोत्सववर्हिणानि ॥
 वनानि निर्वृष्टबलाहकानि पश्यापराङ्मुखधिकं विभान्ति ॥ २१ ॥
 समुद्रहन्तः सलिलातिभारं बलाकिनो वारिधरा नदन्तः ॥
 महत्सु शृङ्गेषु महीधराणां विश्रम्यविश्रम्य पुनः प्रयान्ति ॥ २२ ॥
 मेघाभिकामा परिसंपतन्ती संमोदिता भाति बलाकपङ्क्तिः ॥
 वातावधूता वरपौण्डरीकी लम्बेव माला रञ्जिताम्बरस्य ॥ २३ ॥

अभीक्ष्णेत्यादिना भगवत्कटाक्षेण निवृत्तकर्मत्वमुच्यते ॥ १६ ॥ प्रकीर्णाम्बुधरं विप्रकीर्णमेघं । अतएव कचित्प्रकाशं कचिदप्रकाशं नभः । कचित्कचित् पर्वतसन्निरुद्धं । शान्तमहार्णवस्य निस्तरङ्गसमुद्रस्य । रूपं स्वरूपमिव भाति । अनेनमन्दाज्ञानेन प्रकाशा-प्रकाशं ब्रह्मस्वरूपमुच्यते ॥ १७ ॥ सर्जैः असनपु-ष्पैः । कदम्बपुष्पैश्च व्यामिश्रितं संमिलितं । पर्वतधा-तुताम्रमित्यनेन नदीनां पर्वतादुत्पत्तिरुक्ता । मयूराणां केकाभिः केकारवैः । अनुप्रयातं अनुस्यूतं । नवं जलं वहन्ति । अत्र सात्विकराजसज्ञानमिश्रं भगवद्विषया-नुरागयुक्तं भक्तिप्रेरितस्तुतिरवमुखरितपरिसरं हृदयं वहन्तो भक्ताः कथ्यन्ते ॥ १८ ॥ रसाकुलं माधुर्यव्याप्तं । षट्पदसन्निकाशं शृङ्गवन्नीलं । जम्बू जम्बूवाख्यं फलं । “जम्बूः स्त्री जम्बु जाम्बवं” इत्यमरः । प्रकामं अतिशयेन प्रभुज्यते । जनैरिति शेषः । अनेकवर्णं

रक्तहरिताद्यनेकरूपं । आम्रफलं चूतफलं । अनेन भगवत्कृपया जीवफलभोग उच्यते ॥ १९ ॥ नक्षत्र-मालास्थानीया बलाकमाला । शैलेन्द्रस्य कूटानां शृङ्गाणामाकृतेः संस्थानस्य सन्निकाशास्तुल्याः । अनेन सर्वलोकप्रसिद्धाः सकलवादूकाः वेदमार्गप्रतिष्ठापका उक्ताः ॥ २० ॥ निर्वृष्टाः वर्षुकाः बलाहकाः मेघाः येषु तानि । कर्तरि क्तः । अत्र दिव्यदम्पत्योः स्वकरोद्ध-तकुम्भजलसिक्तालवालकलितोद्यानतुल्या लोकाः सर्वे भगवत्कृपावर्षेण संपन्नार्थकामा इत्युच्यते ॥ २१ ॥ समुद्रहन्तइति सगर्भस्त्रीजनाः पर्वतमारोहन्त इव महत्सु शृङ्गेषु पुनःपुनर्विश्रम्य प्रयान्ति । अनेन “हृदयेनोद्बहन्हरिं” इत्युक्तीत्या भगवद्व्यानेन युक्ताः विशदज्ञानाः सन्ततस्तुतिशीलाः पूर्वाघोत्तरा-घङ्केशं क्रमेणोत्तीर्य परां कोटिमापन्नाः प्रतिपाद्यन्ते ॥ २२ ॥ गर्भधारणार्थं मेघमभिकामयत इति मेघा-

स० प्रकीर्णाम्बुधरं नभः । कचित्प्रकाशमित्यादि क्रियाविशेषणं । विभाति । पर्वतैः सन्निरुद्धं संवृतं शान्तमहार्णवस्वरूपमिव दृश्यते । अभूतोपमेयं ॥ रामेश्वरे जलस्तंभस्योत्तरत्र करिष्यमाणत्वात् ॥ १७ ॥ शि० रसाकुलं रसैव्याप्तं । षट्पदसंनि षट्पदैः संनीयते रसपानार्थंप्राप्यते । तत् अनेकवर्णं पवनावधूतं वायुनाकंपितं विपक्वं जंबुफलं आम्रफलं च भूमौ पतति । अतएव काशं सुखव्याप्तं-धामभवतितथा प्रकामं भुज्यते जन्तुभिरितिशेषः ॥ १९ ॥ टीका० लोकेभारभूतामयं स्वभावइतिभावः ॥ स० सलिलातिभारं सलिलानां अत्यन्तभारं समुद्रहन्तः । बलाकिनः बलाकाएषांसन्तीति शिखादिवादिनिः । “बलाकादयश्च” इति निपातनात्साधुः । “बलाकाविसकण्ठिका” इत्यमरः । यद्वा पूर्वमत्रोत्तरत्र च बलाकशब्दो बकवाची पुंलिङ्गो बोध्यः । अतएवोक्तं “बलाकादयश्च” तिसूत्रव्या-ख्यानावसरे मनोरमायां । “बलाकाविकपङ्क्तिः स्याद्वलाकाविसकण्ठिका । बलाकाकामुकीप्रोक्ता बलाकश्च बकोमतः” इति तत्त्वबोधि-

[पा०] १ क. ख. ग. ड. च. ज. ज. स्तानुयातं. २ ख. विपक्वं. ३ क. ख. विमृश्यविश्रम्य. ४ छ. झ. ट. रुचिरांवरस्य.

बालेन्द्रगोपान्तरचित्रितेन विभाति भूमिर्नवशाद्वलेन ॥
 गात्रानुवृत्तेन शुक्रप्रभेण नारीव लाक्षोक्षितकम्बलेन ॥ २४ ॥
 निद्रा शनैः केशवमभ्युपैति द्रुतं नदी सागरमभ्युपैति ॥
 हृष्टा बलाका घनमभ्युपैति कान्ता सकामा प्रियमभ्युपैति ॥ २५ ॥
 जाता वनान्ताः शिखिसंप्रवृत्ता जाताः कदम्बाः सकदम्बशाखाः ॥
 जाता वृषा गोषु समानकामा जाता मही सस्यवनेनाभिरामा ॥ २६ ॥
 वहन्ति वर्षन्ति नदन्ति भान्ति ध्यायन्ति नृत्यन्ति समाश्वसन्ति ॥
 नद्यो घना मत्तगजा वनान्ताः प्रियाविहीनाः शिखिनः प्लवङ्गाः ॥ २७ ॥
 प्रहर्षिताः केतकपुष्पगन्धमाघ्राय हृष्टा वननिर्झरेषु ॥
 प्रपातशब्दाकुलिता गजेन्द्राः सार्धं मयूरैः समदा नदन्ति ॥ २८ ॥
 धारानिपातैरभिहन्यमानाः कदम्बशाखासु विलम्बमानाः ॥
 क्षणार्जितं पुष्परसावगाढं शनैर्मदं षट्चरणास्त्यजन्ति ॥ २९ ॥

मिकामा परिसंपतन्ती मेघप्राप्तुमागच्छन्तीत्यर्थः ।
 संमोदिता संजातसंमोदा । पुण्डरीकाणां सितपद्मानां
 विकारः पौण्डरीकी वरा चासौ पौण्डरीकीचेति
 कर्मधारयः । लम्बा रचिता लम्बमानतया कृता ।
 अनेन भगवन्तं कालमेघश्यामं प्राप्तुं प्रवृत्ता भक्ति-
 रूपापन्नधीर्भवति सत्पुरुषस्येति द्योत्यते ॥ २३ ॥
 बालेन्द्रगोपैः अन्तरेषुचित्रितेन नानावर्णीकृतेन ।
 नवशाद्वलेन उपलक्षिता भूमिः । शुक्रप्रभेण प्राचुर्येण
 शुक्रवर्णेन । लाक्षोक्षितकम्बलेन मध्येमध्ये लाक्षारस-
 रञ्जितेन कम्बलेन नारीवभाति । अत्र भगवत्कटा-
 क्षवर्षेण किञ्चिदुद्विजितभक्तिका उच्यन्ते ॥ २४ ॥
 निद्रेति । आषाढे स्वापारम्भः । श्रावणे निद्राशक्तिरु-
 च्यते । अत्र तुल्ययोगितालंकारः । लोकोजीवनप्रवृत्त्या

हरेस्तदेकचित्तत्वं शेषभूतानां शेषिपारतन्त्र्यसिद्धिश्च
 द्योतिता ॥ २५ ॥ शिखिभिः संप्रवृत्तं येषु ते
 तथोक्ताः । कदम्बशब्देन कदम्बपुष्पमुच्यते । सकद-
 म्बपुष्पशाखा इत्यर्थः । सस्यवनेन सस्यसमूहेन ।
 अभिरामा रम्या । अनेन सर्वानुकूल्यमुक्तं ॥ २६ ॥
 वहन्तीति यथासंख्यमलंकारः । प्लवङ्गाः वानराः ।
 समाश्वसन्ति । एकत्रैव बहुभक्ष्यलाभेन अचलचित्ता
 भवन्तीत्यर्थः ॥ २७ ॥ हृष्टाः पूर्वमेव संतुष्टाः ।
 केतकगन्धमाघ्राय प्रहर्षिताः प्रकर्षेण संतुष्टाः ।
 वननिर्झरेषु यः प्रपातशब्दः पतनकृतशब्दः तेनाकु-
 लिताः ॥ २८ ॥ क्षणार्जितं तत्क्षणसंपादितं । पुष्पर-
 सेनावगाढं उत्पन्नं मदं । धारानिपातैः अभिहन्य-
 मानाः अतएव पुष्पं विहायकेवलं शाखासु लम्बमा-

न्यामप्येवमेवबोध्थं । विश्रम्यविश्रम्यभारवहत्वादितिभावः ॥ २२ ॥ स० निद्रा निद्रामुद्रा । केशवं नारायणं । आषाढशुक्लैका-
 दश्याहरेःस्वापोर्केः ॥ २५ ॥ शि० नदीप्रभृतयः यथाक्रमंवहनादिकुर्वन्ति । तत्रप्लवङ्गाः वानराः । समाश्वसन्ति इदानींनकस्मा-
 द्चित्तेभ्यमितिबोधयन्तीत्यर्थः । समाह्वयन्तीतिपाठान्तरं । तत्र हर्षणेतस्ततोगच्छन्तीत्यर्थः ॥ स० वहन्तीत्यादिर्यथाक्रममन्वयः
 ॥ २७ ॥ प्रहर्षिताः हृष्टाः । स्वार्थिकेडन्तत्वादिदुपपद्यते । केतकिगन्धं केतकीनांगन्धभामोदस्तं । अगन्धद्रव्यवचनत्वादेकवचनंयु-
 ज्यते । केतकिगन्धमित्यत्र “द्व्यापोःसंज्ञाहन्तसोः—”इत्युक्तेःकेतकीतिसंज्ञालाद्वस्वइतिबोध्थं । प्रपातशब्दाकुलिताः प्रपातशब्दाः
 उन्नतप्रदेशान्नतप्रदेशेजलपातजनितध्वनयः । तैराकुलिताःयेप्रहृष्टास्तैर्मयूरैःतेष्वेवमेघबुद्धिभिर्बहिर्हिभिःसार्धेनदन्तीत्यन्वयः । एतेन
 मेघदर्शनाभावान्मयूरसाहस्यवर्णनमयुक्तं । प्रहर्षिताइतिपूर्वमुक्तिःउत्तरत्रप्रहृष्टाइतिवचनंचतदिवेतिनिरस्तं । यद्वा प्रहर्षिताः संतो-
 षकारणवस्तुभिस्तोषिताः । प्रहृष्टाः स्वयंतुष्टाइतिमन्तव्यं । आघ्रायमत्ताइतिपाठे समदाःसंतोषाह्यर्थोऽवसेयः ॥ २८ ॥ स०
 क्षणार्जितंएकेनक्षणेनैवाजितंसंपादितं । पुष्परसावगाढं पुष्पमकरन्दोन्नतं । मदं गर्वं । धारानिपातैरभिहन्यमानास्त्यजन्तीतिथो-
 जना । जलधारपातेनकदम्बशाखावलंबनं । तेनपुनःपुष्पान्तारजनाभावः आर्जितस्यापित्यागः । क्षणार्जितपुष्परसावगाढमदमि-
 त्यनेन मदनिर्भरताद्योक्तइतिज्ञेयं । क्षणेनोत्सवेनार्जितमितिव्याख्यानेबहुदिनार्जितत्वस्यापिशक्योक्तिरान्माहात्म्यातिशयालाभ-

[पा०] १ क. झ. ट. गात्रानुपृक्तेन. ख. ड. ज. व. गात्रानुषक्तेन. छ. गात्रानुसक्तेन. २ ग. वराभिरामा. ३ क. झ.
 ज. प्लवङ्गमाः. ४ क. गन्धानाघ्राय. ५ घ. विलीयमानाः.

अङ्गारचूर्णोत्करसन्निकाशैः फलैः सुपर्याप्तरसैः समृद्धैः ॥
 जम्बूदुमाणां प्रविभान्ति शाखा निर्लीयमाना इव षट्पदौघैः ॥ ३० ॥
 तटित्पताकाभिरलङ्कितानामुदीर्णगम्भीरमहारवाणाम् ॥
 विभान्ति रूपाणि बलाहकानां रेणोद्यतानामिव वारणानाम् ॥ ३१ ॥
 मार्गानुगः शैलवनानुसारी संप्रस्थितो मेघरवं निशम्य ॥
 युद्धाभिकामः प्रैतिनागशङ्की मत्तो गजेन्द्रः प्रतिसन्निवृत्तः ॥ ३२ ॥
 केचित्प्रगीता इव षट्पदौघैः कचित्प्रनृत्ता इव नीलकण्ठैः ॥
 कचित्प्रमत्ता इव वारणेन्द्रैर्विभान्त्यनेकाश्रयिणो वनान्ताः ॥ ३३ ॥
 कदम्बसर्जार्जुनकन्दलाढ्या वनान्तभूमिर्नववारिपूर्णा ॥
 मयूरमत्ताभिरुत्तग्रनृत्तैरापानभूमिप्रतिमा विभाति ॥ ३४ ॥
 मुक्तासंकाशं सलिलं पतद्वै सुनिर्मलं पत्रपुटेषु लग्नम् ॥
 हृष्टा विवर्णच्छदना विहङ्गाः सुरेन्द्रदत्तं तृषिताः पिबन्ति ॥ ३५ ॥
 षट्पादतन्त्रीर्मधुराभिधानं प्लवङ्गमोदीरितकण्ठतालम् ॥
 आविष्कृतं मेघमृदङ्गनादैर्वनेषु संगीतमिव प्रवृत्तम् ॥ ३६ ॥
 क्वचित्प्रनृत्तैः क्वचिदुन्नदद्भिः क्वचिच्च वृक्षाग्रनिषण्णकायैः ॥
 व्यालम्बवर्हाभरणैर्मयूरैर्वनेषु संगीतमिव प्रवृत्तम् ॥ ३७ ॥

नाः । षट्चरणाः भृङ्गाः । त्यजन्ति । कदम्बपुष्पेषु
 रसबाहुल्यात्क्षणेन मदः क्षणेन तद्वानिश्च भवतीत्य-
 र्थः ॥ २९ ॥ अङ्गारचूर्णानां इङ्गालचूर्णानां उत्करैः
 समूहैस्तुल्याः अङ्गारचूर्णोत्करसन्निकाशाः तद्वन्नीला
 इत्यर्थः ॥ ३० ॥ तटिदिति विद्युत्पताका इति श्लोको-
 क्तमेवार्थमादरातिशयेन भङ्गयन्तरेणोक्तवान् ॥ ३१ ॥
 मार्गानुगः सन्मार्गचारी वेदमार्गानुसारी । दिग्जयाय
 प्रवृत्तः प्रतिवादिशब्दं श्रुत्वा वादाहवकाङ्क्षी प्रतिस-
 न्निवृत्तः पुरुषधौरेयोत्र गम्यते ॥ ३२ ॥ प्रकृष्टं गीतं
 येषां ते प्रगीताः एवमुत्तरत्रापि योज्यं । अनेकाश्रयि-
 णः गीतनृत्तमदाश्रयिणः ॥ ३३ ॥ कदम्बैः सर्जैः
 बन्धुकैः कन्दलैः भूतालपुष्पैश्चाढ्या । मयूराणां
 मत्ताभिरुतैः प्रनृत्तैश्च । आपानभूमिप्रतिमा मद्यपान-

स्थलीतुल्या विभाति । सा हि संस्कारपुष्पाढ्या मद्यपूर्णा
 उन्मादनृत्तवत्पुरुषयुक्ता च भवति ॥ ३४ ॥ विवर्ण-
 च्छदनाः विविधवर्णपक्षाः । विहङ्गाः चातकाः ।
 सुरेन्द्रदत्तं देवेन्द्रदत्तं । चातकाः भूस्थं जलं न
 पिबन्ति किंतु सद्यो वर्षदेवताभूतेन्द्रदत्तमेव पिब-
 न्तीति प्रसिद्धिः ॥ ३५ ॥ षट्पादा भृङ्गा एव तन्त्री
 तस्या मधुराभिधानं मधुरनादः यस्मिंस्तत् । प्लव-
 ङ्गमोदीरितं मण्डूकनादएव कण्ठतालो यस्मिंस्तत् ।
 मेघाएव मृदङ्गा मर्दलाः तेषांनादैराविष्कृतं प्रक-
 टीकृतं संगीतं वनेषु प्रवृत्तमिव संबभूवेतियोजना
 ॥ ३६ ॥ संगीतविषये केचिन्नृत्यन्ति केचिद्रायन्ति
 केचित्प्रधाना अनुभवन्ति तत्सर्वं वनेषु दर्शयति । नृ-
 त्यन्तो मयूराः नर्तकस्थानीयाः । नदन्तो मयूराः

इतिज्ञेयं ॥ २९ ॥ रामानु० अत्राङ्गारशब्दः शान्ताङ्गावाची । अन्यथा षट्पदौघसाम्यंनस्यात् ॥ ति० अङ्गारः शान्ताग्निः ।
 तच्चूर्णस्यउत्करस्तत्समैः । अनेनफलानामतिमहत्त्वंसूचितं । अत्युक्तिरत्रालङ्कारः ॥ ३० ॥ स० उदीर्णः उच्चः । गम्भीरः उच्च-
 तरः । महान् उच्चतमः । रवोयेषांतेषां । रूपाणि आकाराः ॥ ३१ ॥ ती० खनिवासभूमिशैलवनानुसारी । मार्गानुगः मार्गा-
 नुगमनेनसंप्रस्थितःपृष्ठतोमेघरवंनिशम्य प्रतिनिवृत्तइतिसंबन्धः ॥ ति० प्रतिनादशङ्की शत्रुभूतगजान्तरनादशङ्की ॥ ३२ ॥ टी०
 मुक्ताभिःसमानःकाशःप्रकाशोयस्यतत्तत्थोक्तं ॥ ३५ ॥

[पा०] १ ड.—ट. निपीयमाना इव. २ घ.—छ. झ. ज. ट. रणोत्सुकानामिव. ३ ख. युद्धाभिरामः. ४ ख. झ. ट.
 प्रतिनादशङ्की ५ ग. क्वचिच्चमत्ता इव. ६ ड. ज. झ. ट. भूमिर्मधुवारि. ७ क. निकाशं. छ. झ. ट. समानं. ड. च. ज. अ.
 समानं. ८ क. ड. च. ज. अ. मधुराभिनादं. ९ क. त्रमत्तैः. १० क. दुन्नमद्भिः.

स्वनैर्घनानां पुंवगाः प्रबुद्धा विहाय निद्रां चिरसन्निरुद्धाम् ॥
 अनेकरूपाकृतिवर्णनादा नवाम्बुधाराभिहता नदन्ति ॥ ३८ ॥
 नद्यः समुद्राहितचक्रवाकास्तटानि शीर्णान्यपवाहयित्वा ॥
 हृत्ता नवप्राभृतपूर्णभोगा द्रुतं स्वभर्तारमुपोपयान्ति ॥ ३९ ॥
 नीलेषु नीलाः प्रविभान्ति सक्ता मेघेषु मेघा नववारिपूर्णाः ॥
 दवाग्निदग्धेषु दवाग्निदग्धाः शैलेषु शैला इव बद्धमूलाः ॥ ४० ॥
 ग्रहृष्टसन्नादितवर्हिणानि सशक्रगोपाकुलशाद्वलानि ॥
 चरन्ति नीपार्जुनवासितानि गजाः सुरम्याणि वनान्तराणि ॥ ४१ ॥
 नवाम्बुधाराहतकेसराणि द्रुतं परित्यज्य सरोरुहाणि ॥
 कदम्बपुष्पाणि सकेसराणि नवानि हृष्टा भ्रमराः पतन्ति ॥ ४२ ॥
 मत्ता गजेन्द्रा मुदिता गवेन्द्रा वनेषु विश्रान्ततरा मृगेन्द्राः ॥

गायकस्थानीयाः । वृक्षाप्रनिषण्णकायाः मयूराः
 अनुभवितृस्थानीयाः । अतस्तैः संगीतं प्रवृत्तमिव
 ॥ ३७ ॥ पुंवगाः मण्डूकाः । घनानां स्वनैः चिरस-
 न्निरुद्धां चिरकालव्यापारनिरोधिकां । निद्रां विहाय
 प्रबुद्धा इति संबन्धः ॥ ३८ ॥ अथ नदीनां स्वभर्तृ-
 सङ्गममिच्छन्तीभिरुत्कटमन्मथाभिर्युवतिभिः साम्य-
 मुच्यते । समुद्राहितचक्रवाकाः वारिपूरोन्नमितचक्र-
 वाकाः स्तनस्थानीयाः । अपवाहयित्वेत्येतन्नवोदोचि-
 तलज्जातिलङ्घनस्थानीयं । नवप्राभृतपूर्णभोगाः । प्राभृतं

फलाद्युपहारः । भोगश्चन्दनकर्पूरकुसुमताम्बूलादिः ।
 स्वभर्तारं समुद्रं । उपोपयान्ति उपयान्तीत्यर्थः ॥ ३९ ॥
 दवाग्निदग्धेषु बद्धमूला दवाग्निदग्धाः शैला इव नीलेषु
 मेघेषु सक्ता नववारिपूर्णाः नीला मेघाः प्रविभान्ति ।
 बद्धमूलत्वस्थाने नववारिपूर्णा इत्युक्तं । उभयत्र
 स्थायित्वमर्थः ॥ ४० ॥ वनान्तराणि वनमध्यानि चर-
 न्ति । वनमध्येषु चरन्तीत्यर्थः ॥ ४१ ॥ कदम्बकेस-
 राणामहतत्वे हेतुः—नवानीति ॥ ४२ ॥ मृगेन्द्राः
 सिंहाः । नगेन्द्राः पर्वतश्रेष्ठाः । रम्याः पल्लवपुष्पाङ्कु-

ति० अनेकरूपाकृतिः संस्थानं वर्णः नीलपीतादिः नादश्चयेषां ॥ ३८ ॥ ती० तटानि शीर्णान्यपवाहयित्वेत्येतत् वृद्धपरिजना-
 तिक्रमस्थानीयं नवोदोचितलज्जातिलङ्घनस्थानीयं वा ॥ स० समुद्राहितचक्रवाकाः उत्थापितचक्रवाकपक्षिण्यः । अम्यत्रोपमान-
 पदेनोपमेयस्तनानांप्रहणं । यद्वाहितचक्रवाकेत्यनेनसद्योवेदीकृतस्तनलेनतारुण्यं द्योत्यते । तटानि प्रवाहवेगतोविशीर्णानि अवहाप-
 यित्वा त्याजयित्वा । अनेनचोद्वेलेप्रसर्पणसूचितंभवति । अन्यत्रजरलादीनांत्याजनंज्ञेयं । नवन्तूनंप्रावृतः प्रगतमावृतमावरणंयस्यसः ।
 सवासौपूर्णः स्वस्वमनोनुसारः भोगोयासांतास्तथा । अन्यत्रनदीपक्षेवप्रेषुतटेषुआवृताश्चतेपूर्णाः पुष्टाभोगाः नागाङ्गानिप्रवृत्तपूर्णभो-
 गानविद्यन्तेतेयासांताः । तीव्रप्रवहनेनानधिगततटस्वाम्तः । सरत्सरीसृपशरीराइतिभावः । अवहापयित्वेतित्यबभाववार्षः ।
 यद्वा “ छन्दसिपरेव्यवहिताश्च ” इत्युक्तेरवेत्यस्यशीर्णपदेनान्वयेहापयित्वेतिसाधुः । स्वभर्तारं समुद्रं । अन्यत्रपतिं । “ वप्र-
 सुरेणौचरोधसि ” इतित्रिकाण्डशेषः । “ वप्रःप्राकाररोधसोः ” इतिविश्वः । अथवा नवप्रावृतेषु नूतनप्रावरणेषु स्वकञ्चुकेषुपूर्णा
 भोगाः शरीराणियेषां सपांतास्तथा । हृत्ताः आसम्यकूप्रवृत्तपूर्णभोगायासांताः । उपोपयन्ति “ प्रसमुपोदःपादपूरणे ” इत्युपो-
 पसर्गाद्विलं । वप्रावृतः रेणुरूपितो नभवतीतिनवप्रावृतः सवासौपूर्णः तटद्वितयसंबन्धोभोगोविलासोयासांताः । वप्रेरेणुभिः आवृतं
 आवरणं तैः पूर्णारेणुरूपितास्तेनभवन्तीति तथातेभोगायासांतावा । स्वभर्तारमुपोपयन्ति । हृत्ताइत्यादिनास्मरपारवश्यंप्राविदधटनाच
 सूचितेइतिज्ञातव्यं । नदीपक्षेकांश्चननदान्मच्येऽचनसंसंगम्यस्वभर्तारंसमुद्रमुपोपयान्तीत्यर्थः ॥ ३९ ॥ स० सशक्रगोपाकुलशा-
 द्वलानि शक्रगोपैः तन्नामकक्रीडविशेषैः आकुलैः शाद्वलैः सहितानि । नीपैरर्जुनैश्चवासितानिपुरभीकृतानिवनान्तराणिवनमध्यानि ।
 वनविशेषानुद्दिश्यगजाश्चरन्ति संचरन्ति । बहुनैविज्येनान्तर्घटितिगन्तुमशक्ताश्चरन्तीतिभावः । “ सप्तसुप्रथमा ” इत्युक्तेर्वनान्त-
 रेषुसंचरन्तीतिवा । अथवावनान्तराणि । द्वितीयाबहुवचनं । चरन्ति भक्षयन्ति ॥ ४१ ॥ टीका० निवृत्ताः निश्चलाः । दण्डया-

[पा०] १ च. छ. ज. अ. विहगाः. २ छ. समुत्थापित. ३ ठ. न्यवहापयित्वा. ४ ड. ज.—ट. प्रावृत. ५ क.—ठ.
 नीलानववारिपूर्णांमेघेषुमेघाःप्रतिभान्तिसक्ताः. ६ ड.—ट. प्रमत्तसंनदित. ७ ड.—ज. ज. ट. ध्रुवं. ८ क. वनेषु. ९ क. ग.
 ड.—ट. पिबन्ति. १० ड. च. ज. अ. वृषेन्द्राः. ११ छ. श. ट. विकान्ततराः.

रम्या नगेन्द्रा निभृता नरेन्द्राः प्रक्रीडितो वारिधरैः सुरेन्द्रः ॥ ४३ ॥

मेघाः समुद्रतसमुद्रनादा महाजलैर्धैर्गगनावलम्बाः ॥

नदीस्तटाकानि सरांसि वापीर्महीं च कृत्स्नामपवाहयन्ति ॥ ४४ ॥

वर्षप्रवेगा विपुलाः पतन्ति प्रवान्ति वाताः समुदीर्णघोषाः ॥

प्रनष्टकूलाः प्रवहन्ति शीघ्रं नद्यो जलैर्विप्रतिपन्नमार्गाः ॥ ४५ ॥

नरैर्नरेन्द्रा इव पर्वतेन्द्राः सुरेन्द्रदत्तैः पवनोपनीतैः ॥

घनाम्बुकुम्भैरभिषिच्यमाना रूपं श्रियं स्वामिव दर्शयन्ति ॥ ४६ ॥

घनोपगूढं गगनं सतारं न भास्करो दर्शनमभ्युपैति ॥

नवैर्जलैर्धैररणी विस्मृता तमोविलिप्ता न दिशः प्रकाशाः ॥ ४७ ॥

महान्ति कूटानि महीधराणां धाराभिधौतान्यधिकं विभान्ति ॥

महाप्रमाणैर्विपुलैः प्रपातैर्मुक्ताकलापैरिव लम्बमानैः ॥ ४८ ॥

शैलोपलप्रस्खलमानवेगाः शैलोत्तमानां विपुलाः प्रपाताः ॥

गुहासु सन्नादितबर्हिणासु हारा विकीर्यन्त इवाभिभान्ति ॥ ४९ ॥

शीघ्रप्रवेगा विपुलाः प्रपाता निर्धौतशृङ्गोपतला गिरीणाम् ॥

मुक्ताकलापप्रतिमाः पतन्तो महागुहोत्सङ्गतैर्लघ्नियन्ते ॥ ५० ॥

सुरतामर्दविच्छिन्नाः स्वर्गस्त्रीहारमौक्तिकाः ॥ पतन्तीवाकुला दिक्षु तोयधाराः समन्ततः ॥ ५१ ॥

निलीयमानैर्विहगैर्निमीलद्भिश्च पङ्कजैः ॥ विकसन्त्या च मालत्या गतोस्तं ज्ञायते रविः ॥ ५२ ॥

वृत्ता यात्रा नरेन्द्राणां सेना प्रतिनिवर्तते ॥ वैराणि चैव मार्गाश्च सलिलेन समीकृताः ॥ ५३ ॥

रादिमत्त्वादिति भावः । प्रक्रीडित इति कर्तरि निष्ठा ॥ ४३ ॥ अपवाहयन्ति परिवाहयन्ति ॥ ४४ ॥ वर्षप्रवेगाः अतिवेगा वृष्टय इत्यर्थः । विपुलाः निरन्तराः । नद्यो जलैः विप्रतिपन्नमार्गाः विरुद्धं प्राप्तमार्गाः ॥ ४५ ॥ अभिषिक्ताः नरेन्द्राः स्वां श्रियमिव अभिषिच्यमानाः पर्वताः स्वं रूपं दर्शयन्ति । नैर्मल्यादिनेति भावः ॥ ४६ ॥ तमोविलिप्ता दिशः न प्रकाशाः ॥ ४७ ॥ प्रपातैः निर्झरैः ॥ ४८ ॥ शैलोत्तमानां विपुलाः प्रपाताः निर्झराः । शैलोपलप्रस्खलमान-

वेगाः सन्तः । सन्नादितबर्हिणासु गुहासु विकीर्यन्तः विकीर्यमाणाः । हारा इव अवभान्ति ॥ ४९ ॥ निर्धौतानि निर्मलीकृतानि शृङ्गोपतलानि शृङ्गसमीपतलानि यैस्ते तथा । गुहोत्सङ्गतैः गुहामध्यतलैः ॥ ५० ॥ तोयधाराः मौक्तिका इव पतन्तीति स्वरूपोत्प्रेक्षा ॥ ५१ ॥ निलीयमानैः नीडेषु गच्छद्भिः ॥ ५२ ॥ वृत्ता निवृत्ता । अतोप्रे गता सेना प्रतिनिवृत्ता । सलिलेन वैराणि समीकृतानि । सलिलप्रतिरोधाद्वैराणि शान्तानीत्यर्थः । मार्गाश्च समीकृताः

आदिव्यापाररहिताइत्यर्थः ॥ ४३ ॥ रामानु० अपवाहयन्ति वर्षन्ति ॥ शि० अपवाहयन्ति पूरयन्तीत्यर्थः ॥ ति० अपवाहयन्ति प्रवहन्लानिकुर्वन्ति ॥ ४४ ॥ ति० विवृता जायतांप्राप्ता ॥ ४७ ॥ टीका० स्वर्गस्त्रीहारमौक्तिकाः । मौक्तिकशब्दः पुल्लिङ्गोप्यस्ति । “ मुक्तास्त्रीमौक्तिकोस्त्रियां ” इत्युक्तेः ॥ ५१ ॥

[पा०] १ क. ग. घ. च. छ. झ. ज. ट. समुद्रत. २ ख. मभिपूरयन्ति. ख. ड. च. ज. मभितर्पयन्ति. ३ ख. ग. वर्षप्रयोगाः. ४ छ. झ. ट. समुदीर्णवेगाः. ५ ख. ग. छ. झ. ट. जलंविप्रतिपन्न. ६ घ. झ. सुरेन्द्रनीतैः. ७ छ. झ. ज. ट. मतारा. ८ क. ग. ड. च. छ. झ. ज. ट. विवृता. ९ छ. झ. ट. धाराविधौतानि. १० क. विशीर्यन्त. घ. विकीर्णा इवभान्ति-तासु. ११ ख. ड. झ. ज. ट. इवावभान्ति. १२ झ. शीघ्रप्रवेगाः. ड. सुशीघ्रवेगाः. १३ ख. घनैः. १४ झ. ट. पतन्ति चाकुला. १५ छ. झ. ट. पथ्येववर्तते.

मासि प्रोष्ठपदे ब्रह्म ब्राह्मणानां विवक्षताम् ॥ अयमध्यायसमयः सामगानामुपस्थितः ॥ ५४ ॥
 निवृत्तकर्मायतनो नूनं संचितसंचयः ॥ आषाढीमभ्युपगतो भरतः कोसलाधिपः ॥ ५५ ॥
 नूनमापूर्यमाणायाः सरख्या वर्धते रयः ॥ मां समीक्ष्य समायान्तमयोध्याया इव खनः ॥ ५६ ॥
 इमाः स्फीतगुणा वर्षाः सुग्रीवः सुखमश्नुते ॥ विजितारिः सदारश्च राज्ये महति च स्थितः ॥ ५७ ॥
 अहं तु हतदारश्च राज्याच्च महतश्च्युतः ॥ नदीकूलमिव क्षिन्नमवसीदामि लक्ष्मण ॥ ५८ ॥
 शोकश्च मम विस्तीर्णो वर्षाश्च भृशदुर्गमाः ॥ रावणश्च महाञ्जश्रुरपौरं प्रतिभाति मे ॥ ५९ ॥
 अयात्रां चैव दृष्ट्वा मार्गाश्च भृशदुर्गमान् ॥ प्रणते चैव सुग्रीवे न मया किंचिदीरितम् ॥ ६० ॥
 अपि चातिपरिक्लिष्टं विराद्वारैः समागतम् ॥ आत्मकार्यगरीयस्त्वादुक्तं नेच्छामि वानरम् ॥ ६१ ॥
 स्वयमेव हि विश्रम्य ज्ञात्वा कालमुपागतम् ॥ उपकारं च सुग्रीवो वेत्स्यते नात्र संशयः ॥ ६२ ॥
 तस्मात्कालप्रतीक्षोहं स्थितोऽस्मि शुभलक्षण ॥ सुग्रीवस्य नदीनां च प्रसादमनुपालयन् ॥ ६३ ॥
 उपकारेण वीरो हि प्रतिकारेण युज्यते ॥ अकृतज्ञोऽप्रतिकृतो हन्ति सत्त्ववतां मनः ॥ ६४ ॥

तमेवमुक्तः प्रणिधाय लक्ष्मणः कृताञ्जलिस्तत्प्रतिपूज्य भाषितम् ॥

उवाच रामं स्वभिरामदर्शनं प्रदर्शयन्दर्शनमात्मनः शुभम् ॥ ६५ ॥

जलेन मार्गामार्गविवेको नासीदित्यर्थः ॥ ५३ ॥
 अनेन भाद्रपदो मासः संप्रवृत्त इति सूचयति । ब्रह्म वेदं । विवक्षतां अध्येतुमिच्छतां । अध्यायसमयः वेदारम्भसमयः ॥ ५४ ॥ निवृत्तं कर्म यस्य तन्निवृत्तकर्म आयतनं गृहं यस्य सः निवृत्तकर्मायतनः । उपरतसकलगृहोपकरणसंपादन इत्यर्थः । संचितसंचयः संपादितधननिचयः । आषाढी आषाढमास-समाप्तिपौर्णमासी । अभ्युपगतः व्रताङ्गत्वेन स्वीकृतवान् । अनेन चत्वारोवार्षिका मासा इति पूर्वोक्तमासानां आषाढः प्राथमिक इति सूचितम् ॥ ५५ ॥ अयोध्यायाः अयोध्यावासिजनस्य ॥ ५६ ॥ वर्षा इत्यन्तसंयोगे द्वितीया ॥ ५७ ॥ अहं त्विति अजितारिश्चेत्यपि ज्ञेयं । क्षिन्नं आर्द्रं ॥ ५८ ॥ मम शोकश्च विस्तीर्णः । वर्षाश्च भृशदुर्गमाः अत्यन्तं दुरत्ययाः । रावणश्च महाञ्जश्रुः । अतश्च एतन्नित्यं अपारं

दुस्तरं प्रतिभाति ॥ ५९ ॥ अयात्रां राज्ञामेतत्कालो-चितदण्डयात्राभावं । प्रणते चैव इदानीमेव सीतान्वेषणरावणनिरसनोद्योगः कर्तव्य इति प्रार्थनापूर्वकं प्रह्वीभूते सत्यपीत्यर्थः ॥ ६० ॥ आत्मकार्यगरीयस्त्वात् अस्मत्प्रयोजनस्यातिमहत्त्वात् । अल्पयत्नेन अल्पकालेन चासाध्यत्वादित्यर्थः । वक्तुं नियोक्तुं । नेच्छामीति भूतार्थे लट् ॥ ६१ ॥ कालं शरत्कालं ॥ ६२ ॥ उक्तोपपत्तिभिः पूर्वसर्गोक्तं द्रढयति—तस्मादित्यादिना ॥ ६३ ॥ अकृतज्ञः कृतोपकारानभिज्ञः पुरुषः । अप्रतिकृतः प्रत्युपकारमकुर्वन् । सत्त्ववतां महात्मनां । मनो हन्ति क्षोभयति । वीरः प्रत्युपकारसमर्थः । उपकारेण हेतुना प्रतिकारेण प्रत्युपकारेण युज्यते हि युज्यत एव । सुग्रीवोऽप्येवंविधत्वात्प्रत्युपकारं करिष्यतीतिभावः । अनेन प्रत्युपकारं कारयित्वा लोके प्रत्युपकारधर्मं प्रवर्तयिष्यामीत्याशयः ॥ ६४ ॥ अस्य

शि० ब्रह्म वेदं विवक्षतां पठितुमिच्छतां सामगानां । प्रोष्ठपदे भाद्रमासि । अयं शुक्लतृतीयातिथिः । अध्यायसमयः उपकरण-कालः । उपस्थितः प्राप्तः ॥ ५४ ॥ टी० निवृत्तकर्मायतनः निवृत्तकर्मयस्यतत् निवृत्तकर्म आयतनं गृहं यस्यतथोक्तः । उपरत-गृहव्यापारइत्यर्थः । आषाढी आषाढमासपरिसमाप्तिपौर्णमासी अभ्युपगतः व्रताङ्गत्वेन स्वीकृतवान् । तदुक्तं महाभारते—“ आषाढे तु सिते पक्षे एकादश्यामुपोषितः । चातुर्मास्यव्रतं कुर्याद्यत्किंचित्प्रयतो नरः । वार्षिकांश्चतुरो मासान् व्रतं किंचित्समापयेत् । असंभवे तु लार्कपिकर्तव्यं तत्प्रयत्नतः ” इति ॥ ५५ ॥ रामानु० अपि चातिपरिक्लिष्टश्चिराद्वारैः समागतः ” इति प्रथमान्तपाठे इति करणं द्रष्टव्यं ॥ ६१ ॥ इत्यष्टाविंशः सर्गः ॥ २८ ॥

[पा०] १ ड. च. ज. भाद्रपदे. २ ख. मार्गाश्च. ३ क. ख. ग. ड.—ट. रपारः. ४ झ. ट. चापि. घ. वाति. ५ ख. अयमेव. ६ ड. छ. झ. ट. मभिकाङ्क्षन्. क. मभिपालयन्. ७ क. ख. युक्तोहि. ८ घ. छ. झ. ट. अथैवमुक्तः.

यथोक्तमेतत्तव सर्वमीप्सितं नरेन्द्र कर्ता नचिराद्धरीश्वरः ॥

शरत्प्रतीक्षः क्षमतामिमं भवाञ्जलप्रपातं रिपुनिग्रहे धृतः ॥ ६६ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये किष्किन्धाकाण्डे अष्टाविंशः सर्गः ॥ २८ ॥

एकोनत्रिंशः सर्गः ॥ २९ ॥

शरदागमेपि विषयासक्ततयाविस्मृतरामकार्यं सुग्रीवं प्रति हनुमता श्रीराममहिमानुवर्णनपूर्वकं तदुपकारस्मारणेन सीतान्वेषणार्थं सकलवानरानयनाय दूताज्ञापनचोदना ॥ १ ॥ सुग्रीवेण नीलं प्रति सकलवानरसैन्यानयनाय दूतप्रेषणचोदना ॥ २ ॥

समीक्ष्य विमलं व्योम गतविद्युद्वलाहकम् ॥ सारसारवसंधुष्टं रम्यज्योत्स्नानुलेपनम् ॥ १ ॥

समृद्धार्थं च सुग्रीवं मन्दधर्मार्थसंग्रहम् ॥ अत्यर्थमसतां मार्गमेकान्तगतमानसम् ॥ २ ॥

निर्वृत्तकार्यं सिद्धार्थं प्रमदाभिरतं सदा ॥ प्राप्तवन्तमभिप्रेतान्सर्वानेव मनोरथान् ॥ ३ ॥

स्वां च पत्नीमभिप्रेतां तारां चापि समीप्सिताम् ॥ विहरन्तमहोरात्रं कृतार्थं विगतज्वरम् ॥ ४ ॥

क्रीडन्तमिव देवेशं नैन्दनेऽप्सरसांगणैः ॥ मन्त्रिषु न्यस्तकार्यं च मन्त्रिणामनवेक्षकम् ॥ ५ ॥

उत्सन्नराज्यसन्देशं कामवृत्तमवस्थितम् ॥ निश्चितार्थोर्ध्वतत्त्वज्ञः कालधर्मविशेषवित् ॥ ६ ॥

प्रसाद्य वाक्यैर्मधुरैर्हेतुमद्भिर्मनोरमैः ॥ वाक्यविद्वान्यतस्त्वज्ञं हरीशं मारुतात्मजः ॥ ७ ॥

रामवचनस्य पूर्वसर्गान्तोत्तरमाह—तमिति ॥ तं राममित्यन्वयः । दर्शनं मतं ॥ ६५ ॥ कर्ता करिष्यति । लुट् ॥ ६६ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे मुक्ताहाराख्याने किष्किन्धाकाण्डव्याख्याने अष्टाविंशः सर्गः ॥ २८ ॥

अथ हनुमान् रामभक्तोपि स्वस्वान्यनुज्ञाभावेन तं ध्यायन् सुग्रीवसमीप एव स्थितः स्वस्वामिना सर्वस्वामिहितानुगुणं कार्यमारब्धवानित्याहैकोनत्रिंशे—समीक्ष्येत्यादि हनुमान्वाक्यमब्रवीदित्यन्तमेकं वाक्यं ॥ हनुमान् उक्तगुणविशिष्टं व्योम उक्तगुणविशिष्टं सुग्रीवं च समीक्ष्य । हरीशं प्रसाद्य हरीश्वरमुपागम्य प्रणयाद्वाक्यमब्रवीदितिसंबन्धः । विमलमित्यादिना सेनासन्नाहस्य प्राप्तकालत्वमुक्तं । समृद्धार्थमित्यादिना समयातिक्रमहेतवः प्रदर्श्यन्ते । समृद्धार्थं संपूर्णरत्नवस्त्राभरणादिकं । मन्दः अल्पः धर्मार्थ-

योः संग्रहः संपादनं यस्य तं । एकान्तगतमानसं एकस्मिन् कामपुरुषार्थे अन्तं निश्चयं गतं मानसं यस्य तथोक्तं । यद्वा असतां कामुकानां मार्गं एकान्तगतं अत्यन्तगतं मानसं यस्य स तथा । “ तीव्रैकान्तनितान्तानि ” इत्यमरः । निर्वृत्तकार्यं निष्पन्नवालिबधरूपकार्यं । सिद्धार्थं प्राप्ताराज्यं । अभिप्रेतान् ईप्सितान् । मनोरथान् राज्यप्राप्त्यनन्तरमेवं करिष्यामीति संकल्पविषयीभूतानर्थान् । तारां च प्राप्तवन्तमिति संबन्धः । कृतार्थं निष्पन्नधनं । मन्त्रिणामनवेक्षकं मन्त्रिकृतकार्यापरामर्शकं । उत्सन्नराज्यसन्देशं नष्टराजनियमनं । कामवृत्तं कामव्यापारं । अवस्थितं कामव्यापारपरतन्त्रतयावस्थितमित्यर्थः । निश्चितार्थः निश्चितकर्तव्यः । अत्र हेतुः—अर्थतत्त्वज्ञ इति । कालोचितो धर्मः कालधर्मः तद्विशेषवित् । वाक्यवित् तदुचितव्यवहारवित् । हितं उदकसुखक-

ती० मन्दौखलपौधमार्थोऽसंगृह्यतीति तथा ॥ स० अत्यर्थं अत्यन्तं असतां मार्गो यस्य सः । अलुक्समासोऽयं । एकान्ते अन्तःपुरे गतं आसक्तमानसं यस्य स तथा ॥ २ ॥ ति० उच्छिन्नराज्यसन्देशं मन्त्रिसौष्ठवेन नष्टराज्यपालनसन्देशं ॥ ६ ॥

[पा०] १ छ. झ. ट. यदुक्तमेतत्. २ घ. ड. छ. झ. ज. सिद्धं. ३ क. ग. ड.—ट. सारसाकुल. ४ छ. झ. ट. अत्यर्थं चासतां. ५ क. चैव. ख. च सममीप्सितां. ६ छ. झ. ट. गन्धर्वाप्सरसांगणैः. ७ क. ख. घ. ड. ज. मन्त्राणां. ग. मन्त्राणामनवेक्षणं. ८ ख.—ड. छ.—ट. उच्छिन्नराज्यसन्देशं. ९ ज. झ. मिवस्थितं. १० झ. ट. वाक्यैर्विविधैः. ड. च. ज. विविधैर्वाक्यैः. ज. मधुरैर्वाक्यैः. ११ ख. ग. मनोहरैः. ज. ज. मनोनुगैः. १२ ड. ज. तल्लो.

हितं तत्त्वं च पथ्यं च सामधर्मार्थनीतिमत् ॥ प्रणयप्रीतिसंयुक्तं विश्वासकृतनिश्चयम् ॥

ह्रीश्वरमुपागम्य हनुमान्वाक्यमब्रवीत् ॥ ८ ॥

राज्यं प्राप्तं यशश्चैव कौली श्रीरभिर्वर्धिता ॥ मित्राणां संग्रहः शेषस्तं भवान्कर्तुमर्हति ॥ ९ ॥

यो हि मित्रेषु कालज्ञः सततं साधु वर्तते ॥ तस्य राज्यं च कीर्तिश्च प्रतापश्चाभिवर्धते ॥ १० ॥

यस्य कोशश्च दण्डश्च मित्राण्यात्मा च भूमिप ॥ समवेतानि सर्वाणि स राज्यं महदश्नुते ॥ ११ ॥

तद्भवान्वृत्तसंपन्नः स्थितः पथि निरत्यये ॥ मित्रार्थमभिनीतार्थं यथावत्कर्तुमर्हति ॥ १२ ॥

सन्त्यज्य सर्वकर्माणि मित्रार्थं योऽनुवर्तते ॥ संभ्रमाद्वि कृतोत्साहः सोऽनर्थैर्नावरुध्यते ॥ १३ ॥

यस्तु कालव्यतीतेषु मित्रकार्येषु वर्तते ॥ स कृत्वा महतोऽप्यर्थान् मित्रार्थेन युज्यते ॥ १४ ॥

यदिदं वीर कार्यं नो मित्रकार्यमरिंदम ॥ क्रियतां राघवस्यैतद्वैदेह्याः परिमार्गेणम् ॥ १५ ॥

तदिदं वीर कार्यं ते कालातीतमरिंदम ॥ १६ ॥

न च कालमतीतं ते निवेदयति कालवित् ॥ त्वरमाणोऽपि संप्राज्ञस्तव राजन्वशानुगः ॥ १७ ॥

२ । तत्त्वं यथार्थं । पथ्यं नीतिमार्गादनपेतं । साम-
धर्मार्थनीतिमत् साम च धर्मश्च अर्थश्च नीतिश्च
सामधर्मार्थनीति तदस्यास्तीति सामधर्मार्थनी-
तिमत् । प्रणयप्रीतिसंयुक्तं प्रणयः समानविषयस्नेहः ।
प्रीतिः न्यूनविषयः । विश्वासकृतनिश्चयं आप्तवा-
क्यत्वविश्वासे विषये कृतनिश्चयं ॥ १-८ ॥
कौली कुलक्रमागता । श्रीः संपत् । अभिवर्धिता ।
अप्रतिद्वन्द्वत्वादिति भावः । मित्राणां संग्रहः तत्का-
र्यकारणं । शेषः अवशिष्टो भवति । इदमेव वचनं
प्रसाद्य वाक्यैरित्यादिना पूर्वं प्रशंसितं ॥ ९ ॥ मित्र-
कार्यस्यावश्यकर्तव्यत्वमाह—यो हीति ॥ कालज्ञः
मित्रसंग्रहकालज्ञः । तत्कालातिक्रमे विपरीतं भवती-
त्यर्थः । मित्रेषु वर्तते मित्राधीनो भवतीत्यर्थः ॥ १० ॥
दण्ड्यतेनेनेति दण्डः सेनाविशेषः । आत्मा प्रभुरित्य-

र्थः । समवेतानि समुदितानि । एकन्यूनत्वे महारा-
ज्यहानिरिति भावः ॥ ११ ॥ निरत्यये अविनाशि-
नि । पथि सन्मार्ग इत्यर्थः । मित्रार्थं मित्रकार्यं ।
अभिनीतार्थं प्रापितप्रयोजनं यथा भवति तथा ।
यथावत् यथाप्रतिज्ञमिति यावत् ॥ १२ ॥ सर्वकर्माणि
स्वभोगसाधनानि सन्त्यज्य । कृतोत्साहः सन् संभ्रमात्
आदरात् मित्रार्थं विषये । यः अनुवर्तते अनुस्यूततया
तिष्ठति । सोऽनर्थैर्नावरुध्यते न संबध्यते ॥ १३ ॥ एवं
कर्तव्यं मित्रकार्यमुचितकाले कर्तव्यमित्याह—य-
स्त्विति ॥ कालव्यतीतेषु अतिक्रान्तकालेषु ॥ १४ ॥
हेवीर । नः अस्माभिः । यदिदं मित्रकार्यं कर्तव्यं
एतत् वैदेह्याः परिमार्गेण क्रियतामिति संबन्धः
॥ १५ ॥ तेकार्यं त्वया कर्तव्यं । इदं मित्रकार्यं
॥ १६ ॥ कालवित् रामइतिशेषः । त्वरमाण इत्यर्थः

स० कुलपरंपराप्राप्ताश्रीःकौली । शेषःशिष्टः । सचउक्तगुणश्चासौभवांश्च तद्भवान् । तदित्यव्ययं दोषपरामर्शकमिति वा ॥ ९ ॥
रामानु० दण्डःदण्ड्यतेऽनेनेतिदण्डःसैन्यविशेषः । तथाहकामन्दकः—“पितृपैतामहोर्वंशसंभवोदत्तवैतनः । विख्यातपौरुषोजन्ये
कुशलःकुशलैर्वृतः । नानाप्रहरणोपेतो नानायुद्धविशारदः । नानायोधसमाकीर्णो विराजितहयद्विपः । प्रवास्यचसुदुःखेषुयुद्धेषुचकृ-
तश्रमः । अद्वैध्यःक्षत्रियप्रायोदण्डोदण्डविदामतः ।” इति ॥ ति० समानि स्ववशलेनसमलं । समवेतानीतिपाठे मिलितानी-
त्यर्थः । नत्वेकमपिपृथग्भूतमितिभावः ॥ ११ ॥ ति० अभिनीतार्थं प्रतिज्ञातार्थं ॥ शि० निरत्यये ध्वंसरहिते । पथि रामाश्र-
यरूपेमार्गेस्थितः ॥ १२ ॥ ति० संभ्रमात् त्वरया । विशेषेणकृतोत्साहः । अन्यत्रकर्मणीतिशेषः ॥ शि० विपक्षेदोषमाह ।
समिति । योजनःसर्वकर्माणिसंत्यज्य मित्रार्थं मित्रप्रयोजनसिद्धये । संभ्रमात् उद्वेगात् । नवर्तते सजनः कृतःछिन्नःउत्साहो
यस्यससन् । अनर्थेनावरुध्यतेनप्राप्यतइत्यर्थः । कृतोत्साहः जातोत्साहविशिष्टसन् नवर्ततइतिवायोजना ॥ १३ ॥

[पा०] १ घ. पथ्यंचतत्त्वंच. ख. ग. ड. च. ज.—ट. तथ्यंचपथ्यंच. छ. पथ्यंचतत्त्वंच. २ ख. घ. प्राप्तंराज्यं. ३ क.
ख. ग. च. ज. ज. श्रीरपि. ४ क. ग. घ. च. ज.—ट. शेषस्तद्भवान्. ५ क. ख. झ. ट. प्रतापश्चापि. ६ झ. ट. समान्येतानि.
७ ख. घ. ड. च. ज. ज. सर्वकार्याणि. ८ ख. ड. झ. ट. योनवर्तते. ९ झ. संभ्रमाद्विकृतोत्साहः. १० ग. झ. ट. सोऽनर्थै-
नावरुध्यते. ड. च. ज. सोऽनर्थैनावरुध्यते. ११ छ. झ. ट. योहि. १२ ख. मित्रार्थंयोनवर्तते. १३ ट. मित्रार्थेहि. १४ झ.
तदिदंमित्रकार्यंनःकालातीतमरिंदम. ज. तदिदंवीर. १५ झ. ज. ट. संप्राज्ञः.

कुलस्य हेतुः स्फीतस्य दीर्घबन्धुश्च राघवः ॥ अप्रमेयप्रभावश्च स्वयं चाप्रतिमो गुणैः ॥ १८ ॥
 तस्य त्वं कुरु वै कार्यं पूर्वं तेन कृतं तव ॥ हरीश्वर हरिश्रेष्ठानाज्ञापयितुमर्हसि ॥ १९ ॥
 न हि तावद्भवेत्कालो व्यतीतश्चोदनादृते ॥ चोदितस्य हि कार्यस्य भवेत्कालव्यतिक्रमः ॥ २० ॥
 अकर्तुरपि कार्यस्य भवान्कर्ता हरीश्वर ॥ किं पुनः प्रतिकर्तुस्ते राज्येन च धनेन च ॥ २१ ॥
 शक्तिमानपि विक्रान्तो वानरर्क्षगणेश्वर ॥ कर्तुं दाशरथेः प्रीतिमाज्ञायां किं न सज्जसे ॥ २२ ॥
 कामं खलु शरैः शक्तः सुरासुरमहोरगान् ॥ वशे दाशरथिः कर्तुं त्वत्प्रतिज्ञां तु काङ्क्षते ॥ २३ ॥
 प्राणत्यागाविशङ्केन कृतं तेन तैव प्रियम् ॥ तस्य मार्गाम वैदेहीं पृथिव्यामपि चाम्बरे ॥ २४ ॥
 न देवा न च गन्धर्वा नासुरा न मरुद्गणाः ॥ न च यक्षा भयं तस्य कुर्युः किमुत राक्षसाः ॥ २५ ॥
 तदेवं शक्तियुक्तस्य पूर्वं प्रियंकृतस्तव ॥ रामस्यार्हसि पिङ्गेश कर्तुं सर्वात्मना प्रियम् ॥ २६ ॥
 नाधस्तादवनौ नाप्सु गतिर्नोपरि चाम्बरे ॥ कस्य चित्सज्जतेऽस्माकं कपीश्वर तवाज्ञया ॥ २७ ॥
 तदाज्ञापय कः किं ते कृते कुत्र व्यवस्यतु ॥ हरयो ह्यप्रधृष्यास्ते सन्ति कोट्यग्रतोऽनघाः ॥ २८ ॥
 तस्य तद्वचनं श्रुत्वा काले साधु निवेदितम् ॥ सुग्रीवः सैत्त्वसंपन्नश्चकार मतिमुत्तमाम् ॥ २९ ॥
 सै संदिदेशाभिमतं नीलं नित्यकृतोद्यमम् ॥ दिक्षु सर्वासु सर्वेषां सैन्यानामुपसंग्रहे ॥ ३० ॥
 यथा सेना समग्रा मे यूथपालाश्च सर्वशः ॥ समागच्छन्त्यसङ्गेन सेनाग्राणि तथा कुरु ॥ ३१ ॥

पूर्वेणान्वेति । कालवित् प्राज्ञो रामः त्वरमाणोपि सन् वैदेहीसमानयनाय त्वरमाणोपि सन् । न निवेदयतीति संबन्धः ॥ १७ ॥ स्वयं चेति । त्वमपि गुणैरप्रतिम इत्यर्थः ॥ १८ ॥ आज्ञापयितुं वानरसेनामानेतुमिति शेषः ॥ १९ ॥ इदानीं वानरानयनेपि कालव्यतिक्रमस्तुल्य इत्याशङ्क्याह—न हीति ॥ चोदनादृते रामप्रेरणं विना । कालो न व्यतीतो भवेत् । रामचोदनानन्तरं कार्यं क्रियते चेत्तदाकालातिक्रमः । तच्चोदनात्पूर्वमस्माभिः कार्यप्रवर्तनेन कालातिक्रमदोष इतिभावः ॥ २० ॥ अकर्तुः अनुपकर्तुः ॥ २१ ॥

प्रीतिं कर्तुं आज्ञायां आज्ञापने । न सज्जसे नोद्योगं करोषि ॥ २२—२३ ॥ प्राणत्यागाविशङ्केनेत्यनेन उपकारमहत्त्वं द्योतितं ॥ २४—२६ ॥ कस्यचिद्वि-
 ति । अस्माकं मध्ये कस्यचिद्वृत्तिर्न सज्जते न मन्दी-
 भवति ॥ २७ ॥ अप्रधृष्याः कोट्यग्रतः कोट्यधि-
 काः । हरयः ते सन्ति तेषां मध्ये कः । ते कृते त्वद-
 र्थं । किं करोत्विति शेषः । कुत्र कुत्र कार्यं
 व्यवस्यतु व्यवसायं करोतु । तदाज्ञापय ॥ २८—
 ३० ॥ सेनाग्राणि सेनाप्रेसरान् । सेनानेतृनित्यर्थः ।

ति० यद्यपिरामस्यनसहायापेक्षा । तथापिसपरिवारोऽहंसीतामन्वेषयिष्यामीतित्वत्प्रतिज्ञामवेक्षते । सत्याऽसत्यावेतिपरी-
 क्षतइत्यर्थः ॥ शि० त्वत्प्रतिज्ञामवेक्षते । एतेनत्वदनुग्रहार्थमेवरामस्त्वामाश्रितइतिसूचितं ॥ २३ ॥ ति० प्राणत्यागाविशङ्केन
 अनपकारिवालिप्राणत्याजनेतदनौचित्यशङ्कारहितेन मित्रकृत्यंस्वकृत्यमेवेतिबुद्ध्यातवप्रियंकृतं । मार्गाम अन्वेषयाम ॥ स० प्राण-
 त्यागाविशङ्केनकथंचिद्वालिदर्शनेरामस्यजीवनेसंशयः स्यादितिमुग्रीवंप्रतिरामोपकारवर्णनं । ति० प्रतिकृतः कृतोपकारस्य । पिङ्गेश
 कपिराज ॥ २६ ॥ ति० आज्ञापनीयासेनाक्रियत्यस्तितत्राह—हरयइति । कोट्यग्रतः कोटिघटितसंख्यायान्यर्बुदस्याग्रेउपरि
 यासंख्यासमुद्राख्यातयासंख्येयैत्यर्थः ॥ २८ ॥ ति० असङ्गेन अविलम्बेन । सेनाग्रेण सेनानाथेन । सहेतिशेषः ॥ ३१ ॥

[पा०] १ ड. च. ज. हेतुभूतः सन्. क. केतुभूतः सन्. ख. ग. केतुः स्फीतश्च. २ ग. दीर्घबाहुश्च. घ. दीर्घबन्धुस्त. ३ झ. ट. कपिश्रेष्ठान्. ४ ड. च. ज.—ट. शक्तिमानति. क. ग. शक्तिमानसि. ५ झ. ट. त्वत्प्रतिज्ञामवेक्षते. ६ झ. ट. महत्प्रियं. ७ ड.—ट. देवदानवगन्धर्वाअसुरास्समरुद्गणाः. क. देवदानवगन्धर्वानासुरा. ८ ड.—ट. किमिव. ९ ड. छ.—ट. प्रतिकृतस्तथा. घ. प्रियंकृतस्तथा. १० ज. ट. सज्जतेऽस्मासु. ११ ग. ड. अ. तथाज्ञापय. ख. तमाज्ञापय. १२ ड. नः किंते. १३ ख. झ. ट. कुतोवापिव्यवस्यतु. ग. ड. अ. कृतेवसतुकुत्रचित्. १४ ख. घ. ड. च. ज. अ. ट. कोट्यग्रशो. १५ ड. च. ज.—ट. निरूपितं. १६ घ सत्यसंपन्नः. १७ ड. च. ज.—ट. संदिदेशातिमतिमानीलं. क. ससंदिदेशातिबलं. १८ च. ज. समागच्छन्तिवेगेन. १९ छ. झ. ट. सेनाग्रेण.

ये त्वन्तपालाः पुंवगाः शीघ्रगा व्यवसायिनः ॥ समानयन्तु ते^२ सैन्यं त्वरिताः शासनान्मम ॥
 स्वयं चानन्तरं सैन्यं भवानेवानुपश्यतु ॥ ३२ ॥
 त्रिपञ्चरात्रादूर्ध्वं यः प्राप्नुयाद्देहवानर ॥ तस्य प्राणान्तिको दण्डो नात्र कार्याविचारणा ॥ ३३ ॥
 हरींश्च वृद्धानुपयातु साङ्गदो भवान्ममाज्ञामधिकृत्य निश्चिन्ताम् ॥
 इति व्यवस्थां हरिपुङ्गवेश्वरो विधाय वेश्म प्रविवेश वीर्यवान् ॥ ३४ ॥
 इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये किष्किन्धाकाण्डे एकोनत्रिंशः सर्गः ॥ २९ ॥

त्रिंशः सर्गः ॥ ३० ॥

लक्ष्मणे शरदागमेचन्द्रदर्शनादिनासमुद्दीपितशोकतया सीताचिन्तयाबहुधाविलपतोरामस्य समाश्वासनम् ॥ १ ॥
 रामेणलक्ष्मणप्रति शरद्वर्णनम् ॥ २ ॥ शरदागमेपिसुग्रीवानुद्योगकुपितेनरामेणलक्ष्मणप्रति सुग्रीवे स्वकोपनिवेदनपूर्वकं
 तेनस्वकार्योद्यमनचोदना ॥ ३ ॥

गुहां प्रविष्टे सुग्रीवे विमुक्ते गगने घनैः ॥ वर्षरात्रोषितो रामः कामशोकाभिपीडितः ॥ १ ॥
 पाण्डुरं गगनं दृष्ट्वा विमलं चन्द्रमण्डलम् ॥ शरदीं रजनीं चैव दृष्ट्वा ज्योत्स्नानुलेपनाम् ॥ २ ॥
 कामवृत्तं च सुग्रीवं नष्टां च जनकात्मजाम् ॥ बुद्ध्वा कालमतीतं च मुमोह परमातुरः ॥ ३ ॥
 स तु संज्ञासुपागम्य मुहूर्तान्मतिमान्पुनः ॥ मनःस्थामपि वैदेहीं चिन्तयामास राघवः ॥ ४ ॥
 आसीनः पर्वतस्याग्रे हेमधातुविभूषिते ॥ शारदं गगनं दृष्ट्वा जगाम मनसा प्रियाम् ॥ ५ ॥
 दृष्ट्वा च विमलं व्योम गतविद्युद्बलाहकम् ॥ सारसारवसंधुष्टं विललापार्तया गिरा ॥ ६ ॥

तथा कुरु तथा आज्ञापय ॥ ३१ ॥ अन्तपालाः
 सेनापर्यन्तपालकाः ॥ ३२ ॥ त्रिपञ्चरात्रादूर्ध्वं
 पञ्चदशरात्रादनन्तरदिवसे ॥ ३३ ॥ वृद्धान् जाम्ब-
 वत्प्रभृतीन् ॥ ३४ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते
 श्रीमद्रामायणभूषणे मुक्ताहाराख्याने किष्किन्धाका-
 ण्डव्याख्याने एकोनत्रिंशः सर्गः ॥ २९ ॥

त्रोषितो रामः कामशोकाभिपीडितः सन् । क्रमेण
 गगने घनैर्विमुक्ते । पाण्डुरं निर्मलं । गगनं दृष्ट्वा
 परमातुरः वर्षाकालिकशोकादधिकं शोकं प्राप्नोति सन्
 मुमोह । एतावत्पर्यन्तं कस्यचिदवधेर्विद्यमानतया
 कथंचिद्भूतवान् । संप्रति तदभावान्मुमोहेत्यर्थः ॥ १
 —३ ॥ मनःस्थामपि वैदेहीं चिन्तयामास । पुनः-
 पुनर्विशेषतश्चिन्तितवानित्यर्थः ॥ ४ ॥ मनसा जगाम ।
 चिन्तयामासेति यावत् ॥ ५ ॥ गिरा स्वरेण ॥ ६ ॥

अथ शरत्समागमेपि सुग्रीवस्यानुद्योगाद्रामकोप-
 स्त्रिशे—गुहामित्यादि ॥ सुग्रीवे गुहां प्रविष्टे वर्षरा-

ति० समानयन्तु समागच्छन्तु ॥ ३२ ॥ रामानु० त्रिपञ्चरात्रादूर्ध्वं यः प्राप्नुयादिहवानर इति पाठे पञ्चदशरात्रादूर्ध्वं गेवागन्त-
 व्यमितिभावः ॥ ति० त्रिपञ्चरात्रात् पञ्चदशदिनादूर्ध्वं आगच्छेत् तस्य दण्डः । तेन पक्षमध्ये सर्वैरागन्तव्यमितिभावः । कार्तिक-
 शुक्लादावियमाज्ञेति बोध्यं ॥ ३३ ॥ ति० वृद्धान् हरीन्साङ्गदो भवानुपयातु । संमाननार्थमिति शेषः ॥ ३४ ॥ इत्येकोनत्रिंशः सर्गः ॥ २९ ॥

ती० सुग्रीवे विमुक्त इत्यत्र अविमुक्त इति च्छेदः । सुग्रीवे गुहां किष्किन्धां प्रविष्टे गगने घनैर्विमुक्ते आगृते सति । वर्षरात्रोषि-
 तो रामः पाण्डुरंगगनं दृष्ट्वा मुमोहेत्युत्तरत्र संबन्धः ॥ १-२ ॥ शि० कामशोकाभिपीडितः कामेन जानकीप्राप्तिविषयकोत्कटेच्छया
 शोकेन तत्प्राप्त्यभावजनितचिन्तया अभिपीडितः व्याप्तः आसीदिति शेषः ॥ १ ॥ रामानु० सखिति ॥ अस्माच्छ्लोकात्परतः

[पा०] १ ख. सबलाः. २ ड.—ट. तेषां प्र. ३ ज. तेषांचानन्तरं कार्यं. च. छ. झ. ट. स्वयंचानन्तरं कार्यं. क. यदत्रा-
 नन्तरं कार्यं भवान्समनुपश्यतु. ४ क. ग. छ. झ. ट. प्राप्नुयादिहवानरः. ५ क. ख. सर्वान्. ६ झ. निश्चितं. ७ छ. झ. गृहं.
 ८ छ. झ. वर्षरात्रे स्थितो. ९ ड.—ट. दृष्ट्वा. १० क. ख. मतिमान्नरः. च. ज. व. मतिमांस्ततः. छ. झ. ट. मतिमानृपः.
 ११ अयं श्लोकः ट. पुस्तकेन दृश्यते. १२ ख. दृष्ट्वा. १३ च. ज. विललापाकुलेन्द्रियः.

सारसारवसन्नादैः सारसारवनादिनी ॥ याऽश्रमे रमते बाला साऽद्य मे रमते कथम् ॥ ७ ॥
 पुष्पितांश्चासनान्दृष्ट्वा काञ्चनानिव निर्मलान् ॥ कथं सा रमते बाला पश्यन्ती मामपश्यती ॥ ८ ॥
 या पुरा कलहंसानां स्त्रेण कलभाषिणी ॥ बुध्यते चारुसर्वाङ्गी साऽद्य मे बुध्यते कथम् ॥ ९ ॥
 निःस्वनं चक्रवाकानां निश्म्य सहचारिणाम् ॥ पुण्डरीकविशालाक्षी कथमेषा भविष्यति ॥ १० ॥
 सरांसि सरितो वापीः काननानि वनानि च ॥ तां विना मृगशावाक्षीं चरन्नाद्य सुखं लभे ॥ ११ ॥
 अपि तां मद्वियोगाच्च सौकुमार्याच्च भामिनीम् ॥ न दूरं पीडयेत्कामः शरद्वुणनिरन्तरः ॥ १२ ॥
 एवमादि नरश्रेष्ठो विललाप नृपात्मजः ॥ विहङ्ग इव सारङ्गः सलिलं त्रिदशेश्वरात् ॥ १३ ॥
 ततश्चञ्चूर्य रम्येषु फलार्थी गिरिसानुषु ॥ ददर्श पर्युपावृत्तो लक्ष्मीवाँल्लक्ष्मणोऽग्रजम् ॥ १४ ॥
 तं चिन्तया दुःसहया परीतं विसंजमेकं विजने मनस्वी ॥
 भ्रातुर्विषादात्परितापदीनः समीक्ष्य सौमित्रिरुवाच रीमम् ॥ १५ ॥
 किमार्यं कामस्य वशंगतेन किमात्मपौरुष्यपराभवेन ॥
 अयं सदा संहियते समाधिः किमत्र योगेन निवर्तितेन ॥ १६ ॥

सारसारवसन्नादैः सारसारावोत्थितध्वनिभिः ॥ ७ ॥
 पश्यन्ती मद्विदक्षया इतस्ततो दृष्टिं निक्षिपन्ती ॥ ८
 —९ ॥ पुण्डरीकविशालाक्षी चक्रवाकनिनदश्रवण-
 स्यासह्यतया नायकागमपथं सलीलमवलोकयन्ती-
 त्वर्थः । कथं भविष्यति कथं सत्तां धारयिष्यतीत्यर्थः
 ॥ १० ॥ वापीः कृत्रिमसरांसि । काननानि महाव-
 नानि ॥ ११ ॥ शरद्वुणनिरन्तरः शरद्वुणैः साधनैः
 निरन्तरः पूर्णः । कामः । सौकुमार्यात् मद्वियोगाच्च
 हेतोः । तां भामिनीं दूरं आमरणं । न पीडयेत् ।
 अपिः संभावनायां । पीडयेदेवेत्यर्थः ॥ १२ ॥

त्रिदशेश्वरात् सलिलमुद्दिश्य सारङ्गश्चातक इव
 विललापेति संबन्धः ॥ १३ ॥ चञ्चूर्य कुटिलं
 चरित्वा । फलाभिलाषेण कुटिलमार्गेण चरित्वा ।
 “नित्यं कौटिल्ये गतौ” इति यङ् ॥ १४—१५ ॥
 वशंगतेन मनसेति शेषः । पौरुष्यं पौरुषं स्वार्थे ष्यञ् ।
 अयं वर्तमानः । समाधिः चित्तसमाधानं । सदा तत्र
 तत्र काले । संहियते संपाद्यते । अत्र अस्मिन्काले ।
 निवर्तितेन योगेन किं । अयं यदा संहियते समाधि-
 रिति पाठान्तरं । यदा यस्मिन्काले । अयं समाधिः
 चित्तसमाधानं । संहियते संपाद्यते । अत्रास्मिन्काले

आसीनः पर्वतस्याग्रे इति श्लोकः । अस्माच्च परतः दृष्ट्वा च विमलं व्योम इति श्लोकः । व्यत्यासस्तुलेखकप्रमादकृतः ॥ ४ ॥ ति० सारस-
 नादसदृशानादवती या सारसानामारावाय परस्परसमाह्वानाय । कृतैर्नादैर्या रमते आश्रमे ॥ ७ ॥ ति० काननवनयोः कान्तारोप-
 वनात्मनाभेदः ॥ ११ ॥ ति० ततः तत्र काले । रम्येषु गिरिसानुषु चञ्चूर्य भ्रातृदुःखेन गर्हितं चरित्वा । यद्वलुगन्तादार्षो समासेत्यप् ।
 पर्युपावृत्तोलक्ष्मणः अग्रजं रामं ददर्श ॥ १४ ॥ ती० आर्यं यदा यस्मिन्काले समाधिश्चित्तसमाधानं संपादनीयं । अत्र अस्मि-
 न्काले । अयं किं संहियते किमर्थं संहियते । कामस्य वशंगतेन किं कामवशंगमनेन किं । द्वितीयाया अलुगार्षः । भावेनिष्ठा । आत्म-
 पौरुष्यपराभवेन किं पौरुष्येव पौरुष्यं । निवर्तितेन योगेन किं । योगः संनहनं उद्योग इत्यर्थः ॥ ति० अथ लक्ष्मणः कर्मयोगज्ञानयोगा-
 वेव पौरुषवृद्धये दुःखशान्तये चानुतिष्ठेति स्मारयति किमार्येत्यादि । हे आर्यं कामस्य वशंगतेन त्वया किं कर्मकृतं स्यात् । अपिचैव का-
 मवशलेन आत्मपौरुषस्य स्वपौरुषस्य अभिभवेन किं प्रयोजनं साधितं स्यात् । तस्मात्कामवशं त्वत्कर्मयोगं कुरु । किंच स्नानादिकर्म-
 योगोत्तरकालमवसरप्राप्तोऽयं समाधिः ब्रह्मानुसंधानं । हियाहरतीति हीः शोकः तेन किमर्थं संहियते । अत्र अस्यामवस्थायां योगेन
 समाधिना । सर्वदुःखमिति शेषः । किं निवर्तते अपितु निवर्तत एवेत्यर्थः । एवमेव पाङ्कः पाठ इति कतककृत् । पाठान्तरं त्वस्य योजना-

[पा०] १ क. ख. घ.—छ. झ. ज. ट. सारसाराव. २ झ. ट. कलेन. ३ ट. सायवै. ४ छ. रमते कथं. ५ क. पलाशाक्षी.
 ६ ग. चिरं नाय. ७ छ. झ. सुदूरं. घ. ननूनं. ८ क. ख. ततस्संचार्य. ड. च. ज. अ. अतः संचार्य कुटिलं. ९ ख. लक्ष्मणो-
 लक्ष्मणाग्रजं. १० छ. झ. ट. सचिन्तया. ११ ड.—ट. त्वरितोतिदीनः. १२ ख. ड.—ट. दीनं. १३ क. ग. ज. यदा. ख. छ.
 झ. ट. हिया. घ. ड. अ. यथा.

क्रियाभियोगं मनसः प्रसादं समाधियोगानुगतं च कालम् ॥

सहायसामर्थ्यमदीनसत्त्व स्वकर्महेतुं च कुरुष्व हेतुम् ॥ १७ ॥

न जानकी मानववंशनाथ त्वया सनाथा सुलभा परेण ॥

न चाग्निचूडां ज्वलितामुपेत्य न दह्यते वीरवरार्ह कश्चित् ॥ १८ ॥

सैलक्षणं लक्ष्मणमप्रधृष्यं स्वभावजं वाक्यमुवाच रामः ॥

हितं च पथ्यं च नयप्रसक्तं ससाम धर्मार्थसमाहितं च ॥ १९ ॥

निःसंशयं कार्यमैवेक्षितव्यं क्रियाविशेषो ह्यनुवर्तितव्यः ॥

ननु प्रवृत्तस्य दुरासदस्य कुमार कार्यस्य फलं न चिन्त्यम् ॥ २० ॥

अथ पद्मपलाशाक्षीं मैथिलीमनुचिन्तयन् ॥ उवाच लक्ष्मणं रामो मुखेन परिशुष्यता ॥ २१ ॥

तर्पयित्वा सहस्राक्षः सलिलेन वसुन्धराम् ॥ निर्वर्तयित्वा सस्यानि कृतकर्मा व्यवस्थितः ॥ २२ ॥

निवर्तितेन योगेन सन्नहनेन उत्साहेन किमित्यर्थः ॥ १६ ॥ क्रियाभियोगं कार्योद्योगम् । मनसः प्रसादं समाधियोगानुगतं धैर्योपायाभ्यामनुबद्धं । कालं च । सहायसामर्थ्यं सुग्रीवादिसहायसामर्थ्यं । स्वकर्म देवतोपासनात्मकं तदेव हेतुः तं च हेतुं कुरुष्व । क्रियाभियोगादिकं सर्वं स्वकार्यसिद्धौ हेतुं कुरुष्वेत्यर्थः । अत्र प्रकरणे लक्ष्मणेन रामस्याश्रितरक्षणत्वरा संदीप्यत इति स्वोपदेशः सुलभः ॥ १७ ॥ सुलभा लब्धुमर्हा । अग्निचूडां अग्निज्वालां ॥ १८ ॥ रामः अप्रधृष्यं युक्तिभिरविचाल्यं । स्वभावजं स्वभावसिद्धं । हितं उदर्कसुखकरं । पथ्यं तत्कालसुखकरं । नयप्रसक्तं राजनीतियुक्तं । ससाम सान्त्व-

युक्तं धर्मार्थसमाहितं च वाक्यमुक्तवन्तं सलक्षणं लक्ष्मणमुवाचेति योजना । यद्वा अप्रधृष्यत्वादिविशेषणविशिष्टं वाक्यं राम उवाच । लक्ष्मणोक्तानुवाद-रूपत्वादामवाक्यस्यापि तथात्वमिति बोध्यं ॥ १९ ॥ कार्यं सीतान्वेषणादिकं । निःसंशयं यथाभवतितथा अवेक्षणीयं । तदनु रूपं धैर्यं कर्तव्यमित्यर्थः । क्रियाविशेषः उत्साहादिः । अनुवर्तितव्यः अनुवर्तितव्य एव । हे कुमार प्रवृत्तस्य दुरासदस्य कार्यस्य फलं सीताप्राप्तिरूपं । न चिन्त्यं ननु चिन्त्यमेव ॥ २० ॥ एवं लक्ष्मणसमाश्रयसनेन प्रतिष्ठापितधैर्योपि सीताविषयकामानुवृत्त्यापुनः शरद्वर्णयति—अथेत्यादिना ॥ २१ ॥ निर्वर्तयित्वा परिपक्वानि कृत्वा । कृतकर्मा

शक्त्याकल्पितमिति च सः ॥ १६ ॥ ति० उक्तमेव विवृणोति—क्रियाभियोगमिति । क्रियाणां शौचस्नानादीनां अभितःकात्स्न्यैः नयोगं अनुष्ठानं । मनसःप्रसादं चास्थाय । कालं सर्वकालं समाधियोगानुगतं तेन संबद्धमेव कुरुष्व । तथा अदीनसत्त्वः अक्षीणसत्त्व-सन् । स्वकर्महेतुं पौरुषवृद्धेः कारणं । सहायसामर्थ्यं तद्वटनरूपं स्वकर्मदेवार्चनादिरूपकर्मयोगं च कुरुष्व । अनेन यावत्फलं निदिध्या-सनजातकर्मसमुच्चयउक्तः ॥ स० क्रियाभियोगं सन्ध्यावन्दनाद्युद्योगं कुरुष्व । समाधियोगं चित्तैकाग्र्यरूपमुपायं अनुगतोयः कालस्तंचकुरुष्व । सहायसामर्थ्यं सुग्रीवादिसहायघटनां । हे अदीनसत्त्व स्वकर्महेतुं स्वकार्यसाधकं । एतच्च सहायसामर्थ्यस्य वि-शेषणं ॥ १७ ॥ ति० अतो या नीता साततप्रतिकृतिरेव । सातुलदुपासितामाविति व्यञ्जयं ॥ १८ ॥ वि० रामः अप्रधृष्यं युक्तिभिरविचाल्यं । स्वभावजं स्वभावसिद्धं वाक्यमुक्तवन्तं लक्षणसहितं लक्ष्मणमुवाच । हे लक्ष्मण यत्त्वया प्रयुक्तं वाक्यं तद्विदितं तत्कालसुखं । पथ्यं कालान्तरेपि सुखं । नयप्रसक्तं राजनीतियुक्तं । सामसहितं धर्मार्थभ्यां समाहितं संगतं ॥ रामानु० एतच्छ्लोको-क्ताप्रधृष्यत्वादिधर्माणां पूर्वोक्तलक्ष्मणवाक्येषु विद्यमानत्वादुपरिष्ठादामेललक्ष्मणोक्तस्यास्यैवानुद्यमानत्वादुक्तवन्तमिति पदमध्याहृतव्यं ॥ स० सलक्ष्मणं लक्षणसहितं । “लक्ष्मणं नाग्निचिह्ने च रामभ्रातरि लक्ष्मणः” इति विश्वः ॥ १९ ॥ ति० तस्मात्त्वदुक्तं निस्संशयं कार्यं लब्ध्वा कथार्थो निष्ठेय एव । अनुष्ठेयमाह—अवेक्षितव्यं समाधियोगेन भगवत्तत्त्वं द्रष्टव्यं । क्रियाविशेषः कर्मयोगः । सोप्यनुवर्तितव्यः अनुष्ठेयः । हे कुमार ननु कर्मज्ञानयोगौ हिलाप्रकर्षेण वृद्धिप्राप्तस्य । अतएव दुरासदस्य । वीर्यस्य वीर्यवतः कर्मणः फलं च फलमेव ।

[पा०] १ ड. च. ज. महीन. २ छ. झ. ट. तात. ड. च. ज. योगं. ४ ख. सलक्ष्मणं लक्ष्मणं. ५ ड. च. ज. वचः प्रयुक्तं. ६ ड. च. ज. धर्मसमाहितार्थं. ७ ग. मवेक्षणीयं. ८ ग. घ. ड. झ. ट. विशेषोप्यनुवर्तितव्यः. ९ झ. ट. ननु प्रवृत्तस्य. घ. नच प्रवृत्तस्य. ग. ज. ननु प्रवृत्तस्य. १० झ. ट. वीर्यस्य. ११ घ. च. झ. ट. फलं च. १२ ग. वैदेहीमनु.

स्निग्धगम्भीरनिर्घोषाः शैलद्रुमपुरोगमाः ॥ विसृज्य सलिलं मेघाः परिश्रान्ता नृपात्मज ॥ २३ ॥
 नीलोत्पलदलश्यामाः श्यामीकृत्वा दिशो दश ॥ विमदा इव मातङ्गाः शान्तवेगाः पयोधराः ॥ २४ ॥
 जलगर्भा महावेगाः कुटजार्जुनगन्धिनः ॥ चरित्वा विरताः सौम्य वृष्टिवाताः समुद्यताः ॥ २५ ॥
 घनानां वारणानां च मयूराणां च लक्ष्मण ॥ नादः प्रस्रवणानां च प्रशान्तः सहसाऽनघ ॥ २६ ॥
 अभिवृष्टा महामेघैर्निर्मलाश्चित्रसानवः ॥ अनुलिप्ता इवाभान्ति गिरयश्चित्रदीप्तिभिः ॥ २७ ॥
 दर्शयन्ति शरन्नद्यः पुलिनानि शनैः शनैः ॥ नवसङ्गमसंघ्रीडाजघनानीव योषितः ॥ २८ ॥

शाखासु सप्तच्छदपादपानां प्रभासु तारार्कनिशाकराणाम् ॥

लीलासु चैवोत्तमवारणानां श्रियं विभज्याद्य शरत्प्रवृत्ता ॥ २९ ॥

संप्रत्यनेकाश्रयचित्रशोभा लक्ष्मीः शरत्कालगुणोपनीता ॥

सूर्याग्रहस्तप्रतिबोधितेषु पद्माकरेष्वभ्यधिकं विभाति ॥ ३० ॥

सप्तच्छदानां कुसुमोपगन्धी षट्पादवृन्दैरनुगीयमानः ॥

मत्तद्विपानां पवनोनुसारी दर्प वनेष्वभ्यधिकं करोति ॥ ३१ ॥

अभ्यागतैश्चारुविशालपक्षैः सरःप्रियैः पद्मरजोवकीर्णैः ॥

महानदीनां पुलिनोपयातैः क्रीडन्ति हंसाः सह चक्रवाकैः ॥ ३२ ॥

कृतकृत्यः ॥ २२ ॥ शैलद्रुमपुरोगमाः शैलद्रुमाणामग्रे गच्छन्तः । अत्र प्रकरणे सर्वत्र विषये प्रवृत्तिः रामा-
 वतारकृता सूच्यते ॥ २३—२४ ॥ वृष्टिकरा वाता
 वृष्टिवाताः पुरोवाता इत्यर्थः ॥ २५—२६ ॥ चित्र-
 दीप्तिभिः नानावर्णकान्तिभिः ॥ २७ ॥ दर्शयन्तीति ।
 अनेन चिरकालानुवर्तनेन गुरुणां शिष्येभ्यो रहस्या-
 र्थप्रकाशनं सूच्यते ॥ २८ ॥ सप्तच्छदानाम् शरत्पु-
 ष्पावृक्षाः । शरत् कर्त्री । श्रियं स्वसमृद्धिः । विभज्य
 त्रेधाविभज्य । सप्तच्छदशाखादिषु प्रवृत्ता सप्तच्छदेषु
 पुष्पविकासरूपाश्रीः । तारादिप्रभासुनिर्मलतारूपा ।
 गजलीलासु उन्मस्तकतारूपा ॥ २९ ॥ अनेकाश्रय-

चित्रशोभा सितरक्तनीलपङ्कजादिरूपानेकाश्रयतया
 चित्रशोभा नानावर्णकान्तिः । शरत्कालगुणोपनीता
 शरत्कालोत्कर्षेण प्रापिता । लक्ष्मीः समृद्धिः । सूर्य-
 स्याग्रहस्तैः प्राथमिककिरणैः । हस्तशब्देन करा ल-
 क्ष्यन्ते । भगवत्कटाक्षबोधितेषु पुरुषेषु नानारूपसं-
 वित्प्रकाश उच्यते ॥ ३० ॥ अनुसारी अनुसृत्य वर्त-
 मानः । अविच्छेदेनैव प्रवर्तमान इत्यर्थः । मत्तद्विपानां
 दर्पकरोति । मदवृद्धिहेतुत्वादिति भावः ॥ ३१ ॥
 अभ्यागतैरिति । मिथुनतया आभिमुख्येन संगतैः ।
 चारु यथा तथा विशालपक्षैः हर्षेण विसृतपक्षैरित्य-
 र्थः । क्रीडन्ति हंसाः सह चक्रवाकैः हंसाश्च क्रीडन्ति

चिन्त्यं अपेक्षणीयं । अनेनयावत्फलं निदिध्यासनकर्मसमुच्चयउक्तः ॥ २० ॥ ति० शैलद्रुमपुरइति द्वितीयाबहुवचनान्तं । तान्ग-
 च्छन्ति तथाभूत्वासलिलं विसृज्य परिश्रान्ताः ॥ शि० दीर्घः गंभीरः निर्घोषो येषां ते गमाः गगनमागता मेघाः सलिलं शैलद्रुमपुरः
 विसृज्य प्रापय्य परिश्रान्ता अभवन्निति शेषः । शैलद्रुमपुरोगमा इत्येकं पदं वा । तदर्थं सु शैलद्रुमाणं पुरः अग्रभागे गच्छन्तीति ॥ २३ ॥
 ति० नीलोत्पलदलश्यामा इति पयोधरविशेषणं । अहंत्वशान्तकामवेग इति व्यङ्ग्यं ॥ २४ ॥ स० मयूराणामिव वारणानामपि वर्षा-
 काल एव संतोषातिशय इति संप्रदायः ॥ २६ ॥ स० अनुसारी शरत्कालानुगुणः मत्तद्विपानां दर्पविनेष्यन् क्रीडासाधनजलापहारेण वा
 मदगन्धसदृशसप्तच्छदगन्धभ्रमरादिसाहित्येन वेति ज्ञेयं । ती० सप्तच्छदानामितिकर्मणि षष्ठी । ताननुसारी अनुसृत्य वर्तमानः
 पवनः मत्तद्विपानां दर्पकरोतीति संबन्धः ॥ ति० पवनमनुसरति तच्छीलः । विनेष्यन् जलशोषयन् । शरत्काल इति शेषः ॥ ३१ ॥
 रामनु० क्रीडन्ति हंसाः सह चक्रवाकैरिति । हंसचक्रवाकाः परस्परं वैरिणोपिशरद्गुणसंजातहर्षपरवशाद्वैरं विसृज्य विहरन्तीति न वि-

[पा०] १ ग. ड.—ट. दीर्घगंभीर. २ च. छ. झ. ज. परिश्रान्ता. ३ क.—ट. गिरयश्चन्द्ररश्मिभिः. ४ ग. क्रीडासु.
 ५ ज.—ट. गुणोपपन्ना. ६ ज. ज. सूर्याग्रपाद. ७ ड. च. छ. झ. ज. ट. पवनानुसारी. ८ ड.—ट. दर्पविनेष्यन्नधिकं विभाति.
 ९ छ. झ. ट. स्मरप्रियैः.

मदप्रगर्भेषु च वारणेषु गवां समूहेषु च दर्पितेषु ॥
 प्रसन्नतोयासु च निम्नगासु विभाति लक्ष्मीर्बहुधा विभक्ता ॥ ३३ ॥
 नभः समीक्ष्याम्बुधरैर्विमुक्तं विमुक्तवर्हाभरणा वनेषु ॥
 प्रियास्त्रसक्ता विनिवृत्तशोभा गतोत्सवा ध्यानपरा मयूराः ॥ ३४ ॥
 मनोज्ञगन्धैः प्रियकैरनैल्पैः पुष्पातिभारावनताग्रशाखैः ॥
 सुवर्णगौरैर्नयनाभिरामैरुद्द्योतितानीव वनान्तराणि ॥ ३५ ॥
 प्रियान्वितानां नलिनीप्रियाणां वने रतानां कुसुमोद्धतानाम् ॥
 मदोत्कटानां मदलालसानां गजोत्तमानां गतयोऽद्य मन्दाः ॥ ३६ ॥
 व्यभ्रं नभः शस्त्रविधौतवर्णं कृशप्रवाहानि नदीजलानि ॥
 कल्लारशीताः पवनाः प्रवान्ति तमोविमुक्ताश्च दिशः प्रकाशाः ॥ ३७ ॥
 सूर्यातपक्रामणनष्टपङ्का भूमिश्चिरोद्धाटितसान्द्रेणुः ॥
 अन्योन्यवैरामर्षायुतानामुद्योगकालोऽद्य नराधिपानाम् ॥ ३८ ॥
 शरद्गुणाप्याथितरूपशोभाः प्रहर्षिताः पांसुसमुत्क्षिताङ्गाः ॥
 मदोत्कटाः संप्रति युद्धलुब्धा वृषा गवां मध्यगता नदन्ति ॥ ३९ ॥
 समन्मथं तीव्रगतानुरागाः कुलान्विता मन्दगतिं करिण्यः ॥
 मदान्वितं संपरिवार्य यान्तं वनेषु भर्तारमनुप्रयान्ति ॥ ४० ॥
 त्यक्त्वा वराण्यात्मविभूषणानि वर्हाणि तीरोपगता नदीनाम् ॥
 निर्भर्त्स्यमाना इव सारसौधैः प्रयान्ति दीना विमदा मयूराः ॥ ४१ ॥
 वित्रास्य कारण्डवचक्रवाकान्महारवैर्भिन्नकटा गजेन्द्राः ॥
 सरस्सु बुद्धाम्बुजभूषणेषु विक्षोभ्य विक्षोभ्य जलं पिबन्ति ॥ ४२ ॥

चक्रवाकाश्च क्रीडन्तीत्यर्थः ॥ ३२—३३ ॥ गतोत्स-
 वाः नष्टहर्षा इत्यर्थः । बभूवुरिति शेषः ॥ ३४ ॥
 प्रियकैः बन्धूकैः । “सर्जकासनबन्धूकपुष्पप्रियकजी-
 वकाः” इत्यमरः ॥ ३५ ॥ कुसुमोद्धतानां सप्तच्छ-
 दकुसुमाप्राणेन मत्तानां । मदोत्कटानां मदेन उद्भिन्न-
 कटानां ॥ ३६ ॥ व्यभ्रं विगतमेघं । शस्त्रविधौतवर्णं
 विधौतशस्त्रवर्णं । कृशप्रवाहानि संकुचितप्रवाहानि

॥ ३७ ॥ चिरोद्धाटितसान्द्रेणुः चिरात् इषत् उत्पा-
 दितनिविडरेणुः । स्थूलरेणुरित्यर्थः । अन्योन्यवैरामर्षा-
 युतानामित्यत्र वृत्तभङ्ग आर्षः । वैरं विरोधः । अमर्षः
 असहिष्णुता । ताभ्यां आयुतानां आसमन्ताद्युतानां ।
 वैरामर्षपूर्णानामित्यर्थः ॥ ३८ ॥ रूपशोभाः शरीरशो-
 भाः ॥ ३९ ॥ कुलान्विताः सजातीयसमूहेन युक्ताः
 ॥ ४० ॥ सारसौधैः हंससमूहैः ॥ ४१ ॥ महारवैः वित्रा-

रोधः ॥ ३२ ॥ शि० ध्यानपराः मेघचिन्तनरताः बभूवुरितिशेषः ॥ ३४ ॥ ति० कुसुमोद्धतानां सप्तच्छदकुसुमाप्राणप्रवृत्तानां ।
 उद्धतानामित्येवपाङ्कःपाठः । उद्धतानामितिकल्पितइतिकतककृतः । मदोत्कटाः अधिकमदाः । अतएवमदलालसाः । मदशब्देन
 तज्जन्यः कामभोगः तत्रेच्छावन्तः ॥ ३६ ॥ ति० सूर्यातपक्रामणसंबन्धः । चिरेणोद्धाटितः प्रकाशितः सान्द्रेणुरित्यर्थः ।
 अनेनशरदुत्तरार्धकालोयमितिज्ञायते ॥ ३८ ॥ ति० समन्मथत्वादिविशेषणचतुष्टयंकरेणुः । करेणुरितिदीर्घत्वमार्षं ॥ ४० ॥
 ति० विभूषितं विभूषणं । विमनामयूराः । मनःपर्यायोमनशब्दोकारान्तोपि द्विरूपकोशात् ॥ ४१ ॥ ति० बुद्धांबुजानि विकसित-

[पा०] १ ग. मत्तप्रगल्भेषु. ख. घ. मदप्रगल्भेष्वपि. २ ड. झ. ट. प्रियास्त्रसक्ता. ३ घ. रनेकैः. ४ च. छ. झ. ट.
 पुष्पाप्रभारा. ५ ड. ज. —ट. वनप्रियाणां. घ. वनेचराणां. ६ क. ड. च. छ. झ. ज. ट. कुसुमोद्धतानां. ७ झ. ट. व्यक्तं.
 ८ क. ग. घ. भूमिःसमुत्पादित. ट. भूमिःखुरोद्धाटित. ९ ड. —ट. वैरेणसमायुतानां. ख. वैरादमर्षायुतानां. १० क. ख. घ. —ट.
 समन्मथतीव्रतरानुरागा. ११ क. मन्दगताः करिण्यः. छ. झ. ज. ट. मन्दगतिः करेणुः. १२ ग. मदान्विता. १३ ख. कान्तं.
 १४ छ. झ. ट. प्रयाति. १५ ग. —ट. विभूषितानि. १६ ड. —ट. विमनाः. १७ घ. गजाधिपाः. १८ ग. क्षिपन्ति.

व्यपेतपङ्कासु सवालुकासु प्रसन्नतोयासु सगोकुलासु ॥
 ससारसा रावविनादितासु नदीषु हृष्टा निपतन्ति हंसाः ॥ ४३ ॥
 नदीधनप्रस्रवणोदकानामतिप्रवृद्धानिलबहिर्णिगानाम् ॥
 प्रवङ्गमानां च गतोत्सवानां द्रुतं रवाः संप्रति संप्रनष्टाः ॥ ४४ ॥
 अनेकवर्णाः सुविनष्टकाया नवोदितेष्वम्बुधरेषु नष्टाः ॥
 क्षुधादिता घोरविषा बिलेभ्यश्चिरोषिता विप्रसरन्ति सर्पाः ॥ ४५ ॥
 चञ्चच्चन्द्रकरस्पर्शहर्षोन्मीलिततारका ॥ अहो रागवती सन्ध्या जहाति स्वयमम्बरम् ॥ ४६ ॥
 रात्रिः शशाङ्कोदितसौम्यवक्त्रा तारागणोन्मीलितचारुनेत्रा ॥
 ज्योत्स्नांशुकप्रावरणा विभाति नारीव शुक्लांशुकसंवृताङ्गी ॥ ४७ ॥
 विपक्षशालिप्रसवानि भुक्त्वा प्रहर्षिता सारसचारुपङ्क्तिः ॥
 नभः समाक्रामति शीघ्रवेगा वातावधूता ग्रथितेव माला ॥ ४८ ॥
 सुप्तैकहंसं कुसुमैरुपेतं महाहृदस्थं सलिलं विभाति ॥
 घनैर्विमुक्तं निशि पूर्णचन्द्रं तारागणाकीर्णमिवान्तरिक्षम् ॥ ४९ ॥
 प्रकीर्णहंसाकुलमेखलानां प्रबुद्धपद्मोत्पलमालिनीनाम् ॥
 वाप्युत्तमानामधिकाऽद्य लक्ष्मीर्वराङ्गनानामिव भूषितानाम् ॥ ५० ॥
 वेणुस्वनव्यञ्जिततूर्यमिश्रः प्रत्यूषकालानिलसंप्रवृद्धः ॥
 समूहितो गङ्गुरगोवृषाणामन्योन्यमापूरयतीव शब्दः ॥ ५१ ॥

स्येति संबन्धः । मित्रकटाः मदेनेति शेषः ॥ ४२ ॥
 सवालुकासु ससिकतासु । ससारसा इति पदच्छेदः ।
 रावविनादितासु निजशब्देन संजातशब्दासु ॥ ४३ ॥
 नद्यश्च घनप्रस्रवणानि च तेषां उदकानां । प्रवङ्गमा-
 न्नां मण्डूकानां ॥ ४४ ॥ अनेकवर्णाः कृष्णपीतादिव-
 र्णाः । सुविनष्टकायाः अत्यन्तकृशशरीराः । नष्टाः
 लीनाः ॥ ४५ ॥ चञ्चच्चन्द्रकरस्पर्शेन यो हर्षः तेन
 उन्मीलिततारका निर्मलनक्षत्रा । रागवती आरुण्य-
 वती सन्ध्या । अम्बरं आकाशं । स्वयं जहाति । अत्र
 कान्तकरस्पर्शेन हर्षविरफारितनेत्रकनीनिका उत्तेजि-

तानुरागा स्वयमेव रतये अम्बरं त्यजन्ती कामुकी
 प्रतीयत इति समासोक्तिः । सन्ध्यारागः प्रायेण
 शरद्येव भवतीत्येवमुक्तं ॥ ४६ ॥ शशाङ्कोदितसौम्यवक्त्रा
 उदितशशाङ्करम्यवक्त्रा । तारागणोन्मीलितचारुनेत्रा
 उन्मीलिततारागणचारुनेत्रा ॥ ४७ ॥ भुक्त्वा मुखाम्ने
 गृहीत्वा । माला नानावर्णपुष्पमाला ॥ ४८ ॥
 सुप्तैकहंसमिति इदं चन्द्रस्थाने । महाहृदस्थमिति
 गाम्भीर्यकृतनैर्मल्यातिशयेन आकाशसाम्याय । घनै-
 र्विमुक्तमिति परिपूर्णत्वायोक्तं ॥ ४९—५० ॥ वेणूनां
 सुषिरवंशानां स्वनेन व्यञ्जितं यत्तूर्यं गीतवाद्यं तेन

कमलानि ॥ यद्वा विक्षोभ्यजलं अगाधजलं पिबन्तीत्यर्थः ॥ ४२ ॥ ती० ससारसारावविनादितासु ससारसाश्चतेषामाराववि-
 नादिताश्चेतितथा । तासु ॥ ४३ ॥ स० सुनिविष्टकायाः वल्मीकेषु सम्यङ्निवेशितदेहाः । अंबुधरेषु नवोदितेषु सत्सु नष्टाः अदर्श-
 नंगताः । विप्रसरन्ति बहिर्निर्गच्छन्ति ॥ इतः परंचञ्चच्चन्द्रकरेत्यादिश्लोकः क्वचित्सुस्तके दृश्यते । सचमूलबहुपुस्तकेष्वदर्शनात्प्रक्षिप्त
 इति नव्याख्यायते ॥ ४५ ॥ स० शशाङ्कात्मकं उदितं सौम्यवर्णं स्यात्सा । ज्योत्स्नैवांशुकप्रावरणं स्यात्सा ॥ ४७ ॥ ति० शालि-
 प्रसवाः ब्रीहयः ॥ ४८ ॥ तनि० महाहृदशब्देनागाधत्वमुक्तं । तेनातिनीलाश्रयस्थतयाहंसास्यातिधावल्यं प्रकाश्यते ॥ ४९ ॥
 ति० गह्वराणां गिरिगह्वराणां गोवृषाणांचवनवर्तिनां शब्दः । अन्योन्यमापूरयतीव वर्धयतीव । गह्वरगोवृषशब्दाः साजात्यात्परस्प-
 रवर्धका इत्यर्थः । गह्वरगोवृषाणामिति पाठः ॥ स० प्रत्यूषः ऊष रुजायां । प्रत्यूषतिरजनीमिति प्रत्यूषकालः प्रातःकालः तस्मिन् ।

[पा०] १ ख. ग. सुसारसा. २ घ. विरावितासु. ज. विनादितासु. ३ ड. च. ज.—ट. हंसानिपतन्ति हृष्टाः. ४ घ.
 नदीजल. ५ ग. हतोत्सवानां. ६ ड. च. ज.—ट. ध्रुवं. ७ घ. नवोदकेषु. ८ ग. घ. च. ज.—ट. कुमुदैरुपेतं. ९ क. झ.
 वेणुस्वर. १० ग. छ. ज. झ. ट. संप्रवृत्तः. ११ झ. ट. गह्वर.

नवैर्नदीनां कुसुमप्रभासैर्व्याधूयमानैर्मृदु मारुतेन ॥
 धौतामलक्षौमपटप्रकाशैः कूलानि काशैरुपशोभितानि ॥ ५२ ॥
 वनप्रचण्डा मधुपानशौण्डाः प्रियान्विताः षट्चरणाः प्रहृष्टाः ॥
 वनेषु मत्ताः पवनानुयात्रां कुर्वन्ति पद्मासनेरेणुगौराः ॥ ५३ ॥
 जलं प्रसन्नं कुमुदं प्रभासं क्रौञ्चस्वनः शालिवनं विपकम् ॥
 मृदुश्च वायुर्विमलश्च चन्द्रः शंसन्ति वर्षव्यपनीतकालम् ॥ ५४ ॥
 मीनोपसंदर्शितमेखलानां नदीवधूनां गतयोऽद्य मन्दाः ॥
 कान्तोपभुक्तालसगामिनीनां प्रभातकालेष्विव कामिनीनाम् ॥ ५५ ॥
 सचक्रवाकानि सशैवलानि काशैर्दुकूलैरिव संवृतानि ॥
 सपत्रलेखानि सरोचनानि वधूमुखानीव नदीमुखानि ॥ ५६ ॥
 प्रफुल्लबाणासनचित्रितेषु प्रहृष्टपदपादनिकूजितेषु ॥
 गृहीतचापोद्यतचण्डदण्डः प्रचण्डचारोद्य वनेषु कामः ॥ ५७ ॥
 लोकं सुवृष्ट्या परितोषयित्वा नदीस्तटाकानि च पूरयित्वा ॥
 निष्पन्नसस्यां वसुधां च कृत्वा त्यक्त्वा नभस्तोयधराः प्रनष्टाः ॥ ५८ ॥

प्रसन्नसलिलाः सौम्य कुररीभिर्विनादिताः ॥ चक्रवाकगणाकीर्णा विभान्ति सलिलाशयाः ॥ ५९ ॥
 असनाः सप्तपर्णाश्च कोविदाराश्च पुष्पिताः ॥ दृश्यन्ते बन्धुजीवाश्च श्यामाश्च गिरिसानुषु ॥ ६० ॥
 हंससारसचक्राद्वैः कुरैश्च समन्ततः ॥ पुलिनान्यवकीर्णानि नदीनां पश्य लक्ष्मण ॥ ६१ ॥

मिश्रः । प्रत्यूषकालानिलेन प्रातःकालवायुना संप्रवृद्धः
 अभिवृद्धः । संमूर्छितः अभिव्याप्तः । गर्गरगोवृषाणां
 गर्गराणां दधिमथनभाण्डानां गवां वृषाणां च शब्दः ।
 अन्योन्यमापूरयतीव परस्परमभिवर्धयतीव । प्रातः-
 कालिकदधिमथनघोषः वत्सोत्सुकानां गवां पुष्ट्या
 कामातुराणां वृषाणां च शब्दः गोपाल-
 वेणुस्वनैः प्राभातिकवायुमिश्राभिवृद्धो जायत इत्यर्थः
 ॥ ५१ ॥ कुसुमैः प्रभासन्त इति कुसुमप्रभासाः
 तैः । पटप्रकाशैः पटतुल्यैः । काशैः शुभ्रपुष्पदर्भवि-
 शेषैः । नदीनां कूलानि तटानीत्युक्त्या स्त्रीणां जघ-
 नोपमा सूच्यते ॥ ५२ ॥ वने प्रचण्डाः निरङ्कुशग-
 तयः । मधुपाने शौण्डाः धूर्ताः । पद्मानामसनानां च
 रेणुभिः गौराः । षट्चरणाः भृङ्गाः । वनेषु पवना-

नुयात्रां वातानुगमनं । कुर्वन्ति परिमलानुसारादिति
 भावः ॥ ५३ ॥ प्रभासत इति प्रभासं । पचाद्यच् ।
 विकस्वरमित्यर्थः । वर्षव्यपनीतकालं वर्षात्ययकालं ।
 शरत्कालमिति यावत् ॥ ५४ ॥ कामिनीनां वारस्त्री-
 णामित्यर्थः ॥ ५५ ॥ चक्रवाकशैवलकाशाः रोचना-
 पत्रलेखावकुण्ठनदुकूलस्थानीयाः ॥ ५६ ॥ बाणाः
 बाणवृक्षाः । असनाः सर्जकाः । गृहीतचापेन उद्यतः
 प्रयुक्तः चण्डदण्डः तीक्ष्णदण्डनं येन स तथा । यद्वा
 गृहीतचापश्चासौ उद्यतचण्डदण्डश्च । दण्डः शरविशे-
 षः । “दण्डादयः काण्डभेदाः स्युः” इति हलायुधः ।
 प्रचण्डचारः उग्रसंचारः ॥ ५७ ॥ लोकं जनं ॥ ५८ ॥
 कुररीभिः क्रौञ्चीभिः । सलिलाशयाः सरांसि ॥ ५९ ॥
 बन्धुजीवाः श्यामाश्च लताविशेषाः ॥ ६०—६१ ॥

संमूर्छितः समूर्जितः । गर्गरः हस्तिहस्तः । तस्यगोवृषाणां चशब्दः । गर्गरशब्दस्यहस्तिहस्तार्थकत्वंतु कर्मनिर्णयटीकारीत्याह्नियं ।
 मीनभेदोवा । “गर्गरोमीनभेदेस्यात्” इति विश्वः ॥ ५१ ॥ स० मीनाएवउपसंदर्शितमेखलायासांतासां । शरत्कालएवमीन-
 दर्शनं खल्लत्वादुदकस्य ॥ कान्तोपभुक्तालसगामिन्यश्च । यद्वा भावेक्तः । तेनालसगामिन्यः ॥ ५५ ॥ ति० प्रचण्ड-

[पा०] १ ख. ग. ड. छ. झ. ट. कुसुमप्रहासं. च. ज. कुसुमं. २ क. ग. घ. च.—झ. ट. क्रौञ्चस्वनं. ३ क. वनंच
 पक्कं. ४ क. सरोमुखानि. ५ घ. छ. झ. ट. दण्डचण्डः. ६ ड. छ. झ. ज. ट. प्रचण्डचापोद्य. ७ ग. प्रयाताः. ८ असनाः
 सप्तपर्णाश्चेत्यादीनांचतुर्णांश्लोकानांपौर्वापर्यं. छ. झ. ज. ट. पाठेषुदृश्यते.

अन्योन्यवद्धवैराणां जिगीषूणां नृपात्मज ॥ उद्योगसमयः सौम्य पार्थिवानामुपस्थितः ॥ ६२ ॥
 इयं सा प्रथमा यात्रा पार्थिवानां नृपात्मज ॥ न च पश्यामि सुग्रीवमुद्योगं वा तथाविधम् ॥ ६३ ॥
 चत्वारो वार्षिका मासा गता वर्षशतोपमाः ॥ मम शोकैर्भाभूतस्य सौम्य सीतामपश्यतः ॥ ६४ ॥
 चक्रवाकीव भर्तारं पृष्ठतोनुगता वनम् ॥ विषमं दण्डकारण्यमुद्यानमिव योऽऽगता ॥ ६५ ॥
 प्रियाविहीने दुःखार्ते हतराज्ये विवासिते ॥ कृपां न कुरुते राजा सुग्रीवो मयि लक्ष्मण ॥ ६६ ॥
 अनाथो हतराज्योऽयं रावणेन च धर्षितः ॥ दीनो दूरगृहः कामी मां चैव शरणं गतः ॥ ६७ ॥
 इत्येतैः कारणैः सौम्य सुग्रीवस्य दुरात्मनः ॥ अहं वानरराजस्य परिभूतः परन्तप ॥ ६८ ॥
 स कालं परिसंख्याय सीतायाः परिमार्गणे ॥ कृतार्थः समयं कृत्वा दुर्मतिर्नावबुध्यते ॥ ६९ ॥
 त्वं प्रविश्य च किष्किन्धां ब्रूहि वानरपुङ्गवम् ॥ मूर्खं ग्राम्यसुखे सक्तं सुग्रीवं वचनान्मम ॥ ७० ॥
 अर्थिनामुपसन्नानां पूर्वं चाप्युपकारिणाम् ॥ आशां संश्रुत्य यो हन्ति स लोके पुरुषाधमः ॥ ७१ ॥
 शुभं वा यदि वा पापं यो हि वाक्यमुदीरितम् ॥ सत्येन परिगृह्णाति स वीरः पुरुषोत्तमः ॥ ७२ ॥
 कृतार्था ह्यकृतार्थानां मित्राणां न भवन्ति ये ॥ तान्मृतानपि क्रव्यादाः कृतघ्नान्नोपशुञ्जते ॥ ७३ ॥
 नूनं काञ्चनपृष्ठस्य विकृष्टस्य मया रणे ॥ द्रष्टुमिच्छति चापस्य रूपं विद्युद्गोपमम् ॥ ७४ ॥
 घोरं ज्यातलनिर्घोषं क्रुद्धस्य मम संयुगे ॥ निर्घोषमिव वज्रस्य पुनः संश्रोतुमिच्छति ॥ ७५ ॥
 काममेवंगतेष्यस्य परिज्ञाते पराक्रमे ॥ त्वत्सहायस्य मे वीर न चिन्ता स्यान्नृपात्मज ॥ ७६ ॥

हे नृपात्मज जिगीषूणां पार्थिवानामित्यन्वयः ॥ ६२ ॥
 यात्रा उपस्थितेशेषः ॥ ६३ ॥ चत्वारः आषाढा-
 द्याः । केचिदाहुः श्रावणाद्या इति । “पूर्वोयं वार्षि-
 कोमासः श्रावणः सलिलागमः” इत्युपक्रमोक्तेः ।
 आश्वयुजकार्तिकयोर्वर्षानुवृत्त्या वार्षिकत्वं । “कार्ति-
 के समनुप्राप्ते त्वं रावणवधे यत” इति पूर्वोक्तवचनेतु
 कार्तिके समनुप्राप्त इत्यस्य समाप्ते इत्यर्थ इत्याहुः
 ॥ ६४—६७ ॥ सुग्रीवस्य परिभूत इति “क्तस्य च
 वर्तमाने” इति षष्ठी । कृपां न कुरुत इत्यादिकं
 सुग्रीवाभिमानमनुसृत्योक्तं ॥ ६८—६९ ॥ त्वं

प्रविश्य चेत्यादि ॥ यः उदीरितं वाक्यं सत्येन
 परिगृह्णाति सत्यत्वेन स्वीकरोति । यथोक्तमनुतिष्ठती-
 त्यर्थः । मित्राणां न भवन्ति मित्राणामुपकाराय न
 भवन्तीत्यर्थः । अस्य श्लोकस्य अन्ते इतिकरणं द्रष्टव्यं ।
 इति सुग्रीवं ब्रूहीतिपूर्वेण संबन्धः ॥ ७०—७४ ॥
 घोरमिति ॥ निर्घोषमिव वज्रस्य पुनः संश्रोतुमिच्छ-
 तीति पाठः ॥ ७५ ॥ वीर नृपात्मज । त्वत्सहायस्य
 मे एवंगते सालगिरिभूदलनादिषु इत्थमप्रतिहते
 पराक्रमे कामं परिज्ञाते सत्यपि अस्य सुग्रीवस्य
 चिन्ता समयव्यतिक्रमे मामपि हनिष्यतीति विचारः

श्रापोयस्यसः । इदं हेतुगर्भं ॥ ५७ ॥ चत्वार इति । यद्यपि चतुर्थो मासो विद्यत एव तथापि तत्रोद्योगाभावेन तस्यापि गतप्रायत्वाद्गता
 इत्युक्तिः ॥ ६४ ॥ ति० कृपाया अकरणे हेतुमुन्नयति—अनाथ इति । दूरग्रह इति पाठे दूरवर्तिस्त्रीविषयो ग्रहो रावणोऽभिनिवेशो वा
 यस्येत्यर्थः । शि० ननु स्वयंसमर्थत्वात् सुग्रीवापेक्षा किमर्थं क्रियत इत्यत आह—अनाथ इति । रावणेन रावणसदृशेन वालिना धर्षितः ।
 अतएव अनाथः रक्षकरहितः । अतएव दीनः कामी अयं सुग्रीवः मां शरणं गत इत्येतैः कारणैः वानरराजस्य सुग्रीवस्य सुग्रीवेण प-
 रिभूतः वशीकृतः अहमस्मीति शेषः । स० दूरगृहः दूरे अयोध्यायां गृहं यस्य ॥ ६७ ॥ ति० वानरराजस्य वानरराजेन । शेषे-
 षष्ठी ॥ ६८ ॥ ति० उपपन्नानां बलवीर्यादियुक्तानां । आशां अभिमतार्थविषयां । संश्रुत्य प्रतिज्ञाय ॥ ७१ ॥ स० वालि-
 हारात्पूर्वमेकदा ज्यातलशब्दश्रवणात्पुनरित्युक्तं । श्रोतुमिच्छसीत्यतः परं इति शब्दस्याध्याहृतस्य इति वानरपुङ्गवं ब्रूहीत्यन्वयः ॥ ७५ ॥
 स० नन्वेव सुग्रीवहनने कथं त्वत्कार्यनिष्पत्तिरिति लक्ष्मणशङ्कां परिहरति—काममिति । एवं पूर्वोक्तप्रकारेण । मत्कोपेन सुग्रीवे
 गतेपि नष्टेपि । अस्मिन् कामं यथा तथा लयाज्ञाते सति । तत्रापि त्वत्सहायस्य मे चिन्ता आगामिकार्येन स्यात् । यद्वा त्वत्सहायस्य मे

[पा०] १ छ. झ. ज. ट. मुद्योगं च. २ क. ग.—ट. शोकाभितप्तस्य. ३ छ. झ. ट. तथा. ४ क. ड.—ट. चाङ्गना.
 घ. ज. चागता. ५ क. ड.—ट. सकिष्किन्धां प्रविश्यत्वं. ग. किष्किन्धां संप्रविश्यत्वं. ६ क. ग्राम्यसुखैर्युक्तं. ७ झ. मुपपन्नानां.
 ८ क. ख. ज. येन वार्षिकं. ९ क. ज. सलोके. १० ड.—ट. मिच्छसि.

यदर्थमयमारम्भः कृतः परपुरञ्जय ॥ समयं नाभिजानाति कृतार्थः पुंवगेश्वरः ॥ ७७ ॥
 वर्षासमयकालं तु प्रतिज्ञाय हरीश्वरः ॥ व्यतीतांश्चतुरो मासान्विहरन्नावबुध्यते ॥ ७८ ॥
 सामात्यपरिषत्क्रीडन्याममेवोपसेवते ॥ शोकदीनेषु नास्मासु सुग्रीवः कुरुते दयाम् ॥ ७९ ॥
 उच्यतां गच्छ सुग्रीवस्त्वया वैत्स महाबल ॥ मम रोषस्य यद्रूपं ब्रूयाथैनमिदं वचः ॥ ८० ॥
 न च संकुचितः पन्था येन वाली हतो गतः ॥ समये तिष्ठ सुग्रीव मा वालिपथमन्वगाः ॥ ८१ ॥
 एक एव रणे वाली शरेण निहतो मया ॥ त्वां तु सत्यादतिक्रान्तं हँनिष्यामि सबान्धवम् ॥ ८२ ॥
 तदेवं विहिते कार्ये यद्वितं पुरुषर्षभ ॥ तत्तद्ब्रूहि नरश्रेष्ठ त्वर कालव्यतिक्रमः ॥ ८३ ॥
 कुरुष्व सत्यं मयि वानरेश्वर प्रतिश्रुतं धर्ममवेक्ष्य शाश्वतम् ॥
 मा वालिनं प्रेत्य गतो यमक्षयं त्वमद्य पश्ये मम चोदितैः शरैः ॥ ८४ ॥
 स पूर्वजं तीव्रविवृद्धकोपं लालप्यमानं प्रसमीक्ष्य दीनम् ॥
 चकार तीव्रां मतिमुग्रतेजा हरीश्वरे मानववंशनाथः ॥ ८५ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये किष्किन्धाकाण्डे त्रिंशः सर्गः ॥ ३० ॥

मा भूदित्यर्थः ॥ ७६ ॥ अयमारम्भः सख्यकरणवा-
 लिनिरसनरूपः । यदर्थं यस्यै सीतान्वेषणप्रयोजनाय
 कृतः । समयं तद्विषयसंकेतं । पुंवगेश्वरो नाभिजा-
 नातीति संबन्धः ॥ ७७ ॥ वर्षासमयकालं वर्षा एव
 समयकालः संकेतकालः तं । वर्षाशब्देन चत्वारो
 मासा उपलक्ष्यन्ते ॥ ७८ ॥ सामात्यपरिषत् सामा-
 ल्यबान्धवः ॥ ७९ ॥ मम रोषस्य यद्रूपं तत्सुग्रीव
 उच्यतां । एनमिदं वक्ष्यमाणं वचश्च ब्रूयाः ॥ ८० ॥
 हतो वाली येन पथा गतः स पन्थाः । परलोकइ-
 त्यर्थः । न संकुचितः न नष्टइत्यर्थः । समये
 मर्यादायां तिष्ठ । वालिपथं वालिगतं मार्गं ॥ ८१ ॥

—८२ ॥ कार्ये एवं विहिते एवमवस्थिते सति ।
 यद्वितं तद्ब्रूहि । कालव्यतिक्रमः माभूदितिशेषः ।
 अतः त्वर त्वरस्वेतिसंबन्धः ॥ ८३ ॥ उक्तमर्थं पुनः
 संक्षेपेण सर्गान्ते दर्शयति—कुरुष्वेति ॥ मयि विषये
 प्रतिश्रुतं सत्यं कुरु । शाश्वतं धर्ममवेक्ष्य प्रतिश्रुतकरण-
 मक्षयोधर्म इत्यवेक्ष्य ॥ ८४ ॥ सः लक्ष्मणः । हरी-
 श्वरे सुग्रीवे । तीव्रांमतिं निग्रहबुद्धिमित्यर्थः । लाल-
 प्यमानं प्रलपन्तं ॥ ८५ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविर-
 चिते श्रीमद्रामायणभूषणे मुक्ताहाराख्याने किष्कि-
 न्धाकाण्डव्याख्याने त्रिंशः सर्गः ॥ ३० ॥

पराक्रमेअस्यसुग्रीवस्यएवंगतेकालेपरिज्ञातेपिचिन्तानस्यादितिकामं आश्चर्यं । ती० वीर नृपात्मज त्वत्सहायस्यमे एवंगते सालगि-
 रिभूविदलनादिष्वित्यमप्रतिहतेपराक्रमे । कामंपरिज्ञातेसत्यपि अस्यसुग्रीवस्यचिन्तानस्यात् । समयव्यतिक्रमेपिहनिष्यतीतिविचा-
 रोनाभूदित्यर्थः । यद्वा सुग्रीवव्यामोहातिशयंप्रतिविस्मयवचनमेतत् । एवंगते त्वत्सहायस्यमेपराक्रमेकामंपरिज्ञातेपि अस्यसुग्रीव-
 स्यविस्ता मयिबुद्धिर्नस्यात् नभवेत् । अहोविस्मयइत्यर्थः ॥ ७६ ॥ स० चतुरोमासान् व्यतीतान्तत्प्रायान् । कार्तिकस्यमो-
 क्तमारब्धत्वेनाल्पावशिष्टत्वात् ॥ शि० वर्षासमयकालं वर्षस्य वृष्टिसमयस्य आसमयःसम्यग्गमनंयस्मिन् तं कालं हरीश्वरः
 प्रतिज्ञाय विहरन्सन् व्यतीतांश्चतुरोमासान्नावबुध्यते ॥ ७८ ॥ ति० प्रेतगतः प्रेतत्वंप्राप्तः ॥ ८४ ॥ इतित्रिंशःसर्गः ॥ ३० ॥

[पा०] १ क. सहरीश्वरः. २ झ. वर्षासमय. क. ग. घ. वर्षसमय. ३ ड. छ. झ. ट. वीर. ४ क. च. ज. अ.
 वधिष्यामि. ५ झ. ट. यदेवं. ६ ड. च. ज. चिन्तितं. ७ च. झ. अ. ट. ममवा. ८ ख.—छ. झ. ट. प्रेतगतो. ९ क.
 ड.—ज. यमक्षये. १० क. पश्येर्निहतोमयाशरैः. ११ झ. अ. ट. चोदितः. १२ क. घ.—ट. वंशवर्धनः.

एकत्रिंशः सर्गः ॥ ३१ ॥

रामेण सुग्रीवेभापातजकोपोदितस्वपरुषभाषणश्रवणमात्रेणसुग्रीववधंप्रतिजानमानंलक्ष्मणंप्रति सान्त्वोक्तयातत्कोपापनो-
दनपूर्वकं साञ्जैवसुग्रीवेव्यवहारचोदना ॥ १ ॥ सशरचापपाणिनालक्ष्मणेन कोपाटोपेनकपिकुलभीषणपूर्वकमङ्गदंप्रति
सुग्रीवेस्वागमननिवेदनचोदना ॥ २ ॥ साभिवादनमङ्गदेन लक्ष्मणागमननिवेदनेऽपिमदनमदपरवशतयातदबुद्धवतिसुग्रीवे
लक्ष्मणसंत्रस्तकपिकुलकिलकिलाकोलाहलश्रवणसमुद्बुद्धेसति तंप्रति मन्त्रिवराभ्यां लक्ष्मणागमननिवेदनपूर्वकंतत्प्रसादन-
चोदना ॥ ३ ॥

स कामिनं दीनमदीनसत्त्वं शोकाभिपन्नं समुदीर्णकोपम् ॥

नरेन्द्रसूनुर्नरदेवपुत्रं रामानुजः पूर्वजमित्युवाच ॥ १ ॥

न वानरः स्थास्यति साधुवृत्ते न मंस्यते कर्मफलानुषङ्गान् ॥

न भोक्ष्यते वानरराज्यलक्ष्मीं तथाहि नाभिक्रमतेऽस्य बुद्धिः ॥ २ ॥

मतिक्षयाद्राम्यमुखेषु सक्तस्तव प्रसादाप्रतिकारबुद्धिः ॥

हतोऽग्रजं पश्यतु वीरं तस्य न राज्यमेवंविगुणस्य देयम् ॥ ३ ॥

न धारये कोपमुदीर्णवेगं निहन्मि सुग्रीवमसत्यमद्य ॥

हरिप्रवीरैः सह वालिपुत्रो नरेन्द्रपत्न्या विचयं करोतु ॥ ४ ॥

तमात्तवाणासनमुत्पतन्तं निवेदितार्थं रणचण्डकोपम् ॥

उवाच रामः परवीरहन्ता स्ववेक्षितं सानुनयं च वाक्यम् ॥ ५ ॥

न हि वै त्वद्विधो लोके पापमेवं समाचरेत् ॥ पापमार्येण यो हन्ति स वीरः पुरुषोत्तमः ॥ ६ ॥

नेर्दमद्य त्वया ग्रीह्यं साधुवृत्तेन लक्ष्मण ॥ तां प्रीतिमनुवर्तस्व पूर्ववृत्तं च सङ्गतम् ॥ ७ ॥

अथाङ्गदेन लक्ष्मणकोपकथनं सुग्रीवायैकत्रिंशे-स
कामिनमिति ॥ कामिनं अधिककामं । अतएव
दीनं । तथाप्यदीनसत्त्वं । एतेन वस्तुतः अदीनस-
त्त्वोपि दैन्यं भावयतीति गम्यते । शोकाभिपन्नं शोक-
प्राप्तं । समुदीर्णकोपं अभिवृद्धकोपं । अस्मिन्श्लोके
नरदेवपुत्रमित्यत्र देकारो गायत्र्या एकादशाक्षरं ।
दशसहस्रश्लोका गताः ॥ १ ॥ साधुवृत्ते साधूनां
मित्रसमानसुखदुःखानां सुहृदां वृत्ते आचारे । नस्था-
स्यति । कर्मफलानुषङ्गान् अभिसाक्षिकसख्यरूपकर्मणा
वालिनिरसनराज्यदारलाभरूपफलानुबन्धान् । नमं-
स्यते । वानरराज्यलक्ष्मीं न भोक्ष्यते । तथाह्यस्य
बुद्धिः नाभिक्रमते अस्मत्प्रयोजनाभिमुख्ये न वर्तत

इति योजना ॥ २ ॥ मतिभ्रमात् बुद्धिविपर्यासात् ।
तव प्रसादाप्रतिकारबुद्धिः प्रसादस्य राज्यप्रदानादिरू-
पस्य अप्रतिकारबुद्धिः प्रत्युपकारबुद्धिरहितः । अतएव
हतःसुग्रीवः अग्रजं वालिनं । पश्यतु । एवंविगुणस्य
तस्य राज्यं नदेयं । वालिनमिति कचित्पाठः । तत्र
वृत्तमुपजातिः ॥ ३ ॥ नधारये अकार्यकरं धर्तुं न
क्षम इत्यर्थः । असत्यं सत्यवचनरहितं । नरेन्द्रपत्न्याः
सीतायाः । विचयं अन्वेषणं ॥ ४ ॥ मम अहृदयव-
चनमात्रेण अयं तं हन्यादेवेत्यनुतप्तो रामः प्राहस्म ।
परवीरहन्ता नतुस्वाश्रितहन्ता । स्ववेक्षितं सुष्ठुनिरू-
पितं ॥ ५ ॥ पापं मित्रहननाध्यवसायरूपं । आर्येण
सम्यग्विवेकेन ॥ ६ ॥ इदं मित्रहननाध्यवसायरूपं

स० तव प्रतिकारबुद्धिः प्रत्युपकारबुद्धिः । नेत्यत्राप्यन्वेति । नवर्ततइत्यर्थः । हेवीर एवंगुणस्यत्वया प्रसादाद्राज्यंनदेयं ॥
ति० नदेयं दत्तं नानुपालनीयमित्यर्थः ॥ रामानु० वीरवालिनमित्यत्रवृत्तभङ्गआर्षः ॥ ३ ॥ रामानु० सानुनयं सप्रसादं ॥
शि० स्ववीक्षितं स्वेननिश्चितंवाक्यमुवाच । किंच स्ववीक्षितमितिलक्ष्मणविशेषणं । स्वस्मिन्वीक्षितंवीक्षणयस्येत्यर्थः ॥ ५ ॥

[पा०] १ छ.—ट. समुदीर्णकामं. २ झ. व. नमन्यते. ३ क. फलानुषङ्गं. ४ ड. छ. झ. ट. नातिक्रमते. ५ ग. घ.
छ. झ. ट. प्रसादात्प्रतिकार. क. च. ज. व. प्रसादात्प्रतिपन्नराज्यः. ६ झ. व. ट. वीरवालिनं. ७ क. घ. छ.—ट. नरेन्द्रपु-
त्र्याः. ८ ड. च. छ. ट. स्ववीक्षितं. ९ ड. झ. ट. कोपमार्येण. १० छ. झ. ट. नेदमत्र. ११ घ. कार्यं.

सामोपहितया वाचा रूक्षाणि परिवर्जयन् ॥ वक्तुमर्हसि सुग्रीवं व्यतीतं कालपर्यये ॥ ८ ॥
 सोमजेनानुशिष्टार्थो यथावत्पुरुषर्षभः ॥ प्रविवेश पुरीं वीरो लक्ष्मणः परवीरहा ॥ ९ ॥
 ततः शुभमतिः प्राज्ञो भ्रातुः प्रियहिते रतः ॥ लक्ष्मणः प्रतिसंरब्धो जगाम भवनं कपेः ॥ १० ॥
 शक्रबाणासनप्रख्यं धनुः कालान्तकोपमः ॥ प्रगृह्य गिरिशृङ्गाभं मन्दरः सानुमानिव ॥ ११ ॥
 यथोक्तकारी वचनमुत्तरं चैव सोत्तरम् ॥ बृहस्पतिसमो बुद्ध्या मत्वा रामानुजस्तथा ॥ १२ ॥
 कामक्रोधसमुत्थेन भ्रातुः कोपामिना वृतः ॥ प्रभञ्जन ईवाप्रीतः प्रययौ लक्ष्मणस्तदा ॥ १३ ॥
 सालतालाश्वकर्णाश्च तरसा पातयन्बहून् ॥ पर्यस्यन्गिरिर्कूटानि द्रुमानन्याश्च वेगतः ॥ १४ ॥
 शिलाश्च शकलीकुर्वन्पद्भ्यां गज इवाशुगः ॥ दूरमेकपदं त्यक्त्वा ययौ कार्यवशाद्भुतम् ॥ १५ ॥
 तामपश्यद्वलाकीर्णां हरिराजमहापुरीम् ॥ दुर्गामिक्ष्वाकुशार्दूलः किष्किन्धां गिरिसङ्कटे ॥ १६ ॥
 रोषात्प्रस्फुरमाणोष्ठः सुग्रीवं प्रति लक्ष्मणः ॥ ददर्श वानरानभीमान्किष्किन्धाया बहिश्चरान् ॥ १७ ॥
 तं दृष्ट्वा वानराः सर्वे लक्ष्मणं पुरुषर्षभम् ॥ शैलशृङ्गाणि शतशः प्रवृद्धांश्च महीरुहान् ॥
 जगृहुः कुञ्जरप्रख्या वानराः पर्वतान्तरे ॥ १८ ॥
 तान्गृहीतप्रहरणान्दरीन्दृष्ट्वा तु लक्ष्मणः ॥ बभूव द्विगुणं क्रुद्धो बद्धिन्धन इवानलः ॥ १९ ॥
 तं ते भयपरीताङ्गाः क्रुद्धं दृष्ट्वा पुनः ॥ कालमृत्युयुगान्ताभं शतशो विदुता दिशः ॥ २० ॥
 ततः सुग्रीवभवनं प्रविश्य हरिपुङ्गवाः ॥ क्रोधमागमनं चैव लक्ष्मणस्य न्यवेदयन् ॥ २१ ॥
 तारया सहितः कामी सक्तः कपिवृषो रहः ॥ न तेषां कपिवीराणां शृङ्गाव वचनं तदा ॥ २२ ॥
 ततः संचिवसंदिष्टा हरयो रोमहर्षणाः ॥ गिरिकुञ्जरमेघाभा नगर्या निर्ययुस्तदा ॥ २३ ॥

पापं । पूर्ववृत्तं च सङ्गतं पूर्वकृतं सख्यरूपं बान्धवं च ॥ ७ ॥ कालपर्यये कालक्रमेविषये । व्यतीतं व्यति-
 क्रान्तवन्तं सुग्रीवं । रूक्षाणि पुरुषाणि । परिवर्जयन् ।
 सामोपहितया सान्त्वयुक्तया वाचा । वक्तुमर्हसि ॥ ८—९ ॥ प्रतिसंरब्धः प्रतिनिवृत्तहननाध्यवसायः
 ॥ १० ॥ सोमजेनेत्यादिश्लोकद्वयोक्तं विस्तरेणाह—
 शक्रेत्यादिना ॥ धनुः प्रगृह्य सानुमान् पर्वत इवस्थितः
 ॥ ११ ॥ यथोक्तं रामोक्तमनतिक्रम्य करोतीति
 यथोक्तकारी लक्ष्मणः । वचनं सुग्रीवं प्रति स्वेन वक्तव्यं

वचनं । यथोक्तकारीति विशेषणाद्रामोपदिष्टं वचन-
 मिति सिद्धं । उत्तरं च स्ववचनस्य सुग्रीवेण वक्ष्यमाण-
 मुत्तरं च । सोत्तरं स्वेन वक्ष्यमाणोत्तरसहितं । मत्वा
 आलोच्य । प्रययावितिसंबन्धः । एकपदं पौरस्त्यपदं ।
 दूरं त्यक्त्वा दूरे क्षित्वा । अनेन द्रुतगमनं सूचितं ।
 द्रुतं गच्छन् हि पुरुषः पुरःपादं दूरे क्षिपति ॥ १२
 —१५ ॥ गिरिसङ्कटे निविडगिरिमध्ये । अनेन
 पूर्वोक्तगुहाशब्दो विवृतः ॥ १६—१७ ॥ वानराः

स० अनुशिष्टः शिक्षितः अर्थोयस्मैसः ॥ ९ ॥ शि० सोत्तरं दास्यमानसुग्रीवप्रत्युत्तरसहितं । उत्तरं सुग्रीवप्रत्युत्तरानन्तरकालि-
 कदास्यमानस्वप्रत्युत्तरवचनं । किंच उत्तरं उत्कृष्टं । सोत्तरं उत्तरलसहितं उत्तरमित्यर्थः ॥ १२ ॥ ति० एकपदं एकैकपदं ॥ १५ ॥
 ति० क्रुद्धलक्ष्मणदर्शनेनभीत्या शैलशृङ्गादिप्रहोवानराणां ॥ १८ ॥ ति० द्विगुणं क्रुद्धः मां दृष्ट्वा प्रणामं त्यक्त्वा प्रहरणं गृह्णन्तीति कोपद्वै-
 गुण्यं ॥ १९ ॥ स० सचिवैः सुग्रीवामालैः संदिष्टाः भीषयध्वमित्याज्ञप्ताः ॥ ति० सचिवसंदिष्टाः सुग्रीवं बोधयित्वा तदनुमत्या
 लक्ष्मणोस्सामिभिर्यावत्प्रवेदयते तावद्धाल्लक्ष्मणप्रवेशं निरन्धानास्तिष्ठत इत्येवं सचिवैः हनुमदादिभिः संदिष्टाहरयोनगरान्निर्ययुः ॥ २३ ॥

[पा०] १ क. ड.—ट. कालान्तकोपमं. २ क.—ट. स्तदा. ३ घ. समृद्धेन. ४ घ.—ट. क्रोधामिना. ५ क. इवाविष्टः.
 ६ क. ड.—ट. स्ततः. ७ ड. छ. झ. ट. न्वलात्. ८ ग. शृङ्गाणि. ९ क. ख. ग. छ. झ. ज. ट. वेगितः. १० ग. गिरिगह्वरे.
 ११ घ. झ. किष्किन्धायां. १२ क. ख. ड. छ.—ट. प्रहरणान्सर्वान्. १३ ज. परमक्रुद्धः. १४ क. ग. ततोभय. १५ ड.—
 ट. क्षुब्धं. १६ ट. मृत्युसमायान्तं. क. मृत्युमिवायान्तं. १७ छ. झ. ट. कपिवृषस्तदा. ग. कपिवरो. १८ ड. छ.—ट.
 कपिसिंहानां. १९ घ. जग्राह. २० ख. सुग्रीवसंदिष्टाः. २१ क. ग. ड. छ.—ट. नगरान्निर्ययुः.

नखदंष्ट्रायुधा घोराः सर्वे विक्लुतदर्शनाः ॥ सर्वे शार्दूलदर्पाश्च सर्वे च विक्लुताननाः ॥ २४ ॥
 दशनागबलाः केचित्केचिदशगुणोत्तराः ॥ केचिन्नागसहस्रस्य बभूवुस्तुल्यविक्रमाः ॥ २५ ॥
 [सन्ति चौघबलाः केचित्केचिद्वायुबलोत्तराः ॥ अग्रमेयबलाः केचित्त्रासन्हरिपुङ्गवाः ॥ २६ ॥
 प्रतिपूर्णमिवाकाशं संछन्नमिव तद्वनम् ॥ तेन वानरसैन्येन सुग्रीवस्य महात्मनः ॥ २७ ॥
 ततो द्वाराणि सर्वाणि अङ्गदो राजशासनात् ॥ पर्यधावत दुर्धर्षो नक्षत्राणीव चन्द्रमाः] ॥ २८ ॥
 कृत्स्नां हि कपिभिर्व्याप्तां द्रुमहस्तैर्महाबलैः ॥ अपश्यलक्ष्मणः क्रुद्धः किष्किन्धां तां दुरासदाम् ॥ २९ ॥
 ततस्ते हरयः सर्वे प्राकारपरिधान्तरात् ॥ निष्क्रम्योदग्रसत्त्वास्तु तस्थुराविष्कृतं तदा ॥ ३० ॥
 सुग्रीवस्य प्रमादं च पूर्वजं चार्तमात्मवान् ॥ बुद्ध्वा कोपवशं वीरः पुनरेव जंगम सः ॥ ३१ ॥
 स दीर्घोष्णमहोच्छ्वासः कोपसंरक्तलोचनः ॥ बभूव नरशार्दूलः सधूम इव पावकः ॥ ३२ ॥
 [बाणासनमहावीर्यो लक्ष्मणः परवीरहा ॥ प्रविवेश दुराधर्षां पुरीं सुग्रीवपालिताम् ॥ ३३ ॥
 ततो नीलाभ्रसंकाशं तप्तकाञ्चनवेदिकम् ॥ श्रीमद्विमानमासाद्य रमणीयं मनोरमम् ॥
 शुश्राव परमस्त्रीणां सोत्कृष्टहसितस्वनम्] ॥ ३४ ॥
 बाणशल्यस्फुरज्जिह्वः सायकासनभोगवान् ॥ स्वतेजोविषसङ्घातः पञ्चास्य इव पन्नगः ॥ ३५ ॥
 तं दीप्तमिव कालाग्निं नागेन्द्रमिव कोपितम् ॥ समासाद्याङ्गदस्त्रासाद्विषादमङ्गमद्भुशम् ॥ ३६ ॥
 सोङ्गदं रोषताम्राक्षः सन्दिदेश महायशाः ॥ सुग्रीवः कथ्यतां वत्स ममागमनमित्युत ॥ ३७ ॥
 एष रामानुजः प्राप्तस्त्वत्सकाशमरिन्दमः ॥ भ्रातुर्व्यसनसंतप्तो द्वारि तिष्ठति लक्ष्मणः ॥ ३८ ॥
 तस्य वाक्ये यदि रुचिः क्रियतां साधु वानर ॥ इत्युक्त्वा शीघ्रमागच्छ वत्स वाक्यमरिन्दम ॥ ३९ ॥
 लक्ष्मणस्य वचः श्रुत्वा शोकाविष्टोऽब्रवीत् ॥ पितुः समीपमागम्य सौमित्रिरयमागतः ॥ ४० ॥

पूर्वोक्ता बहिश्चराः ॥ १८—२९ ॥ प्राकारपरिधान्तरान्निष्क्रम्य आविष्कृतं प्रकाशं यथा भवति तथा तस्थुः ॥ ३० ॥ अर्तं कामपीडितं ॥ ३१—३४ ॥ बाणशल्यं बाणाग्रमेव स्फुरन्ती जिह्वा यस्य स तथा । सायकासनं धनुः तदेव भोगः फणा तद्वान् बभूवेति पूर्वोणसंबन्धः ॥ ३५—३६ ॥ वत्स अरिन्दमः एष रामानुजः त्वत्सकाशं प्राप्त इति ममागमनं सुग्रीवः

कथ्यतां । भ्रातृव्यसनसंतप्तः स लक्ष्मणः द्वारि तिष्ठति । तस्य वाक्ये तव यदि रुचिः तर्हि साधु युक्तं । तत्र तव गमनं वा अत्रैव तस्यानयनं वा क्रियतां । इत्येतद्वाक्यमुक्त्वा शीघ्रमागच्छ इति सोङ्गदं सन्दिदेशेति संबन्धः ॥ ३७—३९ ॥ अयमागतमित्यनन्तरमिति करणं बोध्यं ॥ ४० ॥

स० विवृतदर्शनाः प्रकटीभूता इत्यर्थः । दशगुणोत्तराः शतनागबलाः । नागसहस्रस्य तुल्यवर्चसः सहस्रगजबलाभिव्यञ्जकवर्चोविशेषवन्त इत्यर्थः ॥ २५ ॥ ति० प्रमादं च । चाद्वानरप्रतिरोधं च ॥ शि० सुग्रीवस्य प्रमादं समीपानागमनानुमितानवधानतां । क्रोधवशं कोपकान्तिं ॥ ३१ ॥ ति० स्वतेजोरूपविषेण संभूतः व्यासः ॥ स० बाणस्य च्छल्यं अग्रस्थितमयोमयं तदेव स्फुरन्ती जिह्वा यस्य ॥ ३५ ॥ ति० विषादमगमत् एतावत्पर्यन्तरामकार्यं चिन्तितमिति विषादः ॥ ३६ ॥ ति० इदमुक्तं ममाक्यं तस्यैति उक्तप्रकारेण । उक्त्वा सवानरः सुग्रीवः साधु साधुकारीयथाभवतितथाक्रियतां । अनन्तरं तस्यास्माद्युदिहृचिर्भवति तदा

[पा०] १ क. ड.—ज. व. वीराः सर्वे. झ. ट. सर्वे वीराः. २ ठ. विवृतदर्शनाः. ३ ड. छ.—ट. शार्दूलदंष्ट्राश्च. ४ छ. झ. विवृतदर्शनाः. ५ ड. च. ज. झ. व. तुल्यवर्चसः. ६ इदं श्लोकत्रयं ख. घ. ज. पाठेषु दृश्यते. ७ छ. झ. ज. ट. ततस्तेः कपिभिः. ८ क. सुदुरासदां. ९ ड. च. राविष्कृतास्तदा. क. ख. राविष्कृतायुधाः. १० छ. झ. ज. ट. पूर्वजस्यार्थमात्मवान्. ख. ड. च. ज. पूर्वजस्योक्तमात्मवान्. ११ ड.—ट. दृष्टाक्रोधवशं. १२ ग. जगामह. १३ क. ग. महाश्वासः. १४ इदं श्लोकद्वयं क. पाठे दृश्यते. १५ ज.—उ. संभूतः. १६ ड.—ट. मगमत्परं. १७ च. सुग्रीवेकथ्यतां. १८ क. ग. घ. झ. वाक्यमिदं. १९ क. ड. छ. ज. व. ट. वाक्यमिदं म.

अथाङ्गदस्तस्य वचो निशम्य संभ्रान्तभावः परिदीनवक्रः ॥

निपत्य तूर्णं नृपतेस्तरसी तैतः कुमारश्चरणौ ववन्दे ॥ ४१ ॥

संगृह्य पादौ पितुरग्न्यतेजा जग्राह मातुः पुनरेव पादौ ॥

पादौ रुमायाश्च निपीडयित्वा निवेदयामास तैतस्तमर्थम् ॥ ४२ ॥

स निर्द्रामदसंवीतो वानरो न विबुद्धवान् ॥ बभूव मदमत्तश्च मदनेन च मोहितः ॥ ४३ ॥

ततः किलकिलां चक्रुर्लक्ष्मणं प्रेक्ष्य वानराः ॥ प्रसादयन्तस्तं क्रुद्धं भयमोहितचेतसः ॥ ४४ ॥

ते महौघनिभं दृष्ट्वा वज्राशनिसमस्वनम् ॥ सिंहनादं समं चक्रुर्लक्ष्मणस्य समीपतः ॥ ४५ ॥

तेन शब्देन महता प्रत्यबुध्यत वानरः ॥ मदविह्वलताम्राक्षो व्याकुलस्रग्विभूषणः ॥ ४६ ॥

अथाङ्गदवचः श्रुत्वा तेनैव च समागतौ ॥ मन्त्रिणौ वानरेन्द्रस्य संमतौ दारदर्शिनौ ॥ ४७ ॥

युष्मैव प्रभावश्च मन्त्रिणार्थधर्मयोः ॥ वक्तुमुच्चावचं प्राप्तं लक्ष्मणं तौ शशंसतुः ॥ ४८ ॥

प्रसादयित्वा सुग्रीवं वचनैः सामनिश्चितैः ॥ आसीनं पर्युपासीनौ यथा शक्रं मरुत्पतिम् ॥ ४९ ॥

सत्यसन्धौ महाभागौ आतरौ रामलक्ष्मणौ ॥ वयस्यभावं संग्राप्तौ राज्याहौ राज्यदायिनौ ॥ ५० ॥

तयोरेको धनुष्पाणिर्द्वारि तिष्ठति लक्ष्मणः ॥ यस्य भीताः प्रवेपन्तो नादान्मुञ्चन्ति वानराः ॥ ५१ ॥

स एष राघवभ्राता लक्ष्मणो वाक्यसारथिः ॥ व्यवसायरथः प्राप्तस्तस्य रामस्य शासनात् ॥ ५२ ॥

उक्तं विस्तृणाति—अथेति ॥ ४१ ॥ मातुः पुनरेवे-
त्यनेन मातुः पृथग्वन्दनमुच्यते ॥ ४२ ॥ मदमत्तः
पानकृतमदमत्तः ॥ ४३ ॥ किलकिलेति वानराणां
शब्द उच्यते ॥ ४४ ॥ महौघनिभं महाप्रवाहतुल्यं
लक्ष्मणं । समं युगपत् ॥ ४५—४६ ॥ तेनैव समा-
गतौ तदाह्वानेन समागतौ । मन्त्रिणौ प्रशस्तमन्त्रौ ।

अर्थधर्मयोर्विषये उच्चावचं वक्तुं प्राप्तं लक्ष्मणं शशंसतुः
॥ ४७—४८ ॥ सामनिश्चितैः सान्त्वविषये निश्चितैः ।
उचतुरिति शेषः ॥ ४९ ॥ यस्य भीतः यस्मात्
भीताः ॥ ५०—५१ ॥ वाक्यसारथिः रामवाक्यप्रे-
रित इत्यर्थः । कथमिदं दुर्गमेकः प्रविष्टवानित्यत्राह—
व्यवसायरथ इति । प्रतिपक्षनिरासाध्यवसायरथः

तस्यवाक्यंश्रुत्वा शीघ्रमागच्छ ॥ ३९ ॥ ति० लक्ष्मणस्येति श्लोकेन संक्षिप्योक्तस्यार्थस्य विस्तरः—अथेति । संभ्रान्तभावः संभ्रान्त-
चित्तः । परदीनवक्रः परं अतिशयेन दीनवक्रं यस्य सः । परिदीनेति पाठान्तरं । निर्गल्य लक्ष्मणसंनिहितदेशात्परावृत्त्यर्थः । पूर्वनृपतेः
ततो रुमायाः । इदमुपलक्षणं । तारायाश्चरणविलम्बयः ॥ ४१ ॥ रामानु० जग्राह मातुः पुनरेव पादावित्यत्र पुनश्च शब्दः पितृन-
मस्कारापेक्षया प्रयुक्तः ॥ स० कार्यस्यास्यावश्यकताद्योतनाय पुनः प्रणमति—संगृह्येति । मातुः तारायाः । तदर्थं लक्ष्मणागमन-
रूपं ॥ ४२ ॥ शि० किलकिलां दीनतासूचकस्वजातीयशब्दं ॥ ४४ ॥ स० महौघनिभं महाप्रवाहवदागच्छन्तं लक्ष्मणं दृष्ट्वा
समं युगपत् । चक्रुः । सुग्रीवबोधनार्थमिति शेषः ॥ ४५ ॥ ती० दारदर्शिनौ अन्तःपुरप्रवेशयोग्यौ ॥ ति० संमतौ चतानुदार-
दर्शनौ च संमतो दारदर्शनौ । संमतं उदारं उत्कृष्टदर्शनं ययोस्तौ । तेनाङ्गदेन सहागतौ मन्त्रिणौ च दृष्ट्वा लक्षप्रभावसंज्ञकौ मन्त्रिणौ
अर्थधर्मयोर्विषये उच्चावचं उत्कृष्टापकृष्टं धर्मं वक्तुं प्राप्तं लक्ष्मणं शशंसतुः ॥ ४७ ॥ रामानु० । भवसत्यप्रतिश्रवइत्यन्तमेकं वाक्यं ।
अत्र शशंसतुरित्यनुषज्यते । ति० सार्थनिश्चितैः अर्थनिश्चयसहितैः वचनैः प्रसादयित्वा शशंसतुरित्यन्वयः ॥ ४९ ॥ ति० राज्याहौ
त्रिलोकी राज्याहौ । राज्यदायिनौ तवेति शेषः । मनुष्यभावं प्राप्तावित्यनेन वस्तुतो न मनुष्याविति सूचितं ॥ ५० ॥ रामानु०
यस्य भीताः यस्माद्भीताः ॥ ५१ ॥ इत्येकत्रिंशः सर्गः ॥ ३१ ॥

[पा०] १ छ. झ. ट. स्तस्य सुतीव्रवाचा. २ ड. छ. झ. ज. ट. निर्गल्यपूर्व. घ. च. ज. निपत्यपूर्व. क. निर्गल्यतूर्ण.
३ घ.—ट. ततो रुमायाश्चरणौ. ४ ड. ज. ज. पुनरुपतेजाः. ५ ज. झ. ततस्तदर्थ. ६ ख. घ. झ. ट. निद्राक्लान्तसंवीतो. ग.
निद्राग्लानिसंवीतो. च. ज. निद्रयासमुसंवीतो. ज. निद्रायाससंवीतो. ७ ड. च. ज. ज. नावबुद्धवान्. ८ ग.—ज. किलकिलां-
९ क. लक्ष्मणसमुपस्थितं. १० घ. मत्तेभनिभं. क. महेन्द्रनिभं. ११ झ. संमतो दारदर्शिनौ. ख. ग. घ. ज. संमतौ दारदर्शिनौ.
१२ छ. झ. यक्षश्चैव. १३ क. ग. ड. च. ज. झ. ज. प्रभासश्च. १४ ड. च. ज.—ट. सार्थनिश्चितैः. १५ आसीनमित्यर्था-
त्पूर्व क. पाठे. सुग्रीवसचिवाः सर्वे मन्त्रार्थसमुपाविशन् । विनदश्च सुषेणश्च नीलोत्थन एव च । अङ्गदो वालिसूनुश्च हनुमश्चैव बुद्धिमान् ।
एते सर्वे महात्मानः सुग्रीवं वानरोत्तमाः । इति श्लोकद्वयं दृश्यते. १६ क. पर्युपासीनाः. १७ छ. झ. ट. मनुष्यभावं.

अयं च दयितो राजंस्तारायास्तनयोद्गदः ॥ लक्ष्मणेन सकाशं ते प्रेषितस्त्वरयाऽनघ ॥ ५३ ॥
 सोयं रोषपरीताक्षो द्वारि तिष्ठति वीर्यवान् ॥ वानरान्वानरपते चक्षुषा निर्दहन्निव ॥ ५४ ॥
 तस्य मूर्ध्ना प्रणम्य त्वं सपुत्रः सह बन्धुभिः ॥ गच्छ शीघ्रं महाराज रोषो ह्यस्य निवर्त्यताम् ॥ ५५ ॥
 यदाह रामो धर्मात्मा तत्कुरुष्व समाहितः ॥ राजंस्तिष्ठ स्वसमये भव सत्यप्रतिश्रवः ॥ ५६ ॥
 इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये किष्किन्धाकाण्डे एकत्रिंशः सर्गः ॥ ३१ ॥

द्वात्रिंशः सर्गः ॥ ३२ ॥

अङ्गदादिमुखतोलक्ष्मणकोपश्रवणेनत्रस्ततरंसुग्रीवंप्रतिहनुमता तत्कोपस्यसांकेतिककालातिक्रमहेतुकरामप्रणयकोपाधीन-
 त्वकथनेन सप्रणामंलक्ष्मणप्रसादनचोदना ॥ १ ॥

अङ्गदस्य वचः श्रुत्वा सुग्रीवः सचिवैः सह ॥ लक्ष्मणं कुपितं श्रुत्वा मुमोचासनमात्मवान् ॥ १ ॥
 संचिवानब्रवीद्वाक्यं निश्चित्य गुरुलाघवम् ॥ मन्त्रज्ञानमन्त्रकुशलो मन्त्रेषु परिनिष्ठितान् ॥ २ ॥
 न मे दुर्व्याहृतं किंचिन्नापि मे दुरनुष्ठितम् ॥ लक्ष्मणो राघवभ्राता क्रुद्धः किमिति चिन्तये ॥ ३ ॥
 असुहृद्भिर्ममामित्रैर्नित्यमन्तरदर्शिभिः ॥ मम दोषानसंभूताञ्श्रावितो राघवानुजः ॥ ४ ॥
 अत्र तावद्यथाबुद्धिं सर्वैरेव यथाविधि ॥ भावस्य निश्चयस्तावद्विज्ञेयो निपुणं शनैः ॥ ५ ॥
 न खल्वस्ति मम त्रासो लक्ष्मणान्नापि राघवात् ॥ मित्रं त्वस्थानकुपितं जनयत्येव संभ्रमम् ॥ ६ ॥

॥ ५२—५४ ॥ तस्य तस्यै ॥ ५५ ॥ स्वसमये स्वम-
 र्यादायां । सत्यप्रतिश्रवः सत्यप्रतिज्ञो भव ॥ ५६ ॥
 इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे
 मुक्ताहारख्याने किष्किन्धाकाण्डव्याख्यान एकत्रिं-
 शः सर्गः ॥ ३१ ॥

दि ॥ अङ्गदस्य प्राधान्यादङ्गदस्य वचः श्रुत्वेत्युक्तं ।
 आसनं मुमोच । भयेनासनादुदतिष्ठदित्यर्थः ॥ १ ॥ मन्त्र-
 कुशलः मन्त्रप्रयोगकुशलः ॥ २ ॥ दुर्व्याहृतं परुषभा-
 षणं । दुरनुष्ठितं अपकारः । किं किमर्थं ॥ ३ ॥ असुहृद्भिः
 अशोभनहृदयैः ॥ ४ ॥ तावत् प्रथमं । यथाविधि
 यथाक्रमं । भावस्य चेष्टायाः । निश्चयः अध्यवसायः
 ॥ ५ ॥ निजभयकृतमासनचलनमपह्नुते—न खल्वि-

अथ हनुमता हितोपदेशो द्वात्रिंशे—अङ्गदस्येत्या-

शि० गुरुलाघवं गुरुलघुत्वे रामेगुरुलंखस्मिन्नलघुलं चेत्यर्थः । निश्चित्य मन्त्रेषुपरिनिष्ठितः तद्विषयकातिज्ञानवान् ॥ २ ॥ ति०
 दुर्व्याहृतं अनुचितवचनं उक्तं । दुरनुष्ठितं अनुचितकृत्यं । कृतमितिशेषः ॥ ३ ॥ ति० कोपकारणमुन्नयति—असुहृद्भिरिति ।
 असुहृदः शत्रवः । अमित्राः अपकारिणः । अन्तरं छिद्रं । असंभूतान् अनुत्पन्नान् । श्रावितः नूनमितिशेषः ॥ स० असुहृद्भिः
 प्राणहरैः । अमित्रैः अरिभिः ॥ ४ ॥ ति० अत्र लक्ष्मणकोपविषये । यथा तत्प्राप्तिकालादुद्भिः ज्ञानयस्मिन्निश्चयेसः । भावस्य को-
 पस्य । निश्चयः ताल्लिककोपनिमित्तस्यनिश्चयः । विज्ञेयः कर्तव्यः । शि० लक्ष्मणस्यनिश्चयोऽभिप्रायः यथाबुद्धिं स्वस्वबुद्ध्यनुरूपं
 निपुणंयथाभवतितथा सर्वैर्भवद्भिः तावत् मत्संगमात्पूर्वमेव । शनैर्विज्ञेयः ॥ ५ ॥ ति० त्रासः मदपराधमूलइतिशेषः । कुतस्त-
 र्हिन्नासोतथाह—मित्रमिति । अस्थाने अकाण्डे । वास्तवापराधाभावेपिरिपुङ्कृतमिथ्योपज्ञापेनकुपितं संजातकोपमित्रं । संभ्रमं
 भयं । जनयत्येव ॥ शि० राघवात् रामात् । न ममत्रासः । अतएव लक्ष्मणादपिनत्रासः । अस्थानकुपितं अपराधाभावेन
 अनवसरकोपविशिष्टमित्रं । संभ्रमं भयंजनयत्येव । एतेनार्यमित्रद्रोहीतिलोकोक्तेर्बिभेमीतिसूचितं । नत्रासइत्यनेन अपराधेपि
 राघवःशरणागतं नत्यजतीतिसुग्रीवनिश्चयस्सूचितः । “ कथंचिदुपकारेणकृतेनैकेनतुष्यति । नस्मरत्पकाराणांशतमप्यात्मवत्तथा”

[पा०] १ क. ख. ग. ड.—ट. तनयोरारजंस्तारायादयितो. २ क. रोषपरीतात्मा. ३ क. ड.—ट. प्रणामंत्वं. ४ च.—
 ट. सहबान्धवः. ५ घ. महाभाग. ६ ड.—ट. रोषोद्ययोपशाम्यतां. क. रोषश्चाप्युपशाम्यतां. ७ ड. छ.—ट. यथाहि. ८ ज.
 शान्तात्मा. ९ ख. घ.—ट. सचतानब्रवीत्. १० ग. ज. मन्त्रज्ञोमन्त्रकुशलो. ११ छ.—ट. परिनिष्ठितः. १२ ज. गुणदोषान्.
 १३ झ. तावद्यथाबुद्धिः. १४ घ. निश्चयस्तस्यविज्ञेयो.

सर्वथा सुकरं मित्रं दुष्करं परिपालनम् ॥ अनित्यत्वाच्च चित्तानां प्रीतिरल्पेऽपि भिद्यते ॥ ७ ॥
 अतोनिमित्तं त्रस्तोऽहं रामेण तु महात्मना ॥ यन्ममोपकृतं शक्यं प्रतिकर्तुं न तन्मया ॥ ८ ॥
 सुग्रीवेणैवैमुक्तस्तु हनुमान्हरिपुङ्गवः ॥ उवाच स्वेन तर्केण मध्ये वानरमन्त्रिणाम् ॥ ९ ॥
 सर्वथा नैतदाश्चर्यं यस्त्वं हरिगणेश्वर ॥ नै विस्मरसि सुस्निग्धमुपकारकृतं शुभम् ॥ १० ॥
 राघवेण तु वीरेण भयमुत्सृज्य दूरतः ॥ त्वत्प्रियार्थं हतो वाली शक्रतुल्यपराक्रमः ॥ ११ ॥
 सर्वथा प्रणयात्कुद्वो राघवो नात्र संशयः ॥ आतरं संप्रहितवाँल्लक्ष्मणं लक्ष्मिवर्धनम् ॥ १२ ॥
 त्वं प्रमत्तो न जानीषे कालं कालविदां वर ॥ फुल्लसप्तच्छदश्यामा प्रवृत्ता तु शैरच्छिवा ॥ १३ ॥
 निर्मलग्रहनक्षत्रा द्यौः प्रनष्टबलाहका ॥ प्रसन्नाश्च दिशः सर्वाः सरितश्च सरांसि च ॥ १४ ॥
 प्राप्तमुद्योगकालं तु नावैषि हरिपुङ्गव ॥ त्वं प्रमत्त इति व्यक्तं लक्ष्मणोऽयमिहागतः ॥ १५ ॥
 आर्तस्य हृतदारस्य परुषं पुरुषान्तरात् ॥ वचनं मर्षणीयं ते राघवस्य महात्मनः ॥ १६ ॥
 कृतापराधस्य हि ते नान्यत्पश्याम्यहं क्षमम् ॥ अन्तरेणाञ्जलिं बद्ध्वा लक्ष्मणस्य प्रसादनात् ॥ १७ ॥
 नियुक्तैर्मन्त्रिभिर्वाच्यो हवश्यं पार्थिवो हितम् ॥ अत एव भयं त्यक्त्वा ब्रवीम्यवधृतं वचः ॥ १८ ॥

ति ॥ ६ ॥ मित्रस्यास्थानकोपसंभावनायां लोकन्या-
 यमाह—सर्वथेति ॥ अल्पे वैषम्य इतिशेषः ॥ ७ ॥
 महात्मना रामेण मम यदुपकृतं तन्मया प्रतिकर्तुं न
 शक्यं । अतोनिमित्तं अस्मान्निमित्तात् । त्रस्तोहमिति
 संबन्धः ॥ ८ ॥ तर्केण ऊहेन ॥ ९ ॥ उपकारकृतं
 उपकारकारिणं ॥ १०—१५ ॥ पुरुषान्तरात् लक्ष्म-
 णात् । आगतमितिशेषः । अत्र मर्षणीयत्वे बहवो
 हेतव उपन्यस्यन्ते । हृतदारस्य परुषवचनं मर्षणीयं ।
 एवमातसेत्यादौ । राघवस्य महात्मनः परमात्मनः
 सर्वस्वामिन इत्यर्थः ॥ १६ ॥ अथापराधप्रायश्चित्तं
 विदधाति—कृतेति ॥ कृतापराधस्य न त्वारब्धापरा-
 धस्य । अपराधारम्भकाले सानुतापो यदि लघुप्राय-

श्चित्तेन तदा तस्य परिहारः स्यात् । न तथाभूः किंतु
 निश्चयेन कृतापराधोसि । तेन अञ्जलिं बद्ध्वा लक्ष्मणस्य
 प्रसादनादन्तरेण प्रसादनंविना । अन्यत् क्षमं अपरा-
 धपरिहारक्षमं साधनं । न पश्यामि । “अञ्जलिः
 परमा मुद्रा क्षिप्रं देवप्रसादिनी” इतिशास्त्रात् ।
 लक्ष्मणस्येत्यनेन तदीयंप्रत्यञ्जलिरेव भगवदपचारप-
 रिहारक इत्युक्तं । त्वदङ्घ्रिमुद्दिश्येतिवत् । ते इत्यने-
 नात्राधिकारिनियमो नास्तीत्युच्यते । अञ्जलिमित्ये-
 कवचनेन सकृत्करणमेवालमित्युक्तं । बद्धेत्यनेन
 देशकालनियमाभावः सूचितः । बद्ध्वा लक्ष्मणस्य
 प्रसादनादित्यनेन क्षिप्रं देवप्रसादिनीत्यस्यार्थ उक्तः
 ॥ १७ ॥ किमेवं मां प्रति हीनवृत्तमुपदिष्टवानसीत्य-

इत्यादिवचनमत्रानुसन्धेयं ॥ ६ ॥ ति० रिपुजोपजापपरिहारेणसख्यपालनंदुष्करमित्याह—सर्वथेति । अल्पेपि उपजापेइति-
 शेषः ॥ ७ ॥ ति० अतोनिमित्तं अस्मान्निमित्तात् । अथस्वदोषशङ्कानिवृत्तयेकृतज्ञतांमन्त्रिभ्योदर्शयति—रामेणत्विति ॥ ८ ॥
 —ति० अथमुख्यमन्त्रीहनुमान्कोपनिमित्तंनिश्चित्याह—सुग्रीवेणेति ॥ स० तर्केण ऊहेन । हनुमतोऽद्यापि लक्ष्मणदर्शना-
 भावादितिभावः ॥ ९ ॥ ति० अथनिश्चयंविबुधुःस्वस्यगुणग्राहिलरूपंमन्त्रिलक्षणंप्रकटयति—सर्वथेति ॥ १० ॥ ति० उपकार-
 मेवाह—राघवेणेति । भयं वालीपराक्रमजं । वालिनश्छलेनवधकृतं लोकापवादजंवा ॥ ११ ॥ ति० प्रणयात्कुद्वः नतुलद्रिपूप-
 जापतइत्यर्थः ॥ १२ ॥ ति० प्रणयकोपस्यापिनिमित्ताभासंदर्शयति—त्वमिति । कालं प्रतिज्ञातंसीतान्वेषणकालं । प्रवृत्ता
 प्रकर्षेणवृत्ता । गतप्रायेतियावत् ॥ १३ ॥ ति० व्यक्तं ज्ञात्वेतिशेषः ॥ १५ ॥ तनि० लक्ष्मणज्याघोषंश्रुत्वाकृतकापेयचेष्टेनसु-
 ग्रीवेणातदशावस्थायार्कतंव्यंकिमितिप्रश्नेकृतेसुग्रीवंप्रतिहनुमानाह—कृतापराधस्येति । अपराधारंभएवानुतापोयदिलघुप्रायश्चि-
 तेनपरिहारस्स्यात् । इदानींनतावन्मात्रेणपरिहर्तुंशक्यते । किंतु सान्त्वनंकार्यं । ततश्चाञ्जलिःकर्तव्यः । अनेनभगवदपचारेतदीयप्र-
 सादनंप्रायश्चित्तमितिव्यञ्जितं । “अनुतप्तस्तुतापेनक्षामयेन्नान्यथाशमः । भगवत्यपचारेपिनैषाशक्तिरनुत्तमा” इतिस्मरणात् ॥ १७ ॥
 ति० नियुक्तैः हितोपदेशइतिशेषः । भयंत्यक्त्वाब्रवीमि राजानमपिकार्यवशात्परस्मादञ्जलिकुर्वितिवचोऽवधृतं निश्चितंवदामि ॥

[पा०] १ घ. छ. झ. ट. अनित्यत्वात्. ड. च. ज. ञ. अनित्यत्वाद्धि. २ क. ख. घ.—ट. मुक्तेतु. ३ च. ज. ञ.
 हनूमान्मारुतात्मजः. ग. हनूमान्हरियूथपः. ४ ड. ज.—ट. नविस्मरस्यविसम्भं. क. नविस्मरस्यसुस्निग्धं. ५ क. ग. ड.—झ. ट.
 मुपकारकृतं. ६ ख. घ. शूरेण. ७ ड.—ट. शरच्छुभां. ८ ग. च. सुप्रसन्नाश्चसरितःप्रसन्नानिसरांसिच. ९ ड. ज.—ट. इतएव

अभिकुद्धः समर्थो हि चापमुद्यम्य राघवः ॥ सदेवासुरगन्धर्वं वशे स्थापयितुं जगत् ॥ १९ ॥
न स क्षमः कोपयितुं यः प्रसाद्यः पुनर्भवेत् ॥ पूर्वोपकारं स्मरता कृतज्ञेन विशेषतः ॥ २० ॥
तस्य मूर्ध्ना प्रणम्य त्वं सपुत्रः ससुहृज्जनः ॥ राजंस्तिष्ठ स्वसमये भर्तुर्भार्येव तद्वशे ॥ २१ ॥

न रामरामानुजशासनं त्वया कपीन्द्र युक्तं मनसाप्यपोहितम् ॥

मनो हि ते ज्ञास्यति मानुषं बलं सराघवस्यास्य सुरेन्द्रवर्चसः ॥ २२ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये किष्किन्धाकाण्डे द्वात्रिंशः सर्गः ॥ ३२ ॥

त्रयस्त्रिंशः सर्गः ॥ ३३ ॥

अङ्गदादिभिः किष्किन्धांप्रवेशितेन राजमार्गेऽद्भुततमनानाभवनादिकमवलोक्यतासता सुग्रीवगृहंप्रविष्टेन लक्ष्मणेनान्तः-
पुरस्त्रीणांमञ्जीरादिशिञ्जितश्रवणजलजयाज्यास्वनेन सकलदिग्बलयपूरणपूर्वकं कुत्रचिदेकान्तदेशेऽवस्थानम् ॥ १ ॥ ज्याघोष-
श्रवणचकितेन सुग्रीवेण लक्ष्मणसंनिधिंप्रेषितयातारया सकलवानरसेनासमानयनाय सुग्रीवकृतनीलनियोजननिवेदनादिना
क्षमापणपूर्वकं लक्ष्मणप्रसादनम् ॥ २ ॥ तारासान्त्वनेन किञ्चिच्छान्तरूपालक्ष्मणेन तदनुमत्याऽन्तःपुरप्रवेशेन सुग्रीवदर्श-
नम् ॥ ३ ॥

अथ प्रतिसमादिष्टो लक्ष्मणः परवीरहा ॥ प्रविवेश गुहं धीरां किष्किन्धां रामशासनात् ॥ १ ॥
द्वारस्था हरयस्तत्र महाकाया मदाबलाः ॥ बभूवुर्लक्ष्मणं दृष्ट्वा सर्वे प्राञ्जलयः स्थिताः ॥ २ ॥
निःश्वसन्तं तु तं दृष्ट्वा कुद्धं दशरथात्मजम् ॥ बभूवुर्हरयस्त्रस्ता न चैनं पर्यवारयन् ॥ ३ ॥
स तां रत्नमयीं श्रीमार्न्दिव्यां पुष्पितकाननाम् ॥ रम्यां रत्नसमाकीर्णां ददर्श महतीं गुहाम् ॥ ४ ॥

ब्राह्—नियुक्तैरिति ॥ १८ ॥ कथमिदं हितं तत्राह
—अभिकुद्ध इति ॥ १९ ॥ हेत्वन्तरमाह—न स
इति ॥ २० ॥ अञ्जलिं बद्धेत्युक्तं विवृणोति—तस्ये-
ति ॥ स्वसमये तिष्ठ तद्वशे च तिष्ठ ॥ २१ ॥ सुरेन्द्र-
वर्चसः सराघवस्य सलक्ष्मणस्य । अस्य रामस्य ।
मानुषं बलं दिव्यास्त्रादिवलमन्तरेण केवलं स्वाभाविकं
बलं । ते मनो ज्ञास्यति हि जानात्येव । सालगिरिभे-
दनादौ दृष्टचरत्वादिति भावः ॥ २२ ॥ इति
श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे मुक्ता-

हाराख्याने किष्किन्धाकाण्डव्याख्याने द्वात्रिंशः
सर्गः ॥ ३२ ॥

अथान्तःपुरं प्रविष्टस्य लक्ष्मणस्य तारया प्रसादनं
त्रयस्त्रिंशे—अथेत्यादि ॥ प्रतिसमादिष्टः प्रत्याहूतः ।
अङ्गदेनेति शेषः ॥ १—२ ॥ न चैनं पर्यवारयन्
भयेन लक्ष्मणमुपगन्तुं नाशकुवन्नित्यर्थः ॥ ३ ॥
रत्नमयीं रत्ननिर्मितां । रत्नसमाकीर्णां आपणस्थरत्नैः
समाकीर्णां । हर्म्याः धनिनां वासाः । प्रासादाः देव-

शि० नियुक्तैः युक्तार्थबोधनेनियोजितैः । पार्थिवोऽवश्यं हितं वाच्यः । इतएव भयं त्यक्त्वाऽवधृतं हितत्वेन निश्चितं । वचोब्रवीमि
॥ १८ ॥ स० यः पुमाननुनः प्रसाद्यो भवेत्स कोपयितुं न क्षमः । विशेषतस्तु पूर्वोपकारं स्मरता कृतज्ञेन कार्यज्ञेन । अकृतज्ञेन तु कोप-
यितुं क्षम इत्यपि बोधयितुं स्मरता कृतज्ञेनेत्युक्तिः ॥ २० ॥ ती० तद्वश इति प्रथमान्तपाठः साधुः । सप्तम्यन्तपाठे स्वसमय इत्यत्र वर्त-
मान इति शेषः ॥ २१ ॥ ति० अपोहितं उपेक्षितं । सराघवस्य सलक्ष्मणस्य । अस्य रामस्य । मानुषं मनुष्यमतिक्रान्तं बलं । ते मनो ज्ञा-
स्यति जानात्येव । वालिवधादिनेति भावः ॥ शि० सराघवस्य रामसहितस्य । अस्य लक्ष्मणस्य । मानुषं मः इयत्तायाः अनु षः
विध्वंसः यस्यैस्तद्वलं ते मनो ज्ञास्यति ॥ २२ ॥ इति द्वात्रिंशः सर्गः ॥ ३२ ॥

शि० रत्नसमाकीर्णां रत्नैः अनेकविधोत्तमपदार्थैर्व्याप्तां ॥ ४ ॥

[पा०] १ ग. सहबन्धुभिः. २ ग. शक्यं. ३ क. सलक्ष्मणस्यास्य. ४ घ. शुभां. ५ क. घ.—ट. रम्यां. ६ ग. ड.
छ.—ट. दिव्यां श्रीमान्.

हर्म्यप्रासादसंबाधां नानापण्योपशोभिताम् ॥ सर्वकामफलैर्वृक्षैः पुष्पितैरुपशोभिताम् ॥ ५ ॥

देवगन्धर्वपुत्रैश्च वानरैः कामरूपिभिः ॥ दिव्यमाल्याम्बरधरैः शोभितां प्रियदर्शनैः ॥ ६ ॥

चन्दनागरूपन्नानां गन्धैः सुरभिर्गन्धिनाम् ॥ मैत्रेयाणां मधूनां च संमोदितमहापथाम् ॥

[विन्ध्यमेरुगिरिप्रख्यैः प्रासादैर्नैकभूमिभिः ॥ ७ ॥]

ददर्श गिरिनद्यश्च विमलास्तत्र राघवः ॥ ८ ॥

अङ्गदस्य गृहं रम्यं मैन्दस्य द्विविदस्य च ॥ गवयस्य गवाक्षस्य गैजस्य शरभस्य च ॥ ९ ॥

विद्युन्मालेश्च संपातेः सूर्याक्षस्य हनूमतः ॥ वीरबाहोः सुबाहोश्च नलस्य च महात्मनः ॥ १० ॥

कुमुदस्य सुषेणस्य तारजाम्बवतोस्तथा ॥ दधिवक्त्रस्य नीलस्य सुपाटलसुनेत्रयोः ॥ ११ ॥

एतेषां कपिमुख्यानां राजमार्गे महात्मनाम् ॥ ददर्श गृहमुख्यानि महासाराणि लक्ष्मणः ॥ १२ ॥

पाण्डुराभ्रप्रकाशानि दिव्यमाल्ययुतानि च ॥ प्रभूतधनधान्यानि स्त्रीरत्नैः शोभितानि च ॥ १३ ॥

पाण्डुरेण तु सैलेन परिक्षिप्तं दुरासदम् ॥ वानरेन्द्रगृहं रम्यं महेन्द्रसदनोपमम् ॥ १४ ॥

शुकैः प्रासादशिखरैः कैलासशिखरोपमैः ॥ सर्वकामफलैर्वृक्षैः पुष्पितैरुपशोभितम् ॥ १५ ॥

महेन्द्रदत्तैः श्रीमद्भिर्नीलजीमूतसन्निभैः ॥ दिव्यपुष्पफलैर्वृक्षैः शीतच्छायैर्मनोरमैः ॥ १६ ॥

हरिभिः संवृतद्वारं बलिभिः शस्त्रपाणिभिः ॥ दिव्यमाल्यावृतं शुभ्रं तप्तकाञ्चनतोरणम् ॥ १७ ॥

सुग्रीवस्य गृहं रम्यं प्रविवेश महाबलः ॥ अवार्यमाणः सौमित्रिर्महाभ्रमिव भास्करः ॥ १८ ॥

स सप्त कक्ष्या धर्मात्मा नानाजनसमाकुलाः ॥ प्रविश्य सुमहद्भुतं ददर्शान्तःपुरं महत् ॥ १९ ॥

हैमराजतपर्यङ्कैर्बहुभिश्च वरासनैः ॥ महार्हास्तरणोपेतैस्तत्रतत्रोपशोभितम् ॥ २० ॥

प्रविशन्नेव स ततं शुश्राव मधुरस्वरम् ॥ तन्त्रीगीतसमाकीर्णं समगीतपदाक्षरम् ॥ २१ ॥

गृहाः । पद्मानां आलेपविशेषाणां । गिरिनद्यः गिरि-
नदीः । व्यत्ययेन द्वितीया ॥४—११॥ महासाराणि
अतिदृढानि ॥ १२—१३ ॥ पाण्डुरेण सैलेन
सुधाधवलितप्राकारेण । दिव्यपुष्पफलैर्वृक्षैरित्यनेन
इन्द्रदत्ताः स्वर्गायावृक्षा उच्यन्ते । पूर्वमुक्तावृक्षा
भौमा इत्यवगन्तव्यं । पूर्वं वानरेन्द्रगृहं रम्यमित्युक्त-
स्यानेकविशेषणव्यवधानेन सुग्रीवस्यगृहंरम्यमिति
पुनर्निर्गमनं । स्वरूपतोरम्यं उक्तविशेषणैश्च रम्यमि-

तिरम्यपदद्वयनिर्वाहः । यद्वा वानरेन्द्रगृहं वानरेन्द्र-
योः ऋक्षरजोवालिनोः गृहभूतं । इदानीं सुग्रीवस्य
गृहं प्रविवेशेतिसंबन्धः ॥ १४—२० ॥ सः लक्ष्म-
णः । ततं वीणादिवाद्यजातं । मधुरस्वरं मधुरश्रुतियु-
क्तं । तन्त्रीशब्देन तन्त्रीध्वनिर्लक्ष्यते । तद्रूपैर्गीतैः
समाकीर्णं । समगीतपदाक्षरं समतया तन्त्रीगीतस-
मतया गीतानि कण्ठैर्गीतानि पदान्यक्षराणि

स० सुरभिश्चासौगन्धश्चसयेषांतेषां । मधूनां पुष्परसानां । “मधुःपुष्परसः” इतिविश्वः ॥ ७ ॥ ति० पाण्डुरेणसैलेनप-
रिक्षिप्तं स्फटिकशिलाभयवप्रेणवेष्टितं ॥ ११४ ॥ शि० सर्वकामाः मनोरथायेभ्यस्तानिफलानियेषातैः । किंच सर्वान्कामान्फलन्ति
निष्पादयन्ति तैर्वृक्षैश्च ॥ १५ ॥ शि० यानासनसमावृताः यानैः विमानादिभिः । आसनैः चित्रकंबलाद्यास्तरणविशिष्टपर्य-
ङ्कादिभिः । किंच यानानांविमानादीनांआसनानि चित्रकंबलादीनितैःसमावृताः पूर्णाः । सप्तकक्ष्याः द्वारःप्रविश्य सुमहद्भुतं
वानरैरत्यन्तंसंरक्षितं । अन्तःपुरं धर्मात्मालक्ष्मणोददर्श ॥ १९ ॥

[पा०] १ ड.—अ. नानारत्नोपशोभितां. २ क. रतिशोभितां. ३ छ. ज. झ. ट. गन्धितां. ४ इदमर्थं क. घ.
ड.—अ. पाठेषुदृश्यते. ५ ड. शरभस्यगजस्यच. ६ च. ज. बलस्यच. ग. नलस्यपनस्यच. ७ ग. छ. झ. ट. गन्धमाल्य.
८ क. ग.—ट. सैलेन. ९ ड. च. ज. सर्वकालफलैः. १० क. ड. च. ज.—ट. यानासनसमावृताः. ख. ग. यानासनसमा-
कुलाः. ११ च. छ. झ. ददर्शसुमहद्भुतं. ग. प्रविश्यबलिभिर्गुप्तं. १२ तत्रसमावृतं. १३ क. ग.—ट. मधुरस्वरं. १४ क. झ.
ड.—ट. समतालपदाक्षरं.

बह्वीश्च विविधाकारा रूपयौवनगर्विताः ॥ स्त्रियः सुग्रीवभवने ददर्श स महाबलः ॥ २२ ॥
 दृष्ट्वाभिजनसंपन्नाश्चित्रमाल्यकृतस्रजः ॥ फलमाल्यकृतव्यग्रा भूषणोत्तमभूषिताः ॥ २३ ॥
 नातृप्तान्नोपि चाव्यग्रान्नानुदात्तपरिच्छदान् ॥ सुग्रीवानुचरांश्चापि लक्षयामास लक्ष्मणः ॥ २४ ॥
 कूजितं नूपुराणां च काञ्चीनां निनदं तथा ॥ सन्निशम्य ततः श्रीमान्सौमित्रिर्लज्जितोऽभवत् ॥ २५ ॥
 रोषवेगप्रकुपितः श्रुत्वा चाभरणस्वनम् ॥ चकार ज्यास्वनं वीरो दिशः शब्देन पूरयन् ॥ २६ ॥
 चारित्र्येण महाबाहुरपकृष्टः स लक्ष्मणः ॥ तस्यावेकान्तमाश्रित्य रामशोर्कसमन्वितः ॥ २७ ॥
 तेन चापस्वनेनाथ सुग्रीवः पुवगाधिपः ॥ विज्ञायाऽऽगमनं व्रततः संचचाल वरासनात् ॥ २८ ॥
 अङ्गदेन यथा मह्यं पुरस्तात्प्रतिवेदितम् ॥ सुव्यक्तमेष संप्राप्तः सौमित्रिर्भ्रातृवत्सलः ॥ २९ ॥
 अङ्गदेन संमाख्यातं ज्यास्वनेन च वानरः ॥ बुबुधे लक्ष्मणं प्राप्तं मुखं चास्य व्यशुष्यत ॥ ३० ॥
 ततस्तारां हरिश्रेष्ठः सुग्रीवः प्रियदर्शनाम् ॥ उवाच हितमव्यग्रस्त्वाससंभ्रान्तमानसः ॥ ३१ ॥
 किंनु तत्कारणं सुधु प्रकृत्या मृदुमानसः ॥ सरोष इव संप्राप्तो येनायं राघवानुजः ॥ ३२ ॥
 किं पश्यसि कुमारस्य रोषस्थानमनिन्दिते ॥ न खल्वकारणे कोपमाहरेन्नैरसत्तमः ॥ ३३ ॥
 यदस्य कृतमस्माभिर्बुध्यसे किञ्चिदप्रियम् ॥ तद्बुद्ध्या संप्रधार्याशु क्षिप्रमर्हसि भाषितुम् ॥ ३४ ॥
 अथवा स्वयमेवैनं द्रष्टुमर्हसि भाषितुम् ॥ वचनैः सान्त्वयुक्तैश्च प्रसादयितुमर्हसि ॥ ३५ ॥
 त्वैदर्शनविशुद्धात्मा न स कोपं करिष्यति ॥ न हि स्त्रीषु महात्मानः कचित्कुर्वन्ति दारुणम् ॥ ३६ ॥
 त्वया सान्त्वैरुपक्रान्तं प्रसन्नेन्द्रियमानसम् ॥ ततः कमलपत्राक्षं द्रक्ष्याम्यहमरिन्दमम् ॥ ३७ ॥

च यस्य । यद्वा समानि अन्यूनातिरिक्तानि
 गीतसंबन्धीनि पदान्यक्षराणि च यस्य ॥ २१—२२ ॥
 फलमाल्यकृतव्यग्राः फलमाल्यार्थं व्यग्रा इत्यर्थः
 ॥ २३ ॥ नानुदात्तपरिच्छदान् उत्कृष्टवस्त्राभर-
 णादिकान् ॥ २४ ॥ लज्जितोभवत् उपरिसुरतद्योत-
 कत्वादिति भावः ॥ २५ ॥ रोषवेगप्रकुपितः रोषप्रवृ-
 द्धः । प्रकोपशब्दो ह्यभिवृद्धवाची ॥ २६ ॥ राम-

शोकसमन्वितः रामविषयशोकसमन्वितः । एकान्तं
 स्त्रीप्रसङ्गरहितप्रदेशं ॥ २७ ॥ सौमित्रिःसं-
 प्राप्त इत्यागमनं विज्ञायेति संबन्धः । संचचाल
 वरासनात् लाङ्गूलचलनमाल्यच्छेदनादिकापेयव्या-
 पारानकरोदित्यर्थः ॥ २८—३० ॥ अव्यग्रः कार्याश-
 इति शेषः ॥ ३१—३६ ॥ त्वया सान्त्वैः प्रसन्नेन्द्रि-
 यमानसमिति संबन्धः । उपक्रान्तं उपागतं ॥ ३७ ॥

ति० अभिजनसंपन्नाः आभिजात्ययुक्ताः । वरमाल्यकृतव्यग्राः वरमाल्यानां उत्तमस्रजांकृतं करणं तत्र व्यग्राः ॥ २३ ॥ ति० ल-
 ज्जितोऽभवत् अयोध्यातोप्यधिकसौभाग्यदर्शनाल्लज्जा । परस्त्रीदर्शनकृतालज्जेल्यन्ये ॥ २५ ॥ ति० आभरणस्वनंश्रुत्वा स्त्रीणांततोनि-
 वृत्तयेज्यास्वनंचकार ॥ शि० आभरणस्वनंश्रुत्वा रोषवेगप्रचलितः रोषवेगःप्रचलितोनिवृत्तोयस्यसः तिरोहितकोपइत्यर्थः । ज्यास्वनं
 चकार सुग्रीवानवधानतानिवृत्तयेइतिशेषः ॥ २६ ॥ ति० तदेवाह—चारित्र्येणेति । चारित्र्येण स्त्रीगोष्ठ्यांप्रवेष्टुंनोचितमित्याचारपर्या-
 लोचनया । अपकृष्टेनिवर्तितान्तःपुरप्रवेशःसन् । एकान्तमाश्रित्य रामकोपसमन्वितः रामकार्यांप्रवृत्तिदर्शनजकोपेनसमन्वित-
 स्तस्यौ ॥ ती० रामकोपसमन्वितः बुद्धिस्थरामकोपइत्यर्थः । चारित्र्येणापकृष्टः सचरित्रयुक्ततयापरस्त्रीदर्शनेनस्त्रीनूपुरशब्दश्रवणे-
 नचलज्जयोदासीनस्सन् । एकान्तेस्थितवानितिभावः ॥ २७ ॥ ति० उपशुष्यत उपाशुष्यत ॥ ३० ॥ ति० निर्निमित्तकोपासंभवा-
 निमित्तंचानिर्णयस्वस्यसमीपगमनमनुचितमितिपक्षान्तरंगृह्याति—अथवेति । स्वयमेव मांविहायेत्यर्थः ॥ ३५ ॥ ति० विशुद्धात्मा

[पा०] १ क. ड. ज. सुमहाबलः. २ छ. झ. ट. संपन्नास्तत्र. ३ ड. च. छ. झ. न. ट. वरमाल्य. ४ घ. छ. झ.
 ट. न्नापिचाव्यग्रान्, च. न्नापिवाव्यग्रान्. ५ छ. झ. ट. निस्वनं. ६ ख. ग. ड. सनिशम्य. ७ च. ज. न. ट. प्रचलितः. क.
 प्रकटितं. ८ क. ग. ड.—ट. रामकोपसमन्वितः. ९ क. मांप्राप्तः. १० क. ग. ड.—ट. समाख्यातो. ११ क. छ. झ. चास्यो-
 पशुष्यत. ख. ड. च. ज. न. ट. चास्योपशुष्यते. १२ च.—ट. किंनुस्तारणं. ड. किंतारेकारणं. १३ ड. छ.—ट. नरपुङ्गवः.
 १४ ड.—ट. क्षिप्रमेवाभिधीयतां. १५ क. ग.—ट. भामिनि. १६ छ. झ. त्वदर्शने. १७ क. ख. घ.—ट. नस्सकोपं.

सा प्रस्खलन्ती मदविह्वलाक्षी प्रलम्बकाञ्चीगुणहेमसूत्रा ॥
 सलक्षणा लक्ष्मणसन्निधानं जगाम तारा नमिताङ्गयष्टिः ॥ ३८ ॥
 स तां समीक्ष्यैव हरीशपत्नीं तस्याबुदासीनतया महात्मा ॥
 अवाञ्मुखोऽभून्मनुजेन्द्रपुत्रः स्त्रीसन्निकर्षाद्विनिवृत्तकोपैः ॥ ३९ ॥
 सा पानयोगाद्विनिवृत्तलज्जा दृष्टिप्रसादाच्च नरेन्द्रसूनोः ॥
 उवाच तारा प्रणयप्रगल्भं वाक्यं महार्थं परिसान्त्वपूर्वम् ॥ ४० ॥
 किं कोपमूलं मनुजेन्द्रपुत्र कस्ते न संतिष्ठति वाङ्मिदेशे ॥
 कः शुष्कवृक्षं वनमापतन्तं दैवाग्निमासीदति निर्विशङ्कः ॥ ४१ ॥

स तस्या वचनं श्रुत्वा सान्त्वपूर्वमसंशयम् ॥ भूयः प्रणयदृष्टार्थं लक्ष्मणो वाक्यमब्रवीत् ॥ ४२ ॥
 किमयं कामवृत्तस्ते लुप्तधर्मार्थसंग्रहः ॥ भर्ता भर्तृहिते युक्ते न चैनमवबुध्यसे ॥ ४३ ॥
 न चिन्तयति राज्यार्थं नांसाञ्शोकपरायणान् ॥ सामान्यपरिषत्तारे पानमेवोपसेवते ॥ ४४ ॥
 स मासांश्चतुरः कृत्वा प्रमाणं पुवगेश्वरः ॥ व्यतीतांस्तान्मदव्यग्रो विहरन्नावबुध्यते ॥ ४५ ॥
 न हि धर्मार्थसिद्ध्यर्थं पानमेवं प्रशस्यते ॥ पानादर्थश्च धर्मश्च कामश्च परिहीयते ॥ ४६ ॥

सा कान्तसंश्लेषं विनम्रपिरमणीयगमनसौन्दर्या ।
 प्रस्खलन्ती संश्लेषकृतायासेन पदे पदं कृत्वागच्छन्ती ।
 मदविह्वलाक्षी भोगसंवर्धकमधुपानमदेनविह्वलनेत्रा ।
 प्रलम्बे काञ्चीगुणहेमसूत्रे यस्याः सा प्रलम्बकाञ्ची-
 गुणहेमसूत्रा । ईषच्छिथिलदुकूलतया शयने यथा
 स्थिता तथैव समागतेत्यर्थः । सलक्षणा व्यक्तैः संभो-
 गलक्षणैः समागता । लक्ष्मणसन्निधानं जगाम ।
 किं मातुरपि गोप्यमस्तीत्यागता । नमिताङ्गयष्टिः
 द्रष्टृभावावस्थायां नमितं नार्जवमर्हति । अतः नम्र-
 तैव यथा निरूपकंभवति तथा स्थितेत्यर्थः ॥ ३८ ॥
 उदासीनतया तत्कान्तिनिर्वर्णनानादरतया ॥ ३९ ॥
 नरेन्द्रसूनोः धार्मिकस्य लक्ष्मणस्य । दृष्टिप्रसादाद्धेतोः ।
 प्रणयप्रगल्भं स्नेहदृष्टं ॥ ४० ॥ चतुरोमासान् राज-
 पुत्रौ विद्युत्स्तनितसात्कृत्य स्वयं भोगप्रवणा स्थिता
 तज्जानन्त्यपि किं कोपमूलमित्याह । तत्कृपारसविशे-
 षज्ञतया दृष्टिप्रसादादिति ह्युक्तं । मनुजेन्द्रपुत्र । षष्टिव-

र्षसहस्राणि राज्यं परिपाल्य प्रजापराधं क्षान्तवतो
 दशरथस्य पुत्रस्त्वं अपराधिजनानां शिरश्छेदनं करि-
 ष्यामीति संप्रति समागतोसि सम्यञ्ची भवतो गतिः ।
 कस्ते न संतिष्ठति वाङ्मिदेशे यस्ते वाङ्मिदेशे न तिष्ठति
 सकः । अशास्त्रवश्यस्य दृष्टेवस्तुनि सपदिचापलं कृत्वा
 निवर्तितुमक्षमस्य तिर्यग्जनस्य च्युतान्भोगान्स्वयमेव
 दत्त्वा स्वाज्ञां कुर्वन्तं हिंसितुमिच्छसि । क इत्यादि ।
 द्वाभौ पतन् चपलः शलभः किलेतिभावः । तद्वच्च-
 पलोयमित्येवं दृष्टान्तः । संतिष्ठतीत्यार्षपरस्मैपदं
 ॥ ४१ ॥ असंशयं निःसंशयं । अकुटिलमितियावत् ।
 प्रणयदृष्टार्थं स्नेहसंदर्शितप्रयोजनं ॥ ४२ ॥ अती-
 वायुक्तं तव भर्तुर्विषयप्रावण्यमित्याह—किमयमि-
 त्यादिना ॥ युक्ते सक्ते इति संबुद्धिः । अयं कामवृत्त
 इति एनं नावबुध्यसेकिमिति संबन्धः ॥ ४३ ॥
 राज्यार्थं राज्यरूपप्रयोजनं ॥ ४४ ॥ प्रमाणं मर्यादां
 ॥ ४५ ॥ धर्मार्थसिद्ध्यर्थं यतमानस्येतिशेषः

गतकोधचित्तः ॥ ३६ ॥ रामानु० “येनैवबाणेनगतःप्रियोमेतेनैवमात्वंजहिषायकेन । हतागमिष्यामिसमीपमस्यनमा-
 मृतेरामरमेतवाली ” इतिरामप्रत्युक्तवतीसेत्यर्थः । यद्वा “स्वयमेवैनन्द्रष्टुमर्हसिभामिनि ” इतिशुग्रीवोपाकासातारा ॥ स०
 हेमात्मकानिसूत्राणि तन्तवोयस्मिन्वत्त्रे तद्धेमसूत्रं । प्रलम्बेकाञ्चीगुणहेमसूत्रेयस्यास्सा । नमिताङ्गयष्टिः विनयेनेतिवा स्तनादिभा-
 रेणेतवाभावोबोध्यः ॥ ३८ ॥ ति० परिसान्त्वरूपं परितःसान्त्वरूपं । पतिसान्त्वेतिपाठस्तुगमः ॥ ४० ॥ ति० राज्यार्थं

[पा०] १ क. सुलक्षणा. २ क. ग. सन्निकर्षाच्चनिवृत्त. ३ घ. रोषः. ४ क. ख. घ.—ट. पानयोगाच्चनिवृत्त. ५ ख. ग.
 प्रसाराच्च. क. प्रचाराच्च. ६ छ. झ. ट. सान्त्वरूपं. ७ छ.—ट. दावाग्नि. ८ क. ख. ग.—ट. मशङ्कितः. ९ ड. च. ज. व.
 कामवृत्तश्च. १० झ. ट. सोस्मान्. ११ झ. ट. सामान्यपरिषत्. १२ छ. झ. ट. न्मदोदमो. १३ ग. ड.—ट. पानमेव.
 १४ ग. ड.—ट. कामश्चधर्मश्च.

धर्मलोपो महांस्तावत्कृते ह्यप्रतिकुर्वतः ॥ अर्थलोपश्च मित्रस्य नाशे गुणवतो महान् ॥ ४७ ॥
मित्रं ह्यर्थगुणश्रेष्ठं सत्यधर्मपरायणम् ॥ तद्वयं तु परित्यक्तं न तु धर्मे व्यवस्थितम् ॥ ४८ ॥
तदेवं प्रस्तुते कार्ये कार्यमस्माभिरुत्तरम् ॥ यत्कार्यं कार्यतत्त्वज्ञे तदुदाहर्तुमर्हसि ॥ ४९ ॥

सा तस्य धर्मार्थसमाधियुक्तं निश्चयं वाक्यं मधुरैस्वभावम् ॥

तारा गतार्थे मनुजेन्द्रकार्ये विश्वासयुक्तं तमुवाच भूयः ॥ ५० ॥

न कोपकालः क्षितिपालपुत्र न चातिकोपः स्वजने विधेयः ॥

त्वदर्थकामस्य जनस्य तस्य प्रमादमप्यर्हसि वीर सोढुम् ॥ ५१ ॥

कोपं कथं नाम गुणप्रकृष्टः कुमार कुर्यादपकृष्टसत्त्वे ॥

कस्त्वद्विधः कोपवशं हि गच्छेत्सत्त्वावरुद्धस्तपसः प्रसूतिः ॥ ५२ ॥

जानामि रोषं हरिवीरबन्धोर्जानामि कार्यस्य च कालसङ्गम् ॥

जानामि कार्यं त्वयि यत्कृतं नस्तच्चापि जानामि यदत्र कार्यम् ॥ ५३ ॥

तच्चापि जानामि यथाऽविषह्यं बलं नरश्रेष्ठ शरीरजस्य ॥

जानामि यस्मिंश्च जनेऽवबद्धं कामेन सुग्रीवमसक्तमद्य ॥ ५४ ॥

॥ ४६ ॥ कृते उपकारविषये । अप्रतिकुर्वतः महान् धर्मलोपो भवेत् । प्रत्युपकाराकरणाद्गुणवतो मित्रस्य नाशे सति महानर्थलोपोभवेत् । चकारात्कामलोपश्च ॥ ४७ ॥ उक्तमर्थमुपपादयति—मित्रं हीति । सत्यधर्मपरायणं मित्रं अर्थगुणश्रेष्ठं हि । अत्र गुणशब्दः कामवाची । अर्थकामयोर्मूलत्वान्मित्रं ताभ्यां श्रेष्ठं हि । तादृशं मित्रं लज्जता सुग्रीवेण तद्वयं अर्थकामद्वयं । परित्यक्तं तु परित्यक्तमेव । धर्मेतुनव्यवस्थितं । धर्मोऽपि परित्यक्तइत्यर्थः ॥ ४८ ॥ तत् तस्मात् । कार्यतत्त्वज्ञे कार्ये धर्मार्थकामविलोपहेतुभूते मित्रपरित्यागलक्षणे कार्ये । एवं प्रस्तुते सति यदुत्तरं कार्यमस्माभिः कार्यं कर्तव्यं । तत् उदाहर्तुं वक्तुं अर्हसि ॥ ४९ ॥ धर्मार्थयोः समाधिना संबन्धेन युक्तं । गतार्थे प्रयोजनयुक्ते । नरेन्द्रकार्ये विषये विश्वासयुक्तं ॥ ५० ॥ न कोपकालः सुग्रीवस्य

कामार्तत्वादितिभावः । त्वदर्थकामस्य । तत्प्रयोजनपरस्य । जनस्य सुग्रीवस्य ॥ ५१ ॥ गुणप्रकृष्टः उत्कृष्टवीर्यगुणः । अपकृष्टसत्त्वे हीनबले । सत्त्वावरुद्धः व्यवसाययुक्तः । “द्रव्यासुव्यवसायेषु सत्त्वमस्त्री तु जन्तुषु” इत्यमरः । तपसः शान्तिरूपस्य । प्रसूतिः उत्पत्तिस्थानं ॥ ५२ ॥ मद्रोषमेव जानासि नतु तद्वेतूनीत्यत्राह—जानामीति ॥ हरिवीरबन्धोः रामस्य । रोषं जानामि रोषममोघस्वरूपं जानामीत्यर्थः । कार्यस्य च कालसङ्गं उद्योगरूपकार्यस्य कालविलम्बनं च जानामि । जानामि कार्यं त्वयि यत्कृतं नः । यत् वालिवधरूपं कार्यं । नः अस्माकं कृतं त्वयि विद्यमानं तदपि जानामि । यदत्र कार्यं अस्मिन्नुपकारे अस्माभिर्यत्सीतान्वेषणादिकं कर्तव्यं तच्चापि जानामि ॥ ५३ ॥ हे नरश्रेष्ठ शरीरजस्य कामस्य बलं यथा अविषह्यं तच्चापिजानामि । अद्य

राज्यस्यैर्यार्थं । सामान्यापरिषत्तयस्यातादृशः । भूत्वेतिशेषः ॥ ४४ ॥ शि० अर्थगुणैः अर्थसाधनीभूतवात्सल्यादिभिः श्रेष्ठं सर्वोत्कृष्टं । सत्यधर्मपरायणं सत्यस्यधर्माणांवेदविहितकर्मणां च परायणं परमाश्रयः । तत्तत्फलादिदातेत्यर्थः । तत् मित्रं त्वद्गर्त्रापरित्यक्तं । अतएवधर्मे नैवव्यवस्थितं । सनातनोधर्मस्यैवइत्यर्थः । तत् तस्माद्धेतोः । द्वयं उभयलोकसुखं परित्यक्तं । परित्यक्तमित्युभयान्वयि ॥ ४८ ॥ ति० धर्मार्थसमाधियुक्तं तत्संबन्धयुक्तं । अगतार्थे अष्टप्रयोजने । मनुजेन्द्रकार्ये तद्विषये । विश्वासयुक्तं यथातथा भूयः पुनः । उवाच ॥ ५० ॥ ति० अपकृष्टसत्त्वे हीने । सत्त्वावरुद्धः सहजसत्त्वगुणावरुद्धविपरीतव्यापारः । सत्त्वाविरुद्धइतिपाठे सहजगुणाविरुद्धव्यापारः । अतएव तपसःप्रसूतिः ॥ ती० सत्त्वावरुद्धः रजस्तमसोरननुप्रवेशायसत्त्वगुणेन निरुद्धः ॥ शि० सत्त्वावरुद्धः विशुद्धसत्त्वमयः । अतएवतपसोविचारस्यप्रसूतिः ॥ ५२ ॥ ती० कामेन असक्तं सुग्रीवं । अद्य

[पा०] १ क. कृल्लेखप्रति. २ क. झ. ट. तत्कार्यं. ३ ड. ज. मधुरस्वभावा. ४ क. कृतार्था. ड.—ज. ज. ट. गतार्था.

५ क. घ.—झ. ट. नचापि. ६ ख. ग. ड. च. छ. झ. ज. ट. कोपं. ७ ड. छ. ज. जनेऽवरुद्धं.

न कामतन्त्रे तव बुद्धिरस्ति त्वं वै यथा मन्युवशं प्रपन्नः ॥
 न देशकालौ हि न चार्थधर्मावपेक्षते कामरतिर्मनुष्यः ॥ ५५ ॥
 तं कामवृत्तं मम सन्निकृष्टं कामाभियोगाच्च निवृत्तलज्जम् ॥
 क्षमस्व तावत्परवीरहन्तस्त्वञ्चातरं वानरवंशनाथम् ॥ ५६ ॥
 महर्षयो धर्मतपोभिकामाः कामानुकामाः प्रतिबद्धमोहाः ॥
 अयं प्रकृत्या चपलः कपिस्तु कथं न संज्जेत सुखेषु राजा ॥ ५७ ॥
 इत्येवमुक्त्वा वचनं महार्थं सा वानरी लक्ष्मणमग्रमेयम् ॥
 पुनः सखेलं मदविह्वलं च भर्तुर्हितं वाक्यमिदं वभाषे ॥ ५८ ॥

उद्योगस्तु चिराज्ज्ञप्तः सुग्रीवेण नरोत्तम ॥ कामस्यापि विधेयेन तवार्थप्रतिसाधने ॥ ५९ ॥
 आगता हि महावीर्या हरयः कामरूपिणः ॥ कोटीशतसहस्राणि नानानगनिवासिनः ॥ ६० ॥
 तदागच्छ महाबाहो चारित्रं रक्षितं त्वया ॥ अच्छलं मित्रभावेन सतां दारावलोकनम् ॥ ६१ ॥
 तारया चाभ्यनुज्ञातस्त्वरया चापि चोदितः ॥ प्रविवेश महाबाहुरभ्यन्तरमरिन्दमः ॥ ६२ ॥
 ततः सुग्रीवमासीनं काञ्चने परमासने ॥ महार्हास्तरणोपेते ददर्शादित्यसन्निभम् ॥ ६३ ॥
 दिव्याभरणचित्राङ्गं दिव्यरूपं यशस्विनम् ॥ दिव्यमाल्याम्बरधरं महेन्द्रमिव दुर्जयम् ॥ ६४ ॥
 दिव्याभरणमाल्याभिः प्रमदाभिः संभावृतम् ॥ संरन्धतररक्ताक्षो बभूवान्तकसन्निभः ॥ ६५ ॥

सुग्रीवं यस्मिन् जने कामेन असक्तं अनवरतं अवबद्धं जानामि । तं च स्त्रीजनं जानामीतियोजना ॥ ५४ ॥
 लक्ष्मणसंरम्भोपशमनाय स्वप्रागल्भ्येन लोकस्थितिं दर्शयति—न कामतन्त्रे इत्यादिना ॥ त्वं यथा येन कारणेन । मन्युवशं प्रपन्नः तेन कारणेन । कामतन्त्रे रतिक्रीडादौ । तव बुद्धिर्नास्ति । कामतन्त्राभिज्ञश्चेत्तादृशं न द्विष्या इति भावः । किं कामतन्त्रप्रवणः किमपि न जानातीत्यत्राह—न देशकालाविति ॥ ५५ ॥
 मम सन्निकृष्टं समीपस्थं । अतएव कामवृत्तं कामव्यापारमिति क्रमेण योजना ॥ ५६ ॥ महर्षयोपि

कामवशाः किमुत पृथग्जन इत्याह—महर्षय इति ॥ धर्मतपसी अभिकामयन्त इति धर्मतपोभिकामाः । कामस्याभिलाषस्य अनु पश्चात् कामो येषां ते कामानुकामाः । प्रतिबद्धमोहाः नियतस्त्रीव्यामोहाः ॥ ५७ ॥ सखेलं सलीलं ॥ ५८—६० ॥ चारित्रं रक्षितं त्वया अन्तःपुररूपवलोकनमनुचितमिति बहिरेव तिष्ठता त्वया सदाचारः सम्यगनुष्ठित इत्यर्थः । शरणागत-क्षणाचारस्त्वया सम्यगनुष्ठित इति वा । अच्छलं अदोषावहं ॥ ६१ ॥ तारयेत्यादिश्लोकचतुष्टयमेकं वाक्यं । समावृतं परिवृतं । संरन्धतरः कुपिततरः । अतएव

यस्मिन्जने अवबद्धं जानामीति स्त्रीजनं जानामीतिवायोजना ॥ ५४ ॥ ति० ममसन्निकृष्टं स्वभार्यायाममसमीपेकामवशाद्वर्तमानं । कामाभियोगः कामावेशः । क्षमस्वेति । परवशप्रवृत्तापराधत्वात्स्वभ्रातृत्वाच्चक्षमैवात्रयोग्याननुकोपइत्याशयः ॥ स० कामवृत्तं स्वेच्छाचारिणं । अतएवममसन्निकृष्टं मच्छय्यासक्तं । लज्जातरं सखित्वात् । एतादृशं सुग्रीवमुद्दिश्यक्षमस्व ॥ ५६ ॥ ति० कामवशत्वंनास्त्येवेत्याह—महर्षय इति । कामे कामभोगे अनुकामोऽभिलाषोयेषांते । अतएवस्त्रीपुत्रप्रतिबद्धमोहाः । कपिः तत्रापिराजा ॥ ५६ ॥ ति० चारित्रंरक्षितंश्रुतिव्यन्तःपुरगमनेन । अच्छलं छलमधर्मः । सनेत्यर्थः । मित्रभावेनननुपिकारेण ॥ शि० यतः चारित्रं सखाप्रबोधनीयइतिमर्यादा । त्वयारक्षितं । तत् तस्मात् । आगच्छ अन्तःप्रविश । ननुतत्प्रवेशेअनुचितपरस्त्रीदर्शनंभविष्यतीत्यतआह—मित्रभावेनदारावलोकनं सतां अच्छलं नाधर्मः ॥ ६१ ॥ स्ती० प्रमदाभिः समं इतिच्छेदः । प्रमदाभिस्समं सुग्रीवंदर्श । ततः संरन्धतररक्ताक्षोबभूवेतिसंबन्धः ॥ ६५ ॥ इतित्रयस्त्रिंशःसर्गः ॥ ३३ ॥

[पा०] १ ड. च. छ. झ. ज. ट. यथार्थधर्मावपेक्षते. २ क. ख. ड.—ट. विमुक्तलज्जं. ३ छ. झ. ट. तपोभिरामाः. ४ छ. झ. ट. सखेदंमदविह्वलाक्षी. ज. सखेलंमदविह्वलाक्षी. ५ घ. महावीर्याःकपयः. ६ घ. अथागच्छ. ७ ख. महेन्द्रवरुणोपमं. ग. महेन्द्रसदृशद्युतिं. ८ ग. झ. ट. मालाभिः. ९ क. घ. ड. छ.—ट. समंततः. १० ग. तंदृष्ट्वाक्रोधताप्राक्षः.

रुमां तु वीरः परिरभ्य गाढं वरासनस्थो वरहेमवर्णः ॥

ददर्श सौमित्रिमदीनसत्त्वं विशालनेत्रः सुविशालनेत्रम् ॥ ६६ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये किष्किन्धाकाण्डे त्रयस्त्रिंशः सर्गः ॥ ३३ ॥

चतुस्त्रिंशः सर्गः ॥ ३४ ॥

लक्ष्मणेन सुग्रीवं प्रति रामप्रत्युपकारानुग्रहमहेतुना कृतघ्नताप्रतिपादनपूर्वकं तदकरणेरामबाणेन तस्य वालिमागानुसरणो-
क्तिः ॥ १ ॥

तमप्रतिहतं क्रुद्धं प्रविष्टं पुरुषर्षभम् ॥ सुग्रीवो लक्ष्मणं दृष्ट्वा बभूव व्यथितेन्द्रियः ॥ १ ॥
क्रुद्धं निःश्वसमानं तं प्रदीप्तमिव तेजसा ॥ भ्रातुर्व्यसनसंतप्तं दृष्ट्वा दशरथात्मजम् ॥ २ ॥
उत्पपात हरिश्रेष्ठो हित्वा सौवर्णमासनम् ॥ महान्महेन्द्रस्य यथा खलंकृत इव ध्वजः ॥ ३ ॥
उत्पतन्तमनूत्पेतु रुमाप्रभृतयः स्त्रियः ॥ सुग्रीवं गगने पूर्णचन्द्रं तारागणा इव ॥ ४ ॥
संरक्तनयनः श्रीमान्विचचाल कृताञ्जलिः ॥ बभूवावस्थितस्तत्र कल्पवृक्षो महानिव ॥ ५ ॥
रुमाद्वितीयं सुग्रीवं नारीमध्यगतं स्थितम् ॥ अब्रवील्लक्ष्मणः क्रुद्धः सतारं शशिनं यथा ॥ ६ ॥
सत्त्वाभिजनसंपन्नः सानुक्रोशो जितेन्द्रियः ॥ क्रुतज्ञः सत्यवादी च राजा लोके महीयते ॥ ७ ॥
यस्तु राजा स्थितोऽधर्मे मित्राणामुपकारिणाम् ॥ मिथ्या प्रतिज्ञां कुरुते को नृशंसतरस्ततः ॥ ८ ॥
शतमश्वानृते हन्ति सहस्रं तु गवानृते ॥ आत्मानं स्वजनं हन्ति पुरुषः पुरुषानृते ॥ ९ ॥
पूर्वं कृतार्थो मित्राणां न तत्प्रतिकरोति यः ॥ क्रुतघ्नः सर्वभूतानां स वध्यः पुत्रवैश्वर ॥ १० ॥
गीतोऽयं ब्रह्मणा श्लोकः सर्वलोकनमस्कृतः ॥ दृष्ट्वा क्रुतघ्नं क्रुद्धेन तं निबोध पुत्रवैश्वर ॥ ११ ॥
ब्रह्मघ्ने च सुरापे च चोरे भग्नव्रते तथा ॥ निष्कृतिर्विहिता सद्भिः क्रुतघ्ने नास्ति निष्कृतिः ॥ १२ ॥
अनार्यस्त्वं क्रुतघ्नश्च मिथ्यावादी च वानर ॥ पूर्वं कृतार्थो रामस्य न तत्प्रतिकरोषि यत् ॥ १३ ॥

रक्ताक्षश्च ॥ ६२—६६ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविर-
चिते श्रीमद्रामायणभूषणे मुक्ताहारख्याने किष्कि-
न्धाकाण्डव्याख्याने त्रयस्त्रिंशः सर्गः ॥ ३३ ॥

अथ सुग्रीवं प्रति रामसंदेशकथनं चतुस्त्रिंशे—
तमप्रतिहतमित्यादि ॥ १ ॥ महेन्द्रस्य ध्वज इव
उत्पपात । खलंकृत इत्युभयविशेषणं ॥ २—३ ॥
अनूत्पेतुः पश्चादुत्पेतुः ॥ ४ ॥ संरक्तनयनः मदेनेति-
शेषः ॥ ५—७ ॥ अधर्म इति च्छेदः ॥ ८ ॥ पुरुषः

अश्वानृते अश्वविषयानृते । शतं हन्ति शताश्वहनन-
दोषभागभवेदित्यर्थः । एवं गवानृते गोविषयानृते ।
सहस्रं हन्ति सहस्रगोहननदोषभागभवेत् । पुरुषा-
नृते आत्मानं स्वजनं हन्ति । आत्मस्वजनहननदोष-
भागभवेदित्यर्थः । महापुरुषरामविषयानृते तु सर्वह-
ननदोषभागभवेदिति भावः ॥ ९ ॥ तत् मित्रकार्यं
न प्रतिकरोति पुनर्न करोति ॥ १० ॥ ब्रह्मणा स्वा-
यंभुवमनुना ॥ ११ ॥ निष्कृतिः प्रायश्चित्तं

रामानु० महेन्द्रस्य ध्वजो यथा खलंकृतः तथा खलंकृतः हरिश्रेष्ठः सौवर्णमासनं हित्वा महाध्वजइवोत्पपातेति संबन्धः ॥ ३ ॥
ति० संचचार संमुखमाजगाम । अवस्थितो बभूवेत्यस्य लक्ष्मण इति शेषः । कल्पवृक्षोपमया सर्वहितं व्यञ्ज्यं ॥ ५ ॥ ति० प्र-
थममात्मानं हन्ति आत्मघातदोषभाक् । निर्जपुण्यलोकं नाशयति वा । तथा स्वजनस्य पित्रादेः पुण्यलोकं च नाशयति ॥ ९ ॥ ति०
ब्रह्मणा हिरण्यगर्भेण । अयं श्लोकः पूर्वोक्तः । सर्वलोकनमस्कृतः ब्रह्मदेव सर्वस्मर्तुसंमत इत्यर्थः ॥ ११ ॥

[पा०] १ क. ड. ज.—ट. सविशाल. २ ड. व. उत्पतन्तंसमुत्पेतुः. ३ क. घ.—ट. पूर्ण. ख. तूर्ण. ४ ड.—ट.
श्रीमान्संचचार. ख. श्रीमान्मदलोलः. ५ ग. घ. सहस्रं च. ६ क. ग.—ट. गोप्रेचैव सुरापे. ७ छ. झ. ज. चोरे.

ननु नाम कृतार्थेन त्वया रामस्य वानर ॥ सीताया मार्गणे यत्नः कर्तव्यः कृतमिच्छता ॥ १४ ॥
 स त्वं ग्राम्येषु भोगेषु सक्तो मिथ्याप्रतिश्रवः ॥ न त्वां रामो विजानीते सर्पं मण्डूकराविणम् ॥ १५ ॥
 महाभागेन रामेण पापः करुणवेदिना ॥ हरीणां प्रापितो राज्यं त्वं दुरात्मा महात्मना ॥ १६ ॥
 कृतं चेन्नाभिजानीषे रामस्याक्लिष्टकर्मणः ॥ सद्यस्त्वं निशितैर्बाणैर्हतो द्रक्ष्यसि वालिनम् ॥ १७ ॥
 न च संकुचितः पन्था येन वाली हतो गतः ॥ समये तिष्ठ सुग्रीव मा वालिपथमन्वगाः ॥ १८ ॥
 न नूनमिक्ष्वाकुवरस्य कार्मुकच्युताञ्जशरान्पश्यसि वज्रसन्निभान् ॥
 ततः सुखं नाम निषेवसे सुखी न रामकार्यं मनसाऽप्यवेक्षसे ॥ १९ ॥
 इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये किष्किन्धाकाण्डे चतुस्त्रिंशः सर्गः ॥ ३४ ॥

पञ्चत्रिंशः सर्गः ॥ ३५ ॥

तारया सुग्रीवायकुध्यतो लक्ष्मणस्य हेतुक्त्यापुनः सान्त्वनम् ॥ १ ॥

तथा ब्रुवाणं सौमित्रिं प्रदीप्तमिव तेजसा ॥ अब्रवील्लक्ष्मणं तारा ताराधिपनिभानना ॥ १ ॥
 नैवं लक्ष्मण वक्तव्यो नायं परुषमर्हति ॥ हरीणामीश्वरः श्रोतुं तव वक्त्राद्विशेषतः ॥ २ ॥
 नैवाकृतज्ञः सुग्रीवो न शठो नापि दारुणः ॥ नैवानृतकथो वीर न जिह्वश्च कर्प्रीश्वरः ॥ ३ ॥
 उपकारं कृतं वीरो नाप्ययं विस्मृतः कपिः ॥ रामेण वीर सुग्रीवो यदन्यैर्दुष्करं रणे ॥ ४ ॥
 रामप्रसादात्कीर्तिं च कपिराज्यं च शाश्वतम् ॥ प्राप्तवानिह सुग्रीवो रुमां मां च परन्तप ॥ ५ ॥
 सुदुःखं शयितः पूर्वं प्राप्येदं सुखमुत्तमम् ॥ प्राप्तकालं न जानीते विश्वामित्रो यथा मुनिः ॥ ६ ॥
 घृताच्यां किल संसक्तो दश वर्षाणि लक्ष्मण ॥ अहोऽमन्यत धर्मात्मा विश्वामित्रो महामुनिः ॥ ७ ॥

॥ १२—१३ ॥ कृतमिच्छता उपकारं स्मरता ॥ १४ ॥
 मण्डूकराविणं मण्डूकग्रहणार्थं मण्डूकवद्रौति तमिव
 वञ्चकं त्वां न जानातीत्यर्थः ॥ १५—१८ ॥ राम-
 सन्दिष्टं वाक्यमभिधाय प्रकृतकार्योचितं स्ववाक्य-
 माह—न नूनमिति ॥ इक्ष्वाकुवरस्य कार्मुकच्युतान्
 बाणान् वज्रसन्निभान् न पश्यसि नाद्राक्षीः । नूनं ततो
 नाम तस्मात्स्वल्पो । सुखं निषेवसे सुखी सन् रामकार्यं
 मनसापि नावेक्षस इति योजना ॥ १९ ॥ इति श्रीगोवि-

न्दराजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे मुक्ताहारव्याख्यान-
 ने किष्किन्धाकाण्डव्याख्याने चतुस्त्रिंशः सर्गः ॥ ३४ ॥

अथ पुनस्तारया लक्ष्मणसान्त्वनं पञ्चत्रिंशे—तथा
 ब्रुवाणमित्यादि ॥ १ ॥ वक्तव्यः परुषमिति शेषः
 ॥ २ ॥ जिह्वः कुटिलः ॥ ३ ॥ विस्मृत इति कर्तरि
 निष्ठा । अन्यैर्दुष्करं तं उपकारं न विस्मृत इति
 योजना ॥ ४—६ ॥ विश्वामित्रो घृताच्यामासक्तो

ति० मण्डूकराविणं स्वगृहीतस्वमुखस्थमण्डूकशब्देन शब्दवन्तं सर्पं यथाजनोऽनवलोकनान्मण्डूकमेव जानीते न तु सर्पं तथातव
 स्वरूपं रामो नाज्ञासीदिति भावः । कश्चित्तु मण्डूकग्रहणार्थं सर्पो मण्डूकवद्रौति । तेन स्वरेण स्वगण इति विस्मयः स्वसमीपमागतो
 मण्डूकस्तेन गृह्यते । एवं वञ्चकं त्वां नाज्ञासीदित्यर्थ इत्याह । ततुतथा लोकाप्रसिद्धोपेक्ष्यं ॥ १५ ॥ शि० किंच समये सम्यक्शुभाव-
 हकार्येतिष्ठ कुर्वित्यर्थः ॥ १८ ॥ इति चतुस्त्रिंशः सर्गः ॥ ३४ ॥

स० कृतमुपकारं जानातीति कृतज्ञः स न भवतीत्युक्तं । तादृशो नैव । शठः गूढद्वेषी । अनृतकथः मृषावादी । जिह्वः
 कुटिलः ॥ ३ ॥ स० यत् यस्मात् । अन्यैर्दुष्करं रामेण कृतं उपकारमुद्दिश्य यं वीरः सुग्रीवः । विस्मृतः भावेक्तः । विगतस्मृतं
 यस्य स तथा । विस्मरणवानिति यावत् । नापि नैव भवतीत्यर्थः । अतोपिन कृतं ह्यित्यर्थः ॥ ४ ॥ ति० यद्यपि पूर्वबालकाण्डे मेनका-

[पा०] १ ज. यत्स्वं. २ ड. च. ज. कृतं त्वं नाभि. झ. कृतं चेन्नाभि. ३ ड.—ट. राघवस्य महात्मनः. ४ घ. ड. च. ज.
 क. कार्मुकाच्युतान्. क. ग. ट. कार्मुकाच्छराश्च्युतान्. झ. कार्मुकाच्छराश्च्युतान्. ५ क. काकुत्स्थः. ६ ज. मैवं. ७ क. हरीश्वरः.
 ८ क. कृतपूर्व. ९ ख. प्रसादात्सौमित्रे. १० ड. छ.—ज. सुदुःखशयितः. ११ क. ड. च. ज. ज. मुनिर्यथा.

स हि प्राप्तं न जानीते कालं कालविदांवरः ॥ विश्वामित्रो महातेजाः किं पुनर्यः पृथग्जनः ॥ ८ ॥
 देहधर्मं गतस्यास्य परिश्रान्तस्य लक्ष्मण ॥ अवितृप्तस्य कामेषु कामं क्षन्तुमिहार्हसि ॥ ९ ॥
 न च रोषवशं तात गन्तुमर्हसि लक्ष्मण ॥ निश्चयार्थमविज्ञाय सहसा प्राकृतो यथा ॥ १० ॥
 सैत्थयुक्ता हि पुरुषास्त्वद्विधाः पुरुषर्षभ ॥ अविमृश्य न रोषस्य सहसा यान्ति वक्ष्यताम् ॥ ११ ॥
 प्रसादये त्वां धर्मज्ञ सुग्रीवार्थं समाहिता ॥ महान्रोषसमुत्पन्नः संरम्भस्त्यज्यतामयम् ॥ १२ ॥
 रुमां मां कपिराज्यं च धनधान्यवसूनि च ॥ रामप्रियार्थं सुग्रीवस्त्यजेदिति मतिर्मम ॥ १३ ॥
 समानेष्यति सुग्रीवः सीतया सह राघवम् ॥ शशाङ्कमिव रोहिण्या निर्हत्वा रावणं रणे ॥ १४ ॥
 शतकोटिसहस्राणि लङ्कायां किल राक्षसाः ॥ अयुतानि च षट्त्रिंशत्सहस्राणि शतानि च ॥ १५ ॥
 अहत्वा तांश्च दुर्धर्षात्राक्षसान्कामरूपिणः ॥ न शक्यो रावणो हन्तुं येन सा मैथिली हता ॥ १६ ॥
 ते न शक्या रणे हन्तुमसहायेन लक्ष्मण ॥ रावणः क्रूरकर्मा च सुग्रीवेण विशेषतः ॥ १७ ॥
 एवमाख्यातवान्वाली स ह्यभिज्ञो हरीश्वरः ॥ आगमस्तु न मे व्यक्तः श्रवात्तस्माद्ब्रवीम्यहम् ॥ १८ ॥
 त्वत्सहार्थनिमित्तं वै प्रेषिता हरिपुङ्गवाः ॥ आनेतुं वानरान्युद्धे सुबहून्हरियूथपान् ॥ १९ ॥
 तांश्च प्रतीक्षमाणोऽयं विक्रान्तान्मुमहावलान् ॥ राघवस्यार्थसिद्ध्यर्थं न निर्याति हरीश्वरः ॥ २० ॥

दश वर्षाणि अहोऽमन्यत दिनममन्यत । घृताचीशब्दे-
 नात्र मेनकैवोच्यते । मेनकासङ्गस्य बालकाण्डेभिधा-
 नात् ॥ ७—८ ॥ देहधर्मं गतस्य शरीरस्वभावं
 प्राप्तस्य । कामं कामवर्तनं ॥ ९ ॥ अपराधमङ्गीकृत्य
 सान्त्वयित्वा इदानीं विचार्यमाणे अपराधेन नास्ती-
 त्याह—नचेति ॥ निश्चयार्थं निश्चयरूपमर्थं सुग्रीवा-
 मिप्रायमिति यावत् ॥ १०—११ ॥ संरम्भः अभि-
 निवेशः ॥ १२ ॥ धनधान्येत्यत्र धनशब्दो हस्तिरथा-
 श्वादिपरः । वसुशब्दो रत्नपरः ॥ १३ ॥ समानेष्यति

घटयिष्यति । निहत्वेत्यत्रत्यवभाव आर्षः ॥ १४—
 १६ ॥ ते न शक्या इति च्छेदः । ते राक्षसाः ।
 हन्तुं न शक्याः । रावणो विशेषेणासहायेन सुग्रीवेण
 हन्तुं न शक्यः ॥ १७ ॥ तर्हि रावणवृत्तान्तः
 सर्वोप्याख्यायतामित्यत्राह—एवमिति ॥ आगमः
 स्वयमवगमः । श्रवात् श्रवणात् । अत्र सुग्रीवेण
 युद्धाय निर्गमकाले तारयाङ्गदोक्तरामसुग्रीवसख्यकर-
 णेभिहिते एतादृशो रावणः सुग्रीवो दुर्बलः तं कथं रामो-
 वलम्बत इति वालिनोक्तमिति ज्ञेयं ॥ १८—२० ॥

संबन्धउक्तः । तथाप्येतद्वचनात् घृताचीसंबन्धोपितस्यज्ञेयइत्याहुः ॥ ७ ॥ ति० देहधर्माः आहारनिद्रामैथुनानि । पशुधर्मइति
 पाठेयमेवार्थः ॥ ९ ॥ ति० कथमयं रावणं हनिष्यतीत्यत्र तत्साहाय्यकसाध्यत्वात्तद्वक्ष्येत्याह—शतेति । एषासंख्याविवक्षितैव
 दशकोटिः समुद्रः शतकोटिर्मध्यं । मध्यानांसहस्रं तथाषष्टिसहस्राधिकत्रिलक्षाणि । तदुपरिषट्त्रिंशत्सहस्राणि । तदुपरितावन्ति
 शतानीत्यर्थः ॥ १५ ॥ शि० कामरूपिणइत्यनेन लङ्कायामुक्तसंख्याकराक्षसस्थित्यसंभवाभावः सूचितः ॥ तेनकार्यवशादेव त-
 च्छरीराणां महत्त्वमिति व्यक्तं ॥ १६ ॥ ति० तावतां वधे परमशूरस्यापि सहायापेक्षास्तीत्याह—तेइति । यस्मादसहायेन रामेण ते
 हन्तुमशक्याः यस्माद्रावणश्चक्रूरकर्मा क्रूरपराक्रमः । तस्माद्विशेषतः सुग्रीवेणसहायेन प्रयोजनमस्ति । तत्समप्रतिसेनाघटनस्य सुग्री-
 वाधीनत्वात्सर्वेषामनुष्यावध्यत्वाच्चेति भावः । यत्तु तीर्थः सुग्रीवेणसहायेन तेराक्षसाहन्तुमशक्याः रावणश्च हन्तुमशक्यइत्यन्वयं कृत्वा
 वाली किलोक्तवात्रावणवधाय सुग्रीवं वृथा प्रार्थयते रामः तस्यासावशक्यइतिकथांचकल्पयति तदपार्थक्यं । रामस्यसहायापेक्षासमर्थन-
 स्यैव प्रस्तुतत्वात् ॥ १७ ॥ ति० नन्वेवारक्षस्संख्यालयाकथं शतात्तत्राह—एवमिति । आगमस्तु न मे व्यक्तः रावणस्यैव बलप्राप्ति-
 प्रकारस्तु न मया ज्ञातः । संख्यामात्रं प्रसंगात्पूर्वश्रुतं । तस्य श्रवणात्तन्मुखतोवाक्यश्रवणात् ॥ १८ ॥

[पा०] १ ख. ग. ड. झ. ट. देहधर्मगतस्य. क. पशुधर्मगतस्य. २ क. ख. ड.—ज. रामः क्षन्तुमिहार्हति. ३ ख.
 रोषवशात्तात. ४ क. लोकयात्रामविज्ञाय. ५ क. सल्युक्ताश्च. ड. च. ज. ज. सल्वन्तोहि. ६ ड.—ट. सुग्रीवार्थं. ७ छ. झ.
 ट. मांचाङ्गदराज्यं. ८ छ. झ. ट. हलातराक्षसाधर्मं. क. ड. च. ज. ज. हलातरावणं. ग. हलारावणमाहवे. ९ ख.—ट.
 रक्षसां. १० क.—घ. नशक्यं रावणं. च.—ट. अशक्यं रावणं. ड. अशक्यो रावणो. ११ ड. च. ज. नशक्यो. १२ ड. सलभिज्ञः.
 १३ क. ख. श्रवणात्तद्ब्रवीम्यहं. ड. च. ज. ज. श्रवणात्तद्ब्रवीम्यहं. ग. छ. झ. ट. श्रवात्तस्य ब्रवीम्यहं. १४ च.—ट. निमित्तं हि.
 १५ क. ड.—ट. हरिपुङ्गवान्. १६ ग. तांस्तु. १७ क. सिद्ध्यर्थं नौ दासीन्यंगतो हरिः.

कृताऽत्र संस्था सौमित्रे सुग्रीवेण यथा पुरा ॥ अद्य तैर्वानरैः सर्वैरागन्तव्यं महाबलैः ॥ २१ ॥

ऋक्षकोटिसहस्राणि गोलाङ्गूलशतानि च ॥ अद्य त्वामुपयास्यन्ति जहि कोपमरिन्दम ॥

कोट्योनेकास्तु काकुत्स्थ कैपीनां दीप्ततेजसाम् ॥ २२ ॥

तव हि सुखमिदं निरीक्ष्य कोपात्क्षतजनिभे नयने निरीक्षमाणाः ॥

हरिवरवनिता न यान्ति शान्तिं प्रथमभयस्य हि शङ्किताः सा सर्वाः ॥ २३ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये किष्किन्धाकाण्डे पञ्चत्रिंशः सर्गः ॥ ३५ ॥

षट्त्रिंशः सर्गः ॥ ३६ ॥

तारापरिसान्त्वनेन प्रसन्नमनसंलक्ष्मणं प्रति सुग्रीवेण राममहिमप्रशंसनपूर्वकं स्वापराधक्षमापणम् ॥ १ ॥ लक्ष्मणेनापि सुग्रीवं प्रति स्वरूपभाषणक्षमापणपूर्वकं सत्वरं रामसमीपमेव सान्त्वनचोदना ॥ २ ॥

इत्युक्तस्तारया वाक्यं प्रश्रितं धर्मसंहितम् ॥ मृदुस्वभावः सौमित्रिः प्रतिजग्राह तद्वचः ॥ १ ॥

तस्मिन्प्रतिगृहीते तु वाक्ये हरिगणेश्वरः ॥ लक्ष्मणात्सुमहन्नासं वस्त्रं क्लिन्नमिवात्यजत् ॥ २ ॥

ततः कण्ठगतं माल्यं चित्रं बहुगुणं महत् ॥ चिच्छेद विमदश्चासीत्सुग्रीवो वानरेश्वरः ॥ ३ ॥

स लक्ष्मणं भीमबलं सर्ववानरसत्तमः ॥ अब्रवीत्प्रश्रितं वाक्यं सुग्रीवः संप्रहर्षयन् ॥ ४ ॥

प्रनष्टा श्रीश्च कीर्तिश्च कपिराज्यं च शाश्वतम् ॥ रामप्रसादात्सौमित्रे पुनः प्राप्तमिदं मया ॥ ५ ॥

कः शक्तस्तस्य देवस्य ख्यातस्य स्वेन कर्मणा ॥ तादृशं विक्रमं वीर प्रतिकर्तुमरिन्दम ॥ ६ ॥

सीतां प्राप्स्यति धर्मात्मा वधिष्यति च रावणम् ॥ सहायमात्रेण मया राघवः स्वेन तेजसा ॥ ७ ॥

अत्र सीतान्वेषणकार्यविषये । सुग्रीवेण पुरा त्वदागमनात्पूर्वमेव । संस्था व्यवस्था त्रिपञ्चरात्रादूर्ध्वं नागन्तव्यमित्येवंरूपा । यथा येन प्रकारेण कृता तथा । अद्य अस्मिन्दिने । तैरागन्तव्यं ॥ २१—२२ ॥ हिशब्दः पादपूरणे । सर्वाः हरिवरवनिताः तवेदं मुखं निरीक्ष्य प्रथमभयस्य शङ्किताः वालिवधजनितभयशङ्किताः सत्यः । रोषाद्धेतोः क्षतजसमे नयने निरीक्षमाणाः शान्तिं न यान्ति हि न यान्त्येव । प्रथमभयस्य शङ्किता इति कर्मणि षष्ठी । “न लोकाव्यय—” इत्यादिना षष्ठीप्रतिषेधेऽपि तत्प्रयोग आर्षः ॥ २३ ॥

इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे सुक्ताहाराख्याने किष्किन्धाकाण्डव्याख्याने पञ्चत्रिंशः सर्गः ॥ ३५ ॥

अथ लक्ष्मणसुग्रीवसौहृदभाषणं षट्त्रिंशो—इत्युक्त इत्यादि ॥ १ ॥ सुमहन्नासमिति “आन्महत—” इत्याकाराभाव आर्षः । क्लिन्नं आर्द्रं ॥ २ ॥ बहुगुणं बहुविधभोगप्रदं । महत् दिव्यं ॥ ३—४ ॥ इदं पूर्वोक्तं सर्वं ॥ ५ ॥ तादृशं विक्रमं प्रतिकर्तुं तादृशस्य विक्रमस्य प्रतिकर्तुमित्यर्थः ॥ ६ ॥ सहायमात्रेण मयेत्युप-

शि० गोलाङ्गूलशतानि अनन्तसंख्याकगोलाङ्गूलदैर्घ्यसदृशदैर्घ्यविशिष्टलाङ्गूलविशिष्टवानरविशेषाश्चेत्यर्थः ॥ २२ ॥ इति पञ्चत्रिंशः सर्गः ॥ ३५ ॥

स० धर्मसंहितं प्रश्रितं वचः अवाक्यं यथाभवति तथा प्रतिजग्राह । प्रत्युत्तरं नोक्तवानिति यावत् । इति वाक्यं उक्तः श्रावित इति वा ॥ १ ॥ सुमहन्नासं अतिमहाभयं । सुमहन्नासमिति पाठे सुमहदिति व्यसंसद्वन्नपदेनान्वेति ॥ रामानु० सुमहत् सुमहान्तं ॥ २ ॥ शि० देवस्य नित्यप्रमोदवतः ॥ ति० स्वेन कर्मणा धनुर्भङ्गवालिबधादिना । तादृशं तज्जनितोपकारसदृशं ॥ ६ ॥

[पा०] १ छ. झ. ट. कृतासुसंस्था. क. ख. ग. ड. च. ज. न. कृतासुसंस्था. २ ट. उद्यतैर्वानरैः. ३ ग. हरीणां. ४ ड. च. ज.—ट. क्षतजसमे. ५ ज. लक्ष्मणोत्थमहत्. ६ छ. झ. ट. तादृशं प्रतिकुर्वीत अंशेनापि नृपात्मज.

सहायकृत्यं किं तस्य येन सप्त महाद्रुमाः ॥ शैलश्च वसुधा चैव बाणेनैकेन दारिताः ॥ ८ ॥
 धनुर्विस्फारयाणस्य यस्य शब्देन लक्ष्मण ॥ सशैला कम्पिता भूमिः सहायैस्तस्य किंनु वै ॥ ९ ॥
 अनुयात्रां नरेन्द्रस्य करिष्येऽहं नरर्षभ ॥ गच्छतो रावणं हन्तुं वैरिणं सपुरस्सरम् ॥ १० ॥
 यदि किंचिदतिक्रान्तं विश्वासात्प्रणयेन वा ॥ प्रेष्यस्य क्षमितव्यं मे न कश्चिन्नापराध्यति ॥ ११ ॥
 इति तस्य ब्रुवाणस्य सुग्रीवस्य महात्मनः ॥ अभवल्लक्ष्मणः प्रीतः प्रेम्णा चैवमुवाच ह ॥ १२ ॥
 सर्वथा हि मम भ्राता सनाथो वानरेश्वर ॥ त्वया नाथेन सुग्रीव प्रश्रितेन विशेषतः ॥ १३ ॥
 यस्ते प्रभावः सुग्रीव यच्च ते शौचैर्मार्जवम् ॥ अर्हस्त्वं कपिराज्यस्य श्रियं भोक्तुमनुत्तमाम् ॥ १४ ॥
 सहायेन च सुग्रीव त्वया रामः प्रतापवान् ॥ वधिष्यति रणे शत्रून्चिरान्नात्र संशयः ॥ १५ ॥
 धर्मज्ञस्य कृतज्ञस्य संग्रामेष्वनिवर्तिनः ॥ उपपन्नं च युक्तं च सुग्रीव तव भाषितम् ॥ १६ ॥
 दोषज्ञः सति सामर्थ्ये कोऽन्यो भाषितुमर्हति ॥ वर्जयित्वा मम ज्येष्ठं त्वां च वानरसत्तम ॥ १७ ॥
 सदृशश्चासि रामस्य विक्रमेण बलेन च ॥ सहायो दैवतैर्दत्तशिराय हरिपुङ्गव ॥ १८ ॥
 किं तु शीघ्रमितो वीर निर्ष्क्राम त्वं मया सह ॥ सान्त्वय स्ववयस्यं त्वं भार्याहरणकश्चित् ॥ १९ ॥
 यच्च शोकाभिभूतस्य श्रुत्वा रामस्य भाषितम् ॥ मया त्वं परुषाण्युक्तस्तच्च त्वं क्षन्तुमर्हसि ॥ २० ॥
 इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये किष्किन्धाकाण्डे षट्त्रिंशः सर्गः ॥ ३६ ॥

लक्षणे तृतीया । स्वयमेवार्थसाधकः । अहं तु तस्य-
 रिकरमात्रमितिभावः ॥ ७-१० ॥ अतिक्रान्तं अति-
 क्रमणं । क्षमितव्यं क्षन्तव्यं ॥ ११-१५ ॥ उपपन्नं
 अर्ह । युक्तं युक्तियुक्तं ॥ १६ ॥ दोषज्ञः स्वदोषज्ञः ।
 लोके हि समर्थः पुरुषः स्वदोषमपह्नुते नतुप्रकाशयति ।
 न तथात्वमिति भावः ॥ १७-१९ ॥ स्वीकृतपरुषवा-

ति० सहायकृत्यं सहायसाध्यकृत्यं । चेन पातालानितस्थदैत्याश्च ॥ ८ ॥ तनि० इदंकृतापराधस्येतिपूर्वोपदिष्टार्थस्यानुष्ठानं ।
 किंचिदिति । अधिकातिक्रमणस्यप्रसादनेनानिवर्त्यत्वं । यदीति स्वल्पस्याप्यसंभावनाचचोच्यते । विश्वासादिति बुद्धिपूर्वापराधव्या-
 घृतिः । प्रणयेनेति अतिक्रमस्याभासत्वात् । प्रेष्यस्येति बुद्धिपूर्वकवास्तवापराधेपिक्षन्तव्यमितिव्यजितं । क्षमितव्यमित्युक्त्या अक्ष-
 मणेप्रत्यवायोपिव्यजितः । नकश्चिन्नापराध्यतीति विश्वासप्रणयपात्रभूतस्य स्वल्पापराधलेअयमपराधः सर्वत्रवर्जनीयइतिभावः ।
 शि० प्रणयेन मृत्युविषयकस्वाभाविकक्षेहेन । क्षमितव्यं । कश्चिन्नापराध्यतीति । सर्वोपियकिंचिदपराध्यतीत्यर्थः । तेना-
 पराधं दृष्ट्वा तवक्षमायाअभावेतवमृत्युल्लेहोनिर्विषयोभविष्यतीतिव्यजितं ॥ ११ ॥ शि० प्रश्रितेन ल्लेहयुक्तेन । अतएवनाथेन
 अभिलाषप्रापकेणलयाममभ्राता सर्वैयासनाथः अभिलाषप्रापकसहितोऽभवदितिशेषः ॥ १३ ॥ ति० शौचं इन्द्रियनिग्रहः ।
 स० शौचं शुद्धान्तःकरणता ॥ १४ ॥ ती० दोषज्ञः विद्वान् । “ विद्वान्विपश्चिदोषज्ञः ” इत्यमरः ॥ १७ ॥ तनि० शोका-
 भिभूतस्येत्यनेन रामःस्वभावतःपरुषभाषणंनवक्वीतिव्यज्यते । “ उच्यमानोपिपरुषंनोत्तरंप्रतिपद्यते ” इतिप्रसिद्धेरितिभावः ।
 सादृशस्यरामस्यभाषणंश्रुत्वा मयात्वमुक्तइत्यनेन उक्तानुवादस्यादोषलं व्यजितं । तच्चेति । सूचनस्यापि यद्रवेदित्यनुवादिताप्रयुक्त-
 मित्यर्थः ॥ अत्रेदंवेदितव्यं । कार्याभिसन्धिषसद्भावेजाग्रतिस्वामिनः श्रीरामस्यसंनिधिंप्रतिगन्तव्यत्वंराविस्मृत्यभोगप्रसंगसंगेनान्यपर-
 खात्समयातिलङ्घनापराधंकृतवतिमहाराजे लक्ष्मणक्रोधवेगंनिरीक्ष्य मित्रश्रेष्ठेनहनुमता “ कृतापराधस्यहितेनान्यपश्याम्यहंक्षमम् ।
 अन्तरेणाञ्जलिबद्धालक्ष्मणस्यप्रसादनात् ” इतिमहाराजायहितोपदेशेकृतेसति महाराजोपिबुध्वा “ यदिकिंचिदतिक्रान्तंविश्वासा-
 त्प्रणयेनवा । प्रेष्यस्यक्षमितव्यंमेनकश्चिन्नापराध्यति ” इतिकथनेनभगवद्विषयेकृतापराधेनापि भागवतक्षमापणेकृतेसतितन्मुखेन
 भगवानपराधानक्षमयते । ततोभगवदपचारहितस्सन् तत्कैर्कर्मयोगोभवतीत्येनमर्थेविशदीचकार । तदनन्तरं “ यच्चशोकाभि-
 भूतस्यक्रोधाद्रामस्यभाषितम् । मयात्वंपरुषाण्युक्तस्तच्चक्षन्तुमर्हसि ” इतिलक्ष्मणस्तावदात्मीयपरुषवाक्यानांशोकविवशराम-

[पा०] १ ड.—ट. गिरिश्व. २ ड.—ट. सहायैः किंनुतस्य. ३ क. यात्रांतुरामस्य. ४ क. ड. छ. झ. ट. चेद्रमुवाचह.
 च. ज. व. चैनमुवाचह. ५ ड. छ. झ. ट. शौचमीदृशं. क. ग. घ. ज. व. शौचमुत्तमं. च. शौर्यमुत्तमं. ६ ड. छ.—ट.
 सहायेन. ७ घ. सदृशश्चापि. ८ छ. झ. ट. रामेण. ९ ख. निष्कमल. १० क. ख. ग. च.—ट. स्ववयस्यंच. ११ क. ग.
 ड.—ट. हरणदुःखितं. १२ ड.—ट. स्तक्ष्मस्वसखेमम.

सप्तत्रिंशः सर्गः ॥ ३७ ॥

सुग्रीवेण हनुमन्तंप्रति सकलदिगन्तपर्यन्तावस्थितसर्ववानरनिकरसमानयनाय दूतप्रेषणचोदना ॥ १ ॥ तैस्तैर्वानरैः
सुग्रीवसंदेशश्रवणमात्रेणसत्त्वरंस्वस्वस्थानेभ्यः सुग्रीवसमीपप्रत्यागमनम् ॥ २ ॥ पूर्वमेवनीलप्रेषितदूतैः सुग्रीवंप्रति नाना-
फलमूलाद्युपायनसमर्पणपूर्वकं सर्ववानरागमननिवेदनम् ॥ ३ ॥

एवमुक्तस्तु सुग्रीवो लक्ष्मणेन महात्मना ॥ हनुमन्तं स्थितं पार्श्वे सचिवं त्विदमब्रवीत् ॥ १ ॥
महेन्द्रहिमवद्विन्ध्यकैलासशिखरेषु च ॥ मन्दरे पाण्डुशिखरे पञ्चशैलेषु ये स्थिताः ॥ २ ॥
तरुणादित्यवर्णेषु भ्राजमानेषु सर्वतः ॥ पर्वतेषु समुद्रान्ते पश्चिमायां तु ये दिशि ॥ ३ ॥
आदित्यभवने चैव गिरौ सन्ध्याभ्रसन्निभे ॥ पद्मतालवनं भीमं संश्रिता हरिपुङ्गवाः ॥ ४ ॥
अञ्जनाम्बुदसंकाशाः कुञ्जरप्रतिमौजसः ॥ अञ्जने पर्वते चैव ये वसन्ति पुवङ्गमाः ॥ ५ ॥
मनःशिलागुहावासा वानराः कनकप्रभाः ॥ मेरुपार्श्वगताश्चैव ये धूम्रगिरिसंश्रिताः ॥ ६ ॥
तरुणादित्यवर्णाश्च पर्वते च महारुणे ॥ पिबन्तो मधु मैरेयं भीमवेगाः पुवङ्गमाः ॥ ७ ॥
वनेषु च सुरम्येषु सुगन्धिषु महत्सु च ॥ तापसानां च रम्येषु वनान्तेषु समन्ततः ॥ ८ ॥
तांस्तान्समानय क्षिप्रं पृथिव्यां सर्ववानरान् ॥ सामदानादिभिः कल्पैराशु प्रेषय वानरान् ॥ ९ ॥
प्रेषिताः प्रथमं ये च मया दूता महाजवाः ॥ त्वरणार्थं तु भूयस्त्वं हरीन्संप्रेषयापरान् ॥ १० ॥
ये प्रसक्ताश्च कामेषु दीर्घसूत्राश्च वानराः ॥ इहानयस्व तांस्सर्वाञ्छीघ्रं तु मम शासनात् ॥ ११ ॥

क्यानां रामोक्तत्वशङ्का मा भूदिति स्वेनैवोक्तत्वमुपपाद-
यन् स्वापराधं शमयति—यच्चेति ॥ भाषितं सीतोद्देशेन
श्रवणासहं विलापं ॥ २० ॥ इति श्रीगोविन्दराजवि-
रचिते श्रीमद्रामायणभूषणे मुक्ताहाराख्याने किष्कि-
न्धाकाण्डव्याख्याने षट्त्रिंशः सर्गः ॥ ३६ ॥

अथ सर्ववानरसमानयनं सप्तत्रिंशे—एवमित्यादि
॥ १ ॥ महेन्द्रादय एव पञ्चशैलाः । पश्चिमायां
दिशि ये स्थिताः तेषु ये वानराः स्थिताइतियोजना ।

अस्तगिरिपर्यन्तपर्वतेष्वित्यर्थः । आदित्यभवने उद-
यगिरौ । पद्माः चन्दनविशेषाः मनःशिलागुहावासाः
मनःशिलामयगुहावासाः । महारुणे महारुणाख्ये ।
यत्र यच्छब्दो नास्ति तत्राध्याहर्तव्यः । कल्पैः उपा-
यैः । समानय तदर्थं प्रेषय ॥ २—९ ॥ प्रेषितदूत-
त्वरणार्थोक्तिः स्वस्य प्रकृतकार्ये पूर्वमेव सावधानतां
लक्ष्मणाय द्योतयितुं ॥ १० ॥ दीर्घसूत्राः चिरक्रियाः
उद्योगं कुर्वाणा इव कालयापका इत्यर्थः ॥ ११ ॥

क्रोधमवेक्ष्यतदसुरप्राणिवाक्यान्मुक्तानीतिसोपाधिकत्वमुपपाद्यसोपाधिकस्वापराधनिवृत्तयेसुमित्रात्मजसुग्रीवंप्रसादयन्सापराधेषु
श्रीवैष्णवेषुपश्चात्तापेनकृतप्रायश्चित्तेष्वपराधान्निवृत्तेषुचसत्सु सापराधत्वदशार्थास्वाचरितानामपचारानां व्युदासार्थंतेप्रसादनीया
इतिशास्त्रार्थप्रकटनंकृतवानितिभावः ॥ २० ॥ इतिषट्त्रिंशः सर्गः ॥ ३६ ॥

स० पाण्डुशिखरेमन्दरे । इतिपञ्चशैलेषु ॥ २ ॥ ति० पश्चिमस्यामित्यर्थः ॥ ३ ॥ ती० आदित्योस्मिन्भवतिप्रादुर्भवतीत्या-
दित्यभवनमुदयादिः ॥ ति० आदित्यभवनेगिरौ उदयाचलास्ताचलयोरित्यर्थः ॥ पद्माचलोगिरिविशेषः ॥ ४ ॥ ति० तापसा-
भ्रमरम्येषु रम्यतापसाभ्रमेषु । यद्वा तैरम्येष्वितिवनविशेषणं ॥ ८ ॥ ति० क्षिप्रमानयेत्युक्तेकिमयैवगन्तव्यमित्याशङ्क्याह—
सामदानादिभिरिति । आदिना दुष्टेदण्डः । कल्पैः उपायैः ॥ कतक० आनय आनाययेत्यर्थः ॥ ९ ॥ शि० दीर्घसूत्राः

[पा०] १ ड.—ट. वचनंचेदमब्रवीत्. क. ख. सचिवंवाक्यमब्रवीत्. २ ड.—ट. नित्यशः. क. ग. घ. सर्वशः. ३ ग. घ.
पश्चिमस्यांव. क. ड.—ट. पश्चिमस्यांतु. ४ ड. च. छ. झ. ञ. ट. पद्माचलवनं. ५ घ. येश्रिताः. ६ छ. झ. ट. कुञ्जरेन्द्रमहौ-
जसः. ७ ग. येचसन्ति. ८ क. ड.—ट. महाशैलगुहा. ९ घ. काञ्चनप्रभाः. १० क. गतायेच. ११ क. ग. ड. च. ज.—ट.
येचधूम्रगिरिश्रिताः. छ. येचधूम्रगिरिस्थिताः. १२ क. ड.—ट. येमहारुणे. १३ ड.—ट. तापसाभ्रमरम्येषु. १४ क. ग. छ.
झ. ट. तांस्तान्स्वमानय. १५ ड. छ. ञ. ट. कल्पैर्वानरैर्वैगवत्तैः. ग. कल्पैराशुप्रेरय. १६ ड. छ. झ. ट. ज्ञाताः. १७ छ. झ.
ट. संप्रेषयहरीश्वरान्. ख. ड. च. ज. ञ. हरीन्प्रेषयचापरान्. १८ छ. झ. ट. ताञ्छीघ्रंसर्वानेवकपीश्वरान्. १९ ग. लंमम.

अहोभिर्दशभिर्ये^१ हि नागच्छन्ति ममाज्ञया ॥ हन्तव्यास्ते दुरात्मानो राजशासनदूषकाः ॥ १२ ॥
 शतान्यथ सहस्राणां कोट्यश्च मम शासनात् ॥ प्रयान्तु कपिसिंहानां दिशो मम मते स्थिताः ॥ १३ ॥
 मेघपर्वतसंकाशाश्छादयन्त इवाम्बरम् ॥ घोररूपाः कपिश्रेष्ठा यान्तु मच्छासनादितः ॥ १४ ॥
 ते गतिज्ञा गतिं गत्वा पृथिव्यां सर्ववानराः ॥ आनयन्तु हरीन्सर्वास्त्वरिताः शासनान्मम ॥ १५ ॥
 तस्य वानरराजस्य श्रुत्वा वायुसुतो वचः ॥ दिक्षु सर्वासु विक्रान्तान्प्रेषयामास वानरान् ॥ १६ ॥
 ते पदं विष्णुविक्रान्तं पतत्रिज्योतिरध्वगाः ॥ प्रयाताः प्रहिता राज्ञा हरयस्तत्क्षणेन वै ॥ १७ ॥
 ते समुद्रेषु गिरिषु वनेषु च सरस्सु च ॥ वानरा वानरान्सर्वात्रामहेतोरचोदयन् ॥ १८ ॥
 मृत्युकालोपमस्याज्ञां राजराजस्य वानराः ॥ सुग्रीवस्याययुः श्रुत्वा सुग्रीवभयदर्शिनः ॥ १९ ॥
 ततस्तऽञ्जनसंकाशा गिरेस्तस्मान्महाजवाः ॥ तिस्रः कोट्यः पुत्राणां निर्ययुर्यत्र राघवः ॥ २० ॥
 अस्तं गच्छति यत्रार्कस्तस्मिन्निरिवरे स्थिताः ॥ तप्तहेममहाभासस्तस्मात्कोट्यो दश च्युताः ॥ २१ ॥
 कैलासशिखरेभ्यश्च सिंहकेसरवर्चसाम् ॥ ततः कोटिसहस्राणि वानराणामुपागमन् ॥ २२ ॥
 फलमूलेन जीवन्तो हिमवन्तमुपाश्रिताः ॥ तेषां कोटिसहस्राणां सहस्रं समवर्तत ॥ २३ ॥
 अञ्जारकसमानानां भीमानां भीमकर्मणाम् ॥ विन्ध्याद्वानरकोटीनां सहस्राण्यपतन्द्गतम् ॥ २४ ॥
 क्षीरोदवेलानिलयास्तमालवनवासिनः ॥ नारिकेलशनाश्चैव तेषां संख्या न विद्यते ॥ २५ ॥
 वनेभ्यो गह्वरेभ्यश्च सरिन्ध्र्यश्च महाजवाः ॥ आगच्छद्वानरी सेना पिबन्तीव दिवाकरम् ॥ २६ ॥
 ये तु त्वरयितुं याता वानराः सर्ववानरान् ॥ ते वीरा हिमवच्छैलं ददृशुस्तं महाद्रुमम् ॥ २७ ॥
 तस्मिन्निरिवरे रम्ये यज्ञो माहेश्वरः पुरा ॥ सर्वदेवमनस्तोषो वैभौ दिव्यो मनोहरः ॥ २८ ॥
 अन्ननिष्पन्दजातानि मूलानि च फलानि च ॥ अमृतास्वादकल्पानि ददृशुस्तत्र वानराः ॥ २९ ॥
 तदन्नसंभवं दिव्यं फलं मूलं मनोहरम् ॥ यः कश्चित्सकृदश्नाति मासं भवति तर्पितः ॥ ३० ॥

शतानीति बहुसंख्याभिधानं लक्ष्मणाय वानरासंख्ये-
 यत्वद्योतनार्थं ॥ १२—१४ ॥ गम्यत इति गतिः वास-
 स्थानं । पृथिव्यां सर्वान्हरीन् आनयन्तु इति संबन्धः
 ॥ १५—१६ ॥ पतत्रिज्योतिरध्वगाः पक्षिनश्चत्रमा-
 र्गगाः सन्तः । विष्णुविक्रान्तं पदं आकाशं । प्रयाताः
 ॥ १७—१९ ॥ यत्र येन हेतुनाराघवो वर्तते

ततः तस्माद्धेतोः । तस्माद्गिरेः अञ्जनगिरेः । निर्ययुः
 ॥ २०—२४ ॥ अत्रापतन् द्रुतमित्यनुषज्यते । संख्या
 न विद्यतइति उत्तरत्र संख्याकीर्तनं प्रधानाभिप्रायेण
 ॥ २५—२६ ॥ तुशब्दो हनुमत्प्रेरितवानरव्यावर्तकः ।
 नीलेन पूर्वं प्रेरिता इत्यर्थः । तेषामेव लक्ष्मणसन्निधाने
 समागमनं । सद्यो हनुमत्प्रेरितानां तदसंभवात् । तं

स्वभावतो विलम्बेन कार्यकारिणः । तान्शीघ्रमिहानय ॥ ११ ॥ रामानु० आनेतृबहुसंख्याभिधानमानेतव्यानामसंख्यातत्वं ल-
 क्ष्मणायद्योतयितुं ॥ १३ ॥ शि० गतिज्ञाः तत्तत्स्थानाभिज्ञाः । गतिं तत्तन्निवासं । गत्वा । गतिशब्दः कर्मसाधनः ॥ १५ ॥
 ति० मृत्युकालोपमस्य निग्रहविषये इति शेषः ॥ १९ ॥ कतक० माहेश्वरोयज्ञः माहेश्वरदेवत्यः । दिव्योश्चमेघः । सर्वदेवानां मन-
 स्तोषोयत्रसः ॥ २८ ॥ ती० अन्ननिष्पन्दजातानि होमद्रव्याज्यादिस्त्रवणाज्जातानि । तत्र यज्ञायतने ॥ २९ ॥ इतिसप्तत्रिंशः
 सर्गः ॥ ३७ ॥

[पा०] १ क. ख. ग. ड.—ट. येंच. २ छ. ज. झ. ट. सहस्राणि. ३ छ. झ. ट. निदेशेममयेस्थिताः. ४ ग. ड. च.
 ज. ञ. झाला. ५ छ. झ. ट. हरयस्तुक्षणेनवै. ६ घ. कपिराजस्य. ७ घ. सुग्रीवस्यवचःश्रुत्वा. ८ ड.—ट. भयशंकिताः. ९ ड.—ट.
 न्महाबलाः. १० क. ग. छ. ट. रताः. ११ ड.—ट. संतप्तहेमवर्णाभाः. १२ ड.—ट. वानराणांसमागमन्. १३ ड. च.
 ज. ञ. अञ्जारसमवर्णानां. ख. अञ्जारनिकराभाणां. १४ क. ग. ड. च. ज. सहस्राण्यापतन्. १५ घ. शक्यते. १६ क. ग.
 वानराश्चमहौजसः. ड.—ट. सरिद्रयश्चमहाबलाः. १७ छ. ज. झ. ट. हिमवच्छैले. १८ क. ड. च. छ. झ. ञ. ट. पुण्ये. १९ क.
 सर्वदेवप्रियकरो. २० ड.—ट. बभूवसुमनोरमः. २१ क. ग. ड.—ट. अमृतास्वादकल्पानि. २२ क. छ. झ. ट. फलमूलं.

तानि मूलानि दिव्यानि फलानि च फलाशनाः ॥ औषधानि च दिव्यानि जगृहृर्हरियूथपाः ॥ ३१ ॥
 तैस्माच्च यज्ञायतनात्पुष्पाणि सुरभीणि च ॥ आनिन्युर्वानरा गत्वा सुग्रीवप्रियकारणात् ॥ ३२ ॥
 ते तु सर्वे हरिवराः पृथिव्यां सर्ववानरान् ॥ संचोदयित्वा त्वरिता यूथानां जग्मुर्ग्रतः ॥ ३३ ॥
 ते तु तेन मुहूर्तेन यूथपाः शीघ्रगामिनः ॥ किष्किन्धां त्वरया प्राप्ताः सुग्रीवो यत्र वानरः ॥ ३४ ॥
 ते गृहीत्वौषधीः सर्वाः फलं मूलं च वानराः ॥ तं प्रतिग्राहयामासुर्वचनं चेदमब्रुवन् ॥ ३५ ॥
 सर्वे परिगताः शैलाः संमुद्राश्च वनानि च ॥ पृथिव्यां वानराः सर्वे शासनादुपयान्ति ते ॥ ३६ ॥
 एवं श्रुत्वा ततो हृष्टः सुग्रीवः पुनगाधिपः ॥ प्रतिजग्राह तत्प्रीतस्तेषां सर्वमुपायनम् ॥ ३७ ॥
 इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये किष्किन्धाकाण्डे सप्तत्रिंशः सर्गः ॥ ३८ ॥

अष्टत्रिंशः सर्गः ॥ ३८ ॥

सुग्रीवेण सौमित्रिणासहशिबिकारोहणेन रामसमीपमेत्यतत्पादयोः प्रणामः ॥ १ ॥ रामेण परिवर्ज्य पूर्वकं स्वाज्ञया समुपवि-
 ष्टुं सुग्रीवप्रति संग्रहेण राजनीतिप्रदर्शनपूर्वकमुद्योगसमयसंप्राप्तिनिवेदनेन स्वकार्योद्यमनचोदना ॥ २ ॥ सुग्रीवेण श्रीरामप्रति
 स्वविषयकतत्प्रासादप्रशंसनपूर्वकं स्वोद्यमसूचकनानादेशसमागतासंख्येयकपिसेनासमागमननिवेदनेन तत्परितोषणम् ॥ ३ ॥

प्रतिगृह्य च तत्सर्वमुपायनमुपाहृतम् ॥ वानरान्सान्त्वयित्वा च सर्वानेव व्यसर्जयत् ॥ १ ॥

विसर्जयित्वा स हरीञ्च शरांस्तान्कृतकर्मणः ॥ मेने कृतार्थमात्मानं राघवं च महाबलम् ॥ २ ॥

स लक्ष्मणो भीमबलं सर्ववानरसत्तमम् ॥ अब्रवीत्प्रश्रितं वाक्यं सुग्रीवं संग्रहर्षयन् ॥

किष्किन्धाया विनिष्क्राम यदि ते सौम्य रोचते ॥ ३ ॥

तस्य तद्वचनं श्रुत्वा लक्ष्मणस्य सुभाषितम् ॥ सुग्रीवः परमप्रीतो वाक्यमेतदुवाच ह ॥ ४ ॥

एवं भवतु मेच्छावः स्थेयं त्वच्छासने मया ॥ ५ ॥

तमेवमुक्त्वा सुग्रीवो लक्ष्मणं शुभलक्षणम् ॥ विसर्जयामास तदा तैरामन्याश्च योषितः ॥ ६ ॥

एतैत्युच्चैर्हरिर्वरान्सुग्रीवः समुदाहरत् ॥ ७ ॥

तस्य तद्वचनं श्रुत्वा हरयः शीघ्रमाययुः ॥ बद्धाञ्जलिपुटाः सर्वे ये स्युः स्त्रीदर्शनक्षमाः ॥ ८ ॥

तानुवाच ततः प्राप्तात्राजार्कसदृशप्रभः ॥ उपस्थापयत क्षिप्रं शिविकां मम वानराः ॥ ९ ॥

श्रुत्वा तु वचनं तस्य हरयः शीघ्रविक्रमाः ॥ समुपस्थापयामासुः शिविकां प्रियदर्शनाम् ॥ १० ॥

तामुपस्थापितां दृष्ट्वा शिविकां वानराधिपः ॥ लक्ष्मणारुहतां शीघ्रमिति सौमित्रिमब्रवीत् ॥ ११ ॥

प्रसिद्धं ॥ २७—३७ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते
 श्रीमद्रामायणभूषणे मुक्ताहारख्याने किष्किन्धाका-
 ण्डव्याख्याने सप्तत्रिंशः सर्गः ॥ ३७ ॥

अथ रामेण सुग्रीवसमागमोष्टत्रिंशो—प्रतिगृह्यो-
 त्यादि ॥ उपायनं उपदां ॥ १—६ ॥ एत आगच्छत
 ॥ ७—११ ॥—

ति० विनिष्क्रामेति । प्रार्थनेलोट् ॥ ३ ॥

[पा०] १ ग. ददृशुः. २ झ. हरिपुङ्गवाः. ३ ग. तस्मात्सु. ४ ग. वानरश्रेष्ठाः. ५ क.—ट. खरितं. क. ड. ख. ज. ज. खरितयूथपाः. ग. खरितमागच्छन्नग्रतस्तदा. ६ च. तेनतेनमुहूर्तेन. ७ ड. च. झ. ज. ट. कपयः शीघ्रचारिणः. ८ घ. ड. छ.—ट. फलमूलं च. ग. फलमूलानि. ९ ड.—ट. परिहृताः. १० ज. परितश्च वनानि च. ड. च. छ. झ. ज. ट. सरितश्च वनानि च. ११ क. तच्छ्रुत्वा तु ततो. ख. एतच्छ्रुत्वावचो हृष्टः. ज. पूर्वश्रुत्वा. १२ ग. घ. छ. झ. ट. जग्राहचप्रीतः. क. च. ज. ज. जग्राहसुप्रीतः. १३ घ. किष्किन्धातोऽभि. १४ ग. ड—ज. ट. विनिष्क्रामो. १५ ड.—ट. गच्छामः. १६ ड. छ. झ. ज. ट. ताराद्याश्चैव. १७ छ. झ. ट. एहीत्युच्चैः. १८ ग. घ. हरिवरः सुग्रीवः. १९ घ. ये च. २० घ. शीघ्रसौमित्रिमिदमब्रवीत्.

इत्युक्त्वा काञ्चनं यानं सुग्रीवः सूर्यसन्निभम् ॥ बृहद्भिर्हरिभिर्युक्तमारुह सलक्ष्मणः ॥ १२ ॥
पाण्डुरेणातपत्रेण ध्रियमाणेन मूर्धनि ॥ शुक्लैश्च वालव्यजनैर्धूयमानैः समन्ततः ॥ १३ ॥
शङ्खभेरीनिनादैश्च हरिभिश्चाभिनन्दितः ॥ निर्ययौ प्राप्य सुग्रीवो राज्यश्रियमनुत्तमाम् ॥ १४ ॥
स वानरैश्चैस्तीक्ष्णैर्वहुभिः शस्त्रपाणिभिः ॥ परिकीर्णो ययौ तत्र यत्र रामो व्यवस्थितः ॥ १५ ॥
स तं देशमनुप्राप्य श्रेष्ठं रामनिषेवितम् ॥ अवातरन्महातेजाः शिविकायाः सलक्ष्मणः ॥ १६ ॥
आसाद्य च ततो रामं कृताञ्जलिपुटोभवत् ॥ कृताञ्जलौ स्थिते तस्मिन्वानराश्चाभवन्स्तथा ॥ १७ ॥
तटाकमिव तद्दृष्ट्वा रामः कुञ्जलपङ्कजम् ॥ वानराणां महत्सैन्यं सुग्रीवे प्रीतिमानभूत् ॥ १८ ॥
पादयोः पतितं मूर्ध्ना तमुत्थाप्य हरीश्वरम् ॥ प्रेम्णा च बहुमानाच्च राघवः परिष्वजे ॥ १९ ॥
परिष्वज्य च धर्मात्मा निषीदेति ततोऽब्रवीत् ॥ तं निषण्णं ततो दृष्ट्वा क्षितौ रामोऽब्रवीद्वचः ॥ २० ॥
धर्ममर्थं च कामं च यस्तु काले निषेवते ॥ विभज्य सततं वीर स राजा हरिसत्तम ॥ २१ ॥
हित्वा धर्मं तैथार्थं च कामं यस्तु निषेवते ॥ स वृक्षाग्रे यथा सुप्तः पतितः प्रतिबुध्यते ॥ २२ ॥
अमित्राणां वधे युक्तो मित्राणां संग्रहे रतः ॥ त्रिवर्गफलभोक्ता तु राजा धर्मेण युज्यते ॥ २३ ॥
उद्योगसमयस्त्वेष प्राप्तः शत्रुविनाशन ॥ संचिन्त्यतां हि पिङ्गेश हरिभिः सह मन्त्रिभिः ॥ २४ ॥
एवमुक्तस्तु सुग्रीवो रामं वचनमब्रवीत् ॥ २५ ॥
प्रनष्टा श्रीश्च कीर्तिश्च कपिराज्यं च शाश्वतम् ॥ त्वत्प्रसादान्महाबाहो पुनः प्राप्तमिदं मया ॥
तव देव प्रसादाच्च आतुश्च जयतां वर ॥ २६ ॥
कृतं न प्रतिकुर्याद्यः पुरुषाणां स दूषकः ॥ २७ ॥
एते वानरमुख्याश्च शतशः शत्रुसूदन ॥ प्राप्ताश्चादाय बलिनः पृथिव्यां सर्ववानरान् ॥ २८ ॥
ऋक्षाश्चावहिताः शूरा गोलाङ्गूलाश्च राघव ॥ कान्तारवनदुर्गाणामभिज्ञा घोरदर्शनाः ॥ २९ ॥
देवगन्धर्वपुत्राश्च वानराः कामरूपिणः ॥ स्वैः स्वैः परिवृताः सैन्यैर्वर्तन्ते पथि राघव ॥ ३० ॥
हरिभिः बाहकहरिभिः ॥ १२—१६ ॥ तथाऽभवन् कृताञ्जलिपुटा अभवन् ॥ १७—१८ ॥ पूर्व दूरादञ्जलिः कृतः संप्रति समीपे पादयोः पतनं ॥ १९—२२ ॥ त्रिवर्गफलभोक्ता यथाकालं धर्मार्थिकामरूपफलभोक्ता । अयथाकालानुष्ठानवैषम्यं द्योतयति तुशब्दः । धर्मेण राजधर्मेण ॥ २३—२५ ॥ प्रनष्टेत्यादिसार्धश्लोकमेकं वाक्यं । देव त्वत्प्रसादात्तव भ्रातुः प्रसादाच्च कपिराज्यादिकं पुनश्च प्राप्तं ॥ २६—२७ ॥ आदाय आहूय ॥ २८—३० ॥—

स० एत आगच्छत । इत्युच्चैःसमुदाहरत् । लक्ष्मणसंवादकालेदूरस्थत्वादिति भावः ॥ ति० एहि एतेत्यर्थः ॥ ति० स्त्रीदर्शनक्षमाः स्त्रीसमूहेपिराजदर्शनक्षमाः । अत्याप्ताइति यावत् ॥ स० स्त्रीदर्शनक्षमाइत्यनेन तारादिविसर्जननैतद्दर्शनाभावार्थं किंतुरामं प्रतिगमनार्थमेवेति सूचयति ॥ स० राज्यश्रियं प्राप्य निर्ययौ । अनेन न पूर्ववच्चतुर्भिर्जंगामेति सूचयति ॥ १४ ॥ ति० वानराश्च तथाभवन् कृताञ्जलिपुटा अभवन्नित्यर्थः ॥ १७ ॥ ति० आह्लादकत्वात्तटाकोपमा । तदुपमेयं वानराणां महत्सैन्यं ॥ स० कुट्टमलपङ्कजं कुट्टमलमकानिपङ्कजानियस्मिंस्तद्दशतटाकमिव स्थितं तस्यैव दृष्ट्वा सुग्रीवे प्रीतिमानभूत् । निशब्दत्वात्तटाकसाम्योक्तिः । संपुटाकारत्वात्कुट्टमलपङ्कजमित्युक्तिः ॥ १८ ॥ ति० वृक्षाग्रे सुप्तः पतितः सन्यथा प्रतिबुध्यते तथा कामपरोराज्यभ्रष्टः संप्रतिबुध्यत इत्यर्थः ॥ २२ ॥ शि० कृतमुपकारं योनप्रतिकुर्यात् सपुरुषाणां महात्मनां दूषकः महात्मविघातदोषलभत इत्यर्थः ॥ ति० पुरुषाणां मध्ये स एव दूषकः धर्मेनाशक इत्यर्थः ॥ २७ ॥

[पा०] १ ड.—ट. बहुभिः. ग. महद्भिः. २ घ. ड.—ट. बन्दिभिश्चाभि. ३ घ. शतैर्भूमैः. ४ ग. आसाद्यतु. ५ ग. घ. ड. छ.—ट. तद्दृष्ट्वा. च. संदृष्ट्वा. ६ ड. ज.—ट. निषण्णतं. ७ ड. च. ज.—ट. रामोऽब्रवीत्ततः. ग. रामस्ततोऽब्रवीत्. ८ क. ग. ड. च. ज.—ट. कालेयस्तु. ९ ख. ततोर्थेच. १० क. पतन्नप्रतिबुध्यते. ११ ग. झ. ट. भोक्ताच. १२ ड.—ट. शत्रुनिषूदन. ख. शत्रुनिबर्हण. १३ छ. झ. ट. पुरुषाणां हि. १४ ग. छ. झ. ट. ऋक्षाश्च वानराः. ख. ऋक्षाश्च वानराघोराः. ड. च. ज. ज. ऋक्षाश्च प्रहिताः. क. घ. ऋक्षाश्चावहिताः.

शतैः शतसहस्रैश्च कोटिभिश्च पुनरुक्ताः ॥ अयुतैश्चावृता वीराः शङ्कुभिश्च परन्तप ॥ ३१ ॥
 अर्बुदैर्बुदशतैर्मध्यैश्चान्तैश्च वानराः ॥ समुद्रैश्च परार्धैश्च हरयो हरियूथपाः ॥ ३२ ॥
 आगमिष्यन्ति ते राजन्महेन्द्रसमविक्रमाः ॥ मेरुमन्दरसंकाशा विन्ध्यमेरुकृतालयाः ॥ ३३ ॥
 ते त्वामभिगमिष्यन्ति राक्षसं ये सैवान्धवम् ॥ निहत्य रावणं संख्ये ह्यानयिष्यन्ति मैथिलीम् ॥ ३४ ॥
 ततस्तमुद्योगमवेक्ष्य बुद्धिमान्हरिप्रवीरस्य निदेशवर्तिनः ॥
 बभूव हर्षाद्वसुधाधिपात्मजः प्रबुद्धनीलोत्पलतुल्यदर्शनः ॥ ३५ ॥
 इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये किष्किन्धाकाण्डे अष्टत्रिंशः सर्गः ॥ ३८ ॥

एकोनचत्वारिंशः सर्गः ॥ ३९ ॥

रामसुग्रीवयोर्मिथः सहर्षसंभाषमाणयोः सतोः शतबलिप्रमुखैरनेकैर्वानरसेनापतिभिः नानादेशमिवासिभिर्नानाजाति-
 संख्याबलवर्णविशिष्टैर्धरणीतलचालकनिजचरणाभिघातसमुत्थितरेणुभिः सूर्यच्छायामाच्छादयद्भिः स्वस्वसैन्यैः सह रामसु-
 ग्रीवसमीपमेत्यचरणप्रणामः ॥ १ ॥

इति ब्रुवाणं सुग्रीवं रामो धर्मभृतां वरः ॥ बाहुभ्यां संपरिष्वज्य प्रत्युवाच कृताञ्जलिम् ॥ १ ॥
 यदिन्द्रो वर्षते वर्षे न तच्चित्रं भवेत्केचित् ॥ आदित्यो वा सहस्रांशुः कुर्याद्व्रित्तिमिरं नभः ॥ २ ॥
 चन्द्रमा रश्मिभिः कुर्यात्पृथिवीं सौम्य निर्मलाम् ॥ त्वद्विधो वाऽपि मित्राणां प्रति कुर्यात्परन्तप ॥ ३ ॥
 एवं त्वयि न तच्चित्रं भवेद्यत्सौम्य शोभनम् ॥ जानाम्यहं त्वां सुग्रीव सततं प्रियवादिनम् ॥ ४ ॥
 त्वत्सनाथः सखे संख्ये जेतासि सकलानरीन् ॥ त्वमेव मे सुहृन्मित्रं साहाय्यं कर्तुमर्हसि ॥ ५ ॥

शतैरित्यादि । अत्र केचित्पदमध्याहर्तव्यं । केचित्
 पुनरुक्ताः शतैः कपिशतैः । आवृता आगमिष्यन्ति ।
 केचिच्छतसहस्रैरावृता आगमिष्यन्ति । केचित्कोटि-
 भिरावृता आगमिष्यन्ति केचिदयुतैरावृता आगमिष्य-
 न्ति । केचिच्छङ्कुभिः । केचिद्वर्बुदैः । केचिन्मध्यैः ।
 केचिद्वरैरावृता आगमिष्यन्ति । केचिद्धरयः
 समुद्रैरावृता आगमिष्यन्ति । केचित्परार्धैरावृता
 आगमिष्यन्तीति योजना । संख्यालक्षणमुक्तं ज्योतिः-
 शास्त्रे—“एकं दशशतमस्मात्सहस्रमयुतं ततः परं
 लक्षम् । प्रयुतं कोटिमथार्बुदवृन्दे खर्वं निखर्वं च ॥
 तस्मान्महासरोजं शङ्कुं सरितापतिं त्वन्तम् । मध्यं

परार्धमाहुर्ग्रथोत्तरं दशगुणं तथा ज्ञेयं ॥ हरियूथपा
 इत्येतत्प्रथमान्तविशेषणत्वेन सर्वत्र संबध्यते ॥ ३१—
 ३४ ॥ प्रबुद्धनीलोत्पलतुल्यदर्शनः विकसितनीलो-
 त्पलदर्शनीयवर्णः ॥ ३५ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविर-
 चिते श्रीमद्रामायणभूषणे मुक्ताहाराख्याने किष्कि-
 न्धाकाण्डव्याख्याने अष्टत्रिंशः सर्गः ॥ ३८ ॥

अथ सर्ववानरसेनासमागम एकोनचत्वारिंशे—
 इति ब्रुवाणमित्यादि ॥ १ ॥ त्वद्विधः त्वादृशः सत्यु-
 रुषः । मित्राणां प्रतिकुर्यात् प्रत्युपकारं कुर्यात् । न
 तच्चित्रमिति संबन्धः । शोभनं प्रत्युपकाररूपं । सुहृत्

ती० शतसहस्रलक्षं । शतलक्षंकोटिः । अयुतं दशसहस्रं । कोटिलक्षं शङ्कुः । शङ्कुसहस्रमर्बुदं । अर्बुदादृशगुणमध्यं ।
 अस्मादृशगुणोन्तः । अस्माद्विशतिगुणः समुद्रः । अस्माद्विशतिगुणः परार्धः ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ इत्यष्टत्रिंशः सर्गः ॥ ३८ ॥

[पा०] १ छ. झ. ट. वर्तन्तेकोटिभिस्तथा. २ क. अर्बुदैर्बुदशतैः. ३ छ. झ. समुद्राश्च परार्धाश्च. ४ ग. हरिभिर्हरि.
 क. येचान्येहरि. ५ ड.—ट. मेघपर्वतसंकाशमेरुविन्ध्यकृतालयाः. ६ ग. ज. त्वामनु. ७ छ. झ. राक्षसंयुद्धमाहवे. ८ छ. झ.
 ट. युद्धे. ९ क.—ट. ततस्समुद्योगं. १० च.—ट. वीर्यवान्. ११ ड. च. ज. नीलोत्पलदर्शनस्तदा. १२ ड.—ट. भविष्यति.
 क. ग. भवेद्भुवि. १३ ड. छ. झ. ट. रजनीकुर्यात्प्रभयासौम्य. १४ क. ग. छ. झ. ट. प्रीतिकुर्यात्. १५ क. एतत्त्वयि.
 १६ ग. निर्मलं. १७ त्वमेवमेत्यर्थस्थाने क. पाठे. त्वमेभ्रातासखाचत्वंप्रियःसौम्यसुहृच्चमे । त्वमेसुग्रीववैदेह्याःसाहाय्यंकर्तु-
 मर्हसि । इत्येकःश्लोकोद्व्ययते.

जहारात्मविनाशाय 'वैदेहीं राक्षसाधमः ॥ वञ्चयित्वा तु पौलोमीमनुह्लादो यथा शेचीम् ॥ ६ ॥
 नचिरात्तं हनिष्यामि रावणं निशितैः शरैः ॥ पौलोम्याः पितरं द्रुप्तं शतक्रतुरिवाहवे ॥ ७ ॥
 एतस्मिन्नन्तरे चैव रजः समभिवर्तत ॥ उष्णां तीव्रां सहस्रांशोश्छादयद्गने प्रभाम् ॥ ८ ॥
 दिशः पर्याकुलाश्चासत्रजसा तेन मूर्छता ॥ चचाल च मही सर्वा सशैलवनकानना ॥ ९ ॥
 ततो नगेन्द्रसंकाशैस्तीक्ष्णदंष्ट्रैर्महाबलैः ॥ कृत्स्ना संछादिता भूमिरसंख्येयैः पुवङ्गमैः ॥ १० ॥
 निमेषान्तरमात्रेण ततस्तैर्हरियूथपैः ॥ कोटीर्शतपरीवारैः कामरूपिभिरावृता ॥ ११ ॥
 नादेयैः पार्वतीयैश्च सामुद्रैश्च महाबलैः ॥ हरिभिर्मैर्धनिर्हादैरन्यैश्च वनचारिभिः ॥ १२ ॥
 तरुणादित्यवर्णैश्च शशिशैरैश्च वानरैः ॥ पद्मकेसरवर्णैश्च श्वेतैर्मैर्कृतालयैः ॥ १३ ॥
 कोटीसंहस्रैर्दशभिः श्रीमान्परिवृतस्तदा ॥ वीरः शतबलिर्नाम वानरः प्रत्यदृश्यत ॥ १४ ॥
 ततः काञ्चनशैलाभस्ताराया वीर्यवान्पिता ॥ अनेकैर्दशसाहस्रैः कोटिभिः प्रत्यदृश्यत ॥ १५ ॥
 तथापरेण कोटीनां सहस्रेण समन्वितः ॥ पिता रुमायाः संप्राप्तः सुग्रीवश्चेशुरो विशुः ॥ १६ ॥
 पद्मकेसरसंकाशस्तरुणार्कनिभाननः ॥ बुद्धिमान्वानरश्रेष्ठः सर्ववानरसत्तमः ॥ १७ ॥
 अनीकैर्बहुसाहस्रैर्वानराणां समन्वितः ॥ पिता हनुमतः श्रीमान्केसरी प्रत्यदृश्यत ॥ १८ ॥
 गोलाङ्गुलमहाराजो गवाक्षो भीमविक्रमः ॥ वृतः कोटिसहस्रेण वानराणामदृश्यत ॥ १९ ॥
 ऋक्षाणां भीमवेगानां धूम्रः शत्रुनिबर्हणः ॥ वृतः कोटिसहस्राभ्यां द्वाभ्यां समभिवर्तत ॥ २० ॥
 मेहाचलनिभैर्धोरैः पनसो नाम यूथपः ॥ आजगाम मेहावीर्यस्तिष्ठभिः कोटिभिर्वृतः ॥ २१ ॥
 नीलाञ्जनचयाकारो नीलो नामाथ यूथपः ॥ अदृश्यत महाकायः कोटिभिर्दशभिर्वृतः ॥ २२ ॥
 ततः काञ्चनशैलाभो गवयो नाम यूथपः ॥ आजगाम महावीर्यः कोटिभिः पञ्चभिर्वृतः ॥ २३ ॥

शोभनहृदयः ॥ २—५ ॥ जहारेति इन्द्रेण ईप्सितां पौलोमीं तत्पितुः पुलोमस्यानुमत्यानुह्लादो जहार । इन्द्रस्त्वनुमन्तारं पुलोमं हत्वा तां पुनरानीयोदवहदिति पौराणिकी कथा ज्ञेया ॥ ६—७ ॥ समभिवर्तत समभ्यवर्तत । मूर्छता व्यापुवता ॥ ८—९ ॥ अथ सेनासमुदायव्याप्तिमाह—तत इति ॥ ततः रजोव्या-

त्यनन्तरं ॥ १० ॥ ततः सेनासमुदायव्याप्त्यनन्तरं । नादेयैः नदीतीरवनभवैः । पार्वतीयैः पर्वतोत्पन्नैः । वनचारिभिः आवृतेति पूर्वेणान्वयः ॥ ११—१४ ॥ तारायाः पिता सुषेणः ॥ १५ ॥ रुमायाः पिता तारः ॥ १६—२० ॥ कोटिभिः कोटिसंख्याकैः ॥ २१—

ति० य आत्मविनाशायमैथिलीजहार मारीचेनमां वञ्चयित्वा तं चिरात् शीघ्रं । अरिहा इन्द्रवधविध्यामि । पौलोम्याः पितरमिवेत्यनेन रावणकृतोजानक्यतिक्रमाभावः सूचितः ॥ ६ ॥ स० शशिशैरैः चन्द्रवद्धवलैः । तस्यापिकलङ्कितत्तदपेक्षया धावन्त्यवकुञ्चेतैरित्युक्तं ॥ ति० हेमा हेमाचलः ॥ १३ ॥ शि० महाबलनिभैः महाबलेनप्रकाशमानैः ॥ २१ ॥ रामानु० सुग्रीवंसमुपस्थितमिति पाठः ॥ शि० दरीमुखयूथपः सुग्रीवंसमुपस्थितः सन् अभ्याययौ ॥ २३ ॥

[पा०] १ ग. छ. झ. ट. मैथिली. २ च. ज. ज. दिवि. ३ ख. अचिरात्. ४ क. ख. ग. ड.—ट. वधिष्यामि. ५ क. ग.—ज. ज. ट. रिवारिहा. ६ ग. भीमरजः. ७ घ.—ज. उष्णंतीव्रं. झ. उष्णतीव्रां. ८ छ. झ. ट. आसंस्तमसातेन. ९ ग. च.—झ. मूर्च्छिताः. १० घ. वसुमती. ११ ड. च. ज. ज. शतवृत्तैश्चान्यैः. ख. शतवृत्तैश्चैवप्रच्छन्नाकामरूपिभिः. १२ छ. झ. ट. वानरैर्हरियूथपैः. १३ क. ग. च.—ट. पार्वतीयैश्च. १४ ग. मेघसंकाशैर्ऋक्षैश्च. घ. मेघसंकाशैरन्यैश्च. १५ क. ख. ग. ड.—ट. वनवासिभिः. १६ छ. झ. ट. हेमकृतालयैः. १७ ग. सहस्रैर्बहुभिः. १८ ड.—ट. अनेकैर्बहुसाहस्रैः. १९ ग. तथाशतेन. २० घ. श्वशुरःप्रभुः. ख. श्वशुरोमहान्. २१ ड. च. ज. ज. गोलाङ्गुलाधिपःश्रीमान्. ग. गोलाङ्गुलोमहावीर्यः. २२ ग. कोटिसहस्राणांशतेनसमदृश्यत. २३ ड. छ.—ट. महाबलनिभैः. २४ ग. महावीर्यःपञ्चभिः. २५ ड.—ट. नामैषयूथपः. ख. नामाथवीर्यवान्. २६ क. घ. पञ्चभिःकोटिभिः.

दरीमुखश्च बलवान्युथपोभ्याययौ तदा ॥ वृतः कोटिसहस्रेण सुग्रीवं समुपस्थितः ॥ २४ ॥
 मैन्दश्च द्विविदश्चोभावशिपुत्रौ महाबलौ ॥ कोटिकोटिसहस्रेण वानराणामदृश्यताम् ॥ २५ ॥
 गजश्च बलवान्वीरः कोटिभिस्तिष्ठभिर्वृतः ॥ आजगाम महातेजाः सुग्रीवस्य समीपतः ॥ २६ ॥
 ऋक्षराजो महातेजा जाम्बवान्नाम नामतः ॥ कोटिभिर्दशभिः प्राप्तः सुग्रीवस्य वशे स्थितः ॥ २७ ॥
 रुमण्वान्नाम विक्रान्तो वानरो वानरेश्वरम् ॥ आययौ बलवांस्तूर्णं कोटीशतसमावृतः ॥ २८ ॥
 ततः कोटिसहस्राणां सहस्रेण शतेन च ॥ पृष्ठतोऽनुगतः प्राप्तो हरिभिर्गन्धमादनः ॥ २९ ॥
 ततः पद्मसहस्रेण वृतः शङ्कुशतेन च ॥ युवराजोद्भूतः प्राप्तः पितृतुल्यपराक्रमः ॥ ३० ॥
 ततस्ताराद्युतिस्तारो हरिर्भीमपराक्रमः ॥ पञ्चभिर्हरिकोटीभिर्दूरतः प्रत्यदृश्यत ॥ ३१ ॥
 इन्द्रजानुः कपिवीरो यूथपः प्रत्यदृश्यत ॥ एकादशानां कोटीनामीश्वरस्तैश्च संवृतः ॥ ३२ ॥
 ततो रम्भस्त्वनुप्राप्तस्तृणादित्यसन्निभः ॥ अयुतेनावृतश्चैव सहस्रेण शतेन च ॥ ३३ ॥
 ततो यूथपतिर्वीरो दुर्मुखो नाम वानरः ॥ प्रत्यदृश्यत कोटिभ्यां द्वाभ्यां परिवृतो बली ॥ ३४ ॥
 कैलासशिखराकारैर्वानरैर्भीमविक्रमैः ॥ वृतः कोटिसहस्रेण हनुमान्प्रत्यदृश्यत ॥ ३५ ॥
 नलश्चापि महावीर्यः संवृतो द्रुमवासिभिः ॥ कोटीशतेन संप्राप्तः सहस्रेण शतेन च ॥ ३६ ॥
 ततो दधिमुखः श्रीमान्कोटिभिर्दशभिर्वृतः ॥ संप्राप्तोभिर्मतस्तस्य सुग्रीवस्य महात्मनः ॥ ३७ ॥
 शरभः कुमुदो बद्धिर्वानरो रंह एव च ॥ एते चान्ये च बहवो वानराः कामरूपिणः ॥ ३८ ॥
 आवृत्य पृथिवीं सर्वां पर्वतांश्च वनानि च ॥ यूथपाः समनुप्राप्तास्तेषां संख्या न विद्यते ॥ ३९ ॥
 आंगताश्च विशिष्टाश्च पृथिव्यां सर्ववानराः ॥ ४० ॥
 आप्लवन्तः प्लवन्तश्च गर्जन्तश्च प्लवङ्गमाः ॥ अभ्यवर्तन्त सुग्रीवं सूर्यमभ्रगणा इव ॥ ४१ ॥
 कुर्वाणा बहुशब्दांश्च प्रहृष्टा बहुशालिनः ॥ शिरोभिर्वानरेन्द्राय सुग्रीवाय न्यवेदयन् ॥ ४२ ॥

२३ ॥ सुग्रीवं समुपस्थितः प्राप्तः ॥ २४ ॥ अदृश्यतां न्यः ॥ ३५ ॥ कोटिशतेनेत्याद्युपलक्षणे तृतीया
 अदृश्येतां ॥ २५—२७ ॥ रुमण्वान्नाम विक्रान्तो ॥ ३६—३९ ॥ पृथिव्यां विशिष्टाश्च अप्राकृताः ।
 वानरो वानरेश्वरमाययौ ॥ २८—३० ॥ ताराद्युतिः देवयोनय इत्यर्थः । सर्ववानराश्च प्राकृतवानराश्च ।
 नक्षत्रतुल्यप्रभः । तारः रुमायाः पितुरन्योयं ॥ ३१ आगता एव ॥ ४० ॥ आप्लवन्तः लङ्घयन्तः । अभ्र-
 —३४ ॥ कोटिसहस्रेणोपलक्षितैर्वानरैर्वृत इति संब- गणाः मेघगणाः ॥ ४१ ॥ न्यवेदयन् आत्मानमिति

शि० कोटिसहस्राणां वानराणां शतेन सहस्रेण लक्षणेऽर्थः । वृतः । पृष्ठतोऽनुगतः पश्चाच्चलितः । किंच पृष्ठतोऽनुगताभ्यनुचरा
 यस्य सगन्धमादनः प्राप्तः ॥ २९ ॥ शि० आप्लवन्तः वृक्षादीन्समुल्लङ्घयन्तः । प्लवन्तः शाखादीनुल्लङ्घयन्तः ॥ ३१ ॥ ति०
 शिरोभिर्न्यवेदयन् बहुसंमर्दादूरेस्थितानमस्कारेणैवात्मानं न्यवेदयन्नित्यर्थः । स० न्यवेदयन् स्वनामोत्कीर्तनपूर्वकं स्वरूपं निवेदि-
 तवन्तः ॥ ३२ ॥ ति० धर्मज्ञः राजधर्मज्ञः ॥ ३३ ॥ ति० योबलज्ञः बलतलज्ञः । प्रतिपत्तुं कआगतः कोनागत इति ज्ञातुं ।
 ईष्टे ईशोभवेत् । लिङ्थैलट् ॥ ३५ ॥ इत्येकोनचत्वारिंशः सर्गः ॥ ३९ ॥

[पा०] १ घ. दधीमुखश्च. २ ड.—ट. समवस्थितः. ३ क. ग. ड.—ट. वीरस्तिष्ठभिः कोटिभिः. ४ ड.—ट. दशभि-
 व्याप्तः. ५ छ. झ. ज. रुमणोनामतेजस्वी विक्रान्तैर्वानरैर्वृतः. ६ च. ज. रुमण्वान्नामतेजस्वी विक्रान्तैर्वानरैर्वृतः. ७ ट. रुमण्वान्ना-
 मतेजस्वी विक्रान्तो वानरेश्वरः. ८ घ. वानरेश्वरः. ९ च.—ट. आगतो बलवान्. १० ख. घ. समन्वितः. ११ क. ड.—ट. पितृस्तुल्य.
 १० क. ड.—ट. हरिभिर्ममविक्रमैः. ११ ड. झ. ज. ट. पर्यदृश्यत. १२ ड.—ज. ट. इन्द्रजानुः. १३ ज. मीश्वरैस्तैः. ख.
 घ. मीश्वरस्तैः समावृतः. १४ ग. रम्भसंप्राप्तः. १५ ड. च. ज. ज. संवृतः शैलवासिभिः. १६ ग. घ. तथा. १७ छ. झ.
 दरीमुखः. १८ ग. संप्राप्तो मातुलस्तस्य. छ. झ. ट. संप्राप्तोऽभिनन्दस्तस्य. क. ड. च. ज. संप्राप्तोऽभिरतस्तस्य. ज. संप्राप्तो हरि-
 भिस्तस्य. १९ ग. ड.—ट. प्राप्तायेषां. २० क. ड.—ट. आगताश्च निविष्टाश्च. घ. आगताश्च निविष्टाश्च. ग. आगता विनिविष्टाश्च.
 २१ क. बहुशः शब्दान्. २२ छ. झ. प्रहृष्टा बहुशालिनः. ट. प्रहृष्टबलशालिनः. ख. प्रहृष्टबलशालिनः.

अपरे वानरश्रेष्ठाः संयम्य च यथोचितम् ॥ सुग्रीवेण समागम्य स्थिताः प्राञ्जलयस्तदा ॥ ४३ ॥
सुग्रीवस्त्वरितो रामे सर्वास्तान्वानरर्षभान् ॥ निवेदयित्वा धर्मज्ञः स्थितः प्राञ्जलिरब्रवीत् ॥ ४४ ॥

यथासुखं पर्वतनिर्झरेषु वनेषु सर्वेषु च वानरेन्द्राः ॥

निवेशयित्वा विधिवद्वलानि बलं बलज्ञः प्रतिपत्तुमीष्टे ॥ ४५ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये किष्किन्धाकाण्डे एकोनचत्वारिंशः सर्गः ॥ ३९ ॥

चत्वारिंशः सर्गः ॥ ४० ॥

सुग्रीवेण रामाज्ञयाविनतनामकसेनापतिप्रति प्राच्यादिशिसूर्यसंचाराहंदेशावधि तत्तत्स्थलीयविशेषनिवेदनपूर्वकं तत्र-
तत्रस्वसैन्यैः सहसीतान्वेषणचोदनेन सह मासातिक्रमेदण्ड्यत्वोक्तिः ॥ १ ॥

अथ राजा समृद्धार्थः सुग्रीवः पुवगेश्वरः ॥ उवाच नरशार्दूलं रामं परबलार्दनम् ॥ १ ॥
आगता विनिविष्टाश्च बलिनः कामरूपिणः ॥ वानरा वारणेन्द्राभा ये मद्रिषयवासिनः ॥ २ ॥
त इमे बहुर्विक्रान्तैर्हरिभिर्भीमविक्रमैः ॥ आगता वानरा घोरा दैत्यदानवसन्निभाः ॥ ३ ॥
ख्यातकर्मापदानाश्च बलवन्तो जितकुमाः ॥ पराक्रमेषु विख्याता व्यवसायेषु चोत्तमाः ॥ ४ ॥
पृथिव्यम्बुचरा राम नानानगनिवासिनः ॥ कोट्यग्रश इमे प्राप्ता वानरास्तव किङ्कराः ॥ ५ ॥
निदेशवर्तिनः सर्वे सर्वे गुरुहिते रताः ॥ अभिप्रेतमनुष्ठातुं तव शक्ष्यन्त्यरिन्दम ॥ ६ ॥
त इमे बहुसाहस्रैर्भीमविक्रमैः ॥ यन्मन्यसे नरव्याघ्र प्राप्तकालं तदुच्यताम् ॥
त्वत्सैन्यं त्वद्वशे युक्तमाज्ञापयितुमर्हसि ॥ ७ ॥

शेषः ॥ ४२ ॥ संयम्य वस्त्रादिकं संकुचितं कृत्वा
सन्नम्येति च पाठः ॥ ४३ ॥ सुग्रीवः प्राञ्जलिस्त्वरितः सन् सर्वान् रामे निवेदयित्वा स्थितः तानब्रवीत् । तदेवाह—यथेति । भो वानरेन्द्राः पर्वतादिषु स्वानि बलानि यथासुखं निवेशयित्वा । बलज्ञो यूथपः । खं बलं प्रतिपत्तुं ज्ञातुं । ईष्टे ईशो भवेत् । लिङ्गार्थे लट् । यद्वा रामे निवेदयित्वा तदधीनं कृत्वा । अब्रवीत् तत्तत्स्वरूपमब्रवीत् । यथेति वानरेन्द्र इति च पाठः । सुग्रीवः बलं प्रतिपत्तुमीष्टे स्म ॥ ४४—४५ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे मुक्ताहाराख्याने किष्किन्धाकाण्डव्याख्याने एकोनचत्वारिंशः सर्गः ॥ ३९ ॥

अथ सीतान्वेषणाय पूर्वस्यां दिशि सुग्रीवेण विनतप्रेषणं चत्वारिंशे—अथ राजेत्यादि ॥ १ ॥ मद्रिषयवासिनः मदवगतदेशवासिनः । “विषयो यस्य यो ज्ञातस्तत्र शब्दादिकेष्वपि” इत्यमरः । यद्वा मद्राज्यवासिनः ॥ २—३ ॥ ख्यातकर्मापदानाः कर्म दूरलङ्घनाधिक्रिया अपदानं पूर्ववृत्तं विस्मयनीयशत्रुनिरसनं ख्याते कर्मापदाने येषां ते तथा ॥ ४ ॥ कोट्यग्रश इति बहुसंख्योपलक्षणं ॥ ५ ॥ गुरुहिते स्वामिहिते ॥ ६ ॥ बहुसाहस्रैर्भीमविक्रमैरनीकैः सहिताः । त इम इत्यङ्गुल्या निर्देशः । प्राप्तकालं

स० ख्यातोधर्मोपेक्षति । पदाताः यानंविनापादेनैवगमनशीलाः । व्यवसायोनिश्चयबुद्धिः । मलर्थायप्रत्ययान्तत्वात्तद्वत्सूतमाः ॥ ४ ॥ ति० अंबुचराः समुद्रमध्यद्वीपचराः ॥ ५ ॥

[पा०] १ ख. धर्मज्ञस्ततः. २ ग. पर्वतकन्दरेषु. ख. घ. छ. पर्वतनिर्दरेषु. ३ क. ग. पुवगाधिपः. ४ ख. आगताश्चविशिष्टाश्च. ५ छ. झ. ट. कामचारिणः. ६ च.—ट. वानरेन्द्रामहेन्द्राभाः. क. ड. वानरेन्द्रामहाभागाः. ७ मेविषय. ८ ड.—ट. विक्रान्तैर्बलिभिः. ख. विक्रान्तैरनेकैर्भीमदर्शनैः. ९ ग. वानरश्रेष्ठाः. १० ठ. ख्यातकर्मापदानाश्च. ११ ख. पराक्रमेच. १२ ख. व्यवसायेषु. १३ ग. पृथिव्यम्बरसंचाराः. १४ ग. कोट्योघैस्तइमे. ख. कोट्यग्रतइमे. क. कोट्यग्रगाइमे. छ. झ. ट. कोट्योघाश्चइमे. १५ च. छ. ज. ग. ट. स्थिताः. १६ ग. छ. झ. ट. रनेकैर्भीमविक्रमैः. ड. ज. झ. रनेकैर्भीमविक्रमैः.

काममेषामिदं कार्यं विदितं मेम तत्त्वतः ॥ तथापि तु यथातत्त्वमाज्ञापयितुमर्हसि ॥ ८ ॥
 इति ब्रुवाणं सुग्रीवं रामो दंशरथात्मजः ॥ बाहुभ्यां संपरिष्वज्य इदं वचनमब्रवीत् ॥ ९ ॥
 ज्ञायतां मेम वैदेही यदि जीवति वा न वा ॥ सच देशो महाप्राज्ञं यस्मिन्वसति रावणः ॥ १० ॥
 अधिगम्य तु वैदेहीं निलयं रावणस्य च ॥ प्राप्तकालं विधास्यामि तस्मिन्काले सह त्वया ॥ ११ ॥
 नाहमस्मिन्प्रभुः कार्ये वानरेश न लक्ष्मणः ॥ त्वमस्य हेतुः कार्यस्य प्रभुश्च पुत्रगेश्वर ॥ १२ ॥
 त्वमेवाज्ञापय विभो मम कार्यविनिश्चयम् ॥ त्वं हि जानासि यत्कार्यं मम वीर न संशयः ॥ १३ ॥
 सुहृद्वितीयो विक्रान्तः प्राज्ञः कालविशेषवित् ॥ भवानस्मद्विते युक्तः सुकृतार्थोर्थवित्तमः ॥ १४ ॥
 एवमुक्तस्तु सुग्रीवो विनतं नाम युथपम् ॥ अब्रवीद्रामसान्निध्ये लक्ष्मणस्य च धीमतः ॥
 शैलाभं मेघनिर्घोषमूर्जितं पुत्रगेश्वरः ॥ १५ ॥
 सोमसूर्यात्मजैः सार्धं वानरैर्वानरोत्तम ॥ देशकालनयैर्युक्तः कार्याकार्यविनिश्चये ॥ १६ ॥
 वृतः शतसहस्रेण वानराणां तरस्विनाम् ॥ अधिगच्छ दिशं पूर्वां सशैलवनकाननाम् ॥ १७ ॥
 तत्र सीतां च वैदेहीं निलयं रावणस्य च ॥ मार्गध्वं गिरिर्ध्वजेषु वनेषु च नदीषु च ॥ १८ ॥
 नदीं भागीरथीं रम्यां सरयूं कौशिकीं तथा ॥ कालिन्दीं यमुनां रम्यां यामुनं च महागिरिम् ॥ १९ ॥
 सरस्वतीं च सिन्धुं च शोणं मणिनिभोदकम् ॥ महीं कालमहीं चैवं शैलकाननशोभिताम् ॥ २० ॥
 ब्रह्ममालान्विदेहांश्च मालवान्काशिकोसलान् ॥ मागधांश्च महाग्रामान्पुण्ड्रान्वज्जास्तथैव च ॥
 पतनं कोशकाराणां भूमिं च रजताकराम् ॥ २१ ॥

कालोचितं ॥ ७ ॥ एषां कार्यं एभिः कर्तव्यं । मम विदितं मया विदितं ॥ ८—१३ ॥ सुहृद्विनीत इति च पाठः ॥ १४—१५ ॥ कार्याकार्यविषये विनिश्चये देशकालनयैः देशोचितनीतिभिः कालोचितनीतिभिश्चेत्यर्थः । देशकालानुगुणनयप्रवर्तनं कर्तव्यमित्यर्थः ॥ १६—१८ ॥ नदीमित्यादि रजताकरामित्यन्तमेकंवाक्यं । प्राप्येति शेषः । ततस्ततः सीतां मृग-

यद्भिर्भवद्भिः भागीरथ्यादिकं प्राप्य एतत् पूर्वोक्तं सर्वं । विचेतव्यमिति संबन्धः । अत्रेदमवधेयं । शरावती नाम काचिन्नदी हिमवद्विन्ध्यमध्यदेशे वल्याकरेण प्रवहति । तदपेक्षया प्राचीदिगिदानीं विचेयत्वेनोच्यते नतु किष्किन्धापेक्षया नापि मेर्वपेक्षयेति । यामुनं महागिरिं यमुनासंबन्धिनं पर्वतं । महादयो देशविशेषाः । मागधान् मगधदेशान् । महाग्रामान्

स० रावणनिवासउपलब्धश्चेत्त्रकिंकार्यं किंरावणोहन्तव्यउत्तेहानेतव्यइत्यतआह—अधिगम्येति । अधिगम्य विज्ञाय । अनन्तरंतकालोचितंविधास्यामि ॥ ११ ॥ शि० यस्मिन्देशेरावणोवसतिसदेशः वैदेहीजीवतिनवाइतिचयदियस्मिन्कालेज्ञायतांतस्मिन्कालेवैदेहीमभिगम्यरावणस्यनिलयंप्राप्तकालंविध्वंसाश्रयमित्यर्थः । श्लोकद्वयमेकान्वयि ॥ १०—११ ॥ ती० सुहृद्वितीयः सुहृद्वितीयोऽपेक्षयाद्वितीयत्वं ॥ ननुमेरोःपूर्वदिगवस्थितोदयावलपर्यन्तमन्वेष्टुंप्रेषितान्वानरान्प्रतिमेरोर्दक्षिणदिगवस्थितभागीरथ्यादिनदीपर्वताद्यन्वेष्टव्यविधानंकथमुपपद्यतइतिचेत् हेमाचलविन्ध्यमध्यदेशवर्त्यार्थावर्तपेक्षयाप्राच्यादिविभागोविवक्षितः । नतुमेर्वपेक्षया । स्वावस्थितमाल्यवदपेक्षयावेतिनदोषः ॥ १४ ॥ ति० विज्ञः लमितिशेषः ॥ १६ ॥ ति० निलयंरावणस्यनिलयंस्थानं । यद्वा चतुर्दिक्षुरावणवासस्थानमनेनसूचितं ॥ १८ ॥ ति० मार्गध्वमितिसामान्यतोनिर्गोः । विशेषेणाह—नदीमित्यादिद्वितीयान्तानांप्राप्येतिशेषः ॥ यामुनो गिरिःयमुनोत्पत्तिस्थानभूतःकालिन्दगिरिः ॥ १९ ॥ ति० महीकालमह्यौनद्यौ ॥ २० ॥ ति० कोशकाराणांभूमिं कौशेयकतन्तूपादकजन्तूपत्तिस्थानभूतांभूमिं । रजताकरां रजतखनिं ॥ २१ ॥

[पा०] १ च. झ. अ. काममेवमिदं. २ क. ख. घ. वीर. ३ क. ड.—ट. यथायुक्तं. ४ क. ख. ड.—ट. तथा. ५ ग. बुद्धिमतांवरः. ६ क. ग.—ट. सौम्य. ७ ख. वीर. ८ ग. ड.—ट. वानरेन्द्र. ९ ख. त्वमेव. १० छ. झ. मेकार्यं. ११ ख. छ. प्राप्तकाल. १२ ग. सकृतार्थो. छ. झ. सुहृदाप्तो. १३ क. ड. च. ज. मेघनिर्घोषंजीमूतं. १४ ख. छ. झ. अ. ट. पुत्रगेश्वरं. १५ छ. झ. अ. ट. सूर्यनिभैः. १६ छ. झ. ट. विज्ञःकार्यं. १७ ड. च. ज. अ. ततः. १८ ख. च.—ट. दुर्गेषु. १९ ड. नदेषुच. २० क. घ.—छ. झ. अ. ट. चापि. २१ ड. छ. झ. अ. ट. पुण्ड्रांस्त्वज्जास्तथैवच. ख. पुण्ड्रान्वज्जाश्चसर्वशः. २२ छ. झ. ट. भूमिंच.

सर्वमेतद्विचेतव्यं भार्गयद्भिस्ततस्ततः ॥ रामस्य दयितां भार्यां सीतां दशरथक्षुषाम् ॥ २२ ॥
 समुद्रमवगाढांश्च पर्वतान्पत्तनानि च ॥ मन्दरस्य च ये कोटिं संश्रिताः केचिदायताम् ॥ २३ ॥
 कर्णप्रावरणाश्चैव तथा चाप्योष्ठकर्णकौः ॥ घोरलोहमुखाश्चैव जवनाश्चैकपादकाः ॥ २४ ॥
 अक्षया बलवन्तश्च पुरुषाः पुरुषादकाः ॥ किराताः कर्णचूडाश्च हेमाङ्गाः प्रियदर्शनाः ॥ २५ ॥
 आममीनाशनास्तत्र किराता द्वीपवासिनः ॥ अन्तर्जलचरा घोरा नरव्याघ्रा इति श्रुताः ॥
 एतेषामालयाः सर्वे विचेयाः काननौकसः ॥ २६ ॥
 गिरिभिर्ये च गम्यन्ते प्लवनेन प्लवेन च ॥ रक्तवन्तं यवद्वीपं सप्तराज्योपशोभितम् ॥
 सुवर्णरूप्यकं चैव सुवर्णाकरमण्डितम् ॥ २७ ॥
 यवद्वीपमतिक्रम्य शिशिरो नाम पर्वतः ॥ दिवं स्पृशति शृङ्गेण देवदानवसेवितः ॥ २८ ॥
 एतेषां गिरिदुर्गेषु प्रपातेषु वनेषु च ॥ मार्गध्वं सहिताः सर्वे रामपत्नीं यशस्विनीम् ॥ २९ ॥
 ततो रक्तजलं शोणमगाधं शीघ्रगामिनम् ॥ गत्वा पारं समुद्रस्य सिद्धचारणसेवितम् ॥ ३० ॥

महाग्रामयुक्तान् । कोशकाराणां राजविशेषाणां ॥ १९
 —२२ ॥ समुद्रं अवगाढान् प्रविष्टान् । पर्वतान् ।
 मन्दरस्य आयतां कोटिं च संश्रितायेकर्णप्रावरणादयः
 एतेषामालयाः सर्वे विचेयाइतिसंबन्धः । काननौकस
 इति संबोधनं । कर्णप्रावरणाः आच्छादितकर्णाः ।
 निष्कर्णाइत्यर्थः । ओष्ठे कर्णौ येषां ते ओष्ठकर्णकाः ।
 लोहमुखाः लोहतुल्यमुखाः । कर्णेषु चूडा येषां ते
 कर्णचूडाः । आममीनाशना इति पूर्वोक्तकिराता
 व्यावर्त्यन्ते । द्वीपवासिनः द्वीपान्तरेवसन्तो मन्दरेपि
 वसन्तीत्यर्थः । नरव्याघ्राः अर्धनररूपा व्याघ्ररूपाश्चे-
 त्यर्थः ॥ २३—२६ ॥ एवं जम्बूद्वीपान्वेषणं विधाय
 द्वीपान्तरान्वेषणं विधत्ते—गिरिभिरित्यादि । रामपत्नीं
 यशस्विनीमित्यन्तमेकं वाक्यं ॥ ये द्वीपाः गिरिभिर्ग-
 म्यन्ते । प्लवनेन लङ्घनेन च ये गम्यन्ते । प्लवेन उडुपेन

ये गम्यन्ते । तान्द्वीपान् । सप्तराज्योपशोभितं सप्तख-
 ण्डोपशोभितं । यवद्वीपं च गच्छत । तं यवद्वीपम-
 तिक्रम्य यः शिशिरोनाम पर्वतः शृङ्गेण दिवं स्पृशति
 तं गच्छत । एतेषां द्वीपादीनां गिरिदुर्गेषु वनेषु च ।
 प्रपातेषु निर्द्वेषेषु च । रामपत्नीं मार्गध्वमिति संबन्धः ।
 यवद्वीपसुवर्णरूप्यकावपि लङ्काद्वीपवत् समुद्रान्तर्वर्ति-
 नौ द्वीपविशेषौ ॥ २७—२९ ॥ एवं जम्बूद्वीपं
 लवणसमुद्रं चोक्त्वा प्लक्षद्वीपप्रदेशानाह—तत इत्या-
 दिना ॥ समुद्रस्य पारं लवणसमुद्रापरपारस्थं ।
 रक्तजलं अगाधं शीघ्रगामिनं सिद्धचारणसेवितं शोणं
 शोणाख्यं नदं । गत्वा । तस्य तीर्थेषु अवतारेषु ।
 वनेषु च वैदेह्यासह रावणोमार्गितव्यः । केवलं रावणं
 केवलं सीतां च दृष्ट्वा नागन्तव्यं । रावणहननाय
 सीतानयनाय च उभावपि दृष्ट्वा आगन्तव्यमितिभावः

सकर्णप्रावरणाः कर्णपुटस्यैवप्रावरणवस्त्रवद्विस्तृतत्वेनतथोक्तिः । तथा ओष्ठकर्णकाः ओष्ठपर्यन्तंलंबमानकर्णाः । लोहमुखाः
 ताम्रमुखाः । चर्मपादुकाः जानुपर्यन्तंविद्यमानचर्ममयपादत्राणाः । एकपादकाइत्यपिकित्तिपाठः ॥ २४ ॥ शि० अक्षयाः नाश-
 रहिताः गृहरहितावा ॥ ति० अक्षयाः अक्षयसन्तानाः । एतेउक्ताःपुरुषाः । तथैवपुरुषादकाः रक्षोभेदाः । तीक्ष्णसूच्यप्रसदृशतै-
 क्ष्ण्यवतीचूडाकेशपाशोयेषां ॥ २५ ॥ ति० आममीनाशनाः अपक्रमस्त्यभुजः ॥ २६ ॥ ती० यवद्वीपं यवकोटिपर्युपलक्षितद्वीपं ।
 अस्तीतिशेषः । ति० ततःपर्यन्तवन्तोभूत्वा । सप्तराज्योपशोभितंयवद्वीपं तथासुवर्णद्वीपंरूप्यकद्वीपंविचेतव्यमितिशेषः । सुवर्ण-
 करमण्डितं सुवर्णकुर्वन्तिथेतैःशोभितं ॥ २७ ॥ ति० ततोऽनिलजलमितिपाठे निलजलमितिस्तस्यसंज्ञा ॥ ३० ॥

[पा०] १ च. झ. ट. सर्वमेतद्विचेतव्यं. ग. सर्वमेतद्विचिन्वध्वं. २ क. ख. घ.—ट. मृगयद्भिः. ग. मृगयन्तः. ३ छ.
 ज. भार्यादयिताः. ड. दक्षिणांभार्या. ४ क. क्षुषांदशरथस्यच. ५ ख. मन्दरस्यचकोटीश्वयेकिंचित्संश्रिताजनाः. ६ क. ड.—ट.
 केचिदाख्याः. ७ ख. ट. यवनाश्चैक. ठ. जवनाश्चर्मपादुकाः. ८ ड. छ. झ. ट. तथैव. ९ ख. ड. छ. झ. ज. ट. किरातास्ती-
 क्ष्णचूडाश्च. १० छ. झ. ट. हेमाभाः. ११ ग. ड. च. ज. श्वात्र. छ. झ. ज. ट. श्वापि. क. श्वैव. १२ छ. झ. ट. माश्रयाः.
 ड. मालयाःकामं. १३ क. कामरूपिणः. १४ च. ज. लङ्घनेन. ड. च. लङ्घनैःप्लवनेनच. १५ झ. यत्नवन्तोयवद्वीपं. १६ ड.
 सुवर्णद्वीपकंचैव. ख. सुवर्णकुञ्जकंचैव. छ. झ. ट. सुवर्णरूप्यकद्वीपं. १७ छ. झ. ज. ट. सुवर्णकरमण्डितं. १८ क. ग.
 प्रभूतेषु. १९ छ. झ. ट. रक्तजलंप्राप्यशोणाख्यंशीघ्रवाहिनं. २० क. ग. ज. शीघ्रवाहिनं. २१ क. समुद्रपारस्थं.

तस्य तीर्थेषु रम्येषु विचित्रेषु वनेषु च ॥ रावणः सह वैदेह्या मार्गितव्यस्ततस्ततः ॥ ३१ ॥
 पर्वतप्रभवा नद्यः सुरम्या बहुनिष्कुटाः ॥ मार्गितव्या दरीमन्तः पर्वताश्च वनानि च ॥ ३२ ॥
 ततः समुद्रद्वीपांश्च सुभीमान्द्रष्टुमर्हथ ॥ ३३ ॥
 ऊर्मिमन्तं समुद्रं च क्रोशन्तमनिलोद्धतम् ॥ ३४ ॥
 तत्रासुरा महाकायाञ्छायां गृह्णन्ति नित्यशः ॥ ब्रह्मणा समनुज्ञाता दीर्घकालं बुभुक्षिताः ॥ ३५ ॥
 तं कालमेघप्रतिमं महोरगनिषेवितम् ॥ अभिगम्य महानादं तीर्थेनैव महोदधिम् ॥ ३६ ॥
 ततो रक्तजलं भीमं लोहितं नाम सागरम् ॥ गता द्रक्ष्यथ तां चैव बृहतीं कूटशाल्मलीम् ॥ ३७ ॥
 गृहं च वैनतेयस्य नानारत्नविभूषितम् ॥ तत्र कैलाससंकाशं विहितं विश्वकर्मणा ॥ ३८ ॥
 तत्र शैलनिभा भीमा मन्देहानाम राक्षसाः ॥ शैलशृङ्गेषु लम्बन्ते नानारूपा भयावहाः ॥ ३९ ॥
 ते पतन्ति जले नित्यं सूर्यस्योदयनं प्रति ॥ निहता ब्रह्मतेजोभिरहन्यहनि राक्षसाः ॥
 अभितप्ताश्च सूर्येण लम्बन्ते स्म पुनः पुनः ॥ ४० ॥
 ततः पाण्डुरमेघाभं क्षीरोदं नाम सागरम् ॥ गता द्रक्ष्यथ दुर्धर्षा मुक्ताहारमिवोर्मिभिः ॥ ४१ ॥
 तस्य मध्ये महाञ्श्वेत ऋषभो नाम पर्वतः ॥ दिव्यगन्धैः कुसुमितै राजतैश्च नगैर्वृतः ॥ ४२ ॥

॥ ३०—३१ ॥ पृक्षद्वीपपर्वतादीनाह—पर्वतेति ॥ निष्कुटाः उद्यानविशेषाः ॥ ३२ ॥ अथेक्षुसमुद्रद्वीपानाह—तत इति ॥ ३३ ॥ इक्षुसमुद्रविशेषं वक्तुमाह—ऊर्मिमन्तमित्यर्थः ॥ ऊर्मिमन्तं समुद्रं इक्षुसमुद्रमित्यर्थः । अभिगच्छतेति शेषः । “ लवणेक्षुसुरासर्पिर्दधिदुग्धजलैः समं ” इति समुद्रक्रमः ॥ ३४ ॥ इक्षुसमुद्रस्य दुर्गमत्वं दर्शयति—तत्रेति ॥ तत्र इक्षुसमुद्रे ॥ ३५ ॥ तीर्थेनाभिगम्य उपायेनाभिगम्य । “ तीर्थं मन्त्राद्युपाध्यायशास्त्रेष्वम्भसि पावने । पात्रोपायावतरणेषु ” इति वैजयन्ती ॥ छायाग्राहिपरिहारेण गन्तव्यमित्यर्थः । यद्वा तीर्थेनावतरणेन गन्तव्यं नान्येन । तेन छायाग्राहिपरिहारो भविष्यतीति भावः ॥ ३६ ॥ ततो गताः इक्षुसमुद्रान्निर्गताः । तां कूटशाल्मलीं लोहितं नाम सागरं मधुसमुद्रं च । द्रक्ष्यथ ॥ ३७ ॥ तत्र शाल्मलिद्वीपे ॥ ३८ ॥ तत्र

मधुसमुद्रे ॥ सूर्यस्योदयनं प्रतीयतः परं निहता इत्यर्थः । ततः परं अभितप्ताश्चेत्यर्थः । लम्बन्ते वर्तन्ते इत्यर्थः । ब्रह्मतेजोभिः गायत्रीप्रभावैः ॥ ३९—४० ॥ ततः पाण्डुरेति । अत्र मधुसमुद्रानन्तरं सर्पिर्दधिसमुद्रयोः कुशक्रौञ्चद्वीपयोश्च वक्तव्यत्वेपि तान्विहाय क्षीरोदप्राप्त्यभिधानं तदुभयप्राप्तिमन्तरेण क्षीरोदप्राप्तेरसंभवात् । अतः अनुक्तावपि तावुक्तावेव समुद्रौ द्वीपौ चेति बोध्यं । यद्वा लवणसमुद्रं तन्मध्यद्वीपांश्चोक्त्वा पृक्षद्वीपशाल्मलिद्वीपकुशद्वीपक्रौञ्चद्वीपान् इक्षुसुरासर्पिर्दधिसमुद्रांश्च तत्रेण दर्शयति—ततः समुद्रद्वीपांश्च सुभीमान्द्रष्टुमर्हथेति ॥ ततः ऊर्मिमन्तमित्यादिना इक्षुसमुद्रस्य विशेषणमुक्त्वा ततो रक्तजलमित्यादिना सुरासमुद्रस्य स्वरूपमुक्त्वा ततः शाल्मलिद्वीपवृत्तान्तं प्रदर्श्य अन्यत्र विशेषाभावात् क्षीरसमुद्रगमनं निर्दिशति—ततः पाण्डुरमेघाभमित्यादिना ॥ ऊर्मिभिर्मु-

शि० सुभीमबहुनिष्कुटाः भयङ्करानेकावनप्रदेशयुक्ताः ॥ ३२ ॥ ति० समनुज्ञाताः समनुज्ञातच्छायाद्वारकग्रहणसामर्थ्यादिमन्तः । छायागृहीतप्राणिभक्षणानुमतिकाश्च ॥ ३५ ॥ ति० सूर्यस्योदयनं प्रति । सूर्योदयं प्राप्योर्ध्वमुखाः सूर्येण युध्यमानाः सूर्येणाभितप्ताः । तन्मण्डलब्रह्मतेजोभितप्ताः । ब्रह्मतेजोभिरहन्यहनित्रैवर्णिकप्रवर्तितैर्ब्रह्मविद्यातेजोभिर्निहताः सन्तः सुरोदजलेपतन्ति । ततः पुनरुज्जीवितालम्बन्तेस्म । शैलशृङ्गेष्विति शेषः ॥ कतक० शैलशृङ्गेषु लम्बन्त इत्यादिश्लोकद्वयं प्रक्षिप्तं । “ तानिरक्षासिमन्देहारुणेद्वीपे प्रक्षिपन्ति ” इति श्रुतावरुणद्वीपे तत्प्रक्षेपोक्तेरत्रारुणद्वीपप्रसक्त्यभावात्प्राचैनपुस्तकेष्वदर्शनाच्च ॥ ४० ॥ कतक० ततः पाण्डुरेति ।

[पा०] १ छ. झ. ट. सुभीमबहु. २ ग.—ट. महारौद्रं. ३ ग. कालमेघप्रतिनिभं. ४ ग. अतिक्रम्य. घ. अधिगम्य. ५ क. ड.—ट. गत्वा. ६ छ. झ. प्रेक्ष्यथ. ७ ग. महती. ८ ख. रत्नोपशोभितं. ९ क. घोराः. १० ड. तेषु शृङ्गेषु. ११ निहता ब्रह्मतेजोभिः. अभितप्ताश्च सूर्येण. इत्यनयोर्ध्वयोः पौर्वापर्यं ग. ड.—ट. पाठेषु हृदयते. ग. रहिताः. १२ ड.—ट. अभितप्ताः स्म. १३ क. पाण्डुरसंघातं. १४ ड.—ट. गत्वा. क. ततो.

सरश्च राजतैः पद्मैर्ज्वलितैर्हेमकेसरैः ॥ नाम्ना सुदर्शनं नाम राजहंसैः समाकुलम् ॥ ४३ ॥
 विबुधाश्चाराणा यक्षाः किन्नराः साप्सरोगणाः ॥ हृष्टाः समभिगच्छन्ति नलिनीं तां रिरंसैव ॥ ४४ ॥
 क्षीरोदं समतिक्रम्य ततो द्रक्ष्यथ वानराः ॥ जलोदं सागरश्रेष्ठं सर्वभूतभयावहम् ॥ ४५ ॥
 तत्र तत्कोपजं तेजः कृतं ह्यमुखं महत् ॥ अस्याद्भुतस्तमहावेगमोदनं सचराचरम् ॥ ४६ ॥
 तत्र विक्रोशतां नादो भूतानां सागरौकसाम् ॥ श्रूयते च समर्थानां दृष्ट्वा तद्बडबामुखम् ॥ ४७ ॥
 स्वादूदस्योत्तरे^{१२} देशे^{१३} योजनानि त्रयोदश ॥ जातरूपशिलो नाम महान्कनकपर्वतः ॥ ४८ ॥
 तत्र चन्द्रप्रतीकांशं पद्मगं धरणीधरम् ॥ पद्मपत्रविशालाक्षं ततो द्रक्ष्यथ वानराः ॥ ४९ ॥
 आसीनं पर्वतस्याग्रे सर्वभूतनमस्कृतम् ॥ सहस्रशिरसं देवमनन्तं नीलवाससम् ॥ ५० ॥
 त्रिशिराः काञ्चनः केतुस्तालस्तस्य महात्मनः ॥ स्थापितः पर्वतस्याग्रे विराजति सवेदिकः ॥ ५१ ॥
 पूर्वस्यां दिशि निर्माणं कृतं तन्निदशेश्वरैः ॥ ५२ ॥
 ततः परं हेममयः श्रीमानुदयपर्वतः ॥ तस्य कोटिर्दिवं स्पृष्ट्वा शतयोजनमायता ॥ ५३ ॥
 जातरूपमयी दिव्या विराजति सवेदिका ॥ सालैस्तालैस्तमालैश्च कर्णिकारैश्च पुष्पितैः ॥
 जातरूपमयैर्दिव्यैः शोभते सूर्यसन्निभैः ॥ ५४ ॥
 तत्र योजनविस्तारमुच्छ्रितं दशयोजनम् ॥ शृङ्गं सौमनसं नाम जातरूपमयं ध्रुवम् ॥ ५५ ॥
 तत्र पूर्वं पदं कृत्वा पुरा विष्णुस्त्रिविक्रमे ॥ द्वितीयं शिखरे मेरोश्चकार पुरुषोत्तमः ॥ ५६ ॥

न्काहारं मुक्ताहारयुक्तमिव स्थितं ॥ ४१—४२ ॥
 नाम्ना सुदर्शनं सर इत्यन्वयः ॥ ४३—४४ ॥
 जलोदं शुद्धजलसमुद्रं ॥ ४५ ॥ तत्र शुद्धोदके । कृतं
 निश्चितं । कोपजलं और्वकोपजं । ह्यमुखं तत्
 प्रसिद्धं । महत्तेजः वर्तत इति शेषः । अस्य तेजसः ।
 सचराचरं महावेगं तत् जलमिति शेषः । ओदनमाहुः
 संहारवेलायामिन्धनमाहुरित्यर्थः ॥ ४६ ॥ समर्था-
 नामपि बडबामुखं तत्तेजो दृष्ट्वा विक्रोशतां नादः
 श्रूयते ॥ ४७ ॥ स्वादूदस्य शुद्धजलसमुद्रस्य । उत्तरे

देशे अपरे पारे ॥ ४८—५१ ॥ पूर्वस्यां दिशि
 तन्निर्माणं कृतं । पूर्वदिगवधित्वेन तालरूपः केतुः
 कल्पित इत्यर्थः ॥ ५२—५४ ॥ तत्र उदयपर्वतकोटौ
 ॥ ५५ ॥ विष्णुः त्रिविक्रमे त्रिविक्रमप्रस्तावे । तत्र
 सौमनसशृङ्गे । पूर्वं पदं कृत्वा द्वितीयं पदं मेरोः
 पश्चिमदिगवधिभूतस्य सावर्णिमेरोः शिखरे चकार । पू-
 र्वपश्चिमदिगवधिभूतयोरुदयाचलसावर्णिमेर्वोर्विष्णोः
 पदविन्यासः बलेः कृत्स्नराज्यग्रहणार्थः । भूमध्यस्थ-
 मेरौ पदविन्यासे कृत्स्नाक्रमणं न लभ्येत । वस्तुवस्तु

अत्रसुराक्षीरोदयोर्मध्येसर्पिर्दधिसमुद्रयोर्विचयनानुक्तिस्तत्रविचेतव्यदुर्गस्थलाभावात् ॥ ४१ ॥ स० क्षीरोदमित्यादौक्षीरादीना-
 मुदकलेनव्यवहारदर्शनादत्रापिजलान्यस्यैवजललेनोत्प्रेक्षानभवतीतिद्योतयितुंजलोदमित्युक्तं ॥ ४५ ॥ स० तत्कोपजं । तच्छ-
 ब्देनबुद्धिस्यऔर्वःपराभूयते । उक्तंभारतेआदिपर्वणिऔर्वे—“ततस्तंकोधजंतातऔर्वाम्निवरुणालये । उत्तसर्जसचैवापउपभुङ्केम-
 होदधौ । महद्भयशिरोभूत्वायत्तंवेदविदोविदुः । तममिमुद्रमन्वकात्पिबत्यापोमहोदधौ ।” इति । स० अस्यतेजसः । सचराचरं
 जगत् । ओदनंवदन्ति । ज्ञानिनिश्चितेशेषः । चराचरमोदनमितिचराचरात्तलकथनेनास्यतेजसोभगवद्रूपलंप्रतीयते । “अत्ताचराचरग्रह-
 णात् ” इतिसूत्रात् । तथाआचार्यैरपि “अश्वनत्वावारवन्तंवन्दध्या ” इतिऋचि “वारवान्वडबामुखः ” इत्यादिनास्पष्टमुक्ते-
 श्च ॥ ४६ ॥ स० तद्बडबामुखं दृष्ट्वास्थितानांअसमर्थानां तत्प्राप्यजीवितुंसामर्थ्यरहितानां । सागरौकसांनादः आर्तस्वरः ।
 श्रूयतेच । ति० असमर्थानां । चात्समर्थानामपि ॥ ४७ ॥ ति० त्रिशिराः शिरःप्रदेशवर्तित्रिकण्ठवान् । सवेदिकः आधा-

[पा०] १ ग. ज्वलद्भिर्हेम. २ ड. च. ज. अ. हंसैर्निषेवितं. ३ ख. छ. झ. ट. किन्नराश्चाप्सरोगणाः. ४ ड.—ट. समधि-
 गच्छन्ति. ५ ड.—ज. अ. रिरंसया. ६ छ. झ. ट. तदा. ड. च. गत्वा. ज. अ. गताद्रक्ष्यथ. ७ छ. झ. ट. सागरंक्षीप्रं.
 ख.—च. ज. सागरश्रेष्ठं. ८ ड. च. ज. अत्यद्भुतमहा. ख. ग. घ. छ. झ. ज. ट. अस्याद्भुतमहा. ९ ख. सलिलौकसां.
 १० घ. छ. झ. ज. ट. चासमर्थानां. ११ ख. ड. च. ज. अ. जलदस्योत्तरे. १२ ग. घ. छ. झ. ट. तीरे. १३ ख. योजनानां.
 १४ छ. झ. ट. सुमहान्कनकप्रभः. ड. अ. महाकनकपर्वतः. १५ ख. ड.—ट. देवनमस्कृतं.

उत्तरेण परिक्रम्य जम्बूद्वीपं दिवाकरः ॥ दृश्यो भवति भूयिष्ठं शिखरं तन्महोच्छ्रयम् ॥ ५७ ॥
 तत्र वैखानसा नाम वालखिल्या महर्षयः ॥ प्रकाशमाना दृश्यन्ते सूर्यवर्णास्तपस्विनः ॥ ५८ ॥
 अयं सुदर्शनो द्वीपः पुरो यस्य प्रकाशते ॥ यस्मिंस्तेजश्च चक्षुश्च सर्वप्राणभृतामपि ॥ ५९ ॥
 शैलस्य तस्य शैलेषु कन्दरेषु वनेषु च ॥ रावणः सह वैदेह्या मार्गितव्यस्ततस्ततः ॥ ६० ॥
 काञ्चनस्य च शैलस्य सूर्यस्य च महात्मनः ॥ आविष्टा तेजसा सैन्ध्या पूर्वा रक्ता प्रकाशते ॥ ६१ ॥
 पूर्वमेतत्कृतं द्वारं पृथिव्या भुवनस्य च ॥ सूर्यस्योदयनं चैव पूर्वा ह्येषा दिगुच्यते ॥ ६२ ॥
 तस्य शैलस्य पृष्ठेषु निर्गरेषु गुहासु च ॥ रावणः सह वैदेह्या मार्गितव्यस्ततस्ततः ॥ ६३ ॥
 ततः परमगम्या स्याद्विपूर्वा त्रिदशवृता ॥ रहिता चन्द्रसूर्याभ्यामदृश्या तिमिरावृता ॥ ६४ ॥
 शैलेषु तेषु सर्वेषु कन्दरेषु वनेषु च ॥ ये च नोक्ता मया देशा विचेया तेषु जानकी ॥ ६५ ॥
 एतावद्गानरैः शक्यं गन्तुं वानरपुङ्गवाः ॥ अभास्करममर्यादं न जानीमस्ततः परम् ॥ ६६ ॥
 अधिगम्य तु वैदेहीं निलयं रावणस्य च ॥ मासे पूर्णे निवर्तध्वमुदयं प्राप्य पर्वतम् ॥ ६७ ॥
 ऊर्ध्वं मासान्न वस्तव्यं वसन्वध्यो भवेन्मम ॥ सिद्धार्थाः सन्निवर्तध्वमधिगम्य च मैथिलीम् ॥ ६८ ॥

मेरोरेव शिखरे द्वितीयं पदं न्यस्तं । मेरुशिखरस्य स्वर्गत्वात् । भूमावेकं स्वर्गं द्वितीयं तृतीयं ब्रह्मलोक इति पौराणिकीगाथा ॥ ५६ ॥ दिवाकरः जम्बूद्वीपमुत्तरेण जम्बूद्वीपोत्तरभागे । “ एनपा द्वितीया ” इति द्वितीया । परिक्रम्य महोच्छ्रयं तत् सौमनसं शिखरं प्राप्येति शेषः । दृश्यो भवति मेरोर्दक्षिणपार्श्ववर्तिनां दृश्यो भवतीत्यर्थः ॥ ५७ ॥ वैखानसाः ब्रह्मनखोत्पन्नाः । वालखिल्याः ब्रह्मारोमोत्पन्नाः “ ये नखास्ते वैखानसाः । येवालास्ते वालखिल्याः ” इति श्रुतेः ॥ ५८ ॥ अयं उदयपर्वतपार्श्वस्थो द्वीपः सुदर्शनो नाम । सुदर्शनसंज्ञान्वर्थेत्याह—यस्येति । यस्य तेजसः । पुरः सन्निधौ । सर्वप्राणभृतामपि चक्षुः प्रकाशते विषयग्रहणशक्तं भवति । तत्तेजः सूर्याख्यं

यस्मिन् द्वीपे प्रकाशते । अयं द्वीपः सुदर्शनो नामेति योजना ॥ ५९ ॥ शैलस्य उदयशैलस्येत्यर्थः ॥ ६० —६१ ॥ हि यस्मादेतदुदयपर्वतः । द्वारशब्दापेक्षया नपुंसकत्वं । पृथिव्याः भुवनस्य च पूर्वं द्वारं कृतं प्रथमद्वारत्वेन ब्रह्मणः सृष्ट्यादौ कल्पितं । सूर्यस्य परितो भ्रमणाय प्रथमं एतदुदयनं च कृतमुदयस्थानं कल्पितं । तस्मादेषा पूर्वा दिगुच्यते ॥ ६२ ॥ तस्येत्यादि ॥ सम्यगन्वेषणाय पुनरुक्तिः ॥ ६३ ॥ त्रिदशवृता त्रिदशाधिष्ठिता । दिक् उदयाचलप्रदेशरूपा । ततः परं उदयाद्रेः परं । अगम्या ॥ ६४ ॥ उपसंहरति—शैलेष्विति ॥ ये मया नोक्तास्तेषु शैलादिषु विचेया ॥ ६५ ॥ अमर्यादं ग्रामनगरादिमर्यादारहितं । केवलान्धकारभूतमित्यर्थः ॥ ६६—६८ ॥

रवेदिबन्धसहितः ॥ ५९ ॥ ति० अस्तानन्तरमुत्तरेण जम्बूद्वीपपरिक्रम्य तन्महोच्छ्रयं शिखरं सौमनसाख्यं प्राप्य स्थितो दिवाकरो जम्बूद्वीपवर्तिनां भूयिष्ठं दृश्यो भवति । सौमनसे शिखरे इत्यर्थः ॥ इदं सत्ययुगाभिप्रायं । त्रेतायां क्षीरसागरमध्यगस्य द्वापरे सुरोदमध्यगस्य कलौ लङ्कामध्यगस्य जम्बूद्वीपस्थमनुष्यदृश्यताया अन्यत्रोक्तत्वात् ॥ ५७ ॥ ती० अयं सुदर्शनो द्वीपः शोभनदर्शनोऽयं द्वीपः प्रकाशते । अयमिति शब्दप्रादिक्यानिर्देशाज्जम्बूद्वीप उच्यते । यद्वासुदर्शनाकारत्वात् सुदर्शनशब्देन जम्बूद्वीप उच्यते ॥ स० सुदर्शनः तन्नामकसरोवरचिह्नितो द्वीपः प्रकाशते ॥ ५९ ॥ ति० चोहेतौ । यतो भुवनस्य प्रकाशनहेतोः सूर्यस्योदयनमवेक्ष्य पूर्वं प्रथमं । पृथिव्या एतद्वारं ऊर्ध्वस्थानां पृथिवीप्रवेशस्य द्वारं । पृथ्वीस्थानां भुवनस्य ब्रह्मभुवनस्य प्रवेशद्वारं । एतत् उदयगिरिरूपं कृतं । अतएषा पूर्वा दिगुच्यते ॥ ६२ ॥ इति चत्वारिंशः सर्गः ॥ ४० ॥

[पा] १ ख. घ. न्महोच्छ्रयं. २ ख. घ. ज. तस्य शैलस्य. ३ क. ख. घ. ड. च. ज. न. कुजेषु. छ. झ. ट. पृष्ठेषु. ४ क. ज. तस्य पूर्वासन्ध्या. ५ क. ख. सापूर्वादिक्. च. छ. ज. ट. सादिक्पूर्वा. ग. दिक्पूर्वादि. ६ ख. ड.—ट. तमसावृता. ७ ड. च. ज.—ट. नदीषु च. ८ ज. येयेचोक्ता. ट. येचनोक्तामयोद्देशाः. ९ क. एतच्चवानरैः. १० ज. सिद्धार्थाश्च निवर्तयन्.

महेन्द्रकान्तां वनषण्डमण्डितां दिशं चरित्वा निपुणेन वानराः ॥

अवाप्य सीतां रघुवंशजप्रियां ततो निवृत्ताः सुखिनो भविष्यथ ॥ ६९ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये किष्किन्धाकाण्डे चत्वारिंशः सर्गः ॥ ४० ॥

एकचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४१ ॥

सुग्रीवेण दक्षिणदिशितत्तद्देशीयविशेषाभिधानपूर्वकंसीतान्वेषणाय हनुमन्नीलाङ्गदादिप्रेषणम् ॥ १ ॥

ततः प्रस्थाप्य सुग्रीवस्तन्महद्वानरं बलम् ॥ दक्षिणां प्रेषयामास वानरानभिलक्षितान् ॥ १ ॥

नीलमग्निसुतं चैव हनुमन्तं च वानरम् ॥ पितामहसुतं चैव जाम्बवन्तं महाबलम् ॥ २ ॥

सुहोत्रं च शरारिं च शरगुलमं तथैव च ॥ गजं गवाक्षं गवयं सुषेणमृषभं तथा ॥ ३ ॥

मैन्दं च द्विविदं चैव विजयं गन्धमादनम् ॥ उल्कामुखमसङ्गं च हुताशनसुतावुभौ ॥ ४ ॥

अङ्गदप्रमुखान्वीरान्वीरः कपिगणेश्वरः ॥ वेगविक्रमसंपन्नान्संदिदेश विशेषवित् ॥ ५ ॥

तेषामग्रेसरं चैव महद्बलमसङ्गम् ॥ विधाय हरिवीराणामादिशदक्षिणां दिशम् ॥ ६ ॥

ये केचन समुद्देशास्तस्यां दिशि सुदुर्गमाः ॥ कपीशः कपिमुख्यानां स तेषां तानुदाहरत् ॥ ७ ॥

सहस्रशिरसं विन्ध्यं नानाद्रुमलतायुतम् ॥ नर्मदां च नदीं दुर्गां महोरगनिषेविताम् ॥ ८ ॥

ततो गोदावरीं रम्यां कृष्णवेणीं महानदीम् ॥ वरदां च महाभागां महोरगनिषेविताम् ॥ ९ ॥

मेखलामुत्कलां चैव दशार्णनगराण्यपि ॥ अब्रवन्तीमवन्तीं च सर्वमेवानुपश्यत् ॥ १० ॥

महेन्द्रकान्तां इन्द्रप्रियां । निपुणेन नैपुण्येन ॥ ६९ ॥

इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे
मुक्ताहारख्याने किष्किन्धाकाण्डव्याख्याने चत्वारिंशः सर्गः ॥ ४० ॥

नीलमित्यादि । अत्रोक्तः सुषेणस्तारापितुरन्यः ।

वेगविक्रमसंपन्नप्रेषणे हेतुमाह—विशेषविदिति ॥ २

—५ ॥ असङ्गं अविलम्बगामि । वेगवदितियावत् ।

बलं सैन्यं । अग्रेसरं अग्रचरं । विधाय ॥ ६ ॥ तान्

समुद्देशान् ॥ ७ ॥ सहस्रशिरसमित्यादि । पूर्ववन्मध्य-

देशापेक्षया विन्ध्यस्य दक्षिणत्वव्यपदेशः ॥ ८—१० ॥

अथ दक्षिणदिशि वानरप्रेषणमेकचत्वारिंशे—ततः

प्रस्थाप्येत्यादि ॥ अभिलक्षितान् दृष्टापदानान् ॥ १ ॥

ति० अभिलक्षितान् कार्यसमर्थत्वेन निर्णीतान् ॥ १ ॥ ति० हुताशनसुताविति । अत्रित्वव्याप्यं हुताशनत्वमित्यभिहुताशन-

योर्भेदः ॥ स० हुताशनसुतौ अग्निपुत्रौ । नीलस्यसेनानीलेनपृथगुक्तिः ॥ ४ ॥ ति० विशेषवित् । अन्वेष्टव्यदेशविशेषवित् ॥

स० विशेषवित् कपिगतपराक्रमविशेषाभिज्ञः ॥ ५ ॥ ति० अग्रेसरं मुख्यं । असंग्रहं इति पाठे असंकोचप्रभुमित्यर्थः ॥ ६ ॥

रामानु० सहस्रशिरसमित्यादिना पूर्वभागस्थान्देशानुपदिशति ॥ स० अत्रदिक्कल्पनाच्च जंबूद्वीपमध्यदेशमारभ्येति ज्ञेयं । तेन कथं-

किष्किन्धादक्षिणदेशस्थत्वं विन्ध्यादीनामिति शङ्का परास्ता ॥ तस्यानागकन्यात्वात्तत्र तेषां संचारो युक्तः ॥ ति० अत्राप्यार्यावर्ता-

पेक्षया दक्षिणत्वं तदाह सहस्रशिरसं सहस्रशिखरं ॥ ८ ॥ ति० गोदावरीं विन्ध्यपूर्वप्रदेशवर्तिगोदावरीं ॥ ९ ॥ मेखलादयो देश-

भेदाः ॥ १० ॥

[पा०] १ क. सुरेन्द्रकान्तां. २ ड.—ट. महौजसं. ३ ख. ग. शरभं. ड.—ट. सुषेणं. ४ छ. झ. ट. मनङ्गच.

५ क. ग. महाबलमथाङ्गदं. ड.—ट. बृहद्बलमथाङ्गदं. ६ क. कपिवीराणां. ७ ड. च. ज. न. मादिदेशाथदक्षिणां. ८ ड. ज.

न. सुदारुणाः. ९ ड.—ट. रम्यां. १० ग. भोगावतीं. ११ क. न. वरारोहां. ज. महारोहां. १२ क. च. अब्रुवन्तीं ब्रुवन्तीं च.

ड. न. ट. अब्रुवन्तीमवन्तीं च. ख. ग. अवन्तीमब्रुवन्तीं च. छ. झ. आब्रवन्तीमवन्तीं च.

विदर्भानृषिकांश्चैव रम्यान्माहिषकानपि ॥ तथा वैज्ञानकलिङ्गांश्च कौशिकांश्च समन्ततः ॥ ११ ॥

अन्वीक्ष्य दण्डकारण्यं सपर्वतनदीगुहम् ॥ नदीं गोदावरीं चैव सर्वमेवानुपश्यत ॥

तथैवान्ध्रांश्च पुण्ड्रांश्च चोलान्पाण्ड्यान्सकेरलान् ॥ १२ ॥

अयोमुखश्च गन्तव्यः पर्वतो धातुमण्डितः ॥ विचित्रशिखरः श्रीमांश्चित्रपुष्पितकाननः ॥ १३ ॥

सचन्दनवनोद्देशो मार्गितव्यो महागिरिः ॥ १४ ॥

ततस्तामापगां दिव्यां प्रसन्नसलिलां शिवाम् ॥ तत्र द्रक्ष्यथ कावेरीं विहितामप्सरोगणैः ॥ १५ ॥

तस्यासीनं नगस्याग्रे मलयस्य महौजसम् ॥ द्रक्ष्यथादित्यसंकाशमगस्त्यमृषिसत्तमम् ॥ १६ ॥

ततस्तेनाभ्यनुज्ञाताः प्रसन्नेन महात्मना ॥ ताम्रपर्णीं ग्रीहजुष्टां तरिष्यथ महानदीम् ॥ १७ ॥

सा चन्दनवर्नैर्दिव्यैः प्रच्छन्ना द्वीपशालिनी ॥ कान्तेव युवतिः कान्तं समुद्रमवगाहते ॥ १८ ॥

ततो हेममयं दिव्यं मुक्तामणिविभूषितम् ॥ युक्तं कवाटं पाण्ड्यानां गता द्रक्ष्यथ वानराः ॥ १९ ॥

ततः समुद्रमासाद्य संप्रधार्यार्थनिश्चयम् ॥ अगस्त्येनान्तरे तत्र सागरे विनिवेशितः ॥ २० ॥

चित्रनानानगः श्रीमोन्महेन्द्रः पर्वतोत्तमः ॥ जातरूपमयः श्रीमानवगाढो महार्णवम् ॥ २१ ॥

नानाविधैर्नगैः सर्वैर्लताभिश्चोपशोभितम् ॥ देवैर्वैद्यैश्चप्रवरैरप्सरोगैश्च सेवितम् ॥ २२ ॥

सिद्धचारणसङ्घैश्च प्रकीर्णं सुमनोहरम् ॥ तमुपैति सहस्राक्षः सदा पर्वसु पर्वसु ॥ २३ ॥

तत्र सर्वमेवानुपश्यतेत्यन्तेन विन्ध्यस्य पश्चिमभाग-
स्थास्तद्वक्षिणपार्श्वस्थांश्च नदीनगरदेशानुपदिशति—
विदर्भानित्यादिना । पूर्वभागस्थान्देशानुपदिशति—न-
दीगोदावरीमिति । दण्डकारण्यवर्तिगोदावरीखण्डमि-
त्यर्थः ॥ ११—१२ ॥ अयोमुखः सहायः ॥ १३—१४ ॥
अप्सरोगणैः विहितां पूजितामित्यर्थः ॥ १५ ॥ तस्य
प्रसिद्धस्य ॥ १६—१८ ॥ पाण्ड्यानां पाण्ड्यराजानां ।
युक्तं योग्यं । कवाटं । अनेन नगरं लक्ष्यते । मुक्ता-
रूपमणिभिः रत्नैः भूषितं । तदुत्पत्तिदेशत्वादिति भा-

वः ॥ १९ ॥ अथ महेन्द्रं वर्णयति—तत इत्यादिना ॥
मार्गितव्या विशेषत इत्यन्तमेकान्वयं । ततः पाण्ड्य-
नगरात् । समुद्रमासाद्य अर्थनिश्चयं कर्तव्यसमुद्रल-
ङ्घनार्थनिश्चयं । संप्रधार्य कृत्वा । अगस्त्येन तत्र
सागरे अन्तरे अवकाशे निवेशितः । श्रीमान् पुष्पफ-
लादिसमृद्धिमान् । श्रीमान् कान्तिमान् । महेन्द्रोऽस्ति ।
तं पर्वतं । पर्वसु पर्वसु समुद्रस्नानायागच्छति ।
तस्यापरे पारे अन्तरालिकतीरे द्वीपोऽस्ति तं मार्गध्वं ।
तत्र सर्वात्मना सर्वप्रयत्नेन विशेषतः सीता मार्गित-

ति० मत्स्याश्चकलिङ्गाश्चतान् ॥ ११ ॥ स० अत्रनदीगोदावरीमिति दण्डकारण्यस्थितगोदावरीप्रदेशग्रहणं । एतच्च तत्रैवसीता-
यागमनाद्विशेषतस्तत्रान्वेषणार्थं ॥ १२ ॥ स० अयोमुखइति मलयस्यानामान्तरं । सुचन्दनवनोद्देशइतितच्चिह्नदर्शनात् “ तस्या-
सीनंनगस्याग्रेमलयस्य” इतिवक्ष्यमाणत्वाच्च ॥ १३ ॥ स० अप्सरोगणैर्विहितां विहृतंविहरणंअस्याअस्तीतिमलर्थीयप्रत्ययान्तोर्यं ।
ततश्चाप्सरोगणकर्तृकंयद्विहरणं तद्वतीमित्येकदेशेनान्वयोबोध्यः ॥ १५ ॥ ति० अगस्त्यमिति । यद्यपिपञ्चवटीतदुदगभागेअग-
स्त्याश्रमःपूर्वमुक्तः तथाप्यत्रापिबोध्यः वाल्मीकेरनेकदेशेष्वाश्रमवत् । समाननामाऽन्यएवायमित्यन्ये ॥ १६ ॥ ति० चन्दनैःप्र-
च्छन्नानिद्वीपानिवारिचयस्यास्ताप्रच्छन्नद्वीपवारीणी । प्रच्छन्नशरीरेति यावत् ॥ स० युवती कान्ता लज्जयायथादिव्यदुकूलैःप्रच्छन्न-
सर्वस्वावयवासतीखकान्तंगच्छति तद्वदियमपिदिव्यदुकूलस्थानीयैश्चन्दनैश्चित्रैःप्रच्छन्नद्वीपजलादिसर्वावयवासती खकान्तंसमुद्रम-
वगाहते ॥ १८ ॥ ति० सहस्राक्षउपैतीत्यनेन महेन्द्राधिष्ठितत्वादन्यथनामकलंमहेन्द्रस्यसूचितं ॥ २३ ॥

[पा०] १ ड. छ. झ. ट. वृष्टिकांश्चैव. २ क. ख. वङ्गकलिङ्गांश्च. ड. छ. झ. ज. ट. मत्स्यकलिङ्गांश्च. घ. न. ज. वत्सक-
लिङ्गांश्च. ३ क.—घ. काशिकांश्च. ४ ख. तथैवच. ५ ख. अन्विष्य. ६ ख. चेति. ७ ग. ड. च. ज. न. पश्यथ. ८ ग. च—
ट. पाण्ड्यांश्चकेरलान्. ९ क. अधोमुखश्च. १० ख. पुष्पितपादपः. ११ घ.—ट. सुचन्दन. १२ झ. ट. सलिलाशयां. घ. स-
लिलांशुभां. १३ ख.—ट. विहृतामप्सरो. १४ क.—ट. महौजसः. १५ ख. ग. महाप्राहां. १६ ड.—ट. वनैश्चित्रैः. १७ छ. झ.
प्रच्छन्नद्वीपवारीणी. ट. प्रच्छन्नद्वीपमालिनी. १८ ख. ग. ड.—ट. युवतीकान्तं. १९ क. मणिनिषेवितं. २० ड.—ज. न.
ततो. २१ ड. च. ज. न. ट. चित्रसानुगतः. झ. चित्रसानुनगः. ग. चित्रनानावनः. २२ घ. श्रीमान्नगेन्द्रः. २३ क.—ट. फुलैः.
२४ ख. ग. गन्धर्वैश्च. २५ घ.—ट. शोभितं. २६ क. चारणगन्धर्वैः. २७ ड. ज.—ट. सुमनोरमं. २८ ख. समुपैति.

द्वीपस्तस्यापरे पारे शतयोजनमायतः ॥ अगम्यो मानुषैर्दीप्तस्तं मार्गध्वं समन्ततः ॥
 तत्र सर्वात्मना सीता मार्गितव्या विशेषतः ॥ २४ ॥
 स हि देशस्तु वध्यस्य रावणस्य दुरात्मनः ॥ राक्षसाधिपतेर्वासः सहस्राक्षसमद्युतेः ॥ २५ ॥
 दक्षिणस्य समुद्रस्य मध्ये तस्य तु राक्षसी ॥ अङ्गारकेति विख्याता छायामाक्ष्य भोजनी ॥ २६ ॥
 एवं निःसंशयान्कृत्वा संशयान्नष्टसंशयाः ॥ मृगयध्वं नरेन्द्रस्य पत्नीममिततेजसः ॥ २७ ॥
 तमतिक्रम्य लक्ष्मीवान्समुद्रे शतयोजने ॥ गिरिः पुष्पितको नाम सिद्धचारणसेवितः ॥ २८ ॥
 चन्द्रसूर्याशुसंकाशः सागराम्बुसमावृतः ॥ आजते विपुलैः शृङ्गैरम्बरं विलिखन्निव ॥ २९ ॥
 तस्यैकं काञ्चनं शृङ्गं सेवते यं दिवाकरः ॥ श्वेतं राजतमेकं च सेवते यं निशाकरः ॥ ३० ॥
 न तं कृतघ्नाः पश्यन्ति न नृशंसा न नास्तिकाः ॥ प्रणम्य शिरसा शैलं तं विमार्गत वानराः ॥ ३१ ॥
 तमतिक्रम्य दुर्धर्षाः सूर्यवान्नाम पर्वतः ॥ अध्वना दुर्विगाहेन योजनानि चतुर्दश ॥ ३२ ॥
 ततस्तमप्यतिक्रम्य वैद्युतो नाम पर्वतः ॥ सर्वकामफलैर्वृक्षैः सर्वकालमनोहरैः ॥ ३३ ॥
 तत्र भुक्त्वा वरार्हाणि मूलानि च फलानि च ॥ मधूनि पीत्वा मुख्यानि परं गच्छत वानराः ॥ ३४ ॥
 तत्र नेत्रमनःकान्तः कुञ्जरो नाम पर्वतः ॥ अगस्त्यभवनं यत्र निर्मितं विश्वकर्मणा ॥ ३५ ॥
 तत्र योजनविस्तारमुच्छ्रितं दशयोजनम् ॥ शरणं काञ्चनं दिव्यं नानारत्नविभूषितम् ॥ ३६ ॥
 तत्र भोगवती नाम सर्पाणामालयः पुरी ॥ विशालकक्ष्या दुर्धर्षा सर्वतः परिरक्षिता ॥

व्येत्यर्थः ॥ २०—२४ ॥ एवं रावणालयावगमेऽपि
 इतरदिक्षु वानरप्रेषणं स्थानान्तरे सीतामादाय किं
 गच्छेदिति शङ्कयेति बोध्यम् ॥ २५—२६ ॥ ननु
 पूर्वं “न जाने निलयं तस्य सर्वथा पापरक्षसः”
 इत्युक्तं । संप्रति “स हि देशस्तु वध्यस्य रावणस्य
 दुरात्मनः” इत्युच्यते । अतो विरुद्धमिदमित्याशङ्क्य
 परिहरति—एवमिति ॥ एवं मदुक्तरीत्या । संशयान्
 संशयविषयभूतान्देशान् । निःसंशयान् संशयावि-
 षयीभूतान् । निश्चितसदसद्भावान्कृत्वा नष्टसंशयाः
 सन्तः अमिततेजसो नरेन्द्रस्य पत्नीं मृगयध्वं ।
 यदृच्छादर्शनापरिस्फुटज्ञातमर्थं कथं निश्चयेन कथ-

यामीति न जान इति पूर्वमुक्तं । इदानीं तथाविध-
 मप्यर्थमन्वेषणगौरवाय निश्चयेन ब्रवीमीतिभावः
 ॥ २७ ॥ तमतिक्रम्येति “परावरयोगे चे”ति क्त्वा-
 प्रत्ययः । एवं पूर्वत्रापरत्र च बोध्यं ॥ २८—२९ ॥
 तस्यैकमिति दक्षिणायन इति शेषः ॥ ३०—३१ ॥
 हे दुर्धर्षाः सूर्यवान्नाम पर्वतः वर्तत इति शेषः ।
 दुर्विगाहेनाध्वना उपलक्षितः । योजनानि चतुर्दश
 पुष्पितकसूर्यवतोरन्तराल इति शेषः ॥ ३२—३३ ॥
 वराणां श्रेष्ठानामर्हाणीति वरार्हाणि । परं ततः परं
 देशं ॥ ३४—३५ ॥ अगस्त्यभवनं विशेषयति—तत्र

अपरेपारे अपरेपरतीरे । अपरशब्दोविशेषवाची परतीरविशेषप्रतिष्ठितइतिशेषः । द्वीपइति । उत्तरभागेदक्षिणेलवणसमुद्रइति
 तस्यद्वीपलं । सगरखातोप्येकदेशेनोदगभागेचसमुद्रसंबद्धः ॥ २४ ॥ ति० समुद्रसंबद्धत्वात्सागरोपिसमुद्रलेनसमुद्रश्चागारलेनव्य-
 वहितइत्यविरोधः ॥ २६ ॥ स० एवं पूर्वोक्तप्रकारेण । संशयान् संशयविषयान् समुद्रतरणच्छायाग्रहनिवारणादीन्प्रति ।
 निस्संशयान् निर्गतः संशयोयेषांतान्मयापरंतीरंप्राप्यतेवानवा । छायाग्रहोनिवार्यतेवानवेत्यादिसंशयरहितानितियावत् । कृत्वा-
 नियोज्य तत्कार्यकरणायातादृशानेनियोज्येत्यर्थः । नष्टसंशयास्सन्तोमृगयध्वमित्यर्थः । एवमर्थीकरणेपूर्वोक्तच्छायाग्रहनिस्तरणो-
 पायाकथनेनासांगत्यापत्तिः ॥ २७ ॥ ति० तत्र कुञ्जरपर्वते । अगस्त्यभवनवर्णनं । योजनेत्यादि । इदंतृतीयमगस्त्यस्थानं ॥
 शरणं गृहं । अगस्त्यस्येतिशेषः ॥ ३६ ॥ तत्र कुञ्जरपर्वतएव । आलयशब्दोऽनिलपुल्लिङ्गः । यद्यपिभोगवतीरसातलेप्रसिद्धातथापि

[पा०] १ क. ख. ग. ड.—ट. विस्तृतः. २ ज. मानुषैर्वापि. ३ ग. महात्मनः. ४ क. मध्येवसति. ५ क. ख. ग.
 ड.—ट. छायामाक्ष्य. ६ ज. सागरान्तसमाश्रयः. ड. च. छ. झ. ज. ट. सागरांबुसमाश्रयः. ७ क. रजतशृङ्गं. ८ क. ख.
 ड.—ज. न. दुर्धर्षः. ९ क. मनोरमैः. १० क.—घ. महार्हाणि. ११ च.—झ. ट. जुष्टानि. १२ क. विस्तीर्णं. १३ क. ग.
 च.—ट. विशालरथ्या.

द्विचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४२ ॥

सुग्रीवेणपश्चिमदिशि सीतान्वेषणाय सुषेणादिप्रेषणम् ॥ १ ॥

अथ प्रस्थाप्य सुग्रीवस्तान्हरीन्दक्षिणां दिशम् ॥ अब्रवीन्मेघसंकाशं सुषेणं नाम यूथपम् ॥ १ ॥
तारायाः पितरं राजा श्वशुरं भीमविक्रमम् ॥ अब्रवीत्प्राञ्जलिर्वाक्यमभिगम्य प्रणम्य च ॥ २ ॥
मरीचिपुत्रं मारीचमर्चिष्मन्तं महाकपिम् ॥ वृतं कपिवरैः शूरैर्महेन्द्रसदृशद्युतिम् ॥ ३ ॥
बुद्धिविक्रमसंपन्नं वैनतेयसमद्युतिम् ॥ मरीचिपुत्रान्मारीचानर्चिर्मालान्महाबलान् ॥
ऋषिपुत्रांश्च तान्सर्वान्प्रतीचीमादिशदिशम् ॥ ४ ॥
द्वाभ्यां शतसहस्राभ्यां कपीनां कपिसत्तमाः ॥ सुषेणप्रमुखा यूयं वैदेहीं परिमार्गत ॥ ५ ॥
सुराष्ट्रान्सहबाह्वीकाञ्चूरान्भीमांस्तथैव च ॥ स्फीताञ्जनपदात्रम्यान्विपुलानि पुराणि च ॥ ६ ॥
पुन्नागगहनं कुक्षिं वकुलोद्दालकाकुलम् ॥ तथा केतकण्डांश्च मार्गध्वं हरियूथपाः ॥ ७ ॥
प्रत्यक्स्रोतोगमाश्चैव नद्यः शीतजलाः शिवाः ॥ तापसानामरण्यानि कान्तारा गिरयश्च ये ॥ ८ ॥
तैः स्थलीं मरुप्रायामत्युच्चशिरसः शिलाः ॥ गिरिजालावृतां दुर्गां मार्गित्वा पश्चिमां दिशम् ॥ ९ ॥
तैः पश्चिममसाद्य समुद्रं द्रष्टुमर्हथ ॥ तिमिनंक्रायुतजलमक्षोभ्यमथ वानराः ॥ १० ॥
ततः केतकण्डेषु तमालगहनेषु च ॥ कपयो विहरिष्यन्ति नारिकेलवनेषु च ॥ ११ ॥
तत्र सीतां च मार्गध्वं निलयं रावणस्य च ॥ वेलातटनिविष्टेषु पर्वतेषु वनेषु च ॥ १२ ॥

अथ पश्चिमदिशिवानरयोजनं द्विचत्वारिंशे—
अथेत्यादि ॥ १ ॥ प्राञ्जलित्वादिकथनार्थमब्रवीदिति ।
अतो न पौनरुक्त्यं ॥ २ ॥ मारीचपदमन्वर्थसंज्ञेति
द्योतयितुं मरीचिपुत्रमित्युक्तिः । मरीचिपुत्रान्मारी-
चानित्यत्रापि तथा । मारीचमिति ज्येष्ठ उक्तः ।
मारीचा इति तदनुजा उच्यन्ते । अर्चिर्मालान्
अर्चिष्मतः ॥ ३—६ ॥ पुन्नागगहनं पुन्नागवनं ।
कुक्षिः मध्यदेशविशेषः । उद्दालकाः वृक्षविशेषाः ।
केतकण्डान् केतकवनानि । प्रत्यक्स्रोतो गच्छन्तीति

प्रत्यक्स्रोतोगमाः । शिवाः पावनाः । कान्ताराः
दुर्गममार्गाः । तान्मार्गध्वमिति पूर्वेण संबन्धः ॥ ७
—८ ॥ ततः स्थलीमित्यादिश्लोकद्वयमेकान्वयं ।
स्थल्यादिकं मार्गित्वा ततः तस्माद्देशात् । पश्चिमं
समुद्रमागम्य तिमिनक्रायुतमक्षोभ्यन्तं द्रष्टुमर्हथ ॥ ९
—१० ॥ कपयो भवदीयाः ॥ ११ ॥ वेलातटनिवि-
ष्टेषु वेलायां अम्बुविकृतौ तटे च स्थितेषु । “अन्ध-
म्बुविकृतौ वेला कालमर्यादयोरपि ” इत्यमरः ॥ १२ ॥

स० अब्रवीदितिपुनर्वचनमादरसूचनार्थं ॥ २ ॥ स० महर्षिपुत्रंमारीचमित्यत्र महर्षिरूपोयोमरीचिस्तत्पुत्रमितिबुद्ध्याविवेके-
नान्वयः ॥ महेन्द्रसदृशद्युतिं महेन्द्रद्युतिसदृशद्युतिं । यद्वा महेन्द्रस्यसदृशयोग्याद्युतिर्यस्येति ॥ ती० अर्चिष्मन्तं तदाख्यं ।
अयंतेषुप्रधानः । अर्चिर्माल्याख्याअन्येपिमरीचिपुत्राः ॥ ३ ॥ ति० मारीचशब्दस्यव्युत्पत्त्यन्तरसंबन्धमारीचिपुत्रानित्युक्तं
॥ ४ ॥ ती० कुक्षिमित्यादिनाकेतुमालप्रदेशानुपदिशति ॥ ७ ॥ ति० कान्तारगिरयः कान्तारयुक्तागिरयः ॥ ८ ॥ स्थली

[पा०] १ ख. ततः. २ च.—ट. सहरीन्सुग्रीवोदक्षिणां. ३ ड.—ट. वानरं. ४ घ.—ट. महर्षिपुत्रं. ५ क. समंजवे.
६ छ. झ. ट. नर्चिर्माल्यान्. ख. नर्चिर्ज्वालान्. ७ ख. घ. प्रतीचीदिशमादिशत्. ८ च. ज. सुग्रीवःकपिसत्तमः. क. ड.
कपीनांकपिसत्तमः. ९ क. ग.—ट. मार्गध. १० ड.—ट. सौराष्ट्रान्. ख. सौराष्ट्रान्बाह्वीकांश्चैव. घ. सुराष्ट्रान्. ११ ड.—ट.
बाह्वीकांश्चमन्त्रिचांस्तथैवच. १२ ग. ड.—ट. हरिपुङ्गवाः. १३ च.—ट. क्लोतोवहाश्च. १४ क. ग. ड.—ट. कान्तारगिरयः.
१५ छ. झ. ज. ट. तत्रस्थलीर्मरुप्राया । अत्युच्चशिरसाः. क. ग. तत्र. १६ क. मत्युग्रशिखराः. १७ ख. घ. मार्गध्वं.
१८ क. तत्र. १९ क. ग. ड.—ट. माणम्य. २० क. ख. ग. मीननक्रायुत. ड. च. छ. ज. ट. तिमिनकाकुलजलं.
ज. झ. तिमिनकाकुलजलं गलाद्रक्ष्यथ. २१ क. विमार्गध्वं. २२ च.—ज. वेलातल.

सुरचीपत्तनं चैव रम्यं चैव जैदीपुरम् ॥ अवन्तीमङ्गलोपां च तथा चालक्षितं वनम् ॥

राष्ट्राणि च विशालानि पत्तनानि ततस्ततः ॥ १३ ॥

सिन्धुसागरयोश्चैव संगमे तत्र पर्वतः ॥ मेहान्हेमगिरिर्नाम शतशृङ्गो महाद्रुमः ॥ १४ ॥

तस्य प्रस्थेषु रम्येषु सिंहाः पक्षगमाः स्थिताः ॥ तिमिमत्स्यगजाश्चैव नीडान्यारोपयन्ति ते ॥ १५ ॥

तानि नीडानि सिंहानां गिरिशृङ्गगताश्च ये ॥ दृप्तास्तृप्ताश्च मातङ्गास्तोयदस्वननिःस्वनाः ॥

विचरन्ति विशालेऽस्मिन्स्तोयपूर्णे समन्ततः ॥ १६ ॥

तस्य शृङ्गं दिवस्पर्शं काञ्चनं चित्रपादपम् ॥ सर्वमाशु विचेतव्यं कपिभिः कामरूपिभिः ॥ १७ ॥

कोटिं तत्र समुद्रे तु काञ्चनीं शतयोजनाम् ॥ दुर्दर्शां पारियात्रस्य गतां द्रक्ष्यथ वानराः ॥ १८ ॥

कोट्यस्तत्र चतुर्विंशद्गन्धर्वाणां तरस्विनाम् ॥ वसन्त्यग्निनिकाशानां घोरीणां कामरूपिणाम् ॥ १९ ॥

पौर्वकार्चिःप्रतीकाशाः समवेताः सहस्रशः ॥ नात्यासादयितव्यास्ते वानरैर्भीमविक्रमैः ॥ २० ॥

नादेयं च फलं तैस्सादेशात्किञ्चित्प्लवंगमैः ॥ दुरासदा हि ते वीराः सत्त्ववन्तो महाबलाः ॥ २१ ॥

फलमूलानि ते तत्र रक्षन्ते भीमविक्रमाः ॥ तत्र यत्नश्च कर्तव्यो मार्गितव्या च जानकी ॥

न हि तेभ्यो भयं किञ्चित्कपित्वमनुवर्तताम् ॥ २२ ॥

तत्र वैदूर्यवर्णाभो वज्रसंस्थानसंस्थितः ॥ नानाद्रुमलताकीर्णो वज्रो नाम महागिरिः ॥

श्रीमान्समुदितस्तत्र योजनानां शतं समम् ॥ २३ ॥

पूर्वस्यां दिश्यवन्त्यन्या । इयं चान्या । यत्र प्रविष्टा वननैरन्तर्येण न लक्ष्यन्ते तदलक्षितं नाम । मार्गध्वमित्यनुषङ्गः ॥ १३ ॥ सिन्धुर्नदविशेषः । तत्र पश्चिमदिशि । पक्षैर्गच्छन्तीति पक्षगमाः । सपक्षा इति विशेषणं । नीडानि वृक्षाग्रस्थस्वावासस्थानानि । अतएव महाद्रुम इति पूर्वमुक्तं ॥ १४—१५ ॥ तानीत्याद्यर्थत्रयं ॥ समन्ततस्तोयपूर्णेऽस्मिन् स्थले ये गजाः सन्ति गिरिशृङ्गगताश्च ये ते गजास्तानि नीडानि विचरन्ति । सिंहनीडाश्रयसानुषु विचरन्तीत्यर्थः ।

बाधकस्थानगमने हेतुमाह—दृप्ता इति ॥ १६ ॥ कपिभिः भवद्भिरिति शेषः ॥ १७ ॥ तत्र समुद्रे । गतां पारियात्रस्य कोटिं शृङ्गं ॥ १८—१९ ॥ नात्यासादयितव्याः नातिसमीपं प्राप्तव्याः ॥ २० ॥ नादेयं न स्वीकार्यं । तर्हि ते गन्धर्वा अस्मान्दृष्टव्यन्तीत्यत्राह—तत्रेति । यत्नः फलचापलनिवृत्तौ यत्नः कर्तव्यः । विशालत्वादन्वेषणे यत्नो वा । न किञ्चिद्भयं कपिसंचारस्य वनमात्रधर्मत्वादिति भावः । अनुवर्ततां अनुवर्तमानानां ॥ २१—२२ ॥ तत्र वैदूर्य-

अकृत्रिमाभूः ॥ ९ ॥ ति० सिंहाः तदाख्याः । पक्षगमाः पक्षिणःस्थिताः । तेपक्षिणः तिमिमत्स्यगजान् नीडानि स्ववासस्थानानि आरोपयन्ति प्रापयन्ति ॥ १५ ॥ स० सिंहानांयानितानिनीडानि । तेषुविचरन्तियेगजाः । दृप्तादेवसिंहनीडसंचारित्वं । ति० बाधकबाहुल्येपिसंचारात्पर्वतस्यातिरमणीयत्वमवगम्यते ॥ १६ ॥ ति० घोराणां अतएवपापकर्मणांसंहर्तृणां ॥ १९ ॥ ती० नात्यासादयितव्याः नद्रष्टव्याः नापराद्व्यावा ॥ २० ॥ ति० ननुपापकारित्वात्तदनासादनेकथं तत्रमार्गणसंभवः अतआह—नहि-तेभ्य इति । तद्देशेऽग्रेपक्षादिवत्प्राकृतमृगस्वभावेतिष्ठतामित्यर्थः । अतएवनापराद्व्याइतिपूर्वव्याख्यातं ॥ शि० ननुगन्धर्वाणाम-तिप्राबल्यात्कथमन्वेषणसिद्धिरित्यतआह । कपिलं स्वाभाविकव्याधत्वं । अनुवर्ततां युष्माकंतेभ्यः गन्धर्वेभ्यः । किञ्चिद्भयं । एतेन स्वाभाविकगमनव्याजेनैवान्वेषणकर्तव्यमित्यञ्जितं ॥ स० कपिलमनुवर्ततां विजातीयानांभवतांतेभ्योभयंकिञ्चिदपिभ-व-

[पा०] १ ड.—ज. ट. सुरवीपत्तनं. २ ग. नदीपुरं. ख.—झ. जलापुरं. ३ ग. झ. ज. मङ्गलेपांच. ४ घ. तथैवालक्षितं. क. तथाचाक्षितं. ५ छ. झ. ट. महान्तोमगिरिः. ६ ड.—ट. तत्र. ७ ख. पक्षिमृगाः. ८ ख. ग. मत्स्यान्गजाश्चैव. ९ ख. गताश्चते. १० क. विहरन्ति. ११ छ. झ. ज. ट. समुद्रस्य. ख.—च. ज. समुद्रेय. क. समुद्रेच. १२ ड.—ट. गत्वा. १३ क. चतुर्विंशत्. १४ क. महतां. १५ छ. झ. पापकर्मणां. १६ क. पाकशासनसंकाशाः. १७ ड. च. ज. ज. समेताश्च. १८ छ. झ. ट. समन्ततः. १९ च. ज. नान्यैस्तेदर्शितव्यास्तैर्वानरैः. २० क. सर्वतस्सादेशात्प्लवङ्गमैः. २१ ख. रक्षन्तो.

त्रिचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४३ ॥

सुग्रीवेणोत्तरदिशि सीतापरिमार्गणाय शतबलिप्रमुखकपिलप्रेषणम् ॥ १ ॥

ततः संदिश्य सुग्रीवः श्वशुरं पश्चिमां दिशम् ॥ वीरं शतबलिं नाम वानरं वानरर्षभः ॥ १ ॥
 उवाच राजा धर्मज्ञः सर्ववानरसत्तमम् ॥ वाक्यमात्महितं चैव रामस्य च हितं तथा ॥ २ ॥
 वृतः शतसहस्रेण त्वद्विधानां वनौकसाम् ॥ वैवस्वतसुतैः सार्धं प्रतिष्ठस्व स्वमन्त्रिभिः ॥ ३ ॥
 दिशं ह्युदीचीं विक्रान्तां हिमशैलावतंसकाम् ॥ सर्वतः परिमार्गध्वं रामपत्नीमनिन्दिताम् ॥ ४ ॥
 अस्मिन्कार्ये विनिवृत्ते कृते दाशरथेः प्रिये ॥ ऋणान्मुक्ता भविष्यामः कृतार्थार्थविदां वराः ॥ ५ ॥
 कृतं हि प्रियमस्माकं राघवेण महात्मना ॥ तस्य चेतःप्रतिकारोऽस्ति सफलं जीवितं भवेत् ॥ ६ ॥
 अर्थिनः कार्यनिवृत्तिमकर्तुरपि यश्चेत् ॥ तस्य स्यात्सफलं जन्म किं पुनः पूर्वकारिणः ॥ ७ ॥
 एतां बुद्धिमवस्थाय दृश्यते जानकी यथा ॥ तथा भवद्भिः कर्तव्यमस्मत्प्रियहितैषिभिः ॥ ८ ॥
 अयं हि सर्वभूतानां मान्यस्तु नरसत्तमः ॥ अस्मासु चागतप्रीती रामः परपुरंजयः ॥ ९ ॥
 इमानि वनदुर्गाणि नद्यः शैलान्तराणि च ॥ भवन्तः परिमार्गन्तु बुद्धिविक्रमसंपदा ॥ १० ॥
 तत्र म्लेच्छान्पुलिन्दांश्च शूरसेनांस्तथैव च ॥ प्रस्थलान्भरतांश्चैव कुरुंश्च सह मदकैः ॥ ११ ॥
 कांबोजान्यवनांश्चैव शंकानारट्टकानपि ॥ बाह्लीकानृषिकांश्चैव पौरवानथ टङ्कणान् ॥ १२ ॥
 चीनान्परमचीनांश्च निर्हारान् पुनः पुनः ॥ अन्वीक्ष्य दरदांश्चैव हिमवन्तैः तथैव च ॥ १३ ॥
 लोभप्रपन्नकण्डेषु देवदारुवनेषु च ॥ रावणः सह वैदेह्या मार्गितव्यस्ततस्ततः ॥ १४ ॥
 ततः सोमाश्रमं गत्वा देवगन्धर्वसेवितम् ॥ कालं नाम महासानुं पर्वतं तु गमिष्यथ ॥ १५ ॥
 महत्सु तस्य शैलस्य निर्दरेषु गुहासु च ॥ विचिनुध्वं महाभागां रामपत्नीं ततस्ततः ॥ १६ ॥
 तमतिक्रम्य शैलेन्द्रं हेमगर्भं महागिरिम् ॥ ततः सुदर्शनं नाम गन्तुमर्हथ पर्वतम् ॥ १७ ॥

अथोत्तरदिशि शतबलिप्रेषणं त्रिचत्वारिंशे—
 ततः संदिश्येत्यादि ॥ १—३ ॥ हिमशैलावतंसकां
 हिमशैलालङ्कारां ॥ ४ ॥ कृतार्थाश्चार्थविदश्च कृतार्थार्थविदः तेषां वराः ॥ ५—९ ॥ इमानि वक्ष्यमाणानि । नद्यः नदीः ॥ १० ॥ भरतान् इन्द्रप्रस्थादिप्र-

देशान् । कुरुन् दक्षिणकुरुन् । हिमवदन्तान् पुनः
 पुनरन्विष्य परिमार्गन्त्विति पूर्वेण संबन्धः ॥ ११
 —१३ ॥ पद्मकाश्रन्दनविशेषाः । साहचर्यात्
 ॥ १४—१६ ॥ तमतिक्रम्येति ॥ तं कालं नाम महा-
 गिरिं अतिक्रम्य । ततः तस्मात् । सुदर्शनं पर्वतं

ति० सर्वज्ञः देशवृत्ताभिज्ञः ॥ २ ॥ शि० प्रतिष्ठस्व समानकार्यकारिलेनैकीभव ॥ ३ ॥ ति० विक्रान्तेति शतबलस्य संबुद्धिः
 ॥ ४ ॥ ती० कृतार्थार्थविदां वरा इत्यत्र सवर्णदीर्घार्थः ॥ ५ ॥ रामानु० लोभप्रपन्नकण्डेष्वित्यत्र पद्मकशब्दश्चन्दनव्यतिरि-

[पा०] १ घ. वानराधिपः. क. ग. ड. च. वानरर्षभं. छ. झ. ट. वानरेश्वरः. २ ख. ग. छ. झ. ज. ट. सर्वज्ञः. च. ज. मन्त्रज्ञः. ३ क. ख. ग. ड.—ट. सत्तमः. ४ च. मद्रिधानां. ५ छ. झ. ट. प्रविष्टः सर्वमन्त्रिभिः. क. ग. च. ज. ज. प्रतीक्षस्व स्वमन्त्रिभिः. ६ झ. विक्रान्त. ७ छ. झ. ट. पत्नीयशस्त्रिणी. ८ क. ख. ग. कार्येहिनिवृत्ते. ९ ख. बुद्धिपुरस्कृत्यथा-दृश्येत जानकी. क. घ. च.—ट. बुद्धिसमास्थाय. १० छ. झ. कांबोजयवनांश्चैव. ड. कांबोजान्पर्वतांश्चैव. ११ छ. झ. ज. ट. शकानां पत्तनानि च. १२ घ. बाह्लीकानृषिकांश्चैव. १३ क. ग. घ. कङ्कणान्. ड. च. ज. ज. कोङ्कणान्. १४ क. ग. नगरांश्च. १५ घ. अन्विष्य बर्बरांश्चैव. ड.—ट. अन्वीक्ष्य वरदांश्चैव. क. अन्विष्य. १६ ख. छ. झ. ट. विचिन्वथ. १७ क.—ट. पर्वतं तं. १८ ड.—ट. शैलेषु पर्वतेषु. १९ क. ख. ग. ड. छ. ज. झ. ट. विचिन्वत. २० ड.—ट. रामपत्नीमनिन्दितां. २१ क. ख. ग. ड.—ट. पर्वतं गन्तुमर्हथ.

ततो देवसखो नाम पर्वतः पतगालयः ॥ नानापक्षिगणाकीर्णा विविधद्रुमभूषितः ॥ १८ ॥
 तस्य कैाननषण्डेषु निर्क्षरेषु गुहासु च ॥ रावणः सह वैदेह्या मार्गितव्यस्ततस्ततः ॥ १९ ॥
 तमतिक्रम्य चाकाशं सर्वतः शतयोजनम् ॥ अपर्वतनदीवृक्षं सर्वसत्त्वविवर्जितम् ॥ २० ॥
 तं तु शीघ्रमतिक्रम्य कान्तारं रोमहर्षणम् ॥ कैलासं पाण्डुरं शैलं प्राप्य हृष्टा भविष्यथ ॥ २१ ॥
 तत्र पाण्डुरमेघाभं जाम्बूनदपरिष्कृतम् ॥ कुबेरभवनं दिव्यं निर्मितं विश्वकर्मणा ॥ २२ ॥
 विशाला नलिनी यत्र प्रभूतकमलोत्पला ॥ हंसकारण्डवाकीर्णा ह्यप्सरोगणसेविता ॥ २३ ॥
 तत्र वैश्रवणो राजा सर्वभूतनमस्कृतः ॥ धनदो रमते श्रीमान्गुह्यकैः सह यक्षराट् ॥ २४ ॥
 तस्य चन्द्रनिकाशेषु पर्वतेषु गुहासु च ॥ रावणः सह वैदेह्या मार्गितव्यस्ततस्ततः ॥ २५ ॥
 क्रौञ्चं तु गिरिमासाद्य बिलं तस्य सुदुर्गमम् ॥ अप्रमत्तैः प्रवेष्टव्यं दुष्प्रवेशं हि तत्स्मृतम् ॥ २६ ॥
 वसन्ति हि महात्मानस्तत्र सूर्यसमप्रभाः ॥ देवैरप्यर्चिताः सम्यग्देवरूपा महर्षयः ॥ २७ ॥
 क्रौञ्चस्य तु गुहाश्चान्याः सानूनि शिखराणि च ॥ निर्दरैश्च नितम्बाश्च विचेतव्यास्ततस्ततः ॥ २८ ॥
 क्रौञ्चस्य शिखरं चापि निरीक्ष्य च ततस्ततः ॥ अवृक्षं कामशैलं च मानसं विहगालयम् ॥ २९ ॥
 न गतिस्तत्र भूतानां देवदानवरक्षसाम् ॥ स च सर्वविचेतव्यः ससानुप्रस्थभूधरः ॥ ३० ॥
 क्रौञ्चं गिरिमतिक्रम्य मैनाको नाम पर्वतः ॥ मयस्य भवनं यत्र दानवस्य स्वयं कृतम् ॥ ३१ ॥
 मैनाकस्तु विचेतव्यः ससानुप्रस्थकन्दरः ॥ स्त्रीणामश्वमुखीनां च निकेतास्तत्र तत्र तु ॥ ३२ ॥
 तं देशं समतिक्रम्य आश्रमं सिद्धसेवितम् ॥ सिद्धा वैखानसास्तत्र बालखिल्याश्च तापसाः ॥ ३३ ॥

गन्तुमर्हथ ॥ १७ ॥ पतगालयः पक्षिणामावासभूतः । पक्षिणां वैविध्यमाह—नानापक्षिसमाकीर्ण इति ॥ १८—१९ ॥ तमतिक्रम्य तस्मादेवसखाख्यपर्व-
 तात्परं । अपर्वतनदीवृक्षं शून्यारण्यस्थलं । वर्तत इति
 शेषः ॥ २० ॥ कैलासमिति यद्यपि कैलासो हिमव-
 देकदेश इति पुराणान्तरोक्तं तथापि तद्विरुद्धं ज्ञेयं ।
 मध्ये शून्यप्रदेशेपि तावत्पर्यन्तं हिमवानिति ॥ २१ ॥
 तत्र कैलासे । नलिनी मानसाख्यसरसी ॥ २२—
 २३ ॥ तत्र कैलासे ॥ २४ ॥ तस्यकैलासस्य । पर्व-
 तेषु पर्यन्तपर्वतेषु ॥ २५ ॥ बिलं स्कन्दशक्तिकृतं

॥ २६—२८ ॥ शिखरं च प्रधानभूतं शिखरं च ।
 अवृक्षं अवृक्षाख्यं प्रत्यन्तपर्वतं । विहगालयं मानसं
 मानसाख्यं गिरिं च निरीक्ष्य ते विचेतव्या इति
 पूर्वेण संबन्धः ॥ २९ ॥ तत्र मानसाख्ये पर्वते ।
 ससानुप्रस्थभूधरः सानवः उपत्यकाः । प्रस्था मध्य-
 तटाः । भूधरा अधिलकाः ॥ ३० ॥ क्रौञ्चं गिरि-
 मतिक्रम्य क्रौञ्चगिरेः परतः । मैनाको नाम पर्वतः ।
 वर्तत इति शेषः ॥ ३१ ॥ अश्वमुखीनां किंपुरुषस्त्री-
 णां ॥ ३२ ॥ आश्रमं सिद्धसेवितं । अस्तीति शेषः

क्तवृक्षविशेषवाची । अकालेवनद्रव्यभूतलोप्रादिसहपाठात् ॥ १४ ॥ रामानु० 'ततो देवसखो नाम पर्वतः पर्वतालयाः' इति पा-
 ठः । पर्वतालया इति वानराणां संबोधनं ॥ १८ ॥ ति० कामशैलं कामतपस्थानशैलं ॥ शि० अवृक्षं वृक्षरहितं । कामशैलं
 दर्शनमात्रेण कामनापूरकक्रौञ्चशैलशिखरं । विहगालयं विहगानां पक्षिगतीनां आसमन्ताद्भावेन लयः अभावो यस्य सित् । मानसंचशि-
 खरमस्तीति शेषः ॥ २९ ॥ ति० तत्र मानसे । भूतादीनां गतिर्न शून्यत्वेन प्रयोजनाभावाद्भूतादयस्तत्र न गच्छन्तीत्यर्थः ॥ ती०
 सानुपर्वतपार्श्वसमतलः प्रस्थस्तु विषमतलः ॥ स्त० तत्र मानसे । अयं मानसो मानसोत्तरभिन्नः ॥ ३० ॥ ति० मैनाकोऽयं समु-

[पा०] १ ड. च. छ. झ. ज. ट. समाकीर्णो. २ क. ड.—ट. काञ्चनखण्डेषु. ३ क. ग. ड.—ट. निर्दरेषु. ४ च.—
 झ. ट. पाण्डुरंप्राप्यहृष्टायुयं भविष्यथ. ५ ख. परिच्छदं. ६ ग. च.—झ. ट. रम्यं. ७ ड.—ट. सर्वलोक. ८ घ. तत्र.
 ९ ज. क्रौञ्चाख्यं. १० क. वसन्ति च. ११ ड.—ट. रम्यार्थिताः. १२ क. सम्यग्दिव्यरूपाः. १३ क. घ. क्रौञ्चस्यास्य.
 १४ ग. निर्क्षराश्च. क. झ. दर्दराश्च. च. दयश्चैव. ट. दर्दुराश्च. १५ क. संनिरीक्ष्य. १६ ख. पर्वतो बहुकन्दरः. क. ग. ज.
 ससानुप्रस्थकन्दरः. १७ ख.—ट. तत्र. १८ ख. प्रस्थभूतलः. १९ क.—घ. च. छ. झ. ट. मश्वमुखीनां तु. २० ड.—ट.
 वैखानसायत्र.

वन्द्यास्ते तु तपःसिद्धास्तपसा वीतकल्मषाः ॥ प्रष्टव्या चापि सीतायाः प्रवृत्तिर्विनयान्वितैः ॥ ३४ ॥
 हेमपुष्करसंछनं तस्मिन्वैखानसं सरः ॥ तरुणादित्यसंकाशैर्हसैर्विचरितं शुभैः ॥ ३५ ॥
 औपवाह्य कुबेरस्य सार्वभौम इति स्मृतः ॥ गजः पर्येति तं देशं सदा संह करेणुभिः ॥ ३६ ॥
 तत्सरः समतिक्रम्य नष्टचन्द्रदिवाकरम् ॥ अनक्षत्रगणं व्योम निष्पयोदमनादितम् ॥ ३७ ॥
 गभस्तिभिरिवार्कस्य स तु देशः प्रकाशते ॥ विश्राम्यद्भिस्तपःसिद्धैर्देवकल्पैः स्वयंप्रभैः ॥ ३८ ॥
 तं तु देशमतिक्रम्य शैलोदा नाम निम्नगा ॥ ३९ ॥
 उभयोस्तीरयोस्तस्याः कीचका नाम वेणवः ॥ ते नयन्ति परं तीरं सिद्धान्प्रत्यानयन्ति च ॥ ४० ॥
 उत्तराः कुरवस्तत्र कृतपुण्यप्रतिश्रयाः ॥ ४१ ॥
 ततः काञ्चनपद्माभिः पद्मिनीभिः कृतोदकाः ॥ नीलवैडूर्यपत्राभिर्नद्यस्तत्र सहस्रशः ॥ ४२ ॥
 रक्तोत्पलवनैश्चात्र मण्डिताश्च हिरण्मयैः ॥ तरुणादित्यसंकाशैर्मान्ति तत्र जलाशयाः ॥ ४३ ॥
 महार्हमणिपत्रैश्च काञ्चनप्रभकेसरैः ॥ नीलोत्पलवनैश्चित्रैः स देशः सर्वतो वृतः ॥ ४४ ॥
 निस्तुलाभिश्च मुक्ताभिर्मणिभिश्च महाधनैः ॥ उद्धूतपुलिनास्तत्र जातरूपैश्च निम्नगाः ॥ ४५ ॥

॥ ३३ ॥ तपःसिद्धाः अणिमाद्यष्टैश्चर्यसिद्धियुक्ताः ॥ ३४—३५ ॥ औपवाह्यः राजार्हं वाहनं । “ राजार्हस्त्वौपवाह्यः ” इत्यमरः ॥ ३६ ॥ अथ महामेरुपर्यन्तेलावृतप्रदेशानुपदिशति—तत्सर इति ॥ उत्तरत्र “ हिमवन्तं च मेरुं च समुद्रं च तथोत्तरं ” इति वक्ष्यमाणत्वाद्वा मेरुकीर्तनप्रसक्तिरेव नास्तीति न भ्रमितव्यं । व्योम वर्तत इति शेषः । व्योम्नो नष्टचन्द्रदिवाकरादित्वं नियतमार्गवर्तिनां चन्द्रसूर्यादीनां मेरुनिकटे किरणसंचाराभावात् । तदुक्तं विष्णुपुराणे “ यावत्पुरस्तात्तपति तावत्पृष्ठे च पार्श्वयोः । कृते हेमगिरिर्मैरोरुपरि ब्रह्मणः सभां ” इति ॥ ३७ ॥ स देशः अर्कस्य गभस्तिभिरिव स्थितैः स्वयंप्रभैः स्वतःसिद्धज्ञानैः तपःसिद्धैः प्रकाशते ॥ ३८ ॥ निम्नगा वर्तत इति शेषः ॥ ३९ ॥ तस्याः शैलोदायाः । उभयोस्तीरयोः कीचका नाम वेणवः सन्ति । ते

उभयतीरजाः कीचकाः । अन्योन्यसंप्रथिततया गमनसाधनभूताः सन्तः सिद्धान् परं तीरं नयन्ति प्रत्यानयन्ति च ॥ ४० ॥ उत्तराः कुरवः उत्तरकुरुसंज्ञिकाः देशाः । वर्तन्त इति शेषः । कृतपुण्यानां प्रतिश्रयाः आश्रयभूताः आवासभूताः ॥ ४१ ॥ ततः कृतपुण्यप्रतिश्रयत्वाद्धेतोः । कृतपुण्यभोग्यभूमित्वात् उक्तविशेषा नद्यः सन्तीति भावः । पद्मिनीभिः पद्मलताभिः । कृतोदकाः पर्याप्तोदकाः । “ युगपर्याप्तयोः कृतं ” इत्यमरः ॥ ४२ ॥ रक्तैत्यविभक्तिकनिर्देशः । रक्तैरुत्पलवनैर्हिरण्मयैरुत्पलवनैः । तरुणादित्यसदृशैरुत्पलवनैश्चेत्यर्थः । तत्रात्र तेष्वेतेषु कुरुष्वित्यन्वयः ॥ ४३ ॥ महार्हमणयो नीलरत्नानि तत्तुल्यपत्रैः ॥ ४४ ॥ निस्तुलाभिः वर्तुलाभिः । “ वर्तुलं निस्तुलं वृत्तं ” इत्यमरः । महाधनैः बहुमूल्यैः । उद्धूतपुलिनाः उन्नतपुलिनाः । निम्नगाः

द्रमप्रादन्त्यः ॥ ३९ ॥ ति० वैखानसं वैखानसानामिदं ॥ ३९ ॥ ति० तत्सरोतिक्रम्यवर्तमानं व्योम । क्रियानवकाशः चन्द्रादिसर्वज्योतिर्गणप्रकाशरहितः । शि० अनादिमत आदिरहितं । नित्यमित्यर्थः ॥ ३७ ॥ ति० नापिसान्धकारमित्याह—गभस्तिभिरिवेति । चन्द्रादिज्योतीर्भूभिर्भूयार्कगभस्तिष्वहःस्वीयैर्गभस्तिभिः प्रकाश्यते । केते यैर्गभस्तिभिः प्रकाश्यते तत्राह—विश्राम्यद्भिः । सुखोपविष्टैः स्वतपसिद्धैः । अतएव देवकल्पैः सूर्यादिदेवतुल्यैः स्वयंप्रभैश्च सूर्यादिवत्सदेशः प्रकाश्यते । यत्तु तत्र चन्द्रादीनांसंचाराभावएवेतितत्र । अग्रेषु प्रसिद्धचन्द्रादिसंचारबहुत्तरकुरुणांतर्ध्वमुपदेशानुपपत्तेः ॥ ३८ ॥ ती० कृतपुण्यप्रतिश्रयाः पुण्यानांप्रतिश्रयाः आश्रयभूताः ज्योतिष्मदादयः ते कृतायैस्ते कृतपुण्यप्रतिश्रयाः ॥ ४१ ॥ ति० कृतोदकाः कृतोदककार्याः ॥ ४२ ॥

[पा०] १ ड. च. झ. ज. ट. वन्दितव्यास्ततःसिद्धाः. क. ग. वन्द्यास्तुते. २ ज. संपन्नं. ३ क. ग. ड.—ट. तत्रवैखानसं. ४ झ. घ. ध्रुतः. ५ ख. हस्तिकरेणुभिः. ६ ख. अनक्षत्रगतं. ७ ख. घ.—ज. ज. ट. अनादिमत. ८ ख. ग. घ. तैश्चयान्तिपक्षेतीरसिद्धाःप्रत्यानयन्तिच. ९ ख. ड. छ. झ. ट. पञ्चाब्द्याः. ग. पञ्चाभाः. च. ज. ज. पञ्चाब्द्याः. १० ख. श्राव. घ. श्रापि. ११ घ. झ. ट. संकाशाभान्ति. ख. च. ज. संकाशैः. १२ छ. झ. ट. मणिरत्नैश्च. १३ ख. नीलनीरजषण्डैश्च. १४ क. ख. घ. छ. ज. उद्धूतपुलिनाः. १५ ग. जातरूपमयाःशुभाः.

सर्वरत्नमयैश्चित्रैरवगाढा नगोत्तमैः ॥ जातरूपमयैश्चापि हुताशनसमप्रभैः ॥ ४६ ॥
 नित्यपुष्पफेलास्तत्र नगाः पत्ररथाकुलाः ॥ दिव्यगन्धरसस्पर्शाः सर्वकामान्स्रवन्ति च ॥ ४७ ॥
 नानाकाराणि वासांसि फलन्त्यन्ये नगोत्तमाः ॥ ४८ ॥
 मुक्तावैडूर्यचित्राणि भूषणानि तथैव च ॥ स्त्रीणां चाप्यनुरूपाणि पुरुषाणां तथैव च ॥
 सर्वर्तुसुखसेव्यानि फलन्त्यन्ये नगोत्तमाः ॥ ४९ ॥
 महार्हाणि च चित्राणि हैमान्यन्ये नगोत्तमाः ॥ शयनानि प्रसूयन्ते चित्रास्तरणवन्ति च ॥ ५० ॥
 मनःकान्तानि माल्यानि फलन्त्यत्रापरे द्रुमाः ॥ पानानि च महार्हाणि भक्ष्याणि विविधानि च ॥ ५१ ॥
 स्त्रियश्च गुणसंपन्ना रूपयौवनलक्षिताः ॥ गन्धर्वाः किन्नराः सिद्धा नागा विद्याधरास्तथा ॥
 रमन्ते संहितास्तत्र नारीभिर्भास्करप्रभाः ॥ ५२ ॥
 सर्वे सुकृतकर्माणः सर्वे रतिपरायणाः ॥ सर्वे कामार्थसहिता वसन्ति सहयोषितः ॥ ५३ ॥
 गीतवादित्रनिर्घोषः सोत्कृष्टहसितस्वनः ॥ श्रूयते सततं तत्र सर्वभूतमनोहरः ॥ ५४ ॥
 तत्रैव नाद्युदितः कश्चिन्नास्तिकश्चिदसत्प्रियः ॥ अहन्यहनि वर्धन्ते गुणास्तत्र मनोरमाः ॥ ५५ ॥
 रसमतिक्रम्य तं देशमुत्तरः पयसां निधिः ॥ ५६ ॥
 तत्र सोमगिरिर्नाम मध्ये हेममयो महान् ॥ इन्द्रलोकगता ये च ब्रह्मलोकगताश्च ये ॥
 देवास्तं समवेक्षन्ते गिरिराजं दिवं गताः ॥ ५७ ॥
 स तु देशो विसूर्योपि तस्य भासा प्रकाशते ॥ सूर्यलक्ष्म्याभिविज्ञेयस्तपतेव विवस्वता ॥ ५८ ॥
 भगवानपि विश्वात्मा शंभुरेकादशात्मकः ॥ ब्रह्मा वसति देवेशो ब्रह्मर्षिपरिवारितः ॥ ५९ ॥

भान्तीति शेषः ॥ ४५ ॥ नगोत्तमैः पर्वतश्रेष्ठैः ।
 अवगाढाः प्रविष्टा इति निम्नगाविशेषणं ॥ ४६ ॥
 पत्ररथाकुलाः पक्षिमिराकुलाः । सर्वकामान् सर्वाभी-
 ष्टान् ॥ ४७—४८ ॥ सर्वर्तुसुखसेव्यानि हेमन्ताद्यु-
 तुष्वपि सुखेन सेवितुं योग्यानि ॥ ४९—५२ ॥
 सहयोषितः योषित्सहिताः ॥ ५३ ॥ सोत्कृष्टहसितस्वनः
 उत्कृष्टहासशब्दसहितः ॥ ५४ ॥ असत्प्रियः अविद्य-
 मानाङ्गनः । गुणाः सुखादयः ॥ ५५ ॥ पयसां निधिः

लवणसमुद्रः । अस्तीति शेषः ॥ ५६ ॥ तत्र लवणस-
 मुद्रे । मध्ये मध्ये देशे । ये दिवं गता इत्यनुषज्यते
 ॥ ५७ ॥ स देशः विसूर्योपि रात्रौ विगतसूर्योपि ।
 तस्य सोमगिरेर्भासा प्रकाशते । कथमिव । सूर्यलक्ष्म्या
 अभिविज्ञेयः ज्ञातव्यपदार्थको देशः । तपता विवस्व-
 तेव ॥ ५८ ॥ विश्वात्मा विश्वशरीरकः । भगवान्
 षाड्गुण्यपरिपूर्णो वासुदेवः । “ एवमेव महाञ्जन्दो
 मैत्रेय भगवानिति । परमब्रह्मभूतस्य वासुदेवस्य

कतक० दिव्यगन्धेति ॥ इत उत्तरं केचिच्छ्लोकाः “ रमन्ते सततं तत्र नारीभिर्भास्करप्रभाः ” इत्यन्ताः प्रक्षिप्ताः । प्राचीनपुस्तके-
 ष्वनुपलब्धात् ॥ ४७ ॥ रामानु० नगोत्तमाः वृक्षश्रेष्ठाः ॥ ४८ ॥ शि० कामार्थसहिताः इच्छाविषयीभूतार्थैर्विद्यमानास्सन्तः
 रतिपरायणाः भवन्तीति शेषः ॥ ५३ ॥ स० तत्रेत्यनेन बुद्धिसंनिहितत्वादत्रेत्युक्तिः । अव्ययानामनेकार्थत्वादत्रेत्यस्य तत्रेत्यर्थक-
 लं द्रष्टव्यं । अत्रेवेति लुप्तोपमानं वा । अत्र किष्किन्धायां । असत्प्रियोयथानास्ति तथेत्यर्थः । ति० असत् अविद्यमानं प्रियं यस्य ता-
 दृशः ॥ शि० असत्प्रियः असत्कर्मविषयकप्रीतिविशिष्टः । अत्र उत्तरकुरुषु ॥ ५५ ॥ ति० अत्रमुमेर्वन्वेषणं नोक्तं । तत्ररक्षसां
 वासासंभवादित्याहुः । मध्ये उत्तरसमुद्रमध्ये ॥ ५७ ॥ रामानु० ब्रह्मर्षिपरिवारित इत्येतच्च भगवान् शंभुरित्यत्रापि संबध्यते ।

[पा०] १ क. रत्नमयैर्विद्यैः. २ ग. फलाश्चात्र. ३ च. छ. ज. न. सर्वान्कामान्. ४ क. ख. ग. नानारूपाणि. ५ क.
 ड.—ट. यान्यनुरूपाणि. ६ क. च.—ट. महार्हमणिचित्राणि. ७ ड. छ. झ. ट. फलन्त्यन्ये. ८ ख. फलन्त्यन्येनगोत्तमाः.
 क. फलन्त्यत्रवनेद्रुमाः. ९ ग. फलानिच. १० झ. ट. सततं तत्र. ११ च.—झ. ट. भास्करप्रभाः. १२ ग. सर्वचकृत. १३ ग. च.
 ज. निर्घुष्टाः सोद्भुष्टहसितस्वराः । श्रूयन्ते सततं तत्र सर्वभूतमनोरमाः. १४ ख. घ. सोद्भुष्ट. १५ झ. स्वरैः. ज. स्वरः. १६ झ.
 ज. ट. मनोरमः. १७ ड.—झ. ट. न्नात्र. १८ ड.—ट. तमतिक्रम्यशैलेन्द्रमुत्तरः. १९ ख. हेमगिरिर्नाम. २० क.—च.
 ज. ज. ट. गतं. २१ ग. खयालक्ष्म्याहि. ख. सूर्यलक्ष्म्याहि. २२ क. ग. च.—ट. भगवांस्तत्र,

न कथंचन गन्तव्यं कुरूणामुत्तरेण वः ॥ अन्येषामपि भूतानां नातिक्रामति वै गतिः ॥ ६० ॥
 स हि सीमगिरिर्नाम देवानामपि दुर्गमः ॥ तमालोक्य ततः क्षिप्रमुपावर्तितुमर्हथ ॥ ६१ ॥
 एतावद्धानरैः शक्यं गन्तुं वानरपुङ्गवाः ॥ अभास्करममर्यादं न जानीमस्ततः परम् ॥ ६२ ॥
 सर्वमेतद्विचेतव्यं यन्मया परिकीर्तितम् ॥ यदन्यदपि नोक्तं च तत्रापि क्रियतां मतिः ॥ ६३ ॥

ततः कृतं दाशरथेमहत्प्रियं महत्तरं चापि ततो मम प्रियम् ॥

कृतं भविष्यत्यनिलानलोपमा विदेहजादर्शनजेन कर्मणा ॥ ६४ ॥

ततः कृतार्थाः सहिताः सबान्धवा मयाचिताः सर्वगुणैर्मनोरमैः ॥

चरिष्यथोर्वी प्रतिशान्तशत्रवः सहप्रिया भूतधराः प्लवङ्गमाः ॥ ६५ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये किष्किन्धाकाण्डे त्रिचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४३ ॥

नान्यगः ” इत्युक्तेः । नचेदमपि शंभुविशेषणं । एकादशात्मकत्वविरोधात् । नहि विश्वात्मकत्वमेकादशात्मकत्वं चैकत्र संभवति । एकादशात्मकः एकादशमूर्तिः । शंभुः रुद्रः । देवेशो ब्रह्मा । ब्रह्मर्षिपरिवारितः तत्र वसति । इयं च क्रिया सर्वत्रापि संबध्यते । यद्यत्र कश्चित् प्रकरणाभावाद्दिष्णुरत्र नोच्यत इति कथयेत् तर्हि रुद्रोपि नोच्यते । कथमिति चेत् शं भावयतीति शम्भुरिति व्युत्पत्त्या “ शम्भू ब्रह्मत्रिलोचनौ ” इति कोशकारवचनाच्च सर्वाण्यपि विशेषणानि ब्रह्मपराणि भवेयुरिति ॥ ५९ ॥ कुरूणामुत्तरेण “ षष्ठ्यधीष्यते ” इत्यनेनैव योगे षष्ठी । अन्येषामपि शक्तिविशेषविशिष्टवैद्यादीनामपि । वः युष्माभिः । न गन्तव्यं ॥ ६०—६१ ॥ एतावत् उत्तरकुरुदेशपर्यन्तं । ततः परं उत्तरकुरुदेशात्परं

समुद्रद्वीपादिकं । अभास्करममर्यादं च ब्रदेशं न जानीमः । ततः परस्य देशस्य सर्वैर्गन्तुमशक्यत्वेन मयापि अनवगतत्वादिति भावः ॥ ६२ ॥ यदन्यदपि नोक्तं च तत्रापि क्रियतां मतिः । गम्यत्वेनोक्तप्रदेशानां यत्पार्श्वादिकमनुक्तं तत्रापि अन्वेषणे मतिः कर्तव्येत्यर्थः ॥ ६३ ॥ ततः अन्वेषणानन्तरं । विदेहजादर्शनजेन कर्मणा दाशरथेमहत्प्रियं कृतं भविष्यति । मम चापि ततः दाशरथिप्रियात् । महत्तरं प्रियं कृतं भविष्यतीति योजना ॥ ६४ ॥ भूतधराः प्राणिभूतः प्राणिभिरुपजीव्या इति यावत् ॥ ६५ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे मुक्ताहाराख्याने किष्किन्धाकाण्डव्याख्याने त्रिचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४३ ॥

अन्यथा तस्यसंनिहितब्रह्मात्रसंबन्धे आद्ययोरेकैकविशेषणत्वं तृतीयस्य द्विविशेषणत्वमिति वैरूप्यं स्यात् ॥ ती० भगवान्नारायणः । रुद्रनामेदं । सहिभगवच्छब्देन ह्यतिप्रतीयते ॥ ति० विश्वमततिव्याप्नोतीति विश्वात्मा व्यापकः । तेन विष्णुरूपः । विष्णुव्याप्तौ इत्यनुसारात् । स एव शंभुः शंभवत्यस्मात्सः । स एवैकादशात्मकः एकादशानुवाकैर्कादशरुद्रात्मकः । स एव ब्रह्मा बृंहणत्वात् जगत्स्रष्टृत्वात् एवैरुपत्रयात्मा भगवान् तत्र सोमगिरौ । कार्यब्रह्मलोकत्वाद्दसतीत्यर्थः ॥ स० भगवान् स्वोचितैश्वर्यादिगुणः । विश्वात्मा समस्तमनोनियामकः । एकादशात्मकः तद्गणस्वामी । शंभुः तत्र वसति । अनेनात्र भगवच्छब्दस्य श्रवणात् तस्य नारायणे रूढत्वात् स एवात्र तेन प्राह्य इति निरस्तं । “ एतस्यां साध्वि सन्ध्यायां भगवान्भूतभावनः । परीतो भूतपार्षद्भिः ” इत्यादौ भागवतादौ भवेपि भगवच्छब्दप्रयोगात् । “ अन्यतमो मुकुन्दात्कोनामलोके भगवत्पदार्थः ” इति तु निरवधि कैश्वर्यादिमद्बोधकभगवच्छब्दविवक्षया प्रवृत्तमिति तद्विरोधः । ब्रह्मा च वसति ॥ ५९ ॥ ति० नानुकामतिवैगतिः । तस्य कार्यब्रह्मलोकत्वेन ब्रह्मर्षिव्यतिरिक्तस्य तत्रागतेः । ब्रह्मर्षिपदेन दहरादिमार्गेण ब्रह्मोपासकाकृष्य उच्यन्ते ॥ ६० ॥ स० भूतधराः धरन्तीति धराः भूतस्य धराः सीतालाभेन यथाथैव च न धराः न्यायमार्गधरावा । “ भूतक्षमादौ पिशाचादौ न्याय्ये सलोपमानयोः ” इति विश्वः ॥ शि० सहिताः हितसहिताः ॥ ६५ ॥ इति त्रिचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४३ ॥

[पा०] १ ख. घ. कथंचनन. २ ड. ज. व. मुत्तरेणच. ३ ग. च. ज.—ट. नानुकामति. ४ ख. हेमगिरिर्नाम. ५ ग. वानरसत्तमाः. ६ छ. झ. ट. महत्प्रियं. ७ ड. छ. ज. ट. शत्रवाः.

चतुश्चत्वारिंशः सर्गः ॥ ४४ ॥

हनुमत्कार्यसाधकतानिश्चितवतासुग्रीवेणतत्प्रतिस्पर्शक्रमप्रशंसनपूर्वकंविशेषतःसीतान्वेषणचोदनं ॥ १ ॥ तेन हनुमति
कार्यसाधकतामनुमिमामेनरामेणसीताप्रत्ययायतस्मिन्नभिज्ञानत्वेननिजनामाङ्किताङ्गुलीयकदानम् ॥ २ ॥ हनुमता रामचरण-
प्रणामपूर्वकंनरसेनयासहसीतान्वेषणायप्रस्थानम् ॥ ३ ॥

विशेषेण तु सुग्रीवो हनुमत्यर्थमुक्तवान् ॥ सहि तस्मिन्हरीश्रेष्ठे निश्चितार्थोऽर्थसाधने ॥ १ ॥

अब्रवीच्च हनुमन्तं विक्रान्तमनिलात्मजम् ॥ सुग्रीवः परमग्रीतः प्रभुः सर्ववनौकसाम् ॥ २ ॥

न भूमौ नान्तरिक्षे वा नाम्बरे नामरालये ॥ नाप्सु वा गतिसङ्गं ते पश्यामि हरिपुङ्गव ॥ ३ ॥

सासुराः सहगन्धर्वाः सैनागनरदेवताः ॥ विदिताः सर्वलोकास्ते ससागरधराधराः ॥ ४ ॥

गतिर्वेगश्च तेजश्च लाघवं च महाकपे ॥ पितुस्ते सदृशं वीर मारुतस्य महौजसः ॥ ५ ॥

तेजसा वापि ते भूतं सैमं भुवि न विद्यते ॥ तद्यथा लभ्यते सीता तत्त्वमेवोपपादय ॥ ६ ॥

त्वय्येव हनुमन्स्वस्ति बलं बुद्धिः पराक्रमः ॥ देशकालानुवृत्तिश्च नयश्च नयपण्डित ॥ ७ ॥

ततः कार्यसमासङ्गमवगम्य हनुमति ॥ विदित्वा हनुमन्तं च चिन्तयामास राघवः ॥ ८ ॥

सर्वथा निश्चितार्थोयं हनुमति हरीश्वरः ॥ निश्चितार्थकरश्चापि हनुमान्कार्यसाधने ॥ ९ ॥

अथ निश्चितकार्यसाधनसामर्थ्याय हनुमते अङ्गु-
लीयकदानं चतुश्चत्वारिंशे—विशेषेणित्यादि ॥
हनुमति विषये । अर्थं वक्ष्यमाणार्थं । उक्तवान् ।
विशेषार्थकथनेहेतुमाह—स हीति । अर्थसाधने विषये
निश्चितार्थः ॥ १ ॥ संग्रहेणोक्तमर्थं विस्तरेण दर्शयति
—अब्रवीच्चेत्यादिना ॥ २ ॥ भूमौ सजातीयप्रतिप-
क्षबहुलायां । अन्तरिक्षे निरालम्बे मेघादिसंचारमार्गे ।
अम्बरे वातचक्राक्रान्तप्रदेशे । अमरालये प्रबलाधिष्ठिते
स्वर्गे । अप्सु तिर्यक्संचारानर्हासु वा । गतिसङ्गं

गतिविलम्बं । नपश्यामि ॥ ३—४ ॥ गतिः अप्रति-
हतगतिः ॥ ५ ॥ भूतं जन्तुः । तत् तस्मात्कारणात् ।
तत् सीतान्वेषणं । उपपादय संपादय ॥ ६ ॥ नयप-
ण्डितेत्यनन्तरमिति करणबोध्यं । इत्यब्रवीदिति पूर्व-
णान्वयः ॥ ७ ॥ ततः सुग्रीववचनात् । हनुमति
कार्यसमासङ्गं कार्यविषयासक्तिं । अवगम्य अस्मिन्
सुग्रीवेण स्वकार्यभारो निक्षिप्त इति ज्ञात्वेत्यर्थः ।
स्वयमपि हनुमन्तं कार्यसाधकं विदित्वाचिन्तयामास
॥ ८ ॥ चिन्ताप्रकारमाह—सर्वथेत्यादिना श्लोकद्व-

रामानु० हनुमत्यर्थमुक्तवान् निक्षिप्तवान् । धातूनामनेकार्थत्वात्कर्माधिकरणवाचिपदसमभिव्याहृतोवचिर्निक्षेपवर्तते ॥ ती०
अर्थं प्रयोजनं । उक्तवान् निक्षिप्तवानित्यर्थः । “वायुपुत्रसमीपंगुलातंवाक्यमब्रवीत् । शृणुमद्वचनंवीरहनुमन्मारुतात्मज । अय-
मिक्ष्वाकुदायादोराजारामःप्रतापवान् । सर्वात्मासर्वलोकेशोविष्णुर्मानुषरूपधृत् ” इति । अब्रूहेतुमाह—सहीति । यस्मात्कार-
णात् सुग्रीवः अर्थसाधनेविषये तस्मिन्हरीश्रेष्ठेनिश्चितार्थः । अयंभावः । सीतान्वेषणायसर्वास्वपिदिक्षुवानरानियुज्य हनुमतस्स-
र्वोत्तमत्वादानेनैवकार्यसिद्धिर्भविष्यतीतिनिश्चित्यतत्प्रशंसापूर्वकतत्प्रत्यर्थमुक्तवानिति ॥ १ ॥ ती० अन्तरिक्षे पतत्रिमेघसंचारप्र-
देशे । अंबरे तदुपरिसिद्धविद्याधरादिसंचरणप्रदेशे ॥ स० गतिसङ्गमनव्यवधानकरं । अन्तरिक्षं पक्षिमार्गः । अंबरं व्योम ।
अमरालयः स्वर्गः । यद्वा अंबरे अमरालयेइतिसामानाधिकरण्येनान्वयः । अथवा अप्सुआलये सर्वप्रलये । हेअमर अविना-
शिन् । गतिसङ्गं ज्ञानप्रतिबन्धं । “प्रलयकालेपिप्रतिभातपरावरः ” इत्युक्तेः । ना पुमान् अहं नपश्यामीतिभावः ॥ ३ ॥ स०
पितुः वायोः । गत्या गतिःसदृशी । वेगेनवेगः । तेजसातेजः । लाघवेनलाघवंचेत्यन्वयोद्वेष्टव्यः ॥ ५ ॥ ति० ततः एवसुग्रीव-
वचनात् । कार्यसमासङ्गं कार्यसिद्धिसंबन्धं । अवगम्य स्वयंचतस्सामर्थ्याद्यनुभवेनतस्मिन्कार्यसाधकत्वंविदित्वा । चातुतद्रूपदेश-
एवसीतांविदित्वा चिन्तयामास । अस्मिन्स्वकर्तव्यसमर्पणयुक्तमिति विचारयामास ॥ शि० अवगम्यहनुमति अवगम्यः सर्वका-
र्यसाधकत्वेनसर्वज्ञातव्यः । सचासौहनुमानितिकर्मधारयः । तस्मिन् । हनुमन्तंचिन्तयामास तद्गुणान्संस्मारेत्यर्थः ॥ ८ ॥
स० हनुमान् निश्चितार्थतरः । इदंच “अत्यन्तमन्तरङ्गलात्प्रधानाङ्गहिमारुतिः” इत्युक्तेःप्रधानाङ्गलाद्युक्तमितिभावः ।

[पा०] १ ड. च. ज. ज. सविशेषेण. २ ड. छ. ज. ज. न्हरीश्रेष्ठो. ३ ज. गतिमङ्ग. ४ घ. सामराः. च. ज. ससुराः.
५ क. सनागहरिदेवताः. छ. सनागोरगदेवताः. ६ ड. च. झ. ज. ट. नसमंभुवि. ७ ग. ड. च. छ. ज. ट. तत्वमेवानुचि-
न्तय. ८ क. ग. छ. झ. ट. हनुमन्स्वस्ति. ड. च. ज. ज. हनुमन्सन्ति. ९ ड. च. ज. ज. विदित्वाचहनुमन्तं. १० ग. छ. झ.
ट. निश्चितार्थतरश्चापि. क. निश्चितार्थतरश्चायं.

तदेवं प्रस्थितस्यास्य परिज्ञातस्य कर्मभिः ॥ भर्त्रा परिगृहीतस्य ध्रुवः कार्यफलोदयः ॥ १० ॥
 तं समीक्ष्य महातेजा व्यवसायोत्तरं हरिम् ॥ कृतार्थ इव संवृत्तः प्रहृष्टेन्द्रियमानसः ॥ ११ ॥
 ददौ तस्य ततः प्रीतः स्वनामाङ्कोपशोभितम् ॥ अङ्गुलीयमभिज्ञानं राजपुत्र्याः परंतपः ॥ १२ ॥
 अनेन त्वां हरिश्रेष्ठ चिह्नेन जनकात्मजा ॥ मत्सकाशादनुप्राप्तमनुद्विष्टानुपश्यति ॥ १३ ॥
 व्यवसायश्च ते वीर सत्त्वयुक्तश्च विक्रमः ॥ सुग्रीवस्य च संदेशः सिद्धिं कथयतीव मे ॥ १४ ॥
 सै तं गृह्य हरिश्रेष्ठः स्थाप्य मूर्ध्नि कृताञ्जलिः ॥ वन्दित्वा चरणौ चैव प्रस्थितः प्लवगोत्तमः ॥ १५ ॥
 स तत्प्रकर्षन्हरिणां बलं महद्भूवं वीरः पवनात्मजः कपिः ॥
 गताम्बुदे व्योम्नि विशुद्धमण्डलः शशीव नक्षत्रगणोपशोभितः ॥ १६ ॥
 अतिबल बलमाश्रितस्तवाहं हरिवरविक्रम विक्रमैरनल्पैः ॥
 पवनसुतं यथाभिगम्यते सा जनकसुता हनुमस्तथा कुरुष्व ॥ १७ ॥
 इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये किष्किन्धाकाण्डे चतुश्चत्वारिंशः सर्गः ॥ ४४ ॥

येन ॥ अन्ते इतिकरणं बोध्यं । कार्यसाधने विषये निश्चितार्थः निश्चितकार्यसाधकः । हनुमानपि निश्चितार्थकरः ॥ ९ ॥ अस्य कार्यफलोदयः अस्य संबन्धिनी कार्यसिद्धिः । ध्रुवः निश्चितः ॥ १० ॥ व्यवसायोत्तरं व्यवसायेन उत्तरं श्रेष्ठं । कृतार्थः संवृत्त इव । अमन्यतेतिशेषः ॥ ११ ॥ राजपुत्र्याः अभिज्ञानं अभिज्ञायतेनेत्यभिज्ञानं । ननु लक्ष्मणस्य वन्यवृत्त्या वर्तमानस्य कुतोङ्गुलीयकमिति चेत् इदमेकमेतत्कार्यार्थं रक्षितवान् । अतएवाङ्गुलीयमुमुच्येति नोक्तं । यद्वा रामनामाङ्कितमङ्गुलीयकं सीतायाः कदाचिद्रावणागमनात्पूर्वं प्रणयपरत्वेन रामेण स्वीकृतमिति बोध्यम् । यद्वा भार्यास्नेहेन कनिष्ठिकायां सदा मुद्रिका धार्यत इति देशाचारः । यद्वा विवाहकाले जनकेन दत्तमिदं वरालङ्कारत्वेन ।

“ गृहीत्वा प्रेक्षमाणा सा भर्तुः करविभूषणं ” इत्युक्तेः ॥ १२ ॥ भवद्भवनमेवालं किमर्थमेतद्दीयते तत्राह—अनेनेति ॥ पश्यति द्रक्ष्यति ॥ १३ ॥ हनुमन्तं प्रशंसति—व्यवसाय इति ॥ सत्त्वयुक्तो विक्रमः बलं च विक्रमश्चेत्यर्थः ॥ १४—१५ ॥ प्रकर्षनं नयन् । हरिणामित्यत्र दीर्घाभावआर्षः ॥ १६ ॥ पुनरपि गच्छन्तंप्रति रामवचनं—अतिबलेति ॥ अतिबलेति संबुद्धिः । हरिवरविक्रम सिंहश्रेष्ठविक्रम सुग्रीवतुल्यविक्रमेति वा । श्लोकान्ते इति रामोऽज्ज्वलित्यध्याहार्यः ॥ १७ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे मुक्ताहारख्याने किष्किन्धाकाण्डव्याख्याने चतुश्चत्वारिंशः सर्गः ॥ ४४ ॥

शि० कार्यसाधने निश्चितः अर्थतरः अत्युपायोयेनसः । योहनुमान् तस्मिन्हनुमति सर्वथा सर्वप्रकारेण निश्चितः अर्थोजानकीदर्शनं येनसः हरीश्वरः सुग्रीवः । अस्तीतिशेषः । एतेनसुग्रीवस्ययाथार्थवेदितुलंब्यजितं ॥ किंच हरीश्वरोहनुमतिनिश्चितार्थोस्ति । हनुमान्नुनिश्चितार्थतरः । एतेनहनुमतोज्ञानाधिकलंसूचितं । पूर्वकल्पे त्वरार्थस्याविवक्षयानेयं व्यञ्जनेति बोध्यं ॥ ९ ॥ ति० प्रस्थितस्य भर्त्राप्रस्थापितस्य । परिज्ञातस्य परीक्षितस्य । परिगृहीतस्य श्रेष्ठतयेतिशेषः । कार्यस्यफलोदयः सीतार्दर्शनप्राप्तिरूपः । स ध्रुवः निश्चितार्थः ॥ १० ॥ ति० ततः निश्चितकार्यसाधकत्वादेवहेतोः ॥ स० अभिज्ञानं प्रत्यभिज्ञानद्वाराविश्वासजनकं ॥ १२ ॥ ति० तत् अभिज्ञानपदार्थः ॥ १५ ॥ स० हरिणां हरीणां ॥ यद्वा हरः मनःयेषामस्तितेहरिणः मनस्विनः तेषां । जन्यजनकयोरभिगम्यमानाभिमानिनोः “ ब्रह्मादिकंमुखं ” “ महत्तत्त्वमुखात् ” इत्यादिवदैक्यव्यपदेशात् हरिणांमनस्विनामित्यर्थसंभवतीतिज्ञेयं ॥ १६ ॥ ति० कतकेननुचतुश्चिंशत्संख्यश्लोकःसर्गोऽयमुक्तः ॥ १७ ॥ इतिचतुश्चत्वारिंशःसर्गः ॥ ४४ ॥

[पा०] १ ग. छ. झ. ट. तदेव. २ छ. झ. ट. संहृष्टः. ३ क्र. ग. छ. झ. ट. सतद्रूप. ४ ड. च. छ. झ. ज. ट. कृत्वा. ५ क. चरणावेव. ६ क. ग. ड. छ.—ट. प्लवगर्षभः. ७ च.—झ. ट. महद्वलंभवूव.

पञ्चचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४५ ॥

विनतादिभिश्चतुर्भिस्तेनाधिपैर्हर्षोत्कर्षात्सवीरवादं गर्जद्भिः स्वस्वसैन्यैः सह सुग्रीवोद्दिष्टस्वदिगभिप्रस्थानम् ॥ १ ॥

सर्वांश्चाह्वय सुग्रीवः पुत्रगान्पुत्रगर्षभः ॥ समस्तानब्रवीद्भूयो रामकार्यार्थसिद्धये ॥

एवमेतद्विचेतव्यं येनमया परिकीर्तितम् ॥ १ ॥

तदुग्रशासनं भर्तुर्विज्ञाय हरिपुङ्गवाः ॥ शलभा इव संछाद्य मेदिनीं संप्रतस्थिरे ॥ २ ॥

रामः प्रस्रवणे तस्मिन्विवसत्सहलक्ष्मणः ॥ प्रतीक्षमाणस्तं मासं यैः सीताधिगमे कृतः ॥ ३ ॥

उत्तरां तु दिशं रम्यां गिरिराजसमावृताम् ॥ प्रतस्थे सहसा वीरो हरिः शतबलिस्तदा ॥

पूर्वा दिशं प्रति ययौ विनतो हरियूथपः ॥ ४ ॥

ताराङ्गदादिसहितः पुत्रगो मारुतात्मजः ॥ अगस्त्यचरितामाशां दक्षिणां हरियूथपः ॥ ५ ॥

पश्चिमां तु भृशं घोरां सुषेणः पुत्रगेश्वरः ॥ प्रतस्थे हरिशार्दूलो दिशं वरुणपालिताम् ॥ ६ ॥

ततः सर्वा दिशो रीजा चोदयित्वा यथातथम् ॥ कपिसेनापतीन्मुख्यान्मुमोद सुखितः सुखम् ॥ ७ ॥

एवं संबोधिताः सर्वे राज्ञा वानरयूथपाः ॥ स्वां स्वां दिशर्मभिप्रेत्य त्वरिताः संप्रतस्थिरे ॥ ८ ॥

आनयिष्यामहे सीतां हनिष्यामश्च रावणम् ॥ नदन्तश्चोन्नदन्तश्च गर्जन्तश्च पुत्रजमाः ॥

क्ष्वेलन्तो धावमानाश्च विनदन्तो महाबलाः ॥ ९ ॥

अथ प्रेषितानां वानराणां सन्नाह उच्यते पञ्च-
चत्वारिंशे—सर्वांश्चेत्यादि ॥ सर्वांनाह्वय ततः सम-
स्तान् संघीभूतान् पुत्रगान् अब्रवीत् । यद्वा सम इति
च्छेदः । समः सर्वत्र पक्षपातरहितः । एतत् पूर्वोक्तं ।
एवं अस्मदुक्तप्रकारेण । इत्यब्रवीदिति संबन्धः ॥ १ ॥
शलभा इति बहुत्वमात्रेदृष्टान्तः ॥ २ ॥ सीताधिगमे
सीताधिगमनिमित्तं । कृतः कृतसंकेतः ॥ ३ ॥
प्रतस्थे प्रस्थातुमुद्युक्तः । सर्गान्ते सुग्रीवसन्निधौ सन्ना-
हकथनात् ॥ ४—६ ॥ मुमोद सुखितः सुखमिति ।

पूर्वं राज्यलाभेन सुखितो राजा सुखं यथा भवति
तथा मुमोद । उत्तरोत्तरं सुखं प्रापेत्पर्यः ॥ ७ ॥
स्वांस्वादिशं स्वांशभूमण्डलं ॥ ८ ॥ आनयिष्यामह
इत्यत्र इतिकरणं द्रष्टव्यं । आनयिष्यामह इति नदन्त
इत्यन्वयः । नदन्तः शब्दं कुर्वन्तः । उन्नदन्तः पुनः
संतोषातिशयेन उच्चैर्नदन्तः । गर्जन्तः आलम्बाघां
कुर्वन्तः । क्ष्वेलन्तः सिंहनादं कुर्वन्तः । विनदन्तः
विविधान्विकृतान्वा नादानकुर्वन्तः । संप्रतस्थिर इति

स० सर्वान् वैरिहिसकान् । षर्ष हिंसायमितिघातोः । यद्वा समस्तान् मासमध्येनायाताश्चेन्मच्छिक्षाविषयाइतिपूर्वसम्यङ्नि-
स्तान् । रामकार्यार्थसिद्धये कार्यसीतालाभश्चअर्थोमोक्षश्चतयोःसिद्ध्यर्थः । एवंच नार्थानर्थतेतिज्ञेयं ॥ १ ॥ स० अगस्त्यचरितां
अगस्त्यस्य चरितंभावेक्तः । चरितंचरणंसंचारोयस्यास्सा । तां । अगस्त्यस्यचरितंचरित्रयस्यामितिवा ॥ ६ ॥ शि० वानराणाम-
नुकूलत्वेनसुखितोराजासुग्रीवः कपिसेनापतीन् यथातथं यथायोग्यं । सर्वादिशश्चोदयित्वा मुमोद दानसत्कारादिनाप्रमोदयामास ॥
स० सुखितः आज्ञानुसारिभिर्हरिभिःसुखंप्रापितः । सुखं सु शोभनानि खानि इन्द्रियाण्यस्मिन्कर्मणितद्यथाभवतितथा मुमोद
स्वयंनुतोष ॥ ७ ॥

[पा०] १ ड.—ट. समस्तांश्चाब्रवीद्राजा. २ ड.—ट. भवद्विर्वानरोत्तमैः. ३ ग. तस्मिन्नुवाससह. ४ छ. झ. ट.
सीताधिगमेकृतः. ड. च. ज. ज. सीताभ्यधिगमेकृतः. ५ ख. सउत्तरां. क. उत्तरांच. ६ क. गम्यां. ७ ख. घ. नामयूथपः.
८ ग. ताराङ्गदाभ्यांसहितः. ९ क. ख. हनूमानमारुतात्मजः. च.—ट. पुत्रगःपवनात्मजः. ग. हनूमान्पवनात्मजः. १० झ. ट.
अगस्त्याचरितां. ११ ग. ड.—ट. पश्चिमांच. क. पश्चिमांतांदिशंचीरः. १२ क. ग. राजाप्रस्थाप्यविजयायतान्. १३ ख.
यथाबलं. ड. ज. यथायथं. १४ ड.—ट. कपिसेनापतिर्वीरोमुमोद. १५ क.—ट. संचोदिताः. ग. संबोधितास्तेन. १६ क.
ख. वानरपुङ्गवाः. १७ क. तांतां. १८ च. ज. ज. मनुप्रेत्य. १९ आनयिष्यामहेइत्यर्थः ड.—ट. पाठेषुक्ष्वेलन्तोधावमानाश्चे-
त्यर्धात्परतोदृश्यते. २० ड.—ट. क्ष्वेडन्तो. २१ क. ख. ययुःपुत्रगसत्तमाः.

अहमेको हनिष्यामि प्राप्तं रावणमाहवे ॥ ततश्चोन्मथ्य सहसा हरिष्ये जनकात्मजाम् ॥ १० ॥
 वेपमानां श्रेमेणाद्य भवद्भिः स्वीयतामिह ॥ एक एवाहरिष्यामि पातालादपि जानकीम् ॥ ११ ॥
 विमथिष्याम्यहं वृक्षान्पातयिष्याम्यहं गिरीन् ॥ धरणीं दारयिष्यामि क्षोभयिष्यामि सागरान् ॥ १२ ॥
 अहं योजनसंख्यायाः प्लुविता नात्र संशयः ॥ शतं योजनसंख्यायाः शतं समधिकं ह्यहम् ॥ १३ ॥
 भूतले सागरे वापि शैलेषु च वनेषु च ॥ पातालस्यापि वा मध्ये न ममाच्छिद्यते गतिः ॥ १४ ॥
 इत्येकैकं तदा तत्र वानरा बलदर्पिताः ॥ ऊचुश्च वचनं तत्र हरिराजस्य सन्निधौ ॥ १५ ॥
 इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये किष्किन्धाकाण्डे पञ्चचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४५ ॥

षट्चत्वारिंशः सर्गः ॥ ४६ ॥

रामेणाखण्डभूमण्डलविज्ञानकारणं पृष्टेन सुग्रीवेण तं प्रति वालिदुन्दुभिर्दुग्धादिकथनेन तन्मूलकस्त्रविषयकवालिबिद्वेषा-
 दिनिवेदनादिपूर्वकं स्वस्य सकलभूवल्लयपरिवर्तनस्य तत्कारणत्वोक्तिः ॥ १ ॥

गतेषु वानरेन्द्रेषु रामः सुग्रीवमब्रवीत् ॥ कथं भवान्विजानीते सर्वं वै मण्डलं भुवः ॥ १ ॥
 सुग्रीवस्तु ततो राममुवाच प्रणतात्मवान् ॥ श्रूयतां सर्वमाख्यास्ये विस्तरेण नरर्षभ ॥ २ ॥
 यदा तु दुन्दुभिं नाम दानवं महिषाकृतिम् ॥ परिकालयते वाली मलयं प्रति पर्वतम् ॥ ३ ॥
 तदा विवेश महिषो मलयस्य गुहां प्रति ॥ विवेश वाली तत्रापि मलयं तज्जिघांसया ॥ ४ ॥

पूर्वेणान्वयः ॥ ९ ॥ अहमित्यादि सागरानित्यन्तमे-
 कान्वयं ॥ १०—१२ ॥ अहं योजनसंख्यायाः शतं
 प्लुवितेत्येकस्य वचनं । योजनसंख्यायाः शतं समधि-
 कमित्यन्यस्य । हिः प्रसिद्धौ ॥ १३—१५ ॥ इति
 श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे मुक्ताहा-
 राख्याने किष्किन्धाकाण्डव्याख्याने पञ्चचत्वारिंशः
 सर्गः ॥ ४५ ॥

“ तदा विवेशमहिषः, महिषो विनशेदिति ” इति
 पुनःपुनरुक्तेश्च रामेण विदितवृत्तान्तश्च न वचनम-
 र्हति । तर्हि कथमुपपत्तिरिति चेत् उच्यते । पूर्व माया-
 विवृत्तान्ताभिधानादत्र महिषवृत्तान्ताभिधानाच्च त-
 दानीमुभावप्यागताविति वेदितव्यं । तत्र महिषः
 कथंचित्स्वासानं गोपयित्वा वालिनि विनिर्गते पुन-
 र्मत्तः कदाचिदागत्य वालिना हत इत्यविरोधः ।
 वक्ष्यतेवमन्यत्रापि विषये । रावणेन सीतोपप्लवे
 उद्युक्ते मन्दोदरीधान्यमालिन्यौ निवारिण्यौ । तत्रैका
 पूर्वमुक्ता अन्याः वानरसन्निधावनुवादे । तस्माद्यमृषेः
 स्वभाव इति बोध्यम् । परिकालयते पलाययति ।
 कलतेर्मितो वृद्धिरार्षी । तत्रापि गुहायामपि । तज्जि-

अथ रामाय सुग्रीवेण स्वस्य सर्वभूमण्डलज्ञानमू-
 लकथनं षट्चत्वारिंशः—गतेष्वित्यादि ॥ १ ॥ प्रणता-
 त्मवान् प्रणतदेहवान् ॥ २ ॥ केचिदत्र दुन्दुभिः शब्देन
 उपचारान्मायाव्येवोच्यते । मायाविनो वृत्तान्तस्या-
 नुवादादित्याहुः । तत्र । महिषाकृतिमित्यस्य विरोधात् ।

ति० एकैकः एकशइत्यर्थः ॥ १५ ॥ इति पञ्चचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४५ ॥

स० अव्ययानामनेकार्थत्वाद्वा इत्यर्थे । ततश्च इत्यब्रवीदित्यन्वयः ॥ १ ॥ स० प्रणतात्मवान् प्रणतश्चासावात्मादेहश्च सोस्या-
 स्तीतिसतथा । एकदेशिनेत्यादिनिर्देशान्नकर्मधारयादिति न जानिर्देशाच्चमलार्थाय निषेधोऽनित्यइति प्रणतात्मवानितिसाधुः । आत्मा-
 मनोस्यास्तीत्यात्मवान् । प्रणतश्चासावात्मवांश्चेति वा ॥ २ ॥ स० दुन्दुभिरिति जनकइत्यादिवत्कुलनाम । मायावीतितन्मात्रनामेति
 दुन्दुभेः पितृत्वात्कथं मायाविनिपुत्रे तन्नामेति निरस्तं । अथवा पितृनाम्नालक्षणया पुत्रो गृह्यते ॥ ति० अत्र दुन्दुभिः शब्देन महिषशब्दे-

[पा०] १ क. ग.—ट. वधिष्यामि. २ ड. च. ज. न. निर्मथिष्याम्यहं. क.—घ. छ. झ. ट. विधमिष्याम्यहं. ३ क.—ड.
 छ. जं. झ. ट. वृक्षान्दारयिष्याम्यहं. ४ ड. च. ज. न. गिरि. ५ ख. शोषयिष्यामि. ६ ड.—ट. प्लवेयं. ७ क. ख. घ.—ट.
 शतयोजनं. ८ क. तथा. ९ ज. चापि. १० क. ड.—ट. इत्येकैकः. ११ ड.—ट. तस्य. क. ग. घ. तस्मिन्हरि. १२ च.—ट.
 सुग्रीवश्च. १३ छ.—ट. वचोमम. १४ घ. यदाहि. १५ ड.—ट. प्रतिकालयते. १६ क. ख. पर्वतं प्रति. १७ क. यदा.

ततोहं तत्र निक्षिप्तो गुहाद्वारि विनीतवत् ॥ न च निष्क्रमते वाली तदा संवत्सरे गते ॥ ५ ॥
 ततः क्षतजवेगेन आपुपूरे तदा बिलम् ॥ तदहं विक्षितो दृष्ट्वा भ्रातृशोकविषादितः ॥
 अथाहं कृतबुद्धिस्तु सुव्यक्तं निहतो गुरुः ॥ ६ ॥
 शिला पर्वतसंकाशा बिलद्वारि मयाऽऽवृता ॥ अशक्रुवन्निष्क्रमितुं महिषो विनैशेदिति ॥ ७ ॥
 ततोहमागां किष्किन्धां निराशस्तस्य जीविते ॥ राज्यं च सुमहत्प्राप्तं तारया रुमया सह ॥ ८ ॥
 मित्रैश्च सहितस्तत्र वसामि विगंतज्वरः ॥ ९ ॥
 आजगाम ततो वाली हत्वा तं दानवर्षभम् ॥ ततोऽहमददां राज्यं गौरवाद्भययन्त्रितः ॥ १० ॥
 स मां जिघांसुर्दुष्टात्मा वाली प्रव्यथितेन्द्रियः ॥ परिकालयते क्रीडाद्भावन्तं सचिवैः सह ॥ ११ ॥
 ततोऽहं वालिना तेन सानुबन्धः प्रधावितः ॥ नदीश्च विविधाः पश्यन्वनानि नगराणि च ॥ १२ ॥
 आदर्शतलसंकाशा ततो वै पृथिवी मया ॥ अलातचक्रप्रतिमा दृष्ट्वा गोष्पदवत्तदा ॥ १३ ॥
 पूर्वा दिशं ततो गत्वा पश्यामि विविधान्द्रुमान् ॥ पर्वतांश्च नदी रम्याः सरांसि विविधानि च ॥ १४ ॥
 उदयं तत्र पश्यामि पर्वतं धातुमण्डितम् ॥ क्षीरोदं सागरं चैव नित्यमप्सरसालयम् ॥
 परिकालयमानस्तु वालिनाभिर्द्रुतस्तदा ॥ १५ ॥
 पुनरावृत्य सहसा प्रस्थितोऽहं तदा विभो ॥ पुनरावर्तमानस्तु वालिनाऽभिद्रुतो द्रुतम् ॥ १६ ॥
 दिशस्त्वस्यास्ततो भूयः प्रस्थितोऽदक्षिणां दिशम् ॥ विन्ध्यपादपसंकीर्णां चन्दनद्रुमभूषिताम् ॥ १७ ॥

घांसया मलयं विवेश ॥ ३—४ ॥ विनीतवत् विन-
 ययुक्तमिति क्रियाविशेषणं ॥ ५ ॥ भ्रातृशोक एव
 विषं तेन अर्दितः । अभवमिति शेषः । अहं गुरुर्नि-
 हत इति कृतबुद्धिः अभवमिति शेषः ॥ ६ ॥ विनशेत्
 विनश्येदित्यर्थः ॥ ७—८ ॥ वसामि अवसं ॥ ९ ॥
 दानवर्षभं मायाविनं । भययन्त्रितः भयपरवशः ॥ १० ॥
 परिकालयते निरकासयत् ॥ ११ ॥ सानुबन्धः

सामायः । नदीः पश्यन्नहं प्रधावित इत्यन्वयः
 ॥ १२—१३ ॥ पश्यामि अपश्यं ॥ १४ ॥ अप्सर-
 सा अप्सरसां । पूर्वसवर्णदीर्घः । वालिनाभिद्रुतः
 परिकालयमानोहं द्रुमादिकमपश्यमिति पूर्वेणान्वयः
 ॥ १५ ॥ पुनरित्यादि श्लोकद्वयमेकान्वयः । अस्याः
 पूर्वस्या दिशः पुनरावृत्य प्रस्थितोऽसि । आवर्तमानोहं
 पुनर्वालिनाभिद्रुतोऽसि । विन्ध्यपादपेयनेन किष्कि-

नचतत्पुत्रोमायाविनामादानवउच्यते । पितुर्मेहिषाकारत्वात्तत्पुत्रस्यचतदाकारत्वमितिचबोध्यं ॥ ३ ॥ स० वाक्येयुसाविव-
 क्षामपेक्षते” इत्युक्तेः वेगेन आपुपूरेत्यत्रविवक्षाभावादसंभिः । ति० गतबुद्धिः प्राप्तबुद्धिः जातइतिशेषः ॥ ६ ॥ ति० परिकाल-
 यते सचिवैस्सहधावन्तमनुधावतिस ॥ स० वालीसचिवैस्सहधावन्तमां अवालीति अवाली नविद्यतेवालीयस्येत्यवाली । अहंभृ-
 तइतिमत्वां एवंकृतवानित्यवालीसुग्रीवइतिमत्वा प्रतिकालयतइत्यन्वये नपुनरुक्तिः ॥ ११ ॥ ति० सोहं अनुबद्धः अनुद्रुतः
 ॥ १२ ॥ ति० ततोवै तदनुधावनहेतोः । मयागोष्पदवत्परिभ्राम्यमाणा इयंपृथिवी अलातचक्रप्रतिमा आदर्शतलसंकाशावत्तदा ।
 गोष्पदवदित्यनेनलङ्घनेऽप्रयासउक्तः । अलातचक्रेत्यनेनस्त्रीयोभ्रमणवेगः । आदर्शतलेत्यनेनभूचक्रवर्तिपदार्थस्यस्पष्टमनुभवउक्तः
 ॥ १३ ॥ ति० परिकाल्यमानः परिकालयमानः । पलायमानइत्यर्थः । अकारलोपआर्षः । पुनरावृत्य उदयगिरिभुवः । स०
 अहमित्यहंकारवाच्यव्ययमेकं । तेन अहं गर्वितेनवालिनेत्यन्वये नपुनरुक्तिः ॥ १५—१६ ॥

[पा०] १ क. विनीतवान्. २ ड.—ट. भ्रातृशोक. ३ क. ग.—ट. गतबुद्धिस्तु. ४ क. ख. घ. कृतामया. ज. समा-
 वृता. ग. छ. झ. ज. ट. मयाकृता. ५ ड.—ट. विनशिष्यति. ६ ड. हमायां. ७ ग. छ. झ. ट. सुमहत्प्राप्य. ८ क.—घ. च.
 छ. ज. अ. ट. तारां. ९ छ. झ. ज. ट. स्तस्य. १० घ. गतविज्वरः. ११ ग. तदा. १२ ड.—ट. वानरर्षभः. १३ ड.—ठ.
 वालीधावन्तं. क. कोपाद्भावन्तं. १४ छ. झ. सानुबद्धः. १५ ड. च. ज. अ. प्रधावितः. १६ घ. विविधानिच. १७ ड. छ.—ट.
 गोष्पदवत्कृता. १८ क. ख. चापि. १९ छ. झ. ट. परिकाल्यमानस्तुतदावालिनाऽभिद्रुतोह्यहं. २० च. ज. अ. द्रुतोह्यहं.
 २१ ड. च. ज. अ. द्रुमसेवितो. क.—घ. छ. झ. ट. द्रुमशोभितो.

द्रुमशैलास्ततः पश्यन्भूयो दक्षिणतोऽपरान् ॥ पश्चिमां तु दिशं प्राप्तो वालिना समभिद्रुतः ॥
 संपश्यन्विधान्देशानस्तं च गिरिसत्तमम् ॥ १८ ॥
 प्राप्य चास्तं गिरिश्रेष्ठमुत्तरां संप्रधावितः ॥ हिमवन्तं च मेरुं च समुद्रं च तथोत्तरम् ॥ १९ ॥
 यदा न विन्दं शरणं वालिना समभिद्रुतः ॥ तदा मां बुद्धिसंपन्नो हनुमान्वाक्यमब्रवीत् ॥ २० ॥
 इदानीं मे स्मृतं राजन्यथा वाली हरीश्वरः ॥ मतङ्गेन तदा शप्तो ह्यसिन्नाश्रममण्डले ॥ २१ ॥
 प्रविशेद्यदि वै वाली मूर्धाऽस्य शतधा भवेत् ॥ तत्र वासः सुखोऽसाकं निरुद्धिभो भविष्यति ॥ २२ ॥
 ततः पर्वतमासाद्य ऋश्यमूकं नृपात्मज ॥ न विवेश तदा वाली मतङ्गस्य भयात्तदा ॥ २३ ॥
 एवं मया तदा राजन्प्रत्यक्षमुपलक्षितम् ॥ पृथिवीमण्डलं कृत्स्नं गुहामस्यागतस्ततः ॥ २४ ॥
 इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये किष्किन्धाकाण्डे षट्चत्वारिंशः सर्गः ॥ ४६ ॥

सप्तचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४७ ॥

तत्रतत्रगवेणोपि सीतामदृष्टवद्भिर्विन्तादिभिर्मासादवर्गोवसरामंसुग्रीवमेत्यसाभिवादनंसीतायाअदर्शननिवेदनपूर्वकम-
 नेकहेतुत्वा सीतादर्शनस्य हनुमदेकसाध्यत्वोक्तिः ॥ १ ॥

दर्शनार्थं तु वैदेह्याः सर्वतः कपियूथपाः ॥ व्यादिष्टाः कपिराजेन यथोक्तं जग्मुर्जसा ॥ १ ॥
 सरांसि सरितः कक्षानाकाशं नगराणि च ॥ नदीदुर्गास्तथा शैलान्विचिन्वन्ति सैमन्ततः ॥ २ ॥

न्धाया दक्षिणतोपि विन्ध्यपर्वतशेषोस्तीति गम्यते ॥ १६—१८ ॥ हिमवन्तमिति ॥ अपश्यमिति शेषः ॥ १९ ॥ शरणं रक्षणं । न विन्दं नाविन्दं ॥ २० ॥ राजन् अस्मिन्नाश्रममण्डले वाली प्रविशेद्यदि तदास्य मूर्धा शतधा भवेदिति मतङ्गेन पुरा हरीश्वरो यथा-
 भिशप्तः तथा इदानीं मे स्मृतमिति योजना । निरु-
 द्धिमः निर्भयः । भावे निष्ठा । इति हनुमान् वाक्य-
 मब्रवीदिति संबन्धः ॥ २१—२२ ॥ आसाद्य
 स्थितोहमिति शेषः ॥ २३—२४ ॥ अस्य ऋश्यमूकस्य ।

गुहां सीताभरणस्थानभूतां ॥ २५ ॥ इति श्रीगोवि-
 न्द्राजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे मुक्ताहाराख्याने
 किष्किन्धाकाण्डव्याख्याने षट्चत्वारिंशः सर्गः ॥ ४६ ॥

अथ दक्षिणेतरदिग्गतवानरागमनं सप्तचत्वारिंशे
 —दर्शनार्थं त्वित्यादि ॥ यथोक्तं देशं ॥ १ ॥ तदेव
 विवृणोति—सरांसि सीत्यादिना ॥ कक्षान् गुल्मान् ।
 लतागृहानित्यर्थः । आकाशं वृक्षगुल्मादिरहितप्रदेशं ।

ति० द्रुमान्तरे शैलान्तरेच तद्यवहितंवालिनंपश्यन् अपरां पश्चिमांदिशं । समभिद्रुतइतिशेषः ॥ १८ ॥ ती० संपश्य-
 न्नित्यनुषज्यते । हिमवन्तंचमेरुंचउत्तरसमुद्रंचसंपश्यन् उत्तरांदिशंसंप्रधावितइतिसंबन्धः । हिमवन्तंसंपश्यन्नित्यभिधानात्प-
 श्चिमदेशोपिहिमवत्पर्यन्तंपुनरावृत्त्युत्तरांदिशंप्रधावितइत्यवगम्यते ॥ १९ ॥ ति० नविन्दे नलभे ॥ २० ॥ स० सुखमस्यास्ती-
 तिसुखः “ त्रिषुद्रव्येषापपुण्यसुखादिच ” इत्यमरस्याप्ययमेवभावोविभावनीयः ॥ २२ ॥ स० मतङ्गस्यभयात् । षष्ठीअपादान-
 त्वाविवक्षणात् । ततः पृथिवीव्रमणात् ॥ २३ ॥ स० तदा गुहां ऋश्यमूकस्यगुहां । अतश्चतदेतिनपुनरुक्तं ॥ २४ ॥
 इतिषट्चत्वारिंशःसर्गः ॥ ४६ ॥

[पा०] १ ड.—ट. द्रुमशैलान्तरेपश्यन्. २ ड.—ट. दक्षिणतोपरां. ३ छ. झ. ज. ट. अपरांच. क.—घ. च. ज.
 पश्चिमांच. ४ ख. वालिनाऽभिद्रुतोऽर्शः. ५ ग. छ. झ. ट. सपश्यन्. ६ च. ज. अ. प्राप्तश्चास्तं. ७ ख. छ. झ. अ. ट.
 विन्दे. ८ क. ख. घ.—ट. ततो. ९ च. ज. यतो. १० ख. अत्र. ११ ड.—ज. अ. ट. सर्वे. ग. कृत्स्नंयथाह्यादर्शमण्डलं.
 १२ ख. स्तदा. १३ ड.—ट. कपिकुञ्जराः. १४ क. ड.—ट. तेसरांसिसरित्कक्षान्. ख. ग. सरांसिसरितोवृक्षान्. १५ घ.
 कक्षान्प्रामांश्च. १६ छ. झ. ट. देशान्. १७ ख. घ. ततस्ततः.

सुग्रीवेण समाख्याताः सर्वे वानरयूथपाः ॥ प्रदेशान्प्रविचिन्वन्ति सशैलवनकाननान् ॥ ३ ॥
 विचित्य दिवसं सर्वे सीताधिगमने धृताः ॥ समायान्ति स्म मेदिन्यां निशाकालेषु वानराः ॥ ४ ॥
 सर्वर्तुकामान्देशेषु वानराः सफलान्द्रुमान् ॥ आसाद्य रजनीं शय्यां चक्रुः सर्वेष्वहस्सु ते ॥ ५ ॥
 तदहः प्रथमं कृत्वा मासे प्रस्रवणं गताः ॥ कपिराजेन संगम्य निराशाः कैपियूथपाः ॥ ६ ॥
 'विचित्य तु दिशं पूर्वां यथोक्तां सचिवैः सह ॥ अदृष्ट्वा विनतः सीतामाजगाम महाबलः ॥ ७ ॥
 उत्तरां च दिशं सर्वां विचित्य स महाकपिः ॥ आगतः सह सैन्येन वीरः शतबलिस्तदा ॥ ८ ॥
 सुषेणः पश्चिमामाशां विचित्य सह वानरैः ॥ समेत्य मासे संपूर्णे सुग्रीवमुपचक्रमे ॥ ९ ॥
 तं प्रस्रवणपृष्ठस्थं समासाद्याभिवाद्य च ॥ आसीनं सह रामेण सुग्रीवमिदमब्रुवन् ॥ १० ॥
 विचिताः पर्वताः सर्वे वनानि गहनानि च ॥ निम्नगाः सागरान्ताश्च सर्वे जनपदाश्च ये ॥ ११ ॥
 गुहाश्च विचिताः सर्वास्त्वया याः परिकीर्तिताः ॥ विचिताश्च महागुल्मा लताविततसंतताः ॥ १२ ॥
 गहनेषु च देशेषु दुर्गेषु विषमेषु च ॥ सत्वान्यतिप्रमाणानि विचितानि हतानि च ॥ १३ ॥
 ['ये चैव गहना देशा विचितास्ते पुनःपुनः ॥]

उदारसत्त्वाभिजनो महात्मा स मैथिलीं द्रक्ष्यति वानरेन्द्रः ॥

नदीदुर्गान् नदीभिर्दुर्गमान् ॥ २—३ ॥ धृताः तत्पराः ॥ ४ ॥ विचित्येति श्लोकोक्तं विवृणोति—सर्वेति ॥ सर्वर्तुकामान् काम्यन्त इति कामाः पुष्पफलादयः । सर्वर्तुसंभवफलपुष्पादियुक्तानित्यर्थः । सफलान् वानरैरुपभुज्यमानत्वेन सफलान् । द्रुमानासाद्य । सर्वेष्वहस्सु एकमासान्तर्गतसर्वदिनेषु । रजनीं रजन्यामेव । शय्यां चक्रुः । अनेनाहारविश्रमादिकमहस्सु नास्तीत्यवगम्यते ॥ ५ ॥ तदहः प्रस्थानदिनं । प्रथमं कृत्वा तदारभ्य मासे पूर्णे सति । निराशाः सीतान्वेषणे निरुत्साहाः सन्तः । कपिराजेन संगम्य तस्मै स्वागमनं निवेद्येत्यर्थः । प्रस्रवणं माल्यवन्तं । गताः ॥ ६ ॥ एवं सामान्येन वानरागमनमुक्त्वा प्रत्येकं च

दर्शयति—विचित्येत्यादिना । सचिवैः सहायभूतैः ॥ ७—८ ॥ उपचक्रमे उपागतः ॥ ९ ॥ प्रस्रवणपृष्ठस्थं प्रस्रवणाग्रस्थं । रामेण सहासीनं । रामेण सहितमित्यर्थः ॥ १० ॥ वनानि क्षुद्रवनानि । गहनानि महावनानि । सागरान्ताः समुद्रतीराणि ॥ ११ ॥ लताविततसंतताः लतामिवितताः व्याप्ताः संतताः निरन्तरा इति महागुल्मविशेषणं ॥ १२ ॥ गहनेषु दुष्प्रवेशेषु । नाना द्वीपेष्वित्यर्थः । दुर्गेषु दुःखेन गन्तव्येषु । निम्नोन्नतेष्वित्यर्थः । अतिप्रमाणानि अतिमात्रशरीराणि । विचितानि । किमयं रावणः उत नेतीति भावः ॥ १३ ॥ उदारसत्त्वः श्रेष्ठसत्त्वोऽभिजनो वंशो यस्य स उदारसत्त्वाभिजनः । महाबलवतः पुत्र इति सीतादर्शने

शि० सर्वेवानराः दिवसं विचित्य पृथक्पृथग्गत्वा अन्वीक्ष्य । निशाकालेषु मेदिन्यां सर्वसंमतिविषयीभूतभूमौ । समायान्ति सङ्गीभूय प्राप्नुवन्ति ॥ ४ ॥ ती० ते वानराः सर्वेष्वहस्सु दिवसेषु । सीतां विचित्य सर्वर्तुकान् सार्वकालिकपुष्पफलपुष्पान् । सफलान् तत्कालीनफलपुष्पांश्च द्रुमानासाद्य फलादिभक्षणार्थं ॥ ति० सर्वर्तुकान् नित्यसंनिहितसर्वर्तुयुक्तान् । तादृशवृक्षवत्त्वं च देशस्य रामप्रसादात् ॥ ५ ॥ स० महाबलइत्यनेन विनतगतदिशि न सीतास्तीति सूचयति ॥ ७ ॥ शि० विविच्य विचित्य ॥ ८ ॥ ति० सागरान्ताः सागरमध्यवर्तिद्वीपाः ॥ ११ ॥ ति० लताविततैः लताप्रतानैः । संतताः समन्ताद्व्याप्ताः । तादृशमहागुल्माः लतागृहविशेषाः ॥ १२ ॥ शि० सत्वानि अन्वेषणप्रतिबन्धकीभूतप्राणिजातानि । हतानि विचितानि च ॥ १३ ॥ स० यां दिशं

[पा०] १ क. ख. घ. समाख्यातान्. २ क. ख. घ. वानरपुङ्गवाः. ३ क. च. छ. ज. अ. ट. तत्र देशान् विचिन्वन्ति. ४ ख.—ट. सर्वर्तुकांश्च देशेषु. ५ ख. ग. छ.—ट. सफलद्रुमान्. ६ ख. प्रस्रवणाचले. ७ ड. च. ज. अ. ट. कपिकुञ्जराः. ८ घ. विचित्यच. ९ घ. महाकपिः. १० ड.—ट. दिशमप्युत्तरां. ख. उत्तरांतु. ११ क. ग. सीतां. १२ च.—झ. ट. विविच्य. १३ ड. च. ज.—ट. पूर्णेतु. १४ ग. नगराणि च. १५ क. ग. सागराश्चैव. १६ ख. ग. जनपदास्तथा. १७ घ. विविधाः सर्वाः सशैलवनकाननाः. ग. ड.—ट. विचितास्सर्वायाश्च ते परिकीर्तिताः. क. विचितास्सर्वाः सशैलवनकाननाः. १८ इदमर्थं क.—ट. पाठेषु दृश्यते. १९ च.—ट. हनूमान्समैथिलीं ज्ञास्यति.

दिशं तु यामेव गता तु सीता तामास्थितो वायुसुतो हनुमान् ॥ १४ ॥
इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये किष्किन्धाकाण्डे सप्तचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४७ ॥

अष्टचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४८ ॥

हनुमता ताराङ्गदादिभिस्सह विन्ध्यगुहागहनादिषु तत्र तत्र सीतान्वेषणम् ॥ १ ॥ पुत्रनिधनपरिखिन्नकण्डुमुनिशापेन निर्जले निष्फलपुष्पादिवृक्षकेचकचन विजनदेशे पर्यटनपरिखिन्नैर्वानरैस्तत्र कस्यचिन्महाराक्षसस्यावलोकनम् ॥ २ ॥ अङ्गदेन मुष्टयुधमनपूर्वकं वानरान्प्रति साटोपमभ्यापततस्तस्य रावणबुद्ध्या तलघातेन हननम् ॥ ३ ॥ ततो गिरिगुहादिषु गवेषणेन परिश्रान्तैस्सर्वैर्वानरैः किञ्चिद्वृक्षमूलसमाश्रयणम् ॥ ४ ॥

सह ताराङ्गदाभ्यां तु गत्वा स हनुमान्कपिः ॥ सुग्रीवेण यथोद्दिष्टं तं देशमुपचक्रमे ॥ १ ॥
स तु द्रुमुपागम्य सर्वैस्तैः कपिसत्तमैः ॥ विचिनोति स विन्ध्यस्य गुहाश्च गहनानि च ॥ २ ॥
पर्वताग्रा नदीदुर्गान्सरांसि विपुलान्दुमान् ॥ वृक्षषण्डाश्च विविधान्पर्वतान्वनपादपान् ॥ ३ ॥
अन्वेषमाणास्ते सर्वे वानराः सर्वतोदिशम् ॥ न सीतां ददृशुर्वीरा मैथिलीं जनकात्मजाम् ॥ ४ ॥
ते भक्षयन्तो मूलानि फलानि विविधानि च ॥ अन्वेषमाणा दुर्धर्षा निवसन्तत्र तत्र ह ॥
तु देशो दुरन्वेषो गुहागहनवान्महान् ॥ ५ ॥

निर्जलं निर्जनं शून्यं गहनं रोमहर्षणम् ॥ त्यक्त्वा तु तं तदा देशं सर्वे वै हरियूथपाः ॥ ६ ॥
तादृशान्यप्यरण्यानि विचित्र्य भृशपीडिताः ॥ देशमन्यं दुराधर्षं विविशुश्चाकुतोभयाः ॥ ७ ॥
यत्र बन्ध्यफला वृक्षा विपुष्पाः पर्णवर्जिताः ॥ निस्तोयाः सरितो यत्र मूलं यत्र सुदुर्लभम् ॥ ८ ॥

प्रथमो हेतुः । महात्मा महाधैर्य इति द्वितीयः । दिशं त्वित्यादिना वृत्तीयो हेतुः । इत्यब्रुवन्वानरा इति पूर्वोक्तान्वयः ॥ १४ ॥ अस्मिन्सर्गे चतुर्दश श्लोकाः ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे मुक्ताहाराख्याने किष्किन्धाकाण्डव्याख्याने सप्तचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४७ ॥

अथ सीतान्वेषणाय दक्षिणां दिशं गतानामसुरनि-
रसनपर्यन्तोवृत्तान्तोष्टचत्वारिंशो—सह ताराङ्गदाभ्या-
मित्यादि ॥ १—२ ॥ पर्वताग्रान् विन्ध्याग्रप्रदेशान् ।
पर्वतान् पर्यन्तपर्वतान् ॥ ३—७ ॥ बन्ध्यफलाः

गतासीतेत्यनेन मनःपूर्वरक्षःक्षयायैवगता ननुस्वाप्तमध्यै न नीतेति ध्वनयति । अन्यथा नीतेत्यवक्ष्यत् ॥ १४ ॥ इति सप्तचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४७ ॥

ती० पर्वतान् विन्ध्यस्य प्रत्यन्तपर्वतान् गोमन्तव्यं बकादीन् । धनपादपानितिसर्वत्रविशेषणं । स० पर्वताग्रनदीदुर्गान् पर्व-
ताग्रस्थिताश्चतानद्यश्च तामिर्दुर्गान् दुस्साध्यगमनान्स्थलविशेषान् । विपुलदुमान् । दुर्गविशेषणमेतत् । वृक्षषण्डानिति सक्तीचकै-
न्यायेन बोध्यं । धनाः मेघाः पादपेषु वृक्षेषु येषु । एतेन मेघमण्डलपर्यन्तमौन्नत्यं पर्वतानां बोध्यते ॥ ३ ॥ ति० भृशपीडिताः निर्ज-
लारण्यान्वेषणेन क्षुत्पिपासाभ्यां पीडिताः । सदेशः निर्जलादिदेशः यद्यपि दुरन्वेष्यः अथापि तं विचित्र्य तत्संदेशं त्यक्त्वाऽन्यदेशं विवि-
शुरित्यग्निमेणान्वयः ॥ ६—७ ॥ स० बन्ध्यानि पुरोङ्कुरप्ररोहहेतवः फलानियेषांते । बन्ध्यानि नीरसानि फलानियेषामिति वा ।

[पा०] १ क. घ. गताहि. २ ख. घ. तांप्रस्थितो. ३ ख. घ. सगत्वा. क. संगम्य. ड.—ट. सहसा. ४ क. ख. ग. तंप्रदेशंप्रचक्रमे. ड.—ट. गन्तुं देशंप्रचक्रमे. घ. तंतं देशंप्रचक्रमे. ५ ड.—ट. ततो विचित्र्य विन्ध्यस्य. ६ ग. विपिनानि च. ७ ड. च. छ. झ. ज. ट. पर्वताग्रनदी. ८ क. ड.—ट. विपुलदुमान्. ग. विपुलानि च. ९ क. ग. ड. झ. ज. ट. न्वनपादपान्. १० ख. अवेक्षमाणास्ते. ११ ख. ददृशुस्सर्वे. १२ ड.—झ. ट. विविधान्यपि. १३ इदमर्थं क. ग. ड.—ज. पाठेषु न दृश्यते. १४ क. निवसन्तस्ततस्ततः. १५ ड. च. ज. तत्रतु. ट. तत्रहि. १६ सतु देशो दुरन्वेषो. निर्जलं निर्जनं. त्यक्त्वा तु तं तदा. तादृशान्यप्यरण्यानि. इत्यर्थं चतुष्टयं क. ग. ड.—ज. पाठेषु. निर्जलं निर्जनं. तादृशान्यप्यरण्यानि. सदेशश्च दुर-
न्वेषो. त्यक्त्वा तु तं ततो. इतिक्रमभेदेन दृश्यते. ड. झ. ज. सदेशश्च दुरन्वेषो. १७ ग. ड.—ज. घोरदर्शनं. १८ ग. झ. ज. ट. ततो. क. तथा.

न सन्ति महिषा यत्र न मृगा न च हस्तिनः ॥ शार्दूलाः पक्षिणो वापि ये चान्ये वनगोचराः ॥
 न यत्र वृक्षा नौषध्यो न लता नापि वीरुधः ॥ ९ ॥
 स्निग्धपत्राः स्थले यत्र पद्मिन्यः फुल्लपङ्कजाः ॥ प्रेक्षणीयाः सुगन्धाश्च भ्रमरैश्चापि वर्जिताः ॥ १० ॥
 कण्डुर्नाममहाभागः सत्यवादी तपोधनः ॥ महर्षिः परमामर्षी नियमैर्दुष्प्रधर्षणः ॥ ११ ॥
 तस्य तस्मिन्वने पुत्रो बालः षोडशवार्षिकः ॥ प्रनष्टो जीवितान्ताय कुद्वस्तत्र महामुनिः ॥ १२ ॥
 तेन धर्मात्मना शप्तं कृत्स्नं तत्र मेहद्वनम् ॥ अशरण्यं दुराधर्षं मृगपक्षिविवर्जितम् ॥ १३ ॥
 तस्य ते काननान्तांश्च गिरीणां कन्दराणि च ॥ प्रभवानि नदीनां च विचिन्वन्ति समाहिताः ॥ १४ ॥
 तत्र चापि महात्मानो नापश्यञ्जनकात्मजाम् ॥ हतारं रावणं वापि सुग्रीवप्रियकारिणः ॥ १५ ॥
 ते प्रविश्याशु तं भीमं लतागुल्मसमावृतम् ॥ ददृशुः क्रूरकर्माणमसुरं सुरनिर्भयम् ॥ १६ ॥
 तं दृष्ट्वा वानरा धीरं स्थितं शैलमिवोपरम् ॥ गाढं परिहिताः सर्वे दृष्ट्वा तं पर्वतोपमम् ॥ १७ ॥
 सोपि तान्वानरान्सर्वान्नष्टाः स्थेत्यब्रवीद्वली ॥ अभ्यधावत संक्रुद्धो मुष्टिमुद्यम्य संहितम् ॥ १८ ॥
 तमापतन्तं सहसा वालिपुत्रोऽङ्गदस्तदा ॥ रावणोयमिति ज्ञात्वा तलेनाभिजाघन ह ॥ १९ ॥
 स वालिपुत्राभिहतो वक्राच्छोणितमुद्रमन् ॥ असुरोऽभ्यपतद्भूमौ पर्यस्त इव पर्वतः ॥ २० ॥
 तेपि तस्मिन्निरुच्छासे वानरा जितकाशिनः ॥ व्यचिन्वन्प्रायशस्तत्र सर्वे तद्विरिगह्वरम् ॥ २१ ॥

फलैर्वन्ध्याः । निष्फला इत्यर्थः ॥ ८—९ ॥ स्निग्ध-
 पत्रा इत्यादि । अत्रापि न सन्तीत्यनुषज्यत इति
 केचित् । तत्र । भ्रमरैश्चापि वर्जिता इत्यस्यानन्वयात् ।
 किंतु भ्रमरैरप्यनुपभुक्तं स्थलपद्मिनीमात्रमित्यर्थः ।
 सर्वेपि महातटाकाः स्थलपद्मिनीलंगता इतिभावः ।
 अन्यं देशं विविशुरिति पूर्वोक्तान्वयः ॥ १० ॥ देशस्य
 तादृशत्वे निमित्तमृषिरित्याह—कण्डुरित्यादिना ॥ ११ ॥
 तत्र वने विषये । जीवितान्ताय तस्य नाशाय कुपितः

॥ १२ ॥ अशरण्यं अनाश्रयं । अभावदिति शेषः
 ॥ १३ ॥ नदीनां प्रभवानि गिरिगणमध्यप्रदेशाः
 ॥ १४—१५ ॥ सुरनिर्भयं सुरेभ्यो निर्भयं ॥ १६ ॥
 गाढं परिहिताः दृढं परिहितवसनाः । अभवन्
 ॥ १७ ॥ संहितं दृढमित्यर्थः ॥ १८—१९ ॥ पर्यस्तः
 पातितः ॥ २० ॥ तस्मिन् असुरे । निरुच्छासे मृत
 इत्यर्थः । तस्मिन्नसुरे रावणभ्रान्त्या तत्समीपवने

अथवा बन्ध्यानां फलमिव फलं येषां ते । अनुत्पन्नफला इति यावत् ॥ ८ ॥ स० वनगोचराः वनविषयाः । यद्वा वनगौः वनभूमिः तत्र चर-
 न्तीति तथा । स० वल्लयः वृक्षालङ्घिताः । वीरुधः स्थललताः ॥ ९ ॥ स० शापानन्तरमित्यत्र शापात्पूर्वमित्युत्तरत्र स्निग्धपत्रा इत्यादौ
 चशेषोन्नेयः । नेत्यनुकर्षकलाव्याख्यानं पद्मिनीमहत्त्वकथनाननुगुणमित्यनादरणीयं । भ्रमरैश्च विवर्जिताः वर्जितविरुद्धाः विवर्जिताः अ-
 त्यक्ता इत्यर्थः । अथवागतैः एकप्रसूनरसपानतुन्दिरिन्दिरिन्दिरैर्विवर्जिताः सुगन्धाः सुगन्धयः सुगन्धाः सुगन्धद्रव्याणि । पृथग्विशेष्यं ।
 अतो “गन्धस्येत्—” इतीलंकथनेति शङ्कानवकाशः ॥ १० ॥ ति० यत्र स्थले नेत्यनुकर्षः । भ्रमरैश्च विवर्जिताः विगतवर्जितया-
 सुताः संयुक्ता इत्यर्थः । तादृशाः फुल्लपङ्कजाश्च यत्र न सन्ति । यत्र वने कण्डुर्नाममहर्षिरासीत् ॥ ११ ॥ शि० जीवितान्ताय वनप्रध्वं-
 साय ॥ १२ ॥ ती० नदीशब्देन निस्तोयनदीप्रदेशा उच्यन्ते । “निस्तोयाः सरितो यत्र” इति पूर्वमभिधानात् ॥ विषम०
 प्रभूतानि उत्पत्तिस्थानानि ॥ १४ ॥ स० सुरनिर्भयं निर्गताभीर्यस्य स तथा । सुरेभ्यो निर्भयः सुरनिर्भयस्तं । सुरनिर्भयमिति पाठः
 स्फुटार्थः । न केवलं कर्मणा सुरप्रायत्वादसुरोऽयं । अपितु पितुरपितजातिलमित्याह—आसुरमिति । असुरस्यायमासुरः “तस्येदं”

[पा०] १ क.—ट. वृष्यो. २ क. ख. ग. ड.—ट. भ्रमरैश्च विवर्जिताः. ३ क.—ट. बालकोदशवार्षिकः. ४ छ. झ.
 ट. कुद्वस्तेन. ५ ग. महावनं. ६ ग. कुक्षं पक्षि. ७ ज. काननेतां तु. ख. काननंतत्तु. छ. झ. ज. ट. काननान्तांस्तु. ८ च. ज.
 ज. प्रभूतानि. ९ ड. च. ज. ज. ट. चापि. १० ख. ड.—ट. प्रविश्यतु. ११ ड.—ट. ददृशुर्भीमकर्माणं. १२ ठ. सासुरं.
 १३ क. ख. सुरमर्दनं. १४ क. घोराः. १५ ड.—ट. मिषासुरं. १६ क. ख. मारीचतनयोन्नेष्टाः. ग. तान्वानरान्दृष्ट्वाति-
 ष्टेत्यब्रवीत्. १७ ख. संस्थितान्. क. दक्षिणं. छ. झ. ट. संगतं. १८ क. ग.—झ. ट. असुरोन्यपतत्. १९ क. ख. ग.
 ड.—ट. तेतु. २० ख. व्यचिन्वन्बहुशः. ग. विचिन्वन्प्रायशः. २१ ज.—ट. तेगिरिगह्वरं.

विचितं तु ततः कृत्वा सर्वे ते काननं पुनः ॥ अन्यदेवापरं घोरं विविशुर्गिरिगह्वरम् ॥ २२ ॥
ते विचित्य पुनः खिन्ना विनिष्पत्य समागताः ॥ एकान्ते वृक्षमूले तु निषेदुर्दानमानसाः ॥ २३ ॥
इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये किष्किन्धाकाण्डे अष्टचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४८ ॥

एकोनपञ्चाशः सर्गः ॥ ४९ ॥

अङ्गदेन परिश्रान्तान्वानरान्प्रति सुग्रीवस्यचण्डशासनताया अन्वेषणकालातिपातस्य च निवेदनेन निद्रातद्वादिर्वज्रयथाश-
क्तिपुनरन्वेषणयत्नस्य साफल्यसंभावनोक्तिः ॥ १ ॥ गन्धमादनेन तदनुमोदनपूर्वकं तद्वचनस्यहितत्वोक्तौ सर्वैः पुनस्तथानेन
रजतगिरिगुहादिषुगवेषणम् ॥ २ ॥ पुनः सीताया अदर्शनेन पिपासादिना च परिश्रान्तैः सर्वैर्वृक्षमूले किंचिद्विश्रमपूर्वकं पुनर-
न्वेषणाय प्रस्थानम् ॥ ३ ॥

अथाङ्गदस्तदा सर्वान्वानरानिदमब्रवीत् ॥ परिश्रान्तो महाप्राज्ञः समाश्वस्य शनैर्वचः ॥ १ ॥
वनानि गिरयो नद्यो दुर्गाणि गहनानि च ॥ दूर्यो गिरिगुहाश्चैव विचितानि समन्ततः ॥ २ ॥
तत्रतत्र सहासामभिर्जानकी न च दृश्यते ॥ तद्वा रक्षो हृता येन सीता सुरसुतोपमा ॥ ३ ॥
कालश्च वो महान्यातः सुग्रीवश्चोग्रशासनः ॥ तस्मान्नवन्तः संहिता विचिन्वन्तु समन्ततः ॥ ४ ॥
विहाय तन्द्रीं शोकं च निर्द्रां चैव समुत्थिताम् ॥ विचिनुध्वं यथा सीतां पश्यामो जनकात्मजाम् ॥ ५ ॥
अनिर्वेदं च दाक्ष्यं च मनसश्चापराजयः ॥ कार्यसिद्धिकराण्याहुस्तस्मादेतद्वीम्यहम् ॥ ६ ॥
अद्यापि तद्वनं दुर्गं विचिन्वन्तु वनौकसः ॥ खेदं त्यक्त्वा पुनः सर्वैर्वनमेतद्विचीयताम् ॥ ७ ॥
अवश्यं क्रियमाणस्य दृश्यते कर्मणः फलम् ॥ अलं निर्वेदमागम्य नहि नो मीलनं क्षमम् ॥ ८ ॥
सुग्रीवः कोपनो राजा तीक्ष्णदण्डश्च वानरः ॥ भेतव्यं तस्य सततं रामस्य च महात्मनः ॥ ९ ॥

चिरमन्वेषितवन्त इति बोध्यं ॥ २१ ॥ अपरं अदूरं ।
“परं दूरान्यमुख्येषु” इति वैजयन्ती । गिरिगह्वरं
गिरिमध्यप्रदेशं ॥ २२ ॥ विनिष्पत्य विनिर्गत्य ।
समागताः संघीभूताः ॥ २३ ॥ इति श्रीगोविन्दराज-
विरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे मुक्ताहाराख्याने कि-
ष्किन्धाकाण्डव्याख्याने अष्टचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४८ ॥

अथ पुनः प्रदेशान्तरान्वेषणमेकोनपञ्चाशो—अ-
थाङ्गद इत्यादि ॥ १—२ ॥ सह युगपत् ॥ ३—५ ॥
दाक्ष्यं उत्साहः । “दक्ष उत्साहे” इत्युक्तेः । मनस-
श्चापराजयः धैर्यमित्यर्थः ॥ ६ ॥ वनमेतत् । विचीयतां
अन्विष्यतां ॥ ७ ॥ मीलनं नेत्रमीलनं । कर्तव्यमकृत्वा

इत्यष्ट ॥ १६ ॥ स० अपरं अनुत्तमं समीपवर्तिता ॥ २२ ॥ इत्यष्टचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४८ ॥

ति० रक्षः तद्रूपोपहर्तृत्वार्थः ॥ स० रक्षस्सुराक्षसेषु तन्मध्यइतियावत् । अपहर्ता कश्चिद्राक्षसः । यद्वा रक्षः राक्षसः । अप-
हर्ता अन्यः कोपि । अत्र च अपहर्त्रित्वे विपरिणतमन्वेति । तथैव दुष्कृतिचेति ॥ ३ ॥ ति० अनिर्वेदं अखेदं ॥ दाक्ष्यं सामर्थ्यं ।
अपराजयं कार्यापराज्यखलं ॥ स० अनिर्वेदं अभिसंधित्तकार्यसाधनानौदासीन्यं ॥ ६ ॥ रामानु० विचयप्रकारमेवाह—खे-
दमिति । विचिन्वतामिति चिनोतेलेटिप्रथमपुरुषबहुवचनेरूपं । विचीयतामिति पाठे युष्माभिरिति शेषः ॥ स० पार्श्वद्वयस्थिता-
न्कपीनृथक्पृथगन्वशासदित्याह—अद्यापीति । हेवनौकसोभवन्तः वनसर्वमेव विचिन्वन्तु । पुनः । तदितरेभ्यन्तोपि सर्वमेव वनं-
विचिन्वतां । “पुनरप्रथमेव्यावृत्तौ” इत्यभिधानात् ॥ शि० विचिन्वतां अन्वेषणसाधकानां करचरणादीनां । खेदं श्रमं । त्यक्त्वा-
विस्मृत्य । अद्यापीदं वनं विचिन्वन्तु ॥ ७ ॥ ति० नोन्मीलनं अनुन्मीलनं अनुद्योगइतियावत् ॥ ८ ॥ इत्येकोनपञ्चाशः सर्गः ॥ ४९ ॥

[पा०] १ क. च.—ट. सर्व. २ ड.—ट. काननौकसः. ३ ख. घ. समाहिताः. ४ ख. ग. ड.—ज. व. वृक्षमूलेषु. ५ ड.
च. ज. व. परिश्रान्तान्महाप्राज्ञान्. ६ क. ख. घ.—ट. समाश्वस्य. ग. समाश्वस्यचसर्वशः. ७ क. ख. ग. ड.—ट. दूरिगि-
रिगुहाः. ८ छ. झ. ट. तथारक्षोपहर्तावसीतायाश्चैव दुष्कृती. ड. ज. तत्ररक्षो. ९ क. ख. ग. ड.—ट. कालश्चनो. १० क.
सहसा. ११ क. निर्द्रांचसमुपस्थितां. १२ च.—ट. तथा. १३ ग.—ट. मनसश्चापराजयं. क. मानसंचापराजितं. १४ क. ख.
घ. च.—ट. अद्यापीदं वनं. ग. अद्यान्यद्वनं. १५ ख. घ.—ट. सर्वैर्वनमेव विचिन्वतां. क. ग. सर्वैर्वनमेतद्विचिन्वतां. १६ छ.
झ. ट. परनिर्वेदं. १७ ख. घ. च.—ट. नोन्मीलनं. १८ क. ड.—ट. क्रोधनो. १९ क. ख. घ. छ. ज. झ. वानराः.

हितार्थमेतदुक्तं वः क्रियतां यदि रोचते ॥ उच्यतां वा क्षमं यन्नः सर्वेषामेव वानराः ॥ १० ॥
 अङ्गदस्य वचः श्रुत्वा वचनं गन्धमादनः ॥ उवाचाव्यक्तया वाचा पिपासाश्रमखिन्नया ॥ ११ ॥
 सदृशं खलु वो वाक्यमङ्गदो यदुवाच ह ॥ हितं चैवानुकूलं च क्रियतामस्य भाषितम् ॥ १२ ॥
 पुनर्मार्गामहै शैलान्कन्दरांश्च दैरींस्तथा ॥ काननानि च शून्यानि गिरिप्रस्रवणानि च ॥ १३ ॥
 यथोद्दिष्टानि सर्वाणि सुग्रीवेण महात्मना ॥ विचिन्वन्तु वनं सर्वे गिरिदुर्गाणि सर्वशः ॥ १४ ॥
 ततः समुत्थाय पुनर्वानरास्ते महाबलाः ॥ विन्ध्यकाननसंकीर्णा विचेरुर्दक्षिणां दिशम् ॥ १५ ॥
 ते शारदाभ्रप्रतिमं श्रीमद्रजतपर्वतम् ॥ शृङ्गवन्तं दरीमन्तमधिरूढं च वानराः ॥ १६ ॥
 तत्र कोद्रवंतं रम्यं सप्तपर्णवनानि च ॥ व्यचिन्वन्ते हरिवराः सीतादर्शनकाङ्क्षिणः ॥ १७ ॥
 तस्याग्रमधिरूढास्ते श्रान्ता विपुलविक्रमाः ॥ न पश्यन्ति स्म वैदेहीं रामस्य महिषीं प्रियाम् ॥ १८ ॥
 ते तु दृष्टिगतं कृत्वा तं शैलं बहुकन्दरम् ॥ अवरोहन्त हरयो वीक्षमाणाः समन्ततः ॥ १९ ॥
 अवरूढ ततो भूमिं श्रान्ता विगतचेतसः ॥ स्थित्वा मुहूर्तं तत्राथ वृक्षमूलमुपाश्रिताः ॥ २० ॥
 ते मुहूर्तं समाश्रुताः किञ्चिद्भ्रमपरिश्रमाः ॥ पुनरेवोद्यताः कृत्स्नां मार्गितुं दक्षिणां दिशम् ॥ २१ ॥
 हनुमत्प्रमुखास्ते तु प्रस्थिताः पुवर्गर्षभाः ॥ विन्ध्यमेवादितस्तावद्विचेरुस्ते ततस्ततः ॥ २२ ॥
 इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये किष्किन्धाकाण्डे एकोनपञ्चाशः सर्गः ॥ ४९ ॥

पञ्चाशः सर्गः ॥ ५० ॥

विन्ध्यगुहादीनांदुरन्वेषतया तत्रान्वेषणे सत्येव सुग्रीवसंकेतितसमयातिपाते क्षुत्पिपासादितैर्हनुमदादिभिः ऋक्षबिला-
 ख्यसकस्यचिन्महाबिलस्यावलोकनम् ॥ १ ॥ बिलद्वारे आर्द्रपक्षनानापक्षिदर्शनाज्जलानुमानेन तद्विलस्यगाढान्धकारावृत-
 त्वेन दुष्प्रवेशतयाऽन्योन्यहस्तावलम्बनेन तत्प्रवेशः ॥ २ ॥ तथा योजनपरिमितदेशातिक्रमे काञ्चनमध्वृक्षादिभासाविद्योत-
 मानेऽद्भुतदेशे कस्याश्चिन्महातपस्विन्या अवलोकनम् ॥ ३ ॥ हनुमता साभिवादनं तां प्रति तादृशदेशस्य तस्याश्च याथातथ्य-
 विविक्त्याग्रभः ॥ ४ ॥

सह ताराङ्गदाभ्यां तु संगम्य हनुमान्कपिः ॥ विचिनोति स्म विन्ध्यस्य गुहाश्च गहनानि च ॥ १ ॥
 सिंहशार्दूलजुष्टेषु शिलाश्च सरितस्तथा ॥ विषमेषु नगेन्द्रस्य महाप्रस्रवणेषु च ॥ २ ॥
 आसेदुस्तस्य शैलस्य कोटिं दक्षिणपश्चिमाम् ॥ तेषां तत्रैव वसतां स कालो व्यत्यवर्तत ॥ ३ ॥

तूष्णींभाव इत्यर्थः ॥ ८—१२ ॥ कन्दरान् भेदान्
 ॥ १३ ॥ विचिन्वन्तु वनं सर्वं इति । भवन्त इति
 शेषः ॥ १४—२२ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते
 श्रीमद्रामायणभूषणे मुक्ताहाराख्याने किष्किन्धाका-
 ण्डव्याख्याने एकोनपञ्चाशः सर्गः ॥ ४९ ॥

अथ ऋक्षविले स्वयंप्रभादर्शनं पञ्चाशे—सहेत्यादि
 ॥ १ ॥ नगेन्द्रस्य शार्दूलजुष्टेषु । विषमेषु विषमप्रदे-
 शेषु । शिलाः । महाप्रस्रवणेषु सरितश्च विचिनोति
 सेति पूर्वोक्तान्वयः ॥ २ ॥ कलः सुग्रीवोक्तमासः ।
 “ मासः पूर्णो बिलस्थानां ” इत्युत्तरत्राङ्गदवचनस्य

स० कोटिं अग्रभागं । “ कोटिः स्यादग्रमात्रेपि ” इतिकेशवः ॥ शि० दक्षिणपश्चिमां नैर्ऋत्यकोणस्थां । कोटिं शृङ्गं आसेदुः
 [पा०] १ ग. यथार्थः । २ ग. च.—ट. उच्यतां हि क्षमं यत्तत् । ३ ख. ग. घ. छ. ज. झ. उवाचाव्यक्तया । ४ ख. चैवानुरूपं ।
 ५ छ. झ. ट. शिलास्तथा । ६ ट. वने । ७ छ. ज. घ. ट. संगताः । ८ घ. संपूर्णा । ९ क.—ट. लोभ्रवनं । १० ड. छ.—ट.
 विचिन्वन्तो । क. ख. ग. विचिन्वन्ति स्म हरयः । ११ ड.—ज. घ. ट. दृष्ट्वा । ग. गत्वा । १२ छ. झ. ट. अवरोहन्त । १३ ख. घ.
 वीक्षमाणास्ततस्ततः । १४ ड.—अ. श्रान्ताः । १५ ड.—ज. घ. ट. स्थितामुहूर्तं । १६ क. समाश्रुताः । १७ क. किञ्चिद्भ्रमपरिश्रमाः ।
 १८ छ. झ. ज. ट. त्रमुखास्तावत् । ख. त्रमुखास्तत्र । १९ ग. ड.—ट. मेवादितः कृत्वा । २० ड.—ट. द्विचेरुश्च समन्ततः ।
 २१ ड.—ट. जुष्टश्च । २२ ड. छ.—ट. गुहाश्च परितस्तथा । च. गुहाश्च सरितस्तदा । २३ ग.—च. ज. कालोप्यवर्तत ।

स हि देशो दुरन्वेषो गुहागहनवान्महान् ॥ ४ ॥

तत्र वायुसुतः सर्वं विचिनोति स पर्वतम् ॥ परस्परेण हनुमानन्योन्यस्याविदूरतः ॥ ५ ॥

गजो गवाक्षो गवयः शरभो गन्धमादनः ॥ मैन्द्रश्च द्विविदश्चैव सुषेणो जांबवान्नलः ॥ ६ ॥

अङ्गदो युवराजश्च तारश्च वनगोचरः ॥ गिरिजालावृतान्देशान्मार्गित्वा दक्षिणां दिशम् ॥

विचिन्वन्तस्तत्तत्र ददृशुर्विवृतं बिलम् ॥ ७ ॥

दुर्गमृक्षबिलं नाम दानवेनाभिरक्षितम् ॥ क्षुत्पिपासापैरीताश्च श्रान्ताश्च सलिलार्थिनः ॥

अवकीर्णं लतावृक्षैर्ददृशुस्ते महाबिलम् ॥ ८ ॥

ततः क्रौञ्चाश्च हंसाश्च सारसाश्चापि निष्क्रमन् ॥ जलार्द्राश्चक्रवाकाश्च रक्ताङ्गाः पद्मरेणुभिः ॥ ९ ॥

ततस्तद्विलमासाद्य सुगन्धि दुरतिक्रमम् ॥ विस्मयव्यग्रमनसो बभूवुर्वानरर्षभाः ॥ १० ॥

संजातपरिशङ्कास्ते तद्विलं पुनगोचराः ॥ अभ्यपद्यन्संहृष्टास्तेजोवन्तो महाबलाः ॥ ११ ॥

नानासत्वसमाकीर्णं दैत्येन्द्रनिलयोपमम् ॥ दुर्दर्शमतिघोरं च दुर्विगाहं च सर्वशः ॥ १२ ॥

ततः पर्वतकूटाभो हनुमान्पवननात्मजः ॥ अब्रवीद्भानरान्सर्वान्कान्तारवनंकोविदः ॥ १३ ॥

गिरिजालावृतान्देशान्मार्गित्वा दक्षिणां दिशम् ॥ वयं सर्वे परिश्रान्ता न च पश्याम मैथिलीम् ॥ १४ ॥

अस्माच्चापि बिलाद्वंसाः क्रौञ्चाश्च सह सारसैः ॥ जलार्द्राश्चक्रवाकाश्च निष्पतन्ति स्म सर्वतः ॥ १५ ॥

नूनं सलिलवानत्र कूपो वा यदि वा ह्रदः ॥ तथा चेमे बिलेद्वारे स्निग्धास्तिष्ठन्ति पादपाः ॥ १६ ॥

इत्युक्त्वा तद्विलं सर्वे विविशुस्तिमिरावृतम् ॥ अचन्द्रसूर्यं हरयो ददृशु रोमहर्षणम् ॥ १७ ॥

बिल एवान्यो मासो गत इत्यर्थो वक्ष्यते ॥ ३ ॥

ननु विचेतव्यप्रदेशेषु बहुषु विद्यमानेषु कथमत्रैव

मासं क्षपितवन्त इत्याशङ्क्याह—स हीति ॥ ४ ॥

तत्रेति ॥ सङ्गमय्येत्यध्याहार्य ॥ वायुसुतः हनुमान् ।

अन्योन्यस्याविदूरतः परस्परेण संगमय्य सर्वं पर्वतं

विचिनोति स्मेति संबन्धः ॥ ५ ॥ गज इत्यादि ॥

चकाराद्धनूमांश्च । गजादयः गिरिजालावृतान् देशा-

न्मार्गित्वा ततो दक्षिणां दिशं विचिन्वन्तः तत्र विवृतं

विस्तृतं । बिलं ददृशुरिति संबन्धः ॥ ६—७ ॥

दानवेन मयेन । ऋक्षबिलं नाम ऋक्षबिलमिति

प्रसिद्धं । महाबिलं ददृशुरिति पुनरुक्तिर्गुणान्तरवि-

धानाय ॥ ८ ॥ निष्क्रमन् निरक्रमन् ॥ ९ ॥ दुरति-

क्रमं दुष्प्रवेशं ॥ १० ॥ संजातपरिशङ्काः किमिदं

पातालं उतान्यन्मायामयमिति संदिहानाः । असंहृष्टाः

सन्तः । अभ्यपद्यन् अभ्यपद्यन्त ॥ ११ ॥ नानेति

श्लोको बिलविशेषणं ॥ १२ ॥ कान्तारे दुर्गमार्गे वने

कोविदः समर्थः ॥ १३ ॥ गिरिजालावृतान् देशान्

दक्षिणां दिशं । तादृशदेशरूपां दक्षिणां दिशमित्यर्थः

॥ १४—१५ ॥ नूनमिति । अस्तीति शेषः ॥ १६ ॥

इत्युक्त्वेति ॥ हनुमदुक्तप्रकारेण सर्वेप्युक्त्वा विवि-

शुः । तिमिरावृतं ददृशुश्च । अचन्द्रसूर्यं चन्द्रसूर्यकिर-

तत्रैव शङ्खेवसतांतेषां सः अमार्गणीयः कालः रात्रिसमयः । अत्यवर्तत व्यतीतोऽभवत् ॥ ३ ॥ ती० दुर्गं दुर्गमं । दानवेन

मयेन बिलस्य विशिष्टां द्योतियुतं ददृशुरिति पुनरभिधानं ॥ स० बिलं सामान्यं ददृशुः । महाबिलं तदन्तरसुसाधगमनं च ददृशुः ।

अतो न पुनरुक्तिः ॥ ८ ॥ ति० संजातपरिशङ्काः संजातजलसंभावनाः । अतएव संहृष्टाः । स० तेजोवन्तः तेजस्विनः । “अ-

स्माया—” इति विन्यभावार्थः । यद्वा तेजः स्वसामर्थ्यं अवन्तीति ते तथा । स्वशक्तिसंरक्षका इत्यर्थः । विस्तरस्तु साधगतय-

शोवतेति टिप्पणीतोऽवसेयः ॥ ११ ॥ स० दैत्येन्द्रनिलयोपमं बलिनिलयतुल्यं ॥ १२ ॥

[पा०] १ ड. छ. झ. ज. ट. रहिता अन्योन्यस्या. २ ख.—च. ज. ज. हनूमाञ्जांबवानपि.

क. हनूमान्पवननात्मजः. ३ ख. ग. ड.—ट. परीतास्तु. ४ घ. ड.—ट. श्रान्तास्तु. ५ ख. महद्विलं. ६ ख. ग. ड.—ट.

तत्र. ७ क. ख. ग. ड.—ट. अभ्यपद्यन्तसंहृष्टाः. ८ ड. च. ज. ज. महासर्पसमाकीर्णं. ९ छ. झ. ट. दुर्दर्शमिव. १० क.

ग. ड.—ट. दुर्विगाहं च. ११ क. ग. ड.—ट. न्मास्तात्मजः. १२ छ. ज. झ. ट. दानरान्धोरान्. १३ च. कोविदान्.

१४ ख. ग. ड. च. ज. ज. ट. चसर्वशः. क. छ. झ. ससर्वशः. १५ च. ज. ट. बिलद्वारि.

निशाम्य तस्मात्सिंहांश्च तांस्तांश्च मृगपक्षिणः ॥ प्रविष्टा हरिशार्दूला बिलं तिमिरसंवृतम् ॥ १८ ॥
 न तेषां सज्जते चक्षुर्न तेजो न पराक्रमः ॥ वायोरिव गतिस्तेषां दृष्टिस्तमसि वर्तते ॥ १९ ॥
 ते प्रविष्टास्तु वेगेन तद्विलं कपिकुञ्जराः ॥ प्रकाशमभिरामं च ददृशुर्देशमुत्तमम् ॥ २० ॥
 ततस्तस्मिन्बिले दुर्गे नानापादपसंकुले ॥ अन्योन्यं संपरिष्वज्य जग्मुर्योजनमन्तरम् ॥ २१ ॥
 ते नष्टसंज्ञास्तृषिताः संभ्रान्ताः सलिलार्थिनः ॥ परिपेतुर्बिले तस्मिन्कंचित्कालमतन्द्रिताः ॥ २२ ॥
 ते कृशा दीनवदनाः परिश्रान्ताः पुबङ्गमाः ॥ आलोकं ददृशुर्वीरा निराशा जीविते तदा ॥ २३ ॥
 ततस्तं देशमागम्य सौम्यं वितिमिरं वनम् ॥ ददृशुः काञ्चनान्वृक्षान्दीप्तवैश्वानरप्रभान् ॥ २४ ॥
 सालांस्तालांश्च पुन्नागान्कुकुभान्वैश्वलान्धवान् ॥ चंपकान्नागवृक्षांश्च कर्णिकारांश्च पुष्पितान् ॥ २५ ॥
 स्तबकैः काञ्चनैश्चित्रै रक्तैः किसलयैस्तथा ॥ आपीडैश्च लताभिश्च हेमभरणभूषितान् ॥ २६ ॥
 तरुणादित्यसंकाशान्वैदूर्यकृतवेदिकान् ॥ विभ्राजमानान्वपुषा पादपांश्च हिरण्मयान् ॥ २७ ॥
 नीलवैदूर्यवर्णाश्च पद्मिनीः पतंगवृताः ॥ महद्भिः काञ्चनैः पद्मैर्वृता बालार्कसन्निभैः ॥ २८ ॥
 जातरूपमयैर्मत्स्यैर्महद्भिश्च सकच्छपैः ॥ नलिनीस्तत्र ददृशुः प्रसन्नसलिलावृताः ॥ २९ ॥
 काञ्चनानि विमानानि राजतानि तथैव च ॥ तपनीयगवाक्षाणि मुक्ताजालावृतानि च ॥ ३० ॥
 हैमराजतभौमानि वैदूर्यमणिमन्ति च ॥ ददृशुस्तत्र हरयो गृहमुख्यानि सर्वशः ॥ ३१ ॥
 पुष्पितान्फलिनो वृक्षान्प्रवालमणिसन्निभान् ॥ काञ्चनभ्रमरांश्चैव वधूनि च समन्ततः ॥ ३२ ॥
 मणिकाञ्चनचित्राणि शयनान्यासनानि च ॥ महार्हाणि च यानानि ददृशुस्ते समन्ततः ॥ ३३ ॥
 हैमराजतकांस्थानां भाजनानां च संचयान् ॥ अग्ररूपां च दिव्यानां चन्दनानां च संचयान् ॥ ३४ ॥

नरहितं ॥ १७ ॥ तस्मात्प्रिगच्छतः सिंहान् तांस्तान्
 नानाप्रकारान् मृगपक्षिणश्च ॥ १८ ॥ वर्तते अयन्न-
 पूर्वं प्रवर्तत इत्यर्थः ॥ १९ ॥ प्रकाशं निस्तमस्कं
 ॥ २० ॥ संप्रहेणोक्तं प्रपञ्चयति—ततस्तस्मिन्बिला-
 दिना ॥ अन्योन्यं संपरिष्वज्य अन्योन्यं हस्तावलं-
 बनं कृत्वा ॥ २१ ॥ परिपेतुः जग्मुः । कंचित्काल-
 मित्यत्यन्तसंयोगेद्वितीया ॥ २२ ॥ आलोकं प्रकाशं

॥ २३—२५ ॥ आपीडैः शेखरैः लताभिश्च । उपशो-
 भितानिति शेषः । हेमाभरणभूषितान् फलितहेमाभ-
 रणान् ॥ २६ ॥ पादपांश्च हिरण्मयान् रजतमयांश्च
 वृक्षान् ॥ २७ ॥ नीलवैदूर्येत्यादि श्लोकद्वयमेकान्वयं ।
 उक्तविशेषणविशिष्टाः पद्मिनीः उक्तविशेषणयुक्ता
 नलिनीश्च ददृशुरित्यन्वयः । अतो न पुनरुक्तिः ॥ २८
 —२९ ॥ काञ्चनानीत्यादि ॥ हैमराजतभौमानीति

रामानु० तेजः प्रभावः । “तेजः प्रभावेदीप्तौ च” इति विश्वः ॥ ति० न सज्जते न प्रतिबध्यते । अन्येतु तेषां दृष्टिर्न सज्जते
 तत्रत्यपदार्थेष्विति शेषः । तिमिरावृतत्वात् । अतएव तेजः पराक्रमयोरपिकुण्ठितगमनं । यद्यपि वायोरिव गतिः तथापि यतो दृष्टिस्तम-
 सिप्रतिबद्धा वर्तते अतो वेगेन परस्परहस्तग्रहणपूर्वकं प्रविष्टा इत्यर्थः । अतएव “गृहहस्तैः परस्परं” इत्यग्रे हस्तमुक्तिरित्याहुः ॥ १९ ॥
 ति० अन्योन्यं संपरिष्वज्य तिमिरदेशविनिर्गमजसन्तोषवशादिति शेषः । यद्वा अन्योन्यं हस्तावलंबनं कृत्वा हस्तेन परस्परस्योरवादि-
 सम्यग्भूवेतियावत् ॥ २१ ॥ शि० ते वानराः तस्मिन्बिले परिपेतुः । अतएव कंचित्कालं अतन्द्रिताः अभवन् इति शेषः ॥ २२ ॥
 ति० आलोकमेव ददृशुर्न तु जलं । जीविते निराशायदाबभूवुस्तदोच्यमानलक्षणदेशमागम्य काञ्चनान्वृक्षांश्च ददृशुः । यद्वा जीविते
 निराशा बभूवुः तदा भगवत्कृपया लोकं ददृशुः उच्यमानविशेषणे देशे काञ्चनान्वृक्षांश्च ददृशुः ॥ २३ ॥

[पा०] १ ख. व्याघ्रांश्चमृग. २ ख. विद्यते. ३ छ. झ. ट. दृष्टिः. ४ ख. प्रविष्टास्स. ५ छ. झ. ट. प्रकाशंचाभिरामंच.
 ६ छ. झ. ट. भीमे. ७ ग. छ. झ. ट. यदा. ८ ड. च. ज. ततस्ते. ९ ड. च. ज. न. सर्वे. घ. छ. झ. ट. सौम्याः.
 १० ग. समं. ड. च. ज. पुनः. ११ ग. काञ्चनान्दिव्यान्. १२ घ. दीप्तान्वैश्वानर. १३ ड.—ट. स्तालांस्तमालांश्चपुन्नागान्.
 क. स्तालांश्चपुन्नागान्बकुलान्. १४ घ. छ. न्वकुलान्धवान्. १५ ड. च. ज. हेमभारविभूषितान्. १६ क.—ट. वैदूर्यमय.
 १७ छ. झ. ट. पतंगैर्वृताः. ख. ध्वगैर्युताः. १८ ट. वृक्षैर्वृताः. १९ झ. ट. महद्भिश्चाथपद्मैः. २० क. ग. घ. झ.
 ट. सलिलायुताः. २१ ग. ड. ज.—ट. विविधानिविशालानिददृशुः. २२ ड. छ.—ट. राशयः.

शुचीर्न्यभ्यवहार्याणि मूलानि च फलानि च ॥ महार्हाणि च पौनानि मधूनि रसवन्ति च ॥ ३५ ॥
 दिव्यान्नामम्बराणां च महार्हाणां च संचयान् ॥ कम्बलानां च चित्राणामजिनानां च संचयान् ॥ ३६ ॥
 तत्र तत्र च विन्यस्तान्दीप्तान्वैश्वानरप्रभान् ॥ ददशुर्वानराः शुभ्राञ्जातरूपस्य संचयान् ॥ ३७ ॥
 तत्र तत्र विचिन्वन्तो बिले तस्मिन्महाबलाः ॥ ददशुर्वानराः शूराः स्त्रियं कांचिददूरतः ॥ ३८ ॥
 तौ दृष्ट्वा भृशसंत्रस्ताश्चीरकृष्णाजिनाम्बराम् ॥ तापसीं नियताहारां ज्वलन्तीमिव तेजसा ॥ ३९ ॥
 विस्मिता हरयस्तत्र व्यवातिष्ठन्त सर्वशः ॥ पप्रच्छ हनुमांस्तत्र काऽसि त्वं कस्य वा बिलम् ॥ ४० ॥

ततो हनुमान्गिरिसन्निकाशः कृताञ्जलिस्तामभिवाद्य वृद्धाम् ॥

पप्रच्छ का त्वं भवनं बिलं च रत्नानि हेमानि वदस्व कस्य ॥ ४१ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये किष्किन्धाकाण्डे पञ्चाशः सर्गः ॥ ५० ॥

एकपञ्चाशः सर्गः ॥ ५१ ॥

स्वयंप्रभानाश्रयातापस्या हनुमन्तंप्रति तद्विलिम्बणादिवृत्तान्तकथनेनसह फलादिभक्षणादिनाश्रमापनोदनचोदनपूर्वकं
 वानराणां वनागमनादिकारणप्रश्नः ॥ १ ॥

इत्युक्त्वा हनुमांस्तत्र पुनः कृष्णाजिनाम्बराम् ॥ अब्रवीचां महाभागां तापसीं धर्मचारिणीम् ॥ १ ॥

इदं प्रविष्टाः सहसा बिलं तिमिरसंवृतम् ॥ क्षुत्पिपासापरिश्रान्ताः परिखिन्नाश्च सर्वशः ॥

महद्वरण्यां विवरं प्रविष्टाः स पिपासिताः ॥ २ ॥

इमांस्त्वेवंविधान्भावान्विविधानद्भुतोपमान् ॥ दृष्ट्वा वयं प्रव्यथिताः संभ्रान्ता नष्टचेतसः ॥ ३ ॥

कस्यैते काञ्चना वृक्षास्तरुणादित्यसन्निभाः ॥ शुचीर्न्यभ्यवहार्याणि मूलानि च फलानि च ॥ ४ ॥

काञ्चनानि विमानानि राजतानि गृहाणि च ॥ तपनीयगवाक्षाणि मणिजालावृतानि च ॥ ५ ॥

पुष्पिताः फलवन्तश्च पुण्याः सुरभिगन्धिनः ॥ इमे जांबूनदमयाः पादपाः कस्य तेजसा ॥ ६ ॥

काञ्चनानि च पद्मानि जातानि विर्मले जले ॥ कथं मत्स्याश्च सौवर्णाश्चरन्ति सह कच्छपैः ॥ ७ ॥

शेषः । गृहमुख्यविशेषणं वा ॥ ३०—३६ ॥ शुभ्रान्
 निर्मलान् ॥ ३७—३८ ॥ व्यवातिष्ठन्त दूरे स्थिता
 इत्यर्थः ॥ ३९—४० ॥ पप्रच्छेत्यर्थस्य विवरणं—
 ततो हनुमानिति ॥ अस्मिन्सर्गे सार्धैकचत्वारिंशच्छ्लो-
 काः ॥ ४१ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रा-
 मायणभूषणे मुक्ताहाराख्याने किष्किन्धाकाण्डव्या-
 ख्याने पञ्चाशः सर्गः ॥ ५० ॥

अथ स्वयंप्रभया ऋक्षबिलवृत्तान्तोक्तिरेकपञ्चाशे
 —इत्युक्त्वेत्यादि ॥ १ ॥ परिखिन्नाः अध्वश्रमखिन्नाः ।
 क्षुत्पिपासापरिश्रान्तत्वेपि पिपासैव प्रवेशहेतुरित्याश-
 येनोक्तं—पिपासिता इति ॥ २ ॥ भावान् पदार्थान् ।
 प्रव्यथिताः किमिदमसुरादिमायेति संजातव्यथाः ।
 नष्टचेतसः कर्तव्यबुद्धिरहिताः ॥ ३—४ ॥ मणिजा-
 लावृतानि रत्नमयजालकानि । जालकगवाक्षयोर्भेद

ति० यानानि शिविकादीनि ॥ ३५ ॥ स० वदस्व वद “ भासनोपसंभाषाज्ञानयत्नविमत्युपमन्त्रणेषुवदः ” इत्युक्तेरात्मनेपदता ।
 प्रकाशमानासतीवदेत्यर्थः ॥ ४१ ॥ इति पञ्चाशः सर्गः ॥ ५० ॥

[पा०] १ झ. ज. ट. न्यभ्यवहाराणि. २ च. माल्यानि. ड. ज. झ. ट. यानानि. ३ ख. न्वैश्वानरोपमान्. ४ ख.
 वानरास्तत्रजातरूपस्य. ५ ड. च. ज. ज. तेषितत्र. ६ क. वने. ७ छ. झ. ट. तत्रमहाप्रभाः. ड. च. ज. ज. तत्रमहाप्रभां.
 ८ छ. झ. तांचतेददशुस्तत्रचीर. ख. तांदृष्टाहरयस्तत्रचीर. क. ग. तांदृष्टावानरास्तत्रचीर. ९ ख.—ज. ज. ट. व्यवातिष्ठन्त.
 १० ग. कस्यचवा. ११ क. घ.—ट. चेमानि. ख. चैतानि. १२ छ. झ. ट. चीरकृष्णाजिनांवरं. १३ नष्टचेतनाः. १४ क.
 ख. ग. ड. च. ज. ज. कस्येमे. १५ ग. ड. च. ज.—ट. न्यभ्यवहाराणि. १६ ड.—ट. सुरभिगन्धयः. १७ क. ख. घ.
 विमलोदके. १८ छ. झ. ट. सौवर्णादृश्यन्ते. क. ग. घ. सौवर्णैश्चरन्ति. ड. च. ज. ज. सौवर्णैःसहतिष्ठन्ति.

आत्मानमनुभावं च कस्य चैतत्तपोबलम् ॥ अजानतां नः सर्वेषां सर्वमाख्यातुमर्हसि ॥ ८ ॥
 एवमुक्ता हनुमता तापसी धर्मचारिणी ॥ प्रत्युवाच हनूमन्तं सर्वभूतहिते रता ॥ ९ ॥
 मयो नाम महातेजा मायावी दानवर्षभः ॥ तेनेदं निर्मितं सर्वं मायया काञ्चनं वनम् ॥ १० ॥
 पुरा दानवमुख्यानां विश्वकर्मा बभूव ह ॥ येनेदं काञ्चनं दिव्यं निर्मितं भवनोत्तमम् ॥ ११ ॥
 स तु वर्षसहस्राणि तपस्तप्त्वा महावने ॥ पितामहाद्वरं लेभे सर्वमौशनसं धनम् ॥ १२ ॥
 वनं विधाय बलवान्सर्वकामेश्वरस्तदा ॥ उवास सुखितः कालं कंचिदस्मिन्महावने ॥ १३ ॥
 तमप्सरसि हेमायां सक्तं दानवपुङ्गवम् ॥ विक्रम्यैवाशनिं गृह्य जघानेशः पुरन्दरः ॥ १४ ॥
 इदं च ब्रह्मणा दत्तं हेमायै वनमुत्तमम् ॥ शाश्वताः कामभोगाश्च गृहं चेदं हिरण्यम् ॥ १५ ॥
 दुहिता मेरुसावर्णेहं तस्याः स्वयंप्रभा ॥ इदं रक्षामि भवनं हेमाया वानरोत्तम ॥ १६ ॥
 मम प्रियसखी हेमा नृत्तगीतविशारदा ॥ तया दत्तवरा चास्मि रक्षामि भवनोत्तमम् ॥ १७ ॥
 किं कार्यं कस्य वा हेतोः कान्ताराणि प्रपश्यथ ॥ कथं चेदं वनं दुर्गं युष्माभिरूपलक्षितम् ॥ १८ ॥
 ईमान्यभ्यवहार्याणि मूलानि च फलानि च ॥ भुक्त्वा पीत्वा च पानीयं सर्वं मे वक्तुमर्हथ ॥ १९ ॥
 [एवमुक्ते शुभे वाक्ये तापस्या धर्मसंहिते ॥ हनुमान्हरिशार्दूलः प्रत्युवाच स्वयंप्रभाम् ॥ २० ॥
 अर्थिनः स तदर्थं च चर धर्ममनुत्तमम् ॥ मृगमाणाभिराहारान्संजीवय तपोधने ॥ २१ ॥
 तच्छ्रुत्वा वचनं तस्य तापसी धर्मचारिणी ॥ आदाय फलमूलानि विधिनोपजहार सा ॥ २२ ॥

उक्तः ॥ ५—७ ॥ आत्मानं त्वां । अनुभावं प्रभावं । ॥ १०—१३ ॥ तं स्वपुत्रीं मन्दोदरीं रावणाय दत्तवन्तं ।
 कस्य चैतत्तपोबलं तच्चेत्यर्थः ॥ ८—९ ॥ मयो नाम एकान्ते हेमायां सक्तं विदित्वा ईशः त्रैलोक्याधिपतिः ।
 त्रिपुराधिपतिः त्रिपुरे नष्टे स्वरक्षणार्थमिदं बिलं अशनिं वज्रं गृहीत्वा जघान ॥ १४ ॥ मयनाशानन्तरं
 कृतवानिति मात्स्यपुराणे त्रिपुरदहनप्रस्तावेभिहितं । इदं वनं ब्रह्मणा हेमायै दत्तं ॥ १५—१६ ॥ ममेति ॥
 मायया विचित्रशक्त्या । मायावी मायायुक्तः । दान- सेदानीं ब्रह्मसदनं गतेत्याशयेनाह—नृत्तेति ॥ १७ ॥
 वर्षभ इत्यनेन नायमसुरतक्षा मय इति सूचितं किं कार्यं किं प्रयोजनं । कस्य हेतोः कस्मात्प्रयोजनात्

ति० कोमयइत्याशङ्क्यतत्प्रसिद्धिमाह—पुरेति । विश्वकर्मा शिल्पी । ह प्रसिद्धं ॥ ११ ॥ ती० औशनसंधनं विचित्रनिर्मा-
 णप्रतिपादकशिल्पशास्त्रज्ञानं । शिल्पस्योशनसाप्रणीतत्वात्तद्धनत्वव्यपदेशः ॥ ति० वरं विचित्रसृष्टिसामर्थ्यरूपं ॥ स० महत् वनं
 इतिच्छेदः । महावनइतिपाठे वनविशेषणं । महतोवनमितिवा । अथवा आदित्यादितएवनिर्देशादनित्यताऽऽत्त्वस्यज्ञापितेति ।
 “ तस्यैवमहत्सुखलात्तेषां ” इत्यादिवदात्त्वाभावे ऐक्यार्थे ॥ १२ ॥ शि० तदा वरलाभसमये । सर्वकामेश्वरः सर्वविषयनि-
 र्माणस्वतन्त्रः ॥ १३ ॥ ति० दानवपुङ्गवं अशनिगृह्य गृहीत्वा । विक्रम्यैव युद्धं कृत्वैव । पुरन्दरोजघान । यद्यप्यसुरशिल्पीम-
 थोनित्यइतिकथंहननंतस्य । तथापि यएवासुरशिल्पीपदस्थःसर्वोपिमयाख्यइतिप्रवाहनित्यतैवतस्येन्द्रवदितिनदोषः ॥ १४ ॥ ती०
 विचित्रनिर्माणसामर्थ्यगुणयोगादत्रब्रह्मशब्दोदानवविश्वकर्म्ममयवाची ॥ ति० तस्मिंश्चहतेइदंवनं शाश्वतःकामभोगः इदंगृहं च
 मयभुक्तायैहेमायैन्यायप्राप्तत्वाद्भगवताब्रह्मणादत्तमित्यर्थः । एतेनात्रब्रह्मशब्दोमयदानवपरइत्यपास्तं । हतेनदानासंभवात् ॥ १५ ॥
 शि० मेरुसावर्णेदुहिताऽहं । तस्याः हेमायाः । स्वयंप्रभा तदभिर्षदंभवनं । रक्षामि वाक्यार्थस्यकर्मतयान्वयान्नद्वितीया । स्वयं-
 प्रभाशब्दस्यमेरुसावर्णिदुहितुर्नामलेतु भवनमितिद्वितीयान्तमेव ॥ १६ ॥ ति० अभ्यवहाराणि अभ्यवहार्याणि ॥ १९ ॥ इत्येक-
 पञ्चाशःसर्गः ॥ ५१ ॥

[पा०] १ ग.—ट. आत्मनस्त्वनुभावाद्वाकस्यैतत् । २ घ. रतं. ३ छ. झ. ट. वानरर्षभ. ४ झ. ठ. महद्वने. ५ ग.
 ड. च. छ. झ. ज. ट. विधायसर्वबलवान्. ६ क.—च. ज. झ. दानवसत्तमं. ७ ड. च. ज. ज. ट. जघानसपुरन्दरः.
 ८ ड. च. ज. ज. भवनोत्तमं. ९ क. ग. नाम्नास्वयंप्रभा. १० घ. गीतनृत्त. ११ ड.—ट. भवनंमहत्. १२ क.—घ. च.
 ज.—ट. प्रपद्यत. १३ घ. रभिलक्षितं. १४ छ. ज. झ. ट. शुचीन्यभ्यवहाराणि. क. ख. ग. ड. च. ज. इमान्यभ्यवहाराणि.
 १५ ग. च. ज. ज. पीत्वातु. १६ क. ख. ग. सख्यं. १७ झ. मर्हसि. १८ इमेषदुष्लोकाः क. ग. पाठयोरधिकाद्वदन्ते.

प्रतिगृह्य तु ते तस्यास्तथाऽऽतिथ्यं वनेचराः ॥ क्षुधार्ता भक्षयामासुः प्रशंसन्तस्तपोधनाम् ॥ २३ ॥
 ते भक्षयित्वा तत्सर्वं पीत्वा सुरभि वारि च ॥ सर्वे ददृशुरालोकान्सर्वतो वानरा गुहाम् ॥ २४ ॥
 प्रसन्नवदनाश्चासन्सर्वे संहृष्टमानसाः ॥ संजातं बलवीर्यं च तत्र तेषां वनौकसाम् ॥
 तर्पिता विविधैर्मूलैः फलैः शीतेन वारिणा ॥ २५ ॥]
 इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये किष्किन्धाकाण्डे एकपञ्चाशः सर्गः ॥ ५१ ॥

द्विपञ्चाशः सर्गः ॥ ५२ ॥

हनुमता स्वयंप्रभांप्रति रामवनप्रवेशप्रभृतिस्वस्वात्मीयगुहाप्रवेशावधिनखिलवृत्तान्तनिवेदनपूर्वकं तत्कृतोपकारप्रशंसनं ॥ १ ॥

अथ तानब्रवीत्सर्वान्विकान्तान्हरिपुङ्गवान् ॥ इदं वचनमेकाग्रा तापसी धर्मचारिणी ॥ १ ॥
 वानरा यदि वः खेदः प्रनष्टः फलभक्षणात् ॥ यैदि चैतन्मया श्राव्यं श्रोतुमिच्छामि कैथ्यताम् ॥ २ ॥
 तस्यास्तद्वचनं श्रुत्वा हनुमान्मारुतात्मजः ॥ आर्जवेन यथातत्त्वमाख्यतुमुपचक्रमे ॥ ३ ॥
 राजा सर्वस्य लोकस्य महेन्द्रवरुणोपमः ॥ रामो दाशरथिः श्रीमान्प्रविष्टो दण्डकावनम् ॥
 लक्ष्मणेन सह आत्रा वैदेह्या चापि भार्यया ॥ ४ ॥
 तस्य भार्या जनस्थानाद्रावणेन हता बलात् ॥ ५ ॥
 वीरस्तस्य सखा राज्ञः सुग्रीवो नाम वानरः ॥ राजा वानरमुख्यानां येन प्रस्थापिता वयम् ॥ ६ ॥
 अगस्त्यचरितामाशां दक्षिणां यमरक्षिताम् ॥ सहैभिर्वानैर्घोरैरङ्गदप्रमुखैर्वयम् ॥ ७ ॥
 रावणं सहिताः सर्वे राक्षसं कामरूपिणम् ॥ सीतया सह वैदेह्या मार्गध्वमिति चोदिताः ॥ ८ ॥
 विचित्य तु वयं सर्वे समग्रां दक्षिणां दिशम् ॥ बुभुक्षिताः परिश्रान्ता वृक्षमूलमुपाश्रिताः ॥ ९ ॥
 विवर्णवदनाः सर्वे सर्वे ध्यानपरायणाः ॥ नाधिगच्छामहे पारं मग्नाश्चिन्तामहार्णवे ॥ १० ॥
 चारयन्तस्ततश्चक्षुर्दृष्टवन्तो वयं विलम् ॥ लतापादपसंछिन्नं तिमिरेण समावृतम् ॥ ११ ॥
 अस्माद्धंसा जलक्लिन्नाः पक्षैः सलिलविस्रवैः ॥ कुरराः सारसाश्चैव निष्पतन्ति पतत्रिणः ॥
 साध्वत्र प्रविशामेति मया तूक्ताः पुवङ्गमाः ॥ १२ ॥

॥ १८—२५ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे मुक्ताहारख्याने किष्किन्धाकाण्डव्याख्याने एकपञ्चाशः सर्गः ॥ ५१ ॥

अथ हनुमता स्वागमनहेतुरुच्यते द्विपञ्चाशो—
 अथेत्यादि ॥ १—२ ॥ आर्जवेन अकपटेन ॥ ३—५ ॥
 दक्षिणामाशां येन प्रस्थापिताः स राजास्तीति पूर्वणा-

स० महेन्द्रवरुणोपमः महेन्द्रवरुणाभ्यांउपमा साम्यं शौर्यगांभीर्यादौ यस्यसतथा ॥ ४ ॥ शि० अङ्गदप्रमुखैःसहितावयं वयं वः रामसख्यरक्षणस्य अयः प्राप्तिर्यस्मिस्तद्यथाभवतितथा दक्षिणांदिशंप्रस्थापिताः ॥ ६—७ ॥ ति० नाधिगच्छाम । हेइति स्वयंप्रभासंबोधनं । पारं चिन्तामहार्णवस्येत्येषः ॥ १० ॥ ति० सलिलरेणुभिः सलिलपद्मरेणुयुक्तपक्षैरुपलक्षिताद्व्यर्थः । निष्पतन्ति निष्पतिताः ॥ १२ ॥

[पा०] १ क. —ट. न्विश्रान्तान्हरिपुथपान्. २ ग. यदिवैवमया. ३ छ. झ. तांक्रथां. ४ ख. सीतयाचापि. क. ह.—ट. वैदेह्यासह. ग. घ. वैदेह्याचैव. ५ घ. अगस्त्याचरितां. ६ क.—ट. वानैर्मुखैरङ्गद. ७ झ. ट. वनंसर्वसमुद्रं. छ. वनंसर्वसमुद्रं. ड. ज. अ. वनंसर्वसमग्रां. च. वनंसर्वसमग्रं. ८ ग. छ. झ. ट. वयंबुभुक्षिताःसर्वेवृक्ष. ९ ख. सदाध्यान. १० ड. —ट. महद्विलं. ११ ड.—ट. संपन्नं. १२ क. ख. ग. तस्मात्. १३ घ. जलैःक्लिन्नाः. ख. ग. ड. च. ज. ज. जलक्लिन्नानिर्यान्तिविधृताद्विलात्. १४ क. छ. झ. ट. सलिलरेणुभिः. १५ ग. चोक्ताः.

तेषामपि हि सर्वेषामनुमानमुपागतम् ॥ गच्छाम प्रविशामेति भर्तृकार्यत्वरान्विताः ॥ १३ ॥
 ततो गाढं निपतिता गृह्य हस्तौ परस्परम् ॥ इदं प्रविष्टाः सहसा बिलं तिमिरसंवृतम् ॥ १४ ॥
 एतन्नः कार्यमेतेन कृत्येन वयमागताः ॥ त्वां चैवोपगताः सर्वे परिद्यूना बुभुक्षिताः ॥ १५ ॥
 आतिथ्यधर्मदत्तानि मूलानि च फलानि च ॥ अस्माभिरुपभुक्तानि बुभुक्षापरिपीडितैः ॥ १६ ॥
 यैश्च वयां रक्षिताः सर्वे अग्र्यमाणा बुभुक्षया ॥ ब्रूहि प्रत्युपकारार्थं किं ते कुर्वन्तु वानराः ॥ १७ ॥
 एवमुक्ता तु सर्वज्ञा वानरैस्तैः स्वयंप्रभा ॥ प्रत्युवाच ततः सर्वानिदं वानरयथूपान् ॥ १८ ॥
 सर्वेषां परितुष्टास्मि वानराणां तरस्विनाम् ॥ चरन्त्या मम धर्मेण न कार्यमिह केनचित् ॥ १९ ॥
 इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये किष्किन्धाकाण्डे द्विपञ्चाशः सर्गः ॥ ५२ ॥

त्रिपञ्चाशः सर्गः ॥ ५३ ॥

हनुमत्प्रार्थनया स्वयंप्रभया स्वाज्ञानिमीलितलोचनानांकपीनां क्षणमात्रेण गुहोत्तारणं ॥ १ ॥ बिलाद्वहिर्गतेषुकपिषु वृक्षे-
 शुपुष्पोद्गमदर्शनाच्छिरागमानुमानेनविषीदत्सु तान्प्रत्यङ्गदेन सुग्रीवस्य चण्डशासनत्वादकृतकार्याणां कालातिक्रमेण
 तत्समीपगमनेमरणनिर्धारणेन प्रायोपवेशस्यैवौचित्योक्तिः ॥ २ ॥ अङ्गदमातुलेनतारेण तद्वचनेनविषीदतोवानरान्प्रति
 स्वयंप्रभागुहायामेव नित्यवासे रामसुग्रीवभयाभावोपपादने सर्वैस्तदनुमोदनेन तथैवनिर्धारणम् ॥ ३ ॥

एवमुक्तः शुभं वाक्यं तापस्या धर्मसंहितम् ॥ उवाच हनुमान्वाक्यं तामनिन्दितचेष्टिताम् ॥ १ ॥
 शरणं त्वां प्रपन्नाः स्मः सर्वे वै धर्मचारिणि ॥ यः कृतः समयोऽस्माकं सुग्रीवेण महात्मना ॥ २ ॥
 स च कालो ह्यतिक्रान्तो बिले च परिवर्तताम् ॥ सा त्वमस्माद्विलाद्वोरादुत्तारयितुमर्हसि ॥ ३ ॥
 तस्मात्सुग्रीववचनादतिक्रान्तान्गतायुषः ॥ त्रातुमर्हसि नः सर्वान्सुग्रीवभयैर्कशितान् ॥ ४ ॥
 महच्च कार्यमस्माभिः कर्तव्यं धर्मचारिणि ॥ तच्चापि न कृतं कार्यमस्माभिरिहवासिभिः ॥ ५ ॥

न्वयः ॥ ६—१२ ॥ अनुमानमुपागतं । जलचरस-
 त्वदर्शनेन जलबुद्धिर्जातेत्यर्थः । यद्वा भर्तृकार्यत्वरान्विताः सन्तो गच्छामः । बिलद्वारमिति शेषः । बिलं
 प्रविशाम इति अनुमानं अङ्गीकरणं ॥ १३—१४ ॥
 परिद्यूनाः परिक्षीणाः ॥ १५—१८ ॥ सर्वेषामिति ।
 संबन्धसामान्ये षष्ठी ॥ १९ ॥ इति श्रीगोविन्दराज-

विरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे मुक्ताहाराख्याने कि-
 ष्किन्धाकाण्डव्याख्याने द्विपञ्चाशः सर्गः ॥ ५२ ॥

अथ बिलादुत्तीर्णानां वानराणां निवेदः त्रिपञ्चाशे
 —एवमुक्त इत्यादि ॥ १—२ ॥ बिलेचपरिवर्तता-
 मित्यनेन बहुकालं वानरैर्विले स्थितमिति गम्यते

स० आतिथ्यधर्मदत्तानि अतिथयइमानि आतिथ्यानिचतानि धर्मदत्तानिच । “अतिथेर्ज्यः ।” “क्रमादातिथ्यातिथेये
 अतिथ्यर्थेऽत्रसाधुनि ” इत्यमरः ॥ १६ ॥ स० “ किंतेकुर्वन्तुवानराः ” इतिपरोक्षनिर्देशोदेवत्वात्स्वस्याऽस्यापिदेवीत्वाद्युक्तः ।
 “परोक्षप्रियाइवहिदेवाः ” इतिश्रुतेः ॥ १७ ॥ ति० परितुष्टास्मि प्रत्युपचिकीर्षावचनेनैवेतिभावः । अत्र कतकस्तु द्विपञ्चाशसर्ग-
 समाप्तिसाह ॥ १९ ॥ इतिद्विपञ्चाशःसर्गः ॥ ५२ ॥

[पा०] १ छ. झ. ट. अस्मिन्निपतितास्सर्वेऽप्यथकार्यं. २ क. गन्तुं. ३ झ. अ. ट. हस्तैः. क. ग. हस्तान्परस्परं. ख. घ.
 हस्ते. ४ ड.—ट. रुपयुक्तापि. ५ घ. येलया. ६ क. ग. घ. धर्मज्ञैर्वानरैः. ख. धर्मज्ञावानरैस्तु. ७ ख. घ. वानरपुङ्गवान्.
 ८ सर्वेषांपरितुष्टास्मीतिश्लोकात्परतः ड. छ.—ट. पाठेषुद्विपञ्चाशसर्गसमाप्तिर्नदृश्यते किंतुएतत्कोशरीत्यादृश्यमानत्रिपञ्चाशसर्गे
 इत्युक्त्वात्तद्विल्लंशमत्रप्रविशेशस्वयंप्रभेत्वेतदनन्तरंदृश्यते. ९ छ. झ. मनिन्दितलोचनां. १० ट. सर्वेच. छ. सर्वेते. ११ क. झ.
 धर्मचारिणी. १२ ड.—ट. समयोऽस्मासु. १३ क. ख. ग. ड.—ज. अ. ट. सतु. १४ क. ख. ड.—ट. व्यतिक्रान्तो.
 १५ क. बिलेऽस्मिन्. १६ छ. झ. ट. विलादस्मानुत्तारयितुं. १७ ड. अस्मान्सुग्रीव. १८ क.—ट. भयशक्तितान्.
 वा. रा. १४४

एवमुक्ता हनुमता तापसी वाक्यमब्रवीत् ॥ ६ ॥

[ईदं दैवतराजेन पुरा शक्रेण संयुगे ॥ असुरार्थं विमुक्तेन तदा वज्रेण पातितम् ॥ ७ ॥

दुर्धर्षं तु दुरासादं नानारत्नसमन्वितम् ॥ महाप्राज्ञेन रत्यर्थं निर्मितं विश्वकर्मणा ॥ ८ ॥

एवं दैवविष्टे तु बिलेऽस्मिन्वज्रदास्ति ॥] जीवता दुष्करं मन्ये प्रविष्टेन निवर्तितम् ॥ ९ ॥

तपसस्तु प्रभावेन नियमोपार्जितेन च ॥ सर्वानेव बिलादस्मादुद्धरिष्यामि वानरान् ॥ १० ॥

निमीलयत चक्षूषि सर्वे वानरपुङ्गवाः ॥ नहि निष्क्रमितुं शक्यमनिमीलितलोचनैः ॥ ११ ॥

तैतः संमीलिताः सर्वे सुकुमाराङ्गुलैः करैः ॥ सहसापिदधुर्दृष्टिं हृष्टा गमनकाङ्क्षया ॥ १२ ॥

वानरास्तु महात्मानो हस्तरुद्धमुखास्तदा ॥ निमेषान्तरमात्रेण बिलादुत्तारितास्तया ॥ १३ ॥

तैतस्तान्वारान्सर्वास्तापसी धर्मचारिणी ॥ निस्सृतान्विषमात्तस्मात्समाश्वास्येदमब्रवीत् ॥ १४ ॥

एष विन्ध्यो गिरिः श्रीमान्नानाद्रुमलंताकुलः ॥ एष प्रस्रवणः शैलः सागरोऽयं महोदधिः ॥ १५ ॥

स्वस्ति वोऽस्तु गमिष्यामि भवनं वानरर्षभाः ॥ इत्युक्त्वा तद्विलं श्रीमत्प्रविवेश स्वयंप्रभा ॥ १६ ॥

ततस्ते ददृशुर्घोरं सागरं वरुणालयम् ॥ अपारमभिर्गजन्तं घोरैरूर्मिभिर्भावृतम् ॥ १७ ॥

मयस्य मायाविहितं गिरिदुर्गं विचिन्वताम् ॥ तेषां मासो व्यतिक्रान्तो यो राज्ञा समयः कृतः ॥ १८ ॥

विन्ध्यस्य तु गिरेः पादे संप्रपुष्पितपादपे ॥ उपविश्य महात्मानश्चिन्तामापेदिरे तदा ॥ १९ ॥

ततः पुष्पातिभाराग्राँलताशतसमावृतान् ॥ द्रुमान्वासन्तिकान्दृष्ट्वा बभ्रुवर्भयशङ्किताः ॥ २० ॥

ते वसन्तमनुप्राप्तं प्रतिबुद्धा परस्परम् ॥ नष्टसंदेशकालार्था निपेतुर्धरणीतले ॥ २१ ॥

ततस्तान्कर्पिवृद्धास्तु शिष्टांश्चैव वनौकसः ॥ वाचा मधुरयाऽऽभाष्य यथावदनुमान्य च ॥ २२ ॥

स तु सिंहवृषस्कन्धः पीनायतभुजः कपिः ॥ युवराजो महाप्राज्ञ अङ्गदो वाक्यमब्रवीत् ॥ २३ ॥

शासनात्कपिराजस्य वयं सर्वे विनिर्गताः ॥ मासः पूर्णो बिलस्थानां हरयः किं न बुध्यते ॥ २४ ॥

॥ ३—१३ ॥ विषमात् संकटप्रदेशात् ॥ १४—१८ ॥

पादे दक्षिणपार्श्वे । दक्षिणपश्चिमकोटावित्यर्थः ।

“ हिमवद्विन्ध्यशैलाभ्यां प्रायो व्याप्ता वसुंधरा ”

इति भेषजकल्पोक्तिः ॥ १९ ॥ पुष्पातिभाराग्रान्

पुष्पैरतिभाराणि अग्राणि येषां तान् । वासन्तिकान्

वसन्तफलिनश्चूतादीन् । ये वसन्ते फलन्ति ते

शिशिरे पुष्पयन्ति । भयशङ्किताः सुग्रीवाद्भयविषयश-

ङ्कावन्तः ॥ २० ॥ वसन्तं अनुप्राप्तं प्रत्यासन्नं ।

तदानीं हि शिशिरः । तथाहि । शरत्कालान्ते मार्ग-

शीर्षे मासि सेनां सन्निधाप्य पौषमासमवधिं कृत्वा

प्रस्थापितवान् । स पौषो माघश्चातीतः । फाल्गुन

एव प्रवृत्त इति । तेन वसन्तः प्रत्यासन्न एव न प्राप्तः

स० अङ्गुलीनांसमूहाआङ्गुलानि । सुकुमाराणि आङ्गुलानियेषांतैः । एतेनादारुलादसंख्याव्ययादिलात्कथंजचावितिनिरस्तं

॥ १२ ॥ रामानु० धर्मचारिणी यान् बिलादुत्तारयामास तान् समाश्वास्य इदमब्रवीदितिसंबन्धः ॥ शि० तथा स्वयंप्रभयैव ।

बिलादुत्तारिताः । उवाएवाथौ । च अनन्तरं । धर्मचारिणी निस्सृतान्वानरान्समाश्वास्येदमब्रवीत् । श्लोकद्वयमेकान्वयि ॥ १३—१४ ॥

ति० प्रस्रवणः किष्किन्धासमीपप्रस्रवणादन्योऽयमित्याहुः । अत्युच्चलात्ततोपितस्यदर्शनमित्यन्ये ॥ यत्रेच्छा तत्रगन्तव्यमिति तात्पर्यं

॥ १५ ॥ शि० वासन्तिकान् वसन्तकालिकानिवद्मान् । वासन्तिकशब्द आचारकिबन्तप्रकृतिककर्तृकिबन्तः । एतेन तद्देशस्य

प्रभावातिशयः सूचितः ॥ २० ॥ ति० नष्टः संदेशकाले राजसंदिष्टमासरूपेकाले अनुष्ठेयोऽर्थोयेषांते ॥ २१ ॥ ति० शिष्टान्

[पा०] १ इदमर्धपञ्चकं ग. पाठे. दृश्यते. २ ड.—ट. बिलात्तस्मात्तारयिष्यति. ३ ड. च. छ. ज. निमीलयन्तु. ४ ड.

च. ज. ततस्तुमीलिताः. छ. झ. व. ट. ततोनिमीलिताः. ग. ततःसुमीलिताः. क. ततस्तेवानराःसर्वे. ५ क.—घ. गमनकाङ्क्षि-

णः. ६ ग. स्तदा. ७ च. ज. सर्वास्तुतान्वानरांश्चतापसी. ड. छ. झ. ट. उवाचसर्वास्तांस्तत्रतापसी. ग. बिलादुत्तारयामासस-

र्वान्वैधर्मचारिणी. ज. उत्तार्यसर्वास्तांस्तत्रतापसी. ८ घ. निर्गतान्. ९ क. ख. ड.—ट. लतायुतः. १० ख. वानरोत्तमाः.

११ क. ड.—ट. राकुलं. १२ क.—ड. ज. व. महाभागाः. १३ ख. घ. प्रतिबुद्धाः. ग. छ. झ. ज. ट. प्रतिवेद्य. च. ज. प्रतिपद्य. क. प्रतिबुध्य. १४ क. कार्यार्थाः. १५ ड.—ट. वृद्धांश्च.

वयमाश्वयुजे मासि कालसंख्याव्यवस्थिताः ॥ प्रस्थिताः सोऽपि चातीतः किंमतः कार्यमुत्तरम् ॥ २५ ॥
भवन्तः प्रत्ययं प्राप्ता नीतिमार्गविशारदाः ॥ हितेष्वभिरता भर्तुर्निष्ठः सर्वकर्मसु ॥ २६ ॥
कर्मस्वप्रतिमाः सर्वे दिक्षु विश्रुतपौरुषाः ॥ मां पुरस्कृत्य निर्याताः पिङ्गाक्षप्रतिचोदिताः ॥ २७ ॥
इदानीमकृतार्थानां मर्तव्यं नात्र संशयः ॥ हरिराजस्य संदेशमकृत्वा कः सुखी भवेत् ॥ २८ ॥
तस्मिन्नतीते काले तु सुग्रीवेण कृते स्वयम् ॥ प्रायोपवेशनं युक्तं सर्वेषां च वनौकसाम् ॥ २९ ॥
तीक्ष्णः प्रकृत्या सुग्रीवः स्वामिभावे व्यवस्थितः ॥ न क्षमिष्यति नः सर्वानपराधकृतो गतान् ॥ ३० ॥
अप्रवृत्तौ च सीतायाः पापमेव करिष्यति ॥ तस्मात्क्षममिहाद्यैव प्रायोपवेशनं हि नः ॥

त्यक्त्वा पुत्रांश्च दारांश्च धनानि च गृहाणि च ॥ ३१ ॥

ध्रुवं नो हिंसितां राजा सर्वान्प्रतिगतानितः ॥ वधेनाप्रतिरूपेण श्रेयान्मृत्युरिहैव नः ॥ ३२ ॥

न चाहं यौवराज्येन सुग्रीवेणाभिषेचितः ॥ नरेन्द्रेणाभिषिक्तोऽसि रामेणाक्लिष्टकर्मणा ॥ ३३ ॥

॥ २१—२४ ॥ वयमाश्वयुजे मासीति कालसंख्या-
व्यवस्थिताः कालसंख्यया नियमिताः । वयं आश्वयुजे
मासि हनुमच्चोदितेन सुग्रीवेण पञ्चदशरात्रसंख्यया
नियम्य समाहूताः । ततो मार्गशीर्षे लक्ष्मणचोदितेन
तेन दशरात्रसंख्यया समाहूताः । ततः सीतान्वेषणे
पौषमासमवधिं कृत्वा तेन प्रेषिताः । एवमाश्वयुजमा-
समारभ्य कालसंख्याव्यवस्थितानामस्माकं कालवि-
स्मरणं न युक्तमित्यर्थः । अन्ये त्वाहुः—आश्वयुजे
मासि दशम्यामुत्थितायामिति वत्सामीपिकाधिकरण-
विवक्षया सप्तमी । तेन “कार्तिके समनुप्राप्ते त्वं रावण-

वधे यत ” इत्युक्तकालातिक्रमणप्रयुक्तरामकोपदर्श-
नात् कार्तिकान्तो विवक्षितः । सोपि चातीतः समा-
र्गणावधिभूतमार्गशीर्षमासः । अपिचेत्याभ्यां पदाभ्यां
तदनन्तरभूतौ पौषमासौ समुच्चीयेते । अतश्च फाल्गुन
एव प्राप्त इति भाव इत्याहुः । अत उत्तरं किं कार्यम् ॥ २५ ॥
प्रत्ययं विश्वासं । नीतिमार्गे विशारदाः प्रगल्भाः ।
निष्ठः दक्षा इति यावत् ॥ २६—२८ ॥ प्रायाय
अन्तगमनाय उपवेशनं शयनं प्रायोपवेशनं ॥ २९ ॥
अप्रवृत्तौ अवार्तायां । प्रायोपवेशनमिति गुणाभाव
आर्षः ॥ ३०—३१ ॥ त्वां यौवराज्ये कृतवान्सुग्रीवः

वृद्धेभ्योऽन्यान् ॥ २२ ॥ ति० कालात्ययमेवाह—वयमिति । आश्वयुजे अतीतप्रायेइति शेषः । “ कार्तिके समनुप्राप्ते
त्वं रावणवधे यत ” इत्युक्तेः । ततः पञ्चदशरात्रकालसंख्यया प्रवर्तितद्वैतैः व्यवस्थिताः मिलिताः । एवं चामान्तमानेनाश्विनस्यो-
त्तरे दीपोत्सवामायुतेपक्षे सर्वसेनागमनं किष्किन्धायां । रामस्य कोपस्तु तत्रैव पक्षे कार्तिकसंनिधावपि तदुद्यमाभावकृतः । ततः
कार्तिकेऽवधिरन्वेषणस्य । ततो मार्गशुक्ले इदं वचनं । प्रायस्तद्वर्षे पौषः क्षयमासः । “ कार्तिकादित्रयेनान्यतः ” इत्युक्तेः । अतो
मार्गशुक्ल एव आभ्रादीनां पुष्पोद्गमः उत्पाततो वा । तादृशरीत्या पुष्पोद्गमदृष्ट्वापि वसन्तासन्नतानुमानेन भयोपपत्तिः । कतं कादयस्तु
अन्वेषणेऽवधिलेन दत्तः पौषो मासः । आश्वयुजइत्यस्य तत्प्रत्यासन्नकार्तिकान्ते इत्यर्थः । कालसंख्येति । कार्तिकोत्तरं पञ्चदशरात्र-
संख्याकालेनावधिना वानरानयनाय दूतप्रेषणं । ततः पूर्णिमान्तमानेन मार्गशुक्लेन सर्ववानरागमनं । ततः पौषाद्यदिने दिक्ष्वन्वेष-
णाय वानरप्रस्थानं । तत्र पौषे माघकृष्णीयकिञ्चिद्दिनसहितेऽतीते इदं वाक्यमित्याहुः । तेषां सीतानयनोत्तरं सीतां प्रति द्वादश-
मासाः रावणावधिरिति स्पष्टमेव । पंपायांचैत्रमासे आगमनमित्यस्योक्तत्वात् । ततः पूर्वफाल्गुने सीतापहार इति च स्पष्टमेव । एवं च
माघकृष्णे तच्छुक्लादौ वा हनूमतः सीतासमीपगमने हनूमन्तं प्रति “ वर्तते दशमो मासो द्वौ तु शेषौ ह्यवज्ञम् ” इति सीतोक्तिविरोधः ।
किंच हनूमतो लङ्काप्रवेशदिने प्रदोषसमय एव पूर्णकल्पचन्द्रोदयवर्णनं च विरोध इत्याहुः ॥ २५ ॥ स० सर्वकर्मसु कर्तव्यत्वेनोप-
स्थितेषु प्रत्ययं प्रभुविश्वासं । यस्मै हितेषु अभिरताः तस्माद्भर्तुर्निष्ठ इति यत्तच्छब्दाध्याहारेण योजनायां “ चतुर्थीतदर्थार्थबलि-
हितसुखरक्षितैः ” इत्यनुकूलितं भवति । यद्वा हनुमदितरेषां हिताभितरेभावमावेदयति भर्तुरिति पृष्टी ॥ २६ ॥ ती० प्रायो-
पवेशनं । “ प्रायश्चानशनेमृत्यौ ” इति कोशः ॥ ति० पुत्रादित्यक्त्वा प्रायोपवेशनं गन्तुं कर्तुं क्षमं युक्तमित्यन्वयः ॥ ३१ ॥
शि० ननु “ विषवृक्षोपिसंवर्धं स्वयं छेतुमसांप्रतं ” इति न्यायेन युवराजत्वेनाभिषेचितत्वां सुग्रीवः कथं हनिष्यतीत्यत आह—नेति

[पा०] १ ग. किमेतत्कार्यं. २ च. न. निर्विष्टः. घ. निर्दिष्टः. ३ ग. कर्मस्वप्रतिष्ठाताश्च. क. ख. कर्मस्वप्रतिमाः शूराः.
४ क. ख. विश्रान्तपौरुषाः. ५ क. ख. पिङ्गाक्षप्रचोदिताः. ६ झ. ट. अस्मिन्नतीते. ७ ड. च. ज. च. स्वयंकृते. ८ छ. झ.
ट. गन्तुं प्रायोपवेशनं. ख. ग. ड. च. ज. च. हितं प्रायोपवेशनं. क. प्रायोपवेशनं हितम्. ९ क. ध्रुवं. ख. ग. यावन्नोपात-
येद्राजा. १० घ.—ट. हिंसते.

स पूर्वं बद्धवैरो मां राजा दृष्ट्वा व्यतिक्रमम् ॥ घातयिष्यति दण्डेन तीक्ष्णेन कृतनिश्चयः ॥ ३४ ॥
 किं मे सुहृद्भिर्व्यसनं पश्यद्भिर्जीवितान्तरे ॥ इहैव प्रायमासिष्ये पुण्ये सागररोधसि ॥ ३५ ॥
 एतच्छ्रुत्वा कुमारेण युवराजेन भाषितम् ॥ सर्वे ते वानरश्रेष्ठाः करुणं वाक्यमब्रुवन् ॥ ३६ ॥
 तीक्ष्णः प्रकृत्या सुग्रीवः प्रियासक्तश्च राघवः ॥ [समीक्ष्याकृतकार्यास्तु तस्मिंश्च समये गते] ॥
 अदृष्टायां तु वैदेह्यां दृष्ट्वा चैव समागतान् ॥ ३७ ॥
 राघवप्रियकार्मार्थं घातयिष्यत्यसंशयम् ॥ न क्षमं चापराधानां गमनं स्वामिपार्श्वतः ॥ ३८ ॥
 [प्रधानभूताश्च वयं सुग्रीवस्य समागताः] ॥ इहैव सीतार्मन्विष्य प्रवृत्तिर्मुपलभ्य वा ॥
 नो चेद्गच्छाम तं वीरं गमिष्यामो यमक्षयम् ॥ ३९ ॥

पुवङ्गमानां तु भयार्दितानां श्रुत्वा वचस्तार इदं बभाषे ॥

अलं विषादेन बिलं प्रविश्य वसाम सर्वे यदि रोचन्ते वः ॥ ४० ॥

इदं हि मायाविहितं सुदुर्गमं प्रभूतवृक्षोदकभोज्यपेयैकम् ॥

इहास्ति नो नैव भयं पुरन्दरान्न राघवाद्वा नरराजतोऽपि वा ॥ ४१ ॥

श्रुत्वाङ्गदस्यापि वचोनुकुलमूचुश्च सर्वे हरयः प्रतीताः ॥

यथा न हिंसेमं तथा विधानमसक्तमद्यैव विधीयतां नः ॥ ४२ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये किष्किन्धाकाण्डे त्रिपञ्चाशः सर्गः ॥ ५३ ॥

चतुःपञ्चाशः सर्गः ॥ ५४ ॥

अङ्गदादिभिसारमतानुमोदने हनुमता इतरवानरभेदनपूर्वकमङ्गदप्रतियुक्त्युपन्यासेनभीषणम् ॥ १ ॥ तथा सुग्रीवस्य शुभगुणत्वादिहेतुत्वा ततोभयाभावाद्युपपादनपूर्वकं सुग्रीवसमीपं प्रति गमनचोदाना ॥ २ ॥

तथा ब्रुवति तारे तु ताराधिपतिवर्चसि ॥ अथ मेने हृतं राज्यं हनुमानङ्गदेन तत् ॥ १ ॥

कथं हिंस्यादित्यत्राह—न चाहमिति ॥ ३२—३४ ॥

मे जीवितान्तरे जीवितावधौ । व्यसनं पश्यद्भिः

सुहृद्भिः किं सुहृदो मय्यसनप्रदर्शनेन क्लेशयित्वा मम

किं प्रयोजनमित्यर्थः ॥ ३५—३८ ॥ सीतामन्विष्य

तस्याः प्रवृत्तिं वृत्तान्तमुपलभ्य वीरं तं गच्छाम ।

नोचेदिहैव यमक्षयं यमगृहं गमिष्यामः ॥ ३९—

४१ ॥ अङ्गदस्याप्यनुकूलं तारस्य वचनं श्रुत्वेत्यन्वयः ।

विधानं कार्यं । कर्मणि ल्युट् । असक्तं अविलम्बं

॥ ४२ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रामाय-

णभूषणे मुक्ताहाराख्याने किष्किन्धाकाण्डव्याख्याने

त्रिपञ्चाशः सर्गः ॥ ५३ ॥

अथ हनुमता अङ्गदमतभेदनपूर्वकमङ्गदस्य सुग्रीव-

समीपगमनाय नियोजनं चतुःपञ्चाशे—तथेत्यादि ॥

॥ ३३ ॥ शि० जीवितान्तरे जीवनावधिमध्ये । मेव्यसनं राजहस्तान्मरणं । पश्यद्भिः सुहृद्भिः किं कर्तव्यमितिशेषः । न किमपीत्यर्थः । एतेन मत्सुहृदामप्यधिकः खेदो भविष्यतीति सूचितं ॥ ३५ ॥ स० पुरन्दरादित्युक्त्या कैमुत्यं सूच्यते ॥ ४१ ॥ इति त्रिपञ्चाशः सर्गः ॥ ५३ ॥

ति० ताराधिपतिवर्चसि तारे तथा ब्रुवति । तुशब्दादङ्गदे प्रतिषेधाकरणात्तदनुमन्यमाने सति । अथ अनन्तरं । अङ्गदेन राज्यं

[पा०] १ क. ग. घ. छ. झ. ट. प्रियारक्तश्च. २ इदमर्थ. ड.—ट. पाठेषु दृश्यते. ३ क. ख. ड.—ट. अदृष्टायां च.

४ क. ख. ग. दृष्ट्वास्मांश्च समागतान्. घ. दृष्ट्वा चास्मान्समागतान्. ५ ख. घ. ड.—ट. कामाय. ६ ज. सापराधानां. ख. ग.

घ. तपराधानां. ७ इदमर्थ. ड.—ट. पाठेषु दृश्यते. ८ क. छ. झ. मन्वीक्ष्य. ९ ट. उपलभ्य च. १० ड. ज. रोचते वचः.

११ ड.—ट. पुष्पोदक. १२ क.—ट. पेयं. १३ ड. च. ज. पुरंदराद्भयं. १४ क.—ट. हन्येम.

बुद्ध्या ह्यष्टाङ्गया युक्तं चतुर्बलसमन्वितम् ॥ चतुर्दशगुणं मेने हनुमान्वालिनः सुतम् ॥ २ ॥
 आपूर्यमाणं शश्वच्च तेजोबलपराक्रमैः ॥ शशिनं शुक्लपक्षादौ वर्धमानमिव श्रिया ॥ ३ ॥
 बृहस्पतिसमं बुद्ध्या विक्रमे सदृशं पितुः ॥ शुश्रूषमाणं तारस्य शुक्रस्येव पुरन्दरम् ॥ ४ ॥
 भर्तुरर्थे परिश्रान्तं सर्वशास्त्रविदां वरम् ॥ अभिसंधातुमारिभे हनुमानद्भदं ततः ॥ ५ ॥
 स चतुर्णामुपायानां तृतीयमुपवर्णयन् ॥ भेदयामास तान्सर्वान्वानरान्वाक्यसंपदा ॥ ६ ॥
 तेषु सर्वेषु भिन्नेषु ततोऽभीषयदङ्गदम् ॥ भीषणैर्बहुभिर्वाक्यैः कोपोपायसमन्वितैः ॥ ७ ॥
 त्वं समर्थतरः पित्रा युद्धे तारेय वै धुरम् ॥ दृढं धारयितुं शक्तः कपिराज्यं यथा पिता ॥ ८ ॥
 नित्यमस्थिरचित्ता हि कंपयो हरिपुङ्गव ॥ नाज्ञाप्यं विसहिष्यन्ति पुत्रदारान्विना त्वया ॥ ९ ॥
 त्वां नैते ह्यनुयुञ्जेयुः प्रत्यक्षं प्रवदामि ते ॥ यथायं जाम्बवान्नीलः सुहोत्रश्च महाकपिः ॥ १० ॥

राज्यं हृतं मेने राज्यं कर्तुं सामर्थ्यमस्तीति मेने इत्यर्थः ॥ १ ॥ अष्टाङ्गया “ग्रहणं धारणं चैव स्मरणं प्रतिपादनम् । ऊहोपोहोर्थविज्ञानं तत्त्वज्ञानं च धीगुणाः ” इत्युक्ताष्टाङ्गयुक्त्या । चतुर्बलसमन्वितं बाहुबलमनोबलोपायबलबन्धुबलयुक्तं । चतुर्दशगुणं “देशकालज्ञता दाढर्यं सर्वक्लेशसहिष्णुता । सर्वविज्ञानिता दाक्ष्यमूर्जः संवृतमन्त्रता ॥ अविसंवादिता शौर्यं शक्तिज्ञत्वं कृतज्ञता । शरणागतवात्सल्यममर्षत्वमचापलम्” ॥ इत्युक्तचतुर्दशगुणयुक्तं ॥ २—३ ॥ तारस्य शुश्रूषमाणं । नटस्य शृणोतीतिवत्कारकशेषत्वात्पृष्टी । शुक्रस्येव पुरन्दरमिति पुरन्दरशब्दसन्निधानादत्र शुक्रशब्दो बृहस्पतिपरः । यद्वा कस्यांचिदव-

स्थायां ह्तिमुपदिशतः शुक्रस्य वचनं पुरन्दरः श्रुतवानित्यवगम्यते । गुरोरिव पुरन्दरमिति क्वचित्पाठः ॥ ४ ॥ अभिसंधातुं अनुकूलयितुं ॥ ५ ॥ चतुर्णां सामादीनां । तृतीयं भेदं । “साम दानं च भेदश्च दण्डश्चेति यथाक्रमम्” इति क्रमनियमात् ॥ ६ ॥ कोपरूप उपायः कोपोपायः दण्डः तत्समन्वितैः ॥ ७ ॥ पित्रा पितुः ॥ ८ ॥ आज्ञाप्यं आज्ञापनं । भावे कृत्यप्रत्ययः । पुत्रदारान् पुत्रदारैर्विरहिताः । त्वयेति कर्तरि तृतीया । अस्य आज्ञाप्यमित्यनेन संबन्धः ॥ ९ ॥ अयं जाम्बवान्नीलः सुहोत्रश्च एते त्वां यथा नानुयुञ्जेयुः नानुवर्तेरन् । तथाहमपि नानुवर्ते हि । त इमे सर्वे सामादिभिः सुग्रीवादपक-

सुग्रीवीयंकपिराज्यं हृतमितिमेने । तद्वाज्यं स्वयंप्रभाराज्यमित्यर्थ इत्यन्ये ॥ १ ॥ स० शुक्रपक्षलेनादिः कृष्णपक्षस्य । समग्रः शुक्रपक्ष इत्यर्थः । तस्मिन् ॥ ३ ॥ ति० शुक्रस्येवपुरन्दरं विपरीतोपदेशग्रहे उपमैषा ॥ स० शुश्रूषमाणं आकर्णयन्तं । तारस्यवचनितिशेषः । कदापि नैतद्वदतइति सूचयितुमभूतोपमितिमाह—शुक्रस्येवपुरन्दरमिति ॥ शुक्रस्यवाक्यंशुश्रूषमाणं पुरन्दरमिवेत्यन्वयः ॥ ४ ॥ ति० अभिसंधातुं तारादिभ्योभेदयितुं ॥ शि० अङ्गदंभिसंधातुं भर्तुरर्थेसंयोजयितुं ॥ ५ ॥ ति० वाक्यसंपदा भेदजननक्षमन्यायोपेतेन “हीनाश्रयोनकर्तव्यः कर्तव्योमहदाश्रयः” इत्यादिवाक्यसमूहेन ॥ स० चतुर्णां सामदानभेददण्डानां द्वितीयउपायो दानं । तमुपवर्णयन् हेतौशतृप्रत्ययः । रामकार्येसाधिते राज्यादिप्राप्तिर्भवतीतिवर्णयित्वा तान्अङ्गदानुवर्तिनोभेदयामास खानुकूलांश्चकारेतियावत् ॥ द्वितीयोभेदइति नागोजिभट्टीयव्याख्यानं तु “सामदानेभेददण्डावित्युपायचतुष्टयं” इति क्वचित्सुस्तकसंपुट्यां “भेददण्डौसामदाने” इत्युभयथाप्यमरपाठे भेदस्य द्वितीयत्वानुक्तिविरोधात् इहभेदयामासेति द्वितीयस्यभेदस्य भेदनहेतुत्वासंभवाच्चोपेक्षं ॥ ६ ॥ ति० भीषणमेवस्तुतिपूर्वकरोति—लमिति । लंपित्रांशुग्रीवेणयुद्धेसमर्थतरः । यद्वा त्वं पित्रासदृशइतिशेषः । अतएव युद्धेसमर्थतरइत्यर्थः । दृढधारयितुंशक्तः । अस्य यदिसर्वेकपयस्त्वामनुवर्त्यन्तीतिशेषः ॥ ८ ॥ ति० कपिराज्यं किष्किन्धायांवा ऋक्षविलेवा । नचतदस्तीत्याह—नित्यमिति । स्वभावादितिभावः । अस्थैर्येकारणान्तरमप्याह—पुत्रदारविनेति । पुत्रदारानां किष्किन्धवारतिनां सुग्रीवायत्तत्त्वात्स्वयासहबिलेऽवस्थाने तद्वियोगस्यस्पष्टत्वात् । निगृह्यस्थापनमप्यशक्यमित्याह—त्वयाज्ञाप्यं त्वंकर्तुंक्रमाज्ञापनं नसहिष्यन्ति । त्वतोप्यधिकबलत्वादिति-

[पा०] १ ग. बुद्ध्याप्यष्टाङ्गया. २ क. ख. गुरोरिव. ३ क. भर्तुरर्थपरिश्रान्तं. ४ क. ग. घ. च. ज. विशारदं ड. छ. झ. ज. ट. विशारदः. ५ ख. ड.—झ. द्वितीयं. ६ क. ग. घ. भिन्नेषुसर्वेषु. ७ ड.—ट. विविधैर्वाक्यैः. ८ क. ड.—ट. ध्रुवं. ९ घ. हरयो. १० क.—झ. ट. पुत्रदारविना. ज. पुत्रदारैर्विना, ११ ड. छ. झ. ज. ट. ह्यनुरञ्जेयुः. ग. ह्यनुजीवेयुः. १२ ख. यथाच. १३ ड. च. ज. ज. महाबलः.

न ह्यहं तं इमे सर्वे सामदानादिभिर्गुणैः ॥ दण्डेन वा त्वया शक्याः सुग्रीवादपकर्षितुम् ॥ ११ ॥
 विगृह्यासनमप्याहुर्दुर्बलेन बलीयसः ॥ आत्मरक्षाकरस्तस्मान्न विगृहीत दुर्बलः ॥ १२ ॥
 यां चेमां मन्यसे धात्रीमेतद्विलमिति श्रुतम् ॥ एतल्लक्ष्मणबाणानामीषत्कार्यं विदारणे ॥ १३ ॥
 खलपं हि कृतमिन्द्रेण क्षिपता ह्यशनिं पुरा ॥ लक्ष्मणो निशितैर्बाणैर्भिन्ध्यात्पत्रपुटं यथा ॥ १४ ॥
 लक्ष्मणस्य तु नाराचा बहवः सन्ति तद्विधाः ॥ वज्राशनिसमस्पर्शा गिरीणामपि दारणाः ॥ १५ ॥
 अवस्थाने यदैव त्वमासिष्यसि परंतप ॥ तदैव हरयः सर्वे त्यक्ष्यन्ति कृतनिश्चयाः ॥ १६ ॥
 स्मरन्तः पुत्रदाराणां नित्योद्विग्ना बुभुक्षिताः ॥ खेदिता दुःखशय्याभिस्त्वां करिष्यन्ति पृष्ठतः ॥ १७ ॥
 स त्वं हीनः सुहृद्भिश्च हितकामैश्च बन्धुभिः ॥ तृणादपि भृशोद्विग्नः स्पन्दमानाद्भविष्यसि ॥ १८ ॥
 न च जातु न हिंस्यस्त्वां घोरां लक्ष्मणसायकाः ॥ अपवृत्तं जिघांसन्तो महावेगा दुरासदाः ॥ १९ ॥
 अस्माभिस्तु गतं सार्धं विनीतवदुपस्थितम् ॥ आनुपूर्व्यात्तु सुग्रीवो राज्ये त्वां स्थापयिष्यति ॥ २० ॥
 धर्मकामः पितृव्यस्ते प्रीतिकामो दृढव्रतः ॥ शुचिः सत्यप्रतिज्ञश्च न त्वां जातु जिघांसति ॥ २१ ॥
 प्रियकामश्च ते मातुस्तदर्थं चास्य जीवितम् ॥ तस्यापत्यं च नास्त्यन्यत्तस्मादद्भुतं गम्यताम् ॥ २२ ॥
 इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये किष्किन्धाकाण्डे चतुःपञ्चाशः सर्गः ॥ ५४ ॥

र्षितुं न शक्याः ॥ १०—११ ॥ बलीयसः प्रबलस्य ।
 दुर्बलेन समं विगृह्य आसनमप्यवस्थानमपि कर्तव्य-
 माहुः । नतु दुर्बलस्य बलीयसा । तस्मात् आत्मरक्षा-
 करः स्वक्षेमकाम इति यावत् । दुर्बलः बलीयसा न
 विगृहीत विगृह्य नासीत् ॥ १२ ॥ स्वतो बलाभावेपि
 दुर्गबलमस्तीत्याशङ्क्याह—यां चेति ॥ यामिमां गुहां
 धात्रीं रक्षकां मन्यसे । एतद्विलमिति ताराच्छ्रुतं ।
 एतत् ऋक्षबिलं । विदारणे विषये लक्ष्मणबाणानामी-
 षत्कार्यं अयन्नसाध्यमित्यर्थः ॥ १३ ॥ पुरा बिलवा-
 सिनं मयमुद्दिश्याशनिं वज्रं क्षिपतेन्द्रेण खलपं कृतं
 द्वारमात्रं कृतं । लक्ष्मणस्तु निशितैर्बाणैः पत्रपुटमिव

भिन्ध्याद्वि ॥ १४ ॥ तद्विधाः तादृशाः । अपरिच्छि-
 न्नवैभवा इति यावत् । गिरीणामपि दारणाः बिलस्य
 किमुतेति भावः ॥ १५ ॥ अवस्थाने बिले । यद्वा
 विगृह्यावस्थाने आसिष्यसि स्थास्यसि । विगृह्यावस्थानं
 यदाध्यवसिष्यसीत्यर्थः ॥ १६—१८ ॥ लक्ष्मणसा-
 यकाः अपवृत्तं वृत्तहीनं स्वकार्याकरमित्यर्थः । त्वां न
 हिंस्युरिति न हिंस्युरेवेत्यर्थः ॥ १९ ॥ आनुपूर्व्यात्
 क्रमप्राप्तेः ॥ २०—२२ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविर-
 चिते श्रीमद्रामायणभूषणे मुक्ताहाराख्याने किष्कि-
 न्धाकाण्डव्याख्याने चतुःपञ्चाशः सर्गः ॥ ५४ ॥

भावः ॥ ९ ॥ स० इमां गुहां । इमां स्वयंप्रभांवा । धात्रीं एकत्र रक्षयित्रीं । अपरत्र धारयित्रीं । एतत् परिदृश्यमानंबिलं ।
 मन्यसे इतराशक्त्यस्थानं मन्यसे । एतत् विदारणं बुद्धिस्थंबिलविदारणं । लक्ष्मणबाणानां लक्ष्मणबाणैः । ईषत् कार्यमितिवेपदे ।
 अल्पकार्यमित्यर्थः । तेननखलप्रसक्तिः । “खलपं हिकृतं” इत्युत्तरग्रन्थानुकूलमिदं व्याख्यानं । खलभावआर्ष इति व्याख्यानमैकप-
 द्याश्रयेण तस्यप्रतिकूलमिति मन्तव्यं ॥ १३ ॥ ति० पुरा पूर्वं । माययाभूतलान्तर्निर्मितैतत्पुरवर्तिमयवधार्थमशनिं तत्प्रदेशभुवि
 क्षिपतेन्द्रेण खलपमेव कृतं मयवधमात्रं कृतं नतु पुरं भग्नं । लक्ष्मणस्तु निशितैर्बाणैरेतत्पुरमपि पत्रपुटमिव भिन्ध्यात् ॥ स० खलपं
 द्वारमात्रं । पत्रपुटं पुटति शब्दं करोतीति तथा । पत्रंचतपुटंच । शुष्कपर्णमिति यावत् । पुटपत्रमिति भाव्यमितितु दत्तोत्तरं ।
 “बिलंवः शुष्कवर्णवत्” इतिसंग्रहं रामायणोक्तेः ॥ १४ ॥ ति० तद्विधा इत्यस्य विवरणं वज्राशनीत्यादि । वज्रं इन्द्रकरस्यं ।
 अशनिर्मेघस्थः । यद्वा तद्विधाः बालिहन्तुबाणसदृशाः ॥ १५ ॥ ति० सर्वत्रात्र लक्ष्मणनामग्रहणंतस्य कूरखभावत्वात् । ईदृशानां
 रामालक्ष्यत्वाच्च ॥ १६ ॥ ति० धर्मराजः धर्ममार्गवर्ती राजा तथा प्रीतिकाम एव लयि नतु लब्धकामः ॥ शि० धर्मराजः सद्धर्मैः
 शोभमानः ॥ २१ ॥ इति चतुःपञ्चाशः सर्गः ॥ ५४ ॥

[पा०] १ क. ग. न च ते सर्वे. २ क. ग. ड.—ट. दण्डेन न. ख. घ. न दण्डेन. ३ च. छ. झ. ज. ट. बलीयसा.
 ४ छ. झ. ज. ट. विदारणं. ५ क. ड.—ट. लक्ष्मणस्य च. ६ छ. झ. ट. दारकाः. ७ ड. छ. झ. ट. अवस्थानं. ८ च. ज.
 दुःखाहुः खतरंगलाकिं करिष्यन्ति दुर्गताः. ९ क. ग. ज. झ. अत्युग्रवेगानि शिताघोराः. १० ड. रामलक्ष्मण. ११ च.—ज.
 अपावृत्तं. १२ छ. झ. ट. धर्मराजः. १३ च.—झ. ट. सत्तां जातु न नाशयेत्. १४ ट. तस्यापत्यं तु.

पञ्चपञ्चाशः सर्गः ॥ ५५ ॥

हनुमदुक्तं सुग्रीवस्य गुणवत्त्वमसहमानेनाङ्गदेन सुग्रीवेदोषोद्भावनेन तद्गर्हणपूर्वकं वानरान्प्रति स्वस्य प्रायोपवेशनाभ्यनुज्ञा-
नेन प्रायोपवेशनम् ॥ १ ॥ तथाभूतेऽङ्गदे सबाष्पमोचनं सुग्रीवगर्हणपूर्वकं स्वयमपि प्रायोपविष्टैः सकलकपिवरैः रामवनप्र-
वेशादिस्वप्रायोपवेशावधिकसर्ववृत्तान्तोद्घोषणेन गिरिदरीपरिपूरणम् ॥ २ ॥

श्रुत्वा हनुमतो वाक्यं प्रश्रितं धर्मसंहितम् ॥ स्वामिसत्कारसंयुक्तमङ्गदो वाक्यमब्रवीत् ॥ १ ॥
स्थैर्यमात्ममनःशौचमानुशंस्यमथार्जवम् ॥ विक्रमश्चैव धैर्यं च सुग्रीवे नोपपद्यते ॥ २ ॥
भ्रातृज्येष्ठस्य यो भार्या जीवतो महिषीं प्रियाम् ॥ धर्मेण मातरं यस्तु स्वीकरोति जुगुप्सितः ॥ ३ ॥
कथं स धर्मं जानीते येन भ्रात्रा महात्मना ॥ युद्धायाभिनियुक्तेन बिलस्य पिहितं मुखम् ॥ ४ ॥
सत्यात्पाणिगृहीतश्च कृतकर्मा महायशः ॥ विस्मृतो राघवो येन स कस्य तु कृतं सरेत् ॥ ५ ॥
लक्ष्मणस्य भयाद्येन नाधर्मभयभीरुणा ॥ आदिष्टा मार्गितुं सीतां धर्ममस्मिन्कथं भवेत् ॥ ६ ॥
तस्मिन्पापे कृतघ्ने तु स्मृतिहीने चलात्मनि ॥ आर्यः को विश्वसेज्जातु तत्कुलीनो जिजीविषुः ॥ ७ ॥
राज्ये पुत्रः प्रतिष्ठाप्यः संगुणो निर्गुणोऽपि वा ॥ कथं शत्रुकुलीनं मां सुग्रीवो जीवयिष्यति ॥ ८ ॥
भिन्नमन्त्रोपराद्धश्च हीनशक्तिः कथं ह्यहम् ॥ किष्किन्धां प्राप्य जीवयमनाथ इव दुर्बलः ॥ ९ ॥
उपांशुदण्डेन हि मां बन्धनेनोपपादयेत् ॥ शठः क्रूरो नृशंसश्च सुग्रीवो राज्यकारणात् ॥ १० ॥

अथ हरीणां प्रायोपवेशः पञ्चपञ्चाशे—श्रुत्वेत्यादि ॥ १ ॥ स्थैर्यं स्थिरबुद्धिता । आत्ममनःशौचं आत्म-
शुद्धिः मनसः शौचं अन्तःकरणशुद्धिश्चेत्यर्थः । धैर्यं
गाम्भीर्यम् ॥ २ ॥ मनःशौचाभावमुपपादयति—
भ्रातुरिति ॥ स कथं धर्मं जानीत इति वक्ष्यमाणमा-
कृष्यते । जीवत इत्यनेन भ्रातुर्मरणानन्तरं तद्भार्याप-
रिग्रहः कुलधर्म इत्यवगम्यते ॥ ३ ॥ आनुशंस्याभा-
वमुपपादयति—युद्धयेति ॥ युद्धायाभिनियुक्तेन
द्वारान्निर्गतस्य शत्रोः युद्धाय वालिना नियुक्तेनेत्यर्थः
॥ ४ ॥ आर्जवाभावमुपपादयति—सत्यादिति ॥

पाणिगृहीतः पाणौ गृहीतः ॥ ५ ॥ कथं तर्हि सेना-
मानीतवान्सुग्रीव इत्याशङ्क्याह—लक्ष्मणस्येति ॥
नाधर्मभयभीरुणा भयशब्दोत्र भयहेतुपरः । अधर्म-
रूपभयहेतोर्भीरुणा न च । किंतु लक्ष्मणस्य भयात् ।
लक्ष्मणदण्डनिमित्तभयादित्यर्थः ॥ ६—७ ॥ तव
यौवराज्यस्थापनं किं विस्मृतोसीत्यत्राह—राज्य
इति ॥ पुत्रः जनिष्यमाणः स्वपुत्रः ॥ ८ ॥ भिन्नमन्त्रः
प्रकाशितविगृह्यावस्थानमन्त्रः । अपराद्धः कृतापराधः ।
यद्वा पितृहिंसनेन संजातापराधः ॥ ९ ॥ उपांशुद-
ण्डेन रहस्यदण्डरूपेण । उपपादयेत् प्रापयेत् ॥ १० ॥

ति० ज्येष्ठस्य भ्रातुर्भार्या धर्मेणमातरं धर्ममार्गेणवर्तमानां ज्येष्ठभ्रातृपत्नीतां मातृतुल्यां । जीवतोममसमक्षं । अनेन “देवराच्चसु-
तोत्पत्ति” इत्यतोपि धर्मलंकारितं । यद्वा जीवतो महिषीमिति महिषयुद्धकालिकस्वीकारपरं । यः स्वीकरोति कथं स धर्मं जानीते
इत्यन्वयः । एतेन हनुमदुक्तं धर्मराजलंकाराख्यातं । एतद्वचोऽङ्गदस्य केवलरोषमूलं त्रैविर्णाकातिरिक्तधर्मास्मरणपूर्वकं ॥ स०
धर्मेणमातरं ज्येष्ठभ्रातृपत्नीलरूपधर्मप्रयोज्यमातृत्ववतीं ॥ ३ ॥ ति० ‘धर्ममस्मिन्’ इति पाठे धर्मं धर्मधीमूलं प्रवर्तनमित्यर्थः
॥ ६ ॥ ति० स्मृतिभिन्ने स्मृतिमन्वादीनां भिन्ना ल्यक्ता येन । तत्कुलीनः तज्ज्ञातिकोटिप्रविष्टः ॥ ७ ॥ ति० सुग्रीवः संगुणो
निर्गुणोवास्तु नमे तद्विचारेण किंचित् । अपितु शत्रुकुलीनं मां पुत्रं राज्ये प्रतिष्ठाप्य कथं सुग्रीवो जीवयिष्यति न कथमपीत्यर्थः ॥
स० शत्रुकुलीनं शत्रोर्वालिनः कुलदेहः तत्र भवस्तस्मादुत्पन्नः । “कुलात्सः” । “कुलगोत्रे देहेपि” इति विश्वः ॥ ८ ॥ ति०
भिन्नो बिलप्रवेशरूपो मन्त्रो यस्य सः । एवमन्त्रस्य स्य कस्यापि मुखाच्छ्रवणेऽवश्यं भाविनिस्पष्टमपराद्धश्च भवामि । हीनशक्तिः सुग्रीवा-
पेक्षया हीनबलः । हनुमदुक्तरीत्या सहायबलहीनश्च ॥ ९ ॥ स० उपांशुदण्डेन लोकाविदितशिक्षया । बन्धनेन कारागारस्थापना-
दिना । शठो गृहद्वेषी । घोरः असह्यव्यापारः । नृशंसो घातकः । यद्यप्यर्थत एकताऽमीषां । तथापि त्रिवारं विदिष्यामीति हनुमतो

[पा०] १ क.—ट. दुरात्मना. २ ग. घ. ड. च. ज. बिलस्यापिहितं. ३ च. न. कस्यमुक्तं. ४ ग. च.—ट. भयेनेह.
५ झ. धर्मस्तस्मिन्. न. ट. धर्मस्त्वस्मिन्. ६ छ. झ. स्मृतिभिन्ने. ७ ड.—ट. विशेषतः. ८ ग. ड.—ट. पुत्रं प्रतिष्ठाप्य.
९ ग. ड. च. ज. न. सद्गुणो. १० ड.—ट. विगुणोपिवा. ११ ड. च. ज. न. भिन्नमन्त्रो विरुद्धश्च. १२ क. बाधनेन.

बन्धनाद्वाऽवसादान्मे श्रेयः प्रायोपवेशनम् ॥ अनुजानीत मां सर्वे गृहं गच्छन्तु वानराः ॥ ११ ॥
 अहं वः प्रतिजानामि नागमिष्याम्यहं पुरीम् ॥ इहैव प्रायमासिष्ये श्रेयो मरणमेव मे ॥ १२ ॥
 अभिवादनपूर्वं तु राघवौ बलशालिनौ ॥ अभिवादनपूर्वं तु राजा कुशलमेव च ॥
 वाच्यस्तातो यवीयान्मे सुग्रीवो वानरेश्वरः ॥ १३ ॥
 आरोग्यपूर्वं कुशलं वाच्या माता रुमा च मे ॥ मातरं चैव मे तारामाश्वासयितुमर्हथ ॥ १४ ॥
 प्रकृत्याप्रियपुत्रा सा सानुक्रोशा तपस्विनी ॥ विनष्टमिह मां श्रुत्वा व्यक्तं हास्यति जीवितम् ॥ १५ ॥
 एतावदुक्त्वा वचनं वृद्धांस्तानभिवाद्य च ॥ विवेशं चाङ्गदो भूमौ रुदन्दर्भेषु दुर्मनाः ॥ १६ ॥
 तस्य संविशतस्तत्र रुदन्तो वानरर्षभाः ॥ नयनेभ्यः प्रमुमुचुरुष्णं वै वारि दुःखिताः ॥ १७ ॥
 सुग्रीवं चैव निन्दन्तः प्रशंसन्तश्च वालिनम् ॥ परिवार्याङ्गदं सर्वे व्यवसन्प्रायमासितुम् ॥ १८ ॥
 मत्तं तद्वालिपुत्रस्य विज्ञाय प्लवर्गर्षभाः ॥ उपस्पृश्योदकं तत्र प्राञ्जुखाः समुपाविशन् ॥ १९ ॥
 दक्षिणाग्रेषु दर्भेषु उदक्तीरं समाश्रिताः ॥ सुमूर्षवो हरिश्रेष्ठा एतत्क्षममिति स्म ह ॥ २० ॥
 रामस्य वनवासं च क्षयं दशरथस्य च ॥ जनस्थानवधं चैव वधं चैव जटायुषः ॥ २१ ॥
 हरणं चैव वैदेह्या वालिनश्च वधं रणे ॥ रामकोपं च वदतां हरीणां भयमागतम् ॥ २२ ॥
 स संविशद्भिर्बहुभिर्महीधरो महाद्रिकूटप्रतिमैः प्लवङ्गमैः ॥
 बभूव सन्नादित्तनिर्दरान्तरो भृशं नदद्भिर्जलदैरिवोर्ल्वणैः ॥ २३ ॥
 इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये किष्किन्धाकाण्डे पञ्चपञ्चाशः सर्गः ॥ ५५ ॥

बन्धनाद्वावसादान्मे इति वेति प्रसिद्धौ । बन्धनरू-
 पावसादात् ॥ ११—१२ ॥ राघवौ कुशलं वाच्या-
 वित्यनुपङ्गः ॥ १३—१४ ॥ तपस्विनी शोचनीया
 ॥ १५—१६ ॥ तस्य संविशतः तस्मिन् संविशति ।
 संवेशः शयनं ॥ १७—१८ ॥ तत्र विन्ध्ये । उदक्तीरं
 समुद्रस्योत्तरतीरं । एतत् प्रायोपवेशनं क्षममिति

मत्वेति शेषः ॥ १९—२० ॥ जनस्थानवधं जनस्था-
 नस्थरक्षोवधं ॥ २१ ॥ आगतं भयं प्रायोपवेशनरूप-
 भयनिमित्तं च । वदतां वदत्सु च । स महीधरो भृशं
 सन्नादित्तनिर्दरान्तरो बभूवेत्युत्तरेणान्वयः ॥ २२—
 २३ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रामायण-
 भूषणे मुक्ताहाराख्याने किष्किन्धाकाण्डव्याख्याने
 पञ्चपञ्चाशः सर्गः ॥ ५५ ॥

निश्चयजननाय शठाद्युक्तिर्युक्ता ॥ १० ॥ स० अहमहमिति द्विरुक्तिः प्रतिजानामि गमिष्यामीत्याख्यातद्वययोगादुपपन्ना । यद्वा
 अहमिति मान्तमहङ्कारवद्वाच्यव्ययं । अहं अहन्तावान् अभिमानीति यावत् ॥ १२ ॥ ति० राजा सुग्रीवः । कुशलमेव वाच्य
 इत्यनुकर्षः । नलिदानीं दुःखवशादुक्तमित्यर्थः ॥ ति० अथमातुः कुशलविज्ञापनाशेषतयाऽऽरोग्यपूर्वकलविशेषाभिधित्सयाच
 पुनः सुग्रीवे कुशलविज्ञापनमाह—वाच्यस्तातइति ॥ १३ ॥ ति० निन्दन्तः । अङ्गदपक्ष्या इति शेषः । व्यवसन् व्यावस्यन् ॥
 शि० वालिनं प्रशंसन्तः वाली अतीव भाग्यवान् युद्धेरामसंमुखे घटितवदन्तः ॥ १८ ॥ ती० उत्तरीयं समाहिता इति कर्तरि निष्ठा ।
 उत्तरीयं संवसितवन्त इत्यर्थः । उदक्तीरं समाश्रिता इति च पाठः ॥ ति० हरिश्रेष्ठा अपि एतत्प्रायोपवेशनमेवास्माकमवक्ष्यं युक्तं इति
 मन्यन्ते स्मेशेषः । स्वामिनिष्ठियमाणे तं परित्यज्यास्माकंगमनमयुक्तमिति तत्क्षमलव्यवसायः ॥ २० ॥ ती० हरीणां भयमा-
 गतं संपातिरूपं भयनिमित्तं प्राप्तं । एतच्चानन्तरसर्गादौ स्पष्टी भविष्यति ॥ स० रामकोपं सुग्रीवोपरि । हरीणां तेषां सुग्रीवादागतं भयं
 वदतामित्यन्वयः ॥ २२ ॥ ती० भयनिमित्तागमने हेतुमाह—स संविशद्भिरिति ॥ सन्नादित्तनिर्दरान्तरलस्य भयनिमित्तसं-
 पात्यागमनहेतुत्वात् ॥ २३ ॥ इति पञ्चपञ्चाशः सर्गः ॥ ५५ ॥

[पा] १ क. ख. ग. ड.—ट. बन्धनाच्चा. २ ड.—ट. अनुजानन्तु. ३ क.—घ. गृहान्. ४ ड.—ट. नगमिष्याम्यहं.
 ५ क. घ. पूर्वहि. ६ च.—ट. राजा कुशलमेव च । अभिवादनपूर्वतुराघवौ बलशालिनौ. ७ ड. च. ज. व. वाच्यः पिता.
 ८ क.—च. ज. व. विनष्टमामिह श्रुत्वा. ९ क. ख. घ. एतावद्वचनं चोक्त्वा वृद्धानप्यभिवाद्य च. १० क.—घ. संविवेशाङ्गदो.
 ११ ड.—ट. दुर्मुखः. १२ क. सुग्रीवं चापि. १३ क. ख. घ. छ. व. व्यावस्यन्. ग. व्यतिष्ठन्. १४ ख. झ. ट. तद्वाक्यं
 वालिपुत्रस्य. १५ ख. घ.—ट. सर्वे प्राञ्जुखाः. क. विन्ध्ये प्राञ्जुखाः. १६ ड.—ट. तथा. १७ क. ख. एवं वदद्भिर्बहुभिः.
 १८ ख. झ. निर्दरान्तरो. १९ ड.—ट. रिवोर्ल्वरं.

षट्पञ्चाशः सर्गः ॥ ५६ ॥

कपिकुलकोलाहलाद्विन्ध्यकन्दराद्विनिर्गतेनसंपातिना कपिकुलावलोकनेन चिरतराहारपरिकल्पनहर्षाद्विधिप्रशंसनपूर्वकं क्रमेण सर्ववानरभक्षणप्रतिज्ञानम् ॥ १ ॥ तदाकर्णनखिन्नेनाङ्गदेन हनूमन्तंप्रति रामकार्योकरणेन प्राणविमोक्षणाद्रामोप-
काराय रावणान्मारणाधिगमाच्च क्रमेणात्मगार्हणजटायुःप्रशंसनपूर्वकमेतावद्विपत्तिनिमित्तत्वोत्कीर्तनेन कैकेयीगर्हणम् ॥ २ ॥
तदाकर्णननिर्विण्णेनसंपातिनाऽङ्गदंप्रति स्वस्य जटायुरप्रजत्वनिवेदनेन तन्मरणप्रकारप्रश्नपूर्वकं स्वस्यसूर्यकिरणनिर्दग्धपक्षत्वो-
क्त्या पर्वतादवतारणप्रार्थना ॥ ३ ॥

उपविष्टास्तु ते सर्वे यस्मिन्प्रायं गिरिस्थले ॥ हरयो गृध्रराजश्च तं देशमुपचक्रमे ॥ १ ॥
संपातिर्नाम नाम्ना तु चिरंजीवी विहङ्गमः ॥ भ्राता जटायुषः श्रीमान्प्रख्यातबलपौरुषः ॥ २ ॥
कन्दरादभिनिष्क्रम्य स विन्ध्यस्य महागिरेः ॥ उपविष्टान्हरीन्दृष्ट्वा हृष्टात्मा गिरमब्रवीत् ॥ ३ ॥
विधिः किल नरं लोके विधानेनानुवर्तते ॥ यथाऽयं विहितो भक्ष्यश्चिरान्मह्यमुपागतः ॥ ४ ॥
परं पराणां भक्षिष्ये वानराणां मृतं मृतम् ॥ उवाचेदं वचः पक्षी तान्निरीक्ष्य प्लवङ्गमान् ॥ ५ ॥
तस्य तद्वचनं श्रुत्वा भक्ष्यलुब्धस्य पक्षिणः ॥ अङ्गदः परमायस्तो हनुमन्तमथाब्रवीत् ॥ ६ ॥
पश्य सीतापदेशेन साक्षाद्वैवस्वतो यमः ॥ इमं देशमनुप्राप्तो वानराणां विपत्तये ॥ ७ ॥
रामस्य न कृतं कार्यं राज्ञो न च वचः कृतम् ॥ हरीणामियमज्ञाता विपत्तिः सहसाऽऽगता ॥ ८ ॥
वैदेह्याः प्रियकामेन कृतं कर्म जटायुषा ॥ गृध्रराजेन यत्तत्र श्रुतं वस्तदशेषतः ॥ ९ ॥
तथा सर्वाणि भूतानि तीर्यग्योनिगतान्यपि ॥ प्रियं कुर्वन्ति रामस्य त्यक्त्वा प्राणान्यथा वयम् ॥
अन्योन्यमुपकुर्वन्ति स्नेहकारुण्ययन्त्रिताः ॥ १० ॥
तेन तस्योपकारार्थं त्यजतात्मानमात्मना ॥ प्रियं कृतं हि रामस्य धर्मज्ञेन जटायुषा ॥ ११ ॥

अथ संपातिसंवादः षट्पञ्चाशे—उपविष्टा इत्या- ॥ ४ ॥ पराणां वानराणां मध्ये मृतंमृतं परं वानरं
दि ॥ उपचक्रमे प्राप्तमुपक्रान्तः ॥ १ ॥ संपातिरि- भक्षिष्य इत्येवं वच उवाचेत्यन्वयः ॥ ५ ॥ परमायस्तः
त्यादि श्लोकद्वयमेकान्वयं ॥ २—३ ॥ विधिः दैवं । परमोद्विग्न इत्यर्थः ॥ ६—७ ॥ अज्ञाता अचिन्तिता
विधानेन योगक्षेमसंपादनेन । यथा यस्मात्कारणात् ॥ ८—९ ॥ स्नेहकारुण्ययन्त्रिताः स्नेहकारुण्याभ्यां

स० विधिः दैवं कर्मफलं वा । विधानेनापूर्वकर्मानुरोधेन । नरमनुवर्तते । सामान्येनोक्तंस्त्रिगमयन्नवगमयति—यथेति ।
चिरादुपोषितायेतिशेषः । विहितोमह्यं मद्योग्यः । भक्ष्यः कपिपिशितरूपः । यद्वा मह्यमितिचतुर्थीद्वितीयाथे । विहितोयोग्योभ-
क्ष्योमामुपागतइत्यन्वयः ॥ ४ ॥ रामानु० पराणां श्रेष्ठानां । वानराणांमध्ये परं वानरं मृतंमृतं मारयित्वामारयित्वा भक्षि-
ष्येइत्येवंवचउवाचेतिसंबन्धः ॥ पूर्वत्र “ हरीणांभयमागतं ” इतिवचनस्य परत्र “ पश्यसीतापदेशेन ” इत्याद्यङ्गदनिर्वेदवचन-
स्यच स्वयंमृतभक्षणेऽनुपपन्नत्वान्मारयित्वामारयित्वेति व्याख्यातं ॥ ति० यतः परंपराणां पङ्क्तिउपविष्टानांवानराणांमध्ये मृतं-
मृतंक्रमाद्भक्षिष्ये । तस्मादितिपूर्वेणसंबन्धः ॥ ५ ॥ स० सीतापदेशेन सीताव्याजेनप्राप्तप्रायोपवेशानामित्यर्थः । वानराणांविप-
त्तये साक्षाद्वैवस्वतोयमः अयंगृध्ररूपी इमंदेशमनुप्राप्तः । गृध्रापदेशेनेतिपाठे सुगमोर्थः । शनैश्चरव्यावृत्तयेयमइति । यमंलज्जमभ्रं-
शाय वैवस्वतइति ॥ ७ ॥ स० पूर्वपश्येति हनुमन्मात्रंसंबोधोक्तमिति तद्विषयव्येवइत्युक्तिः । अङ्गदस्याङ्गस्मरणभावेनेतिज्ञेयं ॥
यद्वा पूर्वपश्येत्युक्तिर्मुख्यलाच्छ्रोतुमुहनुमतःसंभवति । अत्रमुख्यामुख्योभयपक्षव्यावइत्युक्तिः ॥ ९ ॥ ति० रामस्यप्रियंकुर्व-
न्तीत्यनेन तस्मिन्सर्वप्रेमास्पदलंसूचयतासर्वतामलंसूचितं । सार्वार्थ्यमेवद्रढयति—अन्योन्यमिति । स्नेहकारुण्ययन्त्रिताः । रामेइ-
तिशेषः । सर्वस्यरामत्वात्तदीयस्नेहेनैव परस्पररोपकारकरणमित्यर्थः ॥ १० ॥ शि० तीर्यग्योनिगतानि जटायुःप्रभृतीनि । प्राणां-

[पा०] १ ख. उपविष्टास्तुतान्सर्वस्तस्मिन्प्रायंगिरेस्तटे । गृध्रराजोहरीन्द्रेक्ष्यप्रख्यातबलपौरुषः. २ घ. गिरेस्तटे.
३ ग.—अ. चिरजीवी. ४ ड.—ट. निवह्यातबल. ५ क. ख. ग. मिहागतः. ६ ख. च. ज. झ. अ. उवाचेतद्वचः. ग. घ.
उवाचैवंवचः. ड. छ. ट. उवाचतद्वचः. ७ ड.—ज. अ. ट. गृध्रापदेशेन. ८ ख. द्वैवस्वतंयमं. ९ ख. मनुप्राप्तं. १० छ. झ. ट.
कार्यनकृतंतनकृतंराजशासनं. ११ ड. च. छ. अ. राज्ञश्चनवचः. १२ क. ग. च.—ट. ततस्तस्योप. १३ ड. कारार्थं.

राघवार्थे परिश्रान्ता वयं संत्यक्तजीविताः ॥ कान्ताराणि प्रपन्नाः स्म न च पश्याम मैथिलीम् ॥ १२ ॥
 स सुखी गृध्रराजस्तु रावणेन हतो रणे ॥ मुक्तश्च सुग्रीवभयाद्गतश्च परमां गतिम् ॥ १३ ॥
 जटायुषो विनाशेन राज्ञो दशरथस्य च ॥ हरणेन च वैदेह्याः संशयं हरयो गताः ॥ १४ ॥
 रामलक्ष्मणयोर्वीर्यं अरण्ये सह सीतया ॥ राघवस्य च बाणेन वालिनश्च तथा वधः ॥ १५ ॥
 रामकोपादशेषाणां राक्षसानां तथा वधः ॥ कैकेय्या वरदानेन ईदं हि विकृतं कृतम् ॥ १६ ॥

तदसुखमनुकीर्तितं वचो भुवि पतितांश्च समीक्ष्य वानरान् ॥

भृशचलितमतिर्महामतिः कृपणमुदाहृतवान्स गृध्रराट् ॥ १७ ॥

तंतुं श्रुत्वा तदा वाक्यमङ्गदस्य मुखोद्गतम् ॥ अब्रवीद्वचनं गृध्रस्तीक्ष्णतुण्डो महाखनः ॥ १८ ॥
 कोऽयं गिरा घोषयति प्राणैः प्रियैतमस्य मे ॥ जटायुषो वधं भ्रातुः कम्पयन्निव मे मनः ॥ १९ ॥
 कथमासीज्जनस्थाने युद्धं राक्षसगृध्रयोः ॥ नामधेयमिदं भ्रातुश्चिरं साध मया श्रुतम् ॥
 इच्छेयं गिरिदुर्गाच्च भवद्भिरवतारितुम् ॥ २० ॥
 यवीयसो गुणज्ञस्य श्लाघनीयस्य विक्रमैः ॥ अतिदीर्घस्य कालस्य तुष्टोऽस्मि परिकीर्तनात् ॥ २१ ॥
 तदिच्छेयमहं श्रोतुं विनाशं वानरर्षभाः ॥ भ्रातुर्जटायुषस्तस्य जनस्थाननिवासिनः ॥ २२ ॥

वद्धाः । अन्योन्यं प्रत्येकं प्रत्येकं ॥ १०—१२ ॥ कृतं हीति संबन्धः । इत्यङ्गदोब्रवीदिति संबन्धः ॥ १५
 परमां गतिं मुक्तिमित्यर्थः ॥ १३—१४ ॥ रामल- —१६ ॥ समीक्ष्य ज्ञात्वेत्यर्थः । ज्ञानं च वचनश्रवणं
 क्ष्मणयोरित्यादि ॥ रामवनवासमारभ्य प्रायोपवेशप- वानराणां दर्शनं च । अस्य श्लोकस्यानन्तरं सर्गसमा-
 र्थन्तं यदस्ति तत्सर्वमिदं विकृतं कैकेय्या वरदानेन सिर्भवितुमर्हति ॥ १७ ॥ तीक्ष्णतुण्डः तीक्ष्णमुखः ।

स्त्यक्त्वापि यथारामस्यप्रियंकुर्वन्ति तथावयं करिष्यामइतिशेषः ॥ अन्योन्यमुपकुर्वन्ति शिष्टाः । ततस्तस्यरामस्योपकारार्थं
 आत्मना स्वस्वप्रयत्नेन आत्मानं देहं त्यजत ॥ स० स्नेहयन्निताः उत्तमेषु स्नेहो भक्तिः । मध्यमेषु स्नेहः प्रीतिः । अधमेषु कारुण्यं
 कृपा । त्यजतेति तृतीयान्तं जटायुषोविशेषणं ॥ आत्मानं शरीरं । आत्मना मनसा ॥ १०—११ ॥ ति० ननु प्राणत्यागेन
 कथंरामस्यसंतोषोत्तमाह—प्रियमिति । हियतः जटायुषा प्राणास्त्यजता प्रियंकृतमिति रामस्य मतमिति शेषः । तथाऽस्मन्मरणे-
 नापि रामस्तथा मंस्यतीतिभावः ॥ ११ ॥ स० सामान्यतस्त्रियंस्वामिलं सुग्रीवस्येति सुग्रीवभयान्मुक्तइति जटायुषंप्रति वचन-
 मुचितमितिभावः । यद्वा स्नेषांसुग्रीवाद्भयंयथा तथा सर्वेषामपि भयंतस्मादिति भ्रान्तिपरवशतयाऽङ्गदेनैवमुक्तमिति मंतव्यं ॥
 सुग्रीवभयात् सुग्रीवस्य भयं स्वकार्यकरणे यस्मात्सतथा रामः तस्मात् । मुक्तः शरीरात् । परमांगतिं गतइत्यन्वयः । अनेन
 सुग्रीवोपि परतन्त्रइति भीतोस्मान्भीषयतीति सूच्यते ॥ १३ ॥ ति० जटायुषोविनाशेन द्रागिति शेषः । यदिपुनर्मुहूर्तपि युद्धेरा-
 वणं निरुन्ध्यात्तदा रामदृग्गोचरो रावणः सीतां नहरेदितिभावः । राज्ञोदशरथस्य च द्रागिवनाशेन । यदि पक्षमात्रमपि राजजीवनं
 स्यात्तदा रामप्रत्यानयेदेवेतिभावः । वैदेहीहरणं तु स्पष्टमेव वानराणांप्राणसंशयकारणं ॥ १४ ॥ रामानु० तदसुखमिति ।
 श्रुत्वेति शेषः । सगृध्रराडिति सम्यक् । अन्यथा वृत्तभङ्गः स्यात् । केषुचित्कोशेष्वस्य श्लोकस्यानन्तरं सर्गकरणं दृश्यते केषुचित्सूर्याशु-
 दग्धपक्षवादित्यस्यानन्तरं दृश्यते । प्रायेण सर्गसमाप्तिद्योतकवृत्तभेदसद्भावात्तदसुखमिति श्लोकानन्तरं सर्गकरणमुपपन्नमिति प्रती-
 यते ॥ १७ ॥ स० गृध्रस्य खानुजमरणश्रवणतोऽङ्गस्मरणं नास्तीति सूचयितुं कविः पुनः तीक्ष्णतुण्डो वचनमब्रवीदिति वदति—तत्त्विति ।
 यद्वा पूर्ववानरान्त्र्युदाहृतवानिति अत्र तु अङ्गदस्य मुखोद्गतं श्रुत्वा वचनमब्रवीदित्युक्त्या राजपुत्रत्वेनाङ्गदमात्रं प्रत्युक्तिरिति न पुनरु-
 क्तिः ॥ १८ ॥ ति० को घोषयति समयाप्रष्टव्यइति शेषः ॥ १९ ॥ स० रावणस्य ऋषिकुलजत्वेनाभ्यर्हितत्वाद्वाक्षसगृध्रयोरि-
 तियुक्तं ॥ ति० अवतारितुमिच्छेयं । आत्मानमिति शेषः ॥ २० ॥ ति० अवतारणफलमाह—यवीयसइति कनिष्ठस्येत्यर्थः
 ॥ २१ ॥ ति० श्रोतुमिच्छेयं । युष्मत्समीपमागलेति शेषः ॥ २२ ॥ ति० तस्येति । अन्यथस्तुयस्यरामः प्रियः पुत्रः स दशरथो

[पा०] १ च. मरणे गताः. २ क. ख. घ.—ट. वीर्यमरण्ये. ३ क. वधस्तथा. ४ क. रामकोपाच्च सर्वेषां. ५ ड.—ट.
 रक्षसांच. ६ ड. छ. झ. ट. इदंच. ७ ड. च. छ. झ. व. ट. निरीक्ष्य. ८ छ. झ. व. ट. चकितमतिः. ९ ग. ड.—ट.
 गृध्रराजः. १० च. ज. ततः. ग. इति श्रुत्वा. ११ छ. झ. ट. तथा. १२ छ. ज. महाखगः. १३ क. ग. ड.—ट.
 प्रियतरस्य मे. १४ ड.—ज. ज. चिरायाद्य. १५ क.—ट. परितुष्टोऽस्मि कीर्तनात्.

तस्यैव च मम भ्रातुः सखा दशरथः कथम् ॥ यस्य रामः प्रियः पुत्रो ज्येष्ठो गुरुजनप्रियः ॥ २३ ॥
सूर्याशुदग्धपक्षत्वान्न शक्नोम्युपसर्पितुम् ॥ इच्छेयं पर्वतादस्मादिवतर्तुमरिन्दमाः ॥ २४ ॥
इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकिये आदिकाव्ये किष्किन्धाकाण्डे षट्पञ्चाशः सर्गः ॥ ५६ ॥

सप्तपञ्चाशः सर्गः ॥ ५७ ॥

अङ्गदेन संपातेः पर्वतादवतारणपूर्वकं तंप्रति रामवनप्रवेशादिस्वप्रायोपवेशान्तनिखिलवृत्तान्तनिवेदनम् ॥ १ ॥

शोकाद्ब्रष्टस्वमपि श्रुत्वा ते हरियूथपाः ॥ श्रद्धधुनैव तद्वाक्यं कर्मणा तस्य शङ्किताः ॥ १ ॥
ते प्रायमुपविष्टास्तु दृष्ट्वा गृध्रं पुवङ्गमाः ॥ चक्रुर्बुद्धिं तदा रौद्रां सर्वानो भक्षयिष्यति ॥ २ ॥
सर्वथा प्रायमासीनान्यदि नो भक्षयिष्यति ॥ कृतकृत्या भविष्यामः क्षिप्रं सिद्धिमितो गताः ॥ ३ ॥
एतां बुद्धिं तैतश्चक्रुः सर्वे ते वानरर्षभाः ॥ अवतार्य गिरेः शृङ्गादृध्रमाहाङ्गदस्तदा ॥ ४ ॥
बभूवर्क्षरजा नाम वानरेन्द्रः प्रतापवान् ॥ ममार्यः पार्थिवः पश्चिन्धार्मिकस्तस्य चात्मजौ ॥ ५ ॥
सुग्रीवश्चैव वाली च पुत्रावोघबलाबुधौ ॥ लोके विश्रुतकर्माभूद्राजा वाली पिता मम ॥ ६ ॥
राजा कृत्स्नस्य जगत इक्ष्वाकूणां महारथः ॥ रामो दाशरथिः श्रीमान्प्रविष्टो दण्डकावनम् ॥ ७ ॥
लक्ष्मणेन सह भ्रात्रा वैदेह्या चापि भार्यया ॥ पितुर्निदेशनिरतो धर्म्यं पन्थानमाश्रितः ॥
तस्य भार्या जनस्थानाद्रावणेन हता बलात् ॥ ८ ॥
रामस्य तु पितुर्मित्रं जटायुर्नाम गृध्रराट् ॥ ददर्श सीतां वैदेहीं हियमाणां विहायसा ॥ ९ ॥

“वक्रास्ये वदनं तुण्डं” इत्यमरः ॥ १८—२४ ॥
अत्र “कथमासीजनस्थाने युद्धं राक्षसगृध्रयोः” “सखा दशरथः कथं” इत्येवमनुवादात्पूर्वमिदमप्यङ्गदेनोक्तमिति ध्येयम् ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे मुक्ताहाराख्याने किष्किन्धाकाण्डव्याख्याने षट्पञ्चाशः सर्गः ॥ ५६ ॥

अथ संपातिप्रश्नोत्तरं सप्तपञ्चाशे—शोकादित्यादि।
कर्मणा हिंसाकर्मणा ॥ १ ॥ रौद्रां आसत्यागाध्यवसायरूपत्वेन क्रूरां ॥ २—४ ॥ आर्यः पितामहः । आत्मजौ औरसौ ॥ ५ ॥ ओघबलौ ओघसङ्ख्याकपुरुषबलौ । ओघसङ्ख्या च पूर्वोक्ता ॥ ६—८ ॥ रामस्य तु पितुर्मित्रमिति कथनात् मैत्रीप्रकारं तु न जानामीत्युक्तं भवति

ममभ्रातुस्तस्यैवजटायुषःसखा । अतस्तत्स्नेहात्प्रयतमानस्य तस्यजनस्थानवासिनः तस्य प्रसिद्धविक्रमस्य । जटायुषोविनाशः कथं भवदिति तस्यविनाशं श्रोतुमिच्छेयमिति । कथं सखा इत्यन्वयस्तुनोचितः । तदुत्तरस्याग्रेऽभावात् ॥ शि० यस्यरामःपुत्रः स ममभ्रातुःसखा दशरथः कथंलोकान्तरंगतइतिशेषः ॥ २२—२३ ॥ ति० अवतर्तुं अवतारयितुं ॥ स० अवतर्तुं अवतरितुं । आगमशासनमनित्यमितिवा तृ इतिहस्वान्तधातोरनिट्त्वाद्वा तद्रूपं । विस्तृतंचैतत्तत्रताराथेत्यनुव्याख्यानव्याख्यासुधापरिमले । ततोनुसन्धेयमिति ॥ २४ ॥ इतिषट्पञ्चाशःसर्गः ॥ ५६ ॥

ति० ब्रष्टस्वरं भक्षणवचनस्वरापेक्षया ब्रष्टस्वरमित्यर्थः । तेनखरेण यद्यपि सनिश्चितशोकः परितुष्टोस्मीतिश्रद्धेयवचनोभवति । तथापि नश्रद्धुः यतस्तस्यकर्मणाशङ्किताः । भक्षणार्थं वञ्चनमेवकरोतीति बुद्ध्येतिभावः ॥ स० कर्मणा मृतान्भक्षयिष्यामीतिव्याहरणेन ॥ १ ॥ ति० सिद्धिं मरणरूपां ॥ ३ ॥ ति० एतांबुद्धिं भक्षणाभीष्टलब्धिं ॥ ४ ॥ ति० पार्थिवः वानराणामितिशेषः ॥ ५ ॥ ति० घनबलौ बहुबलौ ॥ ६ ॥

[पा०] १ ख. तस्यचैव. २ क. ग. ड. छ. झ. ज. ट. शक्नोमिविसर्पितुं. ख. शक्नोम्युपसर्पितुं. घ. शक्नोमिविसर्पितुं. ३ घ. दवतर्तुंलुवंगमाः. ४ क. ग. ड.—ट. श्रुत्वावानरयूथपाः. ५ ग. क्रूरां. ६ च. सर्वाश्च. ७ ग. तदाचक्रुः. ८ ड.—ट. हरियूथपाः. ९ क. ग. घ. च.—झ. ट. बभूवर्क्षरजोनाम. १० ग. पूर्वकः. ११ क. ख. ड.—ट. पश्चिन्धार्मिकौतस्य. ग. ख्यातोधार्मिकः. १२ क. पुत्रौदेवबलौमतौ. ख. पुत्रौदेवबलान्वितौ. ग. पुत्रौतुल्यबलाबुधौ. छ. झ. ट. पुत्रौघनबलाबुधौ. १३ घ. महाबलः. १४ ग. ड.—ट. सह.

रावणं विरथं कृत्वा स्थापयित्वा च मैथिलीम् ॥ परिश्रान्तश्च वृद्धश्च रावणेन हतो रणे ॥ १० ॥
 एवं गृध्रो हतस्तेन रावणेन बलीयसा ॥ संस्कृतश्चापि रामेण गतश्च गतिमुत्तमाम् ॥ ११ ॥
 ततो मम पितृव्येण सुग्रीवेण महात्मना ॥ चकार राघवः सख्यं सोऽवधीत्पितरं मम ॥ १२ ॥
 मम पित्रा विरुद्धो हि सुग्रीवः सचिवैः सह ॥ निहत्य वालिनं रामस्ततस्तमभिषेचयत् ॥ १३ ॥
 स राज्ये स्थापितस्तेन सुग्रीवो वानराधिपः ॥ राजा वानरमुख्यानां येन प्रस्थापिता वयम् ॥ १४ ॥
 एवं रामप्रयुक्तास्तु मार्गमाणास्ततस्ततः ॥ वैदेहीं नाधिगच्छामो रात्रौ सूर्यप्रभामिव ॥ १५ ॥
 ते वयं दण्डकारण्यं विचित्य सुसमाहिताः ॥ अज्ञानास्तु प्रविष्टाः स्म धर्मिण्या विवृतं बिलम् ॥ १६ ॥
 मयस्य मायाविहितं तद्विलं च विचिन्वताम् ॥ व्यतीतस्तत्र नो मासो यो राज्ञा समयः कृतः ॥ १७ ॥
 ते वयं कपिराजस्य सर्वे वचनकारिणः ॥ कृतां संस्थामतिक्रान्ता भयात्प्रायमुपासहे ॥ १८ ॥
 क्रुद्धे तस्मिन्स्तु काकुत्स्थे सुग्रीवे च सलक्ष्मणे ॥ गतानामपि सर्वेषां तत्र नो नास्ति जीवितम् ॥ १९ ॥
 इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये किष्किन्धाकाण्डे सप्तपञ्चाशः सर्गः ॥ ५७ ॥

अष्टपञ्चाशः सर्गः ॥ ५८ ॥

अङ्गदप्रतिसंपातिना परस्परबलपरीक्षणाय जटायुषासह सूर्यमण्डलसमीपगमने सौरातपसंतसस्यजटायुषःपरिरक्षणाय स्वेन तदुपरिस्वपक्षप्रसारणे स्वस्यसौरातपनिर्दग्धपक्षतया विन्ध्यगिरौ पतननिवेदनम् ॥ १ ॥ अङ्गदेन सीतावृत्तान्तपरिज्ञानं पृष्टेन तेन कदाचन रावणेन नीयमानायाः कस्याश्चित्तरूप्याः स्वस्यपरिज्ञाननिवेदनेन सह तयारामनामोत्कीर्तनेन तस्याः सीतात्वनिर्धारणोक्तिः ॥ २ ॥ तथा तंप्रति स्वस्य दूरदर्शित्वोपपादनपूर्वकं लङ्कायाः शतयोजनोत्तरस्थत्वकथनेन सह तत्र तदानीं सीतायारावणस्यचावस्थाननिवेदनम् ॥ ३ ॥ संपातिना जटायुषेजलदानाय स्वस्य समुद्रप्रापणं प्रार्थितैर्वानरैस्तस्य समुद्रप्रापणेन पुनः पूर्वतनदेशं प्रत्यानयनम् ॥ ४ ॥

इत्युक्तः करुणं वाक्यं वानरैस्त्यक्तजीवितैः ॥ संबाष्पो वानरान्गृध्रः प्रत्युवाच महास्वनः ॥ १ ॥
 यवीयान्मम स भ्राता जटायुर्नाम वानराः ॥ यमाख्यात हतं युद्धे रावणेन बलीयसा ॥ २ ॥
 वृद्धभावादपक्षत्वाच्छृण्वंस्तदपि मर्षये ॥ न हि मे शक्तिरस्त्यद्य भ्रातुर्वैरविमोक्षणे ॥ ३ ॥
 पुरा वृत्रवधे वृत्ते परस्परजयैषिणौ ॥ आदित्यमुपयातौ स्वं ज्वलन्तं रश्मिमालिनम् ॥ ४ ॥

॥ ९-१३ ॥ अभिषेचयत् अभ्यषेचयत् ॥ १४-१७ ॥ अथ संपातिना सीतास्थानकथनमष्टपञ्चाशो—
 संस्थां व्यवस्थां ॥ १८-१९ ॥ इति श्रीगोविन्दराज- इत्युक्त इत्यादि ॥ १ ॥ आख्यात भूते लोद-
 विरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे मुक्ताहाराख्याने कि- ॥ २-३ ॥ पुरेति परस्परवेगातिशयख्यापनपरावि-
 ष्किन्धाकाण्डव्याख्याने सप्तपञ्चाशः सर्गः ॥ ५७ ॥ त्यर्थः । आदित्यमुपयातौ सूर्यसमीपगतौ स्वः ॥ ४ ॥

ति० स्थापयित्वा भूमावितिशेषः ॥ १० ॥ ति० निरुद्धः निरुद्धराज्यः ॥ १३ ॥ इतिसप्तपञ्चाशःसर्गः ॥ ५७ ॥

ती० सबाष्पंधारयन्कुदइतिपाठे क्रोधोरावणविषयः ॥ ति० त्यक्तजीवितैः त्यक्तजीवितनाशभयैः ॥ १ ॥ ति० आख्यात आख्या-
 तवन्तः ॥ २ ॥ स० पूर्वशक्तियुक्तस्यतवेदानीमशक्तिः कुतइत्यतोनिमित्तमाह—पुरेति । पुरावृत्रवधे इतिकालविशेषकथनार्थमेव
 नतुवृत्रवधस्यप्रकृतोपयोगकथनमिति मानसमायसनीयं । खइत्युत्तमपुरुषद्विवचनमेकत्र । अपरत्र स्मेतिपाठः । तस्यचावसीदतीत्य-
 नेनान्वयः । ततो लब्धकता । यदि बहुपुस्तकसंपुटीषु खरिति वर्तते तदा खरन्तरिक्षं गृह्यते । अन्तरिक्षादिपदमपरिक्षिपन्परिक्षि-

[पा०] १ ड. — ट. जगाम. २ छ. झ. ञ. ट. निरुद्धोहि. ३ ख. घ. — ट. वानरेश्वरः. क. ग. पुत्रवेश्वरः. ४ छ. झ.
 ट. तेन. ५ ख. प्रयुक्ताश्च. ६ घ. दण्डकारण्ये. ७ क. ख. घ. — ट. धरण्याविवृतं. ग. धरण्याविवृतं. ८ ग. कृतसंस्थां.
 ९ ड. — ज. व. मुपाश्रिताः. झ. ट. मुपासिताः. १० ख. घ. च. सबाष्पान्. क. सबाष्पनयनान्गृध्रः. ११ ग. महाबलः.
 १२ ख. घ. शक्तिरथास्ति. १३ क. — ट. सचाहंचजयैषिणौ. १४ ख. उपयातौस्म.

आवृत्त्याऽऽकाशमार्गे तु जवेन स्मृतौ भृशम् ॥ मध्यं प्राप्ते दिनकरे जटायुर्वसीदति ॥ ५ ॥
तमहं भ्रातरं दृष्ट्वा सूर्यरश्मिभिरर्दितम् ॥ पक्षाभ्यां छादयामास स्नेहात्परमविह्वलः ॥ ६ ॥
निर्दग्धपक्षः पतितो विन्ध्येहं चार्नरर्षभाः ॥ अहमस्मिन्वसन्भ्रातुः प्रवृत्तिं नोपलक्षये ॥ ७ ॥
जटायुषस्त्वेवमुक्तो भ्रात्रा संपातिना तदा ॥ युवराजो महाप्राज्ञः प्रत्युवाचाङ्गदस्तदा ॥ ८ ॥
जटायुषो यदि भ्राता श्रुतं ते गदितं मया ॥ आख्याहि यदि जानासि निलयं तस्य रक्षसः ॥ ९ ॥
अदीर्घदर्शनं तं वै रावणं रक्षसाधिपम् ॥ अन्तिके यदि वा दूरे यदि जानासि शंस नः ॥ १० ॥
ततोऽब्रवीन्महातेजा ज्येष्ठो भ्राता जटायुषः ॥ आत्मानुरूपं वचनं वानरान्संप्रहर्षयन् ॥ ११ ॥
निर्दग्धपक्षो गृध्रोऽहं हीनवीर्यः पुत्रज्जमाः ॥ वाङ्मात्रेण तु रामस्य करिष्ये साह्यमुत्तमम् ॥ १२ ॥
जानामि वारुणाँल्लोकान्विष्णोस्त्रैविक्रमानपि ॥ महासुरविमर्दान्वाऽप्यमृतस्य च मन्थनम् ॥ १३ ॥
रामस्य यदिदं कार्यं कर्तव्यं प्रथमं मया ॥ जरया च हृतं तेजः प्राणाश्च शिथिला मम ॥ १४ ॥

आवृत्त्या मण्डलगत्या । स्मशब्दस्य अवसीदतीत्यनेन अदीर्घदर्शनं आगाम्यनर्थानवेक्षकं ॥ १०—१२ ॥
संबन्धः ॥ ५ ॥ छादयामास आच्छादयं ॥ ६—९ ॥ वारुणान् लोकान् । अतलवितलालोकान् । त्रैवि-

पंश्च स्वःपदं कविरवगमयाश्चकार भूम्यामङ्गलं गगनगमनान्तरायापनुत्तै कृतमिति । स्वशब्दस्यमङ्गलार्थकत्वं स्वशब्दस्यमङ्गलार्थत्वादादौ स्वरव्ययमिति प्रयोगइत्यमरभानुदीक्षितव्याख्यातोऽवसेयं ॥ तत्पक्षे वसन्ददर्शेत्यादिवक्त्याप्रबन्धे लङिति लङेव लङर्थइतिबोध्यं । जयैषिणौ परस्परंस्पर्धयाराज्यपणकृत्वा वेगेनजयाभिलाषौ उपयातौ । प्रातरितिशेषः । भ्रातरंयवीयांसं परमविह्वलः मरिष्यतीतिचञ्चलचेताः । स्नेहात्पक्षाभ्यामाच्छादयामासं । आच्छादयां आसं इतिपदद्वयं । निलयोगादामन्तेनास्तेराच्छादितवानिति तदर्थः ॥ यत्तु नागोजिमहेन पुरा पूर्वं वृत्रवधेवृत्तेसति जटायुर्हंच जयैषिणौ वृत्रवधेनेन्द्रस्यातिप्रबलत्वंनिर्णाय तज्जयैषिणौभूत्वा प्रथममाकाशमार्गेण स्वर्गगतौ ततोगरुडवद्भृशं जवेन तंविजित्य प्रत्यावर्त्ताऽऽदित्यंदर्पादुपयातौस्वः । अथ तमुपयातयोरावयोर्मध्ये जटायुस्सवितरिमध्यंप्राप्तेऽवसीदतिस्मेतिकतकः ॥ अन्येतु—जयैषिणौ परस्परजयैषिणौ येनोत्पत्य आदित्यःप्रथमंप्राप्यते सआवयोःप्रबलइति प्रतिज्ञापूर्वमितिशेषइत्याहुः । तेषामावृत्तेतिपदस्य इन्द्रप्रसङ्गस्यचासंगतिरित्युक्तं । तदिदमाभाणकंनान्तिवर्तते “ गुणादोषायन्ते ” “आत्मदोषेनपश्यति” इति । कतकमतमेवतन्मतमितिभाति पुनःस्वमतानुपन्यासाददूषितत्वाच्च । तच्चसौवासौवर्षमतप्रामाण्यकभारतविरुद्धं । तथाहि वनपर्वणिसंपातिवाक्ये— “संपातिर्नामतस्याहं ज्येष्ठोभ्राताजटायुषः । अन्योन्यस्पर्धयाऽऽरुढावावामादित्यसंसदम् । ततोदग्धाविमौपक्षौ नदग्धौतुजटायुषः ” इति । भारतानुयायिवाल्मीकिरामायणसंप्रहृरूपसंप्रहरामायणेच— “ अरुणस्यसुतावावां तरुणले (ति)नगर्धितौ । निजराज्यपणकृत्वा पर्येक्षावहिबेगिताम् । आवामनुगतौसूर्यमुदयन्तमथोदये । आमध्याह्नगतेः शौर्यात्ततो मोहोमहानभूत् । ” इत्युक्तेः । प्रत्यावर्तनंपतविधर्मः । इन्द्रकथायाश्च कालविशेषप्रतिपत्तिजनकतामात्रेणोक्तिसंभवाद्दृष्टम्यालम्लादन्यपक्षएव श्रेयानितिदिक् । शि० छादयामास अतिशोकेनविक्षिप्तचित्तात्परोक्षक्रियानिर्देशः ॥ ४—६ ॥ स० यदि जटायुषोभ्रातेतिगदितं तर्हि मयाश्रुतं । रामसेवानुबन्धिनस्तत्संभाव्यत्वेन तववचनस्यश्राव्यत्वमितिभावः । यदि तस्य तवयवीयसोभ्रातुर्घातकस्य रक्षसोनिलयंजानासि तर्ह्यौख्याहीत्यन्वयः । तस्येत्युक्त्या नइवतवापि तत्स्थानंतद्वधश्च शीप्सितमीप्सितश्चेतिसूचयति ॥ ९ ॥ स० यदिद्वयस्य दूरेअन्तिकेइति पदद्वयेनान्वयः ॥ १० ॥ रामानु० त्रैविक्रमान् त्रिविक्रममितान् । गोबलीवर्दन्यायेन त्रिविक्रमशब्द उपरितनलोकमात्रवाची ॥ ति० वारुणाँल्लोकान् जलप्रधानाँल्लोकान् । अमृतस्यमन्थनंच अनेनच ब्रह्माहारादिक्षणमारभ्यैतत्क्षणपर्यन्तंसर्ववृत्तान्तज्ञत्वं स्वस्यनिवेदितं ॥ स० त्रयश्चते विक्रमाश्च त्रिविक्रमाः त्रयः पादविक्षेपाः तदाकान्ताः भूरादिलोकास्त्रैविक्रमाः । विष्णोर्वामनस्य । यद्वा

[पा०] १ घ. ड. छ. झ. ट. मार्गेण. च. मार्गेतु. ख. मार्गेच. २ छ.—ट. स्वर्गतौ. ३ ग. प्राप्तेसवितरि. ख. प्राप्तेतुसूर्येच. ड.—ट. प्राप्तेतुसूर्येतु. ४ च. ज. छादयाम्येवं. ड. न. छादयाम्येनं. ५ क. ख. ग. ड.—ट. विह्वलं. ६ झ. निर्दग्धपत्रः. ७ ख. विन्ध्येस्मिन्. ८ क.—घ. वानरोत्तमाः. ९ च.—ट. अदीर्घदर्शिनं. १० क. ख. घ. ड. तंवा. ग. तत्र. ११ क.—च. ज. न. राक्षसेश्वरं. छ. झ. ट. राक्षसाधमं. १२ क. ग. ड. च. छ. झ. न. ट. भ्राताज्येष्ठो. १३ ग. ड.—ट. गतवीर्यः. १४ ङ.—ट. वाङ्मात्रेणापि. १५ ग. ड. च. ज. न. प्रियमुत्तमं. १६ छ. झ. ट. देवासुरविमर्दाश्चामृतस्य विमन्थनं. ख. देवासुरविमर्दाश्चाप्यमृतस्य. ड. च. ज. न. देवासुरविमर्दान्वाह्यमृतस्यापिमन्थनं. १७ ग. दधितं. १८ ग. जरयातु. क. ख. घ. जरयापहतं.

तरुणी रूपसंपन्ना सर्वाभरणभूषिता ॥ ह्रियमाणा मया दृष्टा रावणेन दुरात्मना ॥ १५ ॥
 क्रोशन्ती रामरामेति लक्ष्मणेति च भामिनी ॥ भूषणान्यपविध्यन्ती गात्राणि च विधून्वती ॥ १६ ॥
 सूर्यप्रभेव शैलाग्रे तस्याः कौशेयमुत्तमम् ॥ असिते राक्षसे भाति यथा वा तडिदम्बुदे ॥ १७ ॥
 तां तु सीतामहं मन्ये रामस्य परिकीर्तनात् ॥ श्रूयतां मे कथयतो निलयं तस्य रक्षसः ॥ १८ ॥
 पुत्रो विश्रवसः साक्षाज्जाता वैश्रवणस्य च ॥ अध्यास्ते नगरीं लङ्कां रावणो नाम राक्षसः ॥ १९ ॥
 इतो द्वीपैः समुद्रस्य संपूर्णे शतयोजने ॥ तस्मिन्लङ्कापुरी रम्या निर्मिता विश्वकर्मणा ॥ २० ॥
 जाम्बूनदमयैर्द्वारैश्चित्रैः काञ्चनवेदिकैः ॥ [आसादैर्हमवर्णैश्च महद्भिः सुसमा कृता] ॥
 प्राकारेणार्कवर्णेन महता सुसमावृता ॥ २१ ॥
 तस्यां वसति वैदेही दीना कौशेयवासिनी ॥ रावणान्तःपुरे रुद्धा राक्षसीभिः सुरक्षिता ॥ २२ ॥
 जनकस्यात्मजां राज्ञस्तत्र द्रक्ष्यथ मैथिलीम् ॥ लङ्कायामथ गुप्तायां सागरेण समन्ततः ॥ २३ ॥
 संप्राप्य सागरस्यान्तं संपूर्णं शतयोजनम् ॥ आसाद्य दक्षिणं तीरं ततो द्रक्ष्यथ रावणम् ॥ २४ ॥
 तत्रैव त्वरिताः क्षिप्रं विक्रमध्वं प्लवङ्गमाः ॥ ज्ञानेन खलु पश्यामि दृष्ट्वा प्रत्यागमिष्यथ ॥ २५ ॥
 आद्यः पन्थाः कुलिङ्गानां ये चान्ये धान्यजीविनः ॥ द्वितीयो बलिभोजानां ये च वृक्षफलाशिनः ॥ २६ ॥
 भासास्तृतीयं गच्छन्ति क्रौञ्चाश्च कुररैः सह ॥ श्येनाश्चतुर्थं गच्छन्ति गृध्रा गच्छन्ति पञ्चमम् ॥ २७ ॥
 बलवीर्योपपन्नानां रूपयौवनशालिनाम् ॥ षष्ठस्तु पन्था हंसानां वैनतेयगतिः परा ॥
 वैनतेयाश्च नो जन्म सर्वेषां वानरर्षभाः ॥ २८ ॥

क्रमान् त्रिविक्रममितानुपरितनलोकानित्यर्थः । महा-
 सुरविमर्दान् देवासुरसंग्रामान् ॥ १३—१५ ॥
 अपविध्यन्ती छेदयन्ती ॥ १६—१८ ॥ अध्यास्ते ।
 “ अधिशीङ्स्थासां कर्म ” इति नगर्याः कर्मत्वं
 ॥ १९—२४ ॥ विक्रमध्वं । वेः पादविहरणे ”
 इत्याख्यनेपदं । ज्ञानेन दिव्यज्ञानेन ॥ २५ ॥ दूरस्थ-
 दर्शनं भवतः कुतो जातं तत्राह—आद्य इत्यादिना ॥
 कुलिङ्गानां भूमिप्रत्यासन्नगगनचारिणां । धान्यजीविनः

पक्षिविशेषाः कुलिङ्गाः । ये चान्ये धान्यजीविन इति
 वचनात् । बलिभोजानां काकानां ॥ २६ ॥ भासाः
 जलवायसाः । “ भासस्तु जलवायसः ” इति निघ-
 ण्टुः । श्येनविशेषा इत्यप्याहुः ॥ २७ ॥ वैनतेयात्
 गरुडात् । नः अस्माकं । जन्मउत्पत्तिः । तेन तस्य
 या सप्तमी गतिः सैवास्माकमपीत्यर्थः । नन्वारण्य-
 काण्डे—“ द्वौ पुत्रौ विनतायास्तु गरुडोऽरुण एव
 च । तस्माज्जातोहमरुणात्संपातिस्तु ममाग्रजः ” इति

विष्णोर्लोकान् श्रीभागातिरिक्तान् श्वेतद्वीपादीन् । त्रैविक्रमान् त्रिविक्रमाक्रान्तान् । अतो नैकदेशान्वयक्लेशः ॥ १३ ॥ रामानु०
 तस्या उत्तमकौशेयं असितेराक्षसे शैलाग्रेसूर्यप्रभेवभाति । अंबुदइवासिते राक्षसे विद्युद्यथा तथाभातीतियोजना ॥ १७ ॥ स०
 रामस्य रामेतिनाम्नः । परिकीर्तनात् उच्चारत् । क्लेशसमये पतिनामग्रहणस्यादोषत्वात् । ‘ भार्या पतेरपि ’ इत्यस्य स्वस्थचेत-
 स्कभार्यापरत्वात् । नित्यापरोक्षीकृताध्यक्षत्वेन ‘ दूराद्भूते च ’ इति प्रकृतिभावाभावाद्रामरामेति संभवति । अनेन प्रकृतिभावाभा-
 वेन सीताप्रकृतिभावाभावोपि ध्वन्यते । स्मृतिमात्रलेनानाह्वानरूपत्वाद्वा तच्छास्त्रागोचरत्वात्प्रकृतिभावाभावः । “ तदूरे
 तद्वन्तिके ” इत्येकतरनिष्कर्षस्यदुष्करत्वाद्वा नप्रकृतिभावःप्रगृह्यसंज्ञायां “ भुतप्रगृह्याः—” इत्यादिना ॥ १८ ॥ स० कुबेर-
 गरीलाद्विश्वकर्मनिर्माणं युक्तम् ॥ २० ॥ स० राक्षसीभिरिति । अनेनाधुनापि नमर्यादाविपर्ययसइतिद्योत्यते ॥ २२ ॥
 कतक० लङ्कायामभिगुप्तायामित्यादिश्लोकद्वयं प्रक्षिप्तं ॥ २३—२४ ॥ स० ज्ञानेन ज्ञायतेऽनेनेतिज्ञानं दिव्यचक्षुः । पश्यामि
 जानामि । ति० देवयोनिलेन दिव्यज्ञानेन यूर्यंतां दृष्ट्वा प्रत्यागमिष्यथेत्यपि पश्यामि । अतो निस्संशयं गच्छतेति शेषः ॥ २५ ॥
 ति० अथ स्वस्थदेवयोनिलप्रदर्शनशेषतया पक्षिमार्गानाह—आद्यइति ॥ पन्थाः आकाशमार्गः ॥ २६ ॥

[पा०] १ ड. च. छ. झ. ज. ट. यथाविद्युदिवांबरे. २ क. ख. ड.—ट. द्वीपे. ३ ख. काञ्चनवेदिभिः. ४ ड.—ट.
 पुस्तकेष्विदमर्थदृश्यते. ५ ड. च. ज.—ट. चसमन्विता. ग. सुसमाहिता. ६ ड.—ट. राज्ञस्तस्यां. ७ ग. छ. ज. ट.
 सागरस्यान्ते. ८ ग. ड. च. छ. ज. ट. संपूर्णशतयोजने. ९ क. ड.—ज. ज. ट. कूलं. १० ग. बलिपुष्टानां. ड. च. ट.
 बलिभोज्यानां. ११ ड.—ट. फलाशनाः.

इहस्थोऽहं प्रपश्यामि रावणं जानकीं तथा ॥ अस्माकमपि सौवर्णं दिव्यं चक्षुर्बलं तथा ॥ २९ ॥
 तस्मादाहारवीर्येण निसर्गेण च वानराः ॥ आयोजनशतात्साग्राद्वयं पश्याम नित्यशः ॥ ३० ॥
 अस्माकं विहिता वृत्तिर्निसर्गेण च दूरतः ॥ विहिता पादमूले तु वृत्तिश्चरणयोधिनाम् ॥ ३१ ॥
 गार्हितं तु कृतं कर्म येन स पिशिताशिना ॥ प्रतीकार्यं च मे तस्य वैरं भ्रातुः कृतं भवेत् ॥ ३२ ॥
 उपायो दृश्यतां कश्चिद्ब्रह्मणे लवणाम्भसः ॥ अभिगम्य तु वैदेहीं समुद्रार्थां गमिष्यथ ॥ ३३ ॥
 समुद्रं नेतुमिच्छामि भवद्भिरवृणालयम् ॥ प्रदास्याम्युदकं भ्रातुः स्वर्गतस्य महात्मनः ॥ ३४ ॥
 ततो नीत्वा तु तं देशं तीरं नदनदीपतेः ॥ निर्दग्धपक्षं संपातिं वानराः सुमहौजसः ॥ ३५ ॥
 पुनः प्रत्यानयित्वा च तं देशं पतगेश्वरम् ॥ बभूवुर्वानरा हृष्टाः प्रवृत्तिमुपलभ्य ते ॥ ३६ ॥
 इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये किष्किन्धाकाण्डे अष्टपञ्चाशः सर्गः ॥ ५८ ॥

एकोनषष्टितमः सर्गः ॥ ५९ ॥

जांबवता संपातिप्रति रावणेन सीताहरणावगमप्रकारप्रश्नः ॥ १ ॥ स्वस्याहारानयनाय समुद्रंगतवता तत्रकेनचिद्रक्ष-
 सानीयमानां कांचन काञ्चनप्रभतिरुणीं दृष्टवता पद्मान्महर्षिवचसा तयोःसीतारावणभावंज्ञातवता सुपार्श्वनाम्नास्वपुत्रेण
 स्वसौ एतद्वृत्तान्तनिवेदननिवेदनम् ॥ २ ॥

ततस्तदमृतास्वादं गृध्रराजेन भाषितम् ॥ निशम्य मुदिता हृष्टास्ते वचः पुत्रगर्षभाः ॥ १ ॥

वचनेन जटायुषोक्तेनेदं विरुद्धमिति चेन्न वैनतेया-
 दित्यस्य विनतापुत्रादरूणादित्यर्थ इत्यदोषात् । वैनते-
 यगतिरित्यत्र वैनतेययोररूणगरूडयोर्गतिरित्यर्थः ।
 अनेन दिव्यज्ञानहेतुर्जन्मोत्कर्ष उक्तः ॥ २८ ॥ न
 केवलं दिव्यज्ञानं दिव्यचक्षुरप्यस्तीत्याह—इहस्थ
 इति ॥ अपिशब्दो भिन्नक्रमः चक्षुरित्यनेन संबध्यते ।
 सौवर्णमित्यनेन विशेषणेनातिदूरदर्शित्वमुक्तं ॥ २९ ॥
 आहारवीर्येण चक्षुष्याहारबलेनेत्यर्थः । निसर्गेण
 सौवर्णत्वनिबन्धनस्वभावेन ॥ ३० ॥ वृत्तिः भक्ष्य-
 ग्रहणं । चरणयोधिनां कुक्कुटानां । पादमूले पादवि-
 कीर्णप्रदेशे । वृत्तिः जीवनं ॥ ३१ ॥ येन पिशिता-
 शिना गार्हितं कर्म सीतापहरणरूपं कृतं । मे भ्रातुर्हेतोः
 प्रतीकार्यं तस्य वैरं कृतं प्रतिकृतं भवेत् । भवद्भिरिति

शेषः । अयं श्लोकः चरणयोधिनामित्यनन्तरं निवे-
 शनीयइत्याहुः ॥ ३२ ॥ एवं प्रासङ्गिकं परिसमाप्य
 प्रकृतमाह—उपाय इति ॥ गमिष्यथेत्यत्र किष्किं-
 न्धामितिशेषः ॥ ३३ ॥ नेतुमिच्छामि मामिति शेषः ।
 भवद्भिरिति करणे तृतीया ॥ ३४ ॥ तीरं देशं तीर-
 प्रदेशमित्यर्थः । तं देशं संपात्यावासभूतं देशं । पुनः
 प्रत्यानयित्वा प्रवृत्तिं वृत्तान्तं । उपलभ्य ते वानराः
 हृष्टा बभूवुः ॥ ३५—३६ ॥ इति श्रीगोविन्दरा-
 जविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे मुक्ताहारख्याने
 किष्किन्धाकाण्डव्याख्याने अष्टपञ्चाशः सर्गः ॥ ५८ ॥

अथ ततस्तदमृतास्वादमित्यारभ्य पञ्च सर्गाः
 प्रक्षिप्ताः । सर्वकोशेष्वदर्शनात् तान्विनापि कथासं-

ति० ननु कथंलङ्कास्थासीतेति खयाज्ञातं तत्राह—इहस्थइति । सौपर्णं सुपर्णलिङ्गकचक्षुष्मतीविद्यासिद्धिर्जं । साचविद्या
 बह्वचब्राह्मणे तृतीयपक्षिकायामुक्ता ॥ शि० इहस्थोऽहंरावणंजानकीं च प्रपश्यामि । तत्रहेतुः यथासौपर्णचक्षुर्बलंचदिव्यंतथा-
 ऽस्माकमपिदिव्यं ॥ २९ ॥ ति० साग्रात् किञ्चिदधिकात् योजनशतात् ॥ ३० ॥ ति० अस्माकंतु निसर्गेण जातिस्वभावेन ।
 दूरतःदूरवर्तिदर्शनबलसंपादकेनभक्ष्यविशेषेण वृत्तिर्विहिता । घात्रेतिशेषः ॥ कुक्कुटादीनां स्वावासवृक्षमूलएव तावद्दूरदृष्टि-
 मात्रसंपादिकाच वृत्तिर्विहिता ॥ ३१ ॥ इत्यष्टपञ्चाशःसर्गः ॥ ५८ ॥

ति० तत् वदतः अनुवदन्तः । हृष्टाबभूवुरित्यर्थः ॥ वदतइत्यत्र नुमभावआर्षः ॥ स० अमृतस्वादं अमृतवन्मधुरं ।
 [पा०] १ ख. ग. ड.—ट. सौपर्ण. २ ड. च. छ. झ. ज. ट. वृक्षमूलेतु. ३ गार्हितंतुकृतंकर्मैतिश्लोकः क.—ट.
 पाठेयु. इहस्थोहंप्रपश्यामीति २९ तमश्लोकात्पूर्वदृश्यते. ४ झ. पिशिताशिनाः. ५ घ. ड. च. झ. ज. ट. भ्रातृकृतं. ६ ट.
 महत्. ७ ख. अधिगम्यतु. ८ ख. च. छ. भविष्यथ. ९ क. ख. ग. ड.—उ. तीरे. १० ज. वानरास्ते. ११ ड.—उ.
 तंपुनःप्रापयित्वाचतंदेशं. १२ ड. च. ज. ज. तत्रसंहृष्टास्ते. घ. चाभवन्हृष्टास्ते. ग. छ. झ. ट. वदतोहृष्टास्ते.

जाम्बवान्वानरश्रेष्ठः सह सर्वैः पुत्रङ्गमैः ॥ भूतलात्सहस्रोत्थाय गृध्रराजमथाब्रवीत् ॥ २ ॥
 क सीता केन वा दृष्टा को वा हरति मैथिलीम् ॥ तदाख्यातु भवान्सर्वं गतिर्भव वनौकसाम् ॥ ३ ॥
 को दाशरथिबाणानां वज्रवेगनिपातिनाम् ॥ स्वयं लक्ष्मणमुक्तानां न चिन्तयति विक्रमम् ॥ ४ ॥
 स हरीन्प्रीतिसंयुक्तान्सीताश्रुतिसमाहितान् ॥ पुनराश्वासयन्प्रीत इदं वचनमब्रवीत् ॥ ५ ॥
 श्रूयतामिह वैदेह्या यथा मे हरणं श्रुतम् ॥ येन चापि ममाख्यातं यत्र वाऽऽयतलोचना ॥ ६ ॥
 अहमस्मिन्गिरौ दुर्गे बहुयोजनमायते ॥ चिरान्निपतितो वृद्धः क्षीणप्राणपराक्रमः ॥ ७ ॥
 तं मामेवं गतं पुत्रः सुपार्श्वो नाम नामतः ॥ आहारेण यथाकालं विभर्ति पततां वरः ॥ ८ ॥
 तीक्ष्णकामास्तु गन्धर्वास्तीक्ष्णकोपा भुजङ्गमाः ॥ मृगाणां तु भयं तीक्ष्णं ततस्तीक्ष्णक्षुधा वयम् ॥ ९ ॥
 स कदाचित्क्षुधार्तस्य रममाहाराभिकाङ्क्षिणः ॥ गतसूर्येऽहनि प्राप्तो मम पुत्रो ह्यनामिषः ॥ १० ॥
 स मया वृद्धभावाच्च कोपाच्च परिभर्त्सितः ॥ क्षुत्पिपासापरीतेन कुमारः पततां वरः ॥ ११ ॥
 स मामाहारसंरोधात्पीडितं प्रीतिवर्धनः ॥ अनुमान्य यथातत्त्वमिदं वचनमब्रवीत् ॥ १२ ॥
 अहं तात यथाकालमामिषार्थं खमाप्नुतः ॥ महेन्द्रस्य गिरेर्द्वारमावृत्य च समास्थितः ॥ १३ ॥
 ततः सत्त्वसहस्राणां सागरान्तरचारिणाम् ॥ पन्थानमेकोऽध्यवसं सन्निरोद्धुमवाञ्छुः ॥ १४ ॥
 तत्र कश्चिन्मया दृष्टः सूर्योदयसमप्रभाम् ॥ स्त्रियमादाय गच्छन्वै भिन्नाञ्जनचर्यप्रभः ॥ १५ ॥

घट्टनात् पूर्वोक्तार्थविरोधस्फोरकत्वाच्च । तथापि ते व्याख्यास्यन्ते—तत इत्यादि ॥ दृष्टाः रोमाञ्चाश्चि-

वदता उ इतिपदं । यस्यगृध्रराजस्य वदता वाग्मिता । ततः तेनगृध्रराजेनभाषितंवचः निशम्य तेष्टवगर्षभाः दृष्टाः । उ विस्म-
 यइत्यर्थः । प्रायः प्रायोपवेशिनांहर्षोत्कर्षःकापिनावलोकितइतिदैवगतिर्विचित्रेति विसिस्मिरे इतिभावः । यद्वा वदतेतिवृत्तीयैकव-
 चनं गृध्रराजपदेनान्वेति । निशम्यतत्रसंहृष्टइतिपाठे नायासः । वदतइतिपदेवा वदशब्दान्तृतीयान्तात्तसिः । तस्य गृध्रराजे-
 मेत्यनेनान्वयः । वदतइति षष्ठीशेषेसती वृत्तीयर्थेवा ॥ १ ॥ ति० अब्रवीत् लङ्गायांसीतादर्शनं लदेकसाक्षिकमन्यसाक्षिकम-
 पिवेतिदाढ्यायापृच्छदित्यर्थः । भूतलादुत्थाय प्रायोपवेशंस्वक्लेल्यर्थः ॥ शि० वानरश्रेष्ठः वानरेभ्योऽधिकवयस्कः । गृध्ररा-
 जानं समासान्तविधेरनिलत्वाद्भजभावः ॥ २ ॥ रामानु० अथजांबवान् लूनपक्षःकन्दरान्तर्गतःसन्संपातिर्दूरवृत्तं सीतापहरणादिकं
 केनप्रकारेणावगतवानिति मत्वा विशेषतोऽवगन्तुंपृच्छति—कसीतेत्यादिना ॥ वि० सीतांकोहरतिसि । ह्रियमाणाच्च केनदृष्टा
 ख्याऽऽन्येनापिवा । हुताच्च क्वावर्ततेइतिसर्वं भवानाख्यातु । सामान्यतःश्रुत्वा प्रायोपवेशादुत्थितानां विशिष्यवददित्यर्थः
 ॥ ३ ॥ स० सीताप्रतिकूर्तिनेताऽनङ्गस्मरणइत्याह—कइति । स्वयमिति दाशरथिबाणपदेनेव लक्ष्मणमुक्तपदेनाप्यन्वेति ॥
 स्वयंदाशरथिः स्वेच्छयैवदाशरथिर्दशरथापत्यंरामः । तस्य बाणानामिलत्रैवान्वयोवा । यद्वा दाशरथिपदेन रामरामानुजयोर्ग्रहणं ।
 स्वयंलक्ष्मणमुक्तानांस्वयंलक्ष्मणं स्वस्वनाम रामेतिलक्ष्मणेतिच मुक्तंशिल्पिभिर्गेषु तेतथा । “ लक्ष्मणलाञ्छनेनाग्नि ”
 इतिविश्वः ॥ ४ ॥ रामानु० सीताश्रुतिसमाहितान् सीतावृत्तान्तश्रवणेनसमाहितान् ॥ ति० प्रतिसंयुक्तान् त्यक्तप्रायोपवे-
 शान् । सीताश्रुतिसमाहितान् सीताविषयवृत्तान्तश्रवणेसावधानान् पुनराश्वासयन् अन्यसाक्षिकताप्रदर्शनेनभूयःस्वोक्तार्थप्रत्या-
 पयन् ॥ ५ ॥ ति० वैदेह्याहरणंयथामेमाश्रुतं येनचममाख्यातं यत्रसाऽऽयतलोचनावर्ततेइतिश्रुतं तदपि इह इदानीं ।
 श्रूयतां ॥ ६ ॥ ति० क्षीणःप्राणोबलंपराक्रमश्चयस्यसः ॥ ७ ॥ स० गन्धर्वाः चित्ररथाद्याः । तीक्ष्णकामाः तीक्ष्णः समयासम-
 यपरीक्षाविनाऽऽयास्यन्कामःस्त्रीवाञ्छायेषातेतथा । “ स्त्रीकामावैगन्धर्वाः ” इतिब्राह्मणात् । ततः ततोप्याधिक्येन । तीक्ष्णा
 बहुवाराहारहेतुःक्षुधा क्षुत्येषातेतथा ॥ टाबन्तःक्षुधाशब्दः ॥ ९ ॥ रामानु० क्षुधार्तस्यमम । समीपमितिशेषः ॥ शि०
 अहनि अहोनिमित्तेसूर्ये आगतेसतीतिशेषः । सूर्योदयकालइत्यर्थः । गतः पुत्रः सायमनामिषः प्राप्तः आगतः ॥ १० ॥ ति०
 यतएवं अतः स मम प्रीतिवर्धनः मया आहारसंरोधात्पीडितः दुर्वचनेनखेदंप्रापितःसन् । मामनुमान्य क्षमापयित्वा । यथातत्त्वं

[पा०] १ ख. घ. सहस्रोत्पत्य. २ क. ख. घ. ड. छ. झ. ट. गृध्रराजानमब्रवीत्. ग. च. ज. ञ. गृध्रराजंतमब्रवीत्.
 ३ ग. जानाति. ४ क. जानकी. ५ छ. झ. ट. न्प्रतिसंयुक्तान्. ६ क. ख. ग. ड. च. झ. ञ. ट. चायतलोचना. ७ ख.
 च. छ. ज. ञ. ट. गतःपुत्रः. ८ क.—च. ज. ञ. ममचाहारकाङ्क्षिणः. ९ क. ख. ड.—ट. गतःसूर्यः. १० क. ग. ड.—ट.
 समयाहारसंरोधात्पीडितः. ११ ख. ग. प्रीतिवर्धनं. १२ ड. मामिषार्थं. १३ ड.—ट. सुसमाश्रितः. ग. चसमाश्रितः.
 १४ क. ख. घ.—ट. तत्रसत्त्व. १५ ग. नारीमादाय. १६ क.—ट. चयोपमः.

सोहर्मभ्यवहारार्थी तौ दृष्ट्वा कृतनिश्चयः ॥ तेन साम्ना विनीतेन पन्थानमभियाचितः ॥ १६ ॥
 न हि सामोपपन्नानां ग्रहर्ता विद्यते कंचित् ॥ नीचेष्वपि जनः कश्चित्किमङ्ग बत मद्विधः ॥ १७ ॥
 स यातस्तेजसा व्योम संक्षिपन्निव वेगैतः ॥ अथाहं खंचरैर्भूतैरभिगम्य सभाजितः ॥ १८ ॥
 दिष्ट्या जीवसि तातेति ह्यब्रुवन्मां महर्षयः ॥ कथंचित्सकलत्रोसौ गतस्ते स्वस्त्यसंशयम् ॥
 एवमुक्तस्ततोऽहं तैः सिद्धैः परमशोभनैः ॥ १९ ॥
 स च मे रावणो राजा रक्षसां प्रतिवेदितः ॥ हर्न्दाशरथेभार्या रामस्य जनकात्मजाम् ॥ २० ॥
 अष्टाभरणकौशेयां शोकवेगपराजिताम् ॥ रामलक्ष्मणयोर्नाम कोऽर्शन्तीं मुक्तमूर्धजाम् ॥ २१ ॥
 एष कालात्ययस्तौवदिति कालविदां वरः ॥ एतमर्थं समग्रं मे सुपार्श्वः प्रत्यवेदयत् ॥ २२ ॥
 तच्छ्रुत्वाऽपि हि मे बुद्धिर्नासीत्काचित्पराक्रमे ॥ अपक्षो हि कथं पक्षी कर्म किंचिदुपक्रमे ॥ २३ ॥
 यत्तु शक्यं मया कर्तुं वाग्बुद्धिर्गुणवर्तिना ॥ श्रूयतां तत्प्रवक्ष्यामि भवतां पौरुषाश्रयम् ॥ २४ ॥
 वाङ्मतिभ्यां तु सर्वेषां करिष्यामि प्रियं हि वः ॥ यद्धि दाशरथेः कार्यं मम तन्नात्र संशयः ॥ २५ ॥

ताः । बभूवुरिति शेषः ॥ १—१७ ॥ सभाजितः प्रतिवेदितः ज्ञातः । सुपार्श्ववचनमिदं ॥ २०—२१ ॥
 पूजितः ॥ १८ ॥ असौ सकलत्रः सरक्ष्यवर्गः । अतः कालात्ययः कालातिक्रमहेतुः । रावणदर्शनमितिभावः
 कथंचित् गतः । अतस्ते स्वस्त्यासीत् असंशयः । इति ॥ २२—२४ ॥ सर्वेषां वः युष्माकं । वाङ्मतिभ्यां
 मां महर्षयोऽब्रुवन्नितियोजना ॥ १९ ॥ मेमया । प्रियं करिष्यामि हि । दाशरथेर्यत्कार्यं तन्ममैव

इदं वक्ष्यमाणं । वचनमब्रवीत् ॥ १२ ॥ ति० तौत्रीपुरुषौ । कृतनिश्चयः इमावेव हत्वा पितुरभ्यवहारार्थेनेष्यामीति कृतनिश्च-
 यइत्यर्थः । ततस्तेनविनीतेनसता साम्नैव पन्थानमभियाचितोस्मि । अतएवासौत्यक्तइतिशेषः ॥ १६ ॥ ति० दिष्ट्याजीवति
 सीतेतिपाठः । दिष्ट्यासीता लट्छिपपथंप्राप्ता जीवतिस्म । लया तद्धननस्येषत्करत्वात् । एवं पूजयित्वा मामहर्षयोऽब्रुवन् ।
 असौलयादृष्टःपुरुषः सकलत्रःकथंचित्कुशलीगतः । अतोसंशयंतेस्वस्त्यस्तु इतिकतकः । अन्येतु दिष्ट्याजीवसितातेतिपाठः ।
 हेतात त्वंदिष्ट्या रावणंप्राप्यापि जीवसीत्यब्रुवन् । यतोसौ सकलत्रः अतोसंशयं त्वां संशयमप्राप्य गतः अतस्ते स्वस्तिजात-
 मित्यर्थमाहुः ॥ स० हेतात वत्स असौ स्वस्ति क्षेमेण । कथंचित् रामोपेक्षितः गतः अधुनाऽध्वनिवर्ततइत्याहुः । सकलत्रइति ।
 कलत्रेण दुर्गस्थानेनलङ्कायासहितः सकलत्रः । अभूदितिशेषः । कथंचित् रावणेनायुध्यतेतिवा । त्वंजीवसीतिमां प्रतिमहर्षयोऽब्रुवन् ।
 इतिअब्रुवन्नित्येतत्सदृशायसंहितनिर्देशाः विवक्षाभावात्साधवोज्ञेयाः । यद्वा कथंचित्सकलत्रः तेनस्वेनैवकलत्रलेखंसमतत्कइत्यर्थो-
 लभ्यते । ‘उभयथापि महर्षयः’ ‘सिद्धैः परमशोभनैः’ इत्यत्रोत्तरत्रचोक्तैर्वक्ष्यमाणत्वान्महत्वादितिमां कथमेतेषांसीतायांरावणक-
 लत्रलबुद्धिः परबोधनंचकथमितिनिरस्तं ॥ “कलत्रंश्रोणिभार्ययोः । दुर्गस्थानेनृपादीनां” इतिविश्वः ॥ १९ ॥ ति० अतोऽहं
 अष्टाभरणलादिगुणारामभार्यापश्यन् स्थितइत्येषतावन्मेकालात्ययः कालातिपातहेतुरितिसमग्रंएतदर्थंवाक्यविदांवरःसुपार्श्वः मेप्र-
 त्यवेदयत् ॥ २१—२२ ॥ स० पराक्रमंश्रुतवतोपिते कुतोऽनपराक्रमे मतिरुदितेत्यतआह—अपक्षइति । पूर्वपक्षी इदानीमपक्षो
 हि यतः कथंचित्कर्मसमारभे प्रारंभंकुर्या । आरभेदितिपाठे पारोक्षिकयुक्तिरितिमन्तव्यं । परस्मैपदितातु चान्द्री ॥ २३ ॥
 स० वाग्बुद्धिगुणवर्तिना वाग्बुद्धिश्चतयोर्गुणायेषांतेआर्याः ताननुवर्तितुंशीलमस्यास्तीति सतथा । तेनमयाकर्तुंयच्छक्यं तत्रतत्
 श्रूयतां । पौरुषाश्रयं पौरुषस्यपराक्रमस्यआश्रयोयस्मिस्तत् । यद्वा वाग्बुद्धिगुणवर्तिना वाग्बुद्धिहेतुकोगुणउपकारः तन्मात्रानुवर्ति-
 ना । शि० वाग्बुद्धिगुणवर्तिना वचसाबुद्धिगुणेन समीचीनोपदेशादिनाचवर्तनशीलेनमया ॥ २४ ॥

[पा०] १ ग. ड. छ. झ. ज. ट. मभ्यवहारार्थं. २ ड.—ट. मनुयाचितः. ३ ड. च. ज. अ. नच. ४ ड.—ट. भुवि.
 ५ क.—ट. वेगितः. ६ क. ग. झ.—ट. खंचरैः. ७ क. ड. छ. ट. जीवतिसीतेति. ८ क. ड. च. छ. झ. ज. ट. अब्रुवन्.
 ९ छ. झ. ज. ट. पश्यन्दाशरथेः. १० च. सीतांशोकपरायणां. ज. सीतांशोकपराजितां. ११ ख. विक्रोशन्तींमुहुर्मुहुः. १२ छ.
 झ. ट. स्तातइति. च. ज. स्तावद्विद्धि. १३ क. ग. झ. अ. ट. वाक्यविदांवरः. छ. वाक्यविशारदः. १४ क.—ट. एतदर्थं.
 १५ क. पुत्रेणोक्तवन्नौकसः. १६ ख. घ. अपक्षोहं. १७ ड. छ. झ. ज. ट. किंचित्समारभेत. च. ज. किंचित्समारभे. १८ ग.
 कामंमयाशक्यं. १९ ख. वशवर्तिना. २० क. ड.—ट. हिसर्वेषां.

ते भवन्तो मतिश्रेष्ठा बलवन्तो मेनस्विनः ॥ प्रेषिताः कपिराजेन देवैरपि दुरासदाः ॥ २६ ॥
 रामलक्ष्मणबाणाश्च निशिताः कङ्कपत्रिणः ॥ त्रयाणामपि लोकानां पर्याप्तास्त्राणनिग्रहे ॥ २७ ॥
 कामं खलु दशग्रीवस्तेजोबलसमन्वितः ॥ भवतां तु समर्थानां न किञ्चिदपि दुष्करम् ॥ २८ ॥
 तदलं कालसङ्गेन क्रियतां बुद्धिनिश्चयः ॥ न हि कर्मसु सज्जन्ते बुद्धिमन्तो भवद्विधाः ॥ २९ ॥
 इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये किष्किन्धाकाण्डे एकोनषष्ठितमः सर्गः ॥ ५९ ॥

षष्ठितमः सर्गः ॥ ६० ॥

अङ्गदादीन्प्रतिसंपातिना स्वस्यसीतावृत्तान्तपरिज्ञानकारणनिवेदनारंभः ॥ १ ॥ सूर्यकिरणनिर्दग्धपक्षतया मोहाद्विन्ध्य-
 शिखरेपतितेन षड्रात्रानन्तरं मोहादुत्तीर्णेनसंपातिना तस्यदेशस्य विन्ध्यगिरित्वप्रत्यभिज्ञानम् ॥ २ ॥ ततो गिरिशिखरा-
 त्कथंचिच्चिरपरिचितस्य निशाकरनाम्नोमहर्षेराश्रममवतीर्य तच्चरणप्रणामिनं संपातिप्रति महर्षिणा दग्धपक्षतया कथंचि-
 त्संपातित्वप्रत्यभिज्ञानेन तत्पक्षदाहहेतुप्रश्नः ॥ ३ ॥

ततः कृतोदकं स्नातं तं गृध्रं हरियूथपाः ॥ उपविष्टा गिरौ दुर्गे परिवार्य समन्ततः ॥ १ ॥
 तमङ्गदमुपासीनं तैः सर्वैरिभिर्वृतम् ॥ जनितप्रत्ययो हर्षात्संपातिः पुनरब्रवीत् ॥ २ ॥
 कृत्वा निःशब्दमेकाग्राः शृण्वन्तु हरयो मम ॥ तत्त्वं संकीर्तयिष्यामि यथा जानामि मैथिलीम् ॥ ३ ॥
 अस्य विन्ध्यस्य शिखरे पतितोऽस्मि पुरा वने ॥ सूर्यातपपरीताङ्गो निर्दग्धः सूर्यरश्मिभिः ॥ ४ ॥
 लब्धसंज्ञस्तु षड्रात्राद्विशो विह्वलन्निव ॥ वीक्षमाणो दिशः सर्वा नाभिजानामि किञ्चन ॥ ५ ॥
 ततस्तु सागरान्शैलान्दीः सर्वाः सरांसि च ॥ वनान्युदधिवेलां च समीक्ष्य मतिरागमत् ॥ ६ ॥

॥ २५—२८ ॥ कालसङ्गेन कालविलम्बेन ॥ २९ ॥ ततः कृतोदकमित्यादि ॥ १ ॥ जनितप्रत्ययः जनि-
 इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे तविश्वासो यथा भवति तथाऽब्रवीदितियोजना ।
 मुक्ताहाराख्याने किष्किन्धाकाण्डव्याख्याने एकोन- वानरदर्शनरूपस्वकार्यतो जनितविश्वास इत्यर्थः
 षष्ठितमः सर्गः ॥ ५९ ॥ ॥ २—४ ॥ विह्वलन्निव मूर्च्छन्निव ॥ ५—६ ॥

स० कपिराजेन सुग्रीवेण । प्रहिताः प्रेषिताः । देवैरपिदुरासदाः । अतोमनस्विनः सीतान्वेषणमानसाः । भवतेतिशेषः ॥ २६ ॥
 स० निशिताः शानोल्लीढाः । विहिताः इतिपाठेदधातेर्हिरितिहौ विहिताः कृताइत्यर्थः । विहिताः विशिष्टहितकराः विगतहिताश्च ।
 साध्वसाधूनामितिवा । त्राणेनसहितोनिग्रहः त्राणनिग्रहः तस्मिन् । यद्वा त्रयाणालोकानांमध्येविहिताः द्वेषिणः लोकानामित्यावर्तते ।
 तेषांत्राणनिग्रहेपर्याप्ताः त्राणनिरोधेसमर्थाइतिवा ॥ २७ ॥ स० भवतांतुसमर्थानामित्यत्र तुशब्देन स्वयंसमर्थानां तत्रापिरामानुगृही-
 तानांदुष्करनेतिविशेषंद्योतयति ॥ २८ ॥ ति० सज्जन्ते अलसाभवन्ति ॥ शि० बुद्धिनिश्चयः । बुद्धिजनितनिश्चयविशिष्टः सीता-
 दर्शनोद्योगइत्यर्थः ॥ क्रियतां । कालसङ्गेन कालविलम्बेन । अलंनक्रियतामित्यर्थः ॥ २९ ॥ इत्येकोनषष्ठितमःसर्गः ॥ ५९ ॥

शि० कृतंउदकं उदकक्रिया येनतं ॥ १ ॥ ती० जनितप्रत्ययः निशाकरमुनिनोक्तप्रकारेण रामदूतवानरागमनदर्शनात्प-
 क्षप्ररोहाच्च निशाकरोक्तार्थेजनितविश्वासः ॥ २ ॥ स० निःशब्दं कृत्वा नविद्यतेशब्दोयस्मिस्तन्निश्चयबद्धंकरणं । तदुत्तरकालः
 क्वाप्रत्ययार्थः । ततश्चाशब्दाभिन्नकरणानन्तरकरणाश्रया भवन्तोभवन्त्विति ॥ ती० स्ववृत्तान्तकथनं सीतावृत्तान्तकथनोपयु-
 क्तमित्योतयितुं यथाजानामिमैथिलीमित्युक्तं ॥ ३ ॥ स० कपिप्रवरत्वेनानपेक्ष्यङ्गदमात्रसंबोधनं युक्तं ॥ ४ ॥ ति० विह्वलन्निव
 परमार्तएवसन् ॥ ५ ॥ रामानु० सागरानित्यत्र सागरमित्यर्थः । विन्ध्यप्रदेशपतितस्य सकलसागरदर्शनस्यानुपपन्नत्वात् ।
 मतिः प्रत्यभिज्ञा ॥ ६ ॥

[पा०] १ क. ग. ड.—ट. तद्भवन्तो. २ ट. यशस्विनः. ३ क.—घ. सहिताः. ड.—ट. प्रहिताः. ४ च. ज. बाणाहि.
 ५ ड.—ज. ज. ट. विहिताः. ६ ग. पर्याप्ताःशत्रुनिग्रहे. ७ ड. च. ज. ज. गृध्रं च. ग. गृध्रतं. ८ ग. हरिपुङ्गवाः. ९ ड.—ट.
 रम्ये. १० ड.—ट. तथ्यं. ११ ख. जानकी. १२ ख. अहं. १३ छ. झ. ट. पुराऽनघ. क. महावने. १४ ग. ड.—ट.
 सूर्यातपपरीताङ्गः. १५ ड. च. ज. वनान्यपिचदेशांश्च. छ. झ. ट. वनानिचप्रदेशांश्च. १६ ड.—ट. निरीक्ष्यमतिरागता.

हृष्टपक्षिगणाकीर्णः कन्दरान्तरकूटवान् ॥ दक्षिणस्योदधेस्तीरे विन्ध्योऽयमिति निश्चयः ॥ ७ ॥
 आसीच्चात्राश्रमं पुण्यं सुरैरपि सुपूजितम् ॥ ऋषिर्निशाकरो नाम यस्मिन्नुग्रतपा भवत् ॥ ८ ॥
 अष्टौ वर्षसहस्राणि तेनास्मिन्नृषिणा विना ॥ वसतो मम धर्मज्ञाः स्वर्गते तु निशाकरे ॥ ९ ॥
 अवतीर्य च विन्ध्याग्रात्कच्छ्रेण विषमाच्छनैः ॥ तीक्ष्णदर्भा वसुमतीं दुःखेन पुनरागतः ॥ १० ॥
 तमृषिं द्रष्टुकामोऽसि दुःखेनाभ्यागतो भृशम् ॥ जटायुषा मया चैवं बहुशोधितो हि सः ॥ ११ ॥
 तस्याश्रमपदाभ्याशे ववुर्वाताः सुगन्धिनः ॥ वृक्षो वाऽपुष्पितः कश्चिदफलो वा न विद्यते ॥ १२ ॥
 उपेत्य चाश्रमं पुण्यं वृक्षमूलमुपाश्रितः ॥ द्रष्टुकामः प्रतीक्षेहं भगवन्तं निशाकरम् ॥ १३ ॥
 अथापश्यमदूरस्थमृषिं ज्वलिततेजसम् ॥ कृताभिषेकं दुर्धर्षमुपावृत्तमुदञ्जुखम् ॥ १४ ॥
 तमृक्षाः स्मरा व्याघ्राः सिंहा नागाः सरीसृपाः ॥ परिवार्योपगच्छन्ति धातारं प्राणिनो यथा ॥ १५ ॥
 ततः प्राप्तमृषिं ज्ञात्वा तानि सत्वानि वै ययुः ॥ प्रविष्टे राजनि यथा सर्वं सामात्यकं बलम् ॥ १६ ॥
 ऋषिस्तु दृष्ट्वा मां प्रीतः प्रविष्टश्चाश्रमं पुनः ॥ मुहूर्तमात्रान्निष्क्रम्य ततः कार्यमपृच्छत ॥ १७ ॥
 सौम्य वैकल्यतां दृष्ट्वा रोम्णां ते नावगम्यते ॥ अग्निदग्धाविमौ पक्षौ त्वक्चैव व्रणिता तव ॥ १८ ॥
 गृध्रौ द्वौ दृष्टपूर्वौ मे मातरिश्चसमौ जवे ॥ गृध्राणां चैव राजानौ भ्रातारौ कामरूपिणौ ॥ १९ ॥
 ज्येष्ठो हि त्वं तु संपाते जटायुरनुजस्तव ॥ मानुषं रूपमास्थाय गृहीतां चरणौ मम ॥ २० ॥
 किं ते व्याधिसमुत्थानं पक्षयोः पतनं कथम् ॥ दण्डो वायं कृतः केन सर्वमाख्याहि पृच्छतः ॥ २१ ॥
 इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये किष्किन्धाकाण्डे षष्ठितमः सर्गः ॥ ६० ॥

निश्चयः अभूदिति शेषः ॥ ७ ॥ भवत् अभवत् ॥ ८ ॥ वर्षसहस्राणि गतानीति शेषः ॥ ९—१७ ॥ विकल एव वैकल्यं । चातुर्वर्ण्यादित्वात् स्वाथे ष्यञ् । तस्य भावो वैकल्यता । व्रणिता संजातव्रणा । ते नावगम्यत इत्यत्र त इति मित्रं पदं । हे सौम्य ते रोम्णां वैकल्यतां दृष्ट्वा नावगम्यते । स्वरूपमिति शेषः । रोमविकलत्वहेतुः—अग्निदग्धाविति । दृश्यते इति शेषः । व्रणितेत्यत्र दृश्यत इति शेषः ॥ १८—२१ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे सुक्ताहाराख्याने किष्किन्धाकाण्डव्याख्याने षष्ठितमः सर्गः ॥ ६० ॥

ति० कन्दराण्युदरेयस्य सचासौकूटवान् शृङ्गवान् ॥ ७ ॥ स० आश्रमं आश्रमः । “आश्रमोऽस्त्री” इत्यमरः । उग्रतपेतिष्ठतप्रथमाकप्रतिपदिकनिर्देशः । आगमशासनस्यानित्यत्वादभावोवा संधिरार्षे इतिवा । अथवा सुरैरपिपूजितं भवत्सत् आश्रममासीदित्यन्वयः । उग्रतपाऋषिर्वसिन्नासीदित्यावृत्त्यान्वयः ॥ ८ ॥ ति० तमृषिं द्रष्टुकामोऽसि द्रष्टुकामोऽभूवमित्यर्थः । अतएवदुःखेन तदभ्याशमभ्यागतः । ननुतद्वासोत्रेतिलयाकथंज्ञातमतआह—जटायुषेति । अधिगतः प्राप्तः सेवितइत्यर्थः ॥ ११ ॥ स० सुगन्धिनः गन्धेषामस्तितेगन्धिनः । शोभनाश्वतेगन्धिनश्चेतिविग्रहः । योग्यतयाशोभनलंगन्धेज्ञेयं । एतेन कथमनित्यलंकर्मधारयाद्वे निरितिशङ्काद्वयंपरास्तं ॥ १२ ॥ ति० उदञ्जुखमुपावृत्तं समुद्रेल्लात्वोदञ्जुखतयाप्रत्यावृत्तं ॥ १४ ॥ ति० तस्यस्वसेवायोग्यत्वप्रदर्शनायतिर्यग्येनिसेव्यत्वं तपोमहिमज्जदशयति—तमृक्षाइति ॥ ती० धातारं पोषकं ययुः प्रापुः ॥ १५ ॥ ति० शरीरके अल्पेशरीरे ॥ प्राणाः चाद्विक्रमबलेऽपि । तेदग्धकल्पाः ॥ १८ ॥ ति० अवितः ज्ञातः ॥ २० ॥ ती० किं कीदृशं । व्याधिसमुत्थानं षष्ठीतत्पुरुषः । अयं दण्डोव्रणकरः प्रहारः खेनधृतः केनकृतः । स० अथवा व्याधेःसमुत्थानंयस्मात्तत् रोगकारणं । अयं दण्डः पक्षक्षतिरूपः ॥ २१ ॥ इतिषष्ठितमःसर्गः ॥ ६० ॥

[पा०] १ ड. च. छ. झ. ज. ट. कन्दरोदरकूटवान्. २ क. ख. ग. ड.—ट. निश्चितः. ३ ड. च. छ. झ. ज. ट. गिरौ. ग. वने. ४ च.—ट. धर्मज्ञे. ५ ग. अवतीर्यतु. ६ ख. चापि. ७ क.—घ. च. छ. झ. ज. ट. नापुष्पितः. ८ ग. दफलोत्र. ९ क.—ट. दृश्यते. १० क.—ट. प्रतीक्षेच. ११ ग. छ. ज. झ. ट. अथपश्यमिदूरस्थं. ड. अथापश्यमहंरम्यं. १२ क. ड. छ. झ. ज. ट. नानासरीसृपाः. १३ ख. ग. ड. छ.—ट. दातारं. १४ क. ग. ड. च. छ. झ. ज. ट. मातृष्टः. ख. मातत्र. १५ ड. च. छ. झ. ज. ट. निर्गम्य. १६ ड.—ट. पक्षौप्राणाश्चापिशरीरके. १७ क. ड. द्वौगृध्रौ. १८ छ. झ. ट. ज्येष्ठोऽवितस्त्वं. ड. ज. ज्येष्ठस्त्वंतुस. १९ क. ख. वपुरास्थाय. २० क. दण्डोयंवा. घ. दग्धोवायं. २१ ख. छ. झ. ट. धृतः. घ. हृतः.

एकषष्टितमः सर्गः ॥ ६१ ॥

संपातिना निशाकरमुनिप्रति विस्तरेण स्वपक्षदाहकारणाभिधानपूर्वकं गिरिशिखराद्भुविपतनेन बलपक्षविहीनजर्जरनि-
जकलेबरविमोक्षणप्रतिज्ञानम् ॥ १ ॥

ततस्तदारुणं कर्म दुष्करं साहसात्कृतम् ॥ आचचक्षे मुनेः सर्वं सूर्यानुगमनं तदा ॥ १ ॥
भगवन्व्रणयुक्तत्वाल्लज्जया व्याकुलेन्द्रियः ॥ परिश्रान्तो न शक्नोमि वचनं प्रतिभाषितुम् ॥ २ ॥
अहं चैव जटायुश्च संघर्षार्द्रमोहितौ ॥ आकाशं पतितौ वीरौ जिज्ञासन्तौ पराक्रमम् ॥ ३ ॥
कैलासशिखरे बद्ध्वा मुनीनामग्रतः पणम् ॥ रविः स्यादनुयातव्यो यावदस्तं महागिरिम् ॥ ४ ॥
अथावां युगपत्प्राप्तावपश्याव महीतले ॥ रथचक्रप्रमाणानि नगराणि पृथक्पृथक् ॥ ५ ॥
क्वचिद्वादित्रघोषांश्च ब्रह्मघोषांश्च शुश्रुवः ॥ गायन्तीश्चाङ्गना बह्वीः पश्यावो रक्तवाससः ॥ ६ ॥
तूर्णमुत्पत्य चाकाशमादित्यर्पथमाश्रितौ ॥ आवामालोकयावस्तद्वनं शाल्वलसन्निभम् ॥ ७ ॥
उपलैरिव संलब्ध्वा दृश्यते भूः शिलोच्चयैः ॥ आपगाभिश्च संवीता सूत्रैरिव वसुन्धरा ॥ ८ ॥
हिमवांश्चैव विन्ध्यश्च मेरुश्च सुमहान्नगः ॥ भूतले संप्रकाशन्ते नागा इव जलाशये ॥ ९ ॥
तीव्रः खेदश्च खेदश्च भयं चासीत्तदावयोः ॥ समाविशति मोहश्च तमो मूर्च्छा च दारुणा ॥ १० ॥
न दिग्विज्ञायते याम्या नैग्रेयी न च वारुणी ॥ युगान्ते नियतो लोको हतो दग्ध इवाग्निना ॥ ११ ॥
मनश्च मे हतं भूयः सन्निवर्त्य तु संश्रयम् ॥ यत्नेन महता ह्यस्मिन्पुनः संधाय चक्षुषी ॥
यत्नेन महता भूयो रविः समवलोकितः ॥ १२ ॥

ततस्तदित्यादि ॥ १—२ ॥ पतितौ प्राप्तौ ॥ ३—
९ ॥ मोहः चित्तविभ्रमः । मूर्च्छा इन्द्रियैः सह
मनस उपप्लवः । तमः अज्ञानं ॥ १० ॥ याम्येत्या-

दिकं दिगन्तराणां उपलक्षणं । नियतो लोकः नियत-
सन्निवेशो लोकः । युगान्ते अग्निना दग्धो हत इव ।
अदृश्यतेति शेषः ॥ ११ ॥ संश्रयं आश्रयभूतं

ति० तदारुणं कर्म इन्द्रेण युद्धरूपं । अनेन दुष्करं सहसा दर्पात्कृतं प्रथममाचचक्षे । तथा तदनन्तरकृतं सूर्यानुगमनं सर्वं
प्रकृतविन्ध्यपतनप्रयोजनलेनाचचक्षे ॥ स० दारुणं पणं निधाय दर्पादुत्सर्पणरूपं कूरं कर्म । दुष्करं अनन्यसाध्यं ॥ १ ॥ ति०
व्रणयुक्तत्वात् इन्द्रयुद्धे वज्रप्रहारजव्रणयुक्तत्वात् परिश्रान्तः । तथा पक्षनाशफलकानुचितकर्मकरणजलज्जया आकुलेन्द्रियश्चाह प्रतिभा-
षितुं न शक्नोमि । तथापि कथञ्चिद्ब्रवीमीति शेषः ॥ स० व्रणयुक्तत्वात् । तपनतापनजनितव्रणयुक्तत्वात् । लज्जया अन्योन्यस्पर्ध-
येदं कार्यकृतमितिलज्जया । वचनं सामान्यवचनमुद्दिश्य न शक्नोमि । परिभाषितुं व्यक्तं वक्तुं न शक्नोमीति किम्बल्यध्याहृतानान्वयः ॥
परिभाषितुं सम्यग्वक्तुं न शक्नोमि । वचनं मन्दवचनं शृणुष्वेति शेषोवा । उच्यते इति वचनमभिप्रायस्तं परिभाषितुं न शक्नोमीति वा
॥ २ ॥ ति० संघर्षात् पतनविषयस्पर्धातः । गर्वमोहितौ इन्द्रजयगर्वमोहितौ ॥ स० गर्वमोहितौ अहमहीनवेगइत्यहन्ताविष्ट-
चित्तौ ॥ ३ ॥ शि० अस्ममहागिरिरविः यावत्स्यात् यायात् । तावदेव अनुयातव्यः आवाभ्यां प्राप्यः ॥ ४ ॥ शि० शाल्वलैः
बालतृणैः । संवृतं आच्छादितमिव वनमालोकयामः ॥ महातरवोर्दूर्वादलवद्दृश्यन्ते इत्यर्थः ॥ ७ ॥ स० उपलैः अल्पशिलाभिः ।
पर्वतापि खर्वतया दृश्यन्ते इति भावः । सूत्रैः कटिसूत्रप्रायाभिः । आपगाभिः नदीभिः ॥ ८ ॥ स० नागाः गजाः । वक्रतया
प्रायः स्थितेः सर्पावा ॥ ९ ॥ स० मोहो वैचल्यं । समाविशति आविशत् मां । ततः तं जटायुषं दारुणमूर्च्छां च आविशति आवि-
शदित्यन्वयः । एवं च न पुनरुक्तिः तद्वायात्सामान्यविशेषभावाश्रयणं च नेति ज्ञेयं ॥ न केवलं मां अपि तु तंचेति चः समुच्चये ॥ १० ॥

[पा०] १ क. घ. च.—ट. सहसाकृतं. २ ख. ग. घ. छ. झ. ञ. ट. तथा. ३ ग. झ. ञ. ट. चाकुलेन्द्रियः. क.
ख. ड. च. ज. लाकुलेन्द्रियः. ४ ख. ग. ड.—ट. परिभाषितुं. ५ ड.—ट. संघर्षार्द्रव. ६ ख. आकाशपतनात्. ७ छ. झ.
ट. दूरात्. ८ घ. कृत्वा. ९ छ. झ. ञ. अप्यावां. १० ड. च. छ. झ. ञ. ट. द्वादित्रघोषश्च क्वचिद्रूपेण निस्स्रनः । गायन्तीः
स्माङ्गनाः. ११ क. च.—ट. पदमास्थितौ. ख.—ड. पथमास्थितौ. १२ क. ख. घ. ञ. शाल्वलसंस्थितं. च. छ. ज. ट. शाल्वलसंवृतं.
१३ ड. च. ज.—ट. सुमहागिरिः. छ. सुप्रहागिरिः. १४ ख. घ. शोकश्च मोहो मूर्च्छां च. क. ड. च. ज. ञ. शोकश्च मोहान्मूर्च्छां च. ग.
शोकश्च मोहान्मूर्च्छां च. छ. झ. ट. मोहश्च ततो. १५ छ. ट. न च दिग्ज्ञायते. १६ ड.—ट. न चाग्नेयी-न वारुणी. १७ ख. हतदग्ध इवा.
१८ क. ग. च. ञ. महताप्यस्मिन्. ख. महताब्रह्मन्. १९ ड.—ट. न्मनस्संधाय. २० ड. च. ज. ट. भास्करः प्रति लोकेतिः

तुल्यः पृथ्वीप्रमाणेन भास्करः प्रतिभाति नौ ॥ १३ ॥

जटायुर्मामनापृच्छ्य निपपात महीं तर्तः ॥ तं दृष्ट्वा तूर्णमाकाशादात्मानं मुक्तवानहम् ॥ १४ ॥

पक्षाभ्यां च मया गुप्तो जटायुर्न प्रदह्यते ॥ प्रमादात्तत्र निर्दग्धः पतन्वायुपथादहम् ॥ १५ ॥

आशङ्के तं निपतितं जनस्थाने जटायुषम् ॥ अहं तु पतितो विन्ध्ये दग्धपक्षो जडीकृतः ॥ १६ ॥

राज्येन हीनो भ्रात्रा च पक्षाभ्यां विक्रमेण च ॥ सर्वथा मर्तुमेवेच्छन्पतिष्ये शिखराद्रेः ॥ १७ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये किष्किन्धाकाण्डे एकषष्टितमः सर्गः ॥ ६१ ॥

द्विषष्टितमः सर्गः ॥ ६२ ॥

संपातिना वानरान्प्रति निशाकरेण ध्यानादेष्यत्सीताहरणादिवृत्तान्तपरिज्ञानेन स्वंप्रति पुनःपक्षप्ररोहस्य भविष्यत्वा-
भिधानपूर्वकं वानरेभ्यः सीतावृत्तान्तनिवेदनाय स्वस्य देहत्यागप्रतिषेधननिवेदनम् ॥ १ ॥

एवमुक्त्वा मुनीश्रेष्ठमरुदं दुःखितो भृशम् ॥ अथ ध्यात्वा मुहूर्तं तु भगवानिदमब्रवीत् ॥ १ ॥

पक्षौ च ते प्रपक्षौ च पुनरन्यौ भविष्यतः ॥ प्राणाश्च चक्षुषी चैव विक्रमश्च बलं च ते ॥ २ ॥

पुराणे सुमहत्कार्यं भविष्यति मया श्रुतम् ॥ दृष्टं मे तपसा चैव श्रुत्वा च विदितं मम ॥ ३ ॥

राजा दशरथो नाम कश्चिदिक्ष्वाकुर्नन्दनः ॥ तस्य पुत्रो महातेजा रामो नाम भविष्यति ॥ ४ ॥

अरण्यं च सह भ्रात्रा लक्ष्मणेन गमिष्यति ॥ अस्मिन्नर्थे नियुक्तः सन्पित्रा सत्यपराक्रमः ॥ ५ ॥

नैर्ऋतो रावणो नाम तस्य भार्या हरिष्यति ॥ राक्षसेन्द्रो जनस्थानादवध्यः सुरदानवैः ॥ ६ ॥

सौ च कामैः प्रलोभ्यन्ती भक्ष्यैर्भोज्यैश्च मैथिली ॥ न भोक्ष्यति महाभागा दुःखे मग्ना यशस्विनी ॥ ७ ॥

चक्षुरिन्द्रियं सन्निवर्त्य स्वेन विप्रयुज्य । भूयो भृशं

हतं मे मनः महतायत्नेन अस्मिन् चक्षुषि पुनः संधाय

महता यत्नेन भूयो रविः समवलोकित इति संबन्धः ।

॥ १२—१३ ॥ निपपात महीं महीं प्रति निपपातेत्यर्थः ।

पतन्तं दृष्ट्वा अहमाकाशात् पूर्वाधिष्ठिताकाशप्रदेशात् ।

आत्मानं तूर्णं मुक्तवान् । जटायुषो रक्षणार्थं तदुपरि

सत्वरमागच्छमित्यर्थः ॥ १४ ॥ प्रमादात् सूर्यो

धक्ष्यतीति बुद्ध्यवधानाभावात् ॥ १५—१७ ॥

इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे

मुक्ताहाराख्याने किष्किन्धाकाण्डव्याख्याने एकषष्टि-

तमः सर्गः ॥ ६१ ॥

अस्मिन्नर्थे अरण्यगमने ॥ १—६ ॥ काम्यन्त इति

कामैः अपेक्षणीयैः । प्रलोभ्यन्ती प्रलोभ्यमाना ॥ ७ ॥

ति० पृथ्व्यत्र जंबूद्वीपावच्छिन्नाबोध्या ॥ १३ ॥ इत्येकषष्टितमःसर्गः ॥ ६१ ॥

ति० पक्षप्रपक्षौ सूक्ष्मपक्षमहापक्षौ ॥ प्राणाः पुष्टप्राणाः । चक्षुषी उद्भूतशक्तिके ॥ २ ॥ ति० पुराणे नारदादिभिरुच्यमानेभ-

विध्यरामचरितरूपपुराणे ॥ श्रुत्वाविदितं तपसादृष्टं च ॥ ३ ॥ स० ॥ सुरदानवैः सुरैस्सहितादानवासैः । एतेन “येषां च विरोधः

शाश्वतिकः” इत्येकवद्भावाभावः कथमितिनिरस्तं ॥ ६ ॥ स० प्रलोभ्यन्ती प्रलोभ्यमाना । प्रलोभयितुंयोग्याः प्रलोभ्याः

तद्वदाचरन्ती । वस्तुतस्तु न प्रलोभनीयेत्यर्थः । अदुःखमग्ना भोज्याभावप्रयोज्यदुःखरहिता । नित्यतृप्ततातस्यदुरन्तत्वाद्वा-

ऽभोजनमितिमन्तव्यं । भोक्ष्यति भोक्ष्यते ॥ ७ ॥

[पा०] १ घ. मनादह्य. २ च. ज. प्रति. ३ ख. घ. पक्षाभ्यां. ४ क. ड.—ट. प्रदह्यत. ५ क. अहंनिपतितो.

६ क. ग. ड.—ट. राज्याच्च. ७ छ. झ. ट. मृशदुःखितः. ८ ड. च. छ. ज. ट. मुहूर्तं. ९ ख. घ. छ. झ. ट. चक्षुषी

चैवप्राणाश्च. क. चक्षुषीचैवतेप्राणाः. १० क. विदितंमया. ११ छ. झ. ट. वर्धनः. १२ ख.—ट. तस्मिन्नर्थे. १३ ख.

छ. झ. ट. जनस्थानेअवध्यः. १४ क. साचप्रलोभितातेन. १५ छ. झ. दुःखमग्ना. क.—च. ज. ज. ट. दुःखमग्ना.

परमान्नं तु वैदेह्या ज्ञात्वा दास्यति वासवः ॥ यदन्नममृतप्रख्यं सुराणामपि दुर्लभम् ॥ ८ ॥
 तदन्नं मैथिली प्राप्य विज्ञायेन्द्रादिदं त्विति ॥ अग्रमुद्धृत्य रामाय भूतले निर्वपिष्यति ॥ ९ ॥
 यदि जीवति मे भर्ता लक्ष्मणेन सह प्रभुः ॥ देवत्वं गच्छतोर्वापि तयोरन्नमिदं त्विति ॥ १० ॥
 एष्यन्त्यन्वेषकास्तस्या रामदूताः प्लवङ्गमाः ॥ आख्येया राममहिषी त्वया तेभ्यो विहङ्गम ॥ ११ ॥
 सर्वथा हि न गन्तव्यमीदृशः क्व गमिष्यसि ॥ देशकालौ प्रतीक्षस्व पक्षौ त्वं प्रतिपत्स्यसे ॥ १२ ॥
 नोत्सहेयमहं कर्तुमद्यैव त्वां सपक्षकम् ॥ इहस्थस्त्वं तु लोकानां हितं कार्यं करिष्यसि ॥ १३ ॥
 त्वयापि खलु तत्कार्यं तयोश्च नृपपुत्रयोः ॥ ब्राह्मणानां सुराणां च मुनीनां वासवस्य च ॥ १४ ॥
 इच्छाम्यहमपि द्रष्टुं भ्रातरौ रामलक्ष्मणौ ॥ नेच्छे चिरं धारयितुं प्राणांस्त्यक्ष्ये कलेवरम् ॥
 महर्षिस्त्वब्रवीदेवं दृष्टतत्त्वार्थदर्शनः ॥ १५ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये किष्किन्धाकाण्डे द्विषष्टितमः सर्गः ॥ ६२ ॥

ज्ञात्वा अन्नशनमिति शेषः ॥ ८-१३ ॥ नृपपुत्रयोः राजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे सुक्ताहाराख्याने
 तत्प्रयोजनं त्वयापि कार्यं कर्तव्यं । ब्राह्मणादीनां च किष्किन्धाकाण्डव्याख्याने द्विषष्टितमः सर्गः ॥ ६२ ॥
 कार्यमिति संबन्धः ॥ १४-१५ ॥ इति श्रीगोविन्द-

ति० परमान्नं पायसं ॥ वासवो दास्यति । स्वपुरुषद्वारेति शेषः ॥ इन्द्रात् इन्द्रपुरुषात् नतुरावणपुरुषादिति विज्ञाय अभूतलस्प-
 शित्वादिरूपैर्देवचिह्नैः । रामआगत्यैनंहत्वा त्वानयिष्यति । संवत्सरतृप्तिकरमिदमन्नं भुक्त्वा देवकार्यसिद्धये मनुष्यभावं धृतवत्या
 प्राणाधर्तव्याः । देवैरपि मनुष्यभावे आहारं विना जीवितुं न शक्यते इत्यादिवचनैश्च निश्चित्यर्थः । निर्वपिष्यति दास्यति । ननु
 त्रेतायामस्मिन्प्राणवासस्योक्तत्वाज्जीवितुं शक्यत एवेति चेन्न । तथासत्यपि क्षीणतायां देहवैरूप्ये रावणस्यानुरागभङ्गेन तत्पुण्याक्ष्ये
 तस्य वधो न स्यादिति रूपलावण्याद्यहानाय तद्दानेनादोषात् । रावणस्य तु तथैव रूपादिदर्शनेन मद्भ्राताहाराग्रहणेपि वन्यफलाद्याहारं
 करोतीति बुद्ध्या तस्यां नाम नुष्यत्वनिश्चयः । एतेनाहारं विनापि पूर्वरूपादिसत्त्वज्ञानेन तस्य तस्याममनुष्यत्वबुद्धौ तत्संबन्धादामपि
 तत्त्वबुद्धौ रामतोरावणवधो न स्यादित्यपास्तं ॥ स० नित्यतृप्तापि वासवसेवानलङ्घ्याच्च कारेत्याह—परमान्नमिति । ज्ञात्वा
 सेवाभवत्विति ज्ञात्वेति शेषः । सर्वान्शुपर्वणो विहाय व्यवहारसिद्धौ इन्द्रस्य प्रतिकृतिप्रविष्टत्वात्पायसप्रदो वासव इति चोक्तिर्युक्तिमतीति
 वासवग्रहणेन द्योतयतिकविरित्यवधेयं । सीताप्रतिकृतित्वमात्रतएव सेवेत्यप्यवसेयं । तदन्नं प्राप्य । इन्द्रादिति पञ्चमी हेतौ ।
 इन्द्रहेतुकमिदं दास्यतीति प्रकृतं दानं विज्ञाय ज्ञात्वा निर्वपिष्यति ॥ ८-९ ॥ ति० उत्सहेयं यदित्यया देवकार्यायेह स्यात्तद्व्याप्तिरिति
 शेषः । पक्षवत्त्वे हि चापल्यादन्तव्यमेवेतो न्यत्र त्रययेति भावः ॥ शि० इहस्थस्त्वं लोकानां हितं सीतावृत्तान्तबोधनरूपं । कार्यं करि-
 ष्यसि । एतेन पक्षप्राप्तौ तव निश्चलास्थितिर्न भवितेति सूचितं ॥ १३ ॥ ति० दृष्टतत्त्वार्थदर्शनः दृष्टंसिद्धं तत्त्वार्थदर्शनं यस्य सम-
 षिरेवं भाव्यर्थमब्रवीत् । अतो हेतोरहमपि भ्रातरौ रामलक्ष्मणौ द्रष्टुमिच्छामि । यदि महर्षिरेवंमां प्रति नावश्यतस्तदा प्राणांश्चिरं धार-
 यितुं नेच्छे नैच्छं । अपितु कलेवरं त्यक्ष्ये इत्येवैच्छमित्यर्थ इति कतकः । अन्येतु निशाकरवाक्यमेवेदं अहंपदार्योपि स एवेत्याहुः
 ॥ १५ ॥ इति द्विषष्टितमः सर्गः ॥ ६२ ॥

[पा०] १ ड. च. ज.—ट. परमान्नं च. २ ग. सुराणामिति. ३ छ. झ. ट. लक्ष्मणोवापि देवः. क. ख. भ्रात्रासौ मित्रि-
 णा सह. ४ ड.—ट. एष्यन्ति प्रेषितास्तत्र. ५ ग. ड. च. ज. व. रामभार्याहि. ६ क. ख. ग. च.—ट. सर्वथा तु. ७ क. ग.—छ.
 झ. व. ट. उत्सहेयमहं. ८ ट. स्त्वं च. झ. स्त्वं हि. ९ क. ग. ड. च. ज. व. लोकानामिदं. १० ड. च. ज. व. कर्तव्यं.
 ११ छ. झ. ट. गुरुणां च.

त्रिषष्टितमः सर्गः ॥ ६३ ॥

वानरैःसह संभाषणसमयएष यथामुनिवचनं प्ररूढाभिनवपक्षेणसंपातिना वानरान्प्रति हर्षात्स्वपक्षप्ररोहप्रदर्शनपूर्वकं तस्यदृष्टान्तीकरणात्तत्कार्यसिद्धिनिवेदनेन गतिपरीक्षणाय नभसि समुद्गीनम् ॥ १ ॥ वानरैर्हर्षादक्षिणसमुद्राभिमुख्येन प्रस्थानम् ॥ २ ॥

एतैरन्यैश्च बहुभिर्वाक्यैर्वाक्यविदां वरः ॥ मां प्रशस्याभ्यनुज्ञाप्य प्रविष्टः स स्वमाश्रमम् ॥ १ ॥
कन्दरात्तु विसर्पित्वा पर्वतस्य शनैः शनैः ॥ अहं विन्ध्यं समारुह्य भवतः प्रतिपालये ॥ २ ॥
अद्य त्वेतस्य कालस्य साग्रं वर्षशतं गतम् ॥ देशकालप्रतीक्षोऽसि हृदि कृत्वा मुनेर्वचः ॥ ३ ॥
महाप्रस्थानमासाद्य स्वर्गते तु निशाकरे ॥ मां निर्दहति संतापो वितैर्कैर्बहुभिर्वृतम् ॥ ४ ॥
उत्थितां मरणे बुद्धिं मुनिवाक्यैर्निवर्तये ॥ बुद्धिर्या तेन मे दत्ता प्राणानां रक्षणाय तु ॥
सा मेऽपनयते दुःखं दीप्तेवाग्निशिखा तमः ॥ ५ ॥
बुध्यता च मया वीर्यं रावणस्य दुरात्मनः ॥ पुत्रः संतर्जितो वाग्भिर्न त्राता मैथिली कथम् ॥ ६ ॥
तस्या विलपितं श्रुत्वा तौ च सीताविनाकृतौ ॥ न मे दशरथस्नेहात्पुत्रेणोत्पादितं प्रियम् ॥ ७ ॥
तस्य त्वेवं बुवाणस्य संपातेर्वानरैः सह ॥ उत्पेततुस्तदा पक्षौ समक्षं वनचारिणाम् ॥ ८ ॥
स दृष्ट्वा स्वां तनुं पक्षैरुद्रतैररुणच्छदैः ॥ प्रहर्षमतुलं लेभे वानरांश्चेदमब्रवीत् ॥ ९ ॥
ऋषेर्निशाकरस्यैव प्रभावादमितात्मनः ॥ आदित्यरश्मिनिर्दग्धौ पक्षौ मे पुनरुत्थितौ ॥ १० ॥
यौवने वर्तमानस्य ममासीद्यः पराक्रमः ॥ तमेवाद्यानुगच्छामि बलं पौरुषमेव च ॥ ११ ॥
सर्वथा क्रियतां यत्नः सीतामधिगमिष्यथ ॥ पक्षलामो ममायं वः सिद्धिप्रत्ययकारकः ॥ १२ ॥
इत्युक्त्वा स हरीन्सर्वान्संपातिः पतंगोत्तमः ॥ उत्पपात गिरेः शृङ्गाजिज्ञासुः खगमो गतिम् ॥ १३ ॥
तस्य तद्वचनं श्रुत्वा प्रीतिसंहृष्टमानसाः ॥ बभूवुर्हरिशार्दूला विक्रमाभ्युदयोन्मुखाः ॥ १४ ॥

एतैरित्यादि ॥ १-२॥ पूर्व निशाकरमुनिप्रयाणा- अतः साग्रं वर्षशतं गतमित्येतदष्टवर्षसहस्रोपलक्षणं
नन्तरं अष्टौ वर्षसहस्राणि व्यतीतानीत्युक्तवान् ॥ ३ ॥ वितैर्कैः विविधविचारैः ॥ ४-८ ॥ अरुण-

ति० मां प्रशस्य भाविदेवकार्यसाधकत्वेनस्तुला । अभ्यनुज्ञाप्य आमन्त्र्य ॥ शि० अनुज्ञाप्य वृत्तान्तबोधयितुं नियुज्य ॥ १ ॥
स० देशकालौप्रतीक्षतइति देशकालप्रतीक्षः । कर्मण्यण् । देशकालयोःप्रतीक्षायस्यसइतिवा ॥ ३ ॥ स० महाप्रस्थानं अनिवर्त्य-
मार्गं ॥ ति० संतापः पक्षादिहीनजीवनजः ॥ शि० संतापः मुनिवियोगजनितखेदः ॥ ४ ॥ स० निवर्तये क्रियासंबन्धेलत्सा-
र्वकालिकइतिसंभवत्यतीतार्थता । न्यवर्तयमितितदर्थः ॥ ५ ॥ ति० रावणस्यवीर्यबुध्यता मत्पुत्रवीर्यादल्पमितिजानता ॥ ६ ॥
स० यद्वा अरुणाश्चतेछदाश्च । तैः । पक्षैः विहायोगमनसहायैः । “पक्षःसहायेपि” इत्यमरः ॥ ९ ॥ स० निशाकरस्य
तन्नामकस्य । राजर्षेः राजासन्नपिकृषिधर्मोपेतइतिसतथा । तस्य । यद्वा निशाकरस्यमुनेः राजर्षेः रामस्यच एतत्पक्षेअमितौजसइ-
तिसमुचितार्थं पूर्वाभेगौर्णराजर्षेरित्यपीतिमन्तव्यं । राजभिःपूजितकृषिः राजर्षिस्तस्य । प्रसादात् उपदेशकथाकर्णजनितात्
॥ १० ॥ ति० गतिजिज्ञासुः उत्थितपक्षैःप्राग्बत्खगतिविज्ञातुमिच्छुः । विक्रमसाध्येऽभ्युदये सीताधिगमनरूपे । उन्मुखाः ॥ १४ ॥

[पा०] १ क. एतैश्चान्यैश्च. २ ख.—ट. वाक्यविशादः. ३ छ. झ. ट. स्वमालयं. ४ क. ख. प्रतिलक्ष्ये. ५ ग. छ. विविधैः. ६ ड.—अ. उदितां. ७ ड.—ट. प्राणसंरक्षणमम. क. ग. घ. प्राणसंरक्षणायतु. ८ झ. संहतैः. ९ क. ग. पत्रैः. १० क. ररुणप्रमैः. ११ ख. घ.—ट. निशाकरस्यराजर्षेः. ग. निशाकरस्यचमुनेः. क. निशाकरस्यमहर्षेः. १२ ग. ड.—ट. प्रसादादमितौजसः. क. प्रभावादमितौजसः. १३ ड.—ट. पक्षौपुनरुपस्थितौ. १४ ग. घ. च.—ट. वाद्यावगच्छामि. ख. वाद्यतुगच्छामि. क. वाद्याधिगच्छामि. १५ क.—घ. च. झं. ज. ट. तान्दरीन्. १६ क. ख. घ. पततांवरः. १७ क. शृङ्गात्संपातिःखगतिस्तदा. १८ ग. प्रियसंहृष्ट.

अथ पवनसमानविक्रमाः पुवगवराः प्रतिलब्धपौरुषाः ॥

अभिजिदभिमुखा दिशं ययुर्जनकमुतापरिमार्गणोन्मुखाः ॥ १५ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये किष्किन्धाकाण्डे त्रिषष्टितमः सर्गः ॥ ६३ ॥

चतुःषष्टितमः सर्गः ॥ ६४ ॥

दुस्तरसमुद्रदर्शनेन विषीदत्सुकपिषु अङ्गदेन कपिवीरसमुदायंप्रति योजनशतोल्लङ्घने सामर्थ्यप्रश्ने केनाप्युत्तराप्रदाने पुनस्तद्वलपराक्रमप्रशंसनपूर्वकं तान्प्रति पुवने स्वस्वशक्तिनिवेदनचोदना ॥ १ ॥

आख्याता गृध्रराजेन समुत्पत्य पुवङ्गमाः ॥ संगम्य प्रीतिसंयुक्ता विनेदुः सिंहविक्रमाः ॥ १ ॥
संपातेर्वचनं श्रुत्वा हरयो रावणक्षयम् ॥ हृष्टाः सागरमाजगमुः सीतादर्शनकाङ्क्षिणः ॥ २ ॥
अभिक्रम्य तु तं देशं ददृशुर्भीमविक्रमाः ॥ कृत्स्नं लोकस्य महतः प्रतिबिम्बमिव स्थितम् ॥ ३ ॥
दक्षिणस्य समुद्रस्य समासाद्योत्तरां दिशम् ॥ सन्निवेशं ततश्चक्रुर्हरिवीरा महाबलाः ॥ ४ ॥
संचैर्महद्भिर्विकृतैः क्रीडद्भिर्विविधैर्जले ॥ व्यत्यस्तैः सुमहाकायैरुर्मिभिश्च समाकुलम् ॥ ५ ॥
प्रसुप्तमिव चान्यत्र क्रीडन्तमिव चान्यतः ॥ कर्चित्पर्वतमात्रैश्च जलराशिभिरावृतम् ॥ ६ ॥
संकुलं दानवेन्द्रैश्च पातालतलवासिभिः ॥ रोमहर्षकरं दृष्ट्वा विषेदुः कपिकुञ्जराः ॥ ७ ॥
आकाशमिव दुष्पारं सागरं प्रेक्ष्य वानराः ॥ विषेदुः सहस्रांसर्वे कथं कार्यमिति ब्रुवन् ॥ ८ ॥
विषण्णां वाहिनीं दृष्ट्वा सागरस्य निरीक्षणात् ॥ आश्वासयामास हरीन्भयार्तान्हरिसत्तमः ॥ ९ ॥
तान्विषादेन महता विषण्णान्वानरर्षभान् ॥ उवाच र्मेतिमान्काले वालिसूनुर्महाबलः ॥ १० ॥

च्छदैः अरुणबहिष्पत्रैः ॥ ९-१४ ॥ अभिजिदभि-
मुखाः अभिजिन्मुहूर्तप्रतीक्षकाः ॥ १५ ॥ इति
श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे मुक्ता-
हाराख्याने किष्किन्धाकाण्डव्याख्याने त्रिषष्टितमः
सर्गः ॥ ६३ ॥

एवं प्रक्षिप्ताः पञ्च सर्गा गताः । एवं कृतोदकं
संपातिं स्वस्थानमानीय प्रकृतकार्याय वानरा गता
इत्याह—आख्याता इति ॥ समुत्पत्य हर्षेण तत्र लङ्घनं

कृत्वा । संगम्य पुनरन्योन्यं समेत्य विनेदुः ॥ १ ॥
हरयः संपातेर्वचनं श्रुत्वा सीतादर्शनकाङ्क्षिणः सन्तः
रावणक्षयं रावणनिलयभूतं लङ्काद्वीपमुद्दिश्य सागरं
तन्मार्गभूतं सागरं । आजगमुरिति संबन्धः ॥ २ ॥
प्रतिबिम्बमिव प्रतिनिधिमिव । इदं तद्विशेषणं ।
सर्वलोकस्यसमस्तवस्तुसंपूर्णमित्यर्थः । “प्रतिमानं प्रति-
बिम्बं प्रतिमा प्रतियातना प्रतिच्छाया । प्रतिकृतिरर्चा
पुंसि प्रतिनिधिरुपमोपमानं स्यात्” इत्यमरः ॥ ३ ॥
सन्निवेशं स्थानं ॥ ४-९ ॥ विषादेन विषादकारणेन

ति० प्रतिलब्धप्राप्तपौरुषपौरुषप्रवृत्तिकालोच्यैस्ते । अभिजिदभिमुखां अभिजिन्नक्षत्रसंमुखां । दिशं दक्षिणां । यद्वा अभिजित्
बाहुलकात्कर्मणिक्पि । अभिजेतव्योरावणः संमुखोयस्यांतांदिशं ॥ १५ ॥ इति त्रिषष्टितमः सर्गः ॥ ६३ ॥

ति० आख्याताः आख्यातसीतावृत्तान्ताः ॥ १ ॥ ति० रावणक्षयं रावणनाशं रावणगृहचोद्दिश्योक्तवचनं श्रुत्वा ॥ २ ॥ ति०
यत्र महतो लोकस्य सचन्द्रार्कग्रहस्य कृत्स्नं प्रतिबिम्बं स्थितं तं समुद्रं ददृशुः । प्रतिबिम्बमवस्थितं इति प्राचीनः पाठः । प्रतिबिम्बमिव स्थितमि-
त्याधुनिकपाठोनयुक्तः । कृत्स्नलोकप्रतिबिम्बभावाप्रसिद्धेः ॥ ३ ॥ ति० प्रसुप्तमिव चान्यत्र निस्तरङ्गप्रदेशे । अन्यतः अन्यत्र ।
पर्वतमात्रैः तत्सदृशैः । जलराशिभिः ऊर्मिभिः ॥ ६ ॥

[पा०] १ ग. छ.—ट. दभिमुखां. २ ड.—अ. संगताः. ३ ख. प्रीतिसंयुष्टाः. ४ ड. ज. निनेदुः. ५ क. ख. ग.
भीमविक्रमाः. ६ घ. रावणालयं. ७ ख. प्रहृष्टाः सागरं जगमुः. ८ क. ख. ग. अतिक्रम्य तु. ड.—झ. ट. अभिगम्य तु. अ.
अभिसंगम्य. ९ क. ग. घ. श्वक्रुः सहिता वानरोत्तमाः. १० ड. अ. सपैः. ११ ख. घ. विविधैः. १२ ख. घ. विवृतेर्जले.
१३ क. घ.—ज. व्यात्तास्यैः. १४ क. तपर्वतसंकाशैः. १५ ड. छ.—ट. सहिताः सर्वे. क. सर्वेदुद्रुवश्च ततस्ततः. १६ क.
विद्वतां. १७ क. सागरस्य च वीक्षणात्. १८ क. वचनं काले.

न विषादे मनः कार्यं विषादो दोषवत्तमः ॥ विषादो हन्ति पुरुषं बालं क्रुद्ध इवोरगः ॥ ११ ॥
 विषादो यं प्रसहते विक्रमे पर्युपस्थिते ॥ तेजसा तस्य हीनस्य पुरुषार्थो न सिध्यति ॥ १२ ॥
 तस्यां रात्र्यां व्यतीतायामङ्गदो वानरैः सह ॥ हरिवृद्धैः समागम्य पुनर्मन्त्रममन्त्रयत् ॥ १३ ॥
 सा वानराणां ध्वजिनी परिवार्याङ्गदं बभौ ॥ वासवं परिवार्येव मरुतां वाहिनी स्थिता ॥ १४ ॥
 कोऽन्यस्तां वामरीं सेनां शक्तः स्तम्भयितुं भवेत् ॥ अन्यत्र वालितनयादन्यत्र च हनूमतः ॥ १५ ॥
 ततस्तान्हरिवृद्धांश्च तच्च सैन्यमरिंदमः ॥ अनुमान्याङ्गदः श्रीमान्वाक्यमर्थवदब्रवीत् ॥ १६ ॥
 क इदानीं महातेजा लङ्घयिष्यति सागरम् ॥ कः करिष्यति सुग्रीवं सत्यसंधमरिंदमम् ॥ १७ ॥
 को वीरो योजनशतं लङ्घयेच्च पुवङ्गमाः ॥ इमांश्च यूथपान्सर्वान्मोक्षयेत्को महामयात् ॥ १८ ॥
 कस्य प्रभावादारांश्च पुत्रांश्चैव गृहाणि च ॥ इतो निवृत्ताः पश्येम सिद्धार्थाः सुखिनो वयम् ॥ १९ ॥
 कस्य प्रसादाद्रामं च लक्ष्मणं च महाबलम् ॥ अभिगच्छेम संहृष्टाः सुग्रीवं च महाबलम् ॥ २० ॥
 यदि कश्चित्समर्थो वः सागरप्लवने हरिः ॥ स ददात्विह नः शीघ्रं पुण्यामभयदक्षिणाम् ॥ २१ ॥
 अङ्गदस्य वचः श्रुत्वा न कश्चित्किंचिदब्रवीत् ॥ स्तिमितेवाभवत्सर्वा तत्र सा हरिवाहिनी ॥ २२ ॥
 पुनरेवाङ्गदः प्राह तान्हरीन्हरिसत्तमः ॥ सर्वे बलवतां श्रेष्ठा भवन्तो दृढविक्रमाः ॥ २३ ॥
 व्यपदेश्यकुले जाताः पूजिताश्चाप्यभीक्ष्णशः ॥ न हि वो गमने सङ्गः कदाचित्कस्यचित्कचित् ॥
 ब्रुवध्वं यस्य या शक्तिः प्लवने प्लवगर्षभाः ॥ २४ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये किष्किन्धाकाण्डे चतुःषष्ठितमः सर्गः ॥ ६४ ॥

॥ १०—११ ॥ विषादो यं प्रसहते अभिभवति । न इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे
 सिद्ध्यतीत्यनन्तरं इतिकरणबोध्यं ॥ १२—२३ ॥ मुक्ताहाराख्याने किष्किन्धाकाण्डव्याख्याने चतुःष-
 सङ्गः प्रतिहतिः । ब्रुवध्वमित्यार्षो निर्देशः ॥ २४ ॥ छित्तमः सर्गः ॥ ६४ ॥

ति० विषादप्रसहते प्रसह्यविषादेप्रवर्तते । तेजसाहीनस्य विषादवशादितिभावः ॥ १२ ॥ ति० व्यपदेशकुले विगतोपदेशः
 कलङ्कोयस्मात्तादृशकुलेपूजिताः राज्ञामहाबलत्वेनसत्कृताः ॥ २४ ॥ इतिचतुष्षष्ठितमःसर्गः ॥ ६४ ॥

[पा०] १ क.—घ. विषादेननः. २ ड. छ. झ. ज. ट. दोषवत्तरः. ३ क. पुरुषान्भीमरूपइवोरगः. ४ क. ख. घ. च.
 झ. ट. योविषादप्रसहते. ड. ज. योविषादनसहते. ज. यंविषादोनसहते. ५ ड.—ट. समुपस्थिते. ६ क. ग. हरिभिःसह. ख.
 वानरर्षभः. ७ क. यथा. ८ ड. शक्तोभर्त्सयितुं. ९ क.—ज. ज. ट. लङ्घयेत्. १० च.—ट. मोचयेत्. ११ क. ख. ग. ड.
 च. झ. ज. ट. प्रसादादारांश्च. १२ क. घ. ड. पश्यामः. १३ क. अभिगच्छाम. १४ ड.—ट. वनौकसं. १५ क. घ.
 समर्थोयः. १६ च.—ट. सातत्र. १७ झ. व्यपदेशकुले. १८ क. शक्तिः. १९ ख. घ. कदाचिदपि कस्यचित्. ड. च. ज.—ट.
 कदाचित्कस्यचिद्वेत्. ग. सर्वेषांचकदाकचित्. २० क. गमनेचप्लवङ्गमाः. ख. ग. घ. गमनेप्लवगर्षभाः.

पञ्चषष्टितमः सर्गः ॥ ६५ ॥

अङ्गदचोदनया गजादिजांबवदन्तयूथेषु एकैकेनोत्तरोत्तरं दशयोजनाधिक्यक्रमेण दशयोजनादिनवतियोजनपर्यन्तं
प्लवने स्वस्वशक्तिनिवेदनम् ॥ १ ॥ अङ्गदेन जांबवन्तंप्रति स्वस्य शतयोजनप्लवनेपि शक्तिनिवेदनपूर्वकं प्रतिनिवर्तनेश-
क्तिसंदेहकथनम् ॥ २ ॥ अङ्गदंप्रति जांबवता लौकिकरीत्यनुसारेण प्रतिनिवर्तनादिषु शक्तिकथनेन प्रशंसनपूर्वकं तस्य
स्वामित्वोत्तया भृत्यकार्येप्रयतनस्यानौचित्योक्तिः ॥ ३ ॥ अङ्गदेन जांबवन्तंप्रति गत्यन्तराभावेनपुनःप्रायोपवेशनस्यैव शर-
णीकरणीयत्वोक्तिपूर्वकं प्रकृतकार्यसिद्ध्युपायचिन्तनप्रार्थने तेन तंप्रति तदङ्गीकारेण हनुमतश्चोदना ॥ ४ ॥

ततोद्गदवचः श्रुत्वा सर्वे ते वानरोत्तमाः ॥ खं खं गतौ समुत्साहमाहुस्तत्र यथाक्रमम् ॥ १ ॥
गजो गवाक्षो गवयः शरभो गन्धमादनः ॥ मैन्दश्च द्विविदश्चैव सुषेणो जांबवांस्तथा ॥ २ ॥
आषभाषे गजस्तत्र पुवेयं दशयोजनम् ॥ गवाक्षो योजनान्याह गमिष्यामीति विंशतिम् ॥ ३ ॥
गवयो वानरस्तत्र वानरांस्तानुवाच ह ॥ त्रिंशतं तु गमिष्यामि योजनानां प्लवङ्गमाः ॥ ४ ॥
शरभस्तानुवाचाथ वानरान्वानरर्षभः ॥ चत्वारिंशद्गमिष्यामि योजनानां प्लवङ्गमाः ॥ ५ ॥
वानरस्तु महातेजा अब्रवीद्गन्धमादनः ॥ योजनानां गमिष्यामि पञ्चाशत् न संशयः ॥ ६ ॥
मैन्दस्तु वानरस्तत्र वानरांस्तानुवाच ह ॥ योजनानां परं षष्टिमहं प्लवितुमुत्सहे ॥ ७ ॥
ततस्तत्र महातेजा द्विविदः प्रत्यभाषत ॥ गमिष्यामि न संदेहः सप्ततिं योजनान्यहम् ॥ ८ ॥
सुषेणस्तु हरिश्चेष्टः प्रोक्तवान्कपिसत्तमान् ॥ अशीतिं योजनानां तु पुवेयं प्लवङ्गेश्वराः ॥ ९ ॥
तेषां कथयतां तत्र सर्वास्ताननुमान्य च ॥ ततो वृद्धतमस्तेषां जांबवान्प्रत्यभाषत ॥ १० ॥
पूर्वमस्माकमप्यासीत्कश्चिद्व्रतिपराक्रमः ॥ ते वयं वयसः पारमनुप्राप्ताः स्म सांप्रतम् ॥ ११ ॥
किंतु नैवं गते शक्यमिदं कार्यमुपेक्षितम् ॥ यदर्थं कपिराजश्च रामश्च कृतनिश्चयौ ॥ १२ ॥
सांप्रतं कालभेदेन या गतिस्तां निबोधत ॥ नवतिं योजनानां तु गमिष्यामि न संशयः ॥ १३ ॥
तांस्तु सर्वान्हरिश्चेष्टाञ्जाम्बवान्पुनरब्रवीत् ॥ न खल्वेतावदेवासीद्गमने मे पराक्रमः ॥ १४ ॥

गतौ गमनविषये । यद्यपि गजादयोपि शतयोजन-
नलङ्घने शक्ताः । “भूतले सागरे वापि शैलेषु च वनेषु
च । पातालस्यापिमध्ये वा न समाच्छिद्यते गतिः” इति
सुग्रीवसंनिधौ वानरयूथपैः स्वस्वशक्तेः ख्यापितत्वात् ।
“नहिवो गमने सङ्गः कदाचित्कस्यचित्कचित्”

इति पूर्वमङ्गदोक्तेश्च । तथापि रावणाधिष्ठितलङ्काप्रवे-
शसीतान्वेषणादिकं दुष्करमन्येनेति तत्साधकहनुम-
त्प्रोत्साहनाय तथोक्तवन्त इति ध्येयम् ॥ १—९ ॥
तेषां कथयतां तेषु कथयत्सु सत्सु ॥ १०—१४ ॥

स० विंशतियोजनानि । “विंशत्याद्याः सदैकले ” इत्यमरादेकवचनोपपत्तिः । एवमुत्तरत्रापिज्ञेयं ॥ ३ ॥ स० तेषांकथ-
यतांसतां । तेषामिति निर्धारणेष्वष्टौ । तेषांवृद्धतमइति तेषांद्वयस्यान्वयः ॥ १ ॥ स० वयमिति । यद्यपि “अस्मदोद्वयोश्च” इत्य-
त्रसविशेषणलेतुप्रतिषेधइति बहुवचनप्रतिषेधोक्तिः । तथापि विधेयविशेषणतावरणेन “शैवावयं—पञ्चाक्षरीजपपराः” इत्या-

[पा०] १ छ. झ. ट. अथाङ्गदवचः. ख. तदाङ्गदवचः. क. अङ्गदस्यवचः. २ ड.—ट. तेसर्वैवानरर्षभाः. ३ ड.—ट.
मूचुस्तत्र. ४ ड.—ज. व. त्रिंशत्तुच. ५ क.—घ. छ. झ. ट. शरभोवानरस्तत्रवानरांस्तानुवाचह. ६ ड.—ट. नसंशयः. ७ छ.
झ. झ. वानरांस्तु. क. वानरांस्तान्महा. ८ छ. झ. ट. महातेजाःसलवान्कपिसत्तमः. ड. च. ज. व. महातेजाःप्रोक्तवान्क-
पिसत्तमः. क. ग. हरिश्चेष्टःप्रोक्तवान्हरिसत्तमः. ९ ख. छ. झ. ट. प्रतिजानेहंयोजनानांपराक्रमे. १० ग. ड. च. ज. व.
वानरर्षभाः. क. घ. प्लवङ्गोत्तमाः. ११ ड.—ज. व. वृद्धतमस्तेषां. ग. घ. वृद्धतमस्तत्र. १२ छ. झ. ट. सांप्रतंकालमस्माकं. ज.
संप्राप्ता कालभेदेन. १३ क.—ट. तांश्च. १४ ख. घ. न्कपिश्चेष्टान्. १५ क. छ. झ. ट. जांबवानिदमब्रवीत्.

मया महाबलेश्चैव यज्ञे विष्णुः सनातनः ॥ प्रदक्षिणीकृतः पूर्वं क्रममाणस्त्रिविक्रमम् ॥ १५ ॥
 स ईदानीमहं बृद्धः पुवने मन्दविक्रमः ॥ यौवने च तैदासीन्मे बलमप्रतिमं परैः ॥ १६ ॥
 संप्रत्येतौवतीं शक्तिं गमने तर्कयाम्यहम् ॥ नैतावता च संसिद्धिः कार्यस्यास्य भविष्यति ॥ १७ ॥
 अथोत्तरमुदारार्थमब्रवीदङ्गदस्तदा ॥ अनुमान्य महाप्राज्ञं जांबवन्तं महाकपिः ॥ १८ ॥
 अहमेतद्गमिष्यामि योजनानां शतं महत् ॥ निवर्तने तु मे शक्तिः स्यान्न वेति न^{११} निश्चिता ॥ १९ ॥
 तमुवाच^{१२} हरिश्रेष्ठं जांबवान्वाक्यकोविदः ॥ ज्ञायते गमने शक्तिस्तव हर्यृक्षसत्तम ॥ २० ॥
 कामं शतं सहस्रं वा नखेष विधिरुच्यते ॥ योजनानां भवान्शक्तो गन्तुं प्रतिनिवर्तितुम् ॥ २१ ॥
 न हि प्रेषयिता तौत स्वामी प्रेष्यः कथंचन ॥ भवताऽयं जनः सर्वः प्रेष्यः पुवगसत्तम ॥ २२ ॥
 भवान्कलत्रमस्माकं स्वामिभावे व्यवस्थितः ॥ स्वामी कलत्रं सैन्यस्य गतिरेषा परंतप ॥
 तस्मात्कलत्रवत्तात प्रतिपाल्यः सदा भवान् ॥ २३ ॥
 अपिचैतस्य कार्यस्य भवान्मूलमरिंदम ॥ मूलमर्थस्य संरक्ष्यमेवं कार्यविदां नयः ॥
 मूले हि सति सिध्यन्ति गुणाः पुष्पफलोदयाः ॥ २४ ॥
 तद्भवानस्य कार्यस्य साधने सत्यविक्रम ॥ बुद्धिविक्रमसंपन्नो हेतुरत्र परंतप ॥ २५ ॥
 गुरुश्च गुरुपुत्रश्च त्वं हि नः कपिसत्तम ॥ भवन्तमाश्रित्य वयं समर्था ह्यर्थसाधने ॥ २६ ॥
 उक्तवाक्यं महाप्राज्ञं जांबवन्तं महाकपिः ॥ प्रत्युवाचोत्तरं वाक्यं वालिसूनुरथाङ्गदः ॥ २७ ॥
 यदि नाहं गमिष्यामि नैन्ये वानरपुङ्गवाः ॥ पुनः खल्विदमस्माभिः कार्यं प्रायोपवेशनम् ॥ २८ ॥

त्रयाणां विक्रमाणां समाहारः त्रिविक्रमं ॥ १५-१९ ॥ शक्तः । एष विधिः भृत्यैः स्वामिप्रस्थापनं । नोच्यते
 हर्यृक्षसत्तमेति । ऋक्षत्वं वानरावान्तरजातिः । अतः
 सुग्रीवादेः ऋक्षराजत्वमिति ॥ २० ॥ भवान् योज-
 नानां शतं सहस्रं वा गन्तुं प्रतिनिवर्तितुं च कामं ॥ २१ ॥ तदेव विवृणोति—नहीति ॥
 ॥ २२ ॥ कलत्रं रक्षणीयं वस्तु ॥ २३-३३ ॥

दिवत्समाधिरवधेयः ॥ ११ ॥ स० जांबवतो बलस्खलनहेतुस्त्रिविक्रमक्रमणमिव तद्भ्रमणकाले मेरुसंताडनं जान्वोः पुराणान्तरो-
 क्तमनुसंधेयमिति मन्दविक्रम इति वदन्कविः सूचयामासेति बोध्यं ॥ १५ ॥ स० महाकपिं महान्कपिर्यस्य स तथा नियामकत्वेन महा-
 कपिमुग्रीववानिति जांबवान्महाकपिरित्यर्थः ॥ १८ ॥ ती० हरिश्रेष्ठ इति जांबवतोऽप्यपदेशो हरिसाधर्म्यात् । अल्पमन्तरमृक्षाणां ह-
 रीणां च । अतएवासौ हर्यृक्षसत्तमेत्यङ्गदसंबोधयति । सजातीयस्य हि निर्धारणं भवति । “न निर्धारणे” इति षष्ठीसमासस्य निषे-
 धेऽपि मुनिप्रयोगात्साधुत्वं । सप्तमीसमासो वा । स० हर्यृक्षसत्तम हरिणीपिङ्गे अक्षिणीयेषां कपीनां तेषु सत्तमः । यद्वा हर्यृक्षः सिंह-
 इव सत्तमः श्रेष्ठः ॥ २० ॥ ति० भवान्कलत्रं कलत्रवद्दृढस्वीयलज्जुष्ट्या वा वत्सप्राणबलं परिपाल्य इत्यर्थः । स्वामिभावे स्वामित्वे ।
 एतेन लोकैकलत्रस्य भर्ता संसारव्यवहारविषये आज्ञाप्यस्तत्प्रभुत्वं च कलत्रस्येति दर्शितं । तस्मात्स्वामी सैन्यस्य कलत्रवत् परिपाल्यः ।
 स्वामिना च कलत्रेण भर्तृत्वसैन्यमाज्ञाप्यं । एषा गतिः लोकस्येति शेषः ॥ दि० कलत्रं स्त्रीवद्रक्ष्यः । किंच कंसुखं लाति ददाति तदेव
 त्रं रक्षाकर्तुं । सुखदाता त्राता चेत्यर्थः । सामान्येन पुंसकं ॥ २३ ॥ ति० गुणाः गुणभूताः अप्रधानभूता इति यावत् ॥ २४ ॥

[पा०] १ छ. झ. ट. मया वैरोचनेयज्ञे प्रभविष्णुः. २ ड. छ. झ. ज. त्रिविक्रमः. ३ क. घ. ज. इदानीं महाबृद्धः.
 ४ ट. यौवनं च. ५ क. ग. यदासीन्मे. घ. यथासीन्मे. ६ छ. झ. ट. परं. ७ छ. झ. ट. स्वेतावदेवाद्यशक्यं मे गमने स्वतः.
 ग. ड. च. स्वेतावती शक्तिर्गमने. ८ क. ग. ड.—ट. महाप्राज्ञो. ९ ड.—ट. महाकपिं. १० क. शक्तिर्नस्यादिति मतिर्मम.
 ११ ख. ग. घ. छ. झ. ट. निश्चितं. १२ च. छ. हरिश्रेष्ठो. १३ ड. हर्यृक्षसत्तम. १४ क. ड.—ट. शतसहस्रं वा. १५ च. ज.
 स्वामी प्रेष्यान्प्रेष्यः कथंचन. १६ घ. तस्मात्कलत्रवत्तत्र. क. ख. तस्मात्कलत्रवत्तत्र. ग. भवान्कलत्रवत्तत्र. ट. यस्मात्कलत्रव-
 त्तात. तस्मात्कलत्रवत्तात. अपिचैतस्य कार्यस्य. इत्यनयो र्धयोः पौर्वापर्यं क. ड.—ट. पाठेषु दृश्यते. १७ छ. झ. ट. वैतस्य.
 १८ च. छ. ज. मेवं. १९ ड.—ट. गुणाः सर्वैः क.—घ. गुणाः पुष्पफलोदयः. २० क. ड.—ट. साधनं. २१ ख. ग. ड.
 च. ज. झ. ट. महाकपिं. २२ क. ख. घ.—ट. तान्यो वानरपुङ्गवाः.

न ह्यकृत्वा हरिपतेः संदेशं तस्य धीमतः ॥ तत्रापि गत्वा प्राणानां पश्यामि परिरक्षणम् ॥ २९ ॥
 स हि प्रसादे चात्यर्थं कोपे च हरिरीश्वरः ॥ अतीत्य तस्य संदेशं विनाशो गमने भवेत् ॥ ३० ॥
 तद्यथा ह्यस्य कार्यस्य न भवत्यन्यथा गतिः ॥ तद्भवानेव दृष्टार्थः संचिन्तयितुमर्हति ॥ ३१ ॥
 सोऽङ्गदेन तदा वीरः प्रत्युक्तः पुवर्गर्षभः ॥ जांबवानुत्तरं वाक्यं प्रोवाचेदं ततोऽङ्गदम् ॥ ३२ ॥
 अस्य ते वीर कार्यस्य न किञ्चित्परिहीयते ॥ एष संचोदयाम्येनं यः कार्यं साधयिष्यति ॥ ३३ ॥
 ततः प्रतीतं पुवतां वरिष्ठमेकान्तमाश्रित्य सुखोपविष्टम् ॥
 संचोदयामास हरिप्रवीरो हरिप्रवीरं हनुमन्तमेव ॥ ३४ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये किष्किन्धाकाण्डे पञ्चषष्ठितमः सर्गः ॥ ६५ ॥

षट्षष्ठितमः सर्गः ॥ ६६ ॥

जांबवता हनुमन्तंप्रति तस्यवायोरञ्जनायांसंभवप्रकारनिरूपणेनसह हनुमन्नामलाभस्य ब्रह्मादिभ्योवरलाभस्यचनिरूप-
 णेन तत्प्रभावप्रशंसनपूर्वकं कपिकुलविपदपनोदनाय जलधितरणचोदना ॥ १ ॥

अनेकशतसाहस्रीं विषण्णां हरिवाहिनीम् ॥ जांबवान्समुदीक्ष्यैवं हनुमन्तमथाब्रवीत् ॥ १ ॥
 वीर वानरलोकस्य सर्वशास्त्रविशारद ॥ तूष्णीमेकान्तमाश्रित्य हनुमन्किं न जल्पसि ॥ २ ॥
 हनुमन्हरिराजस्य सुग्रीवस्य समो ह्यसि ॥ रामलक्ष्मणयोश्चापि तेजसा च बलेन च ॥ ३ ॥
 अरिष्टनेमिनः पुत्रो वैनतेयो महाबलः ॥ गरुत्मानिति विख्यात उत्तमः सर्वपक्षिणाम् ॥ ४ ॥
 बहुशो हि मया दृष्टः सागरे स महाबलः ॥ भुजगानुद्धरन्पक्षी महावेगो महायशः ॥ ५ ॥

प्रतीतं प्रख्यातं ॥ ३४ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते
 श्रीमद्रामायणभूषणे सुक्ताहाराख्याने किष्किन्धाका-
 ण्डव्याख्याने पञ्चषष्ठितमः सर्गः ॥ ६५ ॥

अनेकेत्यादि ॥ १-३ ॥ अरिष्टनेमिनः काश्यपस्य ।
 नकारान्तत्वमार्ष ॥ ४-५ ॥

ति० यतोभवान्दृष्टार्थः बुद्धिमत्त्वाच्चिरदृष्टत्वाच्च अपरोक्षीकृतसमस्तकृत्याकृत्यतत्त्वार्थइत्यर्थः ॥ ३१ ॥ ति० एकान्तमाश्रित्येति ।
 यूथाद्वहिःकचिदितिशेषः ॥ ३४ ॥ इतिपञ्चषष्ठितमःसर्गः ॥ ६५ ॥

ति० वीरवानरेति । वानरलोकस्यवीरेत्यन्वयः । निर्धारणेष्टी । यद्वा हेवीरवानर लोकस्यकृत्यमुद्दिश्य किंनजल्पसीत्यन्वयः
 ॥ २ ॥ स० सुग्रीवस्यसमोसि । इतिसंमतमितिशेषः । नकेवलंममतत्समइतिसंमतं । किंतु रामलक्ष्मणयोश्चापीतिसमुच्चयः ।
 रामस्योत्तमलेन लक्ष्मणस्याधमलेनात्युक्तिनैच्योक्तिप्रसक्तिनैवंव्याख्याय इतिमन्तव्यं । सुग्रीवस्यसमइति राजलेनबहुमानार्थमुक्तिः ।
 स्तुतिसमयत्वाद्रामलक्ष्मणयोश्चापि समइत्युक्तिर्युक्तेतिवा ॥ ३ ॥ स० अरिष्टनेमिनः अरिष्टनेमेः काश्यपस्य । यद्यप्यरिष्टनेमिशब्दः
 प्रथमाष्टकषष्ठाध्यायषोडशवर्गीयप्रथमर्चद्वितीयायर्षे “स्वस्तिनस्ताक्ष्योऽरिष्टनेमिः” इति तथाऽष्टमाष्टकाष्टमाध्यायषट्त्रिंशत्प्रथमर्च-
 तृतीयपादे “अरिष्टनेमिपृतनाजमाशु” इतिगरुडएवायंशब्दःश्रुतः । व्याख्यातंचैतद्वद्वयं तथापरैः तथापि गरुडेताक्ष्यताक्ष्यपुत्रश-
 ब्दवदयं पितापुत्रयोश्चमयोरपि वाचकइति कश्यपस्येत्युक्तिःसंभवति ॥ यद्वा अरिष्टोऽहिंसितश्चासौनेमःप्रकाशश्च सोऽस्यास्तीत्यरिष्ट-
 नेमी कश्यपस्तस्य । अतइन् । नकर्मधारयादितिसमाहितंप्राक् । “नेमःकीलेऽवधौगतेंप्रकाशे” इतिविश्वः ॥ ४ ॥ ति० महा-
 बलइति । एकत्र बलंशारीरं परत्राऽऽन्तरमितिभेदः ॥ स० महाबलः महत्बलं उद्धीनमितियावत् । यस्यसतथेत्यन्यतरस्यार्थः ।
 तेन पुनरुक्तिरिव शारीरान्तरत्वाश्रयणंचनेतिज्ञेयं । महाबलः महारूपवान्महास्थौल्यवान्वा । “बलंचन्द्रेरसेरूपेस्थेमनिस्थौल्यसौ-

[पा०] १ छ. झ. अ. ट. नपश्ये. २ च. ज. कोपेपिचहरीश्वरः. ३ ड. च. ज. अ. तत्तदा. झ. ट. तत्तथा. ४ क.
 ग.—च. ज. अ. तथा. ५ घ. ड. च. ज. झ. अ. नुत्तमं. ६ ड.—ट. तस्य. ७ ड. छ. झ. अ. ट. त्परिहास्यते. ८ क.
 प्रवीरं. ९ ख. झ. ट. छविदांवर. १० ख. तूष्णीमेकान्त. ११ क. ग.—च. ज. अ. भुजङ्गान्. १२ ड.—ट. महाबाहुर्महाबलः.

पक्षयोर्यद्वलं तस्य तावद्भुजबलं तव ॥ विक्रमश्चापि वेगश्च न ते तेनावहीयते ॥ ६ ॥
 बलं बुद्धिश्च तेजश्च सत्त्वं च हरिपुङ्गव ॥ विशिष्टं सर्वभूतेषु किमात्मानं न बुध्यसे ॥ ७ ॥
 अप्सराऽप्सरसां श्रेष्ठा विख्याता पुञ्जिकथला ॥ अञ्जनेति परिख्याता पत्नी केसरिणो हरेः ॥ ८ ॥
 विख्याता त्रिषु लोकेषु रूपेणाप्रतिमा भुवि ॥ अभिशापादभूतात वानरी कामरूपिणी ॥ ९ ॥
 दुहिता वानरेन्द्रस्य कुञ्जरस्य महात्मनः ॥ कपित्वे चारुसर्वाङ्गी कदाचित्कामरूपिणी ॥ १० ॥
 मानुषं विग्रहं कृत्वा रूपयौवनशालिनी ॥ विचित्रमाल्याभरणा मंहर्हक्षौमवासिनी ॥
 अचरत्पर्वतस्याग्रे प्रावृडम्बुदसन्निभे ॥ ११ ॥

तस्या वस्त्रं विशालाक्ष्याः पीतं रक्तदशं शुभम् ॥ स्थितायाः पर्वतस्याग्रे मारुतोपहरच्छनैः ॥ १२ ॥
 स ददर्श ततस्तस्या वृत्तावरू सुसंहतौ ॥ स्तनौ च पीनौ सहितौ सुजातं चारु चाननम् ॥ १३ ॥
 तां विशालायतश्रोणीं तनुमध्यां यशस्विनीम् ॥ दृष्ट्वैव शुभसर्वाङ्गीं पवनः काममोहितः ॥ १४ ॥
 स तां भुजाभ्यां दीर्घाभ्यां पर्यष्वजत मारुतः ॥ मन्मथाविष्टसर्वाङ्गो गतात्मा तामनिन्दिताम् ॥ १५ ॥
 सा तु तत्रैव संभ्रान्ता सुवृत्ता वाक्यमब्रवीत् ॥ एकपत्नीव्रतमिदं को नाशयितुमिच्छति ॥ १६ ॥
 अञ्जनाया वचः श्रुत्वा मारुतः प्रत्यभाषत ॥ न त्वां हिंसामि सुश्रोणि माऽभूते सुभगे भयम् ॥ १७ ॥
 मेनसाऽसि गतो यत्त्वां परिष्वज्य यशस्विनीम् ॥ वीर्यवान्बुद्धिसंपन्नस्तव पुत्रो भविष्यति ॥ १८ ॥

पक्षयोरिति ॥ अत्र समानपदमध्याहार्यं । विक्रमादिकं ॥ १२-१४ ॥ तां गतात्मा तद्व्रतचित्तः । तां पर्यष्व-
 तेन गरुत्मता समानं । नावहीयते न न्यूनं भवति । जतेति संबन्धः ॥ १५-१६ ॥ न हिंसामि पातिव्र-
 तेनेति पञ्चम्यर्थे तृतीया ॥ ६ ॥ विशिष्टं श्रेष्ठं ॥ ७ ॥ त्याज्यं प्रच्यावयामि ॥ १७ ॥ न केवलं पातिव्रत्यभ-
 अप्सरेति निर्देश आर्षः ॥ ८-११ ॥ रक्तदशं रक्ताग्रं ज्ञाभावः श्रेयोपि भविष्यतीत्याह—वीर्यवानिति

न्ययोः ॥ इतिविश्वः ॥ ५ ॥ ति० भुजवीर्यबलं तवेति प्राचीनपाठे तस्यपक्षयोर्यद्वलं तवचयद्भुजवीर्यबलं उभयंतुल्यमितिशेषः
 ॥ ६ ॥ ति० विशिष्टमात्मानं अभिजनबलपराक्रमवैभवविशिष्टमात्मानं । किंनसज्जसेसमुद्रलङ्घनाय किंनसज्जीकरोषीत्यर्थः ॥ ७ ॥
 ति० सुसंहतौ सुसंस्थितौ । सहितौपरस्परसंसक्तौ ॥ १३ ॥ स० काममोहितत्वादिप्रदर्शनं देवकार्यार्थमेववायोरिति ज्ञातव्यं
 ॥ १४ ॥ स० पर्यष्वजत आलिलिङ्ग । गतात्मा गर्भरूपेण तद्व्रतस्वांशः । सतां सद्भिः अनिन्दितां तामित्यन्वयः । कृद्योगलक्ष-
 णाषष्ठी । एतेन तामिति न पुनरुक्तमिव । तांगतात्मा तांपर्यष्वजतेति नङ्गिष्ठान्वयीत्यपि बोध्यं । सतीमिति वाकचित्पाठः ॥ ति०
 मन्मथाविष्टसर्वाङ्गः कामाकान्तकृत्स्नज्ञानकर्मेन्द्रियः । अतएव तांगतात्मा तद्वर्भप्रविष्टात्मतेजाबभूव । देवत्वादिनापियोनि संबन्धं
 निजतेजःप्रवेशनमिति बोध्यं ॥ १५ ॥ ति० त्वां हिंसामि योनि संबन्धेन तावकमेकपत्नीव्रतं ननाशयामि । अनेन बलात्पर-

[पा०] १ क. भुजयोस्तद्वलं. झ. ट. भुजवीर्यबलं. २ क. ड.—ट. तेजश्च. ३ ड. ज. तेन तेनावहीयते. क. छ. झ. न.
 ट. न तेनेनावहीयते. ४ ख. ग. घ. हरिसत्तम. ५ क. ग. विशिष्टः. ६ ड. च. छ. झ. न. ट. सज्जसे. ७ ख. घ. आसीदप्स-
 रसां. ८ ज. अत्रिशापादभूत. ९ च. छ. झ. ट. तातकपित्वे. क. ख. ग. ड. न. तावद्धानरी. १० ग. यौवनोत्तमशा-
 लिनी. ११ विचित्रमाल्याभरणा. अचरत्पर्वतस्याग्रे. इत्यर्थयोः पौर्वापर्यं क.—घ. पाठेषु दृश्यते. १२ च.—ट. कदाचित्क्षौम-
 धारिणी. ड. कदाचित्कामचारिणी. १३ छ. ट. पीतरक्तदशं. १४ क.—घ. च. ज. न. ट. मारुतोपाहरत्. १५ ग. तदा
 तस्याः. १६ क. सुसंस्थितौ. १७ ड. च. ज. न. सुजातौ. १८ झ. ट. बलादायतश्रोणी. १९ च. ज. न. मनस्विनी.
 २० क.—घ. पीनाभ्यां. २१ छ. ज. झ. सुव्रता. न. संवृता. २२ ड.—ट. मनसोभयं. २३ क. ग. मारुतोस्मिगतोयस्त्वां.
 २४ ड. छ. झ. न. ट. यशस्विनि. २५ क. ख. ग. संपन्नः पुत्रस्तव.

महासत्त्वो महातेजा महाबलपराक्रमः ॥ लङ्घने प्लवने चैव भविष्यति मया समः ॥ १९ ॥
 एवमुक्ता ततस्तुष्टा जननी ते महाकपे ॥ गुहायां त्वां महाबाहो प्रजज्ञे प्लवगर्षभम् ॥ २० ॥
 अभ्युत्थितं ततः सूर्यं बालो दृष्ट्वा महावने ॥ फलं चेति जिघृक्षुस्त्वमुत्प्लुत्याभ्युद्रतो दिवम् ॥ २१ ॥
 शतानि त्रीणि गत्वाऽथ योजनानां महाकपे ॥ तेजसा तस्य निर्धूतो न विषादं गतस्ततः ॥ २२ ॥
 तावदापततस्तूर्णमन्तरिक्षं महाकपे ॥ क्षिप्तमिन्द्रेण ते वज्रं क्रोधाविष्टेन धीमता ॥ २३ ॥
 तदा शैलाग्रशिखरे वामो हनुरभज्यत ॥ ततो हि नामधेयं ते हनुमानिति कीर्त्यते ॥ २४ ॥
 ततस्त्वां निहतं दृष्ट्वा वायुर्गन्धवहः स्वयम् ॥ त्रैलोक्ये भृशसंकुद्रो न ववौ वै प्रभञ्जनः ॥ २५ ॥
 संभ्रान्ताश्च सुराः सर्वे त्रैलोक्ये क्षोभिते सति ॥ प्रसादयन्ति संकुद्रं मारुतं भुवनेश्वराः ॥ २६ ॥
 प्रसादिते च पवने ब्रह्मा तुभ्यं वरं ददौ ॥ अशस्त्रवध्यतां तात समरे सत्यविक्रम ॥ २७ ॥
 वज्रस्य च निपातेन विरुजं त्वां समीक्ष्य च ॥ सहस्रनेत्रः प्रीतात्मा ददौ ते वरमुत्तमम् ॥
 स्वच्छन्दतश्च मरणं ते भूयादिति वै प्रभो ॥ २८ ॥
 स त्वं केसरिणः पुत्रः क्षेत्रजो भीमविक्रमः ॥ मारुतस्यौरसः पुत्रस्तेजसा चापि तत्समः ॥ २९ ॥
 [ईर्दृशेस्य हि ते तात वर्णयामः कथं बलम् ॥ कार्यं च लोकसंमान्यं कर्तुं शक्तस्त्वमेव हि ॥ ३० ॥
 भवान्जीवातवेऽस्माकमञ्जनागर्भसंभवः] ॥ त्वं हि वायुसुतो वत्स प्लवने चापि तत्समः ॥ ३१ ॥
 वयमद्य गतप्राणा भवानस्त्रातु सांप्रतम् ॥ दौक्ष्यविक्रमसंपन्नः पक्षिराज इवापरः ॥ ३२ ॥
 त्रिविक्रमे मया तात सशैलवनकानना ॥ त्रिस्सप्तकृत्वः पृथिवी परिक्रान्ता प्रदक्षिणम् ॥ ३३ ॥

॥ १८-२१ ॥ शतानि त्रीणि एतदनेकशतयोजना-
 नामुपलक्षणं । “ बहुयोजनसाहस्रं कामत्येषः ” इत्यु-
 त्तरकाण्डे वक्ष्यमाणत्वात् ॥ २२-३२ ॥ पृथिवीत्य-
 नेनाण्डकटाहमध्य उक्तः । तस्याः त्रिस्सप्तकृत्वः क्रमणं
 मध्यप्रदेशे । यद्वा यावती महाबलिभूमिः तावती
 पृथिवी अत्रविवक्षिता । तस्याः प्रदक्षिणं तद्वहिःप्रदे-
 शेन संगच्छते । यद्वा क्रमणानन्तरं जाम्बवान् विज-
 यधोषणार्थं पृथिवीमात्रप्रदक्षिणं कृतवानिति प्रसिद्धिः ।

पुरुषेणालिङ्गनादावपि नपातित्रयभङ्गः किंतु योनिभोगेनैवेतिसूचितं ॥ १७ ॥ स० महासत्त्वः महत् शुद्धं सत्त्वंगुणोयस्यसतथा ।
 चतुर्मुखात्मकत्वाद्युक्तंवायोःसत्त्वात्मकत्वं । लङ्घने समुद्रोपरिप्लवने । अल्लवने समुद्राद्युपर्यपिमन्दगमने ॥ १९ ॥ ति० ततस्तुष्टा
 मनसामहादैवततेजस्संकमकथनात् ॥ २० ॥ ति० उदयकालिकभास्करस्याप्रफलवद्रक्तवृत्तत्वात्फलबुद्धिविषयत्वं । यथा जात-
 मात्राजादिबालानां प्राचीनवासनयास्तनपानादौप्रवृत्तिस्तथैवास्य जातमात्रस्य वानरोचितफलादानप्रवृत्तिरिति बोध्यं ॥ २१ ॥
 ति० तस्य रवेः । तेजसा निर्धूतः क्षिप्तोपि । ततः वायुबलवत्त्वान्नविषादंगतः ॥ शि० योजनानांशतानित्रीणि “ अङ्कानां वामतो-
 गतिः ” इति न्यायेन शताधिकत्रिसहस्राणिगत्वा । शतानित्रीणीत्यस्य त्रिशतपरत्वेनव्याख्यानंतु “ बहुयोजनसाहस्रं ” इत्युत्त-
 रकाण्डेवक्ष्यमाणं विरुध्येत । अनेकशतयोजनानामुपलक्षणमिति भूषणोक्तिस्तु नयुक्ता । त्रीणीत्यस्यैवैयर्थ्यापत्तेः ॥ २२ ॥ स०
 कोपाविष्टेन शरणागतराहुकार्यसाधनसंभृतकोपेन ॥ २३ ॥ स० हनुः गण्डाधोभागः । हनुमान् हनुर्हनुर्वाऽस्यास्तीति सतथा ।
 “ हनुमान्हनुमानपि ” इति द्विरूपकोशः ॥ २४ ॥ स० गन्धवहः पुत्रघातेनस्वहिंसावहः । प्रभञ्जनः प्रकर्षेणभञ्जयति कोपेने-
 दानींजनानिति प्रगतंभञ्जनंयस्मादितिवासतथा । गन्धवहः पुत्रसंबन्धवहः । गन्धनंहिंसित्युत्कर्षेणधोपिहिंसा ॥ २५ ॥ ति० वज्र-
 स्यनिपातेन । चाद्भिरौनिपातेनच ॥ २८ ॥ स० क्षेत्रजःपुत्रः । औरसः आलिङ्गनसमये उरस्संबन्धेनजातः । “ नमेहृषीकाणि-

[पा०] १ ख. घ. भविष्यतिहिमत्समः. २ ज. मुक्तातुसातुष्टा. ३ च.—ट. प्लवगर्षभ. ४ क. अभ्युद्यन्तं. ५ ट. मुत्प-
 त्याभ्युत्थितोदिवं. ६ क. ख. ग. ड. च. ज. न. ततोगतः. ७ छ. झ. न. त्वामप्युपगततूर्णं. ग. च. ज. ट. तत्राप्युपगतस्तूर्णं.
 ख. अथाप्युपगतस्तूर्णं. ८ ड.—ज. न. ट. कोपाविष्टेनचेतसा. झ. कोपाविष्टेनतेजसा. ९ ड.—ज. न. ट. कीर्तितं. १० च.
 न. विक्षतं. ११ क. ड. च. छ. झ. न. ट. क्षुभिते. १२ ख. झ. तंकुद्रं. १३ च.—ट. तवस्यादिति. १४ ख. घ. विभो.
 १५ इदमर्थत्रयं ड. च. ज. पाठेषुदृश्यते. १६ ड. भवान्वीरतमोस्माकं. १७ ख. वापि. १८ ख. घ.—न. भवानस्मासु. क.
 वानराःसाधुसांप्रतं. १९ ड. च. ज. न. दक्षोविक्रम. ख. ग. घ. तार्क्ष्यविक्रम.

तथा चौषधयोऽस्माभिः संचिता देवशासनात् ॥ निष्पन्नममृतं याभिस्तदासीन्नो महद्बलम् ॥ ३४ ॥
 स इदानीमहं वृद्धः परिहीनपराक्रमः ॥ सांप्रतं कालमस्माकं भवान्सर्वगुणान्वितः ॥ ३५ ॥
 तद्विजृम्भस्व विक्रान्तः प्लवतामुत्तमोह्यसि ॥ त्वद्वीर्यं द्रष्टुकामेयं सर्ववानरवाहिनी ॥ ३६ ॥
 उत्तिष्ठ हरिशार्दूल लङ्घयस्व महार्णवम् ॥ परा हि सर्वभूतानां हनुमन्या गतिस्तव ॥ ३७ ॥
 विषण्णा हरयः सर्वे हनूमन्किमुपेक्षसे ॥ विक्रमस्व महावेगो विष्णुस्त्रीन्विक्रमानिव ॥ ३८ ॥
 तैस्तु वै जांबवता प्रचोदितः प्रतीतवेगः पवनात्मजः कपिः ॥
 प्रहर्षयस्तां हरिवीरवाहिनीं चकार रूपं महदात्मनस्तदा ॥ ३९ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये किष्किन्धाकाण्डे षट्षष्टितमः सर्गः ॥ ६६ ॥

अन्यत्सर्वमतिरोहितार्थं ॥ ३३—३९ ॥ इति श्रीगो-
 विन्दराजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे मुक्ताहारा-
 ख्याने किष्किन्धाकाण्डख्याख्याने षट्षष्टितमः
 सर्गः ॥ ६६ ॥

पतन्त्यसत्पथे ” इति ब्रह्मणउक्तेर्वायोलोकानुकरणमिदमिति मन्तव्यं ॥ २९ ॥ ति० याभिः सागरेप्रक्षिप्यामृतंनिर्मथ्यं निर्मथ-
 नेनलभ्यं ॥ ३४ ॥ ति० सांप्रतंकालमितिसप्तम्यर्थेद्वितीया । अस्माकमितिनिर्धारणेषष्ठी । अस्मिन्कालेऽस्माकमध्ये भवानेवस-
 र्वगुणान्वितइत्यर्थः ॥ ३५ ॥ स० लङ्घयस्वमहार्णवं । स्वार्थेणिच् । णिच् महाार्णवंव्यसनसमुद्रं कपील्लङ्घयस्वेति जांबवदाशयइ-
 तिसूचयति । या तवगतिः समुद्रतरणं सा नकेवलंकपिमोदनमात्रफला । अपितु सर्वभूतानां परा पूरयित्री । अभिमतस्येति
 शेषः । हेहनुमन् या तवगतिः रामाख्यादेवता साः सर्वभूतानांपरा हि यतोतस्तत्सेवार्थमुत्तिष्ठतियोजनावा ॥ ३७ ॥ ति०
 विषण्णाः अर्थस्यस्वासाध्यत्वाद्दीनाः । किमुपेक्षसे तानितिशेषः ॥ ३८ ॥ ति० कपीनामृषभेण । कपिशब्दोत्रच्छत्रिन्यायेन
 ऋक्षसाधारणः । रूपं समुद्रतरणोचितमहाविग्रहं । प्रकृतेस्तद्वत्त्वाद्रूपमहत्त्वस्वल्पत्वकरणं नापुपन्नं । एवं जांबवताहनुमदभि-
 जनपराक्रमादिज्ञापनं तस्यसहजबलाविर्भावाय । तथाज्ञापनं हि तस्यतदाविर्भावकारणमितिदेवकृतःसमयः । यद्यपीतरदिक्त्रयप्रेषि-
 तवानराणामपि सप्तसमुद्रपरवर्त्युदयास्ताचलादिपर्यन्तगमनमुपदिष्टं । तथापि तन्मार्गसमुद्रमध्ये विंशतित्रिंशदादियोजनेषु पर्वता-
 नांसत्त्वात्तदवलंबेनप्लवने नतथाकष्टं । इहतु निरवलंबंशतयोजनप्लवनमन्यासाध्यमितिभावः । अत्रत्या मध्यपर्वतास्तु राक्षसैर्भङ्क्त्वा
 मज्जितादुर्गसिद्धये । लवाश्वमज्जिताः । अतएवात्र सुग्रीवेण ते नोक्ताः । अतएव चत्वारिंशेसर्गे पूर्वदिक्प्रेषितवानरान्प्रति समुद्रा-
 न्तरगतदेशमुपक्रम्य “ गिरिभिर्ध्वजगम्यन्ते प्लवनेनच ” इत्युक्तं ॥ स० नकेवलंजांबवदुक्तिमात्रेण । किंतु कपीनामृषभेण सुग्री-
 वेणचोदितः । यद्वा ऋषभेण श्रेष्ठेन वृद्धत्वेनमाननीयेनचोदितः । कपीनां कपिःसुग्रीवः इनः स्वामी यस्यास्सातां कपिवीरवा-
 हिनींप्रहर्षयन्नित्यन्वयः । पूर्वपथात् विष्णुः इवेतिचापुवर्तते । तेनच पवनः आत्मजःपुत्रोयस्यसः विष्णुः त्रिविक्रमः । रूपमिव
 रूपंचकारेति दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकभावःकथितः पुनरुक्तिपरिहारोपि जातइत्यवसेयं ॥ “ अवर्धतोच्चैर्हनुमान्महाद्रौ ” इत्याद्युक्तेः
 रूपमहचकार स्वीकृतवानित्यर्थः ॥ ३९ ॥ इतिषट्षष्टितमःसर्गः ॥ ६६ ॥

[पा०] १ क. ग.—च. ज.—ट. तदा. २ छ. झ. निर्मथ्यममृतं. ३ ड. छ. झ. व. ट. तदानींनो. ४ क.
 ग. महाबलं. ५ ज. इदानीमस्म्यहंवृद्धः. ६ क. परिक्षीणपराक्रमः. ७ क. गतिरस्माकं. ८ ड. च. ज. व. गुणाधिकः.
 ९ ड.—ट. द्रष्टुकामाहि. १० क. ग. ड.—ट. सर्वावनर. ११ छ. झ. ट. महावेग. १२ क. ख. ग. च. ज. यथाविष्णु-
 स्त्रिविक्रमे. ज. यथाविष्णुस्त्रिविक्रमः. १३ क. छ. झ. ट. ततःकपीनामृषभेणचोदितः. ग. ततस्तुवैजांबवताभिचोदितः.
 १४ ड.—ट. पवनात्मजस्तदा.

सप्तषष्ठितमः सर्गः ॥ ६७ ॥

जलधिलङ्घनाय पृथुतरशरीरं परिगृहीतवता हनुमता वानरनिकरभयापसारणाय निजप्रभावप्रशंसनपूर्वकं महेन्द्रगिरिशि-
खरारोहणेन सागरतरणोद्यमनं ॥ १ ॥

तं दृष्ट्वा जृम्भमाणं ते क्रमितुं शतयोजनम् ॥ वीर्येणापूर्यमाणं च सहसा वानरोत्तमम् ॥ १ ॥
सहसा शोकमुत्सृज्य प्रहर्षेण समन्विताः ॥ विनेदुस्तुष्टुवापि हनुमन्तं महाबलम् ॥ २ ॥
ग्रंहं विस्मिताश्चैव वीक्षन्ते स्म समन्ततः ॥ त्रिविक्रमकृतोत्साहं नारायणमिव प्रजाः ॥ ३ ॥
संस्तूयमानो हनुमान् व्यवर्धत महाबलः ॥ समाविध्य च लाङ्गूलं हर्षाच्च बलमेयिवान् ॥ ४ ॥
तस्य संस्तूयमानस्य बृद्धैर्वानरपुङ्गवैः ॥ तेजसापूर्यमाणस्य रूपमासीदनुत्तमम् ॥ ५ ॥
यथा विजृम्भते सिंहो विवृद्धो गिरिगह्वरे ॥ मारुतस्यौरसः पुत्रस्तथा संप्रति जृम्भते ॥ ६ ॥
अशोभत मुखं तस्य जृम्भमाणस्य धीमतः ॥ अम्बरीषमिवादीप्तं विधूम इव पावकः ॥ ७ ॥
हरीणामुत्थितो मध्यात्संग्रह्यतनूरूहः ॥ अभिवाद्य हरीन् बृहन्नुमानिदमब्रवीत् ॥ ८ ॥
अरुजत्पर्वताग्राणि हुताशनसखोऽनिलः ॥ बलवानप्रमेयश्च वायुराकाशगोचरः ॥ ९ ॥
तस्याहं शीघ्रवेगस्य शीघ्रगस्य महात्मनः ॥ मारुतस्यौरसः पुत्रः प्लवने नास्ति र्मेतसमः ॥ १० ॥

जृम्भमाणं वर्धमानं ॥ १—६॥ आदीप्तमम्बरीषमिव
स्थितं जृम्भमाणस्य तस्य मुखं विधूमः पावक इव अशो-
भत । अम्बरीषं भ्राष्ट्रं । “क्लीबेम्बरीषं भ्राष्ट्रो ना” इत्य-
मरः ॥ ७—८॥ अनिलः गमनशीलः । “अन प्राणने”

इत्यस्मादौणादिक इलप्रत्ययः ॥ ९॥ शीघ्रवेगस्य शीघ्राः
वैनतेयादयः तेषां वेग इव वेगो यस्य सः तस्य ।
तत्साम्यमसहमानस्ततोऽप्याधिक्यमाह—शीघ्रगस्येति ।
यद्वा शीघ्रवेगस्य अतएव शीघ्रगस्य ॥ १० ॥

ति० अथ गृहीतमहाविग्रहस्य हनुमतो वानरबलाश्वासनाय निजबलप्रख्यापनपूर्वं समुद्रलङ्घनाय महेन्द्रपर्वतारोहणमाह—त-
मिति । स० जृम्भमाणं एधमानकार्यं शतयोजनं क्रमितुं एकपातेन गन्तुं । वेगेनापूर्यमाणमित्यनेन वेगकर्तृकपूरणकर्माभूतमित्य-
र्थोक्तः । तेन वेगस्य स्वाभाविकतयोद्बोधः सूचितो भवति । सहसेत्यनेनालोचनां सूचयति । तेन कथं सहसा हसेन हासेन सहि-
ता इति वा ॥ १ ॥ स० त्रिविक्रमं कृतोत्साहं कृते त्रिविष्टपादिव्यापनव्यापारे उत्साहो यस्य स तथातः ॥ ३ ॥ स० लाङ्गूलं
वालं । समाविध्य विलोत्य । कपिजातिस्वभावोऽयं ॥ ४ ॥ ति० अम्बरीषं भ्राष्ट्रं । तदुपमं । अतएव दीप्तं प्रज्वलत् । अङ्गार-
वर्णप्रतप्तभ्राष्ट्रोपममितियावत् ॥ स० अम्बरीषोपमं अम्बरीषेण सूर्येणोपमा यस्य स तथा । “अम्बरीषः” इत्यौणादिकसूत्रेण निपा-
तितः शब्दः । “अम्बरीषं भ्राष्ट्रे क्लीबं पुंसि नृपान्तरे । नरकस्य प्रभेदे च किशोरे भास्करे पितृ । आभ्रातकेऽनुपाते च” इति मेदिनी ।
“अम्बरीषो नृपान्तरे । मार्ताण्डे खण्डपरशौ” इति विश्वः ॥ भ्राष्ट्रमिति व्याख्या भाष्यकालिप्रस्तदनु रूपत्वायोगाद्विशेषाभिधानाना-
लोचनमूलेत्युपेक्षया ॥ शि० तस्य हनुमतः विधूमः पावक इव दीप्तं मुखं अम्बरीषोपमं सूर्यसदृशं यथा भवति तथा अशोभत । अम्बरी-
षशब्दार्थस्तु अम्बरीणां आकाशवर्तानक्षत्रगणानां ईषः तेजसापराभूतत्वं यस्मादिति अम्बरीणः सर्वलोकानां काशचारीणो वा ईषति
स्वतेजसाप्राप्नोतीति वा ॥ ७ ॥ ति० आरुजन् अत्यन्तं भिन्दमानः हुताशनस्य सखा उच्यमानगुणो यो वायुर्गमनशीलोऽनिलोऽस्ति ॥
स० आकाशगोचरः आकाशरूपिण्यां गवि चरतीति स तथा । अनिलश्च । आकाशो गोचरो विषययोग्यत्वेन यस्य स तथा ॥
शि० ननिलीयत इत्यनिलः निःशब्द इत्यर्थः ॥ ९॥ ति० प्लवनेन गुणेन तत्समोऽस्ति ॥ स० शीघ्रवेगस्य शीघ्रद्वन्द्ववेगः प्रवाहो यस्य स तथा ।
तस्य सरिदादेः सकाशात् शीघ्रगः शीघ्रगच्छतीति स तथा । “वेगो जवे प्रवाहे च” इति विश्वः । यद्वा अहं शीघ्रवेगस्ये लोकपदं ।
अहमित्यभिमान्यमानवाचिनाऽभिमानि गृह्यते । तथा च अहमा रुद्रेण शीघ्रवेगमनः । तस्य सकाशाच्छीघ्रगस्तस्य ॥ १० ॥

[पा०] १ ड.—ट. वेगेनापूर्यमाणं. २ च.—ट. विनेदुर्विस्मिताश्वापि. ३ क. ख. घ.—ज. अ. ट. ते वीक्षन्ते. ४ च.
ज. त्रिविक्रमे. छ. झ. अ. ट. त्रिविक्रमं. ५ ड. अ. न्प्रावर्धत. ६ ग. महाकपिः. ७ ड.—ट. हर्षाद्बलमुपेयिवान्. ८ ख. ग.
सर्वैर्वानर. ९ घ. ड. छ. झ. अ. ट. विवृते. च. ज. वितते. १० ग. तथाऽजृम्भत वीर्यवान्. क. तथाप्रतिविजृम्भते. ११ क.
ख. घ. छ. झ. अम्बरीषोपमं दीप्तं. १२ क. कपीन्. ख. ततोऽब्रवीत्. १३ झ. आरुजन्पर्वताग्राणि. १४ ड. छ. झ. अ. ट. तत्समः.

उत्सहेयं हि विस्तीर्णमालिखन्तमिवाम्बरम् ॥ मेरुं गिरिमसङ्गेन परिगन्तुं सहस्रशः ॥ ११ ॥
 बाहुवेगप्रणुनेन सागरेणाहमुत्सहे ॥ सैमाप्लावयितुं लोकं सपर्वतनदीद्वयम् ॥ १२ ॥
 ममोरुजङ्घवेगेन भविष्यति समुत्थितः ॥ समुच्छिन्नमहाग्राहः समुद्रो वरुणालयः ॥ १३ ॥
 पन्नगाशनमाकाशे पतन्तं पक्षिसेविते ॥ वैनतेयमहं शक्तः परिगन्तुं सहस्रशः ॥ १४ ॥
 उदयात्प्रस्थितं वाऽपि ज्वलन्तं रश्मिमालिनम् ॥ अनस्तमितमादित्यमभिगन्तुं समुत्सहे ॥ १५ ॥
 ततो भूमिमसंसृष्ट्य पुनरागन्तुमुत्सहे ॥ प्रवेगेनैव महता भीमेन पुवर्गर्षभाः ॥ १६ ॥
 उत्सहेयमतिक्रान्तुं सर्वानाकाशगोचरान् ॥ सागरं शोषयिष्यामि दारयिष्यामि मेदिनीम् ॥ १७ ॥
 पर्वतांश्चूर्णयिष्यामि पुवमानः पुवङ्गमाः ॥ हरिष्याम्यूरुवेगेन पुवमानो महार्णवम् ॥ १८ ॥
 लतानां विविधं पुष्पं पादपानां च सर्वशः ॥ अनुयास्यन्ति मामद्य पुवमानं विहायसा ॥
 भविष्यति हि मे पन्थाः स्त्रातेः पन्था इवाम्बरे ॥ १९ ॥

विस्तीर्णमिति मेरुविशेषणं । वानरसेनाभयनिवृत्त्यर्थं
 स्वोत्कर्षमपि स्वयं निवेदयति ॥ ११—१३ ॥ पन्न-
 गाशनं स्वोचिताहारलाभाय निरवधिकत्वासंपन्नं ।
 यद्वा आहारग्रहणत्वरया सर्वेषां भयावहं पतन्तं नतु
 वर्तमानं । आकाशे स्वोचितक्षेत्रे । पक्षिसेवित इति
 स्वपरिकरसंपत्तिरुच्यते । वैनतेयं विनतापुत्रं ।
 अनेन कौमारावस्थायां बलवेगोत्कर्षः सूच्यते । अहं
 तस्यापिप्राणदातुः पुत्रः । परिगन्तुं परितोगन्तुं
 प्रदक्षिणीकर्तुं । सहस्रशः एकयत्नेन सहस्रशः । परि-
 गन्तुं शक्तः आजानसिद्धसामर्थ्योस्मि ॥ १४ ॥

उदयात् प्रस्थितं उदयगिरेर्निर्गच्छन्तं । आदित्यं स्वस्था-
 नात्प्राप्य तेन सह गन्तुं प्रारभ्य ततः पूर्वमेवास्तगि-
 रिमासाद्यानस्तमितं ज्वलन्तं रश्मिमालिनमादित्यम-
 भिगन्तुं प्रत्युद्गन्तुं । समुत्सहे । ज्वलन्तमित्यनेन
 मध्याह्न एवाभिगमनं सूच्यते ॥ १५ ॥ ततः सूर्यप्र-
 त्युद्गमनानन्तरं । भूमिमसंसृष्ट्य कुत्राप्यविश्रम्य ।
 भीमेन महता प्रवेगेन प्रारब्धवेगेनैव पुनरागन्तुं पुन-
 रप्येकवारं सूर्यमभिगन्तुमुत्सहइत्यर्थः । शतयोजनस्थां
 लङ्कां गन्तुं किमुतेति भावः ॥ १६ ॥ आकाशगोच-
 रान् ग्रहनक्षत्रादीन् ॥ १७—१८ ॥ पुष्पमिति

ति० मेरुगिरिमसङ्गेन मध्येविश्रामायकचित्क्षणमपि स्थितिराहिल्येनैव सहस्रशः परिगन्तुमुत्सहे एकेनैववेगेनसहस्रवारंप्रद-
 क्षिणं कर्तुं शक्नोमीत्याशयः ॥ ११ ॥ ति० समुत्थितः अतिक्रान्तवेगः ॥ स० वरुणालयः अग्निः ॥ समुद्रः सुदृया उत्तर-
 णायकरिष्यमाणसेतुरेखाचिह्नेन सहवर्ततइति सतथा । तथाहिंस्रग्रहारायणे—“ सेतुंविधातुंहरिवाहिनीनां पुरैवकुर्वन्निव
 लक्ष्मेरेखा ” इति । एतेन नान्यतराधिक्यशङ्का वरुणालयइत्यस्य शुद्धयौगिकत्वाश्रयणेनपरिहारश्चास्वारस्याश्रयुक्तौ ॥ १३ ॥
 सहस्रशःपरिगन्तुं । एतेन गम्यमुद्दिश्य तदेकपातवेगेन बहुवारं तत्प्रदेशंगत्वा पुनरायातुमहंक्षमइतिवैनतेयादाधिक्यंयद्येत्यति ।
 “वैनतेयगतिःपरे”ति संपात्युक्तिस्तु पक्षिजाल्यपेक्षयेति नतद्विरोधइतिज्ञेयं ॥ ति० पक्षिसेविते आकाशे वैनतेयगतिःपदेत्यक्तस्य
 पदेस्थित्वाततोऽधःपतन्तंपन्नगाशनंवैनतेयमुपर्यधोभ्रमणेनसहस्रशःपरिगन्तुंशक्तः । पन्नगाशनंपतन्तमितिपदद्वयेन आभिषार्थः
 पवनवेगातिशयःसूच्यते ॥ ति० पक्षिसेवितं पक्षिराजं । वैनतेयं आकाशेपतन्तमहमपि सहस्रशःपरिगन्तुंशक्तः । तस्यैकपातं
 यावदहंसहस्रवारंपतितुंशक्तइत्यावत् ॥ १४ ॥ स० प्रवेगेन एकपातेन । भीमेन द्विषतां अभीमेनसतामित्यकारप्रश्लेषाप्रश्ले-
 षाभ्यामर्थद्वयंज्ञेयं ॥ १५ ॥ शि० उत्सहेयमिति । आकाशगोचरान् अतिक्रान्तुंउत्सहे । सागरान्शोषयिष्यामि शोषयितुमुत्सहे ।
 शोषणपूर्वकोत्साहोधात्वर्थः । एवमुत्तरत्रापि तत्तद्धात्वर्थपूर्वकउत्साहोर्थः । अतएव नशोषादिप्रतिज्ञावाक्यत्वमेतस्य ॥ १७ ॥
 ति० लतानांविविधंपुष्पं पादपानां च पुष्पंहरिष्यामीत्यन्वयः । तच्चपुष्पं वायुवेगेनाहतंमामनुयास्यति ॥ १९ ॥

[पा०] १ ड. च. ज. ट. उत्सहेयंतु. २ घ. ड. च. ज. अ. वायुवेग. ३ क. समंलावयितुं. ४ संमूर्च्छित. झ. अ. ट.
 समुत्थित. ५ छ. झ. पक्षिसेवितं. ६ क.—च. ट. चापि. ७ ड.—ट. महंगन्तुं. ८ ड. छ. झ. ट. मसंसृष्टा. ९ ख. उत्सहे-
 यमभि. क. ड. उत्सहेयमिति. १० ड.—ट. सागरान्शोषयिष्यामि. क. ग. घ. सागरान्क्षोभयिष्यामि. ११ क. ग. घ. पर्वता-
 न्क्रंपयिष्यामि. १२ क. ग. हरिष्येचोरुवेगेन. १३ क. ख. ग. छ. झ. अ. ट. अनुयास्यति. १४ ख. ग. वायोः.

चरन्तं घोरमाकाशमुत्पतिष्यन्तमेव वा ॥ द्रक्ष्यन्ति निपतन्तं च सर्वभूतानि वानराः ॥ २० ॥
 महामेघप्रतीकाशं मां च द्रक्ष्यथ वानराः ॥ दिवमावृत्य गच्छन्तं प्रसमानमिवाम्बरम् ॥ २१ ॥
 विधमिष्यामि जीमूतान्कम्पयिष्यामि पर्वतान् ॥ सागरं क्षोभयिष्यामि प्लवमानः समाहितः ॥ २२ ॥
 वैनतेयस्य सा शक्तिर्मम या मारुतस्य वा ॥ २३ ॥
 [महामंसनहनोपेतौ महान्तौ पुरुषर्षभौ ॥ ऋश्यमूकं पुनः शैलं प्लवेयं रामलक्ष्मणौ ॥
 नूनं नेष्यामि वैदेहीं रामस्य महिषीं प्रियाम् ॥ २४ ॥]
 ऋते सुपर्णराजानं मारुतं वा महाजवम् ॥ न तद्भूतं प्रपश्यामि यन्मां प्लुतमनुव्रजेत् ॥ २५ ॥
 निमेषान्तरमात्रेण निरालम्बनमम्बरम् ॥ सहसा निपतिष्यामि घनाद्विद्युदिवोत्थिता ॥ २६ ॥
 भविष्यति हि मे रूपं प्लवमानस्य सागरे ॥ विष्णोर्विक्रममाणस्य पुरां त्रीन्विक्रमानिव ॥ २७ ॥
 बुद्ध्या चाहं प्रपश्यामि मनश्चेष्टा च मे तथा ॥ अहं द्रक्ष्यामि वैदेहीं प्रमोदध्वं प्लवङ्गमाः ॥ २८ ॥
 मारुतस्य समो वेगे गरुडस्य समो जवे ॥ अयुतं योजनानां तु गमिष्यामीति मे मतिः ॥ २९ ॥
 वासवस्य सवज्रस्य ब्रह्मणो वा स्वयंभुवः ॥ विक्रम्य सहसा हस्तादमृतं तदिहानये ॥
 लङ्कां वाऽपि समुत्क्षिप्य गच्छेयमिति मे मतिः ॥ ३० ॥

जालेकवचनं ॥ १९ ॥ स्वातेःपन्थाः परिपूर्णतारा- | च्छायापथः ॥ २०—२२ ॥ ममः ॥ शक्तिः सा

ति० स्वातेःपन्थाइति । स्वातिपथश्छायापथइत्युच्यते । स तु प्रकीर्णबहुनक्षत्रः । ममपन्थाऽपि प्रकीर्णबहुपुष्पकः ।
 चरन्तं मार्गमध्ये इत्याकाशं प्रत्युत्पतिष्यन्तमेव ॥ २० ॥ ति० निपतन्तं परेपारेइतिशेषः । द्रक्ष्यन्ति । अनेनोत्पतनपतनयोरैकका-
 लत्वोक्त्याऽतिवेगः सूचितः ॥ २१ ॥ ति० वैनतेयस्येति । त्रयाणामेवैषां सर्वभूतातिशायिनीशक्तिर्नान्यस्येतिभावः ॥ स०
 वैनतेयस्येति । साम्येन वायोशक्तिरुचिता । वैनतेयस्यनैच्येपि पामरापेक्षया दृष्टान्तीकरणमितिज्ञेयं ॥ अत्रोत्तरत्रच मम मारुतस्य
 वायोरपिसकाशात् वैनतेयस्य । वावेति अप्यर्थः । गरुडस्यापि अशक्तिः शक्त्यभावएवेतिवा ॥ २३ ॥ सुपर्णराजानं समासान्त-
 विधिरनिलः । सुपर्णराजस्य अनाः चेष्टावा यस्मात्सतथा तंमारुतमृतइत्युभयत्र वायुरेकएव निदर्शनमित्यवसेयं ॥ ऋतेऽशब्दयोगे
 द्वितीयोपपत्तिस्तु—ज्ञानसूर्यमृतइत्यनुव्याख्यासुधातइव शब्देन्दुशेखरादितइवास्मत्कृततत्त्वसंख्यानटिप्पणीतोऽवसेया ॥ २५ ॥
 ति० विद्युदुपमया शैष्ट्येण बहुदेशव्याप्तिर्वच्यते । स० निरालम्बनं निराधारं यथाभवतितथा निपतिष्यामि । यद्वा निरालम्बनमं-
 बरमिति गगनस्वरूपनिरूपणं । घनाद्विद्युदिवेत्यनेन गगनस्य नीरदवलीलां स्वस्य प्रकाशमानतां च सूचयामासत्यवधेयं ॥ २६ ॥
 ति० “सतां हि सन्देहपदेषु वस्तुषु प्रमाणमन्तःकरणप्रवृत्तयः” इतिन्यायेनाह—बुध्येति । निश्चयात्मकान्तःकरणेनेत्यर्थः ।
 तथा मे मनश्चेष्टा मनोव्यापारोऽनुमानरूपः । किंपश्यसि किंविषयाच्चेतमनश्चेष्टेत्यत्राह—द्रक्ष्यामीति ॥ स० अहंवैदेहींद्रक्ष्यामि ।
 तथा मे मनश्चेष्टा मनस्संबन्धिव्यापारोस्ति । अतः प्लवङ्गमाः प्रमोदध्वमित्यन्वयः । ननु मनः संशयसंपादयति ननिश्चयः ।
 अतः कथं प्रमोदध्वमित्युक्तिरित्यत आह—बुध्येति । अहं बुद्ध्या निश्चयहेतुभूतान्तःकरणविशेषेण । प्रपश्यामि विजानामि ।
 यथोक्तं तृतीयस्कन्धगतस्य “मनोबुद्धिरहङ्कारश्चित्तमित्यन्तरात्मनः । चतुर्धादृश्यतेभेदो वृत्त्यालक्षणरूपया” इति श्लोकस्य तात्पर्यं
 “बुद्धिरध्यवसानाय संशयं कुरुते मनः । अभिमानेत्वहङ्कारश्चित्तं स्मरणकारणं” इतिस्कान्द इति । अहमहमिति द्विरभिधानं
 पृथक्पृथगन्वयायुक्तं । समाकर्षेणान्वयेसुकरे द्विवचनेनाहमेवद्रक्ष्यामि नान्यस्तथाविधोस्तीतिसूच्यते ॥ २८ ॥ ति० वेगजवौ
 पर्यायौ । अयुतमित्यनेनाप्रमेयबलत्वं प्रकाश्यते न तु परिच्छेदः । वस्तुतस्तदभावात् । रावणोपि वक्ष्यति—“नमारुतेरस्ति गति-
 प्रमाणं” इति ॥ ती० वेगमारुतस्यसमः । अहमिति शेषः । अभितबलपराक्रमशाली हनुमान्वस्तुतः श्लोकविशेषणवि-
 शिष्टोपि दुःखसागरमम्रानरवाहिनीसंतोषार्थमेतादृशान्यौद्धत्यवचनान्युक्तवान् । “प्रहृष्टाहरयस्तत्र समुदैक्षन्तविस्मिताः”
 इतिवचनात् “ज्ञातीनां विपुलः शोकस्त्वया तात प्रणाशितः” इति जांबवद्वचनाच्चैत्यवगन्तव्यं ॥ २९ ॥ ति० वासवहस्तेस्व-
 र्गिभोग्यममृतं ब्रह्मणो हस्ते च योगिभोग्यममृतं । तदानयनवचोत्युक्त्यलङ्कारपरं ॥ समुत्क्षिप्य स्वस्थानादुत्पाटनपूर्व-

[पा०] १ क. ग. च.—ट. मेवच. २ ख. घ. ट. महामेरु. ३ ख. घ.—ट. मां द्रक्ष्यध्वं प्लवङ्गमाः. ४ क. प्रसन्तमिवा.
 ५ च.—ट. शोषयिष्यामि. ६ ग.—छ. झ. ज. वैनतेयस्यवा. ७ इदमर्थत्रयं ख. पाठेदृश्यते. ८ क. ग. जाने सुपर्णमात्मान.
 ९ क. ग.—ट. महाबलं. ख. महौजसं. १० ग. घ. ननुभूतं. क. ख. नहिभूतं. ११ क. ख. योमां. १२ क.—ट. सागरं.
 १३ ग. ड.—झ. ट. विष्णोः प्रक्रममाणस्य. १४ क. ग. छ. झ. ज. तदा. १५ ड. च. ज. ज. त्वहं. १६ क. ग. घ. चापि.

तमेवं वानरश्रेष्ठं गर्जन्तर्ममितौजसम् ॥ प्रहृष्टा हरयस्तत्र समुदैक्षन्त विस्मिताः ॥ ३१ ॥
 तस्य तद्वचनं श्रुत्वा ज्ञातीनां शोकनाशनम् ॥ उवाच परिसंहृष्टो जाम्बवान्ह्रिसत्तमम् ॥ ३२ ॥
 वीरकेसरिणः पुत्र हनुमन्मारुतात्मज ॥ ज्ञातीनां विपुलः शोकस्त्वया तात विनाशितः ॥ ३३ ॥
 तव कल्याणरुचयः कपिमुख्याः समागताः ॥ मङ्गलं कार्यसिद्ध्यर्थं करिष्यन्ति समाहिताः ॥ ३४ ॥
 ऋषीणां च प्रसादेन कपिवृद्धमतेन च ॥ गुरुणां च प्रसादेन पुंस्वस्व त्वं महारणवम् ॥ ३५ ॥
 स्थास्यामश्चैकपादेन यावदागमनं तव ॥ त्वद्गतानि च सर्वेषां जीवितानि वनौकसाम् ॥ ३६ ॥
 ततस्तु हरिशार्दूलस्तानुवाच वनौकसः ॥ नेयं मम मही वेगं लङ्घने धारयिष्यति ॥ ३७ ॥
 एतानीह नगस्यास्य शिलासंकटशालिनः ॥ शिखराणि महेन्द्रस्य स्थिराणि च महान्ति च ॥ ३८ ॥
 एषु वेगं करिष्यामि महेन्द्रशिखरेष्वहम् ॥ नानाद्रुमविकीर्णेषु धातुनिःष्यन्दशोभिषु ॥ ३९ ॥
 एतानि मम निषेधं पादयोः प्लवतां वराः ॥ प्लवतो धारयिष्यन्ति योजनानामितः शतम् ॥ ४० ॥
 ततस्तं मारुतप्रख्यः स हरिर्मारुतात्मजः ॥ आरूरोह नगश्रेष्ठं महेन्द्रमरिर्मदनः ॥ ४१ ॥
 ननं महेन्द्रविभ्रैर्मृगसेवितशाद्वलम् ॥ लताकुसुमसंवाधं नित्यपुष्पफलद्रुमम् ॥ ४२ ॥
 सिंहशैल्युत्तं मत्तमातङ्गसेवितम् ॥ मत्तद्विजगणोद्धुष्टं सलिलोत्पीडसंकुलम् ॥ ४३ ॥
 महद्भिर्हृच्छ्रितं शृङ्गैर्महेन्द्रं स महाबलः ॥ विचचार हरिश्रेष्ठो महेन्द्रसमविक्रमः ॥ ४४ ॥

मारुतस्य वैनतेयस्य वेति संबन्धः ॥ २३—३५ ॥ “संकटो दन्तुरे तुङ्गे विपद्रोगविशेषयोः” इति
 स्थास्यामश्चैकपादेनातथा सत्वरः स्मेत्यर्थः ॥ ३६—३७ ॥ विश्वः ॥ ३८—४२ ॥ वृत्तमित्यादि ॥ सलिलोत्पीडैः
 शिलासंकटशालिनः शिलातुङ्गप्रदेशभूयिष्ठस्य । सलिलप्रवाहैः संकुलम् ॥ ४३—४६ ॥

कंठहीत्वा । यद्वाततः परतोपिगच्छेयं ॥ स० सवज्रस्यवासवस्य इन्द्रस्य स्वयंभुवोब्रह्मणश्च हस्तात्सहसा झटिति । अमृतं देवान् ।
 इह मर्त्या । आनये आनेष्यामि । सवज्रस्येलेनेन पूर्वैक्षिंसमदुपरिनकार्यकारिजातमिति स्मारयति । ब्रह्मणो हस्तात् विक्रम्य परा-
 क्रमं कृत्वा । सहसा अमृतं स्वयं निस्सहायः । भुवः कर्मणिषष्ठी । भूमिमानये । इह एतत्काले भुवः भूप्रदेशानितिवा । बहुवचन-
 माद्यर्थे । भूम्यादिकंवा ॥ ३० ॥ ति० वेगवन्नितिसंबुद्धिः ॥ ३३ ॥ ति० त्वत्संबन्धिन्यांकल्याणवृद्धौ रुचिरभिलाषोयेषांते ।
 यद्वा तवकल्याणंवाञ्छितारः ॥ स० अर्थसिद्ध्यर्थं रामरामासंदर्शनार्थसिद्ध्यर्थं । मङ्गलानि मङ्गलहेतून् ॥ ३४ ॥ स० ऋषीणां रावणो-
 पद्रुततत्संहारकामानामृषीणां । कपिवृद्धाः कपिषुबहुवयस्काः तेषामन्तेन तद्बोधितलमादिसंमत्या ॥ ३५ ॥ स० एकपादेन ।
 अनेन तीव्रं त्वदागमनेनभाव्यमिति सूचयन्तीतिसूच्यते । त्वद्गतानि प्रेमविशेषादुक्तिलोके प्राणरूपत्वादनूमतिवास्तविकीतिज्ञेयं ॥
 ति० एकपादेनस्थास्यामः त्वरयाप्रियंश्रोतुमेकपादेनस्थित्वा तपश्चरिष्यामइत्यर्थः ॥ ३६ ॥ स० महेन्द्रस्य तन्नामपर्वतस्याप्रेषु
 महेन्द्रशिखरेषुवेगंगमिष्यामि तानिमहेन्द्रस्यशृङ्गाणिस्थिराणि महान्तिचेत्यन्वयः । महान्ति परिमाणतः । पूज्यानीतिवा ।
 स्थिराणि मद्देगसहनशक्तिमन्ति । औत्सुक्यातिशयवशेन महेन्द्रस्यशिखराणीत्युक्तिः पुनरितिज्ञेयं ॥ शिलासंकटशालिनः शिला-
 नांसंकटाः उन्नतप्रदेशाः तैःशालन्तेशोभन्तइतिते तथा । “सङ्कोदोदन्तुरेतुङ्गे” इतिनिषण्डः । संकटं समूहोवा ॥ ३८—३९ ॥
 ती० सलिलोत्पीडसंकुलं तत्रतृत्रनिस्सृतनिर्झरसलिलसंकुलं ॥ ४३ ॥ ती० उच्छ्रितोमहाबलोहनूमान् महेन्द्रस्यमहद्भिर्हृच्छ्रितं विच-
 चार शृङ्गाच्छृङ्गान्तरंजगाम ॥ ४४ ॥

[पा०] १ छ. झ. ट. मस्मितप्रभं. २ क. ख. ग. ड.—ट. तन्वास्यवचनंश्रुत्वा. घ. तच्छ्रुत्वावचनंतस्य. ३ ड.—ट.
 न्मवेगेश्वरः. क.—घ. न्ह्रिसत्तमः. ४ ख.—ट. वेगवन्मारुता. ५ क. ग. ड.—ट. प्रणाशितः. ६ क. समाहिताः. ७ ख. छ.
 झ. ट. मङ्गलान्यर्थसिद्ध्यर्थं. ८ छ. झ. ट. संप्लवत्वं. ९ छ. झ. ततश्च. क. ततस्त. १० क. च.—झ. ट. कोपिलोकेनमेवेगं
 प्लवने. ११ ठ. येषु. १२ ड.—ट. गमिष्यामि. १३ ख. ड.—ट. ममवेगं हिशिखराणिमहान्तिच. १४ ड.—ट. ततस्तु.
 १५ क. गिरिश्रेष्ठं. १६ ख. ग. ड.—ट. नानाविधैःपुष्पैः. १७ ड.—ट. शार्दूलसहितं. १८ ड. छ. झ. ज. ट. रुच्छ्रितः.
 १९ ग. ड. छ.—ट. महेन्द्रस्य.

पादाभ्यां पीडितस्तेन महाशैलो महात्मनः ॥ रराज सिंहप्रभितो महान्मत्त इव द्विपः ॥ ४५ ॥
 मुमोच सलिलोत्पीडान्विप्रकीर्णशिलोच्चयः ॥ वित्रस्तमृगमातङ्गः प्रकम्पितमहाद्रुमः ॥ ४६ ॥
 नागगन्धर्वमिथुनैः पानसंसर्गकर्कशैः ॥ उत्पतद्भिश्च विहगैर्विद्याधरगणैरपि ॥ ४७ ॥
 त्यज्यमानमहासानुः संनिलीनमहोरगः ॥ चलमृङ्गशिलोद्धातस्तदाभूत्स महागिरिः ॥ ४८ ॥
 निःश्वसद्भिस्तदातैस्तु भुजङ्गैरर्धनिःसृतैः ॥ सपताक इवाभाति स तदा धरणीधरः ॥ ४९ ॥
 ऋषिभिस्त्राससंभ्रान्तैस्त्यज्यमानः शिलोच्चयः ॥ सीदन्महति कान्तारे सार्थहीन इवाध्वगः ॥ ५० ॥
 स वेगवान्वेगसमाहितात्मा हरिप्रवीरः परंवीरहन्ता ॥

मनः समाधाय महानुभावो जगाम लङ्कां मनसा मनेस्वी ॥ ५१ ॥
 इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये चतुर्विंशत्सहस्रिकायां संहितायां
 किष्किन्धाकाण्डे सप्तषष्ठितमः सर्गः ॥ ६७ ॥
 इति किष्किन्धाकाण्डः समाप्तः ॥ ४ ॥

पानसंसर्गकर्कशैः पानसंसर्गदृढैः । “कर्कशं कठिनं कूरं कठोरं निष्ठुरं दृढं” इत्यमरः । पानप्रवृत्तौ दृढाभिनिवेशैरित्यर्थः ॥ ४७ ॥ उद्धातः समूहः ॥ ४८—४९ ॥ सार्थहीनः । अभूदिति शेषः ॥ ५० ॥ वेगसमाहितात्मा वेगविषये समर्पितमनाः । मनः समाधाय मनः समाहितं कृत्वा ॥ ५१ ॥ इति श्रीगोवि-

न्दराजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे मुक्तान्ता-
 किष्किन्धाकाण्डव्याख्याने सप्तषष्ठितमः सर्गः ॥ ६७ ॥
 इत्थं शठारिगुरुवर्यपदारविन्दसेवारसाधिगतसर्व-
 रहस्यबोधः । गोविन्दराजविबुधः प्रमुदे बुधानां
 कैष्किन्धाकाण्डविषयां विततान् टीकाम् ॥ १ ॥

ति० रराज स्ववर्तिप्राणिशब्देनेतिशेषः ॥ ४५ ॥ स० पाप्मेन संसर्गे परस्पररतौ कर्कशैः आसक्तैः ॥ ति० पानेसंसर्गेचकर्कशैः अत्यासक्तैः । गन्धर्वाणां तथात्वं च स्वभावः ॥ ४७ ॥ शि० धरणीधरः समहेन्द्रः निश्वसद्भिः भीत्यानिश्वासंप्राप्तुवद्भिः । अतएवा-
 र्धनिःसृतैः कथमिदंजातमितिदर्शनायनिस्सारितोर्ध्वभागैः । भुजगैः सपताकः पताकाभिस्सहितइवाभाति ॥ ४९ ॥ ती० सार्थ-
 हीनः सहायहीनः । अध्वगः पथिकइव । अभूदितिशेषः ॥ ५० ॥ इतिसप्तषष्ठितमः सर्गः ॥ ६७ ॥

[पा०] १ ड.—ट. बाहुभ्यां. २ क. ग. ड.—ट. महात्मना. ३ क. ड. झ. ट. ररास. ४ क. ख. ग. ड.—ज. ज. महामत्तइव. ५ ख. ड. च. ज. झ. व. नानागन्धर्व. ६ क. च.—ट. उत्पतद्भिर्बिहगैश्च. ७ क. ख. स्कन्धलीनमहोरगः. ८ ख. निष्पतद्भिस्तदातैस्तु. ग. ड.—ट. निश्वसद्भिस्तदातैस्तु. ९ क. आसीन्महति. १० ख. पवनात्मजः कपिः. ११ क. ततः. १२ ड.—ज. हनूमान्.

इदं किष्किन्धाकाण्डम् कुम्भघोणस्थेन टी. आर्. कृष्णाचार्येण मुंबय्यां निर्णयसागरमुद्रायन्त्रे
 मुद्रापितम् । शकाब्दाः १८३४ सन १९१२.